

MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ HAVI FOLYÓIRAT
A MŰVELT KÖZÖNSÉG SZÁMARA

*

MEGINDÍTOTTA SZILY KÁLMÁN

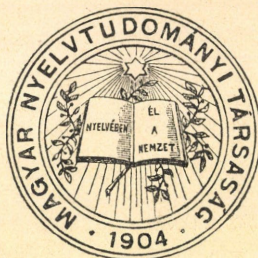
*

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TARSASÁG MEGBÍZASABÓL
SZERKESZTI

GOMBOCZ ZOLTÁN MELICH JÁNOS
PAIS DEZSŐ

A M. KIR. VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI MINISZTERIUM
ÉS A M. TUD. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL

XXVI. KÖTET

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TARSASÁG
1930

NYELVTUDOMÁNYI INTÉZET
Növedék naplója
19 49 Sz. 376

F4189/75

A Magyar Nyelvtudományi Társaság alapító tagjai 1930-ban.

	† Gróf Apponyi Sándor, Lengyel (1921).....	2000	korona
	† Baksay Sándor, Kunszentmiklós (1914)	200	„
	Balogh Jenő, Nagylózs (1921—1930)	16'02	pengő
	Balogh József, Budapest (1924).....	100000	korona
5	Baranyai Béla, Debrecen (1924—1925)	270000	„
	Baranyai Zoltán, Genf (1922—1929)	50'00	pengő
	Bárdos Remig, Pannonhalma (1920—1930).....	34'68	„
	† Bartóky József, Budapest (1923)	2000	korona
	Bátky Zsigmond, Budapest (1924—1930)	64'00	pengő
10	Becker Henrik, Lipse (1926).....	1000000	korona
	† Bedő Albert, Budapest (1918)	200	„
	Benkő József, Budapest (1923) ..	1000	„
	† Berczik Árpád, Budapest (1906) ..	200	„
	Bogdánfy Ödön, Budapest (1919—1926)	150000	„
15	Boldisár Kálmán, Debrecen (1921—1922)	1000	„
	Bonkáló Sándor, Budapest (1920—24).....	10000	„
	Budapest: M. Általános Hitelbank (1918)	2000	„
	Budapest: Déli Vaspálya Társaság (1917)	200	„
	Budapest: Első M. Ált. Bizt. Társaság (1912—1918)	300	„
20	Budapest: Hazai Bank (1928)	200	pengő
	Budapest: József Műegyet. könyvtára (1916—1922).....	2000	korona
	Budapest: Országos Kaszinó (1912)	200	„
	Budapest: Orsz. Közp. Takarékpénztár (1908)	200	„
	Budapest: Osztrák-Magyar Bank (1921)	3000	„
25	Budapest: Székesföv. Közlek. R. T. (1929).....	200	pengő
	Chorin Ferenc, Budapest (1924)	850000	korona
	Csánki Dezső, Budapest (1923)	1000	„
	Csorna: Prémontrei könyvtár (1905—1922)	2000	„
	Csúry Bálint, Kolozsvár (1922—1930).....	15'00	pengő
30	Debrecen városa (1922)	10000	korona
	† Dongó Gyárfás Géza, Sátoraljaújhely (1924—1926).....	218000	„
	Ecséri Lajos, Szentés (1923—1924)	100000	„
	Eger: Gárdonyi Géza könyvtára (1926)	1000000	„
	Erdélyi Lajos, Budapest (1923—1930)	44'00	pengő
35	Erdős János, Rákosszentmihály (1917—1923)	1000	korona
	Erdős János nevére tőkésítés (1917).....	600	„
	Esterházy hercegi könyvtár (1923—1929)	516'00	pengő
	Gróf Festetics Sándor, Budapest (1915)	200	korona
	Báró Forster Gyula, Budapest (1904).....	200	„
40	† Frensz Géza, Budapest (1923—1924)	10000	„
	Gálos Rezső, Győr (1921—1930)	20'28	pengő
	† Gárdonyi Géza, Eger (1921)	300	korona
	Gombássy Imre, Budapest (1924)	100000	„
	Gombocz Zoltán, Budapest (1908—1930).....	117'00	pengő
45	Győr: Pápóci prépostság könyvtára (1908—1923).....	1200	korona
	Győr: Női felső kereskedelmi iskola (1921—1930).....	40'04	pengő
	† Gyulai Pál, Budapest (1904).....	200	korona

	Halász Dénes, Sárospatak (1920—1923).....	500	korona
	Hartyáni Zoltán, Cegléd (1922)	2000	"
50	† Heinrich Gusztáv, Budapest (1905).....	200	"
	Heltai Lajos, Budapest (1923).....	100000	"
	† Herman Ottó, Budapest (1912)	200	"
	Hirschler József, Kolozsvár (1909)	200	"
	Hóman Bálint, Budapest (1923—1924)	12000	"
55	Horger Antal, Szeged (1915—1926)	700000	"
	Horger Antal neje emlékezetére (1916—1926)	700000	"
	† Báró Hornig Károly, Veszprém (1904)	400	"
	Hornyánszky Viktor, Budapest (1904—1923)	6000	"
	Horváth Endre, Budapest (1922)	1000	"
60	Horváth János, Budapest (1915—1921).....	400	"
	Pálóczy Horváth Zoltán, Budapest (1923)	2000	"
	Jakubovich Emil, Budapest (1921—1930).....	40'00	pengő
	Jambrekovich László, Budapest (1919)	200	korona
	Ifj. Jambrekovich László, Budapest (1923)	5000	"
65	† Jánosi Gusztáv, Veszprém (1905)	200	"
	Jánosi József, Veszprém (1925—1930)	100'00	pengő
	† Joannovics György, Budapest (1906)	200	korona
	József főherceg Ó Fensége (1921)	2000	"
	† Karácsonyi János, Nagyvárád (1925)	1000000	"
70	† Gróf Károlyi Gyuláné, Mácsa (1919)	200	"
	† Katona Lajos, Budapest (1906)	2000	"
	Kecskemét városa (1923)	10000	"
	Kis-Erős Ferenc, Kalocsa (1920).....	300	"
	Klemm Antal, Pannonhalma (1920—1929)	98'04	pengő
75	Kollányi Ferenc, Budapest (1920—1930)	58'16	pengő
	Báró Kornfeld Móric, Budapest (1926)	2000	ar. kor.
	Kránitz Kálmán, Veszprém (1905)	200	korona
	† Gróf Kuun Géza, Marosnémedi (1904)	200	"
	† Litzkó Antal, Budapest (1904).....	200	"
80	† Lehr Albert, Budapest (1910)	200	"
	Lengyel Lajos, Budapest (1919)	200	"
	Lenk Adolf, Budapest (1919)	200	"
	Losonczi Zoltán, Budapest (1923—1930)	70'00	pengő
	Mader Béla, Budapest (1923)	2000	korona
85	Gróf Majláth Gusztáv, Gyulafehérvár (1908)	200	"
	Majovszky Pál, Budapest (1920)	300	"
	Manninger Vilmos, Budapest (1919—1921)	700	"
	Manninger Vilmosné, Budapest (1919—1921)	700	"
	Melich János, Budapest (1916—1930).....	109'00	pengő
90	† Nagy Ernő, Kolozsvár (1906)	200	korona
	R. Nagy László, Budapest (1923—1930)	13'00	pengő
	† Nátly József, Budapest (1921—1922).....	1500	korona
	Neményi Sándor, Budapest (1924)	100000	"
	Ország Sándor, Budapest (1924)	850000	"
95	Óváry Ferenc, Veszprém (1905—1920)	300	"
	Palkovics Sándor, Egervár (1922—1930)	10'96	pengő
	Pannonhalma: Szt. Benedek-rend főkönyvtára (1922).....	2000	korona
	Pápay József, Debrecen (1922—1927).....	22'24	pengő
	Pázmán József, Budapest (1923—1930).....	10'16	pengő
100	Pécs: Ciszt. főgimnáziumi önképzőkör (1906)	200	korona
	† Péller Pál, Veszprém (1905).....	200	"
	Percezel György, Budapest (1921—1929)	77'60	pengő
	Pintér Jenő, Budapest (1913—1928)	45'36	"
	† Pór Antal, Esztergom (1904)	200	korona
105	Putnoky Imre, Budapest (1923)	5000	"
	Quittner Ervin, Budapest (1925).....	850000	"
	† Rada István, Veszprém (1905—1927)	208'02	pengő

	Radó Antal, Budapest (1918)	200 korona
	Ifj. Radványi Sándor, Kótaj (1923)	2000 "
110	† Réthei Prikkel Marián, Győr (1922)	1000 "
	Rexa Dezső, Budapest (1923)	2000 "
	Rust József, Budapest (1906) ..	500 "
	Ság István, Budapest (1923—1930)	42 00 pengő
	† Semsey Andor, Budapest (1904—1912)	4000 korona
115	Simon György, Veszprém (1922—1928).....	25 24 pengő
	Sopron városa (1922).....	5000 korona
	† Stoll Ernő, Nyiregyháza (1922)	1000 "
	Szabó Béla, Soroksár (1918—1928)	20 01 pengő
	Szacelláry György, Budapest (1921)	2000 korona
120	Szeged: Tud. egyet. m. nyelv. szeminárium (1908).....	200 "
	† Székely István, Budapest (1921—1925)	235700 "
	Szendrey Zsigmond, Budapest (1923—1924).....	15000 "
	† Szily Kálmán, Budapest (1904—1924)	100000 "
	† Szily Tamás, Gödreszentmárton (1922—1928).....	18 16 pengő
125	Szinnyei József, Budapest (1906—1923)	101000 korona
	† Gróf Szögyény-Marich László, Berlin (1905)	200 "
	Szöcs Ferenc, Budapest (1904—1930)	38 08 pengő
	† Tagányi Károly, Budapest (1920—1924)	26000 korona
	† Thallóczy Lajos, Bécs (1916—1918)	400 "
130	Tolnai Vilmos, Pécs (1917—1930).....	60 00 pengő
	Tóth László, Budapest (1923—1924).....	23000 korona
	Trócsányi Zoltán, Budapest (1917).....	200 "
	Vargha Damján, Pécs (1912—1928)	60 22 pengő
	† Vargha Gyula, Budapest (1922)	2000 korona
135	Varsányi Emil, Budapest (1920).....	200 "
	Veszprém: Papnevelő könyvtára (1906)	200 "
	Veszprém városa (1922).....	2000 "
	Veszprémi Takarékpénztár (1922)	2000 "
	† Gróf Vigyázó Ferenc, Budapest (1923)	200000 "
140	Vikár Béla, Budapest (1920—1925).....	61700 "
	Viszota Gyula, Budapest (1919)	200 "
	Wiklund Károly Bernát, Upsala (1920—1921)	3600 "
	† Wodianer Artúr, Budapest (1904)	200 "
	† Zalán Menyhért, Pannonhalma (1922)	1000 "
145	Gróf Zichy István, Divény (1919—1930)	75 13 pengő
	† Gróf Zichy Nándor, Adony (1916—1921).....	2000 korona
	Zirc: Apátsági könyvtár (1905—1927)	8 16 pengő
	Zlinszky Aladár, Budapest (1918—1921)	500 korona
	Zolnai Gyula, Budapest (1913—1927).....	200 00 pengő
150	Zsirai Miklós, Budapest (1922—1924)	100000 korona
	Zsíros Lajos, Nagykikinda (1919)	200 "

MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT

XXVI. ÉVF.

1930. JAN.—FEBR.

1—2. SZÁM

Elnöki megnyitó.

Tisztelt Közgyűlés!

Körülbelül egy félszázaddal ezelőtt tervezgették először egy magyar nyelvtudományi társaság megalapítását. A tervezgetés csak odáig jutott el, hogy félig-meddig megállapodtak a társaság elnevezésében. Révai-Társaság lett volna a neve, de voltak, akik aggodalmaskodtak, hogy ez a név összetévesztésre adhat alkalmat. A társaság létrejötté semmi esetre sem ezen múlt, de hogy min múlt, azt nem tudni.

A hamu alatti parázs sokáig hamvadozott, de nem vált egészen holtszénné. Közben-közben élesztgették, amíg végre a jelen század első évének végén „egy magánkörű értekezleten több szaktársunk azt indítványozta, alakítsunk egy új társaságot népryelvi és népköltészeti adatok gyűjtésére s a magyar nyelvjárások tanulmányozására“. (MNy. I, 46.) Ennek az eredménye volt az a „Felhívás Nyelvtudományi Társaság alapítására.“ amely 1903 október havában a napilapokban és a következő hónap közepén a Magyar Nyelvőrben megjelent. Ez a fölhívás így kezdődött: „Minden nemzetnek féltett kincse és védő pajzsa a nyelve. Nekünk is, magyaroknak, hazafias kötelességünk, hogy vállalva munkáljunk nyelvünk erejének és fényének gyarapításán, hogy megóvjuk a külső tévesztéségtől s a belső romlástól, hogy napfényre hozzuk kincseit az évszázadok irodalmából és népünk öröklött hagyományából. Nyelvünk megőrizte a magyar nép ősfoglalkozásainak és fejlődő művelődésének emlékeit, azonkívül föltárja a népléleknek számtalan jellemző vonását. Mindezeket a kincseket kiaknázni s a nemzeti művelődés javára értékesíteni csak közös törekvéssel s csak nemzedékek munkájával sikerülhet.“ Aztán fájlalva említi a fölhívás: „Minden tudománynak — sőt minden segédtudománynak — van nálunk messze kiterjedő társas szervezete, csak a magyar nyelv[é]nek nincs, amely mindnyájunkat leginkább érdekel. Pedig a magyar nyelvtudománynak már dicső multja van, vannak hosszú időre terjedő hagyományai, küzdelmei, diadalai. Ez a tudomány mind tárgyával, mind eddigi eredményeivel érdemet szerzett rá, hogy szabadon működő, állandó és széleskörű társulással szolgáljuk további fejlődését.“ (MNy. I, 44.)

A fölhívásnak, amelyet harmincan írtunk alá, meglett az eredménye. December 19-én megtartottuk az első közgyűlést

és megvitattuk az előkészítő bizottságtól előterjesztett alapszabály-tervezetet. Az alapszabályok megerősítése után 1904. október 22-én megalakult a Magyar Nyelvtudományi Társaság. A közgyűlés Szily Kálmán-t állította társaságunk élére, azt a sokéremű kemény magyar embert, aki nemcsak két tudománynak eredményes művelésével, hanem nagy szervező tehetségével is szolgálta a magyar művelődést, s akiről a mi körünkben mindenkor tisztelettel és hálával fognak megemlékezni.

Szily Kálmán nem üres kézzel jött. Miután az elnöki székét rövid köszönő beszéddel elfoglalta, bemutatta a magyar tudományosság nagy mecénásának, Semsey Andornak aznap kelt levelét. E levélnek érdemleges része így hangzott:

„Minden tudományos társaság, mely a közönség támogatására számít, csak úgy fejthet ki sikeres működést s gyakorolhat mélyebb hatást, ha saját folyóirattal rendelkezik, melyben munkásságát részletesen ismertetheti, elérendő céljai iránt az érdeklődést felvívást ébren tarthatja.

„Élénken óhajtom, hogy a most alakult Magyar Nyelvtudományi Társaság mentől gyorsabban megerősödjék s hatalmasan fölvirágozzék.

„Ez okból elhatároztam, hogy e Társaságnak — most, mikor még a kezdet nehézségeivel küzd — 2000 azaz kétezer koronát adományozok, azzal a kikötéssel, hogy saját külön folyóiratát már 1905 elején indítsa meg, a részletkérdések megfontolását s a megindítás módozatainak megállapítását a Társaság t. választmányára bízván.

„Meg vagyok győződve, hogy a megindítandó folyóirat, ha jól lesz szerkesztve s a meglévő kiváló erőket közös munkásságra egyesíteni bírja, már 1905 folyamán annyira föl fogja kelteni a magyar közönség érdeklődését, hogy azontúl saját erejéből is fenn fog állhatni.“

Semsey Andor adományához Gyulai Pál és Szily Kálmán is hozzájárult két-kétszáz koronával, és így a folyóirat megindíthatása biztosítva volt.

A novemberi választmányi ülésben az elnök bemutatta a megindítandó folyóirat programjának tervezetét, amelyet Tolnai Vilmos titkárral együtt dolgozott ki. A választmány hosszabb vita után megállapította a program szövegét, majd a következő ülésben a folyóirat címét, és 1905 január havában megjelent a Magyar Nyelv első füzete.

„Mit akarunk?“ volt a füzet élén álló program címe; „Meg akarjuk — mondta — a művelt közönséggel ismertetni a magyar nyelvtudomány fontosabb eredményeit, mind a nyelvtörténet, jelentéstan és szófejtés, mind a hang- és mondattan terén; lehetőleg magyar példákon be akarjuk vezetni a nyelvészeti kutatások megbízható módszereibe; le akarjuk szoktatni a nálunk még oly gyakori délibábos nyelvészkedésről s rá akarjuk szoktatni a nyelvtények helyes felfogására. S hogy

mindezt megteheessük vagy legalább megkísérthessük, újra egyesíteni akarjuk e munkában a magyar nyelvészek szétszakadt seregét, s fölébresztve a magyar közönség érdeklődését s fölhasználva a romlatlan nyelvérzékében rejlő erőt, új segédcsoportokat is akarunk toborozni közös munkánkra.

„Mi nem leszünk sem »orthologusok«, sem »neologusok«. Nem akarjuk fölforgatni az irodalmi nyelv kertjét s nem fogjuk elátkozni a nyelvújítást, mivel egy-két fát, egy-két bokrot nem a kellő helyre ültetett. Legnagyobb részük már úgyis kiveszett, de sok közülök életben maradt, s ezek már oly mély gyökeret vertek s annyira elterebélyesedtek, hogy őket most már kitépni, kidobni akarni nemcsak hiábavaló erőlködés, hanem valóságos bűn is lenne. De ügyelni fogunk a kert tisztaságára. Belopódzni akaró idegenszerűségek, idéltlen tájnyelviségek, esetlen új alkotások, bármilyen tekintélyes helyről ajánltassanak is, a mi támogatásunkra nem számíthatnak. Állandó figyelemmel fogjuk kísérni irodalmi nyelvünk s tudományos műnyelvünk újabb fejlődését, s ahol lehet, elő is fogjuk mozdítani, de ahol kell, küzdeni is fogunk ellene, mindenkor helyet adva az ellenvéleményeknek is, de a személyeskedéseknek soha.

„Különös gondot fogunk fordítani a népnyelv és az egyes nyelvjárások megismerésére és ismertetésére, valamint nyelvtörténeti adatok gyűjtésére is.

„Cikkeink megválogatásában és közrebocsátásában tervszerűleg fogunk eljárni. Mindenkor közérthetőségre, folytonos és fokozatos emelkedésre fogunk törekedni.“

Ezzel indult útjára egy negyedszázaddal ezelőtt a mi Magyar Nyelvünk, és ezzel kezdődött a Magyar Nyelvtudományi Társaság igazi élete. Folyóiratunknak immár huszonöt kötete sorakozik egymás mellé a könyvespolcokon, és ez a huszonöt kötet dúsan megrakott tárháza a magyar nyelv tudományának.

A magyar nyelvészek legnagyobb része folyóiratunknak már a bölcsőjénél ott állott és híve, gondozója, támogatója maradt, ki ereje fogytáig, ki a mai napig. S a régiekhez a lefolyt negyedszázad alatt egyre újabb meg újabb erők csatlakoztak. De nemcsak szakemberekből állott a Magyar Nyelv gárdája; sok nem-nyelvész is hasznos szolgálatot tett folyóiratunknak nyelvi és tárgyi adatok vagy jó nyelvérzékre valló megfigyelések közlésével.

„Közérdekű folyóirat“-nak nevezte magát a Magyar Nyelv kezdettől fogva, s a nemes önzetlenséggel, nehéz viszonyok közt is lelkesen és szívós kitartással dolgozó szerkesztők — SZILY KÁLMÁN, ZOLNAI GYULA, GOMBOCZ ZOLTÁN, PÁPAY JÓZSEF, MELICH JÁNOS és PAIS DEZSŐ — gondosan ügyeltek arra, hogy a laikus olvasóközönség minden füzetben találjon elég olyan olvasnivalót, ami érdekelheti s amit

megérthet. Azonban egészen természetes, hogy ilyen folyóirat tartalma nem állhat csupa laikusoknak való közleményekből. Ezek mellett a Magyar Nyelvben is kezdettől fogva helyet foglaltak szakembereknek szóló közlemények, s így a mi folyóiratunk nemcsak közérdekű nyelvi ismeretek terjesztője, hanem a magyar nyelvtudományak is előbbrevivője, mégpedig hatalmas előbbrevivője lett. A mi tudományunk negyedszázados haladásának igen sok mérföldköve a Magyar Nyelv huszonöt kötetébe van beleágyazva. Kérkedés nélkül, jogos önérettel mondhatjuk, hogy ez a huszonöt kötet Társaságunk létjogosultságának fényes bizonyítéka.

Ezzel megnyitom XXVIII. közgyűlésünket.

SZINNYEI JÓZSEF.

Az onogurok történetéhez.¹

I.

A magyar és a bolgár nép őstörténetének felderítése szempontjából egyaránt fontos azoknak a népmozgalmaknak a vizsgálata, amelyek a Kaukázus és a Fekete-tenger északi partvidékén a hunok megjelenésétől a magyar honfoglalásig terjedő öt évszázad leforgása alatt lejátszódtak. A ránk maradt írott forrásokból kikövetkeztethető legrégebb nyomok ugyanis mindkét népre vonatkozólag az említett területre és korba vezetnek vissza. A kutatások elé azonban két körülmény gördít szinte leküzdhetetlen nehézségeket. Az egyik a vizsgálandó jelenségek természetében, a másik pedig a rendelkezésünkre álló források hézagosságot mutatva rejlik.

A hun—bolgár—török népek kialakulására vonatkozó általános törvények megfigyelése azt mutatja, hogy e népek történetüknek ebben az időszakában csaknem mindig az állandó hullámvás állapotában vannak: törzsek és néprészek egységekbe fonódnak és ismét szétválhatnak, hogy aztán újabb, más összetételű egységekben folytassák életüket vagy pedig azokban teljesen felszívódva eltűnjenek. E hullámvási folyamat következtében természetesen a népegységek neve is változik, a régiek eltűnnek és újak bukkannak fel. A kutatásnak legfőbb feladata tehát abban áll, hogy a forrásokban felbukkanó különböző nép- és törzsnevek mögött rejlő tényleges folyamatok rekonstrukcióját megkísérelje.

A jelzett időszak történetére nézve úgyszólván kizárólag bizánci forrásokra vagyunk utalva. A gazdag korai bizánci történeti irodalom — noha egy része csak töredékesen jutott

¹ E dolgozat „Sprachreste der Türkvölker und des Ungartums in den byzantinischen Quellen“ című kéziratban levő munkám megfelelő címszavainak anyagán épült fel.

korunkra — lehetővé teszi, hogy az V—VI. századi viszonyokról nagy általánosságban tájékozódjunk. A VII. század közepén azonban a bizánci történeti irodalom a birodalmat érő külső és belső megrázkódtatások következtében hanyatlásnak indul, s ettől kezdve a IX. század elejéig csaknem két évszázados hézag támad benne, amelyet csak a későbbi krónikáknak korábbi elveszett művekből merített tudósításai és más természetű irodalmi emlékek, hagiographiai és teológiai művek gyér adatai pótolnak némileg. A részletesebb történeti tudósítások hiánya csaknem teljesen megfosztja a kutatókat annak a lehetőségétől, hogy a déloroszországi népmozgalmak történetét a VII—VIII. századokban figyelemmel kísérje s a VI. századi meg későbbi népnevek közti összefüggést megállapítsa. Végeredményképen ebben rejlik az oka annak, hogy a magyarság és a dunai bolgárság kialakulásának történetét, amely erre az időre esik, oly hiányosan ismerjük.

De épen ez utóbbi körülmény teszi fontossá, hogy a bizánci irodalom minden irányú termékét gondosan átvizsgáljuk és a rendelkezésünkre álló anyagot teljesen felhasználjuk, mert egy-egy pozitív adat sokszor bevilágíthat azok mögé a népmozgalmak mögé, amelyeknek felderítésében rejlik végeredményében a magyar és bolgár őstörténet kulcsa. Az a meggyőződésem, hogy ezen a területen egy-egy új adat vagy tudósítás becsesebb a kutatás szempontjából, mint azok a sokszor önkényes történeti kombinációk vagy nyelvészeti feltevések, melyeket a források hézagainak kitöltése végett épen olyan könnyű felállítani, mint amilyen nehéz — pozitívumok hiánya miatt — megcáfolni. Ezek a szempontok vezettek, amidőn évekkel ezelőtt hozzáfogtam, hogy feldolgozzam azt a név- és szóanyagot, amelyet a bizánci források a török népekre és a magyarságra vonatkozólag megőriztek. Kutatásaim folyamán egy a szakirodalomban is eddig ismeretlen bizánci tudósításra bukkantam, amely az onogurokra vonatkozik, de rávilágít a dunai bolgárok eredetére s közvetve a magyar őstörténet szempontjából is különös figyelmet érdemel. Mielőtt ismertetésére és értékelésére rátérnék, először sorra veszem azt a néhány tudósítást, amely az onogurokról eddig ismertes volt.

Az onogurokra vonatkozó első adatot Priskos rhetor-nak egy sokat vitatott töredéke őrizte meg, amely a konstantinosi excerpumokban maradt ránk. Ebből arról értesülünk, hogy 463 táján a saragurok, az urogok (ogurok) és az onogurok követeket küldtek Bizáncba, miután eredeti lakóhelyükről kiszorították őket a szabirok. A szabirokat az avarok űzték el, akik viszont az Oceán mellett lakó népek elől vonultak el. Priskos e szavait megismétli a X. századi Suidas lexikona is, ahol azonban a konstantinosi töredék szövegébe beleszúrva bővebb magyarázatot kapunk arról, hogy az

Oceán mellett lakó népek miért szorították ki lakóhelyükről az avarokat. E szerint az utóbbiakat az Oceánból felszálló ködök és a griffmadarak nagy száma kényszerítette, hogy hazájukat elhagyják. Suidasnak e szavait, melyek a konstantinosi szöveg hagyományból hiányzanak, régebbi kiadók CLASSEN nyomán Priskos eredeti szövegéhez tartozóknak tekintették s beiktatták a töredék megfelelő helyére, ellenben mások újabban igyekeznek azokat Priskostól elvitatni. Így C. DE BOOR is megjegyzi kiadásában, hogy nincs meggyőződve arról, hogy e szavak Priskos eredeti szövegéből valók-e. Mielőtt e kérdésben állást foglalnánk, nézzük egymás mellett a két szöveget.

Excerpta de legationibus, ed. C. DE BOOR (Berolini, 1903.) 586₇₋₁₂.

Ἐπρεσβεύσαντο δὲ κατ' ἐκεῖνον τὸν χρόνον κατὰ τοὺς ἑώους Ῥωμαίους Σαράγουροι καὶ Οὐρωγοὶ καὶ Ὀνόγουροι, ἔθνη ἕξαναστάνα τῶν οἰκείων ἡθῶν, Σαβίρων ἐς μάχην σφίσις ἐληλυθότων, οὓς ἐξήλασαν Ἄβαροι μετανάσται γενόμενοι ὑπὸ ἐθνῶν οἰκούντων μὲν τὴν παρωκεανίτιν ἀκτὴν,

ὡσπερ καὶ οἱ Σαράγουροι ἐλαθέντες κατὰ Ζήτησιν γῆς πρὸς τοῖς Ἀκατίροις Οὐννοῖς ἐγένοντο,

Suidas s. v. Ἄβαρις, ed. ADA ADLER I. (Lipsiae, 1928.) 4₈₋₁₄.

ὅτι οἱ Ἄβαρις οὗτοι ἐξήλασαν Σαβίνωρας, μετανάσται γενόμενοι ὑπὸ ἐθνῶν οἰκούντων μὲν τὴν παρωκεανίτιν ἀκτὴν, τὴν δὲ χώραν ἀπολιπόντων διὰ τὸ ἐξ ἀναχύσεως τοῦ Ὠκεανοῦ ὀμιχλώδες γινόμενον, καὶ γρυπῶν δὲ πλήθος ἀναφανέν' ὅπερ ἦν λόγος μὴ πρότερον παύσασθαι πρὶν ἢ βορὰν ποιῆσαι τὸ τῶν ἀνθρώπων γένος. διὸ δὴ ὑπὸ τῶνδε ἐλαυνόμενοι τῶν δεινῶν τοῖς πλησιόχωροις ἐνέβαλλον' καὶ τῶν ἐπιόντων δυνατωτέρων ὄντων οἱ τὴν ἐφοδονύφιστάμενοι μετανίσταντο, ὡσπερ-καὶ οἱ Σαράγουροι ἐλαθέντες πρὸς τοῖς Ἀκατίροις Οὐννοῖς ἐγένοντο.

A két szöveg pontos egybevetéséből kitűnik, hogy az a szövegrészlet, melyet csak Suidas őrzött meg, szervesen hozzátartozik a Priskos-féle töredékhez. Nélküle ez utóbbiban oly hézag támad, mely még grammatikai nehézségeket is okoz. A konstantinosi rész mén-je szükségszerűleg kívánja a suidasi rész folytatólagos δὲ-jét, s viszont a konstantinosi rész ὡσπερ

καὶ οἱ Σαράγουροι-ja is megkivánja a suidasi rész megelőző mondatát. Fel kell tehát tennünk, hogy e helyen a konstantinosi kivonatok készítői megrövidítették Priskos eredeti szövegét, amit sok más esetben is megtettek, amint más Priskos-töredékekre vonatkozólag már régebben bebizonyítottam.¹ Ezzel szemben fel lehetne hozni azt, hogy — amint ezt a kutatások megállapították — Suidas összes történeti cikkeit a konstantinosi excerptumokból merítette.² Ne feledjük el azonban, hogy a konstantinosi gyűjtemények 53 részből álltak, s ezekből csak mintegy öt maradt meg többé-kevésbé épen, a többi elveszett.³ Nem következik tehát, hogy Suidas a kérdéses részt csak az általunk ismert Excerpta de legationibus-ból vehette, meríthette azt egy másik elveszett gyűjteményből, amelybe azt Konstantinos császár munkatársai tárgyánál fogva teljes szövegében felvették. Részletesebben foglalkoztunk e kérdéssel, mert annak bebizonyítása, hogy a Suidas megőrizte rész hozzátartozott Priskos eredeti szövegéhez, megadja a kulcsot e sokat vitatott tudósítás igazi értelméhez, helyes magyarázatához s ezzel együtt az onogurokra vonatkozó tudósítás történeti hátterének megállapításához.

Priskos arról tudósít, hogy azt a népmozgalmat, amely 463 táján lejátszódott, azok a népek indították meg, amelyek az Ocean partján laktak, s amelyek a kőd és a griffmadarak elől menekülve törtek rá szomszédaikra. Hol lehetett ez a kődös vidék és hol tanyáztak a griffek? Már G. S. DESTUNIS megjegyzi orosz Priskos-fordításában, hogy a leírás, miképen üzik tovább egymást a népek, élénken emlékeztet Herodotosnak egy hasonló tudósítására.⁴ Ha e nyomokon tovább haladunk, eljutunk egy régi görög mondai hagyományhoz, melyben a griffek nagy szerepet játszanak. Herodotusból tudjuk (IV. 13), hogy valamikor régen egy Aristeas nevű költő nagy utazást tett az északi népek honában, eljutott az issedonokhoz és útját Ἀριμάσπεια c. eposzában örökítette meg, amelyet Herodotos forrásul használt az északi népekre vonatkozó tudósításaiban.⁵ Erre hivatkozva beszél el Herodotos, hogy az issedonokon túl laknak az egyszemű arimasposok, felettük az aranyat őrző griffek (γρούρες), rajtuk túl pedig a tengerig a

¹ Attila és Buda. Adalékok a Priskos-szöveg történetéhez: EPhK. I., 195—202.

² C. DE BOOR, Suidas und die Konstantinische Excerptsammlung: Byzantinische Zeitschrift XXI, 381—424 és XXIII, 1—127. — I. BECKER, De Suidae excerptis historicis. Bonnae, 1915.

³ H. WÄSCHKE, Über die Reihenfolge der Exzerpte Konstantins: Philologus XLI, 270—83, aki az 53 gyűjtemény közül csak 25-nek tudta a címét megállapítani.

⁴ Сказанія Приска Панійскаго, Ученія Записки 2-го отдѣл. Имп. Акад. Наукъ, VII. 1. (Sanktpeterburg, 1861.) 87.

⁵ Vö. SCHMID—STÄHLIN, Geschichte der griechischen Literatur I, 1: 303 (München, 1929.).

hyperboreosok földje terül el. Ezek a népek a hyperboreosok kivételével az arimasposok kezdeményezésére rátörtek szomszédaikra, és az arimasposok kiszorították az issedonokat, ezek a skythákat, ez utóbbiak pedig a kimmeriosokat kényszerítették hazájuk elhagyására. A griffekkel más helyen is foglalkozik Herodotos (III. 116., IV. 27.), s szavaiból kitűnik, hogy az arimasposok állandó harcban állnak a griffekkel, akiktől az aranyat rabolják. Ezt a mondai hagyományt — nyilván Aristeas nyomán — más antik források is ismerik, így Aischylos (Prometheus 803 sk.) és Pausanias (I. 24, 6.), a Kr. u. VI. századi Stephanos Byzantios pedig antik forrás nyomán a következő becses tudósítást őrizte meg: εἰσι καὶ Ταρκυναῖοι ἔθνος Ὑπερβορέων, παρ' οἷς οἱ γρύπες τὸν χρυσοῦν φυλάσσουσιν (s. v. Ταρκυνία, ed. MEINEKE 603). Ebből kitűnik, hogy az arany, amelyet a griffek őriznek, egy a hyperboreosokhoz tartozó népbirtokában van. Kérdés mármost, hogy e mondai nevek lokalizálhatók-e valami módon, vagy helyesebben, rejlik-e mögöttük valami határozott geográfiai fogalom. Aristeas utazásával TOMASCHEK foglalkozott legbehatóbban,¹ s kutatásai nyomán, melyeket kiegészítenek WERNICKE² és HERRMANN³ magyarázatai, a következőket felelhetjük. Az issedonok, akikhez Aristeas eljutott utazása folyamán, s akiktől a távolabb lakó népekre vonatkozó értesüléseit szerezte, TOMASCHEK szerint valahol a Tien-San vidékén laktak, HERRMANN szerint az Uraltól keletre, az Ob és Irtis vidékén.⁴ Az arimasposok lakóhelyét TOMASCHEK és HERRMANN egyaránt az Altáj vidékén keresi, s az előbbi bennük a hunok és törökök elődeit látja. Az aranyat őrző griffek a régi görög mondai hagyomány szerint tehát szintén az Altáj hegység vidékén, illetőleg attól északra tanyáztak. Ismeretes, hogy az Altáj nevében is benne van az arany fogalma. Ugyanott laktak a hyperboreosok is (ezzel a névvel a görögök a távoli ködös észak lakóit jelölték meg), akiknek birtokában volt Stephanos szerint az arany. A Herodotos említette népmozgalom tehát oly módon zajlott le, hogy északkelet felől indult ki, s az egyes népek egymást dél felé szorították.

Ezek után visszatérhetünk Priskos töredékének vizsgálata. Kétségtelen, hogy Priskos tömör tudósítása arra a népmozgalomra vonatkozik, amely Attila halálát, vagyis a nyugati hun birodalom bukását követő években keleten lezajlott, s amely talán egyenes következménye volt az európai eseményeknek. Priskos tudósításának történeti hiteléhez nem férhet

¹ Kritik der ältesten Nachrichten über den skythischen Norden I. Über das Arimaspsische Gedicht des Aristeas: Sitzungsberichte der phil.-hist. Cl. der kais. Akad. d. Wiss. 116: 715—80 (Wien, 1888.).

² Arimaspoi: PAULY—WISSOWA: Realencyclopädie II, 826.

³ Issedoi: PAULY—WISSOWA: IX, 2235 sk.

⁴ Vö. SCHMID—STÄHLIN i. m. 303; MARKWART: UngJb. IX, 99.

kétség, de ahogyan ő ezt az eseményt az elbeszélés köntöskébe beöltözteti, abban kétségkívül herodotosi hatás tükröződik vissza. Értesüléseinek a herodotosi elbeszéléssel való hasonlósága önkénytelenül is arra ösztönözte őt, hogy azokat a herodotosi hely mintájára mondja el s ott, ahol értesülései véget értek, a történeti tényeket a herodotosi mondával kapcsolja össze.¹ Így került bele Priskos elbeszélésébe az Océán mellett lakó népek (=hyperboreosok) említése és az aranyat őrző s a szomszéd népekkel viaskodó griffek képe. Így szőtte át az író a történeti tényeket olyan mondai elemekkel, amelyek az altáj-vidéki népek csaknem egy évezreddel régebbi küzdelmeinek emlékeit őrzik. Priskosnak ez az eljárása határozottan jellemző rá nézve. Nemcsak egész műve koncepcióján, nemcsak stílusán érezni Herodotos hatását, hanem van töredékei közt egy olyan, ahol világosan Herodotosra utal, ha nem nevezi is meg. Amikor ugyanis elmondja Isten kardjának mondáját, melyet 448-ban a hun udvarban hallott, tehát teljesen megbízható forrásból merített, akkor Attila kardját Ares kardjával azonosítja (Exc. de leg. 142₁₉), „mely a skytha királyok előtt is tiszteletben állott”.² Ez a megjegyzése Herodotosból van véve, aki szerint a skythák egy régi vas-kardot tiszteltek, amely Ares istennek a képe (IV. 62). Itt tehát Priskos ugyanúgy tesz, mint a fenti töredékben: hiteles értesüléseit herodotosi hagyományokkal vegyíti. Ez a teljesen analog eset újabb érvül szolgál a mellett, hogy a griffekre vonatkozó suidasi pótlás valóban Priskos eredeti művéből való.

Ha azonban bizonyításunk helyes és Priskos valóban herodotosi hagyományokkal szőtte át értesüléseit, akkor ennek felismerése megadja annak a kulcsát, hogy milyen geográfiai elképzelés lebegett előtte, midőn az említett népek mozgalmáról hallott. Az Océán mellett lakó népek és a griffek említése az Altajtól észak vagy északkelet felé eső vidékekre, tehát Kelet-Szibériára utal.³ Az itt lakó népek részéről éri támadás az avarokat, akik tehát az Altáj vidékén tanyázhattak.

¹ Ezt annál könnyebben megtehetette, mert hiszen Herodotos ismer egy Ἄβαρις nevű hyperboreost, aki nyilával bejárta az egész földet (IV. 36.), s akinek neve az avarokra emlékeztethette őt. Megjegyzem, hogy magam is azon a nézeten vagyok, hogy a görög hagyományok e mondai alakjának nevében, aki jósként és varázslóként is szerepel, valóban a később feltűnő *avar* (< *abar*) népnév rejlik. Minthogy pedig Ἄβαρις alakját a görög hagyomány még a Kr. e. VII. századba helyezi, e név a görögségnek a török népekre vonatkozó egyik legkorábbi értesülése emlékét őrzik.

² E helyen a konstantinói kivonatok készítői szintén megrövidítették Priskos eredeti szövegét, mert Jordanes (Get. 35. 185.) Priskosra hivatkozva részletesebben mondja el a kard feltalálásának történetét (vö. EPhK. L, 197).

³ DARKÓ JENŐ önmagában véve is valószínűtlen feltevése, mely szerint „az océánon a Kaspi-tengert kell értenünk” (A magyarokra vonatkozó népevek a bizánczi íróknál 15), ezzel végleg elesik. A Priskos-féle παρωκεανιτις ἀκτῆ (Herodotosnál az idézett helyen θάλασσα) csakis az Ázsiát északról, illetőleg északkelet felől határoló tengerekre vonatkozhatik.

Ezek elűzik a szabírokat, akik tőlük nyugatra vagy délnyugatra lakhattak. Valóban Nyugat-Szibéria az a terület, ahová a kutatók a szabírok legrégebb ismert lakóhelyét nyelvészeti eredmények alapján helyezik.¹ A szabírok viszont kiszorítják régi lakóhelyükről a saragurokat, az ogurokat és az onogurokat, akik a keletrómai birodalom érdekkörébe lépve követeket küldenek, hogy megszerezzék a bizánciak barátságát. Hogy Priskos töredékének e magyarázata helyes, azt megerősíti az a tény — amelyre már NÉMETH GYULA rámutatott² —, hogy kínai forrás szerint az avarok 460 táján megtámadnak egy népet, mely az Irtis vidékén telepedett meg, majd tovább nyugatra a Volga vidéke felé vonult. Ez a nép csakis a Priskos említette szabír nép lehetett.

Hol volt mármost azoknak a népeknek a régi lakóhelye, amelyeket a szabírok elűztek, és hol tanyázhattak akkor, amikor követeiket Bizáncba küldték? Ha a kínai forrás tudósítását összevetjük azzal a geográfiai képpel, mely Priskos előtt lebegett, nem lehet kétséges, hogy az említett három nép Nyugat-Szibéria felől húzódott le a bizánci birodalom közelébe. A másik kérdésre is feleletet adhatunk. Priskos tudósítása szerint (Exc. de leg. 586₁₂₋₁₆) a három nép közül a saragurok, akik nyilván az élen haladtak, az új haza keresése közben az akatzirokra bukkantak, akiket levertek. Ezek legyőzése után küldték követeiket Bizáncba. Az akatzírok azonban — amint Priskos töredékéből (Exc. de leg. 139₂₃₋₂₄) és Jordanes egyik helyéből (5. 36) tudjuk — a Fekete-tenger északi partvidékén laktak. Következésképpen a saragurok, az ogurok és az onogurok a Kaukázustól északra kerülhettek a bizánciakkal először érintkezésbe s a Maiotis keleti partjain fekvő görög városokból küldhették követeiket Bizáncba. Priskos tudósítása szerint a bizánci udvar a saragurok követeit szívesen fogadta és a szokott módon megajándékozta őket. E tudósítás — mint az analog esetek egész tömegéből következtethetjük — nem jelenthet mást, mint hogy a bizánci udvar teljesítette kérésüket, megígérte az évi ajándékokat azzal a feltétellel, hogy az új jövevények Bizánc érdekeit szem előtt tartva a birodalom határait védeni fogják s ellenségei ellen küzdeni fognak. Hogy ez valóban így történt, azt bizonyítja Priskos egy másik töredéke (Exc. de leg. 588. fr. 19), mely szerint a saragurok az akatzírok és más népek elleni támadás után 466-ban a perzsák ellen harcolnak s a Kaukázuson túl levő iberiai és örmény területeket pusztítják.³ Mindezek-

¹ PATKANOV, A szabírok nemzetsége: Ethnographia XI, 337 sk., 385 sk. és Über das Volkstum der Sabiren: Keleti Szemle I, 258—77, — NÉMETH Gy., Szabírok és magyarok: MNy. XXV, 81—8.

² Hunok, bolgárok, magyarok: Budapesti Szemle 1924. CXCV, 167—78.

³ DARKÓ JENŐ — nyilván a bonni kiadás hibás latin fordítását követve (Saraguri cum Acatiris aliisque gentibus coniuncti....

ből tehát az következik, hogy a bizánciak a saragurok kérését úgy teljesítették, hogy őket a szövetségeseik közé fogadták, hogy alkalom adtán a perzsákkal szemben felhasználják. Priskos az onogurokat és ogurokat többé nem említi, amiből arra következtethetünk, hogy ezek e harcokban nem vettek részt s talán a bizánci határoktól távolabb telepedtek le.¹

Az említett három nép mindegyikének nevében benne van az *ogur* tö. NÉMETH GYULA szerint a *saragur* = *šar(y)-ogur* 'fehér ogur', *onogur* 'tiz-ogur',² ebből a tényből arra kell következtetnünk, hogy Priskos rövid értesítése az ogur népek általános nagy vándorlásáról tudósít, s feltételezhetjük, hogy az említetteken kívül más ogur népek vagy törzsek is részt vettek benne, melyek nevét forrásunk nem őrizte meg. Egy örmény forrás említ ugyan egy *Honagur* nevű hunt már a IV. századból,³ de ez legfeljebb csak annyit bizonyít, hogy az onogurok egyes töredékei, melyek bizonyára beletartoztak a hun birodalom kötelékébe, már korábban is elsodrótak a Kaukázus vidékére.

Az onogur nép tehát az ogur népek e nagy vándorlása folyamán a szabirok elől menekülve jutott el nyugat-szibériai hazájából a Kaukázus vidékére.

Az onogurokra vonatkozó következő tudósítást a Zacharias rhetor neve alatt szír nyelven ránk maradt egyháztörténeti műben találjuk meg, amely eredetileg görögül volt írva. Korára vonatkozólag csak annyit tudunk, hogy Zacharias maga 550 táján halt meg, s műve 491-ig terjedt, de egy ismeretlen átdolgozó 569-ig folytatta azt. E munka egyik fejezete, mely 569 táján készült, de régebbi bizánci forrásokra megy vissza, felsorolja a Kaukázus vidékén és attól északra lakó népeket. Ezek között újra felbukkan annak a három népnek a neve, melyeket Priskos töredéke említett. A legújabb BROOKS-féle latin fordításban e nevek a következőképen hangzanak: „*Unāghur* populus qui in tabernaculis habitant, *Oghor*, *Sarurgur*”⁴ E népjegyzék, sajnos, nem hatá-

p. 161) — helytelenül értelmezi e helyet („... a saragurok a leigázott akatzirokkal és más népekkel (valószínűleg ugorokkal és onogurokkal) közösen...“ i. m. 16). A görög szöveg az illető helyen így hangzik: „... Ἀκαττιροῖς καὶ ἄλλοις ἔθνεσιν ἐπιθήμενοι...“ = „az akatzirokra és más népekre rátámadva“ n. Ez a tévedés FEHÉR GÉZA (Bulgarisch-ungarische Beziehungen 25) és HÓMAN BÁLINT (Magyar történet I, 44) művébe is átment.

¹ DARKÓnak azt az állítását (i. m. 16—7), hogy „a saragur áradattól magával ragadott onogur törzs“ ez alkalommal behatolt Kolchisba és ott elpusztult, nem szükséges e helyt külön cáfolnom, minthogy annak téves volta a következőkből úgyszólván ki fog tűnni.

² Budapesti Szemle 1924. CXCV, 174.

³ MARQUART, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge 44; vö. Ung. Jahrb. IX, 90.

⁴ Historia ecclesiastica Zachariae rhetori vulgo adscripta, interpretatus est E. W. BROOKS (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium. Scriptores Syri, ser. III. tom. V. versio). Lovanii, 1924. II, 144—5. — Mint-

rozsa meg közelebről az egyes népek lakóhelyét. A mi szempontunkból mindössze az érdemel benne figyelmet, hogy e népekkel együtt említi a szabirokat és az avarokat is. A Priskos említette népeltolódás tehát tovább folyt. Biztos tudomásunk van róla, hogy a szabirok már 515-ben a Kaukázustól északra tanyáznak s a bizánci tartományokat pusztítják.¹ A század közepén pedig az avarok is ott tűnnek fel.

A három rokon nép közül a saragurokkal itt találkozunk utoljára, többé a források nem említik őket. Az ogurok neve még kétszer bukkan fel későbbi bizánci forrásokban. Menandros egyik töredékéből (Exc. de leg. 453₁₀₋₁₃) arról értesülünk, hogy az ogurok (Ὀυρούροι^a, Ὀυρούρων^b) 569-ben a türkök szövetségébe tartoztak s a Volga alsó folyásától nyugatra laktak. Az oguroknak a türköktől való leigázását megerősíti Theophylaktos Simokattes is (ed. C. DE BOOR 258—9, ahol Ὀυρῶν alakot találunk). Többé azonban ez a népnév sem fordul elő forrásainkban, nyilván azért, mert a türkök uralma alá kerülven, a bizánciak látóköréből kiestek.²

A három rokon nép közül csak az onogurokról vannak további adataink. Jordanes 551-ben írott Getica-jában, amely — mint ismeretes — Cassiodorius elveszett művére, illetőleg részben még Priskosra megy vissza, felsorolja a Fekete-tenger északi partvidékén lakó népeket s ezek között — nyilván nyugatról kelet felé haladva — utolsóként említi az onogurokat: „*Hunuguri* autem hinc sunt nōti, quia ab ipsis pellium murinarum venit commercium.“ (Ed. MOMMSEN 5, 37.)³

Agathias, aki az 552—558 évek történetét írta meg, szintén ismeri e nép nevét, de oly eseményekkel kapcsolatban, melyek saját koránál régebben történtek. Ő ugyanis többször említi egy erődöt, mely állítása szerint az ő korában Stephanos protomartyr nevééről volt elnevezve, de amelyről ő mindig Ὀυρούρις néven emlékezik meg.⁴ Ennek az okát meg is jelöli. Elmondja, hogy régen e helyen onoguroknak nevezett hunok

hogy az egyes fordítások különböző alakban adják vissza e neveket, nem lesz érdektelen azokat felsorolni. AHRENS—KRÜGER (Leipzig, 1899.): *Ungur*... *Ugar*... *Sirurgur*... — HAMILTON—BROOKS (London, 1899.): *Unnogur*... *Ogor*... *Sarurgur*... — RUBENS DUVAL (CHAVANNES: Documents 250. St.-Pétersbourg, 1903.): *Oungour*... *Ougar*... *Sarourgour*... MARQUART (Streifzüge 356): *Un(u)gür*, *Ug(ur)*, *Sarurgür*.

¹ Excerpta de insidiis, ed. C. DE BOOR 146; Malalas, ed. Bonn. 406.

² Teljesség kedvéért meg kell még említenem, hogy Michael Syrus krónikája (ed. CHABOT II, 364) megemlékezik egy az alának országában lakó *Pougourayé* nevű népről (MARQUART, Streifzüge 485 *Puguren*), amelyet egyes kutatók az *ogur*-ral azonosítanak. (L. erről MARQUART i. m. 491, HÖMAN, Magyar Történet I, 45.) — Egy arab adatot említ MARQUART: UngJb. IV, 328.

³ A kéziratokban MOMMSEN szerint *hunugguri*, *uniguri*, *hunucari*, *hunu* * * * * és *hunugiri* variánsok is olvashatók.

⁴ DINDORF: HGM. II, 217₃, 240₃₀, 241₁₅, 243₁₅, 243₃₀, 245₃, 246₃₀, 306₃₀, 309₁₈. — A kéziratokban itt-ott Ὀυρούρις változat is előfordul.

a kolchisiakkal megütköztek, de vereséget szenvedtek s ennek emlékére adták az ott lakók a helynek azt a nevet: $\eta\theta\upsilon\delta\epsilon \delta\epsilon \tau\eta\eta \acute{\epsilon}\pi\omega\nu\mu\iota\alpha\iota\nu \acute{\epsilon}\kappa \pi\alpha\lambda\alpha\iota\omicron\upsilon \acute{\epsilon}\lambda\alpha\chi\epsilon\nu \tau\omicron \chi\omega\rho\iota\omicron\nu$, Οὐννων ἴσως ἐν τοῖς ἄνω χρόνοις, τῶν δὴ Ὁνογοῦρων¹ ἐπιλεγομένων, αὐτοῦ που ἔυμβάλοντων τοῖς Κόλχοις, καὶ εἶτα νενικημένων, καὶ ὡσπερ μνημείου χάριν καὶ τροπαιοῦ τὴν ἐπίκλησιν ταύτην τῶν ἐπιχωρίων ἐπενεγκόντων (HGM. II, 243₁₆₋₂₁). Ehhez még azt is hozzáfűzi az író, hogy ő egyenesen a történeti műhöz illő régieskedés kedvéért használja a keresztény elnevezés helyett e régi nevet. Ennek köszönjük tudósítását, mely az onoguroknak egy, közelebbtről meg nem határozható időben, Lazikéba való betöréséről szól. Fentebb már láttuk, hogy az onogurok lakóhelyét a Fekete-tenger keleti partvidékén kell keresnünk. E betörés ismét arra utal, hogy az onogurok lakóhelyét a Kaukázus északnyugati nyulványainál, vagyis az előbb említett helyen keressük.

Újabb, becses tudósítást közöl az onogurokról Menandros, aki az 558—582. évek történetét írta meg, továbbá Theophylaktos Simokattes, akinek műve 582-től 602-ig terjed. E két író tudósításai kiegészítik egymást. Ez utóbbi megemlíti, hogy az onoguroknak (Οὐννουγούρων²) volt egy Βακάθ nevű régi városa, melyet azonban a földrendezés romba döntött (ed. C. DE BOOR 260₁₀₋₁₂). Minthogy azonban e város nevét eddig nem sikerült lokalizálni, ez az adat nem sokat mond. Fontosabb ugyanennek az írónak egy másik helye (uo. 258₂₀), amely arról tudósít, hogy az avarok megjelenése nagy félelemmel töltötte el a népeket, akik között a szabirok mellett az Οὐννουγούροι³ is szerepelnek.³ Menandros egyik töredéke pedig határozottan megmondja, hogy 558-ban az avarok harcban álltak az onogurokkal (Οὐνιγούροις⁴) és ugyanakkor a szabirokat tönkrevették (Exc. de leg. 443₈). Minden jel arra vall, hogy e harcok az onogurokra nézve nem jártak súlyosabb következményekkel. Két évtized mulva ugyanis újra találkozunk velük és pedig mint hatalmas népet látjuk őket viszont. Menandros egy töredékében van róluk szó, amely megőrizte Τοῦρξαθος⁴ türk kagánnak 576-ban a bizánci követ-

¹ A cod. Vatic. gr. 151 (s. X/XI.)-ben és a cod. Venet. Marc. gr. 522 (s. XV.)-ben ονογοῦρων variáns olvasható.

² Az író legjobb kéziratában, a cod. Vatic. gr. 977 (s. XI/XII.)-ben ugyan e helyt οὐννουγούροι olvasható, de az ρ-es alak hitelessége mellett szól Nikephoros Kallistos, aki kiírván Theophylaktost, a megfelelő helyen (MIGNE: PG. 147. (385 D) Οὐνιγούροι alakot őrzött meg.

³ MARKWART azon állítása (UngJahrb. IX, 90), hogy Theophylaktos két Οὐννουγούροι-a egymástól elkülönítendő, és hogy a két név két különböző népet jelöl, nézetem szerint minden alapot nélkülöz.

⁴ Így írom e nevet a szokásos Τοῦρξανθος helyett, mert a többi kéziratnál jobb „cod. Cantabrigiensis coll. S. Trinitae O. 3. 23. (s. XVI.)“ban, melyet C. DE BOOR még nem ismert, mindig ez az alak fordul elő. Így már MARQUART is: Über das Volkstum der Komanen 71 és UngJahrb. IX, 81.

séghez intézett beszédét. A türkök fejedelme azzal végzi fenyegető szavait, hogy uralma napkelettől napnyugatig terjed s példaként felhossa az alánokon kívül az onogurok törzseit, melyek — noha szembeszálltak a legyőzhetetlen türkökkel — még sem értek el semmit s más népek módjára ők is szolgá-
 sorba jutottak: . . . τὰ φύλα τῶν Οὐνιγούρων¹, οἳ γε ἐπὶ πολὺ θαρραλέοι τέ τινες ὄντες καὶ τῇ οἰκείᾳ πίσυνοι δυνάμει ἀντετάξαντο μὲν τῷ ἀκαταμαχίτῳ τῶν Τούρκων, οὐκ ἀπώναντο δὲ τῶν ἐλπίδων. ταύτη τοι καὶ ὑπακούουσιν ἡμῖν καὶ ἐν μοίρᾳ καθεστήκασι δοῦλου (Exc. de leg. 206¹⁵⁻¹⁹). E tudósítás, melyben figyelemre méltó, hogy a türk kagán az onogurok törzseiről beszél, arra vall, hogy amidőn a nyugati türkök az avarok elvonulása után a Kaukázus vidékére is kiterjesztették politikai befolyásukat, az ott lakó onogur nép is uralmuk alá került. Az onogurok tehát a VI. sz. végén a türk birodalom szövetségébe tartoztak. Hogy azonban nevükkel együtt különállásukat ezután is megőrizték, az a további tudósításokból minden kétséget kizáró módon kitűnik.

A VII. századból való a következő tudósításunk. A ravennai Anonymus, aki régebbi források alapján e század vége felé (mindenesetre 680 után) írta művét, megemlékezik az onogurok földjéről, melyet így jellemez: „Item iuxta mare Ponticum ponitur patria quae dicitur *Onogoria*. quam subtilius Livanius philosophus vicinam paludis Maeotidae summitatis esse decernit, adserens <incolas> multitudinem piscium ex vicinatis locis habere, sed, ut barbarus mos est, insulse eos profruere.“ (Ed. PINDER—PARTHEY 170¹⁶—171¹⁷; vö. SCHNETZ: Archiv. f. slav. Philologie 1925. XL, 158.) Hogy ki az a Livanius, akire a szerző hivatkozik — a IV. századi Libaniosra nem gondolhatunk —, továbbá hogy mily korra vonatkozik ez a tudósítás, azt nem tudjuk, de számunkra mégis becses e forrás, mert pontosabb földrajzi meghatározását adja Onogoriának, amelyet a Don alsó folyása és a Kubán folyó közé helyez.²

A VIII. század közepére utal következő forrásunk, egy bizánci püspökségi jegyzék, amely többek között a krimi gót metropolis, Doros alá tartozó püspökségek neveit is felsorolja. A bennünket érdeklő rész így hangzik: Ἐπαρχία Γοθίας: α' Δόρος μητρόπολις β' ὁ Χοτζήρων γ' ὁ Ἀστὴλ δ' ὁ Χουάλης ε' ὁ Ὀνογούρων ζ' ὁ Πετεγ ζ' ὁ Οὐννων η' ὁ

¹ A rosszabb kéziratokban οὐνιγούρων, οὐιγούρων és οὐιγόρων variánsok is olvashatók, de az említett cambridge-i kézirat egy másik kézirrattal együtt a fenti alakot adja. NIEBUHR Οὐνιγούρων konjektúrája e szerint itt, valamint a fentebb idézett 443_a-ban is teljesen alaptalan.

² K. MILLER (Die ältesten Weltkarten VI. Stuttgart, 1898. 42. l.) a IV. sz.-i Libanios hiteles töredékének tartja, viszont a legújabb kiadás a kétes töredékek közé sorolja (Libanii opera, rec. R. FOERSTER XI. Lipsiae, 1922. p. 669). — L. e kérdéstről még J. SCHNETZ, Onogoria: Archiv. f. slav. Phil. XL, 157—60, aki Onogoria földrajzi fekvését is részletesen tárgyalja.

Τουάραχα.¹ Ebben tehát újra találkozunk az onogurokkal, akiknek a számára külön püspökséget szerveztek. Ez azonban csak úgy érthető, ha feltesszük, hogy az onogur nép nagyszámú volt, és hogy közöttük a bizánci térítés már előbb eredményesen működött.

A püspökségi jegyzéket — amint ezt a legújabb kutatók is megerősítették — a VIII. század közepén állították össze,² ami azonban nem gátolja azt, hogy a fent közölt részlet egyes adatait korábbi eseményekkel hozzuk kapcsolatba. Az onogurok püspökségének felállítását még a VII. századra tehetjük, de jegyzékünk tanúsága szerint az is kétségtelen, hogy a VIII. század közepén még mindig szó esett róla Bizáncban.

Végül meg kell említenünk még egy adatot. Az ú. n. Pseudo-Kallisthenes egyes kézírataiban egy jegyzék olvasható azokról a népekről, amelyeket Nagy Sándor meghódított. E népjegyzék az avarokkal, kazárokkal és bulgárokkal együtt említi az onogurokat ('Ονογούρους^a) is.³ Mint-hogy ugyanitt az oroszok neve is előfordul, e jegyzék összeállítása csak a IX. század után történhetett. A mi szempontunkból e késői bizánci mondai hagyomány csak annyiban érdekes, hogy az onogurokat a leghatalmasabb török népek között említi, s így azok Bizáncban — ha még oly kevés tudósítás maradt is fenn róluk — bizonyára nagyon ismertek voltak.

Összefoglalva tehát az onogurokra vonatkozó eddigi

¹ E jegyzéket először C. DE BOOR adta ki (Zeitschrift für Kirchengeschichte XII, 520—34); utána KULAKOVSKIJ foglalkozott vele behatóan (Журнал Министерства II, II. 315 [1898.] Febr. 173—202). — Magam is részletesen tárgyaltam egy régebbi cikkemben (MNy. XXIII, 267 kk.). — Azóta megismerkedtem a kézirrattal is; a fent közölt rész a cod. Paris gr. 1555 A (s. XIV.) fol. 27^v-on található.

² Az újabb kutatók közül A. A. VASILJEV Готы в Крыму c. munkájában (Известия Росс. Акад. Истории материальной Культуры V, 210 kk. [1927.]) a jegyzéknek a gót metropolisia vonatkozó részét későbbi (XI. századi?) betoldásnak tartja, de érvelése távolról sem meggyőző. DVORNIK (Les Slaves, Byzance et Rome. Paris, 1926. 143 kk.) a képrombolás korába helyezi. Legújában V. A. МОШИН 'Επαρχία Γοτθίας въ Хазаріи въ VIII-мъ вѣкѣ c. értekezésében (Труды IV Съезда Русскихъ Академическихъ Организаций за границей I, 149—56, Beograd, 1929.), melynek ismeretét a szerző szívességének köszönhetem, meggyőzően bizonyítja, hogy a bennünket érdeklő részletet a VIII. sz. közepén, mindenesetre 759 előtt állították össze. Magam régebbi cikkemben (i. h. 267) VI. századi eseményekre vonatkoztattam, de az onogurok történetére vonatkozó behatóbb kutatásaim kényszerítettek arra, hogy a régebbi keltezésétől eltérjek. Ennek megfelelőleg a ő. Χοτζήρων-т sem az akatzirookra, hanem a kazárookra kell vonatkoztatnunk.

³ Pseudo-Callisthenes, nach der Leidener Handschrift herausgegeben von H. MEUSEL: Jahrbücher f. class. Philologie Suppl.-Band V. (Leipzig, 1871.) 792. — Itáliai kézirati kutatásaim folyamán még egy másik kézíratra bukkantam, amely azonban csak e népjegyzéket tartalmazza: βίβλος ἀλεξάνδρου περιέχων τὰς γλώσσας τῆς κοσμοπολίτας címen (cod. Vatic. gr. 972. s. XV. fol. 176^v—177^r). Ebben a bennünket érdeklő név ονογούρους alakban fordul elő.

ismereteinket, azt mondhatjuk, hogy az onogurok az V. század hatvanas éveitől kezdve a VII. század végéig állandóan a Kaukázustól északra a Maiotis keleti partjain a Kubán folyó vidékén laktak. Legközelebbi szomszédaik a szabirok és az alánok. Halászzattal és prémkereskedéssel foglalkoznak, s városuk is van. Erős, hatalmas nép, mely több törzsből áll. Harci vállalkozásáról csak egy ízben hallunk, midőn Lazikéba tör be. Az idegen támadásokkal sikeresen küzd meg; 558 táján az avarok ellen védekezik, két évtizeddel később pedig a türkök ellen fejt ki ellenállást, de legyőzvetván egy időre türk fennhatóság alá kerül. A bizánci misszió hatása alatt a kereszténység ténységgel is megismerkedik.

*

Ennyit tudtunk történeti forrásokból az onogurokról, amidőn J. KULAKOVSKIJ bizánci történetét tanulmányozván egy olyan történeti forrásra lettem figyelmes, amely az onogurok további történetére is fényt vet, s amelyet a kutatás eddig teljesen mellőzött.¹ Ez az új forrás Agathon diakonusnak egy teológiai értekezése. A szerzőről és munkájáról a következőket tudjuk:

Amint ismeretes, a Konstantinos Pogonatos császár uralkodása alatt Konstantinápolyban 680/81-ben tartott hatodik egyetemes zsinat leszámolt a monotheleta irányzattal és visszaállította az orthodoxyát. Három évtized múlva Philippikos Bardanes császár (711—713.) rövid időre még egyszer győzelemre segítette a monotheletizmust, s első ténykedése az volt, hogy az említett konstantinápolyi zsinat aktáinak a császári udvarban őrzött példányát elégettette. Amikor aztán Philippikos egy katonai lázadás következtében megbukott, az új császár, II. Anastasios megbízta a konstantinápolyi Agathont, aki — saját szavai szerint — diakonos és chartophylax meg egyben a konstantinápolyi patriarchatus protonotariosa, tehát levéltárosa és főjegyzője volt, hogy az elégetett aktákat újjakkal pótolja.² Agathon ezt a munkát el is végezte s művéhez egy Epilogust csatolt, amely reánk maradt.³ Legelőször F. COMBEFIS tette közzé egy „Tilianus ms. codex“-ből,⁴ majd D. MANSI, aki az általa használt kéziratot összehasonlította a COMBEFIS-féle kiadással.⁵ Utána mások is kiadták.

¹ Vö. KULAKOVSKIJ, *История Византии III.* (602—717.) Kiev, 1915. 345. l.

² Agathon életére és a vázolt eseményekre vonatkozólag l. J. HEFELE, *Conciliengeschichte III.* (Freiburg, 1877.) 287, 307, 363—5; továbbá A. HEISENBERG, *Ein jambisches Gedicht des Andreas von Kreta: Byzantinische Zeitschrift X*, 505—14.

³ A mű teljes címe: Ἐπιλογος τοῦ τὴν παροῦσαν βίβλον ἰδιοχειρῶς ἀπογραψαμένου, ἐν ᾧ καὶ περὶ τῶν ὑπὸ Βαρδάνου τοῦ τυράννου καὶ παράφρονος κατὰ τῆς ἁγίας καὶ οἰκουμένης ἔκτης συνόδου τετολημένων.

⁴ *Historia haeresis Monothelitarum* (Paris, 1648.) c. 200—8.

⁵ *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio XII.* (Florentiae 1766.) p. 189—96.

Agathon e munkájában elmondja, hogy fiatal korában, körülbelül 32 évvel azelőtt ő írta meg a VI. egyetemes zsinat aktáit, mégpedig Konstantinos császár parancsára a császári udvar, valamint az öt patriarchátus számára. Egyéni fájdalma is belejátszik tehát, midőn leírja, hogy az istentelen tyrannus, Philippikos Bardanes elégettette keze munkáját. Miután röviden jellemzi egyéb intézkedéseit, hozzáteszi, hogy az isteni igazság lesújtott rá gyalázatos tettei miatt. S itt következik a bennünket érdeklő rész:

κατὰ γὰρ τὴν ἡμέραν τοῦ σαββάτου τῆς ἁγίας Πεντηκοστῆς ἡσυχαστῆς ἰα' ἄφνω περὶ δειλὴν ὄψιαν ἐπαναστάσεως αὐτῷ γενομένης ἀπροσδοκίτως ἐκ τοῦ ἐπισορευθέντος ἐν τῇ Θράκῃ στρατοῦ διὰ τὴν προσεχῶς τότε, καὶ ἐξ αἰτίας αὐτοῦ καὶ παραβάσεως τῶν συγκεκριμένων πάκτων γεγονυῖαν ἔφοδον τοῦ γειτνιαζόντος ἔθνους τῶν Οὐννογούρων Βουλγάρων μετὰ πλείστης αἰχμαλωσίας τε καὶ σφαγῆς τῶν ἐν τῇ Θράκῃ καταμενόντων Χριστιανῶν συλληφθεὶς ὁ αὐτὸς μισοβάρβαρος τύραννος καὶ τῆς βασιλείας ἀπωσθεὶς καὶ ἐκβεβλημένος πηροῦται παραχρῆμα τὰς ὄψεις...

Vagyis magyar fordításban: „... mert a 11. indictio idején (= 713.) szent Pünköszt szombatján alkonyat felé egyszerre váratlanul fellázadt ellene a Thrákiában összevont hadsereg, minthogy — áthágván a kötött megállapodásokat — ő volt az oka a szomszédos nép, az unogur-bolgárok akkori folytonos támadásainak, melyek a Thrákiában levő keresztények foglyul ejtésével és mészárlásával jártak; ezután a félbarbár tyrannust elfogták, császári hatalmától megfosztották és tüstént megvakították...”

A 713-as év eseményeiről más — noha jóval későbbi — bizánci források is megemlékeznek. Theophanes² és Nikephoros patriarcha³ munkájából tudjuk, hogy a dunai bolgárok — kiknek ekkor Terbel (702—718/9.) volt a fejedelmük — már 712-ben betörnek Thrákiába, s azt végigpusztítva Konstantinápoly falai alá is elkalandoznak. Arról is tudósítanak ezek a források, hogy az Opsikion-théma parancsnoka, aki Nikephoros szerint a bolgár betörés miatt Thrákia védelmére volt kirendelve, szótte azt az összeesküvést, amely Philippikos Bardanes uralmát 713. június 3-án megdöntötte és a császárt megvakíttatta.⁴ Ezek a tudósítások tehát teljesen összevág-

¹ COMBEFIS i. m. 204D-E; MANSI i. m. 193B. — A szöveget a két kiadás összevetése alapján közlöm. Eltérések a következők: δειλὴν COMBEFIS; δειλιῆν MANSI; παραβασείας COMBEFIS, MANSI. — Ami a névnevét illeti, COMBEFIS latin fordításában a következő alakot találjuk: *Unogurorum Bulgarorum*, MANSI-nál azonban *Hungarorum Bulgarorum* van.

² Ed. C. DE BOOR 382—383.

³ Ed. C. DE BOOR 48—49.

⁴ L. ezekről az eseményekről: J. B. BURY, *A history of the Later Roman Empire from Arcadius to Irene* (London, 1889.) II, 367—70. — V. N. ZLATARSKI, *История на българската държава през сръдните векове I*, 176 (Sofia, 1918.).

nak Agathon elbeszélésével, csak egyben különböznek — s ez a mi szempontunkból a legfontosabb — hogy t. i. Theophanes és Nikephoros *bolgár*-oknak nevezik Terbel népét, az új forrás, Agathon azonban *unogur-bolgár*-oknak.

Részletesebben foglalkoztunk Agathon személyével, művének keletkezésével és a kor eseményeivel, hogy megvizsgálhassuk, ki volt az, aki ezt a becses tudósítást megörökítette számunkra, s a hitelesség szempontjából hogyan kell megítélnünk értesüléseit. Agathon azt írja művében, hogy a 680/681. évi zsinat idejében még fiatal volt, Epilogusát pedig már előrehaladott korban írja. Ő tehát átélte a 680-tól 713-ig terjedő kor történetét s ezzel együtt a dunai bolgárok honfoglalását meg az új bolgár állam megalakulásának első három évtizedét. Az eseményekről tehát mint kortárs ír, ami már egymagában is bizalmat kelthet tudósításával szemben. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy Konstantinápolyban a császári udvar és patriarchátus közvetlen környezetében élt, akkor, azt hiszem, nyugodtan megállapíthatjuk, hogy jólérsültségéhez a gyanú legtávolabbi árnya sem férhet. — Ebből pedig az következik, hogy a honfoglaló dunai bolgárokat 713 táján Bizáncban még *onogur-bolgár*-oknak nevezték. Ez az elnevezés azonban nem lehet önkényes kombináció, ennek tudata csak maguktól a bolgároktól származhatik.

Agathon adata összekapcsolja az onogurok történetét, akikkel utoljára a Maiotis keleti partján találkoztunk, a dunai bolgárok történetével, s rávilágít ez utóbbiak eredetére, ami eddig — noha más adatok és nyomok is ez irányba vezettek — bebizonyítva nem volt.

A következőkben majd azt a kérdést vizsgáljuk, hogy miképp egyeztethető össze ez az új tudósítás egyéb források tanúságaival, vagyis megkíséreljük a dunai bolgárok eredete kérdésének a revízióját.

(Folytatjuk.)

MORAVCSIK GYULA.

A phonológiáról.

I.

SAUSSURE legtermékenyebb gondolata a synchronikus szemlélet fontosságának hangsúlyozása volt. Amíg ez a gondolat meg nem fogant, a diachronikus szemlélet egyeduralma megingathatatlanul látszott. A történeti módszer, amely a diachronikus felfogás talaján mozgott, valóban nagyszerű eredményeket ért el: kikereste a nyelvi tények multba vezető szárait, megrajzolta az egyes változások bonyolult vonalát és az időrendi adatok láncolatán lemerészkedett az ősi formák mélységébe, a kikövetkeztetett nyelvek látszatvilágába. Minden nyelvtörténeti tényre ügyelt és az a kép, melyet egy-egy

mai nyelvről elének kerekített, a mélységi távlat tekintetében a lehetőség tökéletes volt. Több mint egy emberöltőig tartott ennek a tökéletességnek a varázsa, és a genfi nyelv-
bölcészsig senki sem vette észre a kép fogyatékoságát, az egyoldalúságot.

A nyelvi tények SAUSSURE bizonyossága szerint ugyanis nemcsak vertikálisan függnek össze, hanem horizontálisan is. Még történeti szemmel nézve is a nyelv nem elszigetelt jelenségek egymásutánjából, hanem egymásra rétegezett synchronikus rendszerekből áll. Minden jelenség tagja ugyan egy időrendi sornak, de egyúttal a vele egyidőben létező jelenségek rendszerének is, amelyből kiszakítani nem szabad. Ha kiszakítjuk, a fejlődési kép nem lesz teljes, hiányozni fog belőle a horizontális összefüggések rajza. Pontosan tehát csak úgy adhatunk számot a nyelv történetéről, ha vizsgálatainkat kiterjesztjük a synchronikus rendszer többi tagjaira is és kapcsolataikat tisztázzuk.

Ez a gondolat a synchronikus szemléletet a diachronikus szemlélet egyenrangú társává, kiegészítőjévé tette, egyszerűsége pedig egy olyan utat is megnyitott a nyelvtudomány előtt, amire azelőtt gondolni sem lehetett: a nem-rokon nyelvek összehasonlításának lehetőségét. A diachronikus szemlélet általános irányának megfelelően csak olyan nyelvek hasonlítását engedte meg, amelyeket a közös származás kapcsai fűzik egymáshoz. A különnyelvi tények legalsó rétegéhez érve a történeti módszer az összehasonlítással egészült ki és így folytatta vertikális kutatásait a rokon nyelvek anyagában. A synchronikus szemlélet módszere szintén igyekezett kiegészülni és mi sem természetesebb, mint hogy a kiegészülés horizontálisan történt: az egyes synchronikus rendszerek határaihoz érve az analízisnek át kellett lépnie más, coexistens rendszerek területére, függetlenül attól, hogy vannak-e származási kapcsok közöttük (vö. F. DE SAUSSURE, *Cours de linguistique générale*². Paris, 1922. 139—40).

Tagadhatatlan, SAUSSURE tanainak voltak sikerei, főképp elméletiek. A nyelvészek tekintélyes része csakhamar felismerte jelentőségüket, de gyakorlati megvalósításuk sokáig késett. Tulajdonképpen csak az 1928. évi hágai nyelvész-kongresszuson került szóba először az elmélet megvalósítása — egyelőre azonban csak magánbeszélgetések alakjában. Itt veti fel TRUBECKOJ, a bécsi egyetem szlavistája, egy megvalósítandó társaság tervét, amelyben helyet foglalnának a világ legkülönbözőbb nyelveinek kutatói, lehetőleg minden nyelvénél, hogy megvalósulhasson a társaság nagyszabású célja, a ma élő nyelvek synchronikus rendszereinek összehasonlító vizsgálata. A tervhez többen csatlakoznak: CZERMAK, a bécsi afrikánológus, JAKOVLEV, a kaukázusi nyelvek specialistája, DE GROOT, holland classicus philológus, MATHESIUS, a prágai

egyetem angol tanára, JACOBSON, orosz nyelvész és később SAPIR chicagói tanár, az amerikai és afrikai nyelvek kiváló ismerője is, de a társaság megalakítása még korainak bizonyul. Kevés a résztvevő.

Ezzel azonban a dolog korántsem aludt el. TRUBECKOJ nem ejtette el tervét és a tavaly első ízben összehívott szláv kongresszust (Prága, október 6—13.) használta fel, hogy új résztvevőket és munkatársakat toborozzon, s fáradozása, úgy látszik, nem is volt eredménytelen. A prágai nyelvészek köre (Pražsky Linguistický Kroužek) két kiadvánnyal gazdagította a kongresszus munkáját és mindkettő TRUBECKOJ eszméjét szolgálta.

Sok érdekes mozzanata volt ennek a kongresszusnak, de ennél a két könyvnél (Mélanges linguistiques dédiés au Ier Congrès des Philologues Slaves. Prague, 1929. és R. JAKOBSON, Remarques sur l'évolution phonologique du russe comparée à celle des autres langues slaves. Prague, 1929.) külön is meg kell állnunk, mert elvi jelentőségük vitathatatlan. Egy új nyelvészeti tanulmány körvonalai bontakoznak ki bennük, a fonológiáé, amely a synchronikus szemlélet első konkrét eredménye.

*

A fonologia¹ a leíró nyelvtan önálló szerves része, amely a beszédhangok funkcióival foglalkozik. Feladata három részre osztható.²

Először is azt állapítja meg, mely elemekből áll a vizsgált nyelv hangrendszere, melyek azok a hangok, amelyeknek akár jelentésbeli, akár alakotani, vagy más funkciója van az illető nyelvben. Mert nem minden hang tagja a fonológiai hangrendszernek. Pl. a magyar *reng*, *borong*, *lankad* stb. szavak *ŋ*-je fonétikailag elkülöníthető az alveolaris *n*-től, de azért nem tagja a magyar mássalhangzók fonológiai rendszerének, mert nincs olyan szópárunk, ahol az *ŋ* ~ *n* fonétikai különbségének volna valami szerepe jelentésileg. Az angolban viszont az *ŋ* külön fonológiai egység, mert van funkciója (*sin*: *sing*, *kin*: *king*). Már ebből is látni való, hogy a fonologia és a fonétika két merőben különböző tudomány; az egyik a hangokat önmagukban, külső habitusukban vizsgálja, a

¹ Az elnevezés SAUSSURE terminológiájából való, ott azonban fonétikát jelent általában. A szót mai értelmében orosz nyelvészek (TRUBECKOJ, JAKOBSON, KARCEVSZKIJ) használták először. Egyébként már SAUSSURE-nél is megcsillan a funkció gondolata. „Pour rendre compte de ce qui se passe dans les groupes, il y a à établir une phonologie où ceux-ci seraient considérés comme des équations algébriques; un groupe binaire implique un certain nombre d'éléments mécaniques et acoustiques qui se conditionnent réciproquement; quand l'un varie, cette variation a sur les autres une répercussion nécessaire” (i. m. 79).

² Vö. V. MATHESIUS, Ziele und Aufgaben der vergleichenden Phonologie: Xenia Pragensia. Praha, 1929. 432 kk.

másik nyelvtani vonatkozásaikban. Még jobban kidomborodik ez a különbség, ha a TRUBECKOJ¹ említette példára gondolunk. A német és cserkesz *k* hangot, állapítja meg TRUBECKOJ, fonétikailag nem lehet megkülönböztetni egymástól. A két hang között semmiféle különbség nem észlelhető. Ha azonban belső összetételüket vizsgáljuk, kitűnik, hogy két különböző hanggal van dolgunk. Amíg ugyanis a német *k*-t csak két képzet alkotja, a zöngétlenség és a dorsalis képzésű zárhang motoriko-akusztikus képzete, addig a cserkesz hang szerkezete bonyolultabb, lélektani háttere gazdagabb, mert az előbbieken kívül még négy képzetelemet találhatunk meg benne: a rövidség, az infraglottalis exspiratio, az illabialis képzés és a praevelaritas képzetét, lévén a cserkeszben hosszú (\bar{k}), laryngalis (k^h), labialis (k^l) és postvelaris (q) *k* hang is. Ez a lélektani szerkezetkülönbség a fonétikailag azonos két hang phonológiai különbsége. Természetesen itt is funkciókról van szó, az egyes hangalkotó képzetek funkciójáról, tehát a phonológiát a hangoknak nemcsak külső, nyelvtani vonatkozásai, hanem belső, szerkezeti funkciói is érdeklik.

A phonologia feladatának második része: megállapítani, hogyan használja fel egy-egy nyelv azokat az elemeket, amelyek phonológiai rendszerét alkotják, mert nemcsak az elemek lehetnek különbözők, hanem a mód is, ahogy a nyelv él velük. Itt van pl. a magánhangzók időtartama. Az oroszban a quantitas, ha fonétikailag kimutatható is, egyáltalán nem érvényesül phonológiailag. A franciában már van phonológiai szerepe az időtartamnak, de csakis az ϵ -nél; olyan szópárokra kell gondolnunk csak, mint *maître : mettre, tête : tette, bête : bette, paraissent : paresse* (vö. O. JESPERSEN, Lehrbuch der Phonetik. Leipzig—Berlin, 1904. 183), ahol a jelentés az ϵ hosszúságának vagy rövidségének a függvénye. A francia nyelv tehát ezen a ponton gazdagabb az orosznál, de ez a „gazdagság“ egyszerűen elhalványul, ha összehasonlítási sorunk harmadik tagjául a magyart választjuk. Ami ott csak egyetlen magánhangzónál lehetséges, nálunk mindegyiknél előfordul a legváltozatosabb formában. Könnyen és nagy számban tudunk összeállítani olyan sorozatokat, mint *csikos : csikós, szelet : szelét : szélét, korok : kórok : kórók, török : török : török* stb. — az igazi gazdagság ékes bizonyosságul.

Nyelvek szerint más és más az „elemi“ elemek, a más-salhangzók és magánhangzók száma, de egyúttal más a felhasználásuk mikéntje is. MATHESIUS egyik dolgozatában (*La structure phonologique du lexique du tchèque moderne: Mélanges etc. 67—84*) többek között a szókezdő és szóvégi

¹ N. TRUBETZKOJ, Zur allgemeinen Theorie der phonologischen Vokal-Systeme: Mélanges etc. 40.

mássalhangzócsoportok viselkedését vizsgálja a németben és a csehben. Nem kevesebb, mint 2400 német és 2800 cseh szó szolgáltatja a vizsgálati anyagot; mind olyan, amely 1—4 hangból áll. Az eredmény, ha nem is meglepő, de nagyon tanulságos: a szóvégi mássalhangzócsoportok a csehben ritkábbak, mint a németben (100:500), viszont a szó elején fordított a helyzet, a több mássalhangzóval kezdődő cseh és német szavak aránya 400:150. Ez az eltérő viselkedés nem véletlen, hanem szóképzési és alakotani sajátságokban gyökerező tény (vö. a német *-st*, *-t* formansokat és a cseh *s-*, *v-*, *z-* praefixumokat).

Az elemek megállapítása és felhasználásuk fokának tisztázása után következik a fonológia feladatának harmadik és leglényegesebb része: a fonológiai rendszerek szerkezeti vizsgálata és összehasonlítása. Mivel az összehasonlításnak elvileg nincsenek korlátai, a legáltalánosabb érvényű megállapításokra nyílik itt alkalom, olyan panchronikus tények leszűrésére, amelyek eddig megközelíthetetlenek voltak. Feladatának e harmadik részével áll vagy bukik a fonológia. Ha ezt nem tudja megoldani, akkor nincs szükség az előkészítő részek munkájára sem, mert bármily érdekesek legyenek is az analízis adatai külön-külön, ha nem vezetnek új összefoglaló megismeréshez, csak esetlegességeket jeleznek, amelyekhez a tudománynak semmi köze.

A hangtan új fejezetének életképességét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy ezen a ponton is már két alapvető munkálatról lehet beszámolni: az egyik SAPIR „Sound patterns in language“ c. tanulmánya (a Language c. folyóirat 1925. évf. I, 37), a másik a TRUBECKOJ-féle „Zur allgemeinen Theorie der phonologischen Vocal-Systeme“. Minthogy ez utóbbi olyan kiadványban jelent meg, amely egyelőre csak a szláv kongresszus tagjai számára hozzáférhető, bővebben kell róla szólnom.

*

TRUBECKOJ a magánhangzó-rendszerek általános szerkezeti sajátságait kutatja ebben a munkájában. Szerinte minden magánhangzó legfeljebb négy képzetelem függvénye lehet. Ez a négy képzetelem: a nyílásfok, a sajáthang, az intenzitás és a hanglejtés képzete. Nem szükségképen mind a négyé egyszerre, hanem:

A) A nyílásfok-képzet¹ egyedül is lehet vocalisképző. Így van ez néhány nyugati kaukázusi nyelvben, ahol a magánhangzóknak még sajáthangjuk sincs, a sajáthangot mindig a fonétikai környezet határozza meg. Az adygi nyelvben pl.

¹ A SAUSSURE-féle aperture-nek megfelelő képzetelem. Magánhangzókkal kapcsolatban az aperture negyed.k. ötödik és hatodik fokáról lehet csak szó. L. i. m. 75—6.

az *o*-vel jelölt hang palatalisok után *i*, labiovelarisok előtt *u*, labialisok közt *ü* és dentalisok közt *i* ejtésű. Kevés nyelv tartozik ehhez a típushoz.

B) Nyílásfok- és saájáhang (nyelvállás + ajakmozgás)-képzet együttes függvénye a magánhangzó. Ez a legelterjedtebb típus. A saájáhang egyedül sohasem szerepel; ahol megvan, ott nyílásfok-képzetnek is kell lenni. E két képzet alkotja a magánhangzó-rendszerek tengelyeit. Az A) típushoz tartozó nyelveket kivéve minden rendszerben legalább két-két változata van a nyílásfoknak és saájáhangnak: maximális és minimális nyílás, magas és alacsony saájáhang. Lehetnek természetesen közbülső változatok is mindkettőben.

C) Nyílásfok-, saájáhang- és intenzitás-képzet közös eredője a magánhangzó. Ahol az intenzitás jellemző a magánhangzó-rendszerre, ott minden vocalisnak van saájáhangja és természetesen nyílásfoka is. Az intenzitás kétféleképpen szokott jelentkezni: vagy mint időtartam (hosszú — rövid), vagy mint erősségi hangsúly (hangsúlyos — hangsúlytalan magánhangzó). A kettő ritkán jár együtt, mert azokban a nyelvekben, ahol szabad az időtartam, ott a hangsúly rendszerint kötött és megfordítva, szabad hangsúly mellett az időtartamnak nincs phonologiai szerepe (vö. P. Якобсон, О чешском стихе в сопоставлении с русскими. Москва—Berlin, 1923.). — Az uralaltáji nyelvekben az időtartamon (vagy erősségi hangsúlyon) kívül alaktani vonatkozása is van az intenzitásnak. Itt ugyanis az első gyökérszótag megkülönböztetett fontosságú a többiekkel szemben. Lehet ez az első szótag rövid vagy hosszú, hangsúlyos vagy hangsúlytalan, de alaktani funkciója folytán mindig intenzív. Ezekben a nyelvekben tehát két rendszert kell megkülönböztetni: 1. az alaktanilag erős, első szótagi, 2. a gyenge, nem első szótagi magánhangzók rendszerét.

D) Nyílásfok-, saájáhang-, intenzitás- és hanglejtés-képzet, tehát mind a négy képzetelem együttesen jellemzi a magánhangzót. Olyan nyelvek tartoznak ide, amelyekben a szótag-intonationának phonologiai szerepe van (szerb—horvát, szlovén, kasub, litván stb.). Az intonatio feltételezi az intenzitás jelenlétét, ez viszont a saájáhangot és így tovább.

Az ismert magánhangzó-rendszerekben csak ez a négy típus létezik. Mivel az egyes típusok belső szerkezete eltér egymástól, más a phonologiai értéke egy olyan *a*-nak, amely — mondjuk — a C) típusú rendszerek egyikéhez tartozik, mint az olyané, amely az A), B) vagy D) alá sorolható, még ha fonétikai értéke ugyanaz is.

A kettőshangzókat (magánhangzó-diphthongusokat) TRUBECKOJ csak akkor sorolja be valamely nyelv phonologiai hangrendszerébe, ha oszthatatlanok. Ilyen a lit. *ė*, a cseh *ů*, német *au* és általában minden olyan kettőshangzó, amelynek simuló

hangja ugyanabban a rendszerben más magánhangzóval együtt nem fordul elő. Feltűnő, hogy TRUBECKOJ a zöngét, illetőleg a zöngének megfelelő képzetet nem tekinti phonologiai tényezőnek. Egy zöngétlen magánhangzó e szerint phonologiailag teljesen egyértékű lehet egy zöngés magánhangzóval, ami természetes is, mert a phonológiát csak a funkciók érdeklik, márpedig könnyen elképzelhetünk két fonétikailag különböző vocalist, amelynek funkciója azonos. A magyar nyelv szempontjából ez a kérdés különben sem fontos, mert zöngétlen magánhangzónk nincs, de azért szóvátettem a dolgot TRUBECKOJ-nak, számítva azzal az elméleti lehetőséggel, hogy akadhat nyelv, amelyben épen a zöngés — zöngétlen ellentét fordul meg valamely jelentési vagy alaktani funkciókülönbség. Levelemre írt válaszában TRUBECKOJ azzal igyekezett eloszlatni aggályomat, hogy ilyen nyelvről nem tud, a nyelvtudomány által feldolgozott nyelvek között ilyen egy sem akad.

Most nem akarom bolygatni ezt a kérdést, hisz amúgy is csak elméleti jelentősége volna. Inkább összefoglalom TRUBECKOJ vizsgálatainak végső eredményét, amely a következő: a) a magánhangzók képzet-összetevői: nyílásfok, saját hang, intenzitás és hanglejtés; b) e képzetsor minden tagja a közvetlen előtte állóval szoros kapcsolatban áll. És megpróbálok építeni erre.

II.

Először is TRUBECKOJ-nak egy lényegtelen tévedését kell helyesbítenem. A mai magyar magánhangzó-rendszer phonologiai képét ő így rajzolja meg:

$$\begin{array}{ccc} \acute{a} & & a \quad \ddot{a} \\ \acute{o} \quad \acute{o} \quad \acute{e} & + & o \quad \ddot{o} \quad e \\ \acute{u} \quad \acute{ü} \quad i & & u \quad \ddot{u} \quad i \end{array}$$

Azonban az irodalmi nyelvben a mai helyzet ez:

$$\begin{array}{ccc} \acute{a} & & a \\ \acute{o} \quad \acute{o} \quad \acute{e} & + & o \quad \ddot{o} \quad e \\ \acute{u} \quad \acute{ü} \quad i & & u \quad \ddot{u} \quad i \end{array}$$

Tehát tökéletes a megfelelés a rövid és hosszú rendszer között. Tudom, fonétikusainknak fel fog tűnni, hogy az \acute{a} , \acute{e} és \acute{e} :-nek nem jutott hely a képen és biztosan hivatkozni fognak az *arra* ~ *ara*, *erre* ~ *ere*, *merre* ~ *mer-e* szópárokra, mint a phonologiai minősítés biztos alapjára, de azt hiszem, ez az alap nem is olyan biztos. Az \acute{a} , \acute{e} elterjedése az irodalmi nyelvben ugyanis nagyon szűkkörű, tudtommal csak *r* előtt jelentkezik tisztán fonétikai nyúlás következményeképpen. A baj nem ott van, hogy a nyúlás fonétikai természetű,

hanem, hogy az implosio-eltolódás nem szükségképeni, mert az *ǻrǻ* helyett *ǻrǻ-t* is ejthetünk az értelem veszélyeztetése nélkül. Az irodalmi nyelvet beszélők kollektív tudatában az *arra*:*ara* jelentés különbsége nem az *ǻ*, hanem az *r* időtartamához tapad és ez a döntő.

Az *e*:*ε* beiktatására meg épen semmi alapunk nincs. Az *é* phonologiai párja az *e* és egészen mindegy, hogy ennek középső vagy alsó nyelvtársa-e a fonétikai jellegzetessége (vö. *vet* ~ *vét*, *lélék* ~ *lélék*). Egyébként ez a különbség sem él a kollektív tudatban, nincs külön írásjelünk se rá, épúgy, mint az *ǻ*, *ε* jelölésére sincs, márpedig a vizsgálatok azt bizonyítják, hogy az ortografikus rendszerek inkább a phonologiai állapotot tüntetik fel, semmint a fonétikait.

Ha már a mai helyzet megállapításánál is találkozunk nehézségekkel, el lehet képzelni, hogy a történeti fejlődés egyik korszakából kiragadott rendszer phonologiai igazolása milyen bonyolult és megnyugtatóan talán meg sem oldható feladat. Senki sem vállalkozhatik arra, hogy pl. összeállítsa az ősmagyar magánhangzók phonologiai rendszerét, még akkor sem, ha a nyelvtörténet megállapításait szilárd alapnak fogadja is el, mivel a diachronia adatai annyira csak egy szálon, a vertikális összefüggés szálán függenek, hogy horizontális kapcsolataikat tisztázni merő lehetetlenség. De erre nincs is mulhatatlan szükség, mert néha a futó pillantás is elegendő, hogy megrögzítsünk egy kirívó phonologiai tényt. Az ősmagyar nyelv feltételezhető magánhangzói GOMBOCZ, Geschichte der urungarischen a-Laute (UngJahrb. VIII. 3/4. füzet) szerint ezek voltak: *ǻ*, *é*, *i* || *ǻ*, *e* (*ε*) *i*, *o*, *u*. Ha ezt a sort összehasonlítjuk az Árpád-kor végén élő vocalismusunkkal, mely phonologiailag azt a képet mutatja, mint aminőt a mairól rajzoltunk az előbb, a hosszú és rövid rendszer párhuzamának kialakulásából arra kell következtetnünk, hogy az ómagyarban az intenzitás körül zajlott le minden jelentős esemény.

Az elemi hangképzetek „szoros kapcsolatát” úgy kell felfognunk, hogy az egyik képzet funkciójában mutatkozó zavar rendszerint nem marad meg elszigetelten, hanem retrográd irányban átterjedhet a képzetsor többi tagjaira is. Ha az intenzitásban áll be eltolódás, akkor annak hatása megnyilvánulhat a sajtóhang-, illetőleg a nyílásfok-képzet funkciózavarában is.

TRUBECKOJ (i. m. 58—9) említi, hogy egyes erzámordvin nyelvtársaiban az alaktanilag gyenge intenzitású (nem első szótagi) magánhangzókra nincs sajtóhangjuk. A mellékszótágokban jelentkezik ugyan három vocalis (jelöljük *ʋ*, *ʌ*, *ɪ*-vel), de ezekre csak a nyílásfok jellemző, sajtóhangjukat már a mássalhangzós környezet, vagy pedig az előző (intenzív) szótag magánhangzója határozza meg. Így lesz az *ʌ*-ból pala-

talís mássalhangzó után *e*, nem palatalis után *ö* vagy *o*, a szerint, hogy az előző szótagban *i*, *í*, *e*, *ö* vagy *u*, *o*, *a* áll. Az orkinoi és a szuchoj-karbulaki dialektusban két ilyen saját-hang nélküli magánhangzó van: *ʋ* és *ɪ* (α - és ε -vel jelöli SACHMATOV, Мордовский этногр. сборникъ. St. Peterburg, 1910. 721—33). Mind a kettő csak mellékszótagban fordul elő, az *ʋ* fonétikai értéke: abszolút szóvégen, nem palatalis mássalhangzó után *a* és *e* (SIEVERS: e^2), szóvégi zárt szótagban az előző vocalis szerint *o* vagy *é*, labialis mássalhangzó előtt *o*, illabialis előtt *í*, stb. Ez a hangtani jelenség azonban nemcsak az erzäre jellemző, hanem a moksára is. „Ausserhalb der ersten silbe scheint das gemeinmordvinische nur einen hinteren und einen vorderen engen vocal gekannt zu haben“ — mondja PAASONEN (Mordvinische Lautlehre. Helsingfors, 1903. 83). Nem kétséges, hogy ez a két alapvocalis (*s*, *š*) saját-hang nélkül való, mert fonétikai értéküket PAASONEN is a környezetből (következő mássalhangzó stb.) magyarázza (l. i. m. 94). Hasonló állapotok uralkodnak egyes török nyelvekben (kirgiz, kazáni tatár), és SARAF (Палятограммы звуков татарского языка сравнительно с русскими. Kazán, 1927.) kísérletileg is igazolta a saját-hang nélküli magánhangzók létezését.

Ezekből a jelenségekből merész következtetéseket von TRUBECKOJ. Az első szótag magánhangzója az uraltáji nyelvek különleges sajátosságánál fogva intenzív; van tehát határozott saját-hangja, míg a többi a saját-hang tekintetében a fonétikai környezethez, főként az intenzív szótaghoz igazodik. „Bei . . . konsequenter Durchführung dieses Grundsatzes entsteht die unter dem Namen 'Vocalharmonie' bekannte Erscheinung“ (i. m. 59). Ha a magánhangzó-harmónia csak előreható illeszkedés eredménye volna, talán el is fogadhatnók ezt a magyarázatot; minthogy azonban számolnunk kell a visszaható illeszkedéssel is, a tétel érvényességét csökkentenünk kell. Csak annyit szabad elfogadnunk belőle igaznak, hogy a fő- és mellékszótagok intenzitáskülönbsége egyik tényezője lehetett a harmónia kialakulásának. Ez a megszü-kítés nem érinti a magyarázat lényegét; így is jól lehet alkalmazni pl. fiatalabb ragjaink illeszkedésénél. Amíg, mondjuk, a *ben* önálló egység, az *e* intenzitása, első szótagi hang-ról lévén szó, teljes. Alaktani funkcióváltozás folytán azonban megszűnik a szó önállósága és a *-ben* más szó intenzitáskörébe kerül át. Az *e* utolsó szótagba jutva elveszti intenzitását és vele saját-hang-képzését (*ben* > *-ban*). Az így keletkező *a* saját-hangját (nyelvállását) már az előző, intenzív magánhangzó határozza meg. Ha ez velaris, akkor *o* (> *á*) lesz belőle a kiejtésben, ha pedig palatalis, akkor *e*, tehát olyan *o* vagy *e*, amely pho-nologiai-lag nem egyenlő értékű egy első szótagi *o* vagy *e* hanggal. A *НВ. milostben, paradisumben, iovben* nem illeszkedett alakjai talán a mellett tanúskodnak, hogy az intenzitás elvesz-

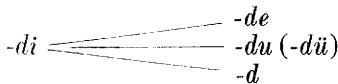
tése nem történt hirtelen, de lehetséges az is, hogy az önálló *ben* intenzív hang- vagy írásképe túlélte az intenzitás eltűnését. Később ez a kép mindinkább elmosódott és a saját-hang (nyelvállás)-képzet eltűnése bizonytalanságot idézett elő a kiejtésben és talán az írásban is. A GyulGl. *o* ~ *a* jelölésében (*koorsagbon* ~ *tonosagaban*) látnám a halvány nyomát ennek a nyelvállás-zavarnak. (Máskép SZINNYEI: NyK. XLII, 24 kk.)

Ugyancsak intenzitás-különbségekkel lehet megvilágítani az ó-magyar szóvégi rövid magánhangzók sokat vitatott kérdését is. Maga a történeti tény, a lekopás, nem vitás; de hogy ez miért és hogyan történt, azt már sokan magyarázták, mégpedig ahányan, annyiféleképen. Voltak, akik mennyiségi redukcióra gyanakodtak: BALASSA („gyengülés folytán“ NyK. XIX, 153), MELICH („qualitását megtartva... a rendesnél rövidebb lett“ MNy. VI, 158); mások inkább minőségi (és mennyiségi) változásra gondoltak: RIEDL SZENDE („többé vagy kevésbé elhomályosítva“ Magyar Hangtan), SZINNYEI („határozatlan magánhangzó“ NyK. XXXIV, 10), GOMBOCZ („előbb zöngétlenül és aztán mennyiségi redukció“ MNy. V, 395 meg „minőségi és mennyiségi redukció“ Hangtan II, 70). Ha elolvassuk SZINNYEI összefoglalását (NyK. XLIV, 470) és azt látjuk, hogy a szóvégi *u* (*v*), *i* (*y*) betűk az Árpád-korban jelölhettek: 1. még teljeshangú rövid *u*, *ü*, *i*-t || 2. megfelelő redukált hangokat: *a*) tökéletlen képzésűeket (SZINNYEI) | *b*) zöngétleneket (GOMBOCZ) | *c*) nagyon rövideket (MELICH) || 3. eltűnt hangokat helyesírási hagyomány folytán, — az az érzésünk támad, hogy ennél többet nem lehet mondani. Ebben az összegezésben annyi ok- és magyarázat-lehetőség foglaltatik, hogy bajos megszerezni még valamivel. Viszont azt is világosan érezzük, hogy aki az eltűnés folyamatának lényegét akarja megközelíteni, annak ennél kevesebbet kell mondania. Ilyen „kevesebbet“ látszik az intenzitással való magyarázat. Itt csak azt kell kiindulási pontnak elfogadnunk, hogy a maximális intenzitású első szótaggal szemközt az ó-magyarban, sőt már az ős-magyarban is az utolsó szótagra esett a szóintenzitás minimuma. Ha zárt volt a szótag, akkor a minimális intenzitás csak a saját-hang-képzet elvesztésével járt, míg nyílt szótag esetén, különösen ha a magánhangzó amúgy is rövid volt, a saját-hang után a nyílásfok-képzet is elvesztette funkcióját: a hang megsemmisült.

A folyamat meglehetősen hosszú ideig tartott. Az elő-magyarban még legalább kétféle szóvégi vocalist lehet feltenni; olyat, amelyre már csak a nyílásfok-képzet jellemző: egy minimális (*l*) és egy maximális (*ɸ*) nyílásfokú változatot. A bolgár-török hatás kora előtt az *ɸ* nyílásfoka redukálódik, s ettől kezdve már csak a minimális nyílásfokú *l* jelentkezik, amelynek fonétikai értékét az ős- és ó-magyarban

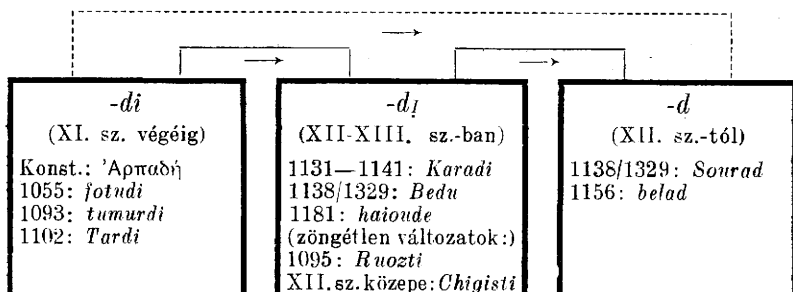
nem ismerjük, legfeljebb csak következtetni tudunk rá emlékeink *i, ü, u* jelöléséből. Hogy ez az *i* zöngés vagy zöngétlen volt-e, phonologiailag mellékes, a lényeg az, hogy olyan magánhangzónak tekintsük, amelynek intenzitása gyenge, sajáthangját a környezet határozza meg, nyílásfoka pedig minimális. Amikor az intenzitás végleg elenyészik, a minimális nyílásfok tovább redukálódik és a XIII. század közepe táján az írásban is eltűnik a hangzó.

A képzővégi rövid magánhangzóknál szintén intenzitás-eltolódásból kell kiindulnunk, és bár a fejlődés eredménye itt is az, mint a tövégen, a közbeeső fejlődési folyamatot phonologiailag mégis másképen kell felfognunk. A *-di* kicsinyítő képző a XI. század végéig eredeti hangalakjában jelentkezik összes okleveleinkben (vö. JAKUBOVICH, A tihanyi alapítólevél olvasásához: MNy. XIX—XX.). Az előfordulások kivétel nélküli egyöntetűségéből arra kell következtetnünk, hogy a képző *i*-jének ekkor még van intenzitása, sőt sajáthangja is. A XII. és XIII. században azonban a *-di* mellett *-de* (1111: *Quletde*; 1113: *Quelede*; 1181: *haioude*, *Caphurde*; 1205: *Etude*) és *-du*, ill. *-dū* (1165: *edu*; 1197: *Bucdu*; Anonymusnál számos adat) változatok bukkannak fel és ezekkel majdnem egy időben pusztán *-d*-s alakok is. Hangtörténetileg ezt a

fejlődést nehéz megérteni, mert ha tudunk is $i > \ddot{e}$, $i > \ddot{u}$, $i > u$ változásokról az ó-magyarban, miért nincs ezeknek nyoma a *-di* képzőnél egészen a XI. század végéig? Véletlen volna ez csupán, szórványemlékeink hézagosságán múló? Elvégre ez sem lehetetlen; azonban a *-di*, *-de*, *-du* (*-dū*) alakváltozatok jelentkezése közvetlenül az eltűnés előtt vagy azzal egyidőben inkább magyarázatot sürget, semmint véletlenre való hivatkozást. A magyarázat pedig csak phonologiai lehet. Az intenzitás elvesztésével az *i* sajáthang-képzete is elvesz ($-di > -d\dot{i}$), s ennek a jelölésben $-di \sim -de \sim -du$ ($-d\ddot{u}$) felel meg, majd rövidesen, majdnem egyidejűleg megszűnik a nyílásfok-képzet funkciója is és előáll a fejlődés eredménye: a *-d*. A VárReg.-beli *Lazdi* (1213.), *Lazdu* (1217.) és *Lazd* (1214.) nevek csak phonologiailag értelmezhetők, minthogy ugyanabban az emlékből és egyidőben fordulnak elő.

A képző fejlődésének phonologiai képe tehát így alakul:

A *-d̥* és *-d* csoportnál lehetőleg csak olyan példákat említek, amelyek mellett ugyanazon emlékekben más változatok is előfordulnak (*-di* és *-du* vagy *-di* és *-d* stb.).

Ha tovább akarjuk nyomozni az intenzitás szerepét az ó-magyarban, az *ö*-zés kérdésénél is meg kell állnunk egy pillanatra. A történeti kutatások (MÉSZÖLY: Nyr. XXXVII, 289, KOVÁCS MÁRTON: Nyr. XXXVIII, 417, HÖRGER: NyK. XXXIX, 292, de különösen LOSONCZI: NyK. XLIV—XLV.) kétségtelenül bebizonyították, hogy az *ö*-zés a szótő végső hangzójában és általában a mellékszótágokban indult meg. Ebben az ügyben a legilletékesebb nyilatkozat LOSONCZIÉ, amely így szól: „... az *ö*-zés kezdetét szóvégi magánhangzóink redukálódásában, végső okát pedig a magyar hangsúlyviszonyokban kell keresni“ (NyK. XLIV, 406). Ehhez nem lehet és nem is kell semmit hozzátenni, legfeljebb csak stílusosan kell módosítani a megállapítást, anélkül, hogy ezzel megbolygatnók a lényegét. A „hangsúly“ helyére az intenzitást kell tennünk, mert bár a hangsúly az intenzitásnak egyik megnyilatkozási formája, de ez a magyarban nem phonológiai tényező; a másik módosítás az, hogy a „redukálódás“ általános fogalmát konkrét értelemmel kell felruháznunk. Az intenzitás csökkenése, amely abszolút szóvégen a saját hang és nyílásfok teljes elenyészéséhez vezetett, képzők és ragok előtt csak a saját hang-képzet funkcióját kapcsolta ki. Az ilyen helyzetben álló saját hang nélküli tövégi hangzóra aztán a más-salhangzós környezet lehetett befolyással. Minthogy az *ö*-zés első alakulataiban még *ü* van, elsősorban labialisokra kell gondolnunk: *Chymur*, *Scemus*, *Philipkue*, *Philup*, *pispuki*, *Sebus*, *-ueulg*, *Emburd* stb. A *Hegus*, *Petus*-féle alakok e szerint természetesen analógiával volnának magyarázandók.

Az *ö*-zésnél is fontosabb azonban az ó-magyar rövid vocalisok nyíltabbá válása, amely, úgy látszik, szintén összefügg az akkori intenzitás-viszonyokkal. Két dolog valószínűsíti ezt az összefüggést. Az egyik, hogy a változás közvetlenül a véghangzók lekopása után játszódik le, a másik, hogy a nyíltabbá válás tulajdonképpen szabályos nyelvállás-eltolódás

($u > o$, $o > \acute{a}$, $\ddot{u} > \ddot{o}$, $i > \acute{e}$), amely főleg a rövid, tehát amúgy is gyenge intenzitású magánhangzókánál következett be.

Ha mindehhez hozzáveszem még a kettőshangzók monophthongizálódását és más, a nyelvtörténeti vizsgálat során rendszeresen még alig tárgyalt jelenségeket (hosszú magánhangzók rövidülése, szóközépi rövidék eltűnése), mindinkább megerősödik bennem a meggyőződés, hogy az a kirívó tény, amelyet magánhangzó-rendszereink phonologiai képéből ragadtam ki, mint szembeötlő sajátyságot, nem önkényes belemagyarázás eredménye, hanem az ó-magyar nyelv synchronikus rendszerének egyik, talán központi fontosságú problémája. Az intenzitásra gondolok és meg vagyok győződve, hogy itt kell ütni a rést, amelyen keresztül bepillantathatunk az ó-magyar magánhangzó-rendszer horizontális összefüggéseibe.

*

Valószínűleg TRNKANAK lesz igaza, mikor azt mondja, hogy a fonológiával sem lehet majd megoldani minden nyelvi kérdést. Talán még az elgondolások felét sem lehet majd valóra váltani, de ha csak egy lépéssel is közelebb jutunk ezáltal ahhoz a rejtélyhez, amit nyelvnek nevezünk, nem lesz hiábavaló a munkánk.

Mostani céloom nem az volt, hogy kész, megingathatatlan megállapításokkal álljak elő, csak rá akartam villantani azokra a lehetőségekre, amelyek a magyar nyelvtudomány számára nyílnak a fonologia új szempontjaiból. Megjegyzéseimet csupán széljegyzeteknek szántam a megírandó magyar fonologia lapjaira, és így is kell tekinteni őket.

LAZICZIUS GYULA.

Mécs.

E szavunkat ma általában olasz eredetűnek tartják. Az olasz eredet elmélete, úgy látszik, SZARVAS GÁBORTÓL származik; majd az ő nyomán ezt a feltevést fogadják el KÖRÖSI SÁNDOR (Nyr. XV, 550) és SIMONYI ZSIGMOND (Nyr. XLVII, 80). Behatóbban MELICH JÁNOS foglalkozik vele (MNy. VI, 116—7); tisztán a hangmegfelelést vizsgálva, arra a következtetésre jut, hogy a megfelelés szabályos. s ennél fogva a szót ő is olasz jövevényszavaink közé sorozza.

Az olasz szó, amelyből szavunk származnék: *miccia* 'kanóc', esetleg, de nem valószínűleg, ennek egy régebbi hímnemű változata: *miccio*. A hangmegfelelés helyesnek látszik, amennyiben az $i > \acute{e} > \acute{e}$ fejlődés az ó-magyarban közönséges, a szóvégi *a* leesése pedig szintén nem állna egyedül, mint azt épen néhány olasz jövevényszavunk: **bolta > bolt*, *piazza > piac* bizonyítja (MELICH i. h.). A szóvégi *a* azonban csak a magyar-

ban eshetett le, akár oly módon, mint SIMONYI akarja, hogy a város piaca, ég bolta stb. összetételekben az *a*-t birtokos személyragnak érezték, akár másképen. De ha így volna a dolog, mindenesetre azt várnök, hogy a szó, melynek így **micsa*, **mécsa* volt az eredetije, legalább legrégebb adatainkban mély hangú legyen; ezzel szemben pedig a szó mindig magashangúnak mutatkozik, így Helt: VigK. 182: A füstelgő meçhet nem akarya mególtani (NySz.), *mécsa*, *mécsot* stb. alakok pedig ismeretlenek.

Nagyobb baj, hogy az olasz szó, úgy látszik, nem régebb a XVI. századnál; a nagy olasz szótárak (CRUSCA, TOMMASEO—BELLINI) nem adnak rá régebbi példát B. Cellini önéletrajzában. Márpedig a XVI. században átjött szóból az *a* nem eshetett le a magyarban. Azonfelül a szó maga az olaszban ritka, s nagyon szűken körülhatárolt jelentésű, amennyiben csupán mint tűzérési műszó használatos: „corda concia con salnitro . . . per dar fuoco alle artiglerie“ (CRUSCA, TOMMASEO—BELLINI). ALBERTI DI VILLANOVA (Diz. it.-fr.) szintén tűzérési műszónak mondja, valamint ALTIERI (Diz. it. ed ingl. Venice 1751.) szerint „*miccia* (corda dell archibuso).“ A Diz. dell' Acc. della Crusca 1623. mint nem közhasználatú szót meg sem említi, a VENERONI—PLACARDI (Diet. imp. 1766.), szintén csak így ismeri: 'Lunte, Zündstick' és 'mèche de mousquet', míg a lámpabelet már *stoppino*, *lucignolo*, *favilla*-nak jelzi, a mai nyelvhasználattal egyezően. Márpedig a magyar szónak 'tűzér-kanóc' jelentése sosem volt.

Ha tehát meggondoljuk, hogy az olasz szó, mely minden valószínűség szerint francia jövevényszó (BULLE—RIGUTINI s. v. *miccia*), mégpedig igen kései,¹ ritkán s csak mint tűzérési műszó használatos, jelentése a magyar szó jelentésével nem egyezik s emellett talán a hangmegfelelés sem kifogástalan, véleményem szerint helyesen cselekszünk, ha másutt keressük a magyar szó eredetét.

Már CzF., aki különben teljesen önkényes etimológiát ad, mellesleg felemlíti, hogy szavunk feltűnően egyezik a francia *mèche* szóval, „mely kanócot jelent“. S én ugyancsak azt gondolom, hogy szavunk eredete valóban itt keresendő.

A francia szót DIEZ óta rendszeren a görög eredetű középkori latin *myxa*, *myxus* 'takony, elszenesedő gyertyabél'-ből származtatják (LITTRÉ, HD. s. v. *mèche*). Bár a *myxa* a középkori latinságban gyakori szó, ez az etimologia nehézkes, nagyon bizonytalan s hangtanilag is csak úgy felel meg, ha metathesissel **micsa* kiinduló pontot teszünk fel. A LITTRÉ (s. v. *mèche*) felhozta vallon *mohe* ezt a feltevést támogatná,

¹ Az olasz szó *tš'* hangja nem jelenti azt szükségképen, hogy az átvétel abból az időből származott, mikor a francia *ch* *tš'*-nek hangzott. A későbbi olasz—francia kölcsönhatásban is gyakori az olasz *tš'* ~ fr. *s* megfelelés.

minthogy a vallonban *sc > h*, ámde a *mohe* etimológiája valószínűleg egészen más, mint a *mèche*-é. — Bármilyen is az eredete, a szó az ó-franciában megvolt. A francia szótárak ugyancsak a XIV. századból hozzák az első adatot, holott a magyar szó átvételének *cs*-je miatt sokkal régebbnek kell lennie. A szó azonban régebben is megvolt, mint a következő XII. századi szöveg tanúsítja:

Je m'approchai vers le vilain
Si vi qu'il ot grosse la teste
Plus que roncins ne autre beste
Chevos *meschiez* el front pelé
S'ot plus de deus espanz de le
Oroilles mossues et granz
Auteus com a uns olifanz.

(Yvain, 294—300: K. von Troyes, Der Löwenritter ed. W. FÖRSTER.)

Itt *meschiez* csak hibás olvasat lehet *mechiez* helyett, mint azt később a kiadó maga is belátta: „*mechié* nicht *meschié* dochtartig, büschelig“ (W. FÖRSTER, Kr. von Troyes, Wörterb. zu seinen sämmtl. Werken). Ha a származékszó megvolt, meg kellett lennie a tőszónak is.

A *mèche* szó legáltalánosabb jelentése már az ó-franciában is 'lámpabél, gyertyabél'. Így Gloss. Gall.-lat. B. N. 17684: *le limegnon de chandelle ou meiche de lampe* (GODEFROY, Complément; DUCANGE s. v. *cicindela*); Lanfranc f° 32: *Si comme la flambe de la mèche s'estaint quand l'oille ou la gresse lui fault* (LITTRÉ s. v. *mèche*). Ezzel egyezően a magyar szó legrégebb jelentése szintén 'gyertyabél, mécskanóc'. Így Tih. 182: 'az gertianak mechy'; CAL.: 'ellychnium, mergulum' (NySz.); MA.-nél is: 'mécz Ellichnium, Der Tocht im Liecht' és az ő nyomán PP. 1708.: 'Ellychnium, méts, gyertyabél', valamint Com:Vert: 'docht' (NySz.). Innen fejlődik a szó mai jelentése, mely már a XVI. században megvan s talán magyar fejlemény, bár a XV. századból a franciában is van rá példa (l. lejjebb a *moiche* példáit): 1551: *lucerna wigo mech*; 1552: *egy reez mechet* (OklSz.) stb. Az OklSz.-ban vannak adatok 1211-től *Mech* személynévre, melynek idetartozása edelőbb is kétséges. A ma gyakoribb *mécses* szó *mécses edény*-féle kifejezésekből magyarázható; vö. KRESZN.: „Reá tartja magát, mint a mécses cserép km.“ vagy az *eltörött a mécsescserép* 'sírva fakad' szólás Dunántúl (PAIS és JAKUBOVICH szóbeli közlése).

Jelentés szempontjából tehát az egyezés teljes. Nem különben világos a hangalakbeli egyezés. Ó-francia jövevényszavaink zömében a szóvégi *-e* nem hangzik; így *targe > tárgy*, *clinche > kilincs* stb. A XIII. századig a *ch*, amely ma *š*, *tš*-nek vagy *řš*-nek hangzott (MEYER-LÜBKE, Hist. Gr. der fr. Spr. 155). A hangsúlyos szótag *e*-je, amely a magyarban zárt (MELICH

i. h.), az ó-franciában is zárt volt. Ez, még ha elvetjük is a *myxa* > *mèche* etimológiát, nem lehet kétséges, mivel bizonyítják a nyelvjárási *moiche* változatok: 1410—1412: *A Gabriel chandelier pour soixante huit moiches a faloz*; 1419—1421: *Pour moiche a faloz* (GODEFROY i. h.). Így *metša*-nek a magyar *mécs* szabályosan megfelel.

Mindezek alapján — azt hiszem — helyesen járunk el, ha az ingatag olasz etimológiát elvetve, a francia származást tartjuk valószínűnek. Arra vonatkozólag, hogy a szó milyen francia vidékről s mely társadalmi rétegből került nyelvünkbe, a magyar hangalak semmi felvilágosítást nem nyújt. Az átvétel időpontját könnyebb meghatározni. A magy. szóbeli *cs* ófr. *tš*-re megy vissza, a fr. a *tš* explosiva-elemét a XIII. században veszítette el, ez tehát a felső határ. Alsó határként a XIII. század elejére mutat a szóvégi *-e* hiánya; az *e* lekopása ugyanis a XIII. században kezd nagyobb méreteket ölteni. Szavunk tehát valószínűleg a XIII. század elején került nyelvünkbe. Igaz, hogy a vallon *tš* mai napig megmarad; a szó azonban ilyen alakjában vallon nyelvterületen nincs meg, s ha a *myxa* > **misca* etimologia helyes, nem is lehetett meg, mert ott *sc* > *h* az eredmény (vö. *musca* > *mohe*).

BÁRCZI GÉZA.

Számnevekkel alakult oszmánli-török helynevek.

Az oszmánli-török nyelvterület helyneveinek tanulmányozása nemcsak azért volna nagyon hálás feladat, mert e tudományzak részére új területet nyitna, hanem azért is, mert a magyar helynévkutatás ügyét is előbbre vihetné és a régebbi magyar történelem, valamint a török hódoltság egyes problémáinak megfejtéséhez szintén segítséget nyújthatna.

Azok a feltételek és eszközök, melyek a helynévkutatást más irányokban rövid idő alatt olyan szép eredményekhez juttatták, a török helynévkutatásnál nem állanak és nyilvánvalóan nem is fognak rendelkezésre állni. Kiadott oklevél-táraink alig vannak s a jövőben is alig lesznek, mert oklevelekben s általában levéltári anyagban igen szegények vagyunk. De a modern segédeszközök dolgában sem sokkal jobb a helyzet: megbízható térképeink, gondosan összeállított helység-névtáraink még az újabb időkből sincsenek.

Mintthogy mások az eszközök, másnak kell lennie a célnak és az ezt kereső módszernek is. Az oszmánli-török helynévkutatás munkáját mélyen az alapnál, a helyneveknek és a rájuk vonatkozó forrásoknak gyűjtésével kell kezdenünk.

Ez a közlemény a számnevekkel alakult oszmánli-török helynév-csoporttal foglalkozik. A számnevek a török helynév-

képződésben gyakran jutnak szerephez. A csupán átmenetileg oszmánli-török uralom alatt álló magyarországi hódolt területen vagy ennek szomszédságában is találunk számnévvel alkotott helyneveket, mint pl.: *Üe kule* 'három torony', *Beş ora* 'öt puszta', *Beş kilise* 'öt templom', *Üe bin* 'három ezer' stb. Igaz, ezeknek egy része az oszmánli-törökben fordítás; de ez a körülmény e helyneveknek tárgyunkat érintő jelentőségéből nem sokat von le, mert az oszmánli-törökség által huzamosabban lakott területen szinte tömegesen találunk számnévvel alakult eredeti oszmánli-török helyneveket.

A helynevek, amelyekben számnév fordul elő, egy vagy több elemből, t. i. magából a számnévből és esetleg ennek valamely más szóval vagy szavakkal való kapcsolatából állnak. A helynevek kialakulásában rejlő törvényszerűségnek, a helynévképződés okának és körülményeinek kutatása végett mind a két elemet, vagyis magát a számnévet és a helynévnek a számnéven kívüli részét egyaránt vizsgálat alá kell vennünk.

Nézzük először a számnévi részt.

A helynévkutatás végső céljának megközelítése végett fontossággal bírna annak megállapítása, hogy a számnévvel alakult helynevekben mely számok milyen arányban és esetleg milyen körülmények között, milyen okból, nyelvtanilag milyen minőségben fordulnak elő, továbbá, hogy azok mit fejeznek ki, s hogy tartalmuk avagy más körülmények alapján mennyiben lehet egyrészüket személynévre visszavezetni vagy személynévi eredetüket feltenni.

Az egyes számnévek helynevekben nem egyforma arányban jelentkeznek. Egyes számnévek alkalmasabbaknak bizonyultak helynevek alakítására; ezek sokféle, változatos kapcsolatokban, egymástól távol eső földrajzi pontokon is sűrűn előfordulnak, mint pl. *altı* 'hat', *beş* 'öt', *dokuz* 'kilenc', *jedi* 'hét', *kırk* 'negyven', *üe* 'három'. Mások ritkábban vagy — úgy látszik — csak egyes esetekben tűnnek fel.

A számnévek tehát vagy önmagukban vagy valamely más szóval kapcsolatban alkothatnak helynevet.

Önmagukban helynévül szolgáló számnévek egyformán állhatnak egyes és többes számban. — Arra, hogy egyes számban álló számnév önmagában alkot helynevet, csak négy-öt példám van: *Jalnız* 'egyedül, egyedüli', *Jarım-dze* 'felecske, mintegy félnyi', *Jirmi* 'hús', *Tek* 'egyedüli, magában álló' (kétszer), *Üe bin* 'háromezer'. Az ilyen helynevek keletkezéséhez vagy jelentéséhez közelebbi magyarázatot adni nem tudok. — Többes számban álló, önmagukban helynévként szereplő számnévekre példám: *Catallar* 'párok, villák', *Çifteler* 'párok', *Jalnızān* (perzsa többes) 'egyedül állók', *Jediler* 'heten', *Kırklar* 'negyvenen', *Sekizler* 'nyolcan', *Üçler* 'hárman'. Magyarázattal maguk a példák szolgálnak. A többes

szám jele az első három esetben nyilvánvalóan valamely tárgy, természeti sajátosság nevét pótolja; az utóbbi négy helynév pedig mesebeli személyekkel hozandó kapcsolatba.

Úgy látszik, a számnevek a velük alakult helynevekben kétféle jelentéssel fordulnak elő. T. i. vagy határozott számfogalmat fejeznek ki, vagy pedig, határozott számnév voltak ellenére is, a számfogalom, amely ez esetekben hozzájuk fűződik, határozatlan. — Valóságos számbeli értékükben, tehát határozott számnévi jelentésben csak egyes alacsonyabb értékű, tízen aluli számnevek és a nem-kerek magasabb számnevek fordulnak elő. (Megjegyzendő, hogy „kerek szám“ lehet az is, amit mi nem tartunk annak, pl. — arab hatás alatt — az 'ezeregy'.)

Egyes alacsonyabb értékű számnevek határozott számnévi jelentésüket megőrizték és ilyen értelemben fordulnak elő rendszerint olyankor, mikor mint számnévi jelzők alkotnak valamilyen tárgy nevével kapcsolatosan helynevet. Pl. a *Jalniz çam gëidi* 'egyedül álló fenyő hágója, átkelője', *Iki pınar* 'két forrás', *Üç ağaç* 'három fa', *Üç kaja* 'három szikla', *Beş ağıl* 'öt akol' helynevekben a számnév valóban meghatározza, hogy a megnevezett tárgyból hány darab van vagy volt a szóban levő helyen. Ha azonban az efféle helyneveket vizsgáljuk, mint *Üçler* 'hármak', *Üçler mahallesı* 'hármak mahalléja', *Beşler* 'öten', *Beşler kavmı* 'ötök törzse', *Jediler* 'heten, a hetek', *Sekizler* 'a nyolcak', — azt érezzük, hogy ezekben a számnév kifejezhet ugyan meghatározott mennyiséget, de más jelentéssel is bírhat. Ez utóbbira nézve magyarázatot a török meseköltészet és mythologia köréből nyerhetünk, ahol a 'Hármak', 'Hetek' stb. gyakran szereplő emberfeletti lények, tündérek, perik, erdei manók, jámbor, szentéletű emberek, olyan hatalmak, melyek a néplélek felfogása szerint a velük kapcsolatba hozott és róluk elnevezett helyek sorsára valamiképp befolyással voltak. E helynévkategóriához illő magyarázatot tehát nem a számnevek számértékében kell keresnünk. A számnevek itt főnevekként fogalmat fejeznek ki.

Egyes számnevek határozott számnévi jelentésük mellett határozatlan számnévként is szerepelhetnek, s helynevekben ilyen jelentéssel is előfordulnak. Ilyen számnevek: *kırk* 'negyven', *elli* 'ötven', *jüz* 'száz', *biñ* 'ezer', *biñ bir* 'ezeregy', továbbá az 'ezer' szónak az arab és perzsa nyelvekből kölcsönzött megfelelői: *alef* és *hezār*; velük alakult helynevek: *Kırk Alı* 'negyven Alı', *Elli kilise* 'ötven templom', *Biñ domuz dağı* 'ezer disznó hegye' stb. A számnevekkel alakult oszmánli-török helynevek jó része ezen számnevekkel van szerkesztve. Határozatlan számnévi értékükre és használatukra a nyelv egyéb köreiből nagyszámú példát tudunk felmutatni. Így a *kırk* 'negyven' határozatlan számnévi jelentésére példák: *kırk anbar* 'negyven raktár', azaz olyan hely, ahol bizonyos áruban

(pl. könyvben) minden megkapható; *kırk ıerdubān* 'negyven lépcső', egy hullámos (csipkézett) hátú kardfajtának a neve; *kırk bair* 'negyven rét', a kérődzők gyomra: echinus, ventriculus verus; *kırk ajak* 'negyven láb', azaz 'százlábú', ill. személynév (lakab) is lehet (a XVII. század közepén egy drinápolyi bostandži başı neve, l. Meħmed Halife Tarihⁱ ğilmāni-jának konstantinápolyi kiadása 53. l.); a népköltészetben: *Kırk vezır hikjājesi* 'negyven vezér története'; stb. Az *elli* 'ötven' határozatlan számnévi jelentését nem tudom példákkal igazolni; a *jüz* 'száz', *biñ*, *alef*, *hezār* 'ezer' számnévnek határozatlan számnévi jelentését felesleges bizonyítani; a *biñ bir* 'ezeregy' számnévnek határozatlan jelentése az oszmánli-törökségnek az arabbal való kapcsolatában („ezeregy éjszaka“) természetes magyarázatot talál.

Tegyünk egy-két megjegyzést a helyneveknek a számnéven kívüli elemére is.

Ha a helynévnek a számnéven kívül egyéb elemei is vannak, azok vagy birtokos viszonyban állnak a számnévvel (amikor is a számnév többes számba kerül) vagy jelzői viszonyban. A helynév egyéb elemei e viszonytól függetlenül kerülhetnek ki akár az ember (testrészek, családtagok, rokonság, foglalkozás, vallás stb.), akár a természet (települési és térszíni formák, állat-, növény-, ásványvilág stb.) fogalmi köréből.

Személynévi elemek megállapítása a számnévvel képzett helynevekben jelenleg még bizonytalan eredményű vállalkozásnak látszik. Bizonyosságot csak olyan esetekben jelezhetünk, amikor egyéb forrásból származó történelmi ismeretekkel, helynevekhez hasonló s velük egybevezethető személynévvel is rendelkezünk. Egy-két eset a mellett szól, hogy amennyiben a jelzett irányokban többet tudunk, a helynevekben mindig több és több személynévet deríthetünk fel, mint ahogy a helynevek jelentéstörténetének tisztázását szintén nagyrészt történelmi ismereteink gyarapodásától, a nem-mohamedán török személynév (lakab) megismerésétől várhatjuk. — *Altı parmak* 'hat ujj', *Altı parmak deresi* 'hat ujj völgye', *Altı parmak kajalığı* 'hat ujj sziklája' helynevek a térképen olvasva aligha ébresztenék azt a gondolatot, hogy *Altı parmak* — személynév. Tudva azonban, hogy egy egyháztörténetírót hívnak így (meghalt 1623-ban), feltehetjük, hogy az idézett kifejezés személynévekből jutott helynevekbe is. De megfordítva azt is következtethetjük, hogy e névnek mint lakabnak gyakrabban kellett szerepelnie, mert vele kapcsolatos helyneveket egymástól olyan távolos pontokon találunk, amelyekben ugyanazon személy közös birtoklását a régebbi időkben aligha lehetne elképzelni.

Az alábbiakban a számnevekkel alakult oszmánli-török helyneveket a török (arab, perzsa) számnevek betűrendjében adom.¹

alef arab 'ezer': *Alef* '◌' (Biredzik l.), *Alef hātun* '◌ asszun' (Kığı l.), *Alef ogli* '◌ fia' (Biredzik l.), *Alef zijaret* '◌ búcsújáróhely' (Biredzik l.)

alti 'hat': *Altı burun* '◌ fok' (Kavaklar l.), *Altı çam balkanı* '◌ fenyőfa erdősége' (Denizli l.), *Altı dam* '◌ tető' (Rüşadije l.), *Altı yol ağizi* '◌ út szája' (a Sztambul melletti Kādī köjiben), *Altı mermer* '◌ márvány' (utca Sztambulban), *Altı parmak* '◌ ujj' (Bargiri l., mint személynév l. a bevezetésben), *Altı parmak alaňi* (صن) '◌ ujj síksága', *Altı parmak deresi* '◌ ujj völgye' (Bağçeköj-Belgrad oszmánli-török nyelvterületen kívül: *Abassi Altikeze* ? — (a Kuban forrásától északkeletre, a Bol su mellett, l. ZANNONI), *Altı bişik* '◌ bölcső' (hágó Taskentdtől délre), *Altı serāj* '◌ szeráj' ma (kirgiz?) személynév (Der Islām 1927: 189), *Altı şehir* '◌ város' (Kinai Turkesztán egy közigazgatási kerülete)]

¹ A közlemény anyagának javarészét a török vezérkar térképező-bizottsága (hariġa hejġeti) által kijavított s a vezérkar nyomdájában 1331-ben (= 1912—1913.) kiadott katonai térkép 86 lapjáról gyűjtöttem. Ezeknek felhasználásra való szíves átengedéséért ez alkalommal is őszinte köszönetet mondok a térképek tulajdonosának, GYÖRFFY ISTVÁN múz. igazgatóúrnak. A térképek közül 30 lap 1 : 200.000 arányban Anatólia nyugati részét ábrázolja (úgyhogy Eregli, Bolu, Akşehir, Bejšehir, Antalia már nincs rajtuk), 35 lap ugyanolyan léptékben a Sivas—Elbistān—Merāš—Kilis-vonaltól északkelet felé, az orosz—török határig terjedő országrészt, végül 18 lap 1:25.000 arányban Konstantinápoly és a Boszporus környékét mutatja be, a birodalom azon részeit, melyeken nagy nemzetiségi tömegek (örmények, görögök, kurdok, arabok) is laknak. Közép-Anatóliának, a nyelvileg tisztább török területnek ilyen térképét nem ismerem; állítólag még nem is jelent meg.

A térképekről meg kell jegyezmem, hogy a mi hasonló térképeinkhez viszonyítva, még nagyon sok tekintetben fogyatékosak; hibájuk, hogy nincsenek egységesen szerkesztve; azonkívül felületeseknek látszanak. Helynégyűjtés szempontjából különösen sajnálatos, hogy egyes lapokon nagyon kevés pont van megnevezve.

E térképeket mint forrást az egyes térképlapoknak címül szolgáló helynevekkel jelzem, pl. „Ajdin l.” = Ajdin lapja.

Egyéb gyakrabban idézett forrásaim rövidítései: MOSTRAS = MOSTRAS, Dictionnaire géographique de l'empire Ottoman. St. Pétersbourg, 1873. — GOR.² = HAMMER, Geschichte des Osmanischen Reiches. 2. kiad. Pesth, 1834—1836. — Evliā Čelebi = Evliā Cselebi magyarországi utazása, ford. KARÁCSON IMRE. Budapest, 1904. és 1908. I—II. — FRIED = Carte de la plus grande partie de la Turquie d'Europe contenant la Moldavie, la Bessarabie, la Valachie, la Bulgarie et la Roumelie par I. Fried. Wienne, Artaria et Comp. é. n. — ZANNONI = Carte de la partie septentrionale de l'empire otoman contenant la Crimée, la Moldovie, la Valakie, la Bulgarie, avec la Nouvelle Russie, les Gouvernemens l'Astracan et de Voronez, les Tatares Cosaques etc. par le Sr. Rizzi Zannoni de l'Academie Royale des Sciences et Belles Lettres. A Venise, 1774.

beş 'öt': *Beş adam köji* 'ember faluja' (Ünje l.), *Beş ağadź jolı* 'fa útja' (Kilios l.), *Beş ağıl* 'akol' (Artvin l.), *Beş adalar* 'sziget' (Kaş l.), *Beş çeşme* 'forrás' (Mer'aş l.), *Beş deşirmen* 'malom' (Şile l.), *Beş deli* 'vakmerő' (Munbidź l.), *Beş džorun* (جرون) '—' (Munbidź l.), *Beş göz* 'szem, gödör' (Kilis l.), *Beş kardaşlar zijaleti* 'testvér búcsújáráshelye' (Siverek l.), *Beş karış ölü* (اولوك) 'arasz?' (Kötahja l.), *Beş kelek* 'dinnye' (etimologia *Becskerek*-ből¹), *Beş kilise* 'templom' (= „F ü n f kirchen“: Pécs), *Beş köj kapuşı* 'falukapuja' (Bājazid l.), *Beş mağara* 'barlang' (Izmir l.), *Beş oluk* 'vályú' (Karalısar¹ şarki l.), *Beş oluk tepesi* 'vályúdombja' (Mermeris l.), *Beş ova* 'sikság, mező' (Magyarországon, Evliā Čelebi II, 223), *Beş parmak dağı* 'ujj hegye' (Ajdin, Bordur, Mekri l.), *Beş pınar* 'forrás' (Dinar l.), *Beş seraj* 'szeráj' (Kötahja l.), *Beş taş* 'kő' (Nevşehir és Kırşehir között), *Beş tepe* 'domb' (Ajvalik, Biredzik, Elbistan l., a várnai és a sztara-zagorai kerületben Bulgáriában, a tulcsaiban Romániában), *Beş tepe köji* 'dombfaluja' (Sivas l.), *Beş tepeler* 'domb' (Soma l.), *Beş tepeleri* 'domb' (Elbistan l.), *Beş torluk* (طورلق) *deresi* 'verem völgye' (Patnaħor l.), *Beş dīvān* 'díván' (Kodža ili-livában)

beşler 'ötök, öten': *Beşler kavmi* 'törzse' (Karakilise l.) [oszmáni-török nyelvterületen kívül: *Beş tepe* (*Besztipe*) 'domb' (Tulcsától délkeletre, l. FRIED), *Beş barmak* 'ujj' (hegység a bakui kormányzóságban), *Beş kirim* '—' (helység a kasgari kormányzóságban), *Beş terek* 'török' (helység Jarkendtól délre)]

biñ 'ezer': *Biñ buğa* 'bika' (Elbistan l.), *Biñ göl dağı* 'tó hegye' (Hinis, Erzerum l.), *Biñ şigir dağı* 'ökör hegye', *Biñ dağı* 'hegye' (Elbistan l.), *Biñ domuz dağı* 'disznó hegye' (Soma l.)

biñ bir 'ezeregy': *Biñ bir kilise* 'templom' (helység Konjától keletre a Karadza dagban), *Biñ bir direk* 'oszlop' (Philoxenos földalatti víztartó medencéje Sztambulban)

bir 'egy': *Bir numro* 'szám' (Hasankal'a l.)

čatal 'kettős, villa-alakú, kettős': *Čatal* '—' (*Tschatal*, l. Ritters Lexikon: Ajdin-vilajet), *Čatal ağadź* 'fa' (Ašana, Biredzik l.), *Čatal ağıl* 'akol' (Mudanjától nyugatra), *Čatal burgas* 'vár' (Čorlutól nyugatra), *Čatal čam deresi* 'fenyő völgye' (Ašana l.), *Čatal dere* 'völgy' (Bağčeköj-Belgrad ormanlari, Küçük köj, Ispir l.), *Čatal gečidi* 'átkelő' (a Temesen, GOR.² III, 880), *Čatal hāni* 'hān' (Sztambul térképén, l. GOR.² IV.), *Čatal höjük* 'domb' (Ašana, Kilis l.), *Čatal kağa* 'szikla' (Rize, Kiği l.), *Čatal kal'a* 'vár' (= Kővár, l. Evliā Čelebi I, 87, 111), *Čatal kuju* 'kút'

¹ Evliā Čelebi II, 224.

(Kilis l.), *Çatal mişe* 'tölgy' (Kavaklar l.), *Çatal oluk deresi* 'vályú völgye' (Divriki l.), *Çatal pınar* 'forrás' (Kigi l.), *Çatal dağ* 'hegy' (Aṭana l.), *Çatal tepe* 'domb' (többször, pl. Balikesir, Çamlidza, Ispir, Mermeris l.), *Çatal tepe höjüji* 'domb dombja' (Kilis l.), *Çatal vīrān* 'rom' (Hasankal'a l.), *Çatal ziyāret* 'búcsú-járóhely' (Kilis l.)¹

çataldza 'kettős, kettő-féle, villa-alakú': *Çataldza* ' (helység a mai bolgár-török határon, hegység Brasszától nyugatra)

çatallar 'párok, villa-alakok': *Çatallar* ' (Tsch... helység Bulgáriában, l. Ritters Lexikon)

çift 'pár': *Ak çift* 'fehér' (Bargiri l.), *Çift alan* 'fogó, -vevő' (Kilios l.)

çifte 'kettős, páros; kettő': *Çifte ağıllar* 'aklok' (Sivas l.), *Çifte bakallar* 'szatócsok' (Sztambul l.), *Çifte dejirmen* 'malom' (Diarbekir l.), *Çifte gelin* 'menyasszony' (utcanév Sztambulban), *Çifte havdlar* 'medence' (Hişarlar, Bağčeköj-Belgrad ormanları, Makriköj l.), *Çifte höjük* 'domb' (Kilis l.), *Çifte kahveler* 'kávézó házak' (Ajdin l.), *Çifte kavak* 'nyárfa' (Rize l.), *Çifte koz* 'diófa' (Biredzki l.), *Çifte köpri* 'híd' (Makriköj l.), *Çifte pınar* 'forrás' (Ak pınar, Küçük köj l.), *Çifte şehidler tepesi* 'hősi halott v. vértanú dombja' (Erzindzan l.), *Çifte tābie* 'bástya' (Kjāgidhāne l.), *Çifte tepeler* 'dombok' (Erzindzan l.)

çifteler 'párosak, kettősek, ketten': *Çifteler* ' (helység Eskişehiről nyugatra), *Çifteler kahvesi* 'kávézó háza' (Tsch... l. Ritters Lexikon: Ajdin vilājet)²

çifteli 'kettős, páros': *Çifteli* ' (Siverek l.)

doksan 'kilencven': *Doksan (Tukzan)* ' (a Struma mellett, Mitth. des k. k. Kriegs-Archivs, Neue F. II, Taf. II.)

dokuz 'kilenc': *Dokuz beleni* ' (Mer'aş l.), *Dokuz geçid deresi* 'gázló völgye' (Simāv l.), *Dokuz höjüji* 'dombja' (Mer'aş l.), *Dokuz dolambadż* 'kanyargó' (Soma l.) [oszmánli-török nyelvterületen kívül: *Dokuz aj (Toguszai)* 'hónap, hold' (Bendertől délnyugatra, l. FRIED), *Dokuz ulu (Dokuzoulu)* 'nagy' (a Dobrudzsában, Küstendzétől északnyugatra, l. FRIED)]

dokuzlar 'kilencek': *Dokuzlariñ mezari* 'temetője' (Sivas l.)

dört 'négy': *Dört yol* 'út' (falú Aṭanától keletre), *Dört yol ağızi* 'út szája, keresztút' (topographiai pont Sztambulban), *Dört köpri* 'híd' (Bitlis l.), *Dört kuju* 'kút' (topographiai pont Sztambulban), *Dört tepe* 'domb' (Erzindzan l.), *Dört divān* 'divān' (Bolu-livāban) [oszmánli

¹ Személynévben: *Çatal baş paşa* 'fejű pasa' (Evlia Çelebi I, 30).

² Azonos a fentebbi *Çifte kahveler*-rel?

török nyelvterületen kívül: *Diort perlary* '◌ ?—' (Bendertől délnyugatra, l. FRIED), *Diort kesek* '◌ ?—' (Dél-Beszarábia, l. FRIED) *Dört kuju* '◌ kút' (falú Mervtől északra)] *elli* 'ötven': *Elli baş* '◌ fej' (helység Karamantól délre, a Földközi tenger közelében), *Elli kilise* '◌ templom' (helység Szófiától délkeletre)

heft perzsa 'hét': *Heft köj* '◌ falu' (Elbistān l.), *Heft māgālu* (مانگالو) '◌ ?—' (Hinis l.), *Heft nevāk* '◌ bárgyú' (vagy *Aras nehri menba'larī* 'Aras folyó forrásai') (Hinis l.) *hezār* perzsa 'ezer': *Hezārgrad* '◌ grad' (= Ražgrad, Bulgáriában)¹

iki 'két, kettő': *Iki aħor* '◌ istálló' (Kilis l.), *Iki badža* '◌ nyílás, lyuk' (Kireson l.), *Iki kardaş adası* '◌ testvér szigete' (Ajvalik l.), *Iki kubbe* '◌ kupola' (Melazgird l.), *Iki mağara* '◌ barlang' (Biredžik l.), *Iki numro* '◌ szám' (Hasankal'a l.), *Iki pınar* '◌ forrás' (Rüşadije l.), *Iki seraj* '◌ szeráj' (Kola l.), *Iki su* '◌ víz' (Kireson l.), *Iki telli* '◌ szálas, dombos' (Halkalitól északra), *Iki tepeler* '◌ domb' (Diarbekir l.)

ikiz 'iker, kettős': *Ikiz* '◌' (Biredžik l.), *Ikiz deresi* '◌ völgye' (Ajdin l.), *Ikiz göl* '◌ tó' (Biredžik, Mer'aş l.), *Ikiz Hüsein çiftliji* 'Iker-H. gazdasága' (Atana l.), *Ikiz kuju* '◌ kút' (Munbidž, Mer'aş l.), *Ikiz oluk* '◌ vályú' (Kötahja l.), *Ikiz taş* '◌ kő' (Ajdin l.), *Ikiz tepe mevki* '◌ domb helye' (Kilis l.)

ikizdže 'iker, kettős': *Ikizdže* '◌' (Dobruzsza déli határán, továbbá Sumlától északra), *Ikizdže çiftliji* 'kis-iker gazdaság' (Atana l.)

ikizler 'ikrek': *Ikizler* '◌' (Elbistān l.)

jalniz 'egyedlen, egyedüli, magában álló': *Jalniz* '◌' (Harput l.), *Jalniz çam geçidi* '◌ fenyő hágója', *Jalniz çam silsilesi* '◌ fenyő hegysora' (Artvin l.), *Jalniz dam* '◌ tető' (Karahisar-i şarkı, Biredžik, Munbidž, Mer'aş l.), *Jalniz keşiş* '◌ keresztény szerzetes' (Divriki l.), *Jalniz köj* '◌ falu' (Siverek l.), *Jalniz söjüd* '◌ fenyő' (Divriki l.)

jalnizān (perzsa többes sz.) 'egyedülálló': *Jalnizān* '◌' (Kigi l.)

jalnizdže 'egyedül állóan': *Jalnizdže*: '◌' (Atana l.)

jarım 'fél, egy-kettő': *Jarım ak tepe* '◌ fehér domb' (Kilis l.), *Jarım dib* '◌ fenék, gyökér' (Erivantól keletre, a Kur mellett), *Jarım kaja* '◌ szikla' (Biredžik, Bargiri l.), *Jarım kajalar* '◌ sziklák' (Bajazid l.), *Jarım dağ* '◌ hegy' (Kilis l.), *Jarım tepe* '◌ domb' (Biredžik l.)

jarımdže 'felecske, fél-szerű': *Jarımdže* '◌' (Biredžik, Diarbekir, Harput, Erzerum l.)

jedi 'hét': *Jedi ada* '◌ sziget' (Menderis, Mermeris l.),

¹ Személynévben: *Hezārfeñn* '◌ mester', történetíró, meghalt 1691/2-ben.

Jedi bel 'hegycsúcs' (a Taurushegység egy része), *Jedi burun* 'fok' (Gelemiš l.), *Jedi divān* 'divān' (vagy *Peršembe*, l. MOSTRAS 227), *Jedi evler* 'ház' (utca Sztambulban), *Jedi geveze* (كوز) 'szószátyár, fecsegő' (Karahișar¹ ŝarkı l.), *Jedi gevezeler* 'fecsegő' (Erzindzan l.), *Jedi göller deresi* 'tó völgye' (Erzindzan l.), *Jedi göz jajlasi* 'szem v. gödör mezeje' (Karahișar¹ ŝarkı l.) *Jedi kilise* 'templom' (Baŝ kal'a l.), *Jedi kuju* 'kút' (Mer'aŝ, Munbidz l.), *Jedi kule* 'torony', *Jedi kule köji* 'torony falva' (Sztambul délnyugati szélén), *Jedi makineli tüfenk kapusi* 'gépfegyver kapuja' (Erzindzan l.), *Jedi oluk* 'vályú' (Mer'aŝ l.), *Jedi piñar* 'forrás' (Karahișar¹ ŝarkı l.), *Jedi daglar* 'hegy' (Trapezunt l.) [oszmánli-török nyelvterületen kívül: *Jedi kule* (*Jedigaulu*) 'torony' (Bendertől délre, l. FRIED), *Jedi ŝehir* 'város' (máskor *Alti ŝehir* 'hat város', Kinai Turkesztán egy közigazgatási kerülete, l. Enzyklopädie des Islām I, 338)]

jediler 'hetek, heten': *Jediler* (*Eŝhāb-ul kaħf*) ' (a barlang urai)' (t. i. a Hét alvók, Elbistān l.)

jirmi 'hús': *Jirmi* ' (Harput l.)

jirmi sekiz 'huszonnyolc', csak személynév: *Jirmi sekiz Ćelebi Mehmed* ' (l. a bevezetést)

jüz 'száz': *Jüz Hasan Ćairi* 'H. mezeje' (Sztambul l.) [oszmánli-török nyelvterületen kívül: *Jüz tepe* (*Juz Tepe*) 'domb' (Jasszitól északra, l. FRIED), *Jüz köj* (*Juz koi*) 'falú' (Baltától délkeletre, l. ZANNONI)]

kirk 'negyven': *Kirk adzak* (كرك) '—' (Mer'aŝ l.), *Kirk aĝadŝ* 'fa' (Ćamlidza, Kĵägidhane l., Szmirnától északra), *Kirk aĝil* 'akol' (Munbidz l.), *Kirk 'Alı* 'Alı' (Diarbekir l.), *Kirk armud* 'körtefa' (Šile l.), *Kirk bair dagı* 'mező hegye' (Kilis l.), *Kirk Ćeŝme džaddesi* 'csorgókút útja' (utca Sztambulban), *Kirk Ćinar derbendi* 'platán hágója' (Kola l.), *Kirk deĵirmenler* 'malom' (Erzerum l.), *Kirk direk* 'oszlop' (Kaŝ, Diarbekir l.), *Kirk ĥarmān* 'asztag, szérü' (Kireson l.), *Kirk geĉid* 'hágó' (Baŝ kal'a l.), *Kirk göz* 'szem, gödör' (Divriki l.), *Kirk göz piñari* 'szem forrása' (Biredzik l.), *Kirk gözler ĥarābesi* 'szem romja' (Erzindzan l.), *Kirk kavak* 'nyárfa' (Jenidze l.), *Kirk kavak bostani* 'nyárfa konyhakertje' (Ajasztefanosztól északra), *Kirk kavak köprüsi* 'nyárfa hídjá' (Makriköj l.), *Kirk kilise* 'templom' (Divriki, Trapezunt, Melazgird l. Kelet-Ruméliában), *Kirk kilise mezra'sı* 'templom ültetvényes földje' (Divriki l.), *Kirk kız* 'lány' (Karamantól északra, Kara piñar közelében), *Kirk kızlar* 'lány' (Kireson l.), *Kirk konak tepesi* 'állomás dombja', *Kirk konak görmez tepesi* 'állomást-nem-

¹ III. Aĥmed franciaországi követe 1720—1721-ben.

látó domb' (negyven domb, amely . . .) (Erzerum l.), *Kirk koz jajlasi* '◌ diófa legelője' (Kilis l.), *Citflik kirk köj* (*Cizflik kirk-keui*) '◌ falu-gazdaság' (Kirk kilisétől délre, l. FRIED), *Kirk magara* '◌ barlang' (Biredzik l.), *Kirk menba* '◌ forrás' (Bajazid l.), *Kirk merdiven* '◌ lépcső' (mahallenév Sztambulban), *Kirk nerdubān deresi* '◌ lépcső völgye' (Ak piñar l.), *Kirk oluk deresi* '◌ vályú völgye' (Kötahja l.), *Kirk piñar* '◌ forrás' (Elbistan, Sivas, Kötahja l., a Nilufernek egy mellékvize), *Kirk piñar deresi* '◌ forrás völgye' (Eskişehir l.), *Kirk piñar tepesi* '◌ forrás dombja' (Jenidze l.), *Kirk piñar köji* '◌ forrás faluja' (Siverek l.), *Kirk binar jajlasi* '◌ forrás legelője' (Kireson l.), *Kirk su* '◌ víz', *Kirk su deresi* '◌ víz völgye' (Elbistan l.), *Kirk tepe* '◌ domb' (Şile l.) [oszmánli-török nyelvterületen kívül: *Kirk* (*Kyrk*) '◌' (a Krim keleti partján, l. ZANNONI), *Kirkhāne* '◌ ház' (Galactól északra, l. FRIED). *Kirk 'azizlar* '◌ szent, jámbor' (a Krim-félszigeten), *Kirk bulak derbendi* '◌ forrás hágója' (Taskentől délkeletre), *Kirk jer* '◌ hely' (Bagčeseraj régebbi neve, állítólag népetimologia καλλιάρκρ-ából, l. Enzyklopädie des Islam I, 585.), *Kirk kuju* '◌ kút' (helység Mervtől északra)]

kirkklar 'negyvenek, negyvenen': *Kirkklar* '◌' (Ajvalik, Balikesir, Sivas l.), *Kirkklar kavmi* '◌ törzse' (Karakilise l.), *Kirkklar mevk'i* '◌ tere' (tér Sztambulban)¹, *Kirkklar dagi* '◌ hegye' (Ispir, Harput, Hozat l.), *Kirkklar tepesi* '◌ dombja (Hozat, Erzindzan l.)

on 'tíz: *On ėali tepesi* '◌ bokor dombja' (Balikesir l.), *On ev mezra'si* '◌ ház ültetvényes földje' (Rize l.) [oszmánli-török nyelvterületen kívül: *On ėadīr* (*On Tschadīr*) '◌ sátor' (Baltától keletre Beszarábiában, l. ZANNONI)]

onlar 'tizek': [oszmánli-török nyelvterületen kívül: *Böjük onlar* 'nagy tizek' (a Krim-félszigeten)]

on bir 'tizenegy': *On bir evler* 'tizenegy ház' (utcanév Konstantinápolyban);

on iki 'tizenkettő': *On iki divān* '◌ divān' (a bolui sandzakban, l. Zeitschr. d. Deutsch. Morgenl. Ges. 1914: 131)

on sekiz 'tizennyolc': *On sekiz sekbānlar džadesi* '◌ sekbān útja' (utca Sztambulban)

sekiz 'nyolc': *Sekiz söjüt deresi* '◌ fűzfa völgye' (Angorától délkeletre, Binām mellett), *Sekiz divān* '◌ divān' (Bolu-livában)

sekizler 'nyolcak, nyolcan': *Sekizler* '◌' (Munbidž l.), *Sekizler mejdāni* '◌ tere' (Sztambulban a II. Mehmedtől alapított nyolc medrese, „*sekizler*“ tere)

seksan 'nyolcvan': *Seksan baba tepesi* '◌ b. (◌ apó) dombja' (Hozat l.)

¹ A Topkapu-seraj udvarán a baš kapu gulāmi és a nöbet otaşı között vasráccsal kerített hely, ahová a hagyomány szerint a Kösem szultánné elleni lázadás kivégzett vezéreit temették (Tarih-i 'osmāni endžümeni medžmū'ası II, 473).

tek 'egyedüli, magában álló': *Tek* ' (Kavaklar l. két-szer), *Tek čam* ' fenyő' (Karahisār-i šarki l.), *Tek evler* ' házak' (Harput l.), *Tek kemer* ' ív, boltozat' (Küçük köj l.), *Tek köz fajlası* ' diófa mezeje' (Kilis l.)
 üe 'három': *Üe ağadz* ' fa' (Harput l.), *Üe ajak* ' láb' (Biredžik l.), *Üe adalar* ' sziget' (Kaš l.), *Üe baš* ' fej' (Eskişehir l.), *Üe bašlar deresi* ' fej völgye' (Simāv l.), *Üe čat* (چات) *köprisi* ' ?— hídja' (Erzindžan l.), *Üe čatal* ' villa' (Mermeris l.), *Üe dam*ⁱ *ermenı* 'ormény ~ tető', *Üe dam*ⁱ *islām* 'mohamedán ~ tető' (Bitlis l.), *Üe direk* ' oszlop' (Biredžik l.), *Üe gečid baši* ' átkelő feje, eleje' (Ak pınar l.), *Üe göl* ' tó' (Biredžik l.), *Üe göz tepeleri* ' szem v. gödör dombjai' (Diarbekir l.), *Üe ırnak* ' folyó' (Rize l.), *Üe jüzli češme* ' arcú forrás, ~ frontú csorgó', *Üe jüzli češme bağčesi* ' arcú forrás kertje' (Mağriköj l.), *Üe kaba ağadz tepesi* ' ?— fa dombja' (Ajvalik l.), *Üe kaja* ' szikla' (Jenişehir l.), *Üe kapuli dağ* ' kapuval, bejárattal bíró hegy' (Nigdétől délre a Nigde şu mellett) *Üe kardaş tepesi* ' testvér dombja' (Erzindžan l.), *Üe kardaşlar mezra'sı* ' testvér ültetvényes földje' (Rize l.), *Üe kardaşlar* ' testvér' (Hisarlar l.), *Üe kařmarlı* (کاشمرلی) *tağ* ' rétegű hegy' (Palu l.), *Üe kilise* ' templom' (Biredžik, Sivas, Karakilise, Erzerum l.), *Üe kilise fajlası* ' templom mezeje' (Ispir l.), *Üe köz fajlası* ' diófa mezeje' (Kilis l.), *Üe köpri deresi* ' híd völgye' (Karahisār-i šarki l.), *Üe kubbe* ' kupola' (Munbidž l.), *Üe kuju* ' kút' (Mer'aš, Siverek l.), *Üe kuju tepesi* ' kút dombja' (Elbistān l.), *Üe kule* ' torony' (Krassó-Szörény megyében, l. Evliā Čelebi II, 257), *Üe küladž* (کولاج) *suđı* ' ?— vize' (Sivas l.), *Üe mašlařlar* ' csap, csorgó' (Küçük köj l.), *Üe ören* ' rom' (Karahisār-i šarki l.), *Üe öjük* ' domb' (Kötahja l.), *Üe t̄ābie* ' bástya' (Küçük köj l.), *Üe tepe* ' domb' (Jenişehir, Ařana, Kilis l.), *Üe tepe köji* ' domb faluja' (Sivas l.), *Üe tepeler* ' domb' (Izmir, Erzindžan l.)¹ [oszmánli-török nyelvterületen kívül: *Üe češme* (*Utsch Tsheshme*) ' forrás', Beszarábiában Baltától délre (l. ZANNONI), *Üe bulak* ' forrás' (Taskentől északkeletre), *Üe kajık* ' csónak' (Taskentől északnyugatra folyó- és helynév), *Üe kuju* ' kút' (Mervtől délre), *Üe kurgan* ' kurgán' (Kokantól keletre)]

üeler 'hármak, hárman': *Üeler* ' (Elbistān l.), *Üeler mahallesı* ' mahalléja' (városrész Monasztırban, l. a M. Tud. Akad. török kéziratái 8° 281. sz.)

üe bin 'háromezer': *Üe bin* ' (helység Biharmegyében, l. KARÁCSON, Török-magyar oklevéltár 248).

FEKETE LAJOS.

¹ *Üe ok* ' nyíl' személy- és törzsnév (GOR.² I, 36, 631).

Az ö, ő hang kódexbeli ő jegyről.

Legtöbb kódexünkben az ő s részben az ő hang is o jeggyel van írva (l. erre a Nyelvelméltár egyes köteteihez a bevezetéseket, továbbá ZOLNAI GYULA, Nyelvelméltár 20). Van azonban néhány kódexünk, ilyenek a Jordánszky- és az Erdy-kódex (l. ZOLNAI i. m. 210, 240), továbbá a Thewrewk-é- a Lobkowitz-kódex (a Lobkowitz kódexre l. a MKönyvsz. 1879. évfolyamában a kódex B. és C. hasonmás-mellékletét), amelyekben az ő s részben az ő hang o jeggyel is van írva. Nem vagyok palaeographus, azonban aligha tévedek, ha ezt az ő s részben ő hangot jelölő jegyet azonosnak tartom más latin betűkkel író nemzetek emlékeiben, illetőleg mai helyesírásában előforduló ő, illetőleg ő jeggyel.

A XV. sz.-ból való sárospataki lengyel bibliában s általában az ő-lengyel emlékekben megtaláljuk az ő jegyet (l. pl. HARSÁNYI ISTVÁN, A Sárospataki lengyel biblia: MKönyvsz. XIII. köt. hasonmás: *dobro volyó* = mai nyelven *dobro wólę*), s a XIV. sz.-iakban régiebb formáját, az ő-t is (l. a „Szentkereszti prédikációk“ emléket, DIELS kiadásában és VONDRÁK, VglGr. I², 155). E jegy a lengyel emlékekben a mai négyféle nasalisált magánhangzó közös jegye. E jegyről, illetőleg betűről VONDRÁK (i. m. I², 155) ezt írja: „In den Heiligenkreuzer Predigten aus der zweiten Hälfte des XIV. Jhd. finden wir nur ein einheitliches Nasalzeichen: *o*, das aus dem norddeutschen Schrifttum, wo es ein *ö*, *oe* bezeichnete, entlehnt worden ist . . .“.

Az ő jegyről STEFFENS-nél (Lateinische Paläographie III. füzet XXIII. l.) ezt olvassuk: „Für *oe* und *eo* hat eine anglo-normannische Handschrift aus dem Ende des XII. Jh's regelmässig ein von einem schrägen Strich durchschnittenes *o* . . . Eine ähnliche Form für *oe* . . . ist in den nordischen Sprachen gebräuchlich und findet sich in der Mitte des XIV. Jh's auch in niederdeutschen Stadtbüchern . . .“ Hasonlóan ír e jegyről WATTENBACH is (Anleitung zur lateinischen Palaeographie³. Leipzig, 1878. 47. l.): „*o* für *oe*, in nordischen Sprachen gebräuchlich, findet sich schon Mitte XIV auch in niederdeutschen Schriften.“

Látjuk tehát, hogy az ő jegy ő hangértékben a XII. sz.-ban jelentkezik, s több nép írásában használt betűvé lesz; így pl. előfordul a Codex Cumanicusban (XIV. sz. eleje), a dán és a norvég írásban pedig ma is az ő hang jelölésére használják.

Az ő-ből lett ő jegyet a mi emlékeinkben is megtaláljuk, s valószínű, hogy a Birk-kódex *o* (= *ö*) betűje, amely a Kazinczy-kódexben is előfordul (l. VOLF, Nyelvelméltár VI.

előszó V), szintén csak e jegy változata. Hogy milyen úton került hozzánk, nem tudom, de nem tartom lehetetlennek, hogy német közvetítéssel.¹

MELICH JÁNOS.

Latin jövevényszavaink hangtana.

Mielőtt latin jövevényszavaink hangtanának a tárgyalását megkezdendők, elsősorban azt kell számba vennünk, hogy mennyire jutott nyelvészeti irodalmunk szókészletünk latin elemeinek lexikális feldolgozása terén.

Az esetek túlnyomó többségében a latin eredet kezdettől fogva nyilvánvaló volt. Tudtunkkal először SZENCZI MOLNÁR ALBERT mutatott rá nyelvtanában (1610.) néhány szavunk: *iskola, palánta, klastrom, Kelemen* latin eredetére (Grammatica Ungarica: CorpGram. 122). GELEJI KATONA ISTVÁN meg Magyar Grammatikáskájában (1645.) ezt mondja: „... Mert a férfji és afzonyi nevek inkább mind vagy Sidobol vagy Görögből vagy pedig Deákból formáltattak. A *substantivumok* közzül is sokak eredtek a' Deák nyelvből (hogy a' Sidorol, és Görögről ne szolljak) Minémüvek imezek: ... *fegrestye, á sacristia; padimentom, á pavimentum; ... mód, á modus; kamora, á camera* ...“ (CorpGram. 307). L. TOPPELTINUS ismeretes munkájában a magyar nyelv idegen elemeiről beszélve, megjegyzi, hogy „Sunt praeterea Sarmatica non pauca etiam Latina“ (t. i. verba) (Origines et Occasus Transsylvaniaeorum. 1667. 70).² A régi magyar nyelvtanírók közül TSÉTSI JÁNOS is említ néhány latin jövevényszót azzal a hangtani megfigyeléssel kapcsolatban, hogy a magyarban minden szó egyszerű mássalhangzóval kezdődik, tehát *prédikátor, prókátor, iskola, Ferenc, palánt* idegen szavak (Observationes Orthographico-Grammaticae. 1708. CorpGram. 672).

Az említett alkalmoszerű megjegyzések után az első rendszeres összeállítást az 1795-i Debreczeni Grammatikában találjuk. A Grammatika írói a VI. d. Tóldalékban „Más idegen Nemzetek Szavaival egyező Magyar-Szók“ címen összeállítják a többi között a „Görög Szókhoz hasonlókat“ (336—7) és a „Deák Szókhoz hasonlókat“ (338—9). Az összeállítás nem akar teljes lenni, „Csak némelyek hozódnak fel mutatóul“, továbbá „... hozódnak fel olyan szavaink is, melyek valóságos Magyar Gyökerektől származnak, de más idegenekkel hangjaikra nézve megegyeznek.“ (332.) A helyes egyeztetések száma így is kb. 50—60.

¹ Itt jegyzem meg, hogy a Birk-kódex *cs* értékű *x* jegyében nem a *cs* értékű magyar *ch* (= görög *χ*) jegy van felcserélve.

² Idézi Gombocz, BTLw. 2.

SÁNDOR ISTVÁN a Sokféle XII. darabjában (1808.) „Az idegen Szavakkal egygyező Szavaink“ címen latin jövevényszavainknak a régebbi irodalomban legnagyobb gyűjteményét adja. SÁNDOR ISTVÁNT purista szempont vezeti; meg is mondja, hogy „Én azokat csak azért fzedtem öfzve, hogy mivel sok ilyen költsönzött Szavak helyében birunk hasonlót jelentő más igaz Magyar Szavakkal, ezekkel álljunk inkább.“ (3—4.) Ugyanilyen szempontból összeállítja „A' könyveinkbe és Belzédünkbe imitt amott bétsúlzott tūrhetetlen idegen Szavak“-at is (183 kk.), köztük persze sok többé kevésbbé meghonosult latin jövevényszót.

Az első magyar etimologiai szótár, GYARMATHY SÁMUEL Vocabularium-a (1816.) természetesen latin eredetű szavainkat is tárgyalja, ami szempontunkból főképen azért fontos, mert azokat olyan helyesírással írja, amely a korabeli kiejtést híven tükrözi (pl. *eksponálni*, *gimnazsiom*, *penzsió* stb.). A többi etimologiai szótárban LESCHKA ISTVÁN Elenchus-ában (1825.) és DANKOVSZKY GERGELY Lexicon-ában (1833.) szintén vannak magyar-latin szóegyeztetések. DANKOVSZKYT főleg az jellemzi, hogy a magyar szókincs legnagyobb részét, tehát latin jövevényszavainkat is minden áron a szláv nyelvekből akarja magyarázni, úgyhogy nyilvánvalóan latin szavakat „Slavica v. Graeco-slavica primitiva“-knak tekint.

A régi magyar, nagyrészt latin eredetű keresztnevek első gyűjteménye a PÁRIZ PÁPAI—BOD-féle Dictionarium 1767. kiadásában a latin—magyar rész végén van (Nomina propria apud Hungaros usitata). Ezt egészítette ki SÁNDOR ISTVÁN „A hajdani 's mostani Magyar Kerefztnevek“ címen (Sokféle XII, 243 kk.).

Az első összefoglaló munka 1892-ben jelent meg KOVÁCS GYULÁTÓL: Latin elemek a magyar nyelvben (Budapest). KOVÁCS igyekszik teljes jegyzéket adni, kirekesztve: 1. a pusztán latinos műveltségű egyénektől használt szókat, 2. a műszókat, 3. a tulajdonneveket. A dolgozat sok tekintetben kezdetleges és kritikátlan, de annyiban fontos volt, hogy ráterelte a kérdésre a figyelmet. Az ismertetéseknek egész sora követte (KALMÁR ELEK: NyK. XXII, 510 kk.; BALASSA JÓZSEF: EPhK. XVI, 757 kk.; KÖRÖSI SÁNDOR: Nyr. XXI, 408). A bírálók kiemelték, hogy ezen a téren még milyen sok a tennivaló és egyúttal értékes pótlékokat adtak.

A második összefoglaló dolgozatot REL LAJOS írta Latin jövevényszavak a magyar nyelvben címen (Kolozsvár, 1898.). REL elsősorban a MTsz. alapján állította össze anyagát, egyéb forrásainak feldolgozásában és a latin egyeztetésekben nagyon pontatlan. Bírálói közül MELICH JÁNOS (EPhK. XXIII, 147—8) a kérdéssel kapcsolatban elvi szempontokra hívja fel a figyelmet; így kifejti, hogy latin szavainkat nem lehet a román nyelvészet eredményeit figyelmen kívül

hagyva a latin és neo-latin nyelvek egységéből kiszakítva tárgyalni. R. PRIKKEK MARIÁN (NyK. XXIX, 330 kk.) a dolgozat másik nagy hibájára mutatott rá, hogy RELL adatai csak mintegy a levegőben lógnak, s a bírálathoz mellékelt gazdag pótlékban ő az első, aki idézetekben közli az adatokat. Pótlékokat közölt bírálatában KALMÁR ELEK is (Nyr. XXVIII, 368). Pótlékok külön is jelentek meg különösen a Nyr.-ben, részben RELL cikkével kapcsolatban (XXVIII, 368), részben a szerkesztőség kérdésére (Milyen idegen szavakat használ a nép? Nyr. XXX, 206) beküldött válaszokban (Nyr. XXX, 387, 540, XXXI, 276, XXXII, 395).

Újabban megjelent még egy kis cikk KURSINSZKY KÁLMÁN, Latin jövevényszavak a magyar irodalmi nyelvben (a gyulai r. k. főgimnázium 1910-i értesítőjében). Csupán egyszerű felsorolás. Ismertette SIMONYI ZSIGMOND (Nyr. XL, 83).

Az említett dolgozatokban és bírálatokban összegyűjtött anyag igen különböző értékű, de megrostálásával latin jövevényszavainknak majdnem teljes jegyzéke összeállítható.

A teljesség kedvéért megemlítjük a TMNy. rövid összefoglalását olasz és latin eredetű szavaink hangtani sajátságairól (180—2).

A latin jövevényszavainkkal kapcsolatos második kérdés-csoport kereszténységünk eredetének kérdésével függ össze. Ezt ui. a történeti mozzanatokon kívül elsősorban keresztény terminus technikusaink és a kereszténység felvételével együtt járó latin betűs orthographiánk eredete dönti el. Kiktől tanultunk tehát írni, olvasni? Milyen hangrendszer betűit alkalmazták először magyar hangok jelölésére? Milyen eredetű a magyarországi latinság?

A kérdést nyelvészeti szempontból először ASBÓTH OSZKÁR vetette fel (Szlávság a magyar keresztény terminológiában. Függelék: A régi magyar helyesírás eredete: NyK. XVIII, 321 kk.). Szerinte kereszténységünk és helyesírásunk cseh eredetű. Fejtegetései annyiban érdekelnek bennünket, hogy ebben a kérdésben fontosságot tulajdonít annak a ténynek, hogy a latin s betűt a magyar helyesírásban s hangértékben foglalták le.

ASBÓTH cseh elmélete ellen lépett fel VOLF GYÖRGY és azt két nagy értekezésében cáfolta. (Kiktől tanult a magyar írni, olvasni? [A régi magyar orthographia kulcsa.] 1885. [Ért. a nyelv- és széptud. köréből XII, 6 kk. és Összes Művek 24—112] és Első keresztény térítőink nyelvünk, írásunk és történetünk tanúbizonyosága szerint. 1895. [BpSzemle LXXXV—LXXXVI. köt.] és Összes Művek 113—225.) VOLF a kérdés középpontjába az s betű s hangértékének kérdését állította és módszeresen kutatta annak történetét latin olvasásunkban, jövevényszavainkban és helyesírásunkban. Eredetét keresve ASBÓTH cseh-elméletével szemben (a történeti bizonyítékokat

is figyelembe véve) arra az eredményre jutott, hogy nemcsak ez a jelölés-, illetőleg olvasásmód, hanem általában egész helyesírásunk, sőt kereszténységünk is kezdetben velencei, illetőleg észak-olasz eredetű.

VOLF elméletének minden pontját vizsgálat tárgyává tette MELICH a Szlav Jövevényszavaink I. 2. részében (A magyar nyelv keresztény terminológiája 1905.) és kimutatta, hogy VOLF elmélete a kiindulóponton helyes ugyan, de az általa bizonyítékul felhozott észak-olasz hangtani sajátságok részben hibás értesülésen alapulnak, részben nemcsak az észak-olaszban, hanem egy geográfailag összefüggő nagyobb területen is megvannak. MELICH szerint latin olvasásunknak és jövevényszavainknak legtöbb sajátsága a római katolikus szlav népek-nél általában megtalálható, akiknek a latinsága végeredményben tényleg olasz eredetű. A magyarság felé közvetítő nyelvet a pannóniai szlovénben látja.

MELICH munkássága során többször foglalkozik helyesírásunk kérdéseivel, (jórészt latin eredetű) keresztneveinkkel és keresztény terminus technikusainkkal, s így nála sok hangtani kérdés fölmerül latin jövevényszavainkkal kapcsolatban. Rendszeresen azonban latin jövevényszavaink hangtanát eddig még nem vizsgálták. KOVÁCS és RELL adnak ugyan valamiféle hangtani összefoglalást, de az egészen ötletszerű és semmi tekintetben sincs megalapozva. Ennek a dolgozatnak célja tehát az átadó nyelvre vonatkozó kutatások eredményeit felhasználva, latin jövevényszavainkat a magyar hangtörténet keretébe beleilleszteni.

Ami latin jövevényszavainknál az átvétel módját illeti, náluk egészen más a helyzet, mint többi jövevényszavainknál. T. i. amíg egyéb jövevényszavainknál ú. n. népi átvétellel van dolgunk, a latinoknál megfordítva a jövevényszavak latinos műveltségű egyének útján felülről lefelé terjednek. Ez a különbség sok tekintetben meglátszik. Az egész nyelvtörténet folyamán úgyszólván megszakítás nélkül kerültek bele latin szavak nyelvünkbe, anélkül azonban, hogy közöttük rétegeket lehetne megkülönböztetni. Az átvett szavak pedig úgy oszlanak meg, hogy — ellentétben a népi átvétel útján átkerült jövevényszavakkal — minél magasabb stílusréteg felé megyünk, annál több latin szót találunk, úgyhogy végül „Fremdwort“ és „Lehnworth“ között nem is lehet éles határvonalat vonni. Az átvétel sokszor önkényes, tudatos; ezért mindig számolni kell az írott alak hatásával, s nincs meg az a fejlődésbeli folytonosság, mint más jövevényszavaknál. Így a legnagyobb fontosságot a régi adatoknak tulajdonítjuk.

Az átadó nyelv a k ö z é p - l a t i n (Mittellatein, latin mediával). Ez a nyelv egyáltalában nem volt egységes. A klaszszikus latin irodalmi nyelv a római birodalom bukása után kihalt és helyét a mellette fejlődő népnyelv (plebeius sermo,

quotidianus s., rusticus s., lingua rustica) foglalta el. A klasszikus latint mint idegen nyelvet tanították, természetesen vulgáris kiejtéssel. Ettől kezdve lehet beszélni közép-latinról, mely alapjában véve tehát a klasszikus latinnak egy késői fokát tartotta fenn. Kialakulásához azonban igen sok tényező hozzájárult. Elsősorban erősen hatott rá az egyház latinsága. A biblia és az egyházatyák nyelvéből került bele a görög (és héber) elemek legnagyobb része, és ez az egyházi jelleg különbözteti meg főleg a klasszikus latintól. Román országokban azonban még ennél is nagyobb fontossága van a vulgáris latin (= praeromán nyelvjárások) hatásának, amely egyrészt a szókészletben, másrészt a latin szöveg olvasásában nyilvánult meg és a klasszikus hagyományt egyre jobban háttérbe szorította. Ez a latinság országonként különbözőt és kronológiailag is folyton változott; mindig voltak tisztító törekvések (legfontosabb a Karoling-renaissance és később a humanizmus). A vulgáris latin hatása akkor csökkent, mikor a román nyelvek szétválása után (VIII. sz. körül) kezdtek román nyelveken is szövegeket feljegyezni, s így a román meg az írott latin (Schriftlatein) közötti különbség tudatosabb lett, de azért az anyanyelv hatása nagyjában a renaissanceig, sőt részben még ma is mindig érvényesül. — Másképen áll a dolog a nem-román népeknél. Végeredményben minden nép közvetve vagy közvetlenül román néptől tanult latinul, tehát átvette annak közép-latin kiejtését, de a továbbiakban az írott alak hatása erősebb, mint amazoknál. Más szóval az írás (ami a hangjelölést illeti) nem igen tér el a klasszikus hagyománytól. Hogy aztán a latin szöveget hogyan olvasták, arra csak közvetve lehet visszakövetkeztetni.¹

A magyarországi latinságról eddig rendszeres munkát egyáltalában nem írtak, úgyhogy ebben a tekintetben még nagyon sok a tennivaló. A magyarországi latinság hangtanára vonatkozó forrásaink a következők: 1. Az újabban egyre jobban háttérbe szoruló hagyományos olvasásmód néhány közép-latin maradványa: *c*(+ *e*, *i*) *o*: *ts*(+ *e*, *i*); *ti*(+ *voc.*) *o*: *tsi*(+ *voc.*); *bōnus*, *ēgo*, *pāter*-féle olvasásmód stb.). 2. Régebbi grammatikusaink egy-két megjegyzése. 3. Legfőképpen latin jövevényszavaink.

Latin jövevényszavaink hangtanának tárgyalásánál kiindulópontul a klasszikus latint választjuk, mivel az régebbi hangállapotot jelent, mint a vulgáris latin, illetőleg a közép-latin. A vulgáris latin megfelelésre viszont azért van szükség, mert az az illető közép-latin hang későbbi történetét sok esetben befolyásolja. A román hangtörténet adatai viszont

¹ A közép-latinra vonatkozólag vö.: K. STRECKER, Einführung in das Mittellatein. Berlin, 1928. — H. SCHUCHARDT, Der Vocalismus des Vulgärlateins I, 75 kk. — K. SITTL, Zur Beurteilung des sogenannten Mittellatein: ALLG. II, 553 kk.

még további fejlődést mutatnak, másrészt egyes hangsajátságokat (egy-egy hang színezetét v. quantitasát) sokszor csak azok alapján lehet rekonstruálni.¹

MAGÁNHANGZÓK.

A klassz. lat. quantitas történeti, etimologiai quantitas, vagyis külső feltételektől, tehát a qualitastól is független. Ez az eredeti nyelvallapot a későbbiekben megváltozik, és a vulg. lat.-ban a quantitativ különbséghez qualitativ különbség járul. A klasszikus grammatikusok meg a román nyelvek alapján kétségtelen, hogy az *a* hangon kívül minden magánhangzónak kétféle hangszíne volt: a hosszú magánhangzók zártak, a rövidek nyíltak voltak. — A második változás a régi quantitas-viszonyok teljes átalakulásával járt: az etimologiai quantitas helyébe fonetikai quantitas lép. Nyílt, illetőleg egyszerű mássalhangzóra végződő szótagban a hangsúlyos magánhangzó megnyúlik, zárt szótagban megrövidül, hangsúlytalan szótagban pedig minden quantitativ különbség elmosódik (TEN BRINK-törvény). (Vö. ML., Einf. 112 kk.)

Latin \bar{a} és \check{a} .²

Rövid és hosszú illabialis *a*; a kettő között qualitativ különbség nem állapítható meg.

I. Lat. hosszú \bar{a} .

Hosszú \bar{a} lehet a lat.-ban bármely helyzetben, hangsúlyos és hangsúlytalan szótagban. A vulg. lat.-ban új hosszúságok keletkeztek: az \check{a} hangsúlyos nyílt szótagban és bizonyos mássalhangzócsoport (pl. *-gn*) előtt megnyúlt.

Ezekben az esetekben a magy.-ban általában *á*-t találunk. — Első szótagban: *Aron* (1166: *aaron* OklSz.; KTSz.: *aarun*) < egyh. lat. *Aaron* | *báró* < klat. *baro* DuC. | *fráter* < lat. *frāter* | *Klára* < egyh. lat. *Clāra* | *pápa* < egyh. lat. *pāpa* | *pásztor* < lat. *pāstor* stb. — Vulgáris lat. hosszúság van a következőkben: *árboc* < klat. *arbo* EtSz. | *bástya* < klat., h. lat. *bastia* DuC., MLSz. | *Agnés* < egyh. lat. *Agnes* | *mágnás* < klat., h. lat. *magnates* (tb. szám) DuC., MLSz. | *mágnés* < lat. *māgnēs* | talán *Jákob* < egyh. lat. *Jacobus*, a vulg. lat.-

¹ Rövidítések: LINDSAY = W. M. LINDSAY, Die lateinische Sprache. Übers. von M. NOHL. Leipzig, 1897. — SEELMANN = E. SEELMANN, Die Aussprache des Lateins. Heilbronn, 1885. — SCHUCHARDT = H. SCHUCHARDT, Der Vocalismus des Vulgärlateins I—III. Leipzig, 1866—1868. — GRÖBER = G. GRÖBER, Grundriss der romanischen Philologie I. Strassburg, 1888. — ML., Gram. = W. MEYER-LÜBKE, Grammatik der romanischen Sprachen I. Leipzig, 1894. — ML., Einf. = W. MEYER-LÜBKE, Einführung in das Studium der romanischen Sprachwissenschaft.² Heidelberg, 1909. — KÖRTING = G. KÖRTING, Lateinisch-romanisches Wörterbuch.² Paderborn, 1901.

² Vö. LINDSAY 15; SEELMANN 169 kk.; SCHUCHARDT I, 169 k.

ban, úgy látszik, *Jacobus*, vö. ol. *Giàcomo* v. *Jàcopo* (l. SEELMANN 55) | ? *Károly* < egyh. lat. *Carolus* (ném. *Karl*, klat. *Cárólus*). — — Első szótagon túl: tőszótagban: *Izsák* (HB.: *ysaac*; PéldK. 21: *jfaac*¹) < egyh. lat. *Isaac* | *Balázs* < egyh. lat. *Blásius* || az -*ās* végződésben: *Barnabás* < egyh. lat. *Barnabas* | *Jeremiás* < egyh. lat. *Hieremias* | *Lukács* < egyh. lat. *Lucas* | *Mátyás* < egyh. lat. *Mathias* | *Tamás* < egyh. lat. *Thomas* stb. || *mágnás* < klat., h. lat. *magnas* | *primás* < késői lat., egyh. lat. *primās* || az összes etimologiai hosszúságú suffixumokban, az -*ārius*², -*ānus*³, -*ālis*, -*ātio*, -*ātus*³, -*ātor* végzésekben²: *dénár* < lat. *dēnārius* (nummus) | *granárium* < lat. *grānārium* | *kalendárium* < lat., egyh. lat. *c(k)alendarium* | *Fábián* < egyh. lat. *Fabianus* | *Orbán* < egyh. lat. *Urbanus* | *plébános* < egyh. lat., h. lat. *plebanus* MLSz. | *fiskális* < h. lat. *fiscalis* 'ügyész' MLSz. | *drabális* < lat. *trabālis* | *légáció* < h. lat. *legatio* 'ünnepekre való kiküldés' MLSz. | *prélátus* < egyh. lat. *praelatus* | *prókátor* < lat. *procurātor* stb. — Lat. *ā* magashangú szavakban esetleg illeszkedik: *Cirjék*, *Cerjék* (PPB.: *Tzerjék*; 1478: *Chyryakos*, 1602: *Czirják* OklSz.³) < egyh. lat. *Cyriacus* | *Démjén* (1333: *Demian*, XV. sz.: *Demyen* MNy. IV, 127) < egyh. lat. *Damianus* | *Főcén* < egyh. lat. *Felicianus* | R. *Kellén*; PPB.: *Kiljén*, *Giljén* (*Gellen*, *Kellen* KNAUZ, Kortan 206) < egyh. lat. *Chilianus* *Illés* (1240 k.: *Elyas*, 1522: *Ylyees* OklSz.) < egyh. lat. *Elias* | *Sebestyén* (1312: *Sebastyan*, de 1558: *sebestyn* OklSz.) < egyh. lat. *Sebastianus*.

II. Lat. rövid *ā*.

A magy.-ban háromféle megfelelése van: 1. illab. *ā*, mely a XII—XIII. sz. folyamán *o*-vá és azon keresztül *ā*-vá változott (régí átvételekben);³ 2. *á* (régí és újabb átvételekben). 3. *á* (újabb átvételekben).

1. Lat. *ā* ~ magy. *á* > *o* > *ā*: *Ambrus* (1211: *Ombreus*, 1240 k.: *Ombrus* OklSz.) < egyh. lat. *Ambrosius* | *Amadé* (*Omode* EtSz.; VárReg. 4., 232. §: *Omodoy*, *Homodoy*) < lat. *Amadaeus* | *Apulia* (1370: *Opulia* NyK. XXXV, 123) < lat. *Apulia* | *Márton* < *Marton*; vö. *Kismarton*, a nyúlás későbbi, úgy mint *csaszár* > *császar* (l. MNy. VI, 446) (1055: *mortis*, 1135: *mortun*, 1358: *Morton*; első adat *a*-val 1339: *Scenthmarton* OklSz.) < egyh. lat. *Martinus* | *Salamon* (1186: *Solomon* SziJöv. I, 2:204; 1352-től *Salamon* OklSz.) < egyh. lat. *Salomon*. — Magy. *á* > *ā* *o* fok nélkül: *paradicsom* (HB.: *paradisum*; a következő adatok a kódexek korából, l. NySz.) < egyh. lat. *paradisus* acc.-a

¹ A különböző forrásokból idézett adatok közé pontos vesszőt teszünk; a vesszővel elválasztott adatokat az utolsó adat után jelzett gyűjteményes kiadványból merítjük.

² Nb. a görög eredetű -*ānus*³, -*ārus*³, -*ālus*³ végű szavakban rövid *a* van; vö. *cimbalom* < lat. *cymbalum* | *orgona* < lat. *orgāna* | (*citera* < lat. *cithāra*) || a *barbár* újabb (német) átvétel || *Borbála* < egyh. lat. *Barbara* *á*-ja az -*ārius* végű szavak analogiájára lett hosszú.

³ Az irodalmat l. GOMBOCZ, MTNyt. II, 2:51.

(vö. Nyr. XII, 130 k.; nb. a lat. szónak van *paradisum* mellékalakja is, l. GEORGES, LatDWb.) | *angyal* (HB.: *angelcut*. KTSz. *angol(u)cnoc*, a kódexekben *angyo(a)* | NySz. < egyh. lat. *angelus*.

2. Lat. *ā* ~ magy. *á*: *árkus*, *árkos* < lat. *arcus* | *áspis* < lat. *aspis* | *fáklya* < lat. *fācūla* | *hártya* < lat. *chārta* | *kánikula* < lat. *cānīcula* | *kántor* < lat. *cāntor* | *kántus* < lat. *cāntus* | *kápolna* < lat. *capella* | *káptalan* < egyh. lat. *capitulum* | *Mária* < egyh. lat. *Maria* | *mártir* < egyh. lat. *mārtyr* | *nárdus* < lat. *nārdus* | *pálma* < lat. *pālma* | *párduc* < lat. *pārdus* | *plánta* < lat. *plānta* | *tábla* < lat. *tābula* stb. Főleg csak zárt szótagban tekinthető a hosszúság magyar fejleménynek, mert hangsúlyos nyílt szótagban az *ā* már a vulg. lat.-ban, illetőleg klat.-ban is megnyúlhatott, pl. *grádics* < lat. *grādus* | *gálya* < h. lat. *gale(i)a* MLSz. | *mágus* < lat. *māgus* | *páter* < lat. *pāter* stb. — Második szótag hosszú *á*-ja előtt: *Adám* (HB.: *adamut* olv. *Adám* v. *Adám* v. *Adám*) < egyh. lat. *Adām* | *Abrahám*, *Abrám* (1171: *Abram*, HB.: *Abraam*, ApostMélt. 35: *Abraham* SzlJöv. I, 2:152) < egyh. lat. *Abraham* | *Mátyás* (1240 k.: *Mathyas* SzlJöv. I, 2: 196) < egyh. lat. *Mathias*. — Első szótagon túl: *Bernát* < egyh. lat. *Bernhārdus* | *Jeruzsálem* < egyh. lat. *Jerusalem* | *lámpás* (de MURM.: *lampos*) < lat. *lāmpās* | *virgács* < lat. *vīrga* tb. acc.-a (vö. Nyr. XII, 130 k.) *virgás*, mert a vulg. lat.-ban a függő esetekben a *tō* hosszú *ā*-ja megrövidült (ALLG. II, 555 k).

A régi nyelvben a hosszú *á*-s alakok még gyakoribbak: *Afrika* GYARM., Voc. < lat. *Africa* | *Antikristus* GYARM., Voc. < egyh. lat. *Antichristus* | *árkangyal* (NySz., EtSz.) < egyh. lat. *ārchāngelus* | *bánderiom* GYARM., Voc. < klat., h. lat. *banderium* DuC., MLSz. | *bárométrom* GYARM., Voc. < lat. *barometrum*; *sátisfaktzio* GYARM., Voc.) < lat. *satis-factio* stb. Ma is vannak alakpárok, ahol *a* és *á* áll egymással szemben: *advent* ~ *ádvent* < egyh. lat. *adventus* (Domini) | *akác* ~ *ákác* < lat. *acacia* | *ambitus* ~ *ámbitus* < lat. *ambitus* | *ampolna* ~ *ámpolna* < egyh. lat. *ampulla* | *ammén* ~ *ámén* | *hossanna* ~ *hózsánna* < egyh. lat. *hosianna* | *sakramentum* ~ *sákramentum* < egyh. lat. *sacramentum* stb. (Vö. MNy. VII, 155.)

3. Lat. *ā* ~ magy. *á*. A XIV—XV. sz. óta a lat. illab. *á*-nak, amennyiben nem nyúlik meg, hanghelyettesítéssel *á* felel meg: *András* (MargL. 16, 222: *andras* stb., l. SzlJöv. I, 2: 154) < egyh. lat. *Andreas* | *Antal* (MargL. 112, 58: zent *antal*-; l. még KNAUZ, Kortan 140 és SzlJöv. I, 155) < egyh. lat. *Antonius* | *francia* 'Gallia' (ApostMélt. 30: *franciay* laos kiral'h), mint mn. a XVII. sz.-tól (vö. Nyr. XLIII, 15) < klat. *Francia* 'Gallia' DuC. | *katedra* < lat. *cathedra* | *lantorna* < lat. *lanterna* | *passió* < egyh. lat. *passio* stb. | *akadémia* < lat. *acadēmia* | *família* < lat. *famīlia* | *matéria* < lat. *māteria* stb., stb. || nyílt szóvégen mindig: *Ilona* < egyh. lat. *Helena* |

óra < lat. *hōra* | ostya < egyh. lat. *hostia* | rózsza < lat. *rosa* | téglá < lat. *tégula* stb.

Lat. *ā* ~ magy. *e* (magashangú szavakban illeszkedés útján): *Elek* (1138/1329: *Alex*, *Alexius*; VárReg. 157. §: *Elexius*) < egyh. lat. *Alexius* | *Ferenc* (magyarul mindig ebben az alakban, l. SzlJöv. I, 2:139) < egyh. lat. *Franciscus* | *Erzsébet* (R. *é*-vel; vö. ErdyK., JordK.: *eersebeth*, Helt: Chron.: *Ersebet* NyK. XXXI, 203) < egyh. lat. *Elisabeth* | *béstyé* < lat. *bestia* | *Cécille*, *Cicelle* < egyh. lat. *Caecilia* | *mise* < egyh. lat., klat. *missa* DuC. (vö. ném. *messe*, ang. *-mas*, *Christmas*) | *fülemüle* (BesztSzój. 1197: *filemyle* stb. NySz.) < lat. *philomēla* | [*pēnitencia*] JókK. 11: *penetencze* < egyh. lat. *poenitentia* | *sek-réstyé* < egyh. lat. *sacristia* | *Velence* < vulg. lat. **Venicia* (vö. MNy. II, 212) | *zsellye*, *sellye*, *sélye* NySz. < lat. *sella* stb.

Lat. *a—á* ~ magy. *a—á* > *o—á* (dissimilációs jellegű asszociatív változás, amely kb. a XV. sz.-ban kezdődött)¹: *Agota* (naptárakban: *Agota* és *Agatha* KNAUZ, Kortan 132) < egyh. lat. *Agatha* | *Boldizsár* (DebrK. 111: *Baltosar*, PeerK. 260: *Baltyzar*, DebrK. 111: *Boldisar* stb. EtSz.) < egyh. lat. *Balthasar* | *Borbála* (MüncK.: *Barbara* EtSz.; 1581: *Borbára* OklSz.) < egyh. lat. *Barbara* || az *-alna* > *olna* végződésben: *Szent-Katolna* hn. Háromszék m. < egyh. lat. *Catharina* | *Magdolna* (ApostMélt. 13, 46: *Maria Magdalna* stb., l. SzlJöv. I, 2:191) < egyh. lat. *Magdalena* | *orgona* (BécsiK. 44: *organacban*; AporK. 107, SándK. 17: *orgona* NySz. < lat. *organum* tb.-e: *organa* (vö. ófn. *organa* KLUGE, EtWb. 337). (Folytatjuk.) FLUDOROVITS JOLÁN.

Terrasz és messzaliánsz.

Folyóiratunk 1928. évi utolsó füzetének Levélszekrény rovatában (366. l.) P. A. a francia *mésalliance* és *terras* szavak szokatlanul magyarosított *messzaliánsz* és *terrasz* alakjára hívta fel a figyelmet, s ugyanott ötletképen felvetette, hogy „talán a hirhedt római *Messalina* névvel, illetőleg a latin *terra* szóval való társítás játszik bele a két francia szó magyar alakulásába?” Nem lesz talán egészen fölösleges, ha a problémát rövid vizsgálatnak vetjük alá, annál is inkább, mert mélyen belevág egyrészt az idegen szavak meghonosodásának, másrészt a magyar geminációnak a történetébe.

P. A. két példája nem tartozik egyazon elbírálás alá. Más a szemebetűnő a *terrasz* ~ *terrász*² és más a *messzaliánsz* alakon. Az előbbin az a feltűnő, hogy a franciában rövid *r*-rel

¹ Vö. HORGER: NyK. XLI, 124—5.

² Hogy a *terrasz*: *terrász* alakok hogyan függenek össze egymással, mind a kettő pedig hogyan viszonylik a francia *terras* szóhoz, arról más alkalommal fogok talán szólni.

terasz-nak ejtett szó a magyarban geminált *-rr*-rel *terrasz*-ként honosodott meg, másszóval — ahogy P. A. mondja — „a francia ejtés nem indokolja, hogy a magyarban kettős mássalhangzót ejtsenek vagy írjanak“; az utóbbin (*meszszaliánsz*) a magyar alak *ssz*-ét sem a francia ejtés (*mészaliánsz*), sem a francia írás (*mésalliance*) nem teszi érthetővé.

Ami a *terrasz*-t illeti, szükségtelennek fogjuk találni, hogy a latin *terra* szó hatását keressük benne, mihelyt végigtekintünk azokon a példákon, melyekben — csakúgy mint a *terrasz* esetében — az átadó nyelv röviden ejtett mássalhangzójával szemben az átvett magyar alakok hosszú, ill. kettőzött mássalhangzót tüntetnek fel.

Ha a magyar nyelv újabb jövevényszavainak ejtésében következetesen azok idegen megfelelőinek kiejtéséhez igazodnánk, akkor újabb jövevényszavainkban nem lehetne ikerített mássalhangzónak, geminátának helye. Ismeretes, hogy a legtöbb modern nyelvben, így a németben, angolban és franciában gemináták általában nincsenek.¹ A valamikor megvolt ikerített mássalhangzókat ma már csupán a helyesírás jelzi, a német, angol és francia beszéd magánhangzóközi helyzetben azonban csak rövid mássalhangzókat ismer. Ezzel szemben a magyar nyelv legjellemzőbb sajátosságai közé tartozik a gemináták gyakorisága. A magyarul tanuló idegennek is a gemináták szabatos ejtésének elsajátítása okozza az egyik legnagyobb nehézséget, s gyakran előfordul, hogy oláhok, szerbek, tótok, németek stb., ha magyarul tanulnak, a magyar kettőzött mássalhangzókat röviden ejtik: *akkor* helyett *akor*-t, *evvel* helyett *evel*-t mondanak (vö. SIMONYI, A magyar nyelv² 86—7).

Ha mármost e nyelvek valamelyikéből olyan szó kerül át a magyarba, melyben az átadó nyelv írása betűkettőzéssel geminátát jelez, az a szó — tekintet nélkül az átadó nyelv kiejtésére — (kevés kivétellel) ikerített mássalhangzós alakban nyer polgárjogot szókészletünkben. Az olyan szavakat mint *chauffeur*, *carrière*, *souterrain* stb. így ejtjük: *soffőr*, *karrier* ~ *karriér*, *szuterrén*. A Magyar Helyesírás Szabályai³ a *soffőr* írásmódot teszi kötelezővé (a *karrier* és *szuterrén* szavakat hiába keresem a Szó- és tárgymutatóban). Az Estlapok BALASSÁTÓL szerkesztett helyesírása *sofőr* írásmódot követel ugyan, ebből azonban nem szabad azt következtetnünk, hogy a magyarul beszélők nagy százaléka valóban *sofőr*-t ejt. Hogy franciául tudó „intellectuelek“ (sokszor csak francia tudásuk fitogtatása kedvéért) *sofőr*-nek ejtik ezt a már

¹ Vö. SIEVERS, Grundzüge der Lautphysiologie 1876. — SIEVERS 98—9. l. utal arra is, hogy a magyar a geminátákban gazdag nyelvek közé tartozik. — Vö. még JESPERSEN, Lehrbuch der Phonetik⁴ 202: „Im Deutschen und Englischen findet sich Gemination nicht, ausgenommen bei Zusammentreffen zweier Wörter oder Wortelemente (deutsche Beispiele: *unnötig*, *Schiffahrt*, *Fischschuppe*); vgl. hierüber französisch 12.₃₃ und 12.₆₄.“

meghonosodottnak tekinthető szót, az véleményünk szerint nem lehet helyesírási kritérium. Az Est-lapok helyesírásában, úgy látszik, az az álláspont érvényesül, hogy újabbkeletű jövevényszavainknál is az átadó nyelv kiejtéséhez kell írásunkban alkalmazkodnunk. Helyesebb azonban a Fremdwortokat a megfelelő idegen, a Lehnwortokat pedig a mi kiejtésünk szerint írni. Tehát amíg idegen szó volt: *chauffeur* és most, hogy meghonosodott: *soffőr*, de nem *sofőr*, mert ez megalkuvás eredménye. Egyébiránt a BALASSA-féle helyesírás ezt a fentebb említett elvét (?) sem hajtja végre valami következetesen. A francia *masseur* szót *masször*-nek magyarosítja, nem pedig *maször*-nek, noha a franciák természetesen itt sem ejtenek geminatát.

Érdekes, hogy még abban az esetben is kettős mássalhangzót találunk az átadó nyelvi szó kettős betűjének megfelelőjéül, ha különben eredeti magyar szavakban az illető hang geminálva csak ritkán fordul elő. Az *r* hang pl. azokban a szavakban is, amelyekben két *r* betűt írunk, legtöbbször röviden hallható; pl. *orr*, *forr*; *orrom*, *arra*, *erre*, *merre*: *ór*, *for*; *órom*, *āra*, *ēre*, *mēre* (vö. GOMBOCZ, Magyar Fonétika² 1925. Könyvatos jegyzetek 52).¹ Mégis, ha olyan szavakat veszünk át, melyekben az átadó nyelv írása két *r* betűt alkalmaz, akkor a legtöbb magyar ember geminata *-rr-* hangot ejt: *korrekt*, *karrier*, *szuterrén*, *perrón*, *barrikád*, *terrasz* stb.²

Hasonló a helyzet az olyan idegen szavaknál, melyeknek a végén jelöl hosszú mássalhangzót az írás. Ha meghonosodtak, ezeket is hosszú mássalhangzóval ejtjük, még abban az esetben is, ha egyébként a kettős betűvel jelölt mássalhangzó nyelvünk eredeti szavaiban hosszan egyáltalában nem, vagy csak nagyritkán szerepel. — A *k* hang pl. oly kevés magyar szó végén áll hosszan, hogy a TMNy.³ kereken kimondja, hogy

¹ Az *-rr-* előtti magánhangzónak az *r* megrövidülésével együtt járó megnyúlása egy nyelvünknek más szavaiban meg nem levő hanghoz, a hosszú labialis *ā* (o: *ā*), illetőleg a hosszú nyílt *ē* (o: *ē*) hanghoz juttatja a magyar köznyelv magánhangzó-rendszerét.

² A helyesírás persze sokszor egy betűt követel ott, ahol az általános kiejtés geminátát ismer, pl. *terasz*-t, *barikád*-ot, *tenisz*-t stb. A geminálás ejtés elterjedtségét bizonyítják a nyomtatásban is egyre sűrűbben felbukkanó *terrasz*, *barrikád*, *tenisz*-féle kétfetűs alakok.

³ TMNy. 25—6 szerint tehát a *lakk*, *frakk*-féle jövevényszavak egy új hanggal, a szóvégi hosszú *-kk-*val bővítették volna mássalhangzó-rendszerünket. Ez persze helytelen megállapítás, mert van eredeti magyar szó is hosszú szóvégi *-kk-*val, pl. *bükk*, *makk*, *cikk* (nemcsak a *cikkely*-ből elvont nyelvújítási *törvény*-, *vczércikk*, hanem a 'szelet, gerezd' jelentésű népnyelvi *cikk* is, vö. EtSz.). Továbbá, hogy a népnyelvnl maradjunk: a hangutánzó (tehát szintén nem idegen!) madárnévnek *kakukk* változata (vö. MTsz.) és a népdalban réjékent alkalmazott *kukk* felkiáltószócska. — A TMNy. hangtani része e téren igen megbízhatatlan, s nem egy szabálya szorul helyesbítésre. Nem helytálló megállapítás (többek közt), hogy a „*d* csak a *d* és *v* tövű igék felszólító módjának 2. személyében, a tárgyas alakban, hangzik hosszan:

„csak néhány jövevényszóban hosszú, minők *lakk*, *frakk*“. S mégis, ha pl. *-ck*-ra végződő szót veszünk át, akkor ez hosszú *-kk*-val hangzik a magyarban: *pikk*, *smukk*, *barokk*, *barakk*, *klikk*, *trükk*, *drukk*, *drukk*, *bekk*¹, *krekk*, *blokk*, *csekk*, *tarokk* stb., stb.,² megannyi közönséges, mindennap használt eleme szókészletünknek. S minthogy már eddig is nagy számmal vettünk át effajta szavakat, melyek a sport-, diák- és szaknyelveken át ma is egyre tódulnak a magyar köznyelvbe, nem lehetetlen, hogy a nemrég még oly ritka szóvégi hosszú *-kk* belátható időn belül gyakoriság tekintetében a szóvégi hosszú *-tt* hanggal versenyez. — Az *f* és *m* hangok a magyarban abszolút szóvégen hosszan nem állhatnak. Olyan szót, mint *bluff* mégis *blöff*-nek írunk, jeléül annak, hogy kiejtésünk itt is mintha annak a nyelvnek az írásához igazodnék, ahonnan a *blöff* szót vettük. Vö. még *griff* (?). Talán szóvégi hosszú *-mm* is hallható már (*programm*, *gramm*, *epigramm* stb.); kár, hogy ilyen irányú mérésekre nem támaszkodhatunk.

A fentebbiek alapján úgy látszik tehát, mintha a *terrasz*, *soffőr* stb.-féle esetekben a magyar kiejtés az átadó nyelv írásához, nem pedig kiejtéséhez igazodnék. Megerősíteni látszik e feltevést az a tényeken alapuló megfontolás is, hogy „a legtöbb embernél a vizuális benyomások határozottabbak és tartósabbak, mint az akusztikaiak“, s megvan az a hajlandóság, hogy „a szó írásképeinek a hangkép rovására túlzott jelentőséget tulajdonítson“ (l. GOMBOCZ, A magyar történeti nyelvtan vázlat. IV. Jelentéstan 15). Nap-napután lehetünk tanúi új, korcs szavak keletkezésének, melyek egy idegen szó helytelen olvasása következtében jöttek létre. Hogy csak egy példát említsek: az angol *trial* (ejtsd: *trejél!*) football-szakkifejezést úgyszólván minden magyar football-rajongó *triál*-nak ejti, nyilván, mert így látta írva a sport-

add, *vëdd*, *tëdd* stb.“ Hát *Fadd* és *këdd*?! A *gy* nemcsak az *ëggy*, hanem a *meggy* szó végén is hosszú; a *p* hang a *csëpp*, *topp* szavakon kívül másokban is hosszú, pl. *galopp* (< német. *Galopp*), *hopp* stb. vagy a *-këpp* végződésben (nem általános). A *c* hang „hosszú a *d*, *t* végű igék második személyében: *tuccz*, *maraccz*“; e szabály nem teljes, mert kifejejti a *hecc*, *struce*-féle szavakat. Az „s hosszú az *s* és *t* végű igék felszólító módjának 2-ik személyében magánhangzó után: *áss*, *keress*, *vess*, *nevess* stb.“; de azonfelül sok egytagú jövevényszóban is, mint: *juss*, *jëss*, *friss*, *bross*, *plüss*, *tuss* stb. — A magyar fonétika ezideig még ily irányú pontos összeállítás nélkül szükkölködik. BALASSA Magyar Fonetikája megelégszik szűkszavú felsorolással arra nézve, hogy melyek a gyakrabban és melyek a ritkábban előforduló hosszú mássalhangzók; HORGER nemrég jelentet meg Altalános Fonetikája pedig egyáltalában nem szentel teret ilyenmő összeállításnak. Egyedül GOMBOCZ könyvomat Magyar Fonetikája közöl megbízható, de teljességre nem is törekvő felsorolást.

¹ A *bekk* szót néha egy *k*-val találjuk írva, pl. MARKOVITS RODION Szibériai garnizon c. regényében, a napilapok közül a Magyar Hétfő-ben. A M. Helyesírás Szab. szómutatójában e szó nem szerepel.

² Hosszú *-kk*-t eredményezhet a *-ch*-ra végződő német szavak átvétele is, pl. *sakk* < *Schach*, *fakk* < *Fach*. (Valószínűleg hanghelyettesítés.)

lapok hasábjain. Kínálkozik tehát az a magyarázat, hogy a *terrasz*-féle szavak esetében is az átadó nyelv szavának írásképe győzedelmeskedett a szó hangképe fölött.

Hogy azonban mindez csak látszat, kitűnik abból, hogy nem minden alkalommal felel meg a magyar kiejtés az idegen nyelvi helyesírásnak. — Van néhány példánk arra is, hogy az átadó és a magyar szó kiejtése födi egymást (példákat l. FEKETE ANTONIA, A magyar zárhangok története 1927.). A magyar baka *zupá*-nak nevezte levesét, hiába írják a németben *Suppe*-nek, kétségkívül azért, mert így hallotta.¹ Ne feledjük, hogy a legtöbb magyar ember sohasem látta leírva francia helyesírással a *sofför*, *szuterrén* stb. szavakat, nem is tudja, hogyan írja a francia őket, amiből következik, hogy ha ezeket ikerített mássalhangzóval ejti, ez nem tulajdonítható a francia írásmódnak.

Még döntőbb cáfoló ereje van annak a néhány példának, amelyikben hosszú, illetőleg geminált mássalhangzót ejtünk annak ellenére, hogy ezt az átadó nyelv írása sem indokolja. Ilyenek: latin *ius* > m. *juss* || német *frisch* > m. *friss* | *fesch* > *fess* | *Brosche* > *bross* (az EtSz. ugyan csak *bros* alakot ismer) | *Plüsch* > *plüss* | *Tusch* > *tuss* | *Pamphlet* > *pamflett* (M. Helyesírás Szab. *pamflét*-et kíván) | *Trab* > *trapp* (!) | *Batist* > *battiszt* | *Fiaker* > *fiakker* (M. Helyesírás Szab. szerint a kevésbbé elterjedt *fiáker* kell) | *Gletscher* > *gleccser* | (*Papier*)-*maché* > (*papír*)*massé* (így Magyar Hírlap 1929. január 20. 4. l.; az általánosabb alak kétségtelenül: *masé*, ezt használja Herczeg Ferenc Báró Rébusz c. novellájában) | *fascismus* > *fassizmus* (Magyarság, pl. 1929. nov. 1. 14. l.) | *verpfuschen* > *elfussol* (a szokottabb *elfuserál* mellett ez a változat is előfordul, pl. Érdekes Újság XI. 38. sz. 7. l.) | *Haschisch* > *hassis* (így Gárdonyi, A kövirózsa) | *glacé* > *glasszé* ~ *klasszé* (kesztyű) (*glasszé* általánosnak mondható, *klasszé*-t ír Az Est pl. 1929. március 5. sz. 9. l.). — Sőt könnyen meg lehetne kétszerezni az effajta példák számát. Igaz, hogy a felsoroltak némelyike nem általános, a mi szempontunkból azonban ennek nincs jelentősége. Bizonyos, hogy ezek, ha szűk körön belül is, de élő, ejtett alakok, nem pedig véletlen elírások vagy sajtóhibák.

Miben keressük a *sofför*, *terrasz* és a *juss*, *klasszé* típusú szavak ikerített, illetőleg hosszú mássalhangzójának okát?

Mivel az átadó nyelvek szavai sem ejtésükkel, sem helyesírásukkal nem adhatnak útbaigazítást, a magyar nyelven belül kell kérdésünkre választ keresnünk. P. A. helyes irányban tapogatózódt, amikor ezt írta: „Különben eredeti

¹ A *bezupál* 'mint katona továbbszolgál' kifejezésnek azonban van geminálás változata is: *bezuppál* (vö. pl. Magyar Hírlap 1929. május 26. 2. l. *bezuppált*).

magyar szavakban is mindig több és több efféle mássalhangzó-kettőzést figyelhetünk meg: *cikkázik* (a *cikk* hatása?)¹, *csittit*, *köppeny*.“ Csak azt nem vette még észre, hogy e két jelenség: az idegen szavaknak hosszú mássalhangzós, illetőleg geminatio alakban való meghonosodása meg a magyar szavakban végbemenő mássalhangzó-kettőzés, illetőleg nyúlás szervelesen összefügg egymással.

A geminatio a legrégebb és legközönségesebb magyar mássalhangzó-változások egyike. A mai nyelv legtöbb hosszú és kettőzött mássalhangzója rövidebből fejlődött geminatio útján (szótaghatár-eltolódással). Abszolút szóvégen történt nyúlásra nem igen akad példa. A fejlődést mindig így kell képzelnünk (leggyakrabban ki is tudjuk mutatni): *rosz—rosszat* > *rosz—rosszat* > *rossz—rosszat*. A geminatio természetesen nemcsak eredeti, hanem jövevényszavakban is végbement, hiszen a jövevényszavak meghonosodásuk után ugyanazon hangtani szabályok szerint fejlődnek, mint az eredetiek (vö. GOMBOCZ, Hangtörténet 13. l.). Az olyan jövevényszavak, mint *juss*, *friss*, minden bizonnyal az eredeti szavak imént vázolt fejlődési sorába illeszkedtek, s ilyen módon nyerték mai hosszú mássalhangzójukat. Mivel pedig a legújabb magyar nyelv eredeti szavaiban is egyre több geminatio figyelhető meg,² bátran feltehetjük, hogy a *terrasz*, *fiakker*, *glasszé*, *hassis* stb. szavakban ugyanaz a mássalhangzó-ikerítődés hajtódtott végre, amelyet az *esső*, *cikkázik*, *köppeny*, *szallag* stb. magyar szavakban állapíthatunk meg.³ Bizonyos, hogy hosszú mássalhangzós jövevényszavaink nagy részénél nem mutatható ki, hogy geminatio mentek keresztül,⁴ mégis van a legújabb magyar nyelvből több olyan példánk, melyen a geminatio egyes fázisait szemléltetni tudjuk. A *kis* középfokát szinte kivétel nélkül *kissebb*-nek ejtve hallani. Ahogyan valamikor *rosz—rosszat* állott, a mai nyelvállapotban *kis—kissebb* áll egymás

¹ A *cikk* hatására persze nem szabad gondolni sem. — A geminatio oka — mint általában a hangváltozásoké — legtöbbször ismeretlen ugyan, a *cikkázik* szóban végbement mássalhangzó-kettőzést azonban kétségkívül az emphatikus ejtés hozta létre. Vö. ZLINSZKY ALADÁR, Néhány stilisztikai fogalom értelmezése: MNy. XXIV, 74—5: „Az érzelem hatása alatt . . . sokszor megnyújtjuk a hangsúlyos szótag magán- vagy mássalhangzóját; *Dé*hogy, *bí*zony, *é*ppen. *Bór*zasztó, *szór*nyű. *Issz*onyu, *hacs*szontalan, *Jessz*us.“

² L. P. A. példáit. Vö. az általánossá lett *szallag* ejtést is. Mind sűrűbben hallható *ellemi*, *Kellen*föld stb. A zárhangok geminációjára nézve l. FEKETE ANTÓNIA i. m.

³ Valószínű, hogy a *szallag*, *terrasz*, *barrikád* geminatióját utólag a helyesírási szabályok is jóvá fogják hagyni azzal, hogy e szavakat a kiejtés szerint irandók közé veszik.

⁴ Geminatio mellett szól a következő megfontolás is. Ha a magyarul tanuló németek, oláhok, szerbek stb., akiknek nyelvében geminatio nincsenek, a magyar kettős mássalhangzókat rövidekkel pótolják (vö. SIMONYINAK dolgozatom elején idézett megfigyelését), akkor megfordítva valószínű, hogy a geminatioalkotó magyar nyelv hajlamos az átvett szavak intervocalicus rövid mássalhangzóinak ikerítésére.

mellett, világos jeleként egy előttünk lefolyó hangváltozásnak. E kettősség nemcsak eredeti, hanem magyarba került idegen szavakon is észlelhető. A M. Helyesírás Szab. szerint *brit*-et kell írni. Ezt sok magyar ember így is ejti. De már a többes számot: *britek* az írás ellenére is *brittek*-nek ejtjük. Hasonlóképen: *briket* (M. Helyesírás Szab.-ban nem találom) — *brikettet*. Az Est-lapok helyesírása szerint *gram* irandó. A legtöbb magyar ember ejtésében azonban az írás *gramos*, *gramok*, *gramot* alakjai geminált *-mm*-mel hangzanak.¹ E kettősség a lapok helyesírásában is jelentkezik. Némelyik cikk valósággal hemzseg a *komplet*—*kompletten*, *klub*—*klubbok*, *szet-szettel* stb. alakpároktól.

Ezek után, azt hiszem, nem csodálkozunk többé a *terrasz*-on mint szokatlan magyarításon, (vagy épenséggel írásbeli furcsaságon),² mert hiszen láttuk, hogy az idegen szó megmagyarosodásával sok esetben mássalhangzó-ikerítődés jár.

Térjünk át a másik címül írt szónak, a *messzaliánsz*-nak a magyarázatára. Nyilvánvaló, hogy az ekképen magyarosított alak sem a *terrasz*, *soffőr*-féle, sem a *fiakker*, *glasszé*-féle szavak csoportjába nem sorolható. Itt a magyarázat útjában az a már említett nehézség áll, hogy a francia *mészaliász* és a magyar *messzaliánsz* kiejtés között nemcsak kvantitatív, hanem kvalitatív különbség is van, amennyiben a lágy, zöngés francia *z*-vel szemben a magyarban kemény, zöngétlen *sz*-et találunk.

Hangsúlyoznunk kell, hogy a *mésalliance* szónak nem *messzaliánsz* a szokott magyarosított alakja, hanem *mezalliansz*; ezt olvashatjuk Babits Mihály Gretna Green c. költeményében is: „Sorsom-borsom mit kívánsz? | Legszebb a mezalliansz.“ *Messzaliánsz* tehát valóban szokatlan magyarosítás, úgyhogy a római *Messaliná*-val való társítás lehetősége komolyan számbajöhet. Hasonló példát hamarjában csak egyet tudok; azt, hogy az olasz *impresario* szélteben-hosszában *impresszarió*-nak használatos. Hogy itt is hatással, a latin *impressio* szó belejátszásával van dolgunk, azt föltenni könnyű, de bizonyítani szinte lehetetlen volna.

Legyen szabad mégis kísérletet tennem a *messzaliánsz* hangtani úton való magyarázatára. Mivel az újabb francia jövevényszavak legtöbbszörre nem egyenesen a franciából, hanem a németen át, mégpedig hazánk földrajzi és kulturális helyzeténél fogva osztrák közvetítéssel kerülnek nyelvünkbe, fölteszem, hogy a *mésalliance* szót sem a fran-

¹ A *grammos*, *grammok*, *grammot* stb. alakokból elvont nominativusi *gramm* a fejlődés következő állomása.

² Persze nem minden írott alakból szabad tényleges ejtésre következtetni; pl. a gyakran olvasható *okasszió* (sőt *occassio*!) *ssz* betűje nem geminatio, hanem tudatlanság eredménye. A Magyarság *pehh*-et ír, noha rövid *h*-t sem ejtünk szóvégen (vö. NAGY J. BÉLA, *-h* végű szavaink kiejtése: MNy. XXIII, 42—4).

ciából, hanem az osztrák-németből vettük át. Az osztrák közvetítést sokszor az átvett szó hangalakja is elárulja, pl. *klasszé*. Kérdés, hogy a *mésalliance* szón nem okozott-e valami változást az osztrák-német kiejtés? Ismeretes, hogy az osztrák dialektus a francia *z*-t magánhangzóközi helyzetben sem ejti zöngésen, hanem *sz*-féle hanggal helyettesíti. Bécsi ember *mészaliász* helyett *mészáliánsz*-ot mond. Azt hiszem, egy ilyen alak került a magyarba, ahol azután geminációon keresztül *messzaliánsz*-szá változott.

A szabályos *mezalliónsz* egy francia szó irodalmi használatú átvétele, a *messzaliánsz* pedig (ha föltevésünk igaznak bizonyulna) ugyane szó osztrák kiejtésének magyarosítása, mely nem érdemli meg, hogy folyóiratok hasábjain terjedjen.

Erdemes volna az itt felületesen érintett kérdéseket behatóbb vizsgálat tárgyává tenni. Újabb jövevényszavainkat a magyar nyelvtudomány munkásai eddig mint nyelvészeti szempontból értékteleneket kevés figyelemre méltatták. E dolgozat egyedüli célja, hogy az illetékesek figyelmét e problémacsoportra irányítsa.

HARTNAGEL SÁNDOR.

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK.

Lágyad. A MTsz. KIS MIHÁLY és ERDÉLYI LAJOS közlése nyomán azt állítja, hogy a Székelyföldön él egy *lágyagy* szó, mely a fej lágyát jelenti. A közlőkkel együtt a MTsz. is összetételnek tartja, mintha ebből a két szóból volna alkotva: *lágy* + *agy*. Azt hiszem azonban, hogy ez a vélemény téves. Ámbár futó tekintetre elég elfogadhatónak látszik, mert az *agy* szónak a régi nyelvben tudvalevőleg 'cranium, caput, schädel, kopf' jelentése volt, s így a koponyának az a része, mely a gyermekkorban egy ideig *l á g y* marad, t. i. a fej *l á g y a* vagy *l á g y é k a*, a régiségben esetleg megkaphatta a *lágyagy* nevet, melyet aztán a székelység máig is megtartott, jóllehet ma már az *agy* szónak 'cerebrum, Gehirn' jelentése van.

De nézetem szerint nem e fajta régiség örződött meg a *lágyagy* szóban, hanem másféle. Abból a két kifejezésből t. i., melyből a közlők ezt a szót kikövetkeztették, figyelmesebb vizsgálatra merőben más képzés tűnik elénk. A „fej *lágyagya*“ vagy a „feje *lágyagya*“ kifejezések *ggy*-je ui. valószínűleg *d + j*-ből lett, tehát hangolvadás eredménye és egy *lágyad* tőnek *-ja* 3. szem. birt. személyraggal ellátott alakjára mutat vissza: „a fej *lágyad*-ja“. Ez a *lágyad* pedig nem egyéb, mint a *lágy* melléknévnek a régente igen elterjedt alkalmazású *-d* kicsinyítőképzővel alakult származéka, vagyis épen olyan alkotás, mint pl. a Székelyföldön ma is élő *kicsid*, a köznyelvi *gyengéd*, *rövid*, vagy a régiségből kimutatható *apród* (ez ma már csak főnévi használatú), *édesd*, *jobbád*, *könnyüd*, *könnyid* stb. (vö. TMNy. 554—5). A *lágy* melléknévből tehát egyikféle kicsinyítőképzővel alakult a *lágyék* testrésznév, a másikfélelvel meg a *lágyad*. Hogy

a *lággyad* képzés valamikor csakugyan élt és főnévi használatában épen annak a testrésznek a nevéül alkalmazták, melyet más-különben a fej *lággyék*-ának vagy *lággyék*-ának nevezünk, azt B. SZABÓ DAVID, Kisdszót.² következő adata is bizonyítja: „Lággyék: *lággyad* rész, fej' lággyéka, *lággyada*.” (Vö. még CzF. III, 1260 és BALL. II, 150.)

Möndölecske. Kriza örökbecsű népköltési gyűjteményének, a Vadrózsáknak egyik bájos meséjében, melyet Udvarhelyszék fiúszékének, Keresztúrfiszéknek a nyelvjárásában jegyeztek föl, a juhoknak *möndölecske* a neve. A Vadrózsákhoz függesztett Táj-szótár, valamint a MTsz. szerint ezt az elnevezést kicsinyítő képző nélküli *möndöle* alakjával együtt nemcsak Udvarhelyszék meséi ismerik, hanem Csíkbán is használatos, de alkalmasint szintén csak a népmesék nyelvében.

Sokan olvasták már a Vadrózsák említett szép meséjét, de azt hiszem, a *möndöle*, *möndölecske* szavak eredetét az olvasók legnagyobb része inkább csak sejtette, semmint tudta. Magyarázatokhoz ugyan nem szükséges semmi különösebb nyelvészeti talá-lékonyág, itt-ott szóltak is már róluk (pl. CzF. IV, 638 és Nyr. XXXVI, 306 és 357), de azért az eddigieknél kissé tüzetesebb fej-tegetésük bizonyára nemcsak azt a kérdezősködőt érdekelheti, aki származásuk felől felvilágosítást kért tőlem, hanem hihetőleg folyóiratunk egyik-másik olvasóját is.

A *möndölecske* szemmel láthatólag kicsinyítő képzés. Alap-szava a fentebb említett *möndöle* szó, ez viszont származéka a *mégy* ige *mën*- tövének (vö. *mën-ni*, *mën-tem*, nyj. *mën-gyék* — Mészöly: Nyr. XXXVIII, 167), mely az *ö*-zó udvarhelyszéki nyelvjárásban természetesen *mön*-nek hangzik. Ebből a *mën*-> *mön*-töből a *-dal*, *-del* gyakorító igeképzővel lett aztán a *möndel* ige (vö. *lépdel*, *nézdél*, *tüzdél*, *tördel*, *szökdél* stb.), mely azt jelenti, amit a ma is általános használatú *mëndégél* ~ *möndö-gél* igénk. *Möndölnék* (és ebből az első szótagbeli *ö*-zés tovább-terjedésével) > *möndölnék* a juhok a. m. *möndögélnék*, vagyis 'lassacskán, hallagdálva legelgetnek', már ahogy a birka szokott. Kriza említett kedves meséjének öreg juhosgazdája is azt adja utasításul újonnan fogadott juhászának, hogy „ne hajtsa, térön-gesse a juhocskákat, csak mönnyön, möndögejjon mind utánok, met [= mert] azok magokra is szép csöndöseln ellegelésznek“.

Ez a *möndögélés* vagy *möndölés* a legelőt birkának jellegzetes járása. És mivel a juh *möndölni* szokott, azért *mön-dölő* lett a neve, mint ahogy azé az emberé, aki írni szokott: *író*, aki tanulni szokott: *tanuló*, vagy ahogy azé, aki folyton jár-ke: *járó-ke* lett. Hogy Udvarhelyszéken a *möndölő* helyett *möndöle* használatos, az meg épen olyan nyelvi jelenség, mint amidőn *szülő* helyett azt mondják, hogy *szüle*. A *möndölő* ~ *mön-döle* szóval egyező szemléleten alapuló és hasonló képzésű tréfás elnevezéseket találhatni LACZKÓ GÉZA Játszi szóképzés c. do gozatában (Nyr. XXXVI, 306).

Midőn a *szüle* szó felveszi a *-cske* kicsinyítőképzőt, akkor csaknem az egész magyar nyelvterületen *szülecske* lesz belőle. A *möndöle* *-cske* képzős származékának is szabályszerűen így kellene hangzania: *möndölecske*. De mivel a Székelyföld nagy

részében *körtécske*, *kefecske*, *mesécske*, *fecskécske*, *kecskécske* *menyecskecske* helyett *körtecske*, *kefecske*, *mesecske*, *fecskecske*, *kecskecske*, *menyecskecske* a szokásos kicsinyítés, azért érthető, hogy a *möndölecske* helyett is *möndölecske* járatos. Ennek az érdekes alaktani sajátosságának az okát HORGER magyarázta meg (MNY. XVI, 135).

Ime, ezért lett a csöndesen ballagdálva legelgető juhockának a neve a székelység egy részében *möndölecske*. CSEFKÓ GYULA.

A magyar **Küküllő** = oláh **Tárnava** < délszláv ***Trnava** névhez. „A honfoglaláskori Magyarország“ c. munkám 30–7. lapján a *Küküllő* folyó oláh *Tárnava* neve alapján, amely egy délszláv *Trnava* a. m. 'Kökény folyó, Kökényes' átvétele, azt fejtegetem, hogy a magyar *Küküllő* egy bolgár-török nyelvi **Kükäläy* átvétele, ez meg *-lây* kicsinyítő képzővel alkotott név, s szintén annyit jelent, hogy 'Kökényes'. BÄTKY ZSIGMOND, a M. Nemz. Múzeum Néprajzi Tárának igazgatója, e magyarázatommal kapcsolatban PALLAS „Reise durch das Russische Reich. St. Petersburg, 1776.“ c. művének következő helyére hívta fel figyelmemet: „Nach Passirung des kleinen Bachs *Ternofka* . . . Die Kalmücken nennen ihn *Kügültu*, und dieser sowohl, als der russische Nahme bezeichnet einen, mit Schleedorn bewachsenen Bach“ (i. m. III, 660). — „Ez a patak“ — írja BÄTKY igen tisztelt barátom — „az Achtubába folyik, Achtuba várostól délfelé kb. 50 versztnyire. Apró víz, térképen nem találom.“

A közölt adat a magyar *Küküllő* = oláh *Tárnava* < délszláv **Trnava* kapcsolat megerősítésére igen értékes bizonyíték. A kalmük *Kügültu* t. i. a kalmük *kügül* (vö. mongol *kügül* 'le prunellier, buisson épineux' Gombocz, BulgtürkLehnw. 101) azaz 'kökény' köznév *-tu* képzős származéka,¹ s mint pataknévnek is a jelentése a. m. 'Kökényes'. S hogy ez a jelentése, azt kétségtelenül bizonyítja az orosz *Ternóvka* (olv. *Tjernóvka*) név, amely az orosz *těrnó* (olv. *tyorn*) 'kökény' származéka, mint pataknév pedig kétségtelenül a kalmük *Kügültu* fordítása. A Volga mentén — amennyiben az Achtuba a Volga egyik ága — ugyanis oroszok a XVIII. század óta laknak, míg a kalmükök a XVII. és XVIII. században kerültek oda.

MELICH JÁNOS.

Magyaráz. A *magyaráz* ige már régóta a *magyar* névszó származékaként ismeretes (l. legutóbb SZILY KÁLMÁN: MNY. VII, 136). Nincs azonban kielégítő magyarázat sem a képzés módjára, sem pedig a mai 'erklären, erläutern; auslegen, interpretieren, deuten' jelentés kialakulására vonatkozólag. Anélkül, hogy az első kérdéssel foglalkoznánk (a meglévőnél² jobb magyarázatot

¹ NÉMETH GYULA szíves értesítése.

² SZILY i. h. már mint közismert dolgot mondja, hogy a *magyarán* és *magyaráz* alapszava nem közvetlenül a *magyar* névszó, hanem ennek régies (j nélküli) 3. szem. birtokosragos alakja, tehát: *magyar-a*. A feltevés valóban nem új, de tudomásom szerint csak a *magyarán*-ra vonatkozólag; a *magyaráz* igére SZILY terjeszti ki kifejezetten elsőül. A *magyarán*-ra l. KRESZN.; KASSAI; CZF.; HUNFALVY: NYK. VIII, 309; SIMONYI, Tanulm. az egyet. m. Nyelvtani Társ. köréből I, 1:64.

mi sem tudunk adni), a szó jelentésfejlődését szerelnők néhány adattal világosabbá tenni.

ZLINSZKY ALADÁR „Nemzeti vonások a szálló igékben“ c. értekezésében (Nyr. XXV, 55) a következőket írja: „Maga ez a kifejezés *magyarán, magyarázni* is ... a nemzeti büszkeség egyik alkotása. Az érthetőség, világosság, jóanság, nyíltság és némi nyersség nyilatkoznak meg benne, jellemző magyar erényekként... — Kétségtelen, hogy ez a magyarázat nemcsak a mai jelentéseken alapul, hanem jórészt a *magyarán* mai szóhangulatán fordul meg, ami pedig nem eredeti (l. Nagy J. Béla: MNy. XXV, 58). Még kevésbé van azonban okunk a *magyaráz* igét a „nemzeti büszkeség“ alkotásának tartani, ha a legrégibb jelentéseit megvizsgáljuk.

Az ige első jelentéséhez semmiféle érzelmi velejáró sem kapcsolódik, bár a *magyar* alapszónak teljesen megfelel a 'magyarra fordít' értelem. Ugyanolyan tehát, mint a későbbi *magyarít* (vö. a német *verdeutschen* 'német nyelvre fordít', finn *suomenta-* 'finnre fordít'). Az ÉrdyK. 39. lapján a karácsonyesti epistola előtt ezt olvassuk: „meel epistolanak bötew zerent valo *magyarfaga* ezenkeppen vagion“; azonban ugyanott az evangélium előtt már ez áll: „... kynek bötew zerent valo *magyarazattya* ezenkeppen vagyon“. Majd az itt következő evangélium után (megjegyzendő, mind az epistolát, mind az evangéliumot *magyarul* adja) a prédikációt ismét így kezdi: „Wr Jefusban Cristufban zerelmes atyamffyyay: mert halwan es erthween az zent yrafnak *magyarffagaat* kikben emlekőzyk...“ — Nyilvánvaló, hogy itt mind a *magyarság*, mind a *magyarázat* jelentése 'ungarische übersetzung', nem pedig 'erklärung, interpretation'. Ugyanebben az értelemben, sőt ugyanebben a kapcsolatban előfordul a *magyarázat* még a 43. lapon kétszer, továbbá a 48. és 53. lapon.

A jelentésváltozás megindulása után a fejlődés első foka az, hogy a jelentés már nemcsak 'magyar nyelvre fordít', hanem általában 'idegen nyelvre fordít; übersetzen'. Így: SchlSzój. 2130: *tr an st u l l e r u n t* — *magharaztak* | DebrK. 88: „... meli foltar kőnuet iol lehet Sido nieluōn monda előzer zent dauid el zerze de zent Jeronimuf görög nieluról kire a hetuen doktorok valtoztattak vala deak bōthwre *magiaraza*...“ | 1602: Ptolemeus Filadelphushoz küldettetenek a hetuen Böltsek a sz. könyvnek görögre valo *magyarázására*“ (NySz.).

A következő 'fordítás által értelmez' jelentés mind ehhez az utóbbi fejlődött értelemhez, mind pedig az alapjelentéshez egyformán hozzákapcsolódott. Természetes ugyanis, hogy a latin egyházi és iskolai nyelv mellett magyar emberek közt a megértetésnek a legegyszerűbb eszköze az volt, ha a lényeget magyar nyelvre fordították. Ily értelmű lehet a *magyaráz* a Sermones Dominicales-beli (I, 210, 262, II, 741) „Glossa vulgo *magarazo iras*“ kifejezésben, amennyiben e glosszák valóban magyar nyelvű értelmező (magyarázó) jegyzetek voltak. — Másrészt azonban igen sok példánk van arra is, hogy kódexeink a Szentírás héber személy- és helyneveinek latin nyelven való értelmezéseit (szófejtéseknek is nevezhetnők) szintén a *magyaráz* igével fordították. Így BécsiK. 320: „Malachyas *deyacol magaraztatit* vrnac angala ·i· kQuète“ (M. Latine inter-

preta tur angelus Domini, id est nuntius). | Uo. 275—6: [a Sophonias nevet] „Nemellèc Qrizet helenèc. Nemellèc vr titkianac mōdottaè. Azert akar Qrizèt helenèc auag akar vr rèitekenèc *magyaraztaffec*...“ (= Nomen S. alii speculam, alii arcanum Domini Dei trans-tullerunt. Sive igitur specula, sive absconditum Domini interpreteteretur...) | ÉrdyK. 69: „Az Jerwfalem *magyaraztatyk* bekefeegnek latafa.“

Érdekes, hogy az ige következő — s egyben mai — jelentése, amely az előzőnek (fordítás által értelmez') az általánosítása: 'értelmez, megértet' ugyancsak megtalálható már a kódexek korában: (JókaiK. 2:) „... mykent [f] alazatos frater Bernald ky *magarazuala* melfeges yrafokoth...“ | BécsiK. 22: „Es mikor Achior mēdenékèt *mégmagarazotvolna* mend ānèp Q orcaiaara efec.“ | ÉrdyK. 54: „zent doctoroknak *magyarazattyok* zerent ez eennehan ygheekben nagy meelfeges ifteny bölcheffeeg vagyon...“

GELEJI KATONA ISTVÁN még ismerte a *magyaráz* fentebb ismertetett jelentését, sőt a szerinte helytelen jelentésben való használat ellen szót is emel: „A' *magyaráz*á'val igen közönlégefén élünk akar-mi nyelven való fejtegetésért, s' világofítáfért, is, holott tsak a Magyarul való fejtegetéft jegyzené, mint a' főzö maga-is meg-mutatja.“ (Magyar Gramatikatska XLII.pont a.)

TECHERT JÓZSEF.

Nyelvében él a nemzet. (Vö. MNy. XXV, 372.) Egyike azon szállóigéinknek, melyeknek gondolata régen élt, míg alakja csak lassan esíszőlődött. BESSENYEI óta szinte ninesen könyv, mely ne hangoztatná. Alaki kifejlődését egy régi cikkemben kísérletem meg bemutatni (Nyr. XXXI, 62). Azóta is sok adatra találtam, de nem bírtam még ráakadni mai alakjának első előfordulására. Én azt hiszem, hogy általános elterjedése a Magyar Tudós Társaság első évkönyvétől számítható (1833. I, 26): „— — indulatosan kezdé azon idők szentelte igazságot: »nyelvében él, nyelvével hal« akármely nemzet, 1772 óta néhány író, szívigt juttatni.“ Feltűnő, hogy Döbrentei Gábor, aki é sorokat írta, idézőjel közé, dőlten szedette a szállóigét; vajon azért-e, mert csak erősen ki akarta emelni a már köztudatban élő gondolatot, vagy pedig azért, hogy valóban idézte valahonnan? Gondolhatnánk Széchenyire is, aki a Hitelben ezt írja (1830. 171. lap): „Az egészséges nemzetiségnek pedig egy főkísérője a' nemzeti nyelv, mert míg az fenmarad, a' nemzet is él, bár mi sinlődvè is sokszor... de ha az egyszer elnémul, akkor csak gyászfüz't terem a' hon, mely a' voltakért szomoruan eregeti földre csüggeteg lombjait.“ (Vö. Széchenyi és a magyar nyelv. Széchenyi eszmevilága III, 41. [Kultúra és Tudomány. 1924.]) Ez emlékeztet Felsőbüki Nagy Pál egyik beszédére: „A nyelv fontosabb az alkotmánynál is; új alkotmányt szerezhèt a nemzet, de új nyelvet nem, mert akkor már megszűnt annak lenni.“ — Kresznerics Ferenc 1807. január 10-én írja: „míg a nyelv él, él a nemzet“ (Társalkodó 1836: 402). — Gyűjteményben tudtommal Erdélyi János említi először a Magyar Közmondások Könyvében (1851. 5833. sz.): „Nyelvében él a nemzet.“ — Mikor Arany 1850 szeptemberében az augusztus végén Konstantinápolyból visszatért Egressy

Gábort üdvözli versével, a már köztudatban élő szállóigét bővíti ki az előadó művészre célozva: „Élni fog nyelvében, élni művészettel, | Még soká e nemzet!”
TOLNAI VILMOS.

Bolygó zsidó—örök zsidó. (Vö. MNY. XXV, 392.) I. Folyóiratunk N. jegyű dolgozótársa kifogást tesz az ellen, hogy A r a n y Ahasverust *örök zsidó*-nak nevezi: „A r a n y J á n o s *Az örök zsidó* cím alatt énekelte meg Ahasverust, a büntetésből örökké élő és vándorló zsidó legendás alakját, mégis *bolygó zsidó* ennek a neve.” Hát ez a még is „mégsem” olyan nagyon biztos. Ahasverusnak értelmező jelzője ugyanis más meg más a népek monda-irodalmában.

Az Ahasverusról szóló legrégebb német nyomtatvány 1602-ben még nem ad neki állandó jelzót: „Newe Zeitung von einem Jüden von Jerusalem Ahasverus genant.” 1660-ban már: „Unruhiger Wall-Bruder.” A XVII. sz. végén: „Der immer in der Welt wandernde Jude.” A XVIII. sz. második felétől kezdve pedig a német irodalom és monda csak „Ewiger Jude” néven ismeri. — A vlám és hollandus irodalom így ismeri: „wandelnde Jode”, „joodsche wandelaar” és „wandeljode”. — Hasonlóképen az angolban is 1640 óta: „The Wandering Jew.” — A francia meg az olasz egyformán nevezi; az előbbiben: „juif errant” (1609.), „le Juif errant”; az utóbbiban: „ebreo vagy giudeo errante”. — Latinul így említik: „judeus non mortalis” (1689.) és „judaus immortalis”.

A német költészet a XVIII. század második felétől foglalkozik erősen vele, épúgy, mint az emberiség másik híres típusával, Faust-tal. A francia romantika a múlt század első felében kapja fel alakját, mely Eugène Sue tízkötetes rémgregényében: *Le juif errant* (1845.) válik hirhedtté.

Nálunk V ö r ö s m a r t y foglalkozik Ahasverus költői alakításával. 1850-ből van egy rövid drámai töredéke, melyben az *örök zsidó* s a halál közt folyik párbeszéd, ennek csonka prózai tervrajza is megvan (ÖM. VIII, 36, 380). Ugyanekkor Vörösmarty egy vígjáték tervét is forgatta eszébe, melyben a *halhatatlan zsidó* is szerepelt volna. Gyulai szerint az „Előszó” című, meg-rázó költemény (1850.) talán a tervezett *Örök zsidó*-hoz tartozott (ÖM. I, 358, 459).

Mikor 1860-ban A r a n y „Az örök zsidó” alakjába öltözteti lelke vívódását, aligha ismerte V ö r ö s m a r t y tervét.

Mármost honnan van az, hogy V ö r ö s m a r t y is, A r a n y is az *örök*, nem pedig a *bolygó* jelzót adják a zsidónak? Azt hiszem, igen egyszerű a felelet rá: mert mind a ketten a német *ewige Jude*-t ismerték először, nem pedig a francia *juif errant*-t. Érdekes volna utánajárni, hogy irodalmunkban kik, mikor és milyen jelzővel emlegetik Ahasverust. (Vö. HEINRICH GUSZTÁV, A bolygó zsidó mondája. 1918. OK. 1947—1952. sz.; L. NEUBAUR, Sage vom ewigen Juden. Leipzig, 1884; E. KÖNIG, Ahasver, der ewige Jude. Gütersloh, 1907.)
TOLNAI VILMOS.

II. TOLNAI VILMOS hozzászólása után egy kissé bővebben ki kell fejtenem multkori rövid megjegyzésemet, mert — bizonyára az én hibámból — félreértésre adott alkalmat. Nem tettem kifogást az ellen, hogy A r a n y J á n o s *örök zsidó*-nak

nevezte Ahasverust, csupán a nyelvszokás megállapításának szemléltetése végett hivatkoztam Aranynek szóban forgó jelzőjére; úgy látszik, nem elég világosan. Azt akartam mondani, hogy bár Arany *örök zsidó*-nak nevezte Ahasverust, mégsem ez a kifejezés állapotodott meg, hanem a *bolygó zsidó*. Így nevezi Heinrich Gusztáv, így Gálos Rezső (KathSzemle XXI, 692 és Heinrich-Emlékkönyv 293), ilyen címszó alatt ismertetik lexikonaink (Pallas, Révai, Napkelet, *örök zsidó* címszavuk *bolygó zsidó*-ra utal; BENEDEK M.: Irod. Lex.), így fordítják újabb német-magyar szótáraink (KELB.³ és SIMBAL.). Ilyenformán — gondolom — mégsem hibáztam annak megállapításában, hogy a világirodalomban járatos különféle jelzők közül nálunk a *bolygó* vált közkeletűvé, s ennek a legendás alaknak a mai magyar nyelvhasználat szerint *bolygó zsidó* az általánosan elfogadott neve. (Vö. még: *bolygó görög*, *bolygó hollandi*, *bolygó vadász*.) Csupán abban tévedtem, hogy Aranynak *örök* jelzőjét ebben a kapcsolatban a „kivételes, ritka” nyelvhasználat esetei közé soroltam, holott íme, Vörösmarty is használta ezt a jelzős kifejezést, sőt hihetőleg mások is éltek vele. Ennyiben tehát (és ezt szívesen elismerem) a *bolygó zsidó* — *örök zsidó* szópárra való hivatkozásom az idézett helyen nem volt találó példa.

N.

NYELVMŰVELÉS.

Nyelvművelő újságcikkek.

A határozott névelő használata. — A Magyarország Nyelvőre hibásnak mondja a határozott névelő használatát ezekben a mondatokban: „Elütötte a villamos az egyfogatú kocsit. *A* konflis összeütközött a mentőautóval. A mentőautónak nekiszaladt *a* taxi.” Azt vitatja, hogy itt a kiemelt határozott névelők helyére mindenütt határozatlan névelőt kell tenni, mert határozott névelővel azt jelentik ezek a mondatok, hogy csupán egyetlenegy konflis, mentőautó, taxi van, s ezzel az egyet történt valami. „*A* taxit pozdorjává zúzta a vonat.” Ezt a mondatot már félig rendben lévőnek találja a rovat írója, s egészen helyesnek fogadja el ezt az ismeretes figyelmeztetést: „Vigyázz, ha jön a vonat!” Szóval a vonathoz csatlakozó határozott névelő „mehet”, mégpedig a következő okoskodás alapján: „A vasúton . . . csakis vonatok járnak. *Ismerjük* a vonatot. Ezért utal rá a felirat is, mint ismert dologra: *a* vonat.” Ebben a gondolatmenetben az a megállapítás rejlik, hogy a határozott névelő használata akkor kifogástalan, ha a szóban forgó személyt, állatot vagy dolgot ismerjük. Ki ismeri? Nincs ugyan határozottan kifejezve, de nyilván így kell érteni: mi mindnyájan, az olvasók, a hallgatók. Ezért — úgymond a cikkíró — „amiből *egy* van égen-földön (vagy legalább a városban vagy a környéken), attól nem sajnálom a megtisztelő *a* névelőt.” *A* hétfejú sárkány tehát megérdemli a határozott névelőt, *a* gázoló motorkerékpár azonban nem!

A rovásírónak másik szabálya az, hogy helyénvaló a határozott névelő akkor is, ha általánosságban beszélünk valakiről

vagy valamiről, s amit mondunk, az valamennyi személyre vagy állatra vagy dologra vonatkozik: „*Az* ember kétlábú tollatlan állat. *Az* oroszán vérengző. *A* motorkerékpár veszedelmes gép.“ „Elütötte a posztoló rendőrt a motorkerékpár. Az első a névelőbe belenyugszom — úgymond —, de csak azért, mert a rendőr a posztján állt. Ha *sétáló* rendőrt ütött volna el, csak *egy* rendőr-ről beszélhetnénk. *A* posztoló rendőrt úgyszólván ismerjük, hiszen napról-napra látjuk, ha nem is mindig ugyanaz áll ott.“ Kétszeresen hibás tehát ez a mondat: „Elütötte a *sétáló* rendőrt a motorkerékpár.“ Így kell kijavítani: „Elütött *egy* *sétáló* rendőrt *egy* motorkerékpár.“ (Magyarság 1929. szept. 26.)

A két szabály közül a második megállja a helyét, bár a nyelvtudomány szabatosabb fogalmazásában így hangzik: A határozott névelővel egész fajra is rámutathatunk, s ezzel mint ismeretet határozzuk meg (SIMONYI, A jelzők mondattana 70). Az első szabályt azonban ki kell próbálni; hadd lássuk, mennyire válik be! Íme, A r a n y J á n o s műveiben ilyenekre bukkanunk: „*A* fülemile. . . Történt pedig egy vasárnap, | Hogy *a* fentírt fülemile | Ép a közös gallyra üle.“ Pedig fülemile sok van a világon, a sok közül itt csupán egyetlenegről van szó, s ezt az egyet sem ismertük addig, míg szomorúan mulatságos történetét meg nem ismertette velünk a költő. „*A* tudós macskája.“ — olvassuk tovább. „Nagy lett volna *a* tudósnek | Az ő tudománya . . . | De *a* kendermagos cicát | — S hajna! | Éktelenül megszerette . . .“ Más: „*A* dajka sírja. *A* dajka sírján egyszerű halom . . .“ Ismét más: „*Az* egri leány. *A* vén gulyás.“ Itt is mindenütt csupán *egy* tudósról, *egy* macskáról, *egy* dajkáról, *egy* egri leányról, *egy* vén gulyásról van szó, és mindegyik ismeretlen is volt előttünk, csak a költeményből ismertük meg őket. Szaporíthatnám a példákat, de ennyi is elég annak igazolására, hogy Arany nyelvhasználata ellentmond a kérdéses szabálynak. Forduljunk hát P e t ő f i e z h e z, talán nála több szerencsével járunk! „*A* csaplárné *a* betyárt szerette. Megy *a* juhász számaron. *A* tintás üveg.“ Stb. Az eredmény itt is ugyanaz. Amde a Magyarság Nyelvőre a népmesére is hivatkozik, hogy az első mondattal meghatározunk *egy* bizonyos személyt vagy dolgot, és mikor már ismerjük őket, akkor tesszük eléjük a határozott névelőt: „Volt egyszer *egy* szegény asszony. Volt *a* szegény asszonynak három fia.“ Ez kétségtelenül igaz, de ha pontosabban megvizsgáljuk, nem csupán ennyiből áll a dolog. Például a GYULAI PÁL gyűjtéséből való egyik mese így kezdődik: „Egyszer volt, hol nem volt, volt egyszer *egy* szegény ember.“ Odább ezt olvassuk benne: „*A* szegény ember látja, hogy *egy* nagy medve verekedik egy kis nyúllal.“ Még tovább pedig: „Dél felé odavetődött *egy* róka.“ Csak a mese rendjén ismerjük meg azt a bizonyos szegény embert, medvét, rókát, s a mesének a címe mégis ez: „*A* róka, *a* medve és *a* szegény ember.“ (ARANY LÁSZLÓ és GYULAI PÁL, Magyar Népköltési Gyűjtemény I, 470.) „Egyszer *egy* királyfi | Mit gondolt magában . . .“ — így indul meg egyik népmesénk, a címe azonban ekkép hangzik: *A* királyfi. (Uo. I, 153.) „*Az* erdei lak.“ — ilyen cím alatt énekelt meg egyszerre három költőnk is *egy*, előttünk addig ismeretlen erdei lakot. Megtehették bátran, mert nem azon fordul meg valaminek nyelvi

értelemben való határozott vagy határozatlan volta, hogy mi hallgatóg vagy olvasók ismerjük-e a szóban forgó személyt, állatot vagy dolgot, hanem az a fő, hogy a beszélő vagy az író ismerje, ő előtte legyen határozott, s akkor bizvást hozzáfűzheti a határozott névelőt. Mikor tehát az újság tudósítója ezt írja: „Elütötte *a* rendőrt *a* motorkerékpár.” — jogosan és kifogástalanul írja így, mert ő neki az a rendőr, akár a poszton áll, akár sétál, határozott személy, az a gázoló motorkerékpár is határozott dolog; ő épen arról a bizonyos rendőréről akar írni, akit akkor elütött a motorkerékpár, mégpedig épen az a bizonyos motorkerékpár. Mikor az anya azt mondja mesére áhítózó gyermekének: „No majd mesélek *a* kis malacról meg *a* farkasokról.” — csupán *e*gy kis malac meg *e*gy csomó farkas fog szerepelni a mesében, s a gyermek, ha először hallja a mesét, még nem ismeri ezeket az állatokat, a mesélő előtt azonban már ismeretesek a mese szereplői, meg vannak határozva, azért lehet nevüket határozott névelővel is mondani. Nem mind arany, ami fénylik, — így szól a közmondás; de mondhatom határozatlan névelővel is: így szól *egy* közmondás.

Látnivaló, hogy a nyelvi kifejezésben a határozottságot és a határozatlanságot nem lehet olyan szigorúan és mereven fölfogni. Ugyanazt a személyt, állatot vagy dolgot beszéd közben gyakran hol határozottnak tekintjük, hol határozatlannak, s a szerint kapcsoljuk hozzá a megfelelő névelőt. A kipellengérezett mondatokban a határozott névelő használata teljesen megegyezik az uralkodó nyelvszokással, nincs tehát rá semmi okunk, hogy megrójuk.

Ugyancsak a határozott névelőnek szerinte hiba számba menő használata ellen hadakozik az Uj Nemzedéknek egyik névtelen cikkírója is (1929. nov. 16.). Nyelvészeti elmefuttatásának még a címéből is elhagyja az *a* névelőt, bizonyosan azért, mert ott is szükségtelennek véli: „Határozott névelő.” Azt állítja, hogy némely fontoskodó vagy — mint ő nevezi — „lényeges” ember még a névelőt is „úgy forgatja, hogy saját lényének és tényének egészen különálló jelentőséget ad vele”. Az ilyen ember „este nem »színházba megy«, hanem »*a* színházba«. . . nem kalapot tesz a fejébe, hanem *a* kalapot. Sőt a névelőn kívül még esetleg külön jelzővel is illeti: »*a* zöld kalapot tettem fel«. . . ha utasítást kap főnökétől, írjon Spitzernek”, így „teszi főnöke elé a kész levelet: »*A* Spitzer-féle levél”. Miért? Mert a névelővel jobban ki van emelve a levél fontossága. „Úgy hangzik, mint a Kellog[g]-paktum, *a* Zinovjev-levél vagy más ehhez hasonló.” Az ilyen ember talán még akkor is névelővel mondja a nevét, ha bemutatkozik: „*A* Pádár Péter vagyok”. „*A* villamosban nem átszállót kér, hanem *az* átszállót, a kávéházban nem kávé, hanem *a* kávé.”

Mindezen példák között csupán egyetlenegy van olyan, amelyik egészen szokatlan, ennél fogva igazán hibának lehetne számítani: „kérem *az* átszállót”. Ezt azonban bizonyára nem is mondja senki, csak a cikkíró találta ki a jellemzés kedvéért. A többi kifejezés hibáztatásával a megrovás szerzője túllőtt a célon, mert bár igaz, hogy számos főnevet rendesen névelő nélkül mondunk ilyen kapcsolatban: „iskolába jár; templomba,

misére megy; színházban van; hivatalba, vásárra jár“ stb. (l. CzF. „jár“, „megy“ címszó alatt), mégsem lehet ide a névelő használatára nézve tilalomfát állítani. Mondhatjuk és mondjuk is: „Gyermük a templomba!“ „A színházban vannak.“ „Már elment a hivatalba.“ Nincsen ebben semmi fontoskodás, a névelővel csupán azt fejezzük ki, hogy a templom, a színház, a hivatal logikailag meg van határozva. A NySz.-ban — az „iskola, iskola“ s a „templom“ címszó alatt ilyen idevágó példákat találunk: „Egy gyermek, ky az o[s]kolaba iar wala, el lopa ezzer az tarsa tablayat... (Pesti:Fab. 67 b). Szinettlen a templomba valánac (Helt:UT. g 1).“ Továbbá a ma élő nóta is a fontoskodásnak minden szándéka nélkül mondja: „Elment a tyúk a vásárra, | Batyut kötött a hátára“. Hasonlóképen mindannyian „kalapot tesszünk“, de „feltesszük a kalapot“. CzF. a „fej“ címszó alatt ezt említi: „fejébe v. fejére tenni a kalapot“. Hogy a rovásíró nem gondolkodott eleget példáin, legjobban mutatja a *Spitzer-féle levél*. Ezt a szerkezetet nem is lehet itt névelő nélkül mondani, hiszen meghatározott levélről van szó, arról, amelyet épen akkor küldenek el a címzettnek. A névelő egyáltalában nem emeli ezt a levelet a Kellogg-egyezmény rangjára, csak logikai tekintetben határozottá teszi. A legnagyobb s a legkisebb dolog egyaránt meg lehet logikailag határozva, s akkor a mai nyelvszokás szerint bármelyiket megillesheti a határozott névelő, noha a régi nyelvhasználatban tudvalevőleg a névelőtlen főnév is jelenthetett logikailag határozott dolgot: „Szegény embert az ág is húzza. Járt utat a járatlanért el ne hagyd! Bort megissza magyar ember.“

Ami a határozott névelőnek vezetéknevből és keresztnévből álló teljes személynevek előtti használatát illeti, ez az irodalmi nyelvszokással ellenkezik ugyan, de a közbeszédben elég nagy vidéken divatozik és főképp a Dunántúl járatos: „a Kovács János, a Németh Mariska“. Jókai is írt efféléket néha: „a Babura Pirka, a Vihodár Henrik“ (Nyr. XXXIV, 306). A színpadra vitt János vitéz is népiesen éneklí: „Én vagyok a, én vagyok a Kukorica, Kukorica János.“

Végül a „fekete leves“ dolgában sem érthetünk egyet a megrovóval, mert a kávéházban nemcsak kávé lehet kérni, hanem a kávé is kérheti, ha nem is akar ki, legalább az állandó vendég; azt a rendes kávéját tudniillik, amelyet mindennap meg szokott inni. Otthon is kérhetjük a kávé, a szokásos kávékat, alaptalan nyelvészeti megrovásban nem részesülünk érte.

Mindebből pedig egy a tanulság: Nem kell minden kifejezésben hibát szimatolni!

NAGY J. BÉLA.

Kérdez valamit. Egy iskola tanári kara nagyobb bizonyosság okáért két nyelvtudományi folyóirattól is véleményt kért ezekről a szerkezetekről: *Hogyan kérdezzünk az állítmány után?* *Hogyan kérdezzük az állítmányt?* A MNy. (XXV, 392) csak az első kérdésformát vallotta az uralkodó nyelvszokással ellenkezőnek; a Nyr. (LVIII, 153) szerint azonban „A másik ágak sem helyes: *Hogyan kérdezzük az állítmányt?* Valakit kérdezhetek valami felől, ha azt akarom, hogy feleljen a kérdésemre.“ —

Hogy kétségben ne maradjanak a kérdezők, sietünk megnyugtadni őket, hogy ezután is bátran *kérdezhetik a mondatrészeket*, egy szemernyi sem vétenek vele a nyelvhelyesség ellen. A *kérdés* igének két jelentése van: 1. 'kérdést intéz hozzá', 2. 'kérdést tesz rá nézve, kérdezősködik, tudakozódik róla, tudakozza, tudakolja'. Ennélfogva nemcsak *valakit* lehet *kérdezni*, hanem *valamit* is. Arany János ezt mondja a Bakonyban bujdosó és ott egy monostorra lelő Toldi Miklósról: „... bezörgete mindjárt, | S kapu megnyíltával *kérdezi a gárgyánt*. | Elibe vezették a monostorfőnek.” (Toldi Szerelme VIII. 37—8). A gyászos özvegyet pedig így szólaltatja meg: „Jaj, fiam! ne *kérdezd* az én *esetemet*.” (Toldi VII. 7). De a köznyelvben is szakasztott így beszélünk. Ha a tanulók közül csinyt tett valamelyik, s azt szeretnők megtudni, melyik volt a csinYTEVŐ, akkor a *csinYTEVŐT* *kérdezzük* az osztálytól. Ha arra vagyunk kíváncsiak, hogy a mondatrészek közül melyik az állítmány vagy az alany, akkor az *állítmányt* vagy az *alanyt* *kérdezzük*. A csinYTEVŐT pl. így szoktuk kérdezni: „Ki fűtyült?” Ugyanígy kérdezzhetjük az alanyt is. *Kérdezhetem* valaminek a helyét, idejét, módját, okát, célját, eredetét, árát stb., *kérdezhetem* a mondatnak a mondóját, az íróját, terjedelmét, jelentését, előfordulását, fajtáját, de épígy *kérdezhetem* egyik N.

Kérdez utána. (Vö. MNy. XXV, 392.) I. Folyóiratunk multévi utolsó füzetében arról volt szó, hogy vajon helyes-e ez a szerkesztés: *Hogyan kérdezzünk az állítmány után?* Bizonyítékul idézték Arany Családi Körének ezt a sorát: *Három éve múltik, hogy utána kérdez.* A válasz tagadó volt, s a vétkesnek ítélt mondatnál egy kalap alá fogva az Arany-féle sort, óvatosan bár: „... kivételes, ritka formájú” jelzővel ezt is rovásra teszi. A kérdzett mondatban én is a német szerkesztés utánzását látom, de nem merem vele azonosítani a Családi Körből idézett helyet. Nem találtam egyelőre mását s ezért egyetlen előfordulásnak kell tartanom, mégis soha semmi idegen ízét nem éreztem s nem érzem ma sem; azt sem hiszem, hogy Aranyra e sor megírásakor (1851-ben, Szalontán!) a német *nach etwas fragen* hatott volna.

Megerősít véleményemben az, hogy az első fogalmazás más volt, tehát a költő megfontoltan módosította a szöveget. Az első kézirati szövegezés a következő [zárójelben a törlés]: „Pirulva *kérdezi* tőle... testvérbátyját[:]; | [Mert nem bátyja] *Három éve* kérdi már azt, a kit *kérdez*. | Még egy[ig elvárja,] eszten-dőt vár, nem megy addig férjhez.” A végleges szövegben a *kérdi* *azt* és a *kit* *kérdez* helyett van a vitatott *Három éve múltik, hogy utána kérdez*. Lehetetlen nem érezni finom árnyalati különbséget a két sor közt; a megelőzőben: *Kérdezi tőle testvérbátyját*, ebben közvetlenül a béna harcfihoz fordul felvilágosításért; ami a következőben van kifejezve, az a háromévi hiábavaló tudakozódás, kérdezősködés, utánajárás ennél is, annál is, mindenkinél, aki útjába akad. Itt a *kérdez valaki után* annyi mint *tudakozódik valaki felől, kérdezősködik valaki után* (vö. „Áruk után kérdezősködő kalmárok” CzF.), *utána jár valami hírnek*. Én úgy érzem, ha Arany mindjárt elsőnek alkotta is meg ezt a szerkesztet, nem idegen minta után járt, hanem a benne óserővel buzgó

magyar nyelvalkotó képesség mondatta vele. (Vö. MNy. I, 144; SIMONYI, MHat. II, 74.)
TOLNAI VILMOS.

II. Nem vállalhatom azt a szemrehányást, hogy — akár csak óvatos formában is — rovásra tettem Arany Jánosnak a Családi Körből fentebb idézett sorát. A beküldött kérdésre ui. rövide fogva ezt feleltem: *Valami után kérdez* nem szokásos és nyilván német mintára szabott kifejezés. Ha Arany János írta is, hogy *utána kérdez*, ez nem szolgálhat a kérdezett szerkezetnek mentéséül, mert „a nyelvszokás megállapításának kérdésében nem lehet perdöntő a nyelvhasználatnak egy-egy kivételes, ritka formája, bármily nagy író művében fordul is elő”. — Hogy a *valaki után kérdez* csakugyan ilyen kivételes jelensége nyelvünknek, alkalmasint „egyetlen előfordulás”, ezt nagy örömmre TOLNAI VILMOS is megerősíti. Hogy pedig Arany kifejezése idegenszerű-e vagy nem, ezt a kérdést én meg sem pendítettem. Jó, hogy TOLNAI megvizsgálta és sikeresen megoldotta.
N.

Szolidarizmus. Nyelvünk fájának bőven vannak kóros hajtásai. Külön ág-csoportot alkotnak a felesleges s e mellett fonák idegen szavak, melyeket külön gyártunk, hogy magyar nyelvünkbe beekelhessük. MNy. XXV, 146 felhívtuk a figyelmet az *olimpikon*-ra. Most egy új politikai műszóra akarnánk figyelmeztetni. Egyik vezérszerepet játszó politikusunk a „kapitalista gazdálkodás helyébe a *szolidarizmuson* épülő gazdasági rendszert” kívánná beiktatni. *Szolidarizmus* természetesen nincsen, semminő nyelvben nincsen. A *szolidáris* szó sem latin, hanem franciából eredő neo-latinosítás. Főneve *szolidaritás*. Ha új politikai műszót formálunk, nem lehetne-e beérni a meglevő és nyelvileg lehető szóval? Kevesebbet jelent-e, mert nem *-izmus*?
(BGH.)

KÖNYVISMERTETÉSEK.

I.

Setälä legújabb tanulmányai: E. N. SETALA, Kysymyksiä ja tehtäviä. JSFOu. XLIII. Helsinki, 1929. 170 l.

Ebbe a kötetbe SETALA azon tanulmányait gyűjtötte össze, melyeket az 1914-től 1926-ig terjedő esztendőök folyamán a Finnugor Társaság évi közgyűlésein elmondott. Tizenhárom kisebb-nagyobb előadás tesz tanúságot egy nyelvtudós érdeklődés körének nagy területéről, melyen a legapróbb hangtani kérdések és a legáltalánosabb módszertani feladatok egyaránt helyet találnak. Az egyes előadások változatos tartalma felett a kötet egységét elsősorban az a két időpont adja meg, melyek között ezek elhangzottak. 1914. és 1926. — e két dátum között eltelt tizenkét esztendő felforgatta Európát s nem utolsó sorban Suomit is. Nehéz esztendőök voltak ezek, a szellemi élet is megsínylette harcok küzdelmeiket s ezek nyomán fellépő nyomorúságaikat. A tudomány e nehéz időszakában hangzottak el SETALA előadásai: a háttérül szolgáló világfelfordulás foglalja őket egységbe.

Ezekben az előadásokban (melyek között a nem-nyelvészeket szintén érdeklő esperanto-probléma is helyet talál) sohasem maga a tárgyalás kérdés érdekes elsősorban, hanem a tárgyalási mód. A szempont minden feladat megoldásánál egy: a szaktudományainak lépcsőfokait megjárt tudósnak már-már nyelvfilozófiai szempontja. Ehhez a magas nézőponthoz símul harmonikusan SETALA egyszerű, könnyed, de mindig mélyre világító stílusa. Ha ennek az írásmódnak vezetésével siklunk át könyvén, csak a filológiai pontosságú szó- és tárgymutató hívja fel figyelmünket arra, hogy élvezetes olvasmányunk milyen hatalmas tudományos anyagból nőtt ki.

Hogy csak egyet említsünk, az első tanulmány a *magyar* népnév etymonját egészíti ki. Az a vogul-osztják és magyar megfelelés, amelyet REGULY vetett fel, s majd PATRUBÁNY és MUNKÁCSI fejtett tovább, hangtanilag és jelentéstanilag egyaránt elfogadható volt. Azonban MUNKÁCSINAK az ÁKE.-be (455. l.) belefoglalt elmélete, mely szerint a *mańsi*, *mańs* népnevezet árja eredetű, a szkr. *mānuṣā*, vagy *mānuša-* (*mensch*) szó mása, már megtámadhatónak bizonyult. SETALA e helyett AHLQVIST és KANNISTO adataira támaszkodva a *mańsin*, *māńšəm*, *mansin* 'tetrao urogallus, erdei-fajdkakas' állatnévvel hozza kapcsolatba a vogulok, osztjákok és magyarok közös nevét, amely *magy-* alakban a jelenlegi *magyar* szó előtagját szolgáltatja. Ez a kapcsolat: a 'k a k a s : h í m → f é r f i → n é p' jelentésfejlődés annyira tetszetős és természetes, sőt az indogermán nyelvekből annyi analog esettel erősíthető meg, hogy — azt hiszem — SETALA magyarázata döntően járul hozzá a *magyar* népnév etymonjának a tisztázásához.

Akik elolvassák ezt a könyvet s összehasonlítást tesznek — önkéntelenül, mint én tettem — SETALA meg a nyelvtudomány többi nagy alakjai között, bizonyosan örömmel fogják látni, hogy SETALANEK ebben a munkájában is, mint minden művében, egy olyan nyelvfilozófia bontakozik ki, melynek limes-e mindig a valóság, a tények biztos területén húzódik. BÓKA LÁSZLÓ.

Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára. Az igazgató-választmány megbízásából szerkesztette CSUTAK VILMOS igazgató. Sepsiszentgyörgy, 1929. Nagy 8° 780 l.

Pompás emlékkönyvvel ünnepelte meg a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum fennállásának ötvenedik évfordulóját. Tartalmának gyarapításához főként a kis Erdély magyar szak tudósai és a Székelyföld barátai járultak. Bevezető cikkében CSUTAK VILMOS, a sepsiszentgyörgyi ref. székely Mikó-kollégium igazgatója, a Múzeum alapítását és ötvenéves fejlődését ismerteti.

Az emlékkönyvben kiadott tanulmányok célja igazi honismeret, amennyiben csaknem mind a székelység történetére, néprajzára, népköltészetére, művészetére, a Székelyföld őskorára, geológiájára, természetrajzára, földrajzára vonatkoznak.

A történeti tárgyú dolgozatok a székelyek eredetére (SICULUS), Háromszék telepedéstörténetére (ERÖSS JÓZSEF), az ősi vagyonnak a régi székelyeknél való jogi védelmére (DR. BALOGH ISTVÁN), a székelyek sajátlagos jogtörténetére (ELEKES ANDOR) derítenek világosságot az újabb tudományos eredmények szemmel tartásá-

val. Meggyőződéssel küzdenek azon különböző téves elméletek ellen, melyek akár politikai, akár rosszul felfogott tudományos céllal el akarják vitatni a székelyek magyar eredetét. Küzdelmük újabb figyelmeztetés lehetne némely elhamarkodva ítélő ifjú tudósunk számára. BARABÁS SAMU két székely oklevélnek mutatja ki hamis voltát. BOROS FORTUNÁT a ferencrendiek székelyföldi missiójára vet történeti visszapillantást. CSUTAK VILMOS 1707—1711-ben Moldvában és Havasalföldén bujdosó kurucokra vonatkozó adatokat közöl. — Az irodalomtörténeti vonatkozású tanulmányok közt feltűnik GYÖRGY LAJOS alapos forrástanulmánya Andrád Sámuel „Elmés és mulatságos anekdotái”-ról. DOMOKOS PÁL a csíki énekeskönyveket ismerteti, GULYÁS KÁROLY gr. Teleki Sámuel marosvásárhelyi könyvtáralapítását mondja el, SÁNDOR JÓZSEF báró Orbán Balázs életén és működésén tekint át, KRISZTÓF GYÖRGY az első vidéki (székely) magyar hírlapról közöl érdekes adalékokat.

A történelmi dolgozatok közt nyelvtudományi szempontból is dicséretre és utánzásra méltó BOGÁRS DÉNES dolgozata, melyben a Székely Nemzeti Múzeum oklevelei alapján Háromszék megye határneveit gyűjtötte össze. SEBESTYÉN GYULA visszatekintése arról számol be, miként bizonyosodott be a rovásírás hitelessége. CSÜRY BÁLINT a Múzeum régi kézíratait ismerteti, köztük az Apor-kódexet, melynek egyik lapjáról hasonmást is közöl. BITAY ÁRPÁD az oláh nyelv magyar elemeinek kutatásához szól hozzá. — A néprajzi tanulmányok közt gazdag szóanyagával nyelvi szempontból is érdekel bennünket HAÁZ REZSÖNEK Egy székely falu öltözete c. dolgozata, melyben az udvarhelymegyei Lövete székely falu viselétét írja le ügyes rajzokkal szemlélítetve. Ugyanezen sajátosságaiért dicsérhetjük meg ROEDIGER LAJOS tanulmányát is a Múzeumban őrzött székely varrottasokról. HUSZKA JÓZSEF a székely kapukon levő ábrázolatok jelképes vonatkozásait kutatja. Cs. SEBESTYÉN KÁROLY a székely süttökemence keletkezéséről ír. BALOGH ERNŐ tulipán-ornamentikánk eredetisége mellett szóló érveit fejti ki. Ki kell emelnünk még KODÁLY ZOLTÁN jeles tanulmányát: Ötfokú hangsor a magyar népzeneben és SOLYMOSSY SÁNDORNAK a székely népballadákról szóló tanulságos dolgozatát.

Az archeologiai tanulmányok közül ROSKA MÁRTONNAK egész kötetet kitevő tanulmánya emelkedik ki a Székelyföld őskoráról. E körbe vág SCHROLLER H.-nak a háromszéki festett keramikáról, FETTICH NÁNDORNAK az aldobolyi kard koráról, BUDAY ÁRPÁDNAK a Székelyföld régészeti feladatairól szóló fejtegetése. — A többi tanulmányok a Székelyföld geológiájára, állat- és növényvilágára, földrajzára vonatkoznak. — Az emlékkönyv utolsó szakaszában a Székelyföldre, a székely nyelvjárásokra, régészetre, néprajzra, a Székelyföld geológiájára, őslénytánára, földrajzára, flórájára, állattanára vonatkozó értékes bibliográfiai tanulmányok találhatók. Az értékes kötetet, mely díszére válik a kis Erdélynek, százakra menő illusztráció díszíti.

CSUTAK VILMOS a könyv tervével, megszervezésével és kiadásával Erdély mostoha gyermekének: a tudománynak nagy szolgálatot tett. Erdély szellemi életének ez az ága szervezetlen, törekvései iránt nincs kellő részvét. Pedig az erdélyi magyar-

ság öntudata szempontjából a legelső feladatok közé tartoznék az erdélyi magyar néplélek és környezet beható tanulmányozása.
R. I.

II.

Donum natalicum Schrijnen. (Monsignore Prof. Dr. J. o. s. Schrijnen 60. születésnapja alkalmából.) Nijmegen—Utrecht (1929.). 4° 1 arckép, XXVII, 919. A gazdag tartalmú emlékkönyv négy főreszre oszlik: 1. Általános nyelvtudomány. 2. Nem-indogermán nyelvtudomány. 3. Palaeo-európai és indogermán nyelvtudomány. 4. Teológiai, etnológiai és népisme-i rész. A magyar tudomány művelői közül MELICHTŐL van benne cikk (Über den ungarischen Flussnamen Ompoly). A külföldi tudósok valamennyi cikkét, sőt még a tudományosságunkat közelebbről érdeklőket is sok volna felsorolni. Mégis kiemeljük azt a józan, okos és körültekintő tanulmányt, melyet JANKO JÓZSEF „Die Alarodisierte Urheimat der Slaven” címen OŠTIR KÁROLY idevágó, rendkívül nagy képzelőtehetségre valló nézeteiről írt.

Népünk és Nyelvünk. Szerkeszti BIBÓ ISTVÁN. Szeged, 1929. I. 7—9. füzet. — Tartalmából kiemeljük: MÉSZÖLY GEDEON, Mióta lovas nép a magyar? A *ló, nyereg, lóra elleni, másodfű ló* s a *gyermek* (szerinte első jelentése: 'csikó') szavakkal azt bizonyítja, hogy őseinket nem a török fajú népek tették lovas néppé, hanem, minthogy az idézett szavak megfelelői csakis a vogulban és az osztjákban vannak meg, őseink a finn-permi csoportból való elválás után, jóval a török hatás kezdete előtt már lovas nép voltak. MÉSZÖLY megjegyzi, hogy a Huszita Biblia a dunántúli Örvidek nyelvét tartotta fenn. — SZENDREY ZSIGMOND, Lakodalmi kurjantások I. — BANNER JÁNOS, A békési pásztorok élete a XVIII. sz.-ban. (2. közl.) — A Kisebb Közlemények rovatában CSEFKÓ GYULA az *óvakodik* igére idéz példákat; továbbá az *ácsorog, kuncsorog* kapcsán említi, hogy a Nyugatban (XX, 551) olvasható *ücsörgő* nem lehet más, mint *ücsörög < ül-csörög 'üldögél'*. VISKI KÁROLY a *hátibőr = kacagány* ruhafélééről ír; SZENDREY ÁKOS csongrádmegyei helyneveket közöl; TURI KÁROLY a kocsai és a szekér részeit írja le. — A Népnyelv és Néphagyomány rovatban IMPLÓM JÓZSEF régi gyulai népdalokat tesz közzé és csikós betlehemezést ír le; GYÖRFFY ISTVÁN és VISKI KÁROLY At atár rab c. elbeszélést közölnek; KÖMÜVES GÉZA pedig folytatja A esantavéri nyelvjárás c. tanulmányát. — A Népfoglalkozások, Népszokások, Népjellem rovatban Ü. NAGY JULIA folytatja Régi utazások Magyarországon c. közlését. Könyvismertetések, kérdések (*kánhalom, kúpol, Temaringa*) s feleletek (*szuszék, bőrdő, utca-kapitányi hivatal*) zárják az értékes füzetet.

Symbolae Grammaticae in honorem Joannis Rozwadowski. Vol. I—II. Cracoviae, 1927—1928. 8° 1 arckép, XXIV, 336, 652. (L. MNy. XXV, 356.) — A kétkötetes R o z w a d o w s k i - e m l é k - k ö n y v - b e n a dolgozatok következőképen vannak csoportosítva: 1. Általános nyelvtudomány. — 2. Indogermán nyelvtudomány. — 3. Alarod nyelvtudomány. — 4. Balti nyelvtudomány. — 5. Általános szláv nyelvtudomány. Ebből kiemeljük: a) Z. GOMBÓCZ,

Slavo-turcica (az ó-orosz *bračino* 'selyemszövet': magyar *bársony* és a szláv *čhomel'c*: magy. *komló* viszonyáról szól); b) J. MELICH, O kilku nazwach rzek na Węgrzech i w Siedmio grodzie (a *Körös*, *Maros*, *Temes*, *Szamos* folyónevekről értekezik). — 6. Ó- és újbolgár nyelv. Kiemeljük: J. NÉMETH, La provenance du nom *bulgar*. — 7. Orosz nyelvek. — 8. Lengyel nyelv, történet, nyelvjárások, irodalom. Kiemeljük: a) T. KOWALSKI, Sur quelques emprunts orientaux en polonais; b) T. BENNI, Quelques palatogrammes de voyelles polonaises.

Zeitschrift für slavische Philologie. Herausg. von M. VASMER. Leipzig, 1929. Bd. VI. Heft 1–2. 8°. — Tartalmából kiemeljük: J. KALIMA, Zur Herkunft der slavischen Lehnwörter im Ostsee-finnischen. Azokkal szemben, akik azt vitatják, hogy a kelet-tengeri finnségben ő-szláv (vö. f. *kuontalo*, *suntia*, észt *und*, f. *paltina*, *talka*, *taltta*, *karsta*, *värttinä*; átvétel ideje SETALA szerint kb. Kr. u. 600.) és orosz jövevényszók (kb. Kr. u. 800.) vannak, a szerző szókészlet-statisztikai és jelentéstani érvekkel azt bizonyítja, hogy az idézett szavak orosz és nem ő-szláv jövevények. — A. BUSSENIUS, Die idg. Lehnwörter im Finnisch-Ugrischen im Lichte der neueren Forschung. Ez első közleményében ismerteti azokat a vizsgálódásokat, amelyek újabban a finnség szó- és helynév-készletének kölesönzött részét tárgyalták. Az ismeretéből kiemeljük a következőket: KARSTEN újabban azt bizonyítja, hogy a finn-lappság germán jövevényei még csak a Kr. e.-i legutolsó századokban történt átvételek, s nem, miként régebben hirdette, jóval korábbiak. — MIKKOLA a finn nyelv szláv jövevényeiről új kiadást tervez.

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK.

Szólásmondások a zsélyi levéltár XVI. századi magyar leveleiben.

Latin nyelvű missilis leveleink, majd a XVI. század negyvenes éveiben nagyobb számban előforduló magyar nyelven írottak is száraz ténybeli közlésekre szorítkoznak. Az írásbeliség terjedésével nemcsak a levelek számbeli növekedését látjuk, hanem azt is tapasztaljuk, hogy kezdenek azok színesekké válni. Az egyéniség mindinkább előtérbe nyomul. A gróf Zichy-család zsélyi nemzetségi levéltárának tanulmányozása közben számos magyar levelet olvastam át és kijegyeztem belőlük azon részeket, amelyek a magyar lélek jellemzésére szolgálhatnak. Ezeket az alábbiakban közlöm.

*

Trufa beszéddel szólni valakinek valamiről.

(Wárday Mihálynak Bécsből 1568. március 3-án anyjához és testvéreihez írt leveléből; a levél birtokszerzésről szól.)

hogý mind eý egiý Psoni giewlisbeliek es mind eý egiý wdvar engem ýol nincýh mit rula tenem mert nem en tewlem adatot es terewlt eý ki megh eýháýaris ýolt trufa beýidel enekem

ežrewl es ugian igh žolt hogý ne tagad en eleötem mert en bižoný eöremest kiuanom neked es ha žiksíg en uagiok anak few tutora es wgian ereöuelis neked adnam.

Szük papirosa és tintája van valakinek.

(A dalmát tengerpartról ideszármazó briberi Melýtth Györgynek Czekén 1569. július 30-án fiához, Istvánhoz írt leveléből.)

Chywdalkožom Ražttad hog' olýan žwák papirosod es then-tad wagion teneked hog' ennekem ekoraýg femýt nem Iral fem Paliko fiam, fem až Egieb Attýaffýak feleol, mýnth wadnak.

Valakinek keze-lába lenni.

(Mihály deákknak 1570 körüli Wárday Mihálynéhoz intézett leveléből.)

Ifmeth mýnth be Iwtthem ollýan žegýnýwl kel kj mennem Sirařthwl Soha magam megh nem tartožitathathom de en ažert k' keže laba wagýok Soha en el nem akarok k' žagadný, megh až germekjthwlis, ha k' akarýa.

Mosva árulják a petrezselymet.

(Wkýtthýewýtth georgýnek Gyulafehérvárott 1574. július 16-án Melýtth Istvánhoz írt leveléből.)

Melýth Pal feleol kēgednek jonal egýebeth nem jratham chak hogý igen keolchegtelen, elhýgýe kēged hogý nemýs heaba kewltý, de ith feýrwarath igen žepen mořwa arwllýak až petrořel-moth, es gýakortha kel eržýnbe nýwlnj.

A kő nem vész el.

(Ugyanannak „Coloswarath“ 1575. július 30-án Melýtth Istvánhoz írt leveléből.)

Kabas Farkas foghwa wagion de ha megh eolýkýs, až keo nem wež ýo helen wagion, chak hogý keoldene be kēgetek až menedek lewelet, mert en žoltam wele.

Az ágon mutatni valakinek madarat.

(Ugyanannak Gyulafehérvárott 1575. augusztus 19-én kelt és brýbýri Melýtth Istvánhoz írt leveléből.)

Iřtenkettem keg. až hatalmas Iřtenerth hogý kēged ež mořtani žeokfegembe ne hadna, Kýbe byžon nagi remenfeghem wolth, Býžon wram mertem wolna eřkoný kēged mellett, bar egý pýnžara marham (nem) wolth wolnaýs kegelmednel, hogý kēged jllýen žeoksegembe temaghad saýath pýnžedbeolýs megh segiteted wolna žaž forýntal, de Im mořt mýnth ertem Az aghon mwtat keg. ennekem madarat, Kýth byžon nem hýttem wolna Soha, ha wgý wagion, merth ennekem nagi býžodalmon wolth kegelmedbe.

Ha Bécs és Buda enyém volna.

(Melýtth Istvánnak Eszekéről 1576. március 18-án Fanchikai János deákhoz írt leveléből.)

Thowaba Iřž Ió Ianos Vram až žek feleol, ha egefíegem ženwedne žýwem žerent mennek, De ha Bęch es Bwda eným

volna mind azban Iarna dolgomis egeffegemet fellieb kel becheol-
neom

Az előtt nyilat nehéz visszahozni. — A négylábú is botlik.

(A lagy Istvánnak Diósgyőrből 1581. szeptember 19-én Melitth István-
hoz írt leveléből.)

megh hat atiankfiával egetemben kiezenfegwnktúl fogua te
kéged tartot fel uifelte minden gondunk ili bozzut kelle tennem
de mind zoktak mondani az el lőuó nilat nehez uizza hozzní
annak felette az bozulag embert nagira uizi kit kegđ is tud.
— — — tudom pennigh hogi kegđ regi uetkemert el nem vet
zeme elől mert zoktak mondani az negi labuis botlik mert
ennekemis houa touab napru napra őrekbíti az Iften eżemet es
inkab megh tudom mint eleit mind utoliat gondolni,

Félek, mint akit megmosdatnak és akinek enni nem adnak.

(Praepostvári Bálintnak Mezőteremiben 1584. Szent György napján
Vethesy Péterhez intézett leveléből.)

soha nem igiekeztem kéged ellen vetenem, hanem zolgal-
nom akarham, nem tudhattam az keg: ream valo haragia mi
legien, Az kez fogast is azerth kellethek anni few ember eleot
mazzorra halaztanom, felek attúl mint az kitth meg mođdatnak
es enný nem adnak.

Olyan vagyok, mint a borsó, melyet az útfélen vetnek.

(Haraklyáni Pálnak Kolozsvárott 1584. december 10-én Kereki János-
hoz írt leveléből.)

Theob gondaým es banatým keozeot erkezek azys hogý
azzonyom anyamis ożtozni akkar welem nykeppen jgenetheffeonk
megh azt en nem tudom. En moft Býzott wram Attiamffja
wagjok žynte ollýan myntt az mely Borsot wt felen wethnek
walakj reya erkeżjk megh akad bele.

Sok szó a férfit is elaltatja.

(Melýtth Pálnak Belyből 1585-ben M. Istvánhoz írt leveléből.)

az fokzo megj az ferfjat is el altattja nem hogy Ażzonj
embert.

Párnát kössön a hátára.

(Pankothaj D.-nek Bezdedről 1588. március 23-án Melýtth Istvánhoz írt
leveléből.)

Vram Bator parnath keöffön te k. hatara, az mikor Iften
k-det: žemben yütattia ażzoniommal ewk-üel kapitan Vramne
azzoniommal, meli nagi žiúe zerent varak k. teket de
ados k. Aż ebed araial. . .

A veres viasz igen bő valakinél.

(Báthory István ispánnak Ecsedről, 1589. szeptember 22-én Kereki
János familiárisához írt leveléből.)

Immar eszembe wettem atiamfia Janos vram, hogj az
madaj haz kastellia waltożik, mert ażweres viasz igen bew kęđnel. .

Idővel megszolgál valamiért, mint királyfia kis Miklós.

(Kerek Jánosnak) Bogaton 1591. böjtelőhavának utolsó napján Tatai Istvánhoz írt leveléből.)

Vram megh bochjas hogj bijtomban k̄gnek kelletek nagj bozzufagjmról es haborufagjmról panažolkodnom, Mert tudom ha akarod Vrunknal k̄njorgefemben nagj fegjtfeegben lehec̄ kjt ha Vram chjelekedel welem, wdeo iartaban k̄jraljfia k̄js Miklofkenth, aź m̄ynt ḡjermek koromban hallottam bežedben, megh Iḡjkežem žolgalnom, es nem ležek halaadatlan žolga barattja k̄gnek io t̄r̄okedefert . .

Jobb messze tanulni és közel házasodni.

(Mel̄y t̄th Istvánnak Ezekéről 1592. február 20-án Prépostvári Bálinthoz intézett leveléből.)

„Ežek vtan jr keg: aź ewreghbik keg: fia felewl, m̄y teffek nekem ha meghis ofkolaban adna-e keg: vagi m̄y teffek nekem. Akarna keg: hoḡy nemethwl es olažulis tanulna, Nem mondhatok eḡyebet Benne kart tett keg: eddighis ḡjermeket mellette tartwan, ež utannis naponkint thewb kar keweth̄y ažit, aź ežitendeigh valo tanúfagh chak femm̄y Bižon̄y nem artana ha thewbet tudna, de felek mar kefew abban tewrnenk fežwnketh, hanem, nem m̄ynd egj hiwatalt rendelt Isten ež vilagfi emberek eleben, few ember lehet mafkeppenis, ha nemetwl es olažul akaria keg: hogj tanulion, vagy ew felfegheknek aź hercžegheknek vagy valamely fw nemet vrnak kel keg: žerženie, hallottam fewtt ražitamis thewlt, hogi job mežze tanulnj kewzel hažafulnj, ha penigh itt kewzel akaria keg: im Tiffenpachis el Iw, megh lattia keg: ha Magiarnak, žerži keg: Jobnak nem aranžom mint Nadasdj vramnak, ott m̄ynd emberseghet m̄ynd vitežleghet tanulhat, kd ghondolkodwan maghaba valam̄y Job azt chelekedgie, ebbewl nekem kellene keḡtwl inkab tanachott kerdenem sem adnek, de m̄ywelhogi keg: kjwannia, erthet̄y thwlem, ež aź en revid ertelmem.

LUKCSICS PÁL.

A kecskeméti görögbetűs házasságkötő-formához. (Vö. MNy. XXV, 380—1.) A görög szövegben (a MNy.-beli közlést tartva szem előtt) a következő hibák vannak: μελλοντας μέλλοντας helyett, συζευγήναι συζευχθήναι h., δευτέρον δευτέρου h., αὐτὸν αὐτὸν h. — A fordításban „rámutatva“ helyett „újra kérdez, megkérdez“ kellene (Ἐανρωτά). — Abban, hogy a magyar szöveg átírásánál alkalmazott görög jeleket milyen magyar hanggal egyeztessük, a mássalhangzók — ha jelölésük néhol ingadozó vagy pontatlan is — nem okoznak nehézséget: $b = \mu\pi$, $cs = \tau\zeta$, $d = \tau$ (vt helyett), $g = \kappa$ vagy $\gamma\kappa$, gy (a dj -vel jelölt is) = magas hangzó előtt $\gamma\kappa$, mély hangzó és mássalhangzó előtt $\gamma\kappa$, $s = \sigma$, sz (a z -vel jelölt is) = σ , egy helyen $l = \rho$ (nyilván rosszul hallotta a szó végét). A magánhangzóknál azonban máskép áll a dolog. Ott, ahol a magyarban is kétségtelenül i van, a görög átírásban következetesen i -át találunk (immár, kívül, akinek, ilyen, nincsen, szivedből, ill. szivedből). Ellenben ingadozik a jelölés azoknál a hangoknál, amelyek az i -zés szempontjából szóbakerülhetnek. Az i -ás átíráson kívül előfordul: ϵi (olv. ei ,

σορετετ-ει), ει (κειρτεμ), η (κεζητ, σοεμιλ-νήλ). Az ει és η az újjörögben *i-t* jelölnek ugyan, de az *ι* mellett magyar *i* hang jelölésére való megokolatlan használatuk s különösen az *ει* jelölés arra vallanak, hogy a leíró ezekben az esetekben nem *i-t*, hanem ahhoz közel álló más hangot (bizonyára *é-t*) hallott. Mindamellett teljes bizonyossággal nem következtethetünk sem *i-re*, sem *é-re*, mert az újjörögben *é* hang nincs, s ezt pontosan jelölni nem tudja. Az *ιου* jel is kétes értékű. Igaz ugyan, hogy az *ι* átírására ma is használják, de épúgy rejtőzhetik mögötte *ő*, *ó* is, mert az újjörögben nincs sem *ő*, sem *ú*. A kecskeméti görögbetűs formula alapján tehát a magyar magánhangzók kiejtésére vonatkozólag nem vonhatunk le biztos következtetéseket. HORVÁTH ENDRE.

LEVÉLSZEKRÉNY.

Orbán Gábornak Pozsony, Helsinki: Rosszul emlékszik. Ön neve aláírásával és címei teljes felsorolásával írta a cseh zsoldban álló pozsonyi Reggel c. lapba a következőket: „Arról is sokat lehetne elmélkedni, nem valósíthatnók-e meg legalább mi, a köztársaság [értsd: cseh—tót köztársaság] magyarjai azt, amit Révai óta oly sok jeles magyar nyelvészünk követelt, hogy t. i. egyszerűbb formában fejezzük ki kétbetűs mássalhangzóinkat. Gyermekeink már az elemi iskolában megtanulják a *č*, *š*, *ž* stb. betűket, amelyek sokkal észszerűbbek, mint a mi *cs*, *zs* stb. betűink. [Hol maradt itt a magyar *s*?] Mi gátol bennünket abban, hogy elfogadjuk e betűk használatát?” — és így tovább. — Isten óvja meg fajtánkat attól, hogy akadjanak Nyugatmagyarországon, a Bácskában vagy Erdélyben Önhöz hasonló reformátorok. Nyilatkozatát nem adjuk ki. MELICH JÁNOS.

T. V. írja: A múlt század nyolevanes éveiben hallottam először Aradon a bálterem közepén sűrűn álló, nem táncoló, de a táncolókat, kivált a leányokat szemmel tartó ifjak csoportjára a *majomsziget* nem épen hízelgő kitételét. Ennek párja a *maflasarok*, a templomhoz legközelebb eső utcasarok, ahol az aranyifjúság csoportba verődve nézi a templomból jövő leányokat. Budapesten is hallottam így emlegetni a Ferenciek-tere s a Hatvani (ma Kossuth Lajos)-utca összeszögellését.

Sz. F. írja: Már TÓTH BÉLA, Szájru szájrja 2. kiad. 1901. megírta, hogy az *Ubi bene, ibi patria* Pacuvius, illetőleg Aristoteles mondása. NYUSZTAY ANTAL: MNy. XXV, 374 ezt nem említi.

Zolnai Gyula írja: A postai címezés kérdéséhez a MNy. XXV. köt. 240. lapján azt olvassuk, hogy a kerület számának Budapest névével egy sorba való írását, amely a külföld világvárosainak postai címezését követi, mintául egyelőre nincs okunk utánozni, mert az eddigi szokás, amely minden közelebbi megjelölést (kerület, utca, házszám stb.) a Budapest név alatti sorba jegyez, helyesebb, logikusabb. Én azt hiszem, hogy az ilyen kérdésben egyszerűen a célszerűség elve lehet a döntő. Logikailag

a kerületnévnek Budapest nevével egy sorba való írása ellen sem lehet kifogást tenni, mert a leveleken a hely megjelölését tagolatlan összetett mondatnak tekinthetjük, mégpedig mellérendelő összetételnek, amelynek két mondata vagy ez: *Budapest* | *VIII. Ór-utca 6.*, vagy pedig ez: *Budapest VIII.* (olv. 8-ik ker.) | *Ór-utca 6.* A két félre való tagozás tisztán a célszerűség elve után igazodik. Ha a kerület nevét (pl. *NW* = *Nordwest* stb.) vagy számát a városnévvel egy síkba, v. i. egy vonalba írjuk, ez a levelek osztályozását fölötte megkönnyíti, s ez az alapja a külföldi levél-címezésnek. A városnévnek külön vonalban hagyása és minden további adatnak új sorba írása azonban kétségkívül formásabb és szebb. De miért ne követhetnők a Budapestre címezéssel mi is a világvárosok célszerű szokását, mikor Budapest is világvárosnak mondható már, ahová — a Statisztikai Hivatal volna a pontos megmondhatója — naponként bizonyára százezekre menő levélanyag érkezik, és mindig több és több százezeret fog ez az anyag idővel kitenni.

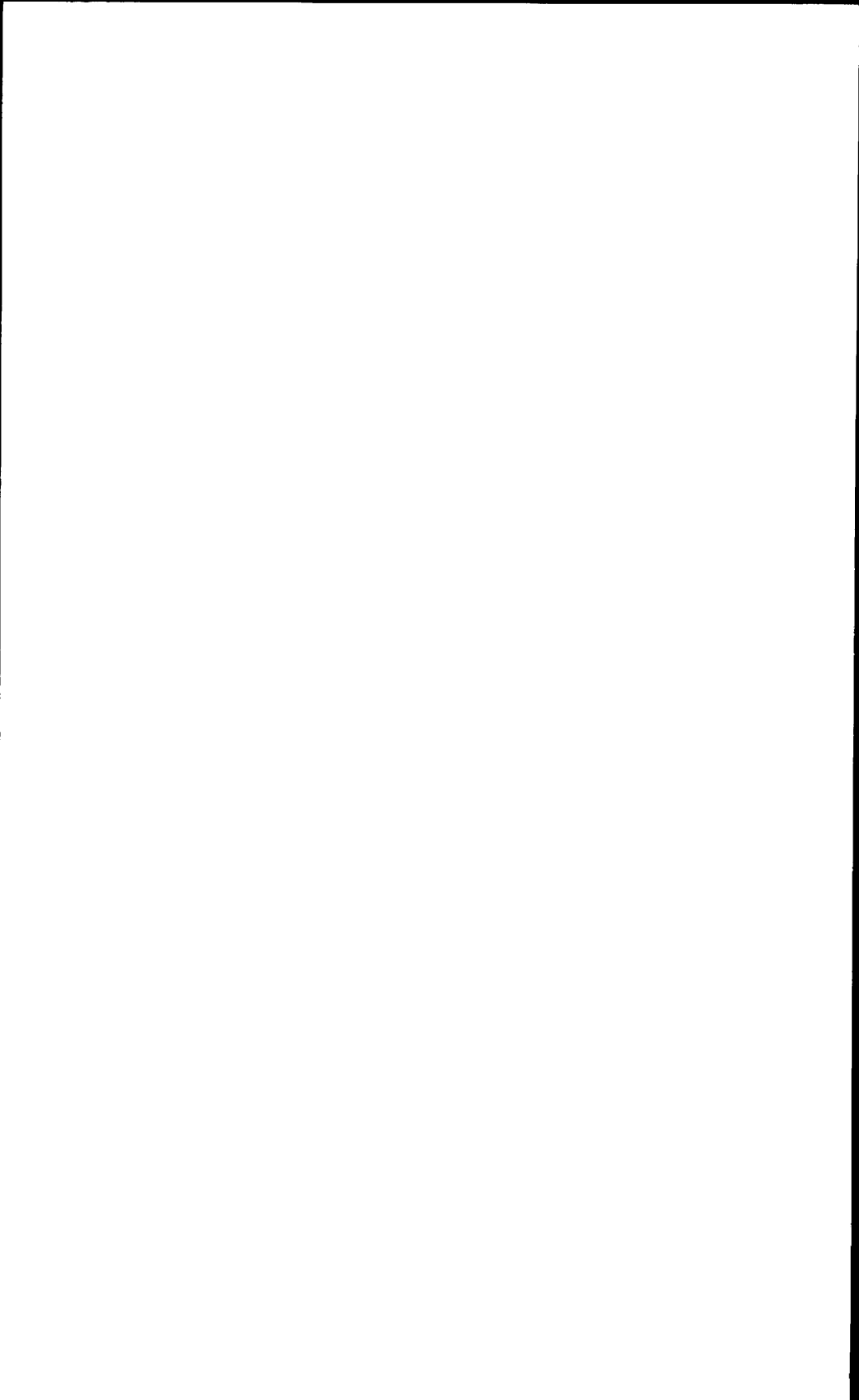
D. F.-nek: Azt a kérdést, hogy mi a *Dengyel* vezeték-név eredete, több szakemberrel megbeszéltem. Velem együtt valamennyinek az volt a véleménye, hogy e név sem tót, sem más szláv nyelvi eredetű nem lehet, nem lehet német vagy oláh sem, vagyis nem lehet a ma velünk együtt élő népek egyikének a nyelvéből sem megfejteni. Valószínű, hogy az olyan magyar vezetéknevek csoportjába tartozhatik, amelyek a magyarsággal egykor együtt élt s a magyarságba olvadt török fajú népek nyelvéből fejthetők meg, mint pl. *Vahot* (Sándor, Imre) (vö. MNy. XXII, 196 kk.). Igaz, hogy a *Dengyel* nevet egyelőre a törökből sem tudjuk megfejteni (ez előtt tíz évvel még a *Vahot* nevet sem tudtuk), mindazonáltal nem tartanók helyesnek, ha e név megváltoztattatnék. A név nem magyartalan hangzású (vö. a *Dengeleg*, *tengely*, *lengyel* szavakat), s hogy viselői erdélyiek, mégpedig székelyek és a XVI. sz. második fele óta unitáriusok, ez mindennél erősebb érv arra, hogy a név tovább éljen.

Az O. V. Sz.-nek: Arra a kérdésre, hogy a *Valus* vagy *Vallus* név magyar hangzású-e, ezt felelhetem: Nézetem szerint magyarosabb *Válus* vagy *Vállus*. T. i. így a név kapcsolható a *vályú* szóhoz, melynek a népnyelvben van *válu*, *vállu* alakváltozata is. Bizonyos az is, hogy a zalamegyei *Vállus* község neve a magyar *vályú* szó -s képzős származékával azonos (I. CSÁNKI III, 121; OklSz.). M. J.

V. E.-nek: Azt kérdezi, hogy a levélbeli megszólítást így kell-e írni: *Igen tisztelt igazgató úr!* — vagy pedig: *Igen tisztelt Igazgató Úr!* — A M. Tud. Akadémia érvényben levő helyesírási szabályainak 238. pontja értelmében ezt a formát javasoljuk: *Igen tisztelt Igazgató Úr!*

A SZERKESZTÉSÉRT FELELŐS: MELICH JÁNOS ALELNÖK.

A KIADÁSÉRT: SÁGI ISTVÁN PÉNZTÁROS.

Marko Bernat

MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT

XXVI. ÉVF.

1930. MÁRC.—ÁPR.

3—4. SZÁM

Munkácsi Bernát.

(Születésének hetvenedik évfordulójára.)

A nagyrabecsülés és őszinte tisztelet érzelmeivel köszöntjük MUNKÁCSI BERNÁTOT, mikor ma átlép a nyolcadik évtized küszöbén. Köszöntjük a pályatársak részéről, akik napról-napra forgatják műveit, és az egész magyarság nevében, amely legdrágább sajátosságainak idealista hevületű, hűséges bűvarát ismeri benne.

Ötvenegy évvel ezelőtt kötötte le magát MUNKÁCSI a magyar nyelvhasználat, őstörténet-kutatás és néprajz szolgálatába, s az *áldás* és *átok* szók azonos eredetéről írt első cikkecske mögé a magyarázatok, értekezések, kötetes munkák hosszú rendje sorakozott föl. Tárgy tekintetében igen változatos ez az irodalmi termés, de a látszat szerint egymástól merőben idegen elemeket is szerves egésszé foglalja össze egy vezérlő szempont, az ősmagyarság minél teljesebb megismerésének vágya. A legnemzetibb tudomány „e magasztos eszménye tündökölt” előtte, akár a Weszprémi-kódex hosszú mássalhangzóit vizsgálta, akár a moldvai csángók nyelvét, a vogulok ősi hitvilágát, a magyar-török vonatkozásokat vagy az oszét népköltészetet tanulmányozta.

MUNKÁCSI céltudatos munkásságának fő színterül a magyarral rokon vagy a magyarral hajdan érintkezésben állott népek, nyelvek szolgáltak. Már pályája kezdetén tisztában volt e területek mérhetetlen fontosságával, de egyúttal elhanyagolt voltával is. Láta, hogy összehasonlító nyelvtudományunk legégetőbb teendője REGULY munkájának folytatása: kellő mennyiségű és megbízható anyag gyűjtése a helyszínen. Láta és örömmel vállalkozott a nélkülözéseket, szenvedéseket jelentő kincskereső utakra. Gyalogszerrel és lóháton, ladikon és föl-fölboruló szekéren, égő fenyvesen és kínai falnál áthatolhatatlanabb lápokon keresztül mindig eljutott a célhoz és mindig meghozta, amit keresett.

A szükséges előkészület után 1885-ben a votjakok földén tett tanulmányutat, amelynek eredményei, a *Votják népköltészeti hagyományok* és a maga nemében páratlan, lexikonszerű *Votják szótár* erre a rokon nyelvre vonatkozó ismereteinknek ma is leggazdagabb forrása. — Káma-vidéki útja végén a magyar szempontból oly nagyjelentőségű csuvas nyelvvel is sikerült megismerkednie. Új anyagot nem

gyűjtött ugyan, de elvégezte, amire sürgősebb szükség volt: pontosan leírta a csuvas nyelv hangrendszerét.

1888 tavaszán indult el legnevezetesebb, egyben legnehezebb útjára, a vogulokhoz. Folyamvidékről folyamvidékre haladva a nyelvtani, szókészleteti adatoknak, valamint az egyre jobban sorvadó ősi népköltészeti hagyományoknak oly tömegét jegyezte össze, aminőt AHLQVIST jobbra negatív eredménnyel végződött kutatásai után a legvérmesebb reménykedők sem mertek volna várni. — De elérte útja másik célját is: szívós kísérletezés után megfejtette a REGULY hagyatékában maradt rejtelmes vogul szövegeket, megtalálta a „hét lakattal elzárt kincsek“ már-már pótolhatatlanul elveszettnek hitt kulcsát.

A hatalmas vogul-földi tudományos zsákmány földolgozása már egy emberöltőnél hosszabb ideje folyik, befejezve azonban még most sincs. A kisebb tanulmányokat nem említve napvilágot látott a 6 vogul dialektus nyelvtani vázlata, úgyszintén a Vogul népköltési gyűjtemény 4 vaskos kötete, a finnugor tudomány egyik legnagyobbszabású alkotása. Nemcsak a vogullal foglalkozó nyelvészek és folkloristának kiapadhatatlan reservoirja ez a gyűjtemény, nemcsak az ősisége homályában kutató magyar rokon fordul hozzá útbaigazításért, hanem értékes tanulságokat meríthet belőle az emberi lélek kezdetleges megnyilatkozásait fürkésző összehasonlító néptudomány is. — Várva várjuk a munka kiegészítő részeit, mindenek előtt a régóta nélkülözött kimerítő és megbízható Vogul szótárt.

Hozzá tartozik a képhez, hogy a világegés izgalmi közben sem szalasztotta el a kedvező alkalmat: a hadifogolytáborokban becses adalékokkal szerezte meg votják ismereteit és tanulmányozta az oszétek nyelvét, akik hajdan a Kaukázus vidékén szomszédaink voltak s reánk számottevő hatást gyakoroltak.

A magyar összehasonlító nyelvtudomány következő programpontjával MUNKÁCSI a kellő mennyiségű és minőségű anyagra támaszkodó tüzetes részletkutatást jelölte meg. Ezen az útszakaszon is jó példával járt elől: folyóirataink szapora egymásutánban közölték kimerülés nélkül sarjadó szómagyarázatait, terjedelmes értekezéseit, monografiaszerű tanulmányait. — Ünnepi megemlékezésünk keretei túlságosan szűkek ahhoz, hogy Munkácsi ezirányú tevékenységének még csak tárgy és eredmények szerint csoportosító sommás ismertetésére is gondolhatnánk. Rá kell azonban mutatnunk e munkák két leginkább szembetűnő sajátosságára: egyfelől a történeti és néprajzi szempontok irányító szerepére, másfelől az etimológiai alapvetés ötletesen rögtönző merészségére. Mint tanulságos példára utalhatunk a magyar népies halászat műnyelvéről, a fémneveink őstörténeti vallomásairól szóló dolgozatokra, a

magyar-török vonatkozások sarkalatos, de kényes kérdését állandóan napirenden tartó, helyes irányban tovább lendítő fordulatossá cikke sorozatra, úgyszintén az Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben címen közzétett könyvére, erre a botlásai ellenére is nélkülözhetetlen úttörő kísérletre. — Tanúságot tesznek e tanulmányok még valamiről: írójuk rendkívül széleskörű ismereteiről és élénk képzelőerejéről, a jelenségek és tények elmosódott kapcsolatainak sugallatszerű megérzéséről; e képesség szerencsés birtokában igen sokszor könnyedén rátapint az igazságra ott is, ahol az óvatos módszeresség vissza-visszatorpan, vagy csak lépésről-lépésre előrejutó fáradságos ostrom után tűzheti ki lobogóját. — Tisztán nyelvészeti érdekű munkái közül nem hagyható említetlenül három kezdeményező jelentőségű értekezése, t. i. az ugor vocalismusról, a finnugor—szamojéd szókészleti egyezésekről és az altáji nyelvek számképzéséről szóló.

Amikor ma, a nevezetes évforduló alkalmából, mindenben jó szerencsét kívánva köszöntjük MUNKÁCSIT, a BUDENZRŐL és HUNFALVYRÓL írt kegyeletes, meleg hangú emlékbeszédeinek gondolata jut eszünkbe: 'Boldognak és tartalmasnak magasztalhatja életét, ki fényes elmét lelkes érzéssel s hatalmas tetterővel párosítva tud a köz javára értékesíteni.'

1930. március 12-én.

ZSIRAI MIRLÓS.

Az *ő* igenévképzőnek *é* változatáról.

Azokban a kódexekben és XVI. századi nyomtatványokban, amelyekben a zárt *é* és a nyílt *e* hang többé-kevésbé következetesen meg van egymástól különböztetve, az *ő* igenévképző *é* változata helyett némely szavakban *é*-t találunk. Ilyenek: *zülèctol* BécsiK. 246, *èmlèinèc* uo. 182, *mègfèrtèz* uo. 30; *szülekhez* Sylv: VT. II, 85, *úduðzijtènk* uo. II, 163, *kisèñ* 'késõn' uo. II, 87, 162, *fènghèt* uo. I, 17, *fènek*¹ uo. I, 12; *úduðzijtènc* Dévai B. M., OrthVng. 1, 20, TizPar. 18, 19, 22 stb., *fèngèie* TizPar. 81, *?szüleidet* uo. 45; *szülec* Verb: Decr. b5a.

Ezek egytől-egyig olyan igenevek, amelyeknek igenév-volta — minden bizonnyal már régóta — el van homályosodva, és *é*-jük szó belsejében van. Sem el nem homályosult igenévek (mint pl. *élõ*, *menõ*, *keresõ*, *veszekedõ*) nem ismerek *é*-vel való változatát, sem arra nem tudok példát, hogy az igenévképzőnek *é* változata szó végén fordulna elő.

Ebből a kettőből azt következtetem, hogy itt nem hangfejlődéssel, hanem analógiás hangváltozással van dolgunk.

¹ A *fene* szóra nézve l. MELICH: MNy. XVI, 121.

Vegyeshangú jövevényszavak illabialis *á* véghangjából illeszkedéssel *e* lett, és ez járulékok (ragok stb.) előtt *é*-vé nyúlt meg, pl. *fügémét* BécsiK. 203, *fügèkèt* uo. 255, *kèmen-cét*, *kèmençèn*, *kèmençèbè* uo. 130; *figèt* MünchK. 122, *kemen-çèiebe* uo. 39, *pinçèie* uo. 140; *kemenczebe* Sylv: VT. I, 10, *figheket* uo. 11; *kementzèbe* Helt: UT. B3a, D3a, *varmegye-ben* Verb: Decr. c4, *varmegyekben* uo. d5; *szerenczes* Valk: Cron. Bii3, *dinnyec*, *fügec* uo. Lii3 2, *missèt* uo. Lii3; *misèt* Dévai B. M., TizPar. 31, 105, *misèbe* uo. 43, 67, 71, 102, *misenec* uo. 97, 104, *pinçezen* uo. 107, *szerentsenek* uo. 90.

Voltak eredeti vagy legalább magyar-képzős szavaink is olyanok, amelyeknek alanyesete illabialis *á* helyébe lépett *e*-n végződött; nevezetesen *-e*, *-ke*, *-cse* és *-cske* képzős kicsinyítők. Ezek egykori *á*-jának járulékok előtt *á* felelt meg, és ebből illeszkedés útján *é* lett, pl. *űczéd-* 'öcséd'- Sylv: VT. II, 133, *germekczét* uo. I, 28, *kőueczkèt* uo. II, 138; *ighétskerül* Dévai B. M., OrthVng. 9. (Vö. MELICH: MNy. X, 152 kk.) Ebbe az *á* \sim *á* $>$ *e* \sim *é* csoportba sorakoztak bele a fönnebbi jövevény-szavak.

Mármost tudjuk, hogy az *ő* igenévképzőnek volt *-é* változata, amely a korábbi kettőshangzónak másképpen való fejlődése (*-ëü* $>$ **-ëj*) vagy az ajakműködés elmaradása útján állott elő, pl. *élé* (*eleeknek* 'élőknek' GyulS.); *feké* (*feket* 'fekvőt' JókaiK. 11); *szereté* (*zerethey* 'szeretői' Sermdom. I, 20), *éhezé* (*eheze* uo. 219), *mivelé* (*feld mivele* uo. 300); *keresé* (*zallafkerese* Sermdom. II, 723); *teremté* (*theremte* WinklK. 78), *szereté* (*zerethe* uo. 100); *szilé* (*ziledet* 'szülődet' DöbrK. 5; NagyszerK. 134); *viselé* (*viseleie* LobK. 3); *szereté* (*zerethe* JordK.: Csemez-tör. 1a); *bévelkédé* (*bewelkede* DebrK. 496). *tévelgé*, *kévetkézé* (*teuelge keuetkeze* GyöngyGl.: NyK; XXVIII, 308).

A *kezét* \sim *keze*, *szémével* \sim *szème*, *fejére* \sim *feje-féle* alakpárok hatása alatt keletkezett egyes *-é*-képzős elhomályosult igenevek ragos alakjai mellett *-e*-képzős alanyeset, pl. *szülém*, *zséngéje*, *fenét* mellett *szüle*, *zséngé*, *fené*. Ilyenek még: *kerge*, *pörge*, *szöcske* ($<$ *szökcse* MTsz.; vö. *szöcskő*, *szöcső* MTsz.); népnyelviek: *előte* 'kemencének sárból tapasztott ajtaja', *csipède*, *csipöde* 'csipedő (= újjal szagztatott tészta)' MTsz.; *csöngete* 'csöngetyű', *pörgete* 'pörgetyű' Nyr. XXX, 205, *lepöde* 'lepedő', *elköte* 'kötény' Nyr. XXXII, 84, *keszköne* 'keszkenő' Nyr. XXXII, 177.

Igy keletkezett *emlő*, *fértő*, *kiső* 'késő', *üdvözítő* \sim **emlé*, **férté*, **kisé*, **üdvözité* ragos alakjai mellett **emle*, **férte*, **kise*, **üdvözíte* alanyeset, s aztán *e* szavak átcsaptak az *e* \sim *é* csoportból az *e* \sim *é* csoportba. Ez olyanszerű átcsapás volt, mint némely állandó *á*-val való szavaknak az *a* \sim *á* csoportba való besorakozása, pl. (régebben:) *számár*, *számárt*,

számárok; pohár, pohárt, pohárok; darázs, darázst, darázsok
> (a mai köznyelvben:) számár ~ számarat, számarak stb.
(vö. TMNy. 296 kk.).

SZINNYEI JÓZSEF.

Pók.

E szavunk kétségtelenül szláv eredetű jövevényszó, de különféle (pók-on kívül *pank, pánk, ponk, punk, pok, puk*, MTsz.; ez utóbbi kettőt l. *pók-has* a.) alakváltozatainak egymáshoz és a szláv változatokhoz való viszonya még egyáltalán nincsen tisztázva. MIKLOSICH (SlavEl. 545. sz.) épen csak szembeállította e szavunknak közny. *pók* és nyj. *pank* alakjait az egyh. szl. *paakü*-val, de rendes szokása szerint nem fűzött ehhez semmiféle magyarázatot. ASBÓTH (A szláv szók a m. ny.-ben 29) ezt mondja róla: „A *pók* szó, mely ó-szlovén [= egyh. szl.] *paakü*-nak felel meg, bizonyosan úgy vesztette el a nasalist [t. i. az η hangot], mint a *munka* mellett talált *múka*: **paük*-ból aztán *pók* lett, úgy mint *csauka*-ból *csóka*. A székely *pank* (háló) még megőrizte az *n*-t.“ Ehhez MELICH ASBÓTH imént idézett tanulmányának ismertetésében (NyK. XXV, 105) ezt jegyzi meg: „A *pók* szót újabbkori átvevésnek tartom (vö. szerb *pauk*, cseh *pavouk*, újszl. *pavk*, t. *pavúk*) s nem tartom valószínűnek, hogy úgy vesztette volna el a nasalisát, mint a *pénz*: *piz* féle szavak.“ ASBÓTH azonban, hallgatással mellőzve MELICHnek e véleményét, továbbra is ragaszkodott a maga fentebbi magyarázatához. NyK. XXXII, 362 ugyanis ezt mondja: „Nem régen fejtegettem, hogy mikép keletkezhetett a *szűszék* szó egy régibb **szonszék* alakból (Nyr. 31:186), és ép így lehetett a *gúzs* is régibb **gonzs*-ból. Ugyancsak nyújtást okozott az orrhang elveszése a *pók* szóban is, amely helyett *páonk* alakot kellene várnunk (vö. ób. [olv. óbolgár = egyh. szl.] *paakü* és a magyar *pank, pánk, ponk, punk* tájszókat). Bizonyosan így magyarázható a *pózna* hosszú ó-ja is. Szó sincs róla, hogy ez az országszerte ismert szó a kisorosz *pauzyna*-ból lett volna, amint Mikl. EWb. *enz* a. tanítja; amint *pók* szavunk egy ób. *paakü*-nak felel meg, úgy megfelelhet a *pózna* is a kisorosz *pauzyna* óbolgár másának, azaz **paazina*-nak.“ Azóta tudtommal senki sem írt e szóról.

Itt, nézetem szerint, a következő három kérdés vár eldöntésre: 1. Ugyanegy eredetűek-e, tehát csak a magyarban keletkezett változatai-e egymásnak a közny. *pók* és a nyj. *pank, pánk, ponk, punk, pok, puk* alakok vagy nem? 2. Ha igen, hogyan viszonylanak egymáshoz? 3. Ha nem, hogyan magyarázandó egyfelől a *pók* hosszú ó-ja, másfelől a többi alakok *a, á, o, u* hangjai?

ASBÓTH szerint, mint fentebb láttuk, egyeredetűek volnának; MELICH szerint azonban a *pók* későbbi, újra való átvétel volna. Hogy melyikük felfogása helyes, azt, sajnos, nem lehet teljes biztonsággal eldönteni, mert időrezi érvék egyáltalán nem állanak rendelkezésünkre; mai hangtörténeti ismereteink alapján pedig (mint alább látni fogjuk) lehetségesnek kell mondanunk mindkét felfogást. De mikor azt látjuk, hogy az η -es alakok három egymástól elszigetelt területen élnek, t. i. a) Gömör, Abaúj-torna megyében és a Bodroghközben, b) a Székelyföldön, c) Torontál megyében (l. MTsz.), amiből föltétlenül az következik, hogy ezek igen régi alakok, s hogy régebben sokkal nagyobb területen kellett elterjedve lenniök, a *pók* alak pedig, amely hangtanilag kifogástalanul magyarázható a szerb—horvát *pauk* vagy akár a szlovén *pavok* alakból (a MELICH idézte *pavk* alakot nem találok PLETERŠNIK szótárában), kizárólagos használatú a magyar nyelvterület délibb és nyugatibb vidékein: akkor nem lehet megtagadni bizonyos fokú valószínűséget attól a felfogástól, hogy *pók* szavunk a szerb—horvát *pauk* átvétele és a nyelvterület déli határszéléről terjedt egyre tovább észak felé és szorította ki egyre nagyobb területről a régibb átvételből származó η hangú alakváltozatokat. Csakhogy ezzel szemben viszont nem tagadható annak a lehetősége sem, hogy a *pók* alak a szerb—horvát *pauk* alaktól függetlenül is keletkezhetett a magyar nyelv története folyamán és szoríthatta ki lassanként a nyelvterület legnagyobb részéről a régebbi η hangú változatokat.

De hogyan keletkezhetett a köznyelvivé vált *pók* alak magában a magyar nyelv történetében? — Úgy, ahogy ASBÓTH gondolta, semmi esetre sem. Ő nem részletezte ugyan a szl. *paqk* > magy. *pók* fejlődés menetét, de annyi bizonyos az ő nyilatkozataiból, hogy szerinte a szl. *paqk*-ból a magyarban előbb **paunk* lett (bár az egyh. szl. vagy öbol. *a* magyar hangtörténetéről való ismert elmélete alapján **páunk* alakot kellett volna feltételeznie, ahogy a fentebbi idézetben csakugyan **páonk*-ot említ), aztán az η kiesésével **paúk* > *pók*. Azonban hosszú *ú* feltételezésére semmi sem jogosít fel bennünket, mert rövid magánhangzó és mássalhangzó közötti η (vagy *n*) kiesése, bár ASBÓTH ezt sokszor állította (l. pl. a fentebbi idézetben is), nem vonja maga után a rövid magánhangzó megnyúlását.¹ Szerintem e szó legrégebbi magyar alakja

¹ Lásd pl. (teljesen figyelmen kívül hagyva a sokkal régibb fgr. $\eta k \sim \eta g$ és $\sim nt \sim \sim nd$ > magy. $\bullet g$ és $\bullet d$ változást, amely különben szintén nem eredményezte a rövid magánhangzó megnyúlását): Domokos, nyj. *ikább*, nyj. *muka* (> *múka*), *ördög*; *capistráng*, (ném. *feinlündisch* >) *fajlondis*, *gris-pán*, *guzs* (> *gúzs*), *ihol* (?), (*kenđ* >) *ked*, (*kenĕk* >) *ketĕk*, *mecsĕrĕdik*, *mĕhet*, *mĕszár*-(*kodik*, -*ság*) (MNy. IX, 423; > *mészáros*), *mustrál*, (*Ohrenstein* >) *Orostyán*, *potyka*, *rocska*, *sĕhol*, *soha*, *Szĕmĕrja*, *szuszĕk* (> *szuszĕk*), (*Drachenstein* >) *Trakostyán*. nyj. *uszolni*, *Viszló*, s hogy még egy, a **paunk*-hoz egészen közel álló példát idézzünk: hazai ném. *Fraunzimmer* >

két szótagos **páunk* volt. Ennek teljes nyomatékú *á* és *u* hangjai azonban, mivel egyiküknek sincsen külön funkciója, nem maradhattak meg változatlanul egymás mellett, hanem kettejük közül a kevésbé öblösnek, vagyis az *u*-nak csakhamar és egészen szabályszerűen csökkentett nyomatékúvá kellett válnia. Ez a **páunk* > **páunk* változás épen olyan, mint a csag. *kolavuz*, *kolauz*, oszm. *kylavuz*, *kylavuz*, *kulavuz*, ujj. *kylavuz* (NÉMETH: MNy. XVII, 23) melletti magy. **kalauz* (> *kalaúz*, *kalahuz*, *kalahúz*, *kalavúz* OklSz., NySz.) > *kalauz*. S ahogyan aztán *kalauz*-ból szabályosan *kalóz* lett, ugyanúgy lehetett **páunk*-ból is **pónk*, s a η hangnak a **páunk* > **páunk* > **pozunk* > **pónk* fejlődési fokok valamelyikén való kiesésével, aminek az előbbi fejletben is láttuk néhány példáját, *pók*. (Szerintem a szl. *paqzina* is legrégebben négy szótagú **páunzina* volt a magyarban, és *au* > *au* > *ou* > *ó* változással, az *n*-nek e fokok valamelyikén való kiesésével, s ennek megtörténte után az *i*-nek a két nyílt szótagos hangtörvény alapján való kiesésével kapta mai *pózna* alakját).¹ Lehetett, mondom, mert, mint fentebb már említettem, annak a MELICH-féle feltevésnek sincsen semmi akadályja, hogy *pók* szavunk talán a szerb—horvát *pauk* átvétele. Sőt ezt a *pók* alak fentebb ismertetett földrajzi elterjedése miatt még valamicskével valószínűbbnek is tartom.

A nyelvjárási *pank*, *ponk*, *punk* alakok magyarázatában is régibb **páunk*-ból kell kiindulnunk. Ebből úgy lett **pánk* > *pank*, hogy a kettőshangzó csökkentett nyomatékú része nyomtalanul eltűnt, amire „Sajó és társai“ c. cikkemben (MNy. XXIII, 497) számos példát idéztem. A *pank* alakból aztán aránylag újabbkori zártabbá válással lettek a *ponk* > *punk* alakváltozatok.

És ugyancsak az egykori **páunk*-ból kell kiindulnunk a székely *pánk* alak *á*-jának magyarázatában is. Egykori *au* kettőshangzóból ugyanis nemcsak *au* > *ou* > *ó* lett, amit régóta tudunk, vagy a csökkentett nyomatékú *u* kiesésével *á* > *a*, amire imént említett cikkemben híttam fel a nyelvészek figyelmét, hanem lett belőle az eseteknek nem csekély számában hosszú *á* is.

Ezt tudtommal eddig csak MELICH vette észre a lat. *Paulus* ~ magy. *Pálos* (:> *Pál*) megfelelés kapcsán. Ő mindjárt magyarázatát is adta e jelenségnek azzal, hogy utalt a

frazzimmer NySz. A szl. *maka*, *sasék*, *gaž* szavak magyar megfelelőit tárgyalva is mindig a *múka*, *szúszék*, *gúzs* alakokat emlegette ASBÓTH, s legcsekélyebb figyelemre sem méltatta a *muka*, *szuszék*, *guzs* alakváltozatokat, holott ezek legalább is olyan gyakoriak, mint a hosszú *ú*-val valók, amelyek a fentebbiek szerint bizonyára csak újabbkori nyúlás következtében keletkezettek.

¹ ASBÓTH szerint (Jagič-Festschr. 242) ez volna *pózna* szavunk hangtörténete: **páonzina* > **páuzina* > **páuzina* > *pózna*. De ez teljességgel elfogadhatatlan.

vulg. latinságnak azon sajátosságára, hogy *u* előtti *au* helyén némelykor *a-t* ejtett (SzlJöv. I, 2:201 és MNy. X, 250). E szerint tehát a magy. *Pálos*-ban nem a klassz. lat. *Paulus*, hanem egy vulg. lat. **Palus* tükröződnék, vagyis a mai magyar hosszú *á* ebben az esetben nem korábbi *au*-ból lett, hanem vagy rövid *a*-ból nyúlt meg, vagy mindig *á* volt. Ez a magyarázat elég valószínűnek tetszik, s mindjárt az *Agoston* hosszú *á*-jára is alkalmazható volna, sőt esetleg a *Sál*-éra is, ha t. i. feltesszük, hogy ez utóbbi nem közvetlenül *Saul*-ból lett, hanem **Sálus* > **Sálos*-ból való olyan elvonás, mint amilyen *Pál* a *Pálos*-ból. Csakhogy vannak jelek, melyek e magyarázat helyességét kétségé teszik. Az, hogy *Pólyi* helynevünk is van, melyet a XIV. sz.-ban még *au*-val *Pauli*, *Pauly*-nak írtak (vö. CsÁNKI: MNy. II, 390), még nem szólna súlyosan ellene, mert hiszen fel lehetne tenni, hogy nemcsak a vulg. lat. **Palus* alakot vettük át, amelyből a magyarban *Pálos*: > *Pál* lett, hanem átvettük e mellett a klassz. lat. *Paulus* alakot is, amely a magyarban eleinte szintén *Páulus*-nak hangzott (adatokat l. MELICH, SzlJöv. i. h.), s ebből való elvonás lehetne az a *Pául* személynév, amelyből a *Páuli* > *Pólyi* helynév képződött. (Arra, azt hiszem, alig kellene gondolni, hogy ez a magy. *Pául* a ném. *Paul*-nak lehetne a mása.) Már feltűnőbb ennél az a körülmény, hogy ugyanazt az eredetileg *Saul* nevű családot vagy birtokot *Sál*-nak is és *Sól*-nak is nevezték (CsÁNKI: MNy. II, 387); ebben az esetben ugyanis már aligha lehetne szó kétszeri, t. i. vulg. és klassz. lat. átvételről. De olyan esetekben is találunk régibb *au* helyén *á-t* (esetleg *á* ~ *ó-t*), amelyekben az *au* után egészen bizonyosan nem következett *u*, amelyeknek *au* > *á* változását tehát nem tekinthetjük vulg. latin, hanem csakis magyar hangtörténeti jelenségnek. Ilyen mindjárt az, hogy a lat. *Mauritius*-ból egyfelől *Móroc* (vö. 1202: *Mauruhc*, 1237: *Mooroch*), másfelől *Mároc* (> *Márc* hn.; vö. 1381: *Maruch*, 1449: *Marocz* CsÁNKI, TörtFöldr. III, 261, *Márcfalva* MNy. IV, 126) lett. Talán ilyen az ó-magy. **drauc*-ból való *Daróc* mellett (vö. MELICH: MNy. XVI, 23; HÖMAN uo. 116) az erd. szász *Draas*, ha t. i. fel szabad tennünk, hogy ez az előbbinek **Drác* alakváltozatából való. Lat. *Esau*-ból *ĕzsáuloka*, s ebből *Izsólka* (vö. 1322: *Ysowlaka*) és **Izsálka* (> *Izsáka* > *Zsáka* hn.; vö. 1472: *Isaka* CsÁNKI, TörtFöldr. I, 628). Ném. *zaufen*-ből van *cáfol* és *cáfol* (SIMONYI: Nyr. XLV, 290), ném. *Zinnkraut*-ból *cindrót* és *cingrát* (EtSz.), nyj. *hupolyag* mellett *hólyag* és *hályog*, a 'penetrat, durchdringen' jelentésű *avik* ige mellett van *víz-otta* és *átódik* (EtSz. 184), *átó* > *áttó* (EtSz. 200), és nem lehetetlen, hogy talán a *Miklós* melletti *Mikulás á*-ja is ilyen eredetű. (Vö. azonban MELICH, SzlJöv. I, 2:198). De egészen kétségtelenül tanúskodnak magyar *au* > *á* fejlődés mellett: kny. *áugustus* >

N. *águsztus*, lat. *auditor* > N. *ágyitor*, hazai ném. *Auslág* > N. *ászlóg*, *áutomobil* > N. *átomobil*, ném. *wart auf* > nyj. *bértáfol* (HORGER: MNy. XV, 33), ném. *sauber* > nyj. *cábár* (SIMONYI: Nyr. XLV, 290), ném. *Zaun* csn. > *Cány* csn. (KOVÁCS: Adatok egy kevéssé ism. nyj.-ről 6), ném. *Verlaub* > nyj. *fellábas* MTsz., ném. *Hausknecht* > *hásznek* (MELICH, DLw.), ném. *Unterkäufer* > *interkáfár* (uo.), *Staul* > *Al-istál*, *Fel-istál* (CSÁNKI: MNy. I, 123), ném. *kaufen* > *káfol* (MELICH, DLw.), ném. *Kappzaum* > *kapicán* (uo.), lat. *Laurentius* > *Lárënc* csn., vog. *mayl* ~ magy. **mál* > *mál* (~ *mell*), szl. *nausva* > *násfa* (SZARVAS: Nyr. V, 208), hazai ném. *Pauchfleck* > nyj. *páflék* Szeged ~ *páflety* MTsz., hazai ném. *Raubschitz* > nyj. *rápsic*, ném. *tauglich*, *untauglich* > N. *táglik*, *untáglik*, hazai ném. *schwere Haubitzn* > kat. *vérábic* (Nyr. XLIX, 44). Mindezek alapján a *pók*-nak székely *pánk* alakváltozatát is korábbi **páwnk*-ból valónak gondolom.

Hogy végül a *pók* szónak a 'nagy has' jelentésű *pókhas* összetétel előtagjában egy-egy adat szerint *pok* és *puk* alakváltozata is van (MTsz.), az magyarázható ugyan a *ponk*, *punk* alakváltozatok η hangjának kiesésével is, de az sem lehetetlen, hogy talán, az összetétel elhomályosodása után, a *pukkad* ige hatása okozhatta.

HORGER ANTAL.

Az onogurok történetéhez.¹

II.

A bizánci források egy csoportja a *bolgár* népvét egy bizonyos Βούλγαρος-tól származtatja, aki e népnek állítólag törzsfője volt.² Ez a tudósítás azonban, amelyhez hasonló a középkori történeti irodalomban gyakran előfordul, épen olyan tudákos alkotás, mint a bolgárok nevének a Volga folyóval való összekapcsolása, mely ugyancsak bizánci forrásban bukkan fel először.³ A név eredetére vonatkozólag újabban két nézet hangzott el. DETSCHEV keleti germán eredetűnek tartja.⁴ NÉMETH GYULA pedig a törökből fejté meg. Szerinte a szó annyit mint 'keverék', vagyis oly népet jelöl, amely különböző elemekből tevődött össze.⁵

¹ L. MNy. XXVI, 4—18.

² Genesis, ed. Bonn. 85₂₂—86₁; Leon Diakonos, ed. Bonn. 103₂₂—₂₃ és a cod. Vatic. Urbin gr. 140 (s. XIII.) fol. 225^v-n olvasható kiadatlan nép jegyzékben: οἱ δὲ βούλγαροι ἀπὸ βουλγάρου τοῦ φυλάρχου αὐτῶν ἐπεκλήθησαν. — Michael Syrus krónikájában (i. kiad. II, 363) is szerepel egy *Bulgarior*.

³ Nikephoros Gregoras, ed. Bonn. I, 26₁₉—₂₁.

⁴ Der ostgermanische Ursprung des bulgarischen Volksnamens: Zeitschrift für Ortsnamenforschung II, 198—216.

⁵ La provenance du nom *bulgar*: Symbolae grammaticae in honorem Ioannis Rozwadowski II, 217—22 (Cracoviae, 1927.). — Így magyarázza már TOMASCHEK is: PAULY-WISSOWA, Realencyclopädie III, 1040. Vö. ZLATARSKI i. m. 37.

Nézzük mármost, hol és mikor tűnik fel először ez a név a történeti forrásokban?¹ A tudósításokban említett események időrendjét tekintve a névvel először a VII. századi Johannes Antiocheus munkájának töredékei között találkozunk, aki szerint Zenon császár már 482-ben segítségül hívta őket a keleti gótok ellen.² A keleti gótok és a bolgárok harcairól, melyek Sirmium vidékén folytak, más forrás is tájékoztat.³ 499-től kezdve a bolgárok már a bizánci birodalom határait pusztítják s a VI. század első felében többször betörnek Thrákiába és Moesiába.⁴ 514/5-ben a lázadó Vitalianus seregében, aki a Duna torkolata felől indul ki Konstantinápoly felé, bolgárokat is találunk.⁵ Mindezek a tények azt bizonyítják, hogy az a nép, melyet a bizánciak *bolgár*-nak neveznek, a Fekete-tenger északi partvidéke felől jelent meg. Jordanesnek a VI. század közepén készült munkája valóban ide is helyezi lakóhelyüket (ed. MOMMSEN 5. 37): Csaknem ugyan-ebből az időből való Kosmas Indikopleustes tudósítása is, aki 547—549 táján írt művében a keresztény népek között megemlíti a „skythák, hyrkanosok, herulok, bolgárok hyperboreus lakóhelyét“, amelyet azonban közelebről nem határoz meg.⁶ Fontosabb az említett Zacharias-féle egyháztörténet 569 táján készült népjegyzékének tudósítása, amely világosan megmondja, hogy a „kapukon túl“ (= a Kaukázustól északra) laknak a bolgárok.⁷

Mindezeknek a tudósításoknak a vizsgálata azt mutatja, hogy a *bolgár* név az V. század végén a Fekete-tenger északi partvidékén tűnik fel először. Itt kellett annak az új törzsszövetségnek vagy birodalomnak kialakulnia, amelynek tagjai e nevet viselték. Ha most még meggondoljuk, hogy a források nyilván ugyanazon népcsoport tagjainak megjelölésére felváltva használják a *hun* és *bolgár* nevet,⁸ hogy a hunok Jordanes világos tudósítása szerint Attila birodalmának felbomlása

¹ A bolgárookra vonatkozó történeti adatokat legújabban legteljesebben ZLATARSKI dolgozta fel idézett bolgár nyelvű művében. A legrégibb tudósításokat összeállítja DETSHEV is, i. m.

² Excerpta de insidiis, ed. C. DE BOOR 135₁₆.

³ Ennodii Panegyricus: MGH. AA. VII, 205, 211.

⁴ Marcellini comitis Chronicon: MGH. AA. XI, 95, 96, 103, 104; Theophanes, ed. C. de Boor 143, 217, 218.

⁵ Malalas, ed. Bonn. 403₇; Theophanes 160₁₄; Georgios Monachos, ed. C. DE BOOR 619₂₁.

⁶ The Christian topography of Cosmas Indicopleuste, ed. E. O. WINSTEDT 119₂₈ (Cambridge, 1909.).

⁷ „et ultra eadem portas Burgare et lingua eorum populus paganus ac barbarus; et urbes habent.“ (Ed. BROOKS II, 144.)

⁸ E tekintetben feltűnő, hogy a korábbi írók *hun* neveit későbbi írók kijavítják *bolgár*-ra. Vö. Malalas 437₁₉, 437₂₂, 438₂₇, 6, 9, 11, 451₁₁ és Theophanes 217₂₆, 27, 29, 218₂, 6, 10, 11, 219₉. — Későbbi források még a dunai *bolgár*-okat is *hun*-oknak nevezik. Így: Nikephoros patriarcha, ed. C. DE BOOR 69₃; τοὺς Οὐννοὺς Βουλγάρους; Vita Ioannicii, Acta SS. Nov. II, 386 c: Οὐννων ἔθνος ἦτοι Βουλγάρων; Philotheos, ed. BURY 156₁₀: Οὐννων ἦτοι Βουλγάρων stb.

után a Fekete-tenger északi partvidékére húzódtak vissza, továbbá, hogy a *bolgár* név megjelenését, amely NÉMETH GYULA megfejtése szerint 'keverék'-et jelent, közvetlenül megelőzi az ogur népek feltűnése a Maiotis keleti partjain, akkor legvalószínűbbnek látszik az a feltevés, hogy a *bolgár* népnév a nyugati hun és keleti ogur elemek egy egységben való tömörülésének köszöni eredetét. E meggondolások alapján HÓMAN BÁLINT felfogásához kell csatlakoznunk, aki szerint a „bolgár” egység megteremtője Attila legkisebb fia, az atyja halála után keletre visszavonuló Irnik volt, akit a dunai bolgárok nemzeti hagyománya is a fejedelmi lajstrom élére helyezett.¹ De egyszersmind azt is fel kell tételeznünk, hogy ebben az új népegységben — ha hun vezetés alatt jött is létre — az ogur elemek már túlsúlyban voltak s csakhamar vezetőszerphez jutottak. NÉMETH GYULA nyelvi bizonyítékok alapján már megállapította, hogy „ahol ogur nevű népeket találunk, biztosra vehetjük, hogy bolgárokkal van dolgunk” (Budapesti Szemle 1924. CXCV, 174). Minden a mellett szól, hogy e tétel fordítva is megáll: ahol bolgárokról hallunk, ott ogur nyomokra bukkanunk.

Ezek után térjünk át a dunai bolgárok eredetére vonatkozó tudósítások vizsgálatára. Amint ismeretes, két bizánci történeti munka: Theophanesnek 810—815 között készült Chronographia-ja és Nikephoros patriarchának († 829.) csaknem ugyanazon időben írott műve őrizte meg számunkra a dunai bolgárok honfoglalására vonatkozó tudósítást. A két író elbeszélésének szoros egyezése kétségtelenné teszi, hogy mindkettő ugyanabból a közös forrásból merített. Ennek az elveszett történeti műnek a korát megközelítőleg meg is tudjuk állapítani. A közös forrás — amint látni fogjuk — a VII. század végén, tehát Theophanes és Nikephoros munkáinál több mint száz évvel korábban íródott.

Theophanes (ed. C. DE BOOR 356—9) és Nikephoros (ed. C. DE BOOR 33—4), illetőleg a közös VII. századi forrás, melyet az előbbinek részletesebb elbeszélése hívebben őrzött meg, mint Nikephoros kivonata, a 679. évre teszi a dunai bolgárok megjelenését Thrákiában. Ehhez az eseményhez fűzi forrásunk a bolgárok eredetére vonatkozó elbeszélést, amelyet röviden a következőképen foglalhatunk össze. A Maiotis és a Kuban folyó vidékén volt a régi nagy Bulgária (ή παλαιά Βουλγαρία ή μεγάλη) és ott laktak a kotragok (Κότραγοι) is, a bolgárok törzsrokonai. Konstantinos császár (III. K., 641—668.) idején Κοβρατός volt Bulgária és a kotragok uralkodója, akinek öt fia volt. Ezek kevéssel atyjuk halála után az apai intelem ellenére szétváltak egymástól, s mindegyik magával

¹ Vö. GOMBOCZ: MNy. XVII, 15—21. (= UngJahrb. I, 194—203). — HÓMAN, Magyar történet I, 48.

vitte saját népét. Az első Βαϊανός (Theophanesnél Βαϊβαϊάν) ott maradt az ősi földön, a második Κόρραρος a Don folyó nyugati oldalára költözött. A negyedik fiú, kinek nevét nem említi a forrás, a Dunán átkelven Pannoniában, az avarok alattvalója lett, az ötödik pedig, akinek neve szintén nincs megadva, a ravennai Pentapolisban a rómaiak uralma alá került. Végül a harmadik fiú Ἀσπαρούς a Dnyeper és Dnyeszter folyókon átkelven¹ a Duna mellett telepedett le. Miután így öt részre szakadtak, előtörték a kazárok és az első fiút adófizetőjükké tették.

Kétségtelen, hogy e tudósítás két forrásra megy vissza: a dunai bolgárok nemzeti hagyományára és a bizánci krónikás önkényes kombinációira. Ez a tény az elbeszélés egyes részleteinek kritikai vizsgálatából tűnik ki.²

Mindenek előtt meg kell állapítanunk, hogy forrásunk Κοβρατος-a (a bolgár fejedelmi lajstromban: Ковртъ, illetve Ксртъ) történeti személy volt, akit más források is ismernek.³ Ezekből tudjuk, hogy fiatal korában a bizánci udvarban élt, ott vette fel a kereszténységet s Herakleios császárral, akihez szoros barátság fűzte, szövetségben állt. Egyik forrásunk azt is említi, hogy Kovrat felkelt az avar kagán ellen s annak embereit elűzte földjéről. Mindezekből az adatokból világos, hogy Kovrat, Herakleios császár (610—641.) kortársa, a VII. század elején bizánci támogatással egy új bolgár birodalmat alapított, melynek kiterjedéséről nincsenek pontos adataink, de amelynek középpontja kétségkívül a Maiotis keleti partvidéke, a Don és a Kubán közti terület volt. Theophanes és Nikephoros közös forrásából az is nyilvánvaló, hogy ez a birodalom kevéssel Kovrat halála után — ezt az eseményt ZLATARSKI 642-re teszi — felbomlott, s a bolgár nép egy része elhagyta az őshazát, a másik rész azonban, melynek Baján volt a feje, ott maradt a Maiotis vidékén. Bajánról Theophanes és Nikephoros szövege egybehangozóan azt írja, hogy „mind mai napig az ősi földön maradt“, és Theophanes még külön is kiemeli, hogy a kazárok népének Baján „mind

¹ Theophanes e helyéhez (357₂₇—358₃) l. V. BEŠEVLIJEV ügyes szövegjavítását: Byzantinische Zeitschrift XXVII, 35.

² Vö. MARQUART, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge 503. kk. — GOMBOCZ i. m. — ZLATARSKI i. m. 96 kk. — FEHÉR, Bulgarisch-ungarische Beziehungen 35 kk.

³ Kovratról l. Nikephoros patriarcha 24, The Chronicle of John, bishop of Nikiu, translated by R. H. CHARLES (London-Oxford, 1916.) 197, Géographie de Moïse de Corène (= Anania Sirakac'i), ed. SOURRY (Venise, 1881.) 17, 25. — Vö. ZLATARSKI i. m. 84 kk., FEHÉR i. m. 37 kk., HÖMAN i. m. 54 kk. — Ami a nevet illeti, a Kurt alak hitelességét igyekszik bizonyítani FEHÉR GÉZA, Остатки отъ свика на Дунавскитѣ прабългари [német kivonattal: Die Sprachreste der Donauprotobulgaren]: Bulletin de l'Institut archéol. bulgare V, 130, 153. — Magam a bizánci források alapján Kovrat-ot használok, minthogy a bolgár fejedelmi lajstrom variánsai a görög alakokból könnyebben vezethetők le, mint fordítva. ZLATARSKI szintén Kubrat-ot ír.

maig“ adót fizet. Ezt a kormeghatározást a két író csak a közös forrásból vehette, s épen ez határozza meg a közös forrás keletkezésének idejét, amint ezt már ZLATARSKI is észrevette.¹ Minthogy Kovrat a VII. század első felében élt, fia sem élhetett a VIII. század elejénél tovább. A közös forrás tehát minden jel szerint még a VII. század végén keletkezett.

Hasonlóképpen történeti személy Kovrat harmadik fia is. Forrásunk szerint Ἀσπαρούχ, kinek nevét a bolgár fejedelmi lajstrom Исперих és Еспер[ер]их alakban ismeri, a mai bolgárok őseit, a dunai bolgárokat vezeti új hazájuk felé.

Ha tekintetbe vesszük Agathon tudósítását, akkor kétségtelen, hogy a dunai bolgárok, vagy legalább is uralkodó rétegük az *onogur* népből való volt. De a dunai bolgárok eredetéről ránk maradt egy másik bizánci tudósítás is. Konstantinos Porphyrogenetos császárnál azt olvassuk, hogy a bolgárok Konstantinos Pogonatos császár (668—685.) uralkodása vége felé keltek át a Dunán, „amikor a nevük is ismeretessé lett, mert előbb *onogundurok*-nak (Ὀνογουνδούρους) nevezték őket“ (De thematibus, ed. BONN. 46₁₋₁). Ezt a tudósítást kiegészíti Nikephoros patriarcha, aki egy helyen Kovrat fejedelemről azt írja, hogy ő az *unogundurok* (Ὀυνογουνδούρων) ura (ed. C. de BOOR 24₁₀),² továbbá Theophanes, aki elbeszélését azzal vezeti be, hogy „szólani kell az *unogundur-bolgárok* és a kotragok (τῶν Οὐνογουνδούρων Βουλγάρων καὶ Κοτράγων) régi történetéről is“ (ed. C. DE BOOR 356₁₉₋₂₀).³ Ha mármost ezeket a tudósításokat összevetjük Agathon adatával, akkor nyilvánvaló, hogy az *onogundur* azonos az *onogur* névvel. Más kérdés a két alak egymáshoz való viszonya. Minthogy az *onogundur* név három különböző forrásban maradt ránk, s így szövegromlásra nem gondolhatunk, s minthogy másrészt Agathon *unogur* alakja is teljes hitelt érdemel, csak az a feltevés lehetséges, hogy az *onogundur* az *onogur*-nak vagy bolgár-török változata, vagy idegen nyelvi közvetítés által deformált alakja. E viszony teljes tisztázása még a turkologusokra vár.⁴

Agathon tudósítása tehát világosan bizonyítja nemcsak azt, hogy a dunai bolgárok őseit az *onogur* népben kell keresnünk, hanem azt is, hogy a VIII. század elején e név a dunai bolgárok közt még ismeretes volt. Később azután

¹ I. m. 98. — Vö. WESTBERG, Византийскій Временникъ XV, 241.

² Johannes nikiui püspök krónikája, mely itt szintén Nikephoros forrását írja ki, e név helyett *hun*-t ír (197₄₇).

³ A kéziratokban οὐνογουνδούρων, ὄνογουνδούρων, ὠνογουνδούρων ὀνογουνδούρων és οὐνοβουνδο- variánsok is olvashatók. Anastasios latin fordításában *Onogundurensium* van. Viszont Nikephoros patriarcha, aki a közös forrásból merített, a kettős név helyett Οὐνωων καὶ Βουλγάρων-t ír (i. m. 33₁₃₋₁₄).

⁴ Az *onogundur* alakot az *onogur*-ból származtatja már MUNKÁCSI: Ethnographia VI, 370; vö. FEHÉR i. m. 44.

eltűnt, s azt teljesen kiszorította a *bolgár* gyűjtőnév, amely a mai bolgárok nemzeti neve lett. Mindez pedig teljes mértékben igazolja ZLATARSKI elméletét, aki Agathon tudósításának ismerete nélkül is az onogundur népből származtatta a dunai bolgárokat (i. m. 123). Viszont FEHÉR GÉZÁNAK (i. m. 46, 79; vö. Turán IV, 34, 36) és HÓMAN BÁLINTNAK (i. m. 56) a feltevése, akik a dunai bolgárokból kutrigur töredékeket kerestek, önmagától esik el.

De Agathon tudósítása még többet jelent. Minthogy Nikephoros patriarcha szerint Kovrat „az onogundurok ura” volt, s minthogy a Kovrat alapította „Nagy Bulgária”-ra vonatkozó helymeghatározás pontosan egyezik az onogurok lakóhelyével, nyilvánvaló, hogy Kovrat birodalmának uralkodó népét az onogurokban kell látnunk. Mivel pedig — mint láttuk — 576-ban az onogurok a türkök szövetségébe tartoztak, arra kell következtetnünk, hogy Kovrat volt az, aki népét a függő viszony alól felszabadította. (Vö. ZLATARSKI i. m. 87. kk.) Egyszersmind ama feltevés elől sem zárkózhatunk el, hogy az onogur-püspökség felállítását, melynek létezéséről az említett püspökségi jegyzék tudósít, szoros kapcsolatba hozzuk Kovrat bizánci tartózkodásával és megtérésével.¹

Ha meggondoljuk, hogy Baján alakjának történeti voltát szintén nem lehet kétségbevonni — hiszen a közös forrás szerzője mint kortársára hivatkozik rá —, akkor megállapíthatjuk, hogy a VII. század első felében a Maiotis vidékén egy nagy onogur-bolgár birodalom létesült, melynek alapítója Kovrat volt, de amely az ő halála után csakhamar felbomlott. Kovratnak egyik fia, Isperrich, az onogurok népének egy részével elvonult nyugatra, a másik rész Baján vezérlete alatt pedig az őshazában maradt. Ezeknek az eseményeknek a történeti hitele minden kétségen felül áll. Ez a körülmény arra utal, hogy a közös forrás ismeretlen szerzője mindazt, amit az onogur-bolgárok eredetéről s a VII. századi onogur-bolgár fejedelmi család említett három tagjáról feljegyzett, megbízható forrásból merítette. Ez a forrás azonban nem lehetett más, mint maguknak a dunai bolgároknak a nemzeti hagyománya, akik a VII. század végén még híven megőrizték a származásukra, őshazájukra és a honfoglaló fejedelmi családra vonatkozó, alig félszázados történeti emlékeiket.

De a közös forrás Kovrat birodalmával kapcsolatban a kotragokról és Kovratnak még három más fiáról is szól. Vizsgáljuk meg a következőkben, hogy e tudósítások mennyi-

¹ Hogy a kereszténység milyen eredménnyel terjedt az onogurok közt, azt adatok hiányában nem tudtuk megállapítani. Meg kell azonban említenünk azt az érdekes analogiát, hogy a magyar Gyula és Bulcsu vezérek konstantinápolyi útját és megkeresztelkedését épen úgy nyomon követi Hierotheos püspök küldetése Τουρκία-ba, mint Kovrat konstantinápolyi tartózkodását az onogur-püspökség felállítását; vö. Skylitzes—Kedrenos, ed. Bonn. 328.

ben tekinthetők hitelesnek. A közös forrás két ránk maradt átirása közül Theophanes azzal vezeti be elbeszélését, hogy az onogundur-bolgárok és a kotragok régi történetéről óhajt beszélni. Ha tehát a következőkben egyszerűen csak Βουλγαρια-t, illetőleg Βούλγαροι-t ír és a kotragokat ezektől mindig elkülönítve említi, akkor nyilvánvaló, hogy ő, aki a dunai bolgárok nemzeti hagyományából merít s aki a dunai bolgárok eredetét óhajtja megvilágítani, a „bolgárok“ alatt az onogur-bolgárokat érti.

A kotragokról forrásunk azt a figyelemreméltó tudósítást adja, hogy azok egykor szintén „Nagy Bulgária“ területén laktak és a bolgároknak (onoguroknak) törzsrokonai (ὁμόφυλοι) voltak. Kérdés mármost, tudjuk-e ezt az állítást történeti adatokkal támogatni.

A Κότραγοι népnév — amint ezt a kutatók egyértelműen vallják — azonos a Κουτρίγουροι népnévvel, amely 547-ben tűnik fel Bizáncban. Ez a nép abban az időben a Dontól nyugatra tanyázik és a bizánci birodalom területét pusztítja. A császári udvar megnyeri ellenük a Dontól keletre lakó utigurokat, akik Prokopios szerint közeli rokonaik voltak. Ez utóbbiak rátörnek a kutrigurokra és megverik őket. Ha pedig tudjuk azt, hogy — mint fentebb vázoltuk — Bizánc ellen az V. század végétől a VI. század közepéig egymás után intézik támadásaikat a hun-nak és *bolgár*-nak nevezett népek, akkor fel kell tételeznünk, hogy ezek mögött legalább részben a *kutrigur*-ok rejtőznek, akik később — mint látni fogjuk — tényleg *bolgár* néven tűnnek fel.

Prokopios őrizte meg az ismert eredetmondát, amely a kutrigurok és utigurok származásáról szól (ed. HAURY II, 503—4). E szerint a két nép, mely két testvér-őstől származott, s akiknek apja hun király volt, eredetileg a Maiotis keleti partján lakott, de a mondai csodaszarvas vezetésével átkelt a kimmeriai Bosporoson s az ott lakó gótokat leverte. Az utigurok ezután visszatértek az ősi hazába, a kutrigurok pedig a Dontól nyugatra telepedtek le. Hogy Prokopios a csodaszarvas mondáját Priskos elveszett művéből merítette, azt már régebben bebizonyítottam.¹ Ez a körülmény tudósításával szemben bizonyos óvatosságra int. Elbeszélésének történeti magját abban látjuk, hogy a kutrigur és utigur rokon nép volt, amint ezt Prokopios egy másik helye is bizonyítja, továbbá, hogy ősi lakóhelyük a Maiotis keleti partvidékén volt. Ez utóbbi körülményt megerősíti az, hogy a Zacharias rhetor-féle mű népjegyzékében, mely régebbi bizánci forrásra megy vissza, a *kotrihar* a Kaukázustól északra lakó népek között szerepel (i. kiad. II, 144₃₀). A kutrigurok és utigurok

¹ EPhK. XXXVIII, 287—8. — E megállapításom helyességét FEHÉR (i. m. 31) kétségbe vonja.

ősi lakóhelye tehát ugyanazon a területen volt, ahol az onogurok laktak, illetőleg ahová a bizánci forrás „Nagy Bulgáriá“-t helyezi. Forrásunknak a kutrigurok ősi lakóhelyére vonatkozó állítását tehát hitelesnek kell tartanunk.

Nem ilyen egyszerű azonban annak a viszonynak a megállapítása, amely az onogurok meg a kutrigurok és utigurok közt fennállt. Ennek a kérdésnek a tisztázása már több kutatót foglalkoztatott. FEHÉR GÉZA azt igyekezett bizonyítani, hogy az *onogur* nép a VI. században két részre szakadt, s a *kutrigur* és az *utigur* név voltaképpen nem más, mint e két rész külön neve, továbbá, hogy az *onogur* név bizonyos időben egyértelmű volt az *utigur*-ral (i. m. 33. kk.; vö. Turán IV, 26). HÓMAN BÁLINT más magyarázatot keres. Szerinte az *utigur* név (ő az *uturgur* alakot használja) nem más, mint az onogurok és a szabirok 545 táján létrejött egyesüléséből keletkezett új törzsszövetségnek a neve (i. m. 49–50). Ezzel szemben a következőket hozhatjuk fel. Az utigurok a VI. század közepén nem azonosíthatók az onogurokkal, mert sorsuk különböző. Az utigurok egy része — mint Menandros szavai bizonyítják — 568-ban avar uralom alatt van, más részük pedig 576-ban a türkök szövetségéhez tartozik. Igaz, hogy ugyanakkor az onogurokat is rabjainak nevezi a türk kagán, de épen az a körülmény, hogy Menandros ugyanazon év eseményeit beszélve el ugyanazon töredékében, külön említi a két nevet, kizárja azt, hogy azokat azonos jelentésben használná (Exc. de leg. 204, 206, 208).¹ Ami egyes szabir törzseknek az onogurokhoz való csatlakozását illeti, azt bizonyos nyomok nagyon valószínűvé teszik.² Ez az esemény azonban, nézetem szerint, csak a szabirok 558. évi veresége után történhetett, mert a forrásokból világosan kitűnik, hogy az avarok nagy támadása volt az, ami a hatalmas szabir népet szétszórta (Exc. de leg. 443.). Ettől kezdve töredékeik csak a Kaukázustól délre bukkannak fel.³ Minthogy azonban az *utigur* név már 547 táján felmerül, nem jelölheti az onogur és szabir törzsek új egyesülését. De FEHÉR és HÓMAN feltevésével szemben legfontosabb ellenérvünk az, hogy az onogurok történetében — mint láttuk — megvan a folytonosság, ha a bizánci források aránylag kevésszer említik is őket. Az a nép, amelyet forrásaink olyan hatalmasnak rajzolnak és amelyet később a dunai bolgároknak találunk fel újra, nem

¹ Figyelmet érdemel a τοῦ φύλου τῶν Οὐνιγούρων és a τὰ φύλα τῶν Οὐνιγούρων megkülönböztetés is.

² L. erről a kérdéstről NÉMETH GYULA: MNy. XXV, 81–8.

³ FEHÉRnek a szabirokra vonatkozó adatait (i. m. 48) kiegészíthetjük még a következőkkel. A szabirok az 558. évi nagy vereség után nemcsak egyszer, 576-ban, szerepelnek, hanem szó van róluk az 572. és 578. évek eseményeivel kapcsolatban is. Ekkor azonban már nyoma sincs régi hatalmuknak. L. Theophanes Byzantios és Menandros töredékeit. DINDORF, HGM. I, 448; Exc. de leg. 201, 210, 463.

cserélhette fel a nevét néhány évre az utigurokéval. Nézetünk szerint a VI. század közepén a két név fogalmi köre nem azonos, s az utigurok az onoguroktól északra laktak.¹ Hogy az utigurok rövid szereplés után mint a türkök szövetségébe tartozó nép eltűnnek a forrásokban, abból csak azt az egy következtetést vonhatjuk le, hogy kiestek a bizánciak látó-köréből épen úgy, mint az ogurok is. Források hiánya miatt nem kísérhetjük nyomon további sorsukat.

De ha a VI. század közepére vonatkozólag kizártnak tartjuk is az *onogur* és *utigur* népnevek azonos jelentését, mégis fel kell tennünk, hogy a kutrigurok és utigurok az onogurokkal közeli rokonságban álltak. A közös őshaza is e mellett szól, de még döntőbb az, hogy a *kutrigur* és *utigur* (*uturgur*) névben is benne van a közös *(o)gur* tő.² Ez a körülmény arra vall, hogy e két nép az *ogur* népek nagy csoportjához tartozott. Ennek megállapítása azonban szükség-szerűleg vonja maga után azt a feltevést, hogy a kutrigurok és utigurok a többi ogur népekkel együtt 463 táján húzódtak le Nyugat-Szibériából a Kaukázus vidékére.³ Közelebről nem tudjuk meghatározni viszonyukat az onogurokhoz, de két eset lehetséges. Vagy az onoguroktól különválva már mint kialakult önálló egységek vettek részt az V. század közepén a vándorlásban, vagy pedig később a Maiotis melletti hazában — de mindenesetre még a VI. század előtt — szakadtak ki a rokon népek közül. Ha Prokopios eredetmondájára gondolunk, akkor ez utóbbi feltevés látszik valószínűbbnek. De bármiként történt is ez a folyamat, annyi kétségtelennek látszik, hogy forrásunk ama tudósítását, hogy a kotragok törzsrakonaik voltak „Nagy Bulgária“ lakóinak, tehát az onogurbolgároknak, hitelesnek kell tartanunk. Ha pedig ez így van, akkor minden valószínűség a mellett szól, hogy az ismeretlen bizánci itt is megbízható bolgár forrásból merített.

Forrásunk azonban még arról is tud, hogy Kovrat nemcsak az onogurbolgároknak, hanem a kotragoknak is feje-

¹ Az utigurokat az onoguroktól megkülönbözteti ZLATARSKI i. m. 33, SCHNETZ i. m. 160. DETSHEV i. m. 208—9. — Ez a megállapításunk természetesen nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy az onogurok és utigurok közt politikai kapcsolat volt. Ezt azonban Menandros szavai alapján csak úgy képzelhetjük, hogy az utigurok egy részét képezték az onogurok törzsszövetségének.

² NÉMETH: MNy. XVII, 206, KCsA. I, 151. — Máskép, de nézetünk szerint helytelenül MARQUART, *Извѣстія Русск. Археол. Инст. въ Ку*, XV, 11 kk. és UngJahrb. IX, 80. — Dolgozatomban e két népnevrnek a bizánci forrásokban leggyakrabban előforduló alakját használom.

³ Prokopiosnak az eredetmondához fűzött kormeghatározása, amely körülbelül 430-ra utal, e feltevéssel szemben nem lehet komoly akadály, mert Prokopios kronológiai tekintetben egyébként is megbízhatatlan és mert ő — mint szövegéből világosan kitűnik (i. kiad. II, 505) — a jelzett időmeghatározást csak terminus post quem-ként hozza fel.

delmük volt. Nézzük tehát röviden, mit mondanak a források a kutrigurok történetéről.

Agathias 558 táján azt írja a kutrigurokról és utigurokról, hogy ezek a folytonos küzdelmekben és portyázásokban felőrldtek, hogy „szétszórva másoknak szolgálnak“ és még ősi nevüket is elvesztették (DINDORF, HGM. II, 392). Agathias e szavait igazolják más források, amelyekből a következő képet nyerjük. A kutrigurok egy része már korán bizánci uralom alá került. Prokopios tudósítása szerint Justinianos császár 550-ben, miután az utigurok megverték a kutrigurokat, kétezer kutrigur családot telepített le Thrákiában (ed. HAURY II, 585—6). Közülük sokan már korábban is bizánci szolgálatba szegődtek. Az itáliai gót hadjárat idején Belizár seregében barbár szövetséges osztagokat (foederati) találunk, amelyeket Prokopios hunoknak vagy archaizálva massagetáknak nevez. Egy esetben módunkban áll megállapítani, hogy kik ezek a hunok vagy massageták. 530 táján az itáliai sereg egy ilyen szövetséges osztagának egyik vezére valami Sinnion, ugyanez azonban — mint maga Prokopios is kiemeli — 550-ben a meghódoló kutrigurok vezére (uo. I, 362, II, 586). A Bizáncba átszivárgó kutrigurok csak egy kis töredékét képezték e népnek. Ugyancsak Prokopiosból tudjuk, hogy 549-ben tizenkétezer kutrigur harcol a gepidák oldalán a longobardok ellen (uo. II, 582).¹ A kutrigurok és utigurok nagy része azonban 568 táján Baján avar kagán uralma alá kerül. Kitéjük ez az avar követségnek ama követeléséből, hogy a bizánci császár azt az évi díjat, melyet addig e két népnek fizetett, ezután az avar kagánnak fizesse, mint aki e népek ura (Menandros, Exc. de leg. 196).² Azt is tudjuk, hogy az avar kagán ugyanazon évben tízezer kutrigurt küld Dalmácia pusztítására (Exc. de leg. 458). Nyilvánvaló tehát, hogy az avarok, mielőtt a Duna-Tisza vidékén letelepedtek volna, leigázták a kutrigurokat meg az utigurokat és a kutrigurok egy részét magukkal sodorták új hazájukba. S ha később még a VII. század elején is találunk az avarok közt bolgárokat, akik velük együtt harcolnak — erre pedig több adatunk van —,³ akkor nem lehet kétségünk aziránt, hogy ezek a bolgárok azonosak a meghódított és avar uralom alatt élő kutrigurokkal. Nyugati források még arról is tudósítanak, hogy az avar uralom alatt élő bolgárok

¹ Prokopios e „massageták“ és „hunok“ közül soknak a nevét feljegyezte. E nevek jórészt tisztá törökös jeleget mutatnak.

² Vö. Theophylaktos 260₁₀, ahol Κοτταρηποι = Κοτταρηποι.

³ 600 táján az avar seregben — úgy látszik — külön osztagot képeznek (vö. Theophylaktos Simokattes, ed. C. DE BOOR 251). — 626-ban az avarokkal együtt részt vesznek Konstantinápoly ostromában (vö. Georgios Pisides, ed. Bonn. 55, 63). — A VII. század közepén az avar uralom alatt álló bolgárok egy része Thessalonike vidékére költözik (Acta. SS. Oct. IV, 179, 181, 188).

630 táján fellázadtak, s egy részük bajor földre menekült, más részük pedig 665 táján Felső-Itáliába költözött.¹

Ha ezeket az adatokat összevetjük a közös forrás tudósításával és meggondoljuk, hogy Kovrat Nikephoros szavai szerint felkelt az avar kagán ellen, akkor igazolva látjuk azt az állítást, hogy Kovrat az onogundur-bolgárokon kívül ura volt a kotragoknak is. Herakleios császár egyenesen az avarok ellen szövetkezett vele, mert érdekében állt, hogy azok hatalmát a maiotisi bolgárok erősítése által gyengítse. Így érthető, hogy Kovrat, miután az onogurok birodalmát megalapította, azok törzsrokonait, a Dontól nyugatra tanyázó kutrigurokat felszabadította az avar uralom alól s azokat az onogur-bolgár birodalom szövetségébe vonta.² Forrásunk tehát itt is a dunai bolgárok hagyományából merített, csak az események kronológiáját zavarta össze, mert a kotragok (kutrigurok) nem Kovrat halála után lépték át a Tanaist, hanem őket már a VI. század közepén a Don nyugati oldalán találjuk. Ebből azonban az is kitűnik, hogy forrásunk Kotragos-a nem történeti személy, nem Kovrat fia volt, hanem csak a kutrigurok névadó őseként jutott bele a bizánci forrás elbeszélésébe.³

Hasonló kronologiai tévedést követett el forrásunk a negyedik és ötödik névtelen fiúra, illetőleg azok népére vonatkozó tudósításaiban. Ha visszagondolunk a kutrigurok és utigurok történetének imént vázolt eseményeire, első pillanatra világos, hogy a negyedik és ötödik névtelen fiú népe szereplésének szintén megvannak a maga történeti nyomai. A Pannoniába, az avarok fennhatósága alá költöző, továbbá a ravennai Pentapolisban a bizánciak uralma alá tartozó néptöredékeket megtaláljuk a kutrigurok ama részében, mely előbb *kutrigur*, később pedig *bolgár* néven tűnik fel a forrásokban, mint tényleg avar fennhatóság alá tartozó nép, s amelynek töredékei valóban eljutottak Felső-Itáliába. A bizánci tudósítás azonban itt is összezavarta az események kronológiáját, mert a kutrigurok avar uralom alá jutása nem Kovrat uralkodása után, hanem épen egy századdal korábban történt. E két fiút tehát nyilván csak a bizánci krónikás tette meg

¹ Erről Fredegarius és Paulus Diaconus tudósít; vö. ZLATARSKI i. m. 118, FEHÉR i. m. 36, HÓMAN i. m. 56.

² L. erről ZLATARSKI i. m. 91 kk. — A kutrigurokat az avar áradat 558 táján csak részben sodorta magával a Duna-Tisza közére és egy részük régi lakóhelyükön maradt. 568-ban Baján avar kagán az utigurokat és kutrigurokat saját alattvalóinak nevezi. 576-ban az utigurokat azonban a türkök szövetségében találjuk, amit az bizonyít, hogy Anagaios, akit Menandros határozottan az utigurok uralkodójának nevez, a türk haderővel együtt ostromolja Bosporus városát (Exc. de leg. 204, 208). Ez alapon fel kell tételni, hogy a Dontól nyugatra lakó kutrigurok egy része szintén megmaradt régi lakóhelyén.

³ Így már ZLATARSKI i. m. 115.

Kovrat fiainak, illetőleg a pannoniai avar és itáliai bizánci uralom alatt élő bolgárok őseinek, de nevet sem tudott nekik adni, mert az illető néptörödékek kutrigur-származásáról, melyek az ő korában már csak a *bolgár* gyűjtőnevet viselték, nem volt tudomása.¹

Végeredményképen megállapíthatjuk tehát, hogy forrásunk a kutrigurokra vonatkozó tudósításainak magját szintén a dunai bolgárok nemzeti hagyományából merítette, akiknek emlékében még élt annak tudata, hogy a kutrigurok velük rokonok voltak, valamikor az őshazában velük együtt laktak, de korán elszakadtak tőlük s nyugat felé vonultak. Egyszermind arról is tudtak, hogy Kovrat onogur-bolgár birodalmába a kutriguroknak a Dontól nyugatra lakó törödékei is beletartoztak. Ezeket a tényeket aztán a bizánci krónikás saját ismeretei alapján bővítette ki, illetőleg dolgozta át. Az a tény pedig, hogy a dunai bolgár hagyományból merítő bizánci elbeszélésnek az onogurokra vonatkozó részletei világosak és tiszták, a kutrigurokra vonatkozók azonban elmosódottak és kiegészítésre szorulóak, maga is világosan bizonyítja, hogy a dunai bolgárok az onogurokból szakadtak ki. De ezzel együtt világossá vált az is, hogy az V—VII. században Nyugaton, a bizánci birodalom közelében feltűnő bolgárok individuális nevük szerint két nagy ogur eredetű csoportra oszlanak. Először a VI. században a kutrigur törzsszövetség tűnik fel, amely azonban hamar szétmorzsolódik, azután egy század múlva az onogurok jutnak hatalomhoz, akik megalapítják a mai bolgár birodalmat.

*

Forrásunk szerint volt Kovrat fejedelemnek még egy fia, Baján,² aki az őshazában maradt, s aki az előtörő kazárok adófizetője lett. Fentebb már rámutattunk, hogy Baján történeti személyiségében nem kételkedhetünk, s azt is említettük, hogy népében onogurokat, vagy legalább is az onogur népszövetséghez tartozó népet kell keresnünk. De ettől függetlenül is kétségtelen bizonyítékunk van arra, hogy a VIII. század közepén, tehát az onogur dunai bolgárok elvonulása után egy század múlva még mindig van egy másik nép, amely az *onogur* nevet viseli. Ez a tény a már említett bizánci püspökségi jegyzékből tűnik ki, amelyet, ha egyes adatai korábbi eseményeket tükröztetnek is vissza, mindenesetre a VIII. század

¹ A bizánci krónikás önkényes kombinációról l. FEHÉR i. m. 35 kk. — A bizánci forrás történeti hitelét helyesen itéli meg már ZLATARSKI i. m. 111.

² Theophanes kétszer ismétlődő Βαβαϊάν alakja minden valószínűség szerint téves dittographiának az eredménye, a βαϊ helyett βατ-ot írhatott a másoló, és a hibás alak benne maradt a szövegben. A helyes tehát Nikephoros Βαϊανός-a. A név etimológiájáról l. FEHÉR, Die Sprachreste der Donau-protobulgaren: i. h. 147, 157.

közepe felé állítottak össze. Bizáncban tehát még ebben a korban is ismertek egy *onogur* nevű népet a Maiotis vidékén.¹

De hát kik lehetnek azok az onogurok, akik még a VII. század végén, illetőleg a VIII. század elején is az onogurok régi hazájában, „Nagy Bulgáriá”-ban kazár uralom alatt laknak? Másképen úgy formulázhatnók a kérdést, hogy ismerünk-e a dunai bolgárokon kívül még egy népet, melynek az onogurokkal valami kapcsolata volt.

A magyar őstörténet kutatásának egyik legszilárdabb pillére NÉMETH GYULÁnak az a megállapítása, hogy a magyarok *ungar* (a bizánciaknál Οὐγγροι) neve nem származhatik — mint régebben hitték — az *ogur* népnévből, hanem csakis az *onogur* névből vezethető le. (On ogur, hét magyar, Dentümgöyer: MNy. XVII, 205—7 és KCsA. I, 148—55; vö. már MUNKÁCSI: Ethnographia VI, 352, 361.) Ha ehhez még hozzávesszük, hogy a kialakuló magyarságra vonatkozó legrégebb nyomok, a magyar történeti és mondai hagyomány szintén a Maiotis keleti partjaira, a Kubán vidékére vezet, akkor arra a következtetésre jutunk, hogy az *onogur*-oknak az őshazában maradt részében a magyarság rejtőzik.

De vajjon tudjuk-e támogatni azt a feltevést, hogy az onogurok és a magyarság közt szorosabb etnikai vagy politikai kapcsolat volt? Ezt a szempontot MELICH JÁNOS vetette fel, aki kiegészítvén NÉMETH alapvető megállapítását, abból indult ki, hogy a magyarok *ungar* neve végeredményében egy ó-szláv *ugri* ~ *ogre* alakra megy vissza, mely a bizánci Οὐγγροι alak közvetítésével terjedt el nyugaton. Minthogy pedig a szláv alak nagyon korai időre utal, MELICH arra a következtetésre jutott, hogy a magyarság ezt a nevet egyszerűen örökölte. Szerinte a szlávok így nevezték az onogurokat s utóbb e nevet átvitték az ugyanazon a területen lakó magyarokra. (Über den Ursprung des Namens Ungar: Archiv für slav. Phil. XXXVIII, 244—50.) MELICH e feltevése nyilvánvalóan még DARKÓ JENŐ ama régebbi állításán alapszik, hogy az onogurok már az V. század végén teljesen elpusztultak volna (i. m. 16—7).

Agathon és a püspökségi jegyzék tudósításai után, amelyek a kubán-vidéki onogurok kontinuitását az V. századtól a VIII. század közepéig kétségtelenné teszik, MELICH feltevést is módosítanunk kell. Ha ugyanis azt továbbra is fenn akar-nók tartani, fel kellene tenni, hogy a magyarság csak a VIII. század közepe után költözött a kubán-vidéki Onogoriába. Ennek azonban ellene szól több körülmény. Első sorban az,

¹ Ezen a tényen MOŠN feltevése sem változtat (i. m. 156), aki a püspökségi jegyzékben egy voltaképpen soha meg nem valósult tervezetet lát, amelyet a konstantinápolyi patriarchatus abból a célból készített, hogy a zsidóság ténfoglalásával szemben Kazária területén erősítse a keresztény miasziót.

hogy a magyarságnak a jövevényszavak tanúsága szerint hosszabb ideig kellett együtt élni egy ogur (= bolgár) nyelvet beszélő néppel; továbbá, hogy egyes bolgár jövevényszavak egyenesen a Kaukázus vidékére utalnak; végül az a tény, hogy a VII. század közepe után a Kubán vidéke már kazár uralom alatt áll, tehát a legnagyobb mértékben valószínűtlen, hogy egy nép a kazár birodalmon keresztülhatolva törjön magának utat a Maiotis felé (vö. HÓMAN i. m. 45). Ha azonban a magyarság már korábban ott volt, akkor az *onogur* nevet nem geográfiai azonosság révén örökölte, hanem azért, mert maga is beletartozott az onogurok törzsszövetségébe, vagyis Kovrat onogur-bolgár birodalmába.

Ismeretes, hogy GRÓF ZICHY ISTVÁN és NÉMETH GYULA arra az eredményre jutottak, hogy a finnugor eredetű magyarságnak az ogur (bolgár) elemekkel való érintkezése még Nyugat-Szibériában kezdődött. Ennek alapján fel kell tenni, hogy a 460 táján a Kaukázus vidékére vonuló ogur népek egyike már magával hozta a későbbi magyarság magvát képező finnugor törzseket. E népet a név tanúsága szerint az onogurok közt kell keresnünk. Ha pedig e szükségszerű feltevésből kiindulva nézzük az onogurok történetét, a magyar őstörténet több homályos pontjára fény derül.

Az onogurok — mint láttuk — a Kubán vidékén telepedtek le, az V. század végén beletartoztak a Fekete-tenger északi partvidékén kialakuló bolgár birodalomba s ennek révén felvették a *bolgár* gyűjtőnevet is. A VII. század elején ők képezik a Kovrat-féle bolgár birodalom uralkodó rétegét. Ekkor azonban történik valami, aminek következtében megoszlanak.

Theophanes és Nikephoros közös forrása arról tudósít, hogy nem sokkal Kovrat halála után fiai elváltak egymástól, s ezt nyomon követte a kazárok támadása, akik Bajánt adófizetőjükké tették. A bizánci forrás mondai motívumokkal színezi ki az onogur birodalom bukását és részekre szakadását. Ennek oka azonban csak valami külső erő lehetett. Nem gondolhatunk másra, csak az elbeszélésben is említett kazár nyomásra, amely tehát nem követte, hanem előidézte az onogur-bolgár birodalom bukását. Ezt a feltevést megerősíti Pseudo-Moses Chorenac'i tudósítása, amely szerint Aspar-hruk egyenesen a kazárok elől menekült a Duna vidékére (i. kiad. 17, 25; vö. ZLATARSKI i. m. 109, 123). De következik ez abból a képből is, amelyet a kazár uralom terjeszkedéséről más források alapján nyerünk.

A kazárok ugyanis a VII. század folyamán a Volga del-tája felől déli és nyugati irányban a Kaukázus, illetőleg a Krim felé terjeszkednek. Ismeretes, hogy a bizánci források szerint Herakleios uralkodása idején kezdenek nagyobb szerepet játszani. A bizánci császár 626-ban, a harmadik perzsa

hadjárat idején szövetségre is lép velük. Hívására a kazárok, akiket Theophanes keleti türköknek nevez, átkelnek a Kaukázuson és Tiflisz közelében csatlakoznak a császárhoz (Theophanes i. kiad. 315—6; Nikephoros i. kiad. 15; Georgios Monachos, ed. C. DE BOOR II, 670).¹ Erre az időre esik a maiotis-vidéki onogur-bolgár birodalom virágzása. Ha mármost meggondoljuk, hogy Kovrat Herakleiossal ennek haláláig baráti viszonyban állt, akkor kizártnak tarthatjuk, hogy Herakleios kaukázusi szövetségesei uralmukat a császár uralkodása alatt az onogurokra kiterjesztették volna. Viszont biztos tudomásunk van arról, hogy 698 táján a krimi Bosporos városában és a Maiotis keleti partján fekvő Phanagoria városában már a kazár kagán helytartói székelnek (Theophanes 373; Nikephoros 41).² Minden jel arra vall tehát, hogy a kazárok Herakleios halála (641.) után, de jóval 698 előtt vetették meg a lábukat a Kubán vidékén. Mindezek alapján azt kell következtetnünk, hogy a Maiotis keleti partvidéke a VII. század közepe táján jutott kazár uralom alá. De ugyanerre az időre esik a dunai bolgárok elvonulása nyugat felé, s így lehetetlen meg nem látni a közvetlen genetikuss összefüggést a Kovrat féle birodalom bukása és a kazár hódítás közt.

Az, amit most előadtunk, egyszersmind arra is vall, hogy a kazár nyomás szétszakította az onogurok népét.

A törzsek egy része elvonul nyugatra s ott a dunai bolgárok birodalmát alapítja meg, a másik rész pedig Baján vezérlete alatt ott marad az őshazájában s még a VII. század végén is a kazárok adófizetője. — Ha pedig meggondoljuk, hogy az onogur törzsek között ott kellett lenni a velük jött és két század óta velük együtt élő finnugor törzseknek is, továbbá, hogy a magyarság régi lakóhelye: Levedia azonos a bizánci forrás „Nagy Bulgária“-jával,³ s végül, hogy tudomásunk szerint a magyarok hosszabb ideig a kazár birodalom szövetségében éltek, akkor — amint ezt már GRÓF ZICHY ISTVÁN éles tekintete is észrevette⁴ — Baján népében magyarokat kell látnunk.⁵ Ehhez pedig önként kapcsolódik az

¹ Vö. L. DRAPEYRON, L'empereur Héraclius et l'empire byzantin au VII. siècle (Paris, 1869.) 216; E. GERLAND: Byzantinische Zeitschrift III, 363—5.

² Vö. KULAKOVSKIJ, Промное Тауриды (2. kiad. Kiev, 1914.) 65 kk., История Византии III, 287; A. A. VASILJEV i. m. 186 kk.

³ GRÓF ZICHY ISTVÁN, Levedia és Etelköz: Akadémiai Értesítő XXXVII, 172—84.

⁴ A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig 69.

⁵ Felmerülhetne még az a feltevés, vajjon Baján népében nem a később feltűnő volgai bolgárokat kell-e látnunk, vagy legalább is nem tartoztak-e bele azok is az onoguroknak az őshazájában maradt részébe. Hogy ezek szintén a Maiotis vidékéről húzódtak fel észak felé, azt kétségtelenül bizonyítja az a körülmény, hogy a volgai bolgárok egyik törzsének a neve: *barsüla* a VI—VII. századi bizánci forrásokban egy nép nevéként szerepel, amely nyilván az onogurok és szabirok szomszédságában lakott: < Βαρ > Ζάλοις

a következtetés, hogy az onogur nép megoszlása oly módon történt, hogy a harciasabb török törzsek, minthogy a kazárokkal nem vehették fel a küzdelmet, elvonultak nyugat felé, míg a békésebb finnugor törzsek meghódoltak, illetőleg belekapcsolódtak a kazárok szövetségébe.¹ Az onogur népnek e kettészakadása, amelyet kétségtelen ténynek kell tekintennünk, megadja a valószínű magyarázatát annak is, hogy a

Menandros, Exc. de leg. 443_o, Βασήλτ Theophylaktos Simokattes 258_o, Basilik' = Barsilk'? Pseudo-Moses Chorenaci 26; vö. Βερζιλια Theophanes 358_s, Βερ < ζ > κλια Nikephoros 34₁₄, Bersália Michael Syrus II, 364. — Pseudo-Moses Chorenaci azonban azt is feljegyezte, hogy e nép a kazárok elől menekült a Volga szigetére. Ha tehát feltételezzük — ami mindenesetre nagyon valószínűnek látszik —, hogy a későbbi volgai bolgárok szintén beletartoztak Kovrat birodalmának kötelékébe, kiválásuknak ugyancsak a VII. század közepén, a kazár hódítás idején kellett történnie. Ez esetben azonban a VII. század végén már nem lakhattak a Kubán vidékén és semmiesetre sem lehettek kazár uralom alatt. (A volgai bolgárokról l. MARQUART, Streifzüge 151 kk. FEHÉR i. m. 105—6 és Turán IV, 34—5.)

Ne felejtjük el azt sem, hogy Baján népének, vagyis az onoguroknak a nyomait a püspökségi jegyzék alapján egészen a VIII. század közepéig követhetjük. — Meg kell említenem még, hogy ZLATARSKI i. m. 114 Baján népet a X. században feltűnő fekete bolgárokkal azonosítja (ή μαύρη Βουλγαρία Konstantinos, De adm. imp. 81₂₋₃, 180₁₂; Чернии Болгаре a 945. évi orosz-bizánci szerződés szövegében). Sajnos a ránk maradt tudósítások alapján a fekete bolgárok lakóhelyét nem lehet pontosan megállapítani. WESTBERG, aki „Nagy Bulgáriát” is a Don és Dnyeper között keresi, a fekete bolgárok lakóhelyét is oda helyezi, vö. Византийский Временник XV, 242, 248. Ugyanúgy MARQUART, Streifzüge 503, aki a kutrigurok maradványait látja bennük. Ezzel szemben ZLATARSKI i. m. 114 a Kubán vidékére helyezi őket. Legújabbban MOŠIN (Сборник Русскаго Археологическаго Общества въ Королевствѣ С. X. С. 1, 57 kk.) szintén arra a feltevésre jut, hogy a fekete bolgárok a Maiotistól keletre laktak. Magam ez utóbbi felfogás felé hajlok s azt hiszem, hogy a fekete bolgároknak, akik a magyar honfoglalás után a Maiotis vidékén laktak, a magyarság egy elszakadt töredéke rejtőzött. E mellett a következőket hozhatjuk fel: MASŰDI a magyarokat határozottan bolgároknak nevezi (l. GRÓF ZICHY ISTVÁN i. m. 69, 76). NÉMETH GYULA is feltételezi, hogy a magyarság egy töredéke ott maradt a Don mellett (vö. MNy. XVII, 207, KCsA. I, 155). Végül még azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a magyarság Υἱρι Чернии = fekete onogurok neve pontosan megfelel a fekete bolgár elnevezésnek. Felmerülhetne a Σάβαροι ἄσφαλοι (= Μαύρα παιδια) néven említett magyar töredék és a fekete bolgárok azonosításának a gondolata, ha kronológiai és geográfiai nehézségek nem állnának útjába.

¹ Minthogy NÉMETH GYULA legújabb kutatásai (Magna Hungaria: Beiträge zur historischen Geographie, Kulturgeographie, Ethnographie und Kartographie, vornehmlich des Orientes, herausg. von H. MŽIK. Leipzig—Wien, 1929: 92—8) kétségtelenné tették, hogy a baskir (< beš-(o)gur) népben a magyarság egy elszakadt részét kell látnunk, nagyon közeledő az a feltevés, hogy ez a töredék ugyancsak a kazár hódítás idején, tehát a VII. század közepén vált el a Kubán vidékén kazár uralom alá kerülő néptől. Ha meggondoljuk, hogy Kovrat birodalmába Ispersch (dunai bolgárok) és Baján (magyarok) népén, továbbá a kutrigurokon kívül feltehetőleg beletartoztak a későbbi volgai bolgárok, továbbá a baskirok is, vagyis hogy abból összeomlása után öt csoport vált ki, akkor számbavehetjük azt a lehetőséget, hogy vajjon a bizánci forrás öt főről szóló elbeszélésének is nem a dunai bolgárok oly hagyományát szolgált-e alapul, amely megőrizte annak emlékét, hogy Kovrat birodalma a kazárok hódítása következtében öt részre szakadt,

finnugor magyarság miért nem bolgárosodott el teljesen, és a bolgár befolyás miért nem törülte el a nép finnugor jellegét. A török eredetű onogur nép lehozta őt finnugor rokonai közül, átsegítette a vándorlás veszélyein, a legalább két századon át tartó együttélés alatt megadta neki törökös szervezetét, részesévé tette saját kulturájának s nyelvét bolgár-török jövevényszavakkal gazdagította.¹ Akkor aztán elváltak, s a magyarság a kazárok szövetségéhez csatlakozott, akiknek — említett VII. századi forrásunk szerint — évi adót fizetett. A kazár szövetség kötelékében élő magyarság sorsát közelebről nem ismerjük, de későbbi tényekből arra kell következtetnünk, hogy az onogur befolyás alól lassanként teljesen felszabadult. Hogy a VII. századi onogur származású Baján, akiben a magyarság első, névszerint ismert fejét kell látnunk, milyen méltóságot viselt és milyen viszonyban állt az egyes törzsfőkkel, azt közelebbi adatok hiányában nem tudjuk megállapítani. A magyarság tényleges fejedelmének — e szó későbbi értelmében — nem tarthatjuk, mert hiszen Konstantinos tudósítása szerint Árpád előtt a magyaroknak „akár saját, akár idegen fejedelmük sohasem volt”. De ha figyelembe vesszük NÉMETH GYULÁnak azt a becses megállapítását, hogy a honfoglaló magyar törzsek nevei közt bolgár-török jellegűek is vannak,² ha meggondoljuk azt — amint ezt ugyancsak NÉMETH GYULA kutatásaiból tudjuk (MNy. XXIV, 150) —, hogy az Árpád-család nevei közt vannak bolgár-török eredetűek is (ilyen pl. Szent István apjának, Gézának a neve), ha továbbá meggondoljuk, hogy a magyar *gyula* méltóságnév kétségtelenül összefügg a bolgár fejedelmi család *Dulo* nevével, és hogy minden valószínűség szerint a hun-hagyomány is bolgár közvetítéssel jutott el a magyarsághoz,³ akkor egész sereg érvel támogathatjuk azt a nézetet, amelyet először HÓMAN BÁLINT fejtett ki (Magyar történet I, 65—7, 70, 103), hogy t. i. Árpád családja, a későbbi magyar fejedelmi család, az onogur-bolgár fejedelmi családtól származott le. A VII. századi Bajánban tehát, aki a nyugat felé vonuló dunai bolgároktól különváló magyarság-

illetőleg abból öt külön nép vált ki. A bizánci krónikás, akit a keletre szakadt részek nem érdekeltek, és aki nem is tudott róluk semmit, az általa jobban ismert és Bizánccal is kapcsolatban álló bolgár töredékeket könnyen tehetette ezek helyébe.

¹ Természetesen a török hatás nem kizárólag onogur-bolgár részről érte a magyarságot. Nyelvi nyomok, főleg az Árpád-család személynevei alapján fel kell tennünk, hogy nem bolgár-török elemek is részt vettek a magyarság kialakításában. Biztosan tudjuk, hogy az onogurok 576 tájától kezdve Kovrat birodalmának megalakulásáig türki fennhatóság alatt voltak. Erre az időre kell tehát tennünk a magyarságnak nem bolgár-török elemekkel való intenzívebb érintkezését.

² A M. Tud. Akadémia I. osztályában 1928. nov. 19-én tartott előadás.

³ GOMBOCZ: MNy. XVII, 15—21. — HÓMAN, A magyar hun-hagyomány és hun-monda 51 kk.

nak első uralkodója volt, a későbbi magyar fejedelmi család őseit kell látnunk.

Minden jel arra vall, hogy a magyarság etnikai kialakulása a VII. század végén nagyjában már befejeződött, s a kazár uralom alatt a magyar nép lényegesebb, kívülről jövő hatásoknak nem volt kitéve. Az onogur befolyás alól felszabadulván, erősebben kifejezésre juthatott finnugor jellege. Ezt bizonyítja az, hogy nemzeti nevévé lett a finnugor eredetű *magyar* név, mely később a IX. században arab forrásokban bukkan fel először. E mellett azonban az onogur szövetségbe tartozás emlékeként megmaradt az európai népek ajkán a magyarok másik neve is, mely a szlávok révén terjedt el. Mi sem természetesebb, mint az, hogy a szlávok, akik az egységes onogur népet *ugri* ~ *ogre* néven ismerték, ezt az elnevezést továbbra is megőrizték és az onogurokból kiváló magyarságot szintén e néven nevezték meg.

Annak is maradt nyoma, hogy az onogurok másik részét, a dunai bolgárokat ugyancsak e néven ismerték a szlávok, mielőtt a *bolgár* név közöttük elterjedt volna. Az orosz évkönyvek említenek egy Угру Бѣлии nevű népet.¹ Ezt az elnevezést eddig csaknem minden kutató a kazárookra vonatkoztatta.² Nézetem szerint e feltevés tarthatatlan, mert a szövegek összefüggéséből az tűnik ki, hogy ezek a „fehér onogurok“ a duna-menti szlovének földjére jöttek, márpedig a kazárok sohasem jutottak el odáig. Az Угру Бѣлии név szerintem a dunai bolgárok neve, kiknek régi Οὐννόγοροι nevét Agathon tudósításából ismertük meg. Az orosz krónikás azonban nem tudván, hogy a *bolgár* és *onogur* név ugyanarra a népre vonatkozik, kétszer említi a dunai bolgárokat: először Болгаре, majd Угру Бѣлии néven. Az a megjegyzése, hogy ez utóbbiak Herakleios császár idejében „kezdték lenni“ (почаща быти), Kovratnak és a bizánci császárnak fent említett kapcsolataira utal, amelyek révén az *onogur* név Bizáncban közismertté vált. Az orosz krónikás tudósítása tehát valami régi bizánci forrásra megy vissza. Ha magyarázatunk helyes, akkor az onogur nép két ágának a legrégebb orosz történeti forrásban két párhuzamos

¹ HODINKA, Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai 32, 69. Vö. MHK. 366—7.

² Így MELICH is (i. m.), aki ebben érvet lát a mellett, hogy az *ugri* nevet a szlávok a geográfiai azonosság révén átvitték más, az onogurokkal etnikai vagy politikai kapcsolatban nem álló népekre. — Megemlítem még, hogy a kazároknak Georgios Monachosnál (ed. C. DE BOOR II, 670) található Τοῦρκοι nevét az ó-egyházi szláv fordítás (ed. ISTRIN I, 434) Ουργα-vel fordítja, de csak azért, mert azt tévesen a magyarokra vonatkoztatja. L. erről KOSSÁNYI B., Ephraim, Bischof von Cherson, Missionär der „ΟΥΡΓΑ“: Aus den Forschungsarbeiten der Mitglieder des Ungarischen Institutes und des Collegium Hungaricum in Berlin. 1927, 97—101.

elnevezés: Угри Бѣли (=dunai bolgárok) és Угри Черни (=magyarok) felel meg. A „fehér“ és „fekete“ elnevezés pedig a hun-török népek neveiben gyakori jelenség, s épen az ugor-bolgár népek nevei közt is találunk „fehér ogurok“-at (Σαράγουροι) és „fekete bolgár“-okat (ή μαύρη Βουλγαρία). Ez a két név, nézetem szerint, tehát a dunai bolgárok és magyarok egykori szoros összetartozásának emlékét őrzi.

A magyarok — mint említettük — az onogurok elvonulása után a kazár birodalom szövetségébe tartoznak, melyből a IX. század vége felé mint honfoglaló nép bontakoznak ki. Ez az idő kerek számban kétszáz évet tesz ki. Ezt a tényt összhangba lehet hozni Konstantinosnak egy sokat vitatott tudósításával. A császár ugyanis azt írja egy helyt, hogy a türkök (=magyarok) három évig (ἐνιαυτοῦς τρεῖς) együtt laktak a kazárokkal s mint szövetségeseik minden harcukban részt vettek (De adm. imp., ed. Bonn. 168₁₅₋₆). E tudósítás ama részének helyességét, mely a „három“ évre vonatkozik, eddig csaknem minden kutató kétségbe vonta s e számot más számokkal, így pl. „háromszáz“-zal akarta helyettesíteni (l. pl. ΖΙΧΥ i. m. 65, 71). A javítás szükségessége mindenestre fennáll, de ez csak paleográfiai alapon történhetik. Mindenek előtt meg kell állapítanunk, hogy a ránk maradt kéziratokban e szám világosan ki van írva. De azt is tudjuk, hogy Konstantinos — mint általában a bizánciak — sok más helyen görög betűszámot használ. Azt is meg lehet állapítani, hogy Konstantinos régibb kéziratának betűszámait az újabb kéziratok fokozatosan átírják szavakkal. Teljes joggal feltehetjük tehát, hogy Konstantinos művének kérdéses helyén eredetileg betűszám állott. Ha azt vizsgáljuk, hogy a 3 jele: a γ milyen más betűszámmal téveszthető össze abban a korban, melyben a Konstantinos-kéziratokat másolták, tehát a X—XI. században (a De administrando imperio legrégebbi kézírata a XI. század végéről való), akkor arra az eredményre jutunk, hogy az csak a 200 jele: a σ lehetett, melynek unciális alakja ez időben rendkívül közel áll a γ-hoz (C : Γ). Ha azonban Konstantinos eredeti szövegében 200 állt, akkor ez az időmeghatározás pontosan egyezik azzal a megállapításunkkal, hogy a magyarság a VII. század közepén került kazár uralom alá.

Az a megállapításunk, hogy a dunai bolgárság és a magyarság egyaránt az onogurok népéből szakadt ki, megmagyaráz még egy bizánci tudósítást, amely sok fejtörésre adott okot, s amelynek hitelességét újabban kétségbe is vonták. Ismeretes, hogy 837-ben Bulgáriában felkelés támadt. Forrásunk szerint azok a makedonok, akiket 813-ban még Krum fejedelem ejtett fogságba és a Dunától északra telepített le, fellázadtak. A bolgárok szorongatott helyzetükben egy idegen nép segítségéhez folyamodtak, amelyet a források egymás után három

néven neveznek meg: Οὐγγροι, Οὐννοι, Τοῦρκοι¹ (Georgios Monachos Cont., ed. Bonn. 817 kk.). Ez a nép a magyarság volt, amely itt bukkan fel legelőször a bizánci forrásokban, s amely ebben az időben még Levediában a kazárok szövetségében élt. Konstantinos tudósítása szerint a honfoglaló magyarság érintkezésben állt a tőle elszakadt keleti résszel s üzeneteket is váltottak egymással. Teljes joggal feltehetjük tehát, hogy az onogurok két része közt az elválás után körülbelül százötven évvel még szintén nem szakadt meg a kapcsolat, és ezért hívják a bolgárok épen a magyarokat segítségül. Az onogur nép két ága közti kapcsolatnak bizonyára csak a dunai bolgárok elszlávosodása vetett véget, amely aztán nemcsak ősi kapcsolataik, hanem egyáltalán származásuk tudatát is eltörülte.²

*

Vizsgálódásaink alapján az onogurok történetének főbb mozzanatait a következőkben foglalhatjuk össze:

Az V. század közepe táján: az onogurok Nyugat-Szibériából a Kaukázus vidékére vonulnak s a Kubán mellett telepednek le.

A VI. század közepe után: az onogur törzsek türk fennhatóság alá kerülnek.

A VII. század elején: Kovrat¹ megalapítja az onogur-bolgárok birodalmát, „Nagy Bulgáriá“-t.

A VII. század közepén: a kazárok előnyomulása következtében Kovrat birodalma felbomlik, s az onogurok szétszakadnak; egy rész Isperich vezetésével a Duna vidékére vonul s 679-ben meghódítja mai hazáját (dunai bolgárok), egy másik rész Baján vezérlete alatt az őshazában marad s a kazárok alattvalója lesz (magyarság), némely részek pedig északkelet felé húzódnak (baskirok és volgai bolgárok).

A IX. század közepén: a kazár birodalom szövetségéből kiválik az onogur-magyarság s nyugat felé húzódva a század végén elfoglalja mai hazáját.

*

Fejtegetéseinkhez még további következtetéseket is lehetne fűzni. Felvethetnők azt a kérdést, hogy ha az onogur nép a dunai bolgárok és a magyarság kialakulásában egyaránt részt vett, nem kell-e a magyar analogia alapján feltenni, hogy a dunai bolgárok népe — melynek honfoglalás előtti nyelvét

¹ Megjegyzem, hogy e tudósítást tizenkét kéziratból ismerem, s a fenti nevek, egy lényegtelen eltérést nem tekintve, mindegyikben azonos alakban olvashatók.

² Ezzel szemben említésre méltó, hogy a magyarság történeti hun-hagyománya a *Belár* (= *Bolgár*) névben híven megőrizte a bolgárokkal való rokoni kapcsolatok emlékét. (Vö. HÓMAN, A magyar hun-hagyomány és hunmonda 51 kk.)

csak nagyon töredékesen ismerjük — a finnugor magyarsággal való huzamosabb együttélés következtében finnugor elemekkel keveredett. Ez esetben pedig megvan az a lehetőség, hogy a finnugor hatás nyelvi nyomokat is hagyott, legalább is oly mértékben, mint a milyen mérvű volt az ogur-bolgár hatás a magyar nyelvre.

E feltevések további fejtegetése azonban már túllépné kitűzött feladatunkat. Célunk csak az volt, hogy Agathon eddig ismeretlen tudósítása alapján megvilágítsuk az onogurok történetét. Ha hozzáfűzött következtetéseink helyesek, akkor azt a bolgár-török népet, amely a magyarságot megszervezte, és amelytől ez török jövevényszavai egy részét kapta, a dunai bolgárok őseiben, az *o n o g u r - b o l g á r o k b a n* kell látnunk.

MORAVCSIK GYULA.

Ó-francia jövevényszavaink problémái.

1. Noha ötletszerűen már régebben is felmerült az a gondolat, hogy a magyarban ó-francia jövevényszavak lehetnek (vö. CSÁSZÁR KÁROLY: Nyr. XI, 568), valójában KARÁCSONYI JÁNOS (MNY. II, 273) mutatott rá először, hogy ilyen jövevényszavaink történelmi föltételei megvannak, s egyszerűen mind egy közszavunkat és egy helyneveinket helyesen franciának állította, anélkül azonban, hogy erre vonatkozó bizonyítékait előadta volna. Részletesebben foglalkozik az ó-francia hatással MELICH JÁNOS; mégpedig egyrészt a középkori magyar helyesírásban fellelhető francia elemeket hangsúlyozza (MNY. IV, 328, Magyar Könyvszemle 1908: 142 és MNY. X, 386—8), másrészt egy csoport szavunkról és tulajdonnevünkéről igyekszik kimutatni azok régi francia eredetét (MNY. X, 388—405). E szavak: *botos*, *csemelet*, *kilincs*, *lakat*, *mester*, *tárgy*, *Páris*, *Lajos* és *bárd*, *bordély*, *mustár*; ez utóbbi hármat azonban kétesnek tartja. E nagyon érdekes és legnagyobb részét föltétlen meggyőző tanulmánynak azonban nem volt számottevő visszhangja. AUNER MIHÁLY gondosan összeállította ugyan a magyarországi középkori francia településre vonatkozó adatokat (Századok L, 28 és MNY. X, 420), PAIS DEZSŐ pedig a magyar-francia középkori érintkezésekről írt összegező tanulmányt (REtHongr. I, 15 kk., 137 kk.), a kérdés nyelvtudományi részével azonban senki sem foglalkozott, leszámítva elszórt s gyakran csak ötletszerű kisebb dolgozatokat néhány magyar helynévről (KARÁCSONYI: MNY. XIX, 27, XXI, 128; vö. még GOMBOCZ ZOLTÁN: MNY. XXI, 128), meg a magyar helyesírás vallon elemeiről (ECKHARDT SÁNDOR: MNY. XXIII, 571). A tudományos köztudatban nem egy szavunk él ó-francia eredetüként, anélkül, hogy e feltevésekkel valaki részletesebben foglalkozott volna. A közelmúltban megkíséreltem néhány

szavunk tüzetesebb megvizsgálását (REtHong. I, 184, MNy. XIX, 89, XXV, 181, 263, 338, XXVI, 30). Tömeges probléma vár azonban még megoldásra.

Sok a tennivaló a palaeographiai és történelmi kutatások terén. A középkori magyar helyesírás valamennyi francia elemének megvizsgálása, vagyis az eddigi tanulmányok kritikája és lényeges kiegészítése hátra van. Kevés vagy semmi sem történt az ó-francia betűvetés, valamint franciaországi latin formulák, kifejezésmódok magyarországi hatásának kinyomozására (vö. JAKUBOVICH EMIL a *dictus magister* kifejezéssel kapcsolatban: Klebelsberg-Emlék 169 kk. és Ak. Értesítő XXXVIII, 143 kk.), és annak a megállapítására, milyen csatornákon át történt ez a hatás. Sok a tennivaló a franciaországi szerzetes rendek magyarországi letelepülésének története¹ s a polgári település további adatainak felkutatása terén.

2. Nyelvtörténeti szempontból elsősorban az eddig ó-franciának ismert szavaink listája vár egyrészt megvizsgálásra, másrészt kiegészítésre. E munkában igen nagy óvatossággal kell eljárni. Hangalak és jelentés megfelelése gyakran nem elegendő kritérium arra, hogy valamely szónak francia eredetét eldöntse.

Vegyük például a magyar *diák* (fr. *diacre*) szót. A XIII. századtól kezdve találkozunk szórványosan a franciában a *-re* szóvég teljes lekopásával, sőt egyenesen szavunkra is akad példa: *soudiaque*, *archédiaque* (Vie de St. Sorbier LVIII. e. 7., id. Moissy, Dict. Norm. CXXVII. 1.) alakjában. Ennek a jelenségnek néhány példája még ma is él a közép-franciában: *tempora* > *tempe*, *Isera* > *Oise*, *scalpra* > *éhoppe* stb. szavakban: a vallonban pedig egészen általános szabály a *-re* elesése: *descendere* > *dihinde*, *tendere* > *tinde*, *arbore* > *ábe* stb., végül *diaconu* > *diacre* > *diaque* (vö. REMACLE, Dict. wall.-fr. s. v. *dyak*). Hangtani nehézség tehát nincs. Jelentés szempontjából ép oly könnyű volna a dolog megmagyarázása: *diaconus* papi embert, írástudót jelent, és jelentésbeli fejlődésére szép párhuzamot kapunk a *clericus* > *clerc* jelentésfejlődésében. A francia eredetet mégis habozás nélkül el kell vetnünk, mert a szó megvolt *dijak* (< *διάκονος*) alakban a környező szláv nyelvekben, mégpedig a latin ritusúakéban is, ahonnan, könnyen érthetően, összehasonlíthatatlanul több jövevényszavunk s köztük egyházi műszavaink zöme is származik (MELICH, Szláv jövevényszavaink I, 2: 239—40). Valószínű azonkívül jelentésénél fogva, hogy a szó egyidős nálunk többi, ilyen fogalomkörbe tartozó, szláv szavunkkal s magával a kereszténységgel, tehát régebbi, mint a francia bevándorlások. Minden francia-magyar hangtani és jelentésbeli egyezés ellenére a szót tehát szláv eredetűnek kell tekintenünk.

¹ Vö. Ó-magyar Olvasókönyv XXXIV. 1.

Különösen óvatosnak kell lennünk az olasz jövevényszavakkal szemben, melyek hangtanilag gyakran a franciából megmagyarázhatók. Általában, ha egy szó tárgyi és hangtörténeti szempontból egyaránt származtatható az olaszból és a franciából, a sűrűbb érintkezés és a nagyobb fokú műveltségi hatás alapján az olasz eredetet kell valószínűbbnek tartanunk.

Nem szabad azonban általánosítanunk. ECKHARDT SÁNDOR (MNy. XXV, 294) a *házsárt* szó német és nem francia eredetét fejtegetve szabálynak állítja föl, hogy ha egy szó németből is megmagyarázható, akkor a német eredet mellett kell döntenünk. Ez a tétel igaz, de csak nagy óvatossággal és nagy általánosságban alkalmazható. T. i. ha a szó, mint pl. a jelen esetben a német *hasehart*, *hashart* s különösen a magyar szó szempontjából egyedül fontos *haschart* a közép-németben ritka, míg a francia *hasart* (vall., loth. **hažart*) igen gyakori, már legalább is jogos az a feltevés, hogy a szó francia eredetű is lehet. Ha azonban kiderülne, hogy a magyarra nézve egyedül számottevő német *haschart* alak öpaζ λεγομενον, nyelvjárási szó s olyan vidéken élt múltó életet, honnan Magyarországra telepítés nem történt, akkor annak ellenére, hogy a szó német nyelvterületen a megfelelő alakban és időben megvolt, mégis csak a francia eredet mellett kellene döntenünk.

3. E részletproblémák mellett s azok synthesiseképpen azonban bizonyos általános problémák is várnak megoldásra, melyekre rá kell mutatni, habár a kísérlet, hogy kielégítő választ adjunk rájuk, még korai volna.

Ez általános problémák között legfontosabb s mintegy magában foglalja a többi annak az eldöntése, hogy mely időpontban történt ó-francia szavaink átvétele. A legrégebb magyar nyelvi előfordulás természetesen egyáltalán nem jelenti azt, hogy a szó már nem élt nálunk régebben is.

Mint igen sok nyelvészeti problémánál, itt is segítségül és ellenőrzésül kell hívnunk a történelmet és segédtudományait annak a megállapítására, milyen időben voltak meg az átvétel tárgyi lehetőségei, azaz mikor és hol alapultak a francia származású szerzetesek kolostorai, mikor került a királyi udvarba, Magyarország legfelsőbb társadalmába annyi francia, hogy azok révén műveltségi szavak átplántálódhattak s alsóbb társadalmi rétegekbe leszívároghattak, mikor kezdődnek a francia települések hazánkban, hol és milyen méreteken keletkeznek francia községek, esetleg nagyobb francialakta vidékek, honnan jöttek a szerzetesek, főurak, telepések, mikor és hol kezdődik a francia írás, helyesírás és formulázás hatása s milyen méreteket ölt. Mint láttuk, e problémák nagy része megoldásra vár, s ez a körülmény nem kis mértékben nehezíti meg az átvétel időpontjának kérdését. Másrészt, ha segítségül kell is hívnunk a történelemtudományokat, nyelvészeti meg-

állapításainknak a történelemtudomány is hasznát veszi, mert gyér adatainak hézagait áthidalják és sok esetben nyújtanak ott is útbaigazítást, ahol megbízható történelmi adatok egyáltalában nincsenek.

Ha tisztán a nyelvtudomány nyújtotta útbaigazítást használjuk föl, gyér jelentéstörténeti útmutatásokon kívül főképen a hangalakra vagyunk utalva. Ha a magyar szó hangalakjából megállapíthatjuk, hogyan kellett a jövevényt az átadás idejében az átadó francia nyelvben hangzania, akkor ismerve a francia hangtörténetet, bizonyos korhatárokat fel tudunk állítani, melyek előtt vagy melyek után a francia szó hangzása még vagy már más volt, mint amelyet a magyar szó történetéből kikövetkeztettünk.

Vegyük pl. szemügyre *csemelet* < ófr. *chamelot* szavunkat, melynek az átadás idejében *tšamelot*-nak kellett hangzania (MELICH: MNy. X, 392). Három olyan kritérium lelhető e szóban, mely az átvétel időpontjára becses adatokat tartalmaz. — A *tš* a XIII. század derekán lesz a közép-franciában *š*-sé (BRUNOT, Hist. de la langue française I, 334), a pikárdban még valamivel előbb, tehát a szónak *tš*-vel való ejtése felső korhatárként a XIII. század elejére mutat. — Kevésbé megbízható a második kritérium: a hangsúly előtti *e* megmaradása. Az *e > ə* leesését, különösen magánhangzókői *r* vagy *l* mellett — mint ez a jelen esetben is van — egyesek a XI. századra teszik (MEYER-LÜBKE, Hist. Gr. der frz. Spr. I, 111), mások a XIV. századig tolják ki (BRUNOT i. m. I, 408), ismét mások a XIV—XVI. századra teszik (SUCHIER, Grundriss I, 744). E látszólagos ellentmondás abban leli magyarázatát, hogy az interconsonanticus *e > ə* letompulása lassan végbemenő folyamat (bizonyos körülmények között ma is ejtik). Az *e* kiesése függ azonfelül a beszédtempó sebességétől, a mondat érzelmi hangulatától, a beszédmód választékosságától és a beszélő műveltségétől. Elvitázhatatlan, hogy már a Chanson de Rolandban (ed. GRÖBER) ismételten előfordul *merveille* < *mereveille* < *mirabilia* (1774, 2877) és *merveillus*, -e (815, 1094, 1423 stb.). Továbbá a XII. század folyamán egyéb szavak is fölbukkannak *e* nélkül írva, viszont gyakoribbá csak a XIV. századtól lesz az *e* nélküli írás és versben az *e* figyelmen kívül hagyása; sőt egyes nyomok arra mutatnak, hogy még a XVI. század elején sem hat idegenszerűnek, keresettnék e hang ejtése. Azonban az írás általában mindig kissé régebbi nyelvéllapotot tüntet fel (MEYER-LÜBKE i. m. 29 kk.), hisz a helyesírás mai nap is legtöbbször jelöli az *e*-t, s a verselés, melyből a szótagok eltűnésére általában következtetni szoktunk (TOBLER, Vom frz. Versbau 5. kiad. 31—85) szintén irodalmi, tehát bizonyos fokig archaicus nyelvhasználatot tükröz vissza, s így a francia versben az „*e caduc*“ túlnyomórészt mai napig is szótagnak számít. Ezeket tudva,

azt hiszem, közeljárunk az igazsághoz, ha föltesszük, hogy a gyorsmenetű, mindennapi beszédben az interconsonanticus szabad $e > a$ eltompulása már a XIII. században, ha nem is általánossá, de legalább is gyakorivá lett. A felső korhatárra vonatkozó ez az adat azonban jóval bizonytalanabb, mint az előbbi. — A harmadik kritérium, a szóvégi t megmaradása eddigi adatainkat megerősíti. A szóvégi t magánhangzó után a XIII. században esett le (SUCHIER, Grundriss I, 744); legrégebb adatunk 1246-ból való, vagyis a *csemelet*-ben meglevő t mint felső határra a XIII. század első felére mutat. Mind a $tš$, mind a t s némileg csekélyebb bizonyító erővel az e tehát az átvétel felső határának a XIII. század első felét igazolja. Történelmi adataink ennek nem mondanak ellent, hiszen tudjuk, hogy ekkor már nagy számmal voltak franciák Magyarországon (vö. AUNER és PAIS i. m.).

Ha az átvétel felső határát így a hangalak nyomán meg lehetős biztossággal meghatározhattuk is, szavunk mit sem árul el az alsó korhatárról, mivel már a X. században *tšamēlot* lehetett csak a francia ejtés. Itt segítségül kell vennünk a történelmi adatokat is, melyek szerint az átvétel tárgyi lehetőségei csak a XII. század elejétől állottak fenn (vö. az eddig említett cikkeken kívül REtHongr. VII.).

Akad szavaink között olyan is, mely mind az alsó, mind a felső korhatárra vonatkozólag útbagaizítással szolgál. Ilyen pl. a *tárgy* < ófr. *targe* (MELICH i. m. 403), melynek az átadás idejében *tardž*, *tardž*-félének kellett hangzania. A *dž* explosiva-elemét a $tš$ -vel egy időben vesztette el (l. fentebb a *csemelet*-nél), a felső határ tehát a XIII. század első fele. A szóvégi $e > a$ leesése azonban csak a XIII. században lesz általánosabbá (MEYER-LÜBKE i. m. 117), sőt a magasabb társadalmi osztályok nyelvében még ezen túl is sokáig kitart, úgyhogy a XII—XIII. századforduló előtt az e leesése csak igen szórványos lehetett. Ezzel az átvétel időpontja meglehetősen szűk körre, a XIII. század első évtizedeire szorulna.

E két szavunkból (s még néhány más, hasonló eredményre vezetőből) azonban nem lehet általánosítani; t. i. a priori semmi sem bizonyítja azt, hogy valamennyi szavunkat ugyanabban az időben, azonos körülmények között vettük át. Történelmi adataink három forrásra: előkelőkre, egyházi emberekre, telepésekre mutatnak, s adataink azt látszanak igazolni, hogy a beözlönés, település több rétegre tagozódik időben is, s hogy még a XV. században is vannak Magyarországon vallonul beszélő, nagyobb kiterjedésű telepék. Arról ugyanis tudunk, hogy a XI—XII. századforduló körül voltak Magyarországra vándorlások, s egy belga krónika nagyon valószínűvé teszi, hogy a XIV. század elején is került ide egy nagyobb raj telepés (Chr. Corn. Zantfliet, ed. MARTÈNE V, 455). A királyi udvarra gyakorolt műveltségi hatás is többretegű, s a szerze-

tes rendek útján a francia hatás huzamossá vált, sőt többször kapott utánpótlást (l. az idevonatkozó részletesebb adatokat az említett cikkekben, főként AUNER és PAIS dolgozatában, továbbá a REtHongr. VII.-ben). Tehát általánosítás helyett valamennyi szavunkat külön meg kell vizsgálnunk.

4. Ez nem könnyű feladat. Mindenesetre le kell számítanunk azokat a szavakat, amelyek semmi hasznos útbaigazítást nem adnak, mert hangalakjuk nagyon hosszú időn keresztül állandó. Sőt akad olyan szavunk is, melynek hangalakja mai tudásunk szerint szinte ellentmondó. — Így *mester* < ófr. *maistre* olv. *meštr* (MELICH i. m. 398) *š* hangja a XII. század második felére mutat; az *s t* előtt ugyanis *št* (> *ht*)-n keresztül kiesett, s a XIII. században már *preste* : *sajette* (Roman de la Rose 972—3), *dist* : *esperit* (Evang. de Nicodeme 1054—5)-féle rímeket találunk elég sűrűn, ami arra mutat, hogy az *št* fok még az előbbi századba tartozott.¹

Ezzel szemben igaz, hogy a XIV. századbeli Orthographia Gallica (ed. STÜRZINGER 35) az *st*-t *ght*-nek olvastatja, ami megengedné, hogy az *št* fok fiatalabb legyen. E kiejtés azonban MEYER-LÜBKE szerint (i. m. 155) a XIV. században már csak Angliában lehetett általános. — Másrészt a *tre* > *tř* változást nehéz a XIII. századnál régebbinek elképzelnünk (vö. a *targy*-nál mondottakat). Igaz, hogy mindezek a megállapítások ingatagok. A tények ugyanis valójában sokkal bonyolultabbak, semhogy teljes bizonyossággal lehessen megállapítani a valóságot a rendelkezésünkre álló hiányos adatokból. Az az idő mindenesetre az ingadozás ideje volt, mely sokkal hosszabbra nyúlhatott, mintsem azt rendszeren felteszik. Mégis, ha hozzávesszük, hogy a *tř* fejlődés *tr* helyett szintén meglepő (MNY. XXV, 184), meg kellene vizsgálni, vajjon nem észak-olasz eredetű-e szavunk; a német eredet föltevését ugyanis MELICH megdöntötte (i. h.).

5. De többi szavunkkal sem végezhetünk egykönnyen. Legfontosabb annak a kérdésnek az eldöntése, vajjon szavaink mind a közép-francia nyelvterületről (a francien-ből) kerültek-e hozzánk, vagy valamely más nyelvjárási terület irodalmi és köznyelvéből, esetleg egyenesen valamely nyelvjárásból.

Ez a kérdés fontos a szavak átvételi idejének a meghatározására is. Például az északkeleti s részben a keleti francia nyelvjárásokban az ófr. affricaták egy része, a *tš* és *dž* ma is megvan *tš*, *dž* (*t*, *d*) alakban, s így ha valamely ily hangot tartalmazó szavunkról, mint pl. *kilincs* az derül ki, hogy erről a területről való (t. i. e szóban az *ē* és a *tš* másutt egyidőben csak olyan régen volt meg, amikor még magyar-francia kölcsönhatásról szó sem lehetett), a felső kor-

¹ Ezt megerősíti az 1200 körüli Poème moral sűrűn előforduló *ht* írásmódja; pl. *ucehmeie* 10 c stb., *ehmaier* 479 a, *mahnje* 557 a (*maisnie*, *mainie* szintén) (ed. CLOETTA 101).

határ meghatározási lehetősége eltűnik, esetleg más hangjelenségekre korlátozódik.

Történeti adataink arra mutatnak, hogy telepeseink nagy része keleti és északkeleti Franciaországból került hozzánk, bár meglehet, hogy más területek is bőven szolgáltatottak hozzáink-vándorlókat, hiszen a francia okleveleket és kútfőket ebből a szempontból még nem vizsgálták meg, pedig amint a vallon levéltári anyag, úgy egyéb országrészek okmánytárai is tartalmazhatnak becses adatokat. De, mint láttuk, nemcsak polgári telepeseink voltak. A politikai érintkezés a királyi udvarba még a déli, provençal és burgund-francia (franco-provençal) nyelvterületről is sok embert vetett, s így a többi északi, valamint a közép-francia nyelvjárások mellett ezek a nyelvjárások is számbajöhetnek.

Ha ECKHARDT rámutatott a középkori magyar helyesírásnak néhány Vallóniára emlékeztető sajátosságára (MNY. XXIII, 571), mint az $sc = sz$, $nh = ny$,¹ nem szabad elfelednünk, hogy ezeken kívül előfordulnak egyéb francia helyesírási sajátosságok régi magyar okleveleinkben, melyek nem különösen a vallonra jellemzők, s melyek gyakoribbak, mint az $nh = ú$ jelölés. Így pl. a székesfehérvári keresztetek javainak 1193-ból való megerősítő levelében: a) $il = l$, tehát *Copuil* olv. *Kopuly*, *Concoil* olv. *Konkoly* (JAKUBOVICH—PAIS, Ó-magyar olvasókönyv 54, 58);² b) $gu = g e, i$ előtt *Sceguen* olv. *Szegén* (uo. 59); c) az igen gyakori $qu = k$: *Quereki* olv. *Kereki*, *Quer* olv. *Kér*, *Quiestou* olv. *Kiestou* (uo. 58, 59) stb.³ — Igaz, hogy e francia helyesírási hatás nemcsak bevándorló franciáknak, hanem Franciaországban tanult magyar egyházi férfiaknak is tulajdonítható, hiszen az oklevelek írói túlnyomórészt magyarok voltak, mint azt JAKUBOVICH és PAIS igen meggyőzően bizonyítják (i. m. 277). Továbbá helyesírási rendszerünk kialakításában része lehetett városaink oklevelezésének megkolostoraink írói tevékenységének, már pedig városi lakosaink és szerzeteseink között jelentékeny számban voltak francia eredetűek. — Mindenesetre helyesírásunk nem csupán vallon, hanem egyéb francia hatásra is mutat.⁴

(Folytatjuk.)

BÁRCZI GÉZA.

¹ Az $nh = ú$ jelölés igen ritka Vallóniában is; WILMOTTE (Rom. XVII, 542, XVIII, 209, XIX, 73) is igen kevés példát tud rá, az 1200 körüli időben leírt liège-i *Poème moral* (ed. CLOETTA 92) meg egyáltalában nem használja. Ezzel szemben a Vallóniában gyakori $lh: l'$ a magyarban ismeretlen. A $ch = ts$ és az $sc = s$ egész Franciaországban előfordul.

² A $gn = ú$ jelölés szintén előfordul az oklevélben: *Gnec: Nyék* (uo. 59), de ez az írásmód régibb a magyarban a francia hatásnál, mint 1055: *gnir usege, holmodia rea* (TihAl. uo. 22) mutatja, s ezért olasz hatásnak kell inkább tekinteni.

³ Egyes, valószínűleg szintén francia eredetű jelölések megállapítása, mint $ch = ts$ behatódó tanulmányozásra vár.

⁴ Az említett pár helyesírási sajátosság természetesen vallon földön is előfordul, de nemcsak ott.

Szent Margit szigete.

A Margit-Legenda elbeszéli, hogy Szent Margitot szülei tízéves korában Veszprémből a Duna szigetére hozatták, ahol „iftennek anyanak. zepplevtelen zyz marianak neve es oltalma ala“ klastromot építtettek, s a sziget „az idetevl fogua neuzeteteek zyz marianak zygetenek auag bodog azzon zygetenek. mert annak elevtte mondatyk vala nyulaknak zygetenek“ (MargLeg. 4). A legenda elbeszélését igazolják más történeti források is. Tudjuk, hogy a klastrom 1252-ben épült (CsÁNKI I, 8). Ettől kezdve középkori okleveleinkben többször előfordul a szigetnek *insula Beatae Virginis*, *insula Sanctae Mariae* neve, bár a régebbi nevek: *insula Leporum* vagy *insula Danubii* még sűrűbben olvashatók.

Ma a szigetet Szent Margit tiszteletére *Margitsziget*-nek hívjuk. FRANKÓI VILMOS azt mondja ennek a névnek a koráról, hogy a *Nyulak szigete* „már Mátyás korában dicső lakójának, a szent királyleánynak nevét vette föl s máig megtartotta“ (MREV. I. bev. CII. 1.). Tévednénk azonban, ha FRANKÓI szavaiból azt következtetnők, hogy a szigetet csak Mátyás idejében kezdték Szent Margitról elnevezni, s hogy Mátyás után csakis *Margitsziget*-nek hitták.

Már az Anjouk idejéből vannak adataink arra, hogy a szigetet Margitról nevezik. Beatrix királynénak egy 1319. évi oklevelében a sziget neve kétszer is: *insula beate Margarete* (AnjouOkm. I, 507); magának I. Károlynak is van egy 1342. évi oklevele, melyben a sziget: *Infula sancte Margarete* (Orsz. Lt. Dl. 3460., kiadva: FEJÉR VIII, 4:557, JAKUBOVICH EMIL szíves közlése). Ugyanebben az időben a szigeten levő dömés apáca-klastromot is nevezik egyes oklevelek Margitról. A budai káptalannak egy 1337. évi oklevelében a sziget: *Insula Leporum*, de a klastrom: *ecclesia sancte Margarete* (AnjouOkm. III, 353); ugyanúgy a pécsi káptalannak egy 1358. évi oklevelében a sziget: *Insula Leporum*, de a klastrom: *claustrum beate Margarethe* (uo. VII, 64).

Ezekből az adatokból arra lehetne következtetni, hogy előbb a klastromot nevezték el Szent Margitról, s azután a klastrom nevét vitték át magára a szigetre. E szerint a *Margitsziget* is azok közé a helynevek közé tartoznék, amelyek a templom vagy monostor védőszentjéről veszik eredetüket. Nincs azonban kizárva annak a lehetősége sem, hogy a szigetet a klastrom nevéől függetlenül azért nevezték el Margitról, mert a szent királyleány ott élt és ott is volt eltemetve. Ezt a lehetőséget nagyon valószínűvé teszi az, hogy van más olyan helynevünk is, mely a névadásnak azt a módját örököltette meg, hogy a szent halálának a helyét magának a szentnek a nevével ruházták fel. A kelenföldi hegyet már a XIII. században *Szent Gellért hegyé*-nek hívták. Bár a hegy mellett,

a mai Tabánban ugyanekkor volt Szent Gellért tiszteletére emelt templom (CSÁNKI I, 8), a Margit-Legenda szerint a hegy „azért mondatyk zent gelyert hegenek mert regen az hegynek alatta evletevt volt meg zent gelyert az kegyetlen kemeny pogan magyaroktvl“ (MargLeg. 148). Ugyanígy van ez a részlet a Jorg Valder-féle német legendában is, tehát az adat a magyar és a német legenda közös forrásából, Johannes Vercellensisnek Margit halála után néhány évvel írt latin legendájából való.

A *Margitsziget* régi nevei azonban — valószínűleg birtokjogi vonatkozásaik miatt — még sokáig megmaradnak. A legtöbb Anjou-kori oklevélben *insula Danubii, Leporum* vagy *Beatae Virginis* a sziget neve. Hivatalos iratokban még Mátyás király idejében is ezek a nevek szerepelnek. Amikor Mátyás 1462—1464 között Margit szentté avatása ügyében II. Pius pápához fordul, a szigetet így írja le: „Est quedam insula Danubio circumflua in conspectu huius civitatis nostre Budensis, que olim leporum, postea beate Marie dicta est“ (MREV. III, 175). Ranzanus is elmondja, hogy a szigetet régi nevén *Nyulak szigeté*-nek hívták, de Béla király a Boldogasszony tiszteletére épített templomáról *Szüz Mária szigeté*-nek nevezte el. Hozzáteszi azonban, hogy a nép az ő korában *Boldog Margit szigeté*-nek hívja (FontDom. IV, 213). Ugyanekkor pápai oklevelek, sőt a szigeti apácák is 1487-ben *insula Danubii, alias leporum* néven említik a szigetet (MREV. III, 305). Nem nevezi Margitról a magyar legenda sem. Mégis azt kell mondanunk, hogy ebben a korban már el volt terjedve a szigetnek Szent Margitról való elnevezése. Nemcsak Ranzanus megjegyzése bizonyítja ezt, hanem az is, hogy Jorg Valder XV. századi német legendájában *dye ynsel Sanct Margarethen* a sziget neve (vö. HORVÁTH CYRILL kiadásában: A Margit-legenda forrásai. A belvárosi reáliskola értesítője az 1907—8. isk. évről). Ez az elnevezés Jorg Valder eredetijében, Joh. Vercellensis legendájában nem volt meg. A fordító a sziget megnevezésében a legtöbb helyen eltért forrásától, sőt még azt is betoldotta fordításába, hogy a szigetet *Szent Margit szigeté*-nek nevezik Margitnak a szigetre való költözése óta (vö. LOVAS ELEMÉR: Pannonhalmi Évkönyv 1915—1916. 209, 280). Jorg Valdernek ez a változtatása és betoldása csak abból érthető meg, hogy ő a sziget nevét az előtte levő latin szöveggel ellentétben *Szent Margit szigeté*-nek tudta.

Ezek szerint a szent emlékü királyleány lakóhelyének a neve a XV. században, ha hivatalosan nem is, de tisztelőinek ajkán: *Szent Margit szigete*. Ám a régi nevek, különösen a *Nyulak szigete*, még századokkal később is ismeretesek. Nemcsak a Margit élettörténetével foglalkozó FERRARIUS ZSIGMOND (De rebus Ungaricae Provinciae S. Ordinis Praedicatorum

1637. 228. l.) és PRAY GYÖRGY (Vita S. Elisabethae necnon B. Margaritae 1770. 226. l.) tudja, hogy Szent Margit szigetét egykor *Nyulak szigeté*-nek, majd *Szűz Mária szigeté*-nek hitták, hanem hazánk egykorú állapotát leíró földrajzi munkák még a XVIII. században, sőt a XIX. század első felében is azt mondják, hogy a szigetnek vagy *Margitsziget* vagy *Nyulak szigete* a neve (vö. BÉL, Compendium Hungariae geographicum 1777. 119. l.; LIPSZKY, Repertorium 1808.; FÉNYES ELEK, Magyarországnak mostani állapota II. köt. 1837. 341. l.) A Budát, Pestet, Óbudát és a szigetet fővárossá egyesítő 1872. évi XXXVI. tc. azonban csakis a *Margitsziget* nevet iktatja törvénybe. Ekkor már ez a sziget általános neve. Így nevezik a róla szóló költői munkák is (vö. BAROS GYULA, Boldog Margit legendája 13. l.).

A Margitszigetet tehát már a XIII. században, Margit halála után alig ötven esztendővel *Szent Margit szigeté*-nek kezdik nevezni. Ez a név századokon keresztül együtt él a *Duna szigete*, *Nyulak szigete*, *Szűz Mária* vagy *Boldogasszony szigete* nevekkal. Elterjedése és a többi névnek lassú elavulása Szent Margit állandó, időnként nagy lendülettel fölbuzduló tiszteletének az eredménye.

SÁGI ISTVÁN.

Latin jövevényszavaink hangtana.¹

Latin *e*-hangok.²

A klassz. lat.-ban eredetileg két *e* hang volt: \bar{e} és \check{e} . Ezek hangszínét pontosan nem ismerjük, de valószínű, hogy legalább a későbbi időben az \bar{e} zárt, az \check{e} nyílt volt. Az *e*-hangok között kell tárgyalnunk a lat. *ae* és *oe* hangokat is, mert a klassz. lat. *ae* a Kr. u. II. sz.-ban, az *oe* pedig valamivel később monophthongizálódott. A lat. *ae* először \bar{e} lett, aztán megrövidült, és minthogy az *ae* jel az írásban leggyakrabban \check{e} -vel váltakozik, görög átírásban pedig ϵ a megfelelője, általában nyílt ϵ -nek tekintik. Az *oe*-t, amit görög szövegben leggyakrabban η -val írnak át, zárt ϵ -nek tartják, bár a román nyelvek megfelelői ebben a tekintetben nem mindig egybehangzóak (vö. ML., Einf. 108 és ML., Gram. I, 53). A Kr. u. III. sz. táján a lat. \bar{i} : vulg. lat. \bar{i} összeesett a zárt ϵ -vel, és ekkor a vulg. lat. *e*-hangok rendszere hangsúlyos szótagban a következő volt: I. Klassz. lat. \bar{e} , *ae* (*oe*) > vulg. lat. ϵ (vö. prov., fr. *ie*, ol. ϵ „aperta“ és *ie*, sp. *ie* [l. ML., Gram.

¹ L. MNy. XXVI, 45—53.

² Vö. LINDSAY 20; SEELMANN 175 kk.; SCHUCHARDT I, 226 kk.

I, 141]). — II. Klassz. lat. *e*, *oe* (*ae*), *i* > vulg. lat. *e* (vö. ol. nyelvjárási és ófr. *ei* [*> ai, oi* stb.], sp., port., ol. *e* „chiusa“ [l. ML., Gram. I, 81]). A quantitativ különbséget a fonetikai helyzet szabta meg: nyílt szótagban hosszú, zárt szótagban rövid.

A közép-lat.-ban az *ae*-t, úgy látszik, nyíltan olvasták. A legrégebb magyar oklevelekben és krónikákban lat. *ae* helyén *e* van, később *e*. A humanisták újra *e*-t írnak, míg a XVI. sz.-ban ezt az *ae* jelölés teljesen kiszorítja (vö. MELICH, Orth. Vng. 7 kk.).

Jövevényszavainkban a megfelelések a következők: I. Vulg. lat. *e* ~ magy. 1. *e*; 2. (R. *é* >) *é*. — II. Vulg. lat. *e* ~ magy. 1. *é*; 2. *é*.¹

I. Vulg. lat. *e*.

1. Magy. *e* (a nyelvtörténet folyamán mindig nyílt *e*): *Benedék* (1086/XIII. sz.: *Benedik*, 1211: *Beneduk* OklSz.; ÉrdyK. 295: *Benedek* stb. EtSz.) < egyh. lat. *Benedictus* (vö. lat. *bene*, ol. *bene*, fr., sp. *bien* ML., Gram. I, 143) | *Egyéd* (1135: *Egud*, 1184: *Egid* stb. OklSz.; JókK. 77, 78: *Eged*) < egyh. lat. *Aegidius* | *december* < lat. *Décembër* (vö. lat. *décem*, ol. *dieci*, sp. *diez* KÖRTING) | *templom* (alakvált. *tamplom*, *taplony* MTsz.) < lat. *tēplum* (ol. *tempio* KÖRTING) || második szótagban: *József* (ÉrdyK. 112: *Joseffet*) < egyh. lat. *Joseph*, gör. Ἰωσήφ.²

2. Magy. *é* (< *é*): *Jézus* (ÉrdyK., JordK.: *Jesus* NyK. XXXI, 106) < egyh. lat. *Jesus*, gör. Ἰησοῦς (ol. *Gesù*, de egészen népies **Gisu* volna, vö. GRÖBER I, 661; OrthVng. 9) | *Péter* (1086: *Petyr* SzlJöv. I, 2:202; HB.: *Peter*; Sylv.: HeydSeb. 63: *Peter*) < egyh. lat. *Petrus* (vö. fr. *Pierre*) | *dézsma* (ÉrdyK. 260, JordK. 428: meg *dezmallyatok*; Helt: Chron.: *dezma* OrthVng. 10) < ? ol. v. fr. *desima* (EtSz.), lat. *décima* (a szó mindenestre tudós szó az illető újlat. nyelvben és lat. vocalismust mutat) | *plébános* (magyar adatokban *é* nem mutatható ki, de a vulg. lat. *plēbs* *e*-vel hangzott, ol. *pieve* KÖRTING; OrthVng. 10) < egyh. lat. *plebanus* | *prépost* (ÉrdyK. 555: *prepostsag*-NySz.) < egyh. lat. *praepositus* | *prédikál* (Dévai: *predical*, *predicalásából* OrthVng. 10) < lat., egyh. lat. *praedicare* || második szótagban: *ekklézsia* (R. valószínűleg *é*-vel OrthVng. 10) < egyh. lat. *ecclesia*, vulg. lat. *eclesia* ML., Einf. 108 | *katédra* (ÉrdyK. 310: *ca-thedra*) < lat. *cathedra*, vulg. lat. *cathēdra*; vö. ófr. *chaiere*, fr. *chaire* | *Máté* (Dévai: szent *Matenál* OrthVng. 15) < egyh. lat. *Mathaeus*.

¹ A magy. *e*-hangok irodalmára vö. GOMBOCZ, MTNyt. II, 2:43.

² A gör. *η* a klassz. korbéli átvételekben általában zárt, de a közép-lat.-ban, különösen sok tudós szóban nyílt *e*.

II. Vulg. lat. *e*.

1. Magy. *ë*: *Bëtlëhëm* (BécsiK. 3: *Bëtlëhëmbë*, 252: *Bethlehem*; MünchK. 16: *bethlechembën*; CAL.: *Bötlehem* EtSz.) < egyh. lat. *Bethlehem*, gör. Βηθλεέμ | *Dëmëttër* (1240 k.: *Demutur*, 1337: *Demeter*- OklSz.) < egyh. lat. *Demetrius* | *cët*, *cëthal*, alakv. *cet* (BécsiK. 132: *Cethi*) < lat. *cëthë* tb.-e v. h. lat. *cëtus* MA., PP. (vö. EtSz.).

Itt azonban csak magashangú szavak jöhetnek tekintetbe, mert vegyeshangú magyar szavakban a rövid *e* asszociatív hatásnak van kitéve, t. i. minden *e* zárt lesz és megtartja zártságát akkor is, ha az illető szó illeszkedés útján átcsapott a magashangúak közé (vö. SIMONYI, A magánhangzók illeszkedéséről: Nyr. L, 3 kk.). Vegyeshangú szavakban tehát, ha a lat.-ban *e* volt is, a magy.-ban zárt *ë* van. (Néhány kivétel mégis van: *József*, *templom*, *novembër*.) Így:

A) Lat. *e* ~ magy. *ë*: *bëstye* < lat. *bëstia* | *rëce*, MA.: *rétze* < lat. *rëte* tb.-e *rëtia* (a tb.-re vö. ol. *rezza* < lat. *rëtia* KÖRTING) | *mörës* < lat. *mos* tb.-e *mörës* | *sekrëstye* < egyh. lat. *sacri(e)stia* stb.

B) Lat. *e* ~ magy. *ë*: *advënt* (ÉrdyK. 2; 158 stb.: *adveenth*) < egyh. lat. *adventus* | *Cëcilia*, *Cëcille*, *Cicelle* EtSz. < egyh. lat. *Caecilia* | *Egyiptom* < *Egyiptom* (JordK. 20, 234 stb.: *eegyiptom* NyK. XXXI, 209) < lat. *Aegyptus* acc.-a (vö. MNy. XIV, 76 k.) | *ëklëzsia* < egyh. lat., vulg. lat. *eclesia* ML., Einf. 108 | ? *Érzsëbet* (ÉrdyK., JordK.: *eersebeth* NyK. XXXI, 203) < egyh. lat. *Elisabeth(a)* | *zsëllye*, *zsöllye*, *sëllye* (NyK. XXIX, 342; NySz.) < lat. *sëlla* stb.

Az esetek legnagyobb részében, különösen sok egyh. lat. tudós szóban, nem lehet megállapítani az eredeti hang hangszínét; pl. *Jeruzsälëm* < egyh. lat. *Jerusalem*, gör. ἱερουσαλήμ, de ol. *Gerusalemme* (vö. GRÖBER I, 509; SzlJöv. I, 2: 177) | R. *Éfëzsom* (ÉrdyK. 177: *Eefesom*) < egyh. lat. *Ephesus* stb.

2. Magy. *é*: *dénár* (Sylv: UT. I, 315 b: *denar*- EtSz.) < lat. *dënarius* (nummus) | *krëta* OrthVng. 10 < lat. *crëta*, vö. fr. *craie* | CAL., PPBl.: *rëgula* > *rëgula* (BécsiK. 180: *regula*) < lat. *rëgula*, vö. ófr. *reille* KÖRTING | *tëgla* (BécsiK. 263: *tëgla*, JordK. 16a, 108a stb.: *teeglya* NyK. XXXI, 100; vö. OrthVng. 10) < lat. *tëgula* | *tënta* alakv. *tinta* (JordK. 875: *teenta*, ÉrdyK. 411: *teenta* NySz.) < lat. *tincta*, vulg. lat. **tencta* OrthVng. 10. — A *prëda é*-je (JordK. 162: *predath*, ÉrdyK. 398b: *predaat*), mely a magy.-ban nyilt (OrthVng. 10), román szempontból nem világos < lat. *praeda e*-je fr. *proie*, sp. *prea* szerint zárt, ol. *preða* szerint nyilt (ML., Gram. I, 240). A *vëlom* szóban a lat. és román nyelvek alapján zárt *ë*-t várnánk, de ÉrdyK. 218b: *velom* szerint nyilt < lat. *vëlum*, fr. *voile*.

Az újabb átvételekben (XVII—XVIII. sz. óta) a hosszú *é* természetesen mindig zárt: *akadémia* < lat. *academia* | *diéta* 'országgyűlés' < h. lat. *dieta* MLSz.; *diéta* 'gyógymód' < lat. *diaeta* | *hiéna* < lat. *hyaena* stb. || a lat. *-ērius*³, vulg. lat. *-ērius*³ (vö. fr. *-ier*) végződésben: *bandérium* < klat., h. lat. *banderium* DuC., MLSz. | *batéria* < h. lat. *batteria* MLSz. | *materia* < lat. *materia* | *minisztérium* < lat. *ministerium* stb.

Hogy a nyúlás melyik esetben történt a magy.-ban, melyik esetben az átadó nyelvben, azt nagyon nehéz megállapítani. Tény az, hogy a régi nyelvben sokkal több szóban volt *é*; pl. *brève* 'Pápa parantsolatja' GYARM., Voc. < lat. *breve* | *dékrétom* GYARM., Voc. és PP. 1708. < lat. *decretum* | *déklinátzio* GYARM., Voc. < lat. *dēclīnatio* | *éléfánt* GYARM., Voc. < lat. *elephantus* | *évangyeliom* GYARM., Voc. < egyh. lat. *evangelium* | *Jéromos* GYARM., Voc. < egyh. lat. *Hieronimus* | *rékvirálni* GYARM., Voc. < lat. *requirere* | *sékundálni* GYARM., Voc. < lat. *secundare* | *téátrom* GYARM., Voc. és DANK., Lex. < lat. *theatrum* stb.

A gör. *η* a Kr. u. II. sz.-ban *i* lett, a későbbi átvételekben tehát az *η* helyén a lat.-ban is *i* van; pl. *ταπήτιον* ~ vulg. lat. **tappitium* ~ fr. *tapis*, *ἀποθήκη* ~ lat. *apothica* ~ fr. *boutique* stb. (vö. RomForsch. XV, 854). Ez a megfelelés a magy. *patika* szóban < lat. *apothica*. — A gör. *αι* latin megfelelője *ē*: *platea*, *panacea*, *spondeus*, *museum* vö. R. magy. *muzéum* (Erdélyi Muzéum); de megrövidült a *platēa* szóban, vö. ol. *piazza* (magy. *piac*). (Vö. WEISE, Griechische Wörter 37.)

Lat. *e* ~ magy. *e* > *i*. Néhány esetben a latintól függetlenül végbement az *e* > *i* változás: *Illés* (1240 k.: *Elyas*, 1522: *Ilyees* OklSz.) < egyh. lat. *Elias* | *Ilona* (1146: *Helena* OklSz.; MargL. 75: *Elena*; 1565: *Ilona* OklSz.) < egyh. lat. *Helena* | *Izsó* (VárReg. 44, 243. §: *Esau*; 31, 118 stb. §: *Isou*, *Isov*) < egyh. lat. *Esau*, gör. Ἠσαῦ (az egyh. lat.-ban rövid *é*-vel, a XVI. sz.-ban hosszú *ē*-vel; vö. magy. *Ézsau* MNy. XII, 195) || első szótagon túl: *Bálint* (1361: *Balent* OklSz.; 1370: *Balenthfewld* CsÁNKI III, 599 stb.; a kódexekben *Bálint* EtSz.) < egyh. lat. *Valentinus* ~ **Balentinus* | *Lőrinc* (1240: *Leurenc*, 1256: zenth *lewrynych* OklSz.) < egyh. lat. *Laurentius*.

Latin *ĩ*.¹

Rövid és hosszú palatalis *ĩ*; az *ĩ* zárt, az *ĩ* nyílt. Az *ĩ* egyike a legállandóbb hangoknak a román nyelvekben; az ol. *ĩ*-t közvetlen folytatásának lehet tekinteni. A rövid (vulg. lat. nyílt) *ĩ* a fejlődés folyamán összeesett a zárt *e*-vel. Itt kell tárgyalni a gör. *υ*-t is, amely a latinban régi átvételekben ugyan *u* (*gubernator* < κυβερνήτης, *murtus* < μύρτος), de a

¹ Vö. LINDSAY 26 kk.; SEELMANN 191 kk.; SCHUCHARDT II, 218 kk.

klassz. korban *i*.¹ — Magy. szempontból nincs minőségi különbség sem *ī* és *ĩ*, sem *i* és *y* között.

A megfelelések a következők²:

1. Lat. *i* ~ magy. *i*: *Izsák* < egyh. lat. *Isaac* | *Simon* < egyh. lat. *Simon* | *Tiborc* < egyh. lat. *Tiburtius* || *ciprus* < lat. *cyprus* | *citrom* < lat. *citrum* | *mirrha* < lat. *m(u)yrha* || *Dávid* < egyh. lat. *David* | *Lucifer* < lat. *Lūcifer* | *papiros* < lat. *pap̄rus* || *bazsalikom* < klat. *basilicum* | *kanális* < lat. *canālis* stb.

2. Lat. *ī* ~ magy. *í*: *csizió* < klat. *cīsio* (EtSz.) | *família* < lat. *famīlia* | *primás* < klat. *prīmas*.

3. Lat. *ī* ~ magy. *i*: *liliom* < lat. *līlium* | *kánikula* < lat. *canīcula* | *Katalin* < egyh. lat. *Catharīna* | *paradicsom* < lat. *paradīsum* (acc.).

4. Lat. *i* ~ magy. *i* > *ē*: [*Kilián*] naptárainkban *Kellen* és *Gellen* SzlJöv. I, 2: 183 < egyh. lat. *Chilianus* | *Semjén* (több helység neve; vö. KARÁCSONYI: MNy. IV, 125: 1150: *Symean*, 1297: *Symien*, 1329: *Semjen*) < egyh. lat. *Simeon* || *Dénēs*, *Gyenēs* (1138/1329: *Dienis*; 1515: *Dienes* OklSz.; a kódexekben: *Gyenis* és *Gyenes* is EtSz.) < egyh. lat. *Dionysius* | [*Cécilia*] a kódexekben: *Cecelle*, *Cecelle*, *Cecelye* EtSz. < egyh. lat. *Caecilia* | [*mártir*] R. *martely* (SándK. 15: *martel*) NySz. < klat. *martyr* DuC. | *Velence* < vulg. lat. **Venicia*, **Veniza* MNy. II, 212.

5. Lat. *i* ~ magy. *i* > *ū* (>*ö*): *Fülöp* (1256: *Philup* OklSz.; első adat *ū*-vel ApostMélt. 36, 54: *fūlöp*) < egyh. lat. *Philippus* | *fülemü(i)le* (BesztSzój. 1197: *filemyle*; SchlSzój. 1787: *filemile*; VirgK. 107: *fūlemile* NySz.) < lat. *philomēla* || *Egyéd* (1138/1329: *Egid*, *Egudi*; 1135: *Egud*, 1184: *Egid*, 1211: *Eguid* OklSz.; 1409: *Zentheged* CSÁNKI I, 34) < egyh. lat. *Aegidius* | *B(ē)rēck* (1171: *Burucci* EtSz.; 1331: *Beruzk* CSÁNKI II, 736; 1354: *Zenthberek*, 1584: *Böröck* OklSz.) < egyh. lat. *Brictius* | *Fülöp* (1256: *Philupkue*, 1339, 1373: *Filep*, *Philep* OklSz.; ÉrdyK. II, 192, 286: *fileep* NyK. XXXI, 216; 1603: *Philöp* OklSz.) < egyh. lat. *Philippus* || *Benedék* (1086/XIII. sz., VárReg. 41. §: *Benedic* EtSz.; 1211, 1227, 1240 stb.: *Beneduk* OklSz.; MargL. 139, 152: *Benedewk* EtSz.) < egyh. lat. *Benedictus*.

6. Lat. *i* ~ magy. *u* > *o* (mélyhangú szavak hangsúlytalan végszótagjában): *Agoston* (1247: *Agustun*, 1603: *Agoston* OklSz.) < egyh. lat. *Augustinus* | régi magy. *Móroc*, újabban *Móric* (1211: *Mouroz*, *Mouruz*, *Mauruz*, 1304: *Moruch*, 1366: *Mouryz*, 1435: *Moroch*, 1614: *Móricz*- OklSz.) < egyh. lat. *Mauritius* | *Márton* (1135: *mortun* SzlJöv. I, 2: 194; 1339, 1358, 1377 stb.: *Marton*, *Morton*, *Marton* OklSz.) < egyh. lat. *Martinus*.

¹ Vö. SEELMANN 219—21; ML., Einf. 111—2.

² A magy. *i*-hangokra vö. GOMBOCZ, MTNy. II, 2: 33 kk.

Latin ő.¹

A lat. *ō* zárt, az *ö* nyílt. — Magy. szempontból minőségi különbség nincs.

A megfelelések a következők²:

1. Lat. *o* ~ magy. *o*: *Domokos* < egyh. lat. *Dominicus* | *Dorottya* < egyh. lat. *Dorothea* | *forma* < lat. *fōrma* | *iskola* < lat. *schola* | *pompa* < lat. *pompa* | *porta* < h. lat. *porta* 'fundus, sessio' MLSz. | *diploma* < lat. *diplōma* stb.

Lat. *o* ~ magy. *ó*: *óra* < lat. *hōra* | *mörös* < lat. *mōrēs* tb. | *patrónus* < lat. *patrōnus* | *cérémónia* < egyh. lat. *caerimōnia* | *zsinagóga* < egyh. lat. *synagōga*. — Hangsúlyos (lat.) nyílt szótagban nem lehet eldönteni, hogy a nyúlás a magyarban történt-e vagy a vulg. lat.-ban: *kórus* < lat. *chōrus* | *mód* < lat. *mōdus* | *rózsa* < lat. *rōsa* | *sólya* < lat. *sōlea* | *stóla* < lat. *stōla* | *g(olyó)bis* < lat. *glōbus* | *parókia* < lat. *parochia* stb. || nyílt szóvégen mindig *ó*: *báró* < klat. *baro* DuC. | *náció* < lat. *nātio* | *porció* < lat. *portio* | *rébélió*, *ribillió* < lat. *rebellio* stb.

2. Lat. *o* ~ magy. *a*: *patika* (BécsiK. 204: *paticae* NySz.) < lat. (*a*)*potheca* | *Tamás* (1427: *Thamas*- OklSz.; kódexekben: *Tamás* SzlJöv. I, 2:206) < egyh. lat. *Thomas* | [*Domokos*] SermDom. II, 588: *damokus*; kódexekben *Damonkus*, *Damankos*, *Damunkus* alakváltozatok SzlJöv. I, 2:165 < egyh. lat. *Dominicus* | *Antal* (MargL. 112: zent *antálnak* SzlJöv. I, 2:155) < egyh. lat. *Antonius* | *Salamon* (1186: *Solomun* SzlJöv. I, 2:204; VárReg. 4, 68, 213. §: *Solomun*) < egyh. lat. *Salomon* | *Bertalan* (1211: *Bortolon*, 1386: *Barthalom* EtSz.) < egyh. lat. *Bartholomaeus*.

3. Lat. *o* ~ magy. *u*: *Ambrus* (1211: *Ombreus*, 1240 k.: *Ombruus*, 1577: *Ambros*, 1584-től: *Amborus*, *Amburus* OklSz.) < egyh. lat. *Ambrosius*.

4. Lat. *o* ~ magy. *R. i, u* (ma *o*): [*Tamás*] 1138/1329: *Thumas* 3-szor, *Thomas* < egyh. lat. *Thomas* | [*Kozma*] 1138/1329: *Cuzma* (*Damian*), 1199: *Cufmadomiam* SzlJöv. I, 2:184 < egyh. lat. *Cosmas* || [*Aron*] KTSz.: *aarun* < egyh. lat. *Aaron* | [*kántor*] 1314: *cantur*, 1329: *Kanthur*, 1346: *cantor* OklSz. < lat. *cantor* | [*pásztor*] 1095: *Pasztur*, 1240: *Pasztur*-, 1339: *Pasztur*, 1370-től: *Pasztor* OklSz. < lat. *pāstor* | [*Salamon*] 1138/1329: *Salamin* 3-szor; 1186: *Solomun* SzlJöv. I, 2:204; VárReg. 45, 383, 374 §: *Solomun* < egyh. lat. *Salomon* | [*Sámson*] 1138/1329: *Samsin* 6-szor, *Samson* < egyh. lat. *Samson* | [*Simon*] 1138/1329: *Simim* (?), *Simun* 5-ször, *Simon*; 1258: *Simun*, 1275-től *Simon* OklSz. < egyh. lat. *Simon*.

A 4. alatti *o* ~ *u* megfelelések vizsgálatánál SZINNYEI (NyK. XLIII, 108 kk.) utal arra, hogy a *kántor* és *pásztor*

¹ Vö. LINDSAY 34 kk.; SEELMANN 208 kk.; SCHUCHARDT II, 91 kk.

² A magy. *o*-hangokra vö. GOMBOCZ, MTNyt. II, 2:40.

szavak *u*-ja esetleg vulg. lat. kiejtéssel lehet kapcsolatban. SCHUCHARDT II, 100 kk. idéz példákat a klassz. lat. *-or* ~ vulg. lat. *-ur* megfelelésre *genitur*, *moderatur*, *lectur*, *rectur* stb. Ez azonban nem magyarázza meg sem a többi lat. alakot, sem a más jövevényszavakban, sőt eredeti magy. szavakban is megfigyelhető *o* ~ *u* megfelelést, úgyhogy itt csak valami különleges magyar hangmegfelelésre lehet gondolni. A XII—XIII. sz.-ban *o* > *u* változásról nem lehet szó, tehát csak hanghelyettesítésben kereshetjük a magyarázatot. Úgy látszik, hogy eredetileg (főleg hangsúlytalan) tőszótagban is megvolt az a szabályszerűség, amelyet a képző (rag és jel) előtti magánhangzóknál tapasztalunk, t. i. legrégebben csak a legmagasabb és legalacsonyabb nyelvválású magánhangzók lehetnek hangsúlytalan szótagban. Ezt bizonyítják az illeszkedésnek olyan esetei, mint pl. a *kápolna* ~ 1270, 1313, 1321/8: *Capulna*- OklSz. < lat. *capella* | 1336: *Alexandur*; MargL. 185: *alexandor* SZINNYEI i. h. < egyh. lat. *Alexander*, — másrészt az ú. n. ejtéskönnyítő magánhangzók, pl. *Sándor* ~ 1332, 1342: *Sandur* OklSz., Kovács, Ind. < egyh. lat. *Sandrus* az *Alexandrus* mellékalakból MNy. X, 100 | *Péter* ~ 1138/1329: *Petir*; 1237, 1240 k., 1286 stb.: *Petur* OklSz. < egyh. lat. *Petrus* | [*András*] R. *Andorás*, *Andurás*; 1336: *Scenthanduryas* OklSz. < egyh. lat. *Andreas* | *Démétér* ~ 1240 k.: *Demutur* OklSz. < egyh. lat. *Demetrius* v. *Dimitrius* stb. — E szerint ha a magy.-ba egy *Sámson*, *Simon* típusú szó került, az legrégebben hanghelyettesítéssel (először *Sámsin*?) *Sámsun*, *Simun* lett, és ennek a hangállapotnak a nyomai vannak megőrizve a felsorolt adatokban.

(Folytatjuk.)

FLUDOROVITS JOLÁN.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

X—XIII. századi német tulajdonneveinkről. (Válasz egy kérdésre.) A német etymonú X—XIII. századi hazai személynevek (keresztnevek) nyelvünkbe vagy az egyházi latin nyelv vagy pedig a németekkel való közvetlen, ú. n. népi érintkezés útján kerültek. A kétféle úton jött neveket így lehet szemléltetni:

A német *Waldhar*, *Waltheri*, *Walther* személynév emlékeinkben a XI—XIII. században kétféle alakban jelenik meg:

A) Német nyelvből alakult egyh. latin alakban: *Waltherus* magister (többször a Vita S. Gerardiban) | *Waltherus*, nagyváradi püspök II. István (1116—1131.) király idejében.

A *Waltherus* a német *Walther*-ből latinositott alak; feltehető, hogy az illetőt németül *Walther*-nek hívták, s nevét a magyarországi latinban *-us* végzettel latinositották. Hogy a név viselői németek voltak-e anyanyelvükre nézve is, el nem dönthető, ha csak egy-egy emlék azt határozottan nem mondja, — de hihető.

B) II. Géza királynak egy 1157-ből való, az esztergomi káptalan nánai és párkányi sóvám-jövedelmére vonatkozó oklevelében mint tanú *Galterus* episcopus szerepel (az esztergomi érsek ekkor Lukács).

A *Galterus* név is végeredményben a német *Waldhar*, *Walther* mása, csakhogy itt az történt, hogy a német név új-latin nyelvi (francia vagy olasz vagy mind a kettő) területen *Gualter* lett, ebből ez országok egyházi latin nyelve *Gualterus*-t csinált, s mi a *Galterus* latin nyelvi nevet az egyházi latinnal együtt kaptuk (vö. fr. *Galter* > *Gauthier*, ol. *Gualterio*, *Qualterio*). Ebben az esetben a név németből való román nyelvi név latinizálása, s mi latin nyelvi közvetítéssel, tehát ú. n. könyvi úton kaptuk a nevet. Viselőjének nemzetiségére ebből semmit sem lehet következtetni (vö. Szent *Gellért* német nevét, pedig ő olasz volt).

A fenti két szempont figyelembe vételével — azt hiszem — megállapítható:

1. Német nyelvi „népi“ érintkezés révén átvett német nevek: *Imre*, *Hedre* ~ *Héder*, *Hont*, *Pázmán*, *Majtény*, *Pot*, *Kunc* (vö. 1001-ből: *Cuncius*).

2. Egyházi latinból átvett (végső fokon német etymonú) nevek: *Adalbert* ~ *Albert* (vö. prágai *Adalbert* esztergomi érsek; cseh nyelven *Vojtěch* volt), *Konrád* ~ *Korlát* (egy *Conradus* szerzetes tolmácsolta Székesfehérvárt Gellért püspök szónoklatát), *Gaufredus* ~ *Godefredus* (zobori apát 1111-ben), *Lambertus*, *Robertus*, *Guillermus* ~ *Willermus* (vö. a krónikában *Guilielmi dicti Cornes*) stb.

A XI—XIII. században előforduló német neveket — úgy gondolom — a fenti szempont szerint lehet legcélszerűbben tárgyalnunk. Így pl. az 1138. évi dömösi oklevélben az 1. csoportba tartozhatnak: *Herman*, *Lampert*, *Egrih*, *Wolfart*, *Marchart* nevek; ellenben a 2. csoportba: *Fulbert*, *Gerolt*, *Meinolt*, *Rutiman*, *Uldurih*.

Hogy e nevek viselői közül ki volt német és ki más nyelvű, azt, nézetem szerint, az oklevelekben ránk maradt nevek alapján nem tudjuk megmondani.

MELICH JÁNOS.

Az oláh nyelv magyar jövevényeinek másodlagos -l-jéről.
DRÁGANU egy 1927-ben megjelent hangtani dolgozatában (Despre 1 > ȩ și dispariția acestuia în românește. București. Extras din »Omăgiu lui I. Bianu») feleleveníti a *belșug* 'bőség, bővelkedés, fölösleg' < *bölség* származtatást, mely már ALEXICSNÉL és ASBÓTHNÁL is felmerült (Magyar elemek az oláh nyelvben. 1888. 33. l., ill. NyK. XXVII, 382). — Ezzel ellentétben annak a feltevésnek kell igazat adnunk, mely szerint a *belșug* -l-je a magyar *bőség* átvétele után végbemenő oláh hangfejlődés eredménye (HAȘDEU, Cuv. din Bătr. I, 270; Dicționarul Academiei Române 541; nem egészen helyesen MĂNDRESCU, Elem. ung. în limba rom. 139). Az UngJahrb.-ben jeleztem (1929. Heft 2--3. 308. l.), hogy ezt közelebbről is megpróbálom bebizonyítani.

Feltéve, hogy a *belșug* < *bölség* származtatás a helyes, az esetben a legrégebb oláh szövegekben -l-es alakváltozatokat kellene találnunk. Ezek azonban a régi irodalomban teljesen ismeretle-

nek. A Psaltirea Scheian^a *bişug*-ja mellett (I.-A. CANDREA kiadása; Bucureşti, 1916. II, 358) az oláh akadémia szótárának nyelvtörténeti adatai (VARLAAM, DOSOFTEIU, MIRON COSTIN, NICOLAE COSTIN stb.) is *-l-* nélküliek: *bivşug*, *biuşig*, *bevşug*, míg a *bielşug* (GASTER, Chrest. II, 96 1773-ból), *belşug*, *bilşug* alakváltozatok csak a XVII—XVIII. században kezdenek elterjedni.¹ A magyar *bölség* ritka előfordulása (PozsK. 14: *bwlseggel*; KulcsK. 279: *bwlsegeben* EtSz.) inkább cáfolja, mint erősíti a *belşug* < *bölség* etimologiai viszony valószínűségét. Jellemző, hogy Erdélyben épen nem a *belşug* az általánosan elterjedt variáns; *-l-*es alakváltozatokat inkább a régi királyságban és az irodalmi nyelvben találunk. Különbösen is meglepő volna, ha az oláh tájnyelvi *bişug*, *biuşug*, *biuşag* stb. etymonja a magyar irodalmi nyelv, az oláh irodalmi nyelvi *belşug* (származékai: *îmbelşugare*, *îmbelşugat*) etymonja pedig valamelyik magyar nyelvjárás szókinéséből kerülne ki. ALEXICS a *belşug*-ot tartja régebbi átvételnek, de ép úgy nem jár helyes nyomon, mint amikor ezt az *-l-*es variánst a BUDENZ-féle *béle*, *böle* (*béve*, *böve* állítólagos megelőzői MUSz. 468) alakokkal hozza összefüggésbe (Nyr. XV, 510).

Az EtSz. sejtése, hogy „az oláh szó *l-*je esetleg az oláhban is fejlődhetett“, meggyőző analógiákkal könnyen igazolható. Vegyük a következő szavakat, amelyeknek az etymonjában nincsen *l*:

s ó v á g ó > *şaugău* > *şaugău* < $\begin{matrix} \text{şavgău} \\ \text{şalgău} \end{matrix}$

s z o v a d o s, *szvados* > *săuduş* > *săuduş* < $\begin{matrix} \text{săvduş, săduş} \\ \text{soldu s.} \end{matrix}$

Ezek mellett joggal feltehető, sőt bizonyosra vehető, a következő fejlődési sornak a helyessége is:

b ö s é g > *beuşug*, *biuşug* > *beuşug*, *biuşug* < $\begin{matrix} \text{bevşug, bivşug} \\ \text{belşug, bilşug} \end{matrix}$

Az *l-*es alakok átvételéről inkább a *bâlcîu* < *bulcsú*, *alcîu* < *álcs* stb. szavaknál lehet szó. Ezeknek az oláh megfelelőiben nincs kettőshangzó (*ău* vagy *eu*, *iu*), melynek második alkotó eleme mássalhangzó előtt *l*-lé sűrűsödhetnék. TREML LAJOS.

Kelemen Didák mint nyelvújító. Kelemen Didák (1683—1744.), a háromszéki, maksai származású szentéletű minorita barát, jeles szónok volt. Életrírói: TAKÁTS SÁNDOR és nyomában CSÁK ALAJOS CIRJÉK (Kelemen Didák csodás élete és működése. Miskolc, 1927. 80. l.) megemlítik, hogy a nyelvújítás nyomát is megtaláljuk nála.

Kerüli a közhasználatú latin kifejezéseket s magyarosan akarja magát kifejezni. Így pl. a latin *echo* helyett körülírással *zendüléssel visszafelelő szózat*-ot mond. Az *echo* szóra még a XIX. század elején sem volt megfelelő magyar szavunk. K ö l e s e y-nél, Csokona inál is még az *echo* járja. Csokona i költeményeinek címe: „A tihanyi *echó*hoz. Az *echó*hoz.“

¹ A Codicilele Voroneţean csak *biu*-t (< *bő*) ismer (SBIERA 19/1a); a Palia de la Orăştie-ben (M. ROQUES) szintén nem találtam.

A nyelvújítás alkotta *viesshang* is csak lassacskán terjedt. MÁRTON JÓZSEF Német—magyar—deák Lexikon-ában (Bécs, 1823.) is még társai vannak a *viesshang* szónak: „Wiederschall: *viesszavert hang; viesszhang; viesszahangzás; resonantia, Vitr. vox repercussa, Tac.*“

Régebbi íróink vagy az idegen *echo* szót használják, pl. F a l u d i, vagy körülírással fejezik ki magukat, mint Ke l e m e n K ö r ü l í r á s t találunk régi szótárainkban is. CALEPINUS: „*Az szonak viesszontagsággal valo tfengéle* (auagy) *Keho.*“ Sz. MOLNÁR A.: „*Erdő, vagy völggy szélén szozatnac viesszazöngéle, kého.*“ A *kého*, *kého* az *echo* megmagyarosodott alakja. PÁRIZ-PÁPAI ÉS JAMBRES-SICH: „*Erdő, vagy völggy szélén szozatnac viesszazöngéle.*“

Didák atya az ellenreformáció apostola volt a Tiszavidéken. Följegyezték róla, hogy térítő útjában türelmetlen szó nem röppent el ajkáról a nemkatolikusok ellen. Felekezeti türelmessége még terminológiáján is megérzik. A 'protestánsok' neki *ellenkező atyafiai*, s ebben az elnevezésben is benne lüktet Didák atya érző, meleg szíve. Kár, hogy életírói nem hoznak fel több példát nyelvújító hajlamának igazolására.

Kelemen Didák Pázmány iskoláján nevelkedett szónok volt. Magyaros nyelvérzékén felesillámlik a székely népnyelv hatása. Tájszókat is szó szentbeszédeibe. Pl. „*azt minny[á]n eszékes kabának tartanók*“. Más példa: „*A jó esztendőben [Isten] sok buzát ad, de úgy ha szántasz, vetesz. Mert ha egyben kulcsolod kezedet a vetésnek idején, üressen marad szuszékod.*“ Népnyelvi hatásra vall a *pokol-béli tündérek seregi* is.

A NySz. mellőzi Kelemen prédikációt. MIHALOVICS EDE (A katolikus prédikáció története Magyarországon. II. köt. Bpest, 1901. 374. l.) mutatóba közli egyik szentbeszédét. Ez a szemelvény is meggyőz arról, hogy érdemes lenne behatóan tanulmányozni Kelemen Didák nyelvét. TIMÁR KÁLMÁN.

Nyugszó. Tudvalevő, hogy a *nyugszik* igének *nyugsz-csonka* töve csakis a jelentő mód jelen idejében használatos, a többi idő- és módalakok, úgyszintén az igenevek más tövekből képződnek. GROSSINGER, *Universa historia physica regni Hungariae (Posonii et Comaromii, 1794.)* IV. köt. indexében ezt olvasom: „*Pupae, Nymphae — Rejtékben nyugszó férgek. Nevendék férgek. Unzeitige Insekten.*“ Ez a *nyugszó* tehát olyan alak, amilyen az 1663-ból való *esző 'evő'* (l. SZINNYEI, NyH.⁷ 64). Az *-sz-*nek ilyen terjedésére l. SIMONYI, TMNy. 259, 265, 273. K. P.

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK.

Pisgás, piszgás. Apollonius Históriájában (1591.) olvashatjuk a következő sorokat: „*Az Tenger mingyaráft hogy Apoloniuft ki ve| té czendefzedéc, Merő viz ruháya, nem tud houa len| ni, mágába reménkedic, hertelen előtte egy nagy e| rős pigás Halálz csak meg állapéc.*“ (RMK. XXXI, 52). Ugyanezt a helyet egy későbbi, 1711-iki kiadásból a NySz. is idézi *posgás* címszó alatt: „*Nagy erős posgás halász.*“ Ebből az látszik, hogy a *pis-*

gás azonos azzal a *posgás*, *pozsgás* 'burrus' szóval, mely emberre vonatkoztatva 'egészséges'-t jelentett s ma is él a *piros-pozsgás* összetételben. Mivel a *písgás* szót más szövegben még nem láttam, hajlandó lettem volna feltenni, hogy BÉREcz SÁNDOR hibás olvasata, vagy — régebbi nyelvemlék-kiadványainkban oly gyakori — nyomdahiba szülte furcsaság. Valószínűvé tette ezt a feltevést az is, hogy MA., PPB. és többi szótáraink a *posgás* szót mind ismerik, míg *písgás* címszót hiába keresünk bennük.

Egy szótári adatnak azonban gondolkozóba kell ejtenie mindenkit. T. i. GyARM., Voc. ezt írja: „Pozsgo, pozsgás, pizsgás, L. rubicundus, I. posgan, podsgan, *succensus*, *sufflamatus*, *exustus*.” — Ez a *pizsgás* bizonyosan azonos a *písgás*-sal (vö. *posgás* > *pozsgás*). Azt hiszem, nem járunk rossz nyomon, ha itt egy *o* > *i* változást teszünk fel, mely változás, az első szótagban, nem ismeretlen a magyar hangtörténetben (*szovárvány* > *szívár-vány*, *gyolkos* > *gyilkos* stb.). Feltevésünket erősíti az is, hogy adatunk 1591-ből való, abból a korból, mikor a palatovelaris harmónia megzavarodása után gyakoriak voltak az ilyen elsőszótagbeli *o* > *i* hangváltozások. BÓKA LÁSZLÓ.

Sáhos. A NySz. a *sáhos* és *sávós* szavakat együtt közli, mintha azonos eredetűek és egyértelműek volnának. Ez arra csábíthatna, hogy a *bivaly* ~ *bihal*-féle példákban jelentkező magánhangzóközi *v* ~ *h* váltakozás egyik esetének tekintsük.¹ — Pedig e két szó sem nem rokonértelmű, sem pedig egyik a másikból nem alakult. Míg a *sáv* BALLAGI magyar szótára szerint szélesebb vagy keskenyebb csíkfórmula vonal a kelméken, szöveteken, addig a *sáhos* — amint ki fogjuk mutatni — 'kétszínű kockás'-t jelent, aminő a *sah* (s a k k t á b l a) szónál szabályszerűen képződött. Szöveteken, abroszokon az egyik szín helyett hézagok is lehettek, s így ment át könnyű szöveteknél a szó értelme a fátyolra is. A *sávós* ma is rendes szavunk, ellenben a *sáhos* feledésbe ment, helyette szövetre ma *kockás*-t, *pepitá*-t vagy *sottis*-t (*schottisch*) használnak, a hézagokkal hímezett fehérneműt pedig *madeira-hímzés*-nek mondják.

A NySz. és OklSz. régibb korból származó példái értelmük szerint élesen elválaszthatók, csak a szótárírók, főleg KRESZNERICS és BALLAGI zavarta össze a fogalmakat, s ezt a zavart betetőzte a NySz.

A kétszínű kockás mintázatnak a sakk-tábláról való elnevezésére a legrégebb külföldi adatot 1310-ből ismerjük: „clerici rigatas et *Scacatas* vestes gestantes”. Ezen kívül többet is közöl DuCANGE *Scacatus* és *Scatatus* címszó alatt.

1429 és 1437 között egy hazai latin szövegben is előfordul: „ornamentum de purpura blavea et crocea antiqua *ad modum scatorum*” (FEJÉRPATAKY, A veszprémi káptalan kincseinek összeírása: TörtTár. 1887.). Ha ezek után meggondoljuk, hogy a SehlSzőj.-ben 1400 és 1410 között a *sakk* mint *sah*, az 1490- és 1498-ból való egervári regisztrumokban pedig mint *saah* jelenik meg (OL. Nád. D. 26.048 és 26.076), akkor a NySz. és OklSz.

¹ Így vélekednek Nyr. V, 208, X, 444, XXXII, 543, NyK. XLV, 8.

összes *sahos*, *saahos*, *saaos*, *sáhos*, *sayos* példái — minthogy szabályszerű képződményekként vonhatók a fentebbi szavakhoz — tulajdonképen magyarázatra már nem is szorulnak. Mégis állításunk igazolására további nyomós bizonyítékokat sorakoztathatunk fel. 1556-ból való a következő adat: „*Ej thetemből rakot sahos lada.*” Ez nyilvánvalóan egy esontból intarziamunkával készült sakktabla, szétnyitható ládikó külső felén, amilyenek Európa-szerte nagyon el voltak terjedve. Külföldi múzeumokban e korból és korábbról is több látható. Csontból pedig valamennyire is hosszú *sáv*-ok nem készíthetők. Ugyanazon jegyzék, amely ezen adatot tartalmazza, pár sorral feljebb adja ez évről a második adatot: „*Az kjchín labas zekrenben kjwöl rakot sahos rakasal.*” (OL. Nádasdy-gyűjtemény. Lajstromok. Myhal deak irása.) A kettő egybevetésével a szó értelme semmi kétséget sem hagy fenn. Az 1688-iki adat: „*Asztalhoz való egyes sakhos* [Az OklSz. kérdőjelével ellentétben az előzőek alapján érthető, hogy miért így.] *abrosz tizenhárom. Item két-két asztalra való sakhos abrosz négy.*” E példáról ugyancsak nyilvánvaló, hogy *sáv*-ból nem lehetett, sem fordítva, s épen ezt vetteti össze az OklSz. a *sávolyos*-sal.

A legszebb adatot szavunk értelmének igazolására Bogáti Fazekas Miklós szolgáltatja az 1577-ben megjelent „Szép Historia az tőkélletes afzzyonyállatokról” című kis verses művében. Ebben többek között egy kis mesét ad elő, amely szerint egy sziget lakói görögöket hívtak be a sziget lakatlan részére s ott földet osztottak nekik. Később az új telepések annyira elszaporodtak és elhatalmasodtak, hogy amazok megbánták tetteiket és elhatározták kiirtásukat. Cselhez folyamodtak és lakomára hívták a görögöket, hogy fegyvertelenül lephessék meg őket. Egy leány azonban elárulta a fondorlatot a görögök hadnagynak, mire ez ellencselből meghívatta feleségeiket is, s ezek bő és hosszú ruháikban elrejtve fegyvereket vittek magukkal. — Ebben a versében használja a szerző a *sahoson* szót:

Az lakásba pufzta kézzel mennénc,
De felefégeknél lönne fegyuerec,
Az asztalnál mind sahofon ülnénc,
Ha mi lönne mind fegyuerre kelnénc

Sahoson itt nem lehet más, mint 'váltakozva', ahogyan a sakktablán a világos és a sötét mezők: egy fegyvertelen férfi meg egy rejtetten fegyveres nő.

Használja a *sahoson* szót Felvinczi György is 1699-ben „Az erdélyi protonotaria és cancellaria dicséreti”-ben a *fénlnek* igével kapcsolatban, azonban oly rejtett értelmű hasonlatban, hogy semmilyen eddig felmerült értelmezést nem tudunk reá alkalmazni. S így ez az egy példa nem erősíti meg állításunkat, de nem is gyengíti. A NySz.-ban és OklSz.-ban felsorolt többi példára nézve a legcesekélyebb kétségünk sem lehet, hogy valóban az a jelentése, amit mi tulajdonítunk neki. A példatár bővítésére még egy újabb példát közlünk 1735-ből: „Egy slesiai *sahos* abrosz.” (Néhai Horváth Miklós ingóságainak leltára. TörtTár. 1904: 475. kk.)

PÁRIZ-PÁPAI szótára 1708-ban a *sáhos* és *fátyol* szavakat két rokonértelmű szó gyanánt a 'peplum'-mal mondja egyértékűnek, a *sávós keszkenő*-t pedig 'linteum tessellatum, virgatum'-nak fordítja, holott az első latin értelmezéssel a szó, 'minthogy tessella: tessera a. m. 'kocka', helyesen *sáhos keszkenő*, s csak a másodikkal *sávós keszkenő*. — ADÁMI 1763-ban úgy találja, hogy: „*sáh, sá* = Florkappe, Schleyer azaz fátyol.“ — KRESZNERICS 1831–1832-ben a *sáhos* címszó alatt PÁRIZ-PÁPAIT idézi, de a *sáh* címszóhoz már megjegyzi, hogy „*lásd sáv*“. — BALLAGINÁL A Magyar Nyelv Teljes Szótárában 1867-ben már ez van: „*Sáh, Sáholy, l. Sáv, Sávoly*.“

A NYSZ. ADÁMI adata elé odateszi az oda sehogyan sem tartozó [sáv]-ot és a *sávós, sáhos*, továbbá a *sávosan, sáhosan* szókat meg példákat „*sáhosan*“ közli s így részben téves értelmezéssel. Hasonlóképpen cselekszik az OklSz.; egyszersmind a *sávolyos* meg a *sávós, sáhos* és *sáhós* (!) szókat kölcsönösen összevetteti egymással. Az OklSz. *safas* (*sáfas*?) szava valószínűleg a *sávós* szóhoz tartozik.

A *sáhos* szó kiveszett; a vele jellemzett fogalom kifejezésére ma két szóra, idegen szóra vagy körülírásra szorulunk.

GALGÓCZY FERENC.

Tornác a. m. Gartenhaus? A NYSZ.-ban azt olvassuk, hogy a *tornác* szónak 'gartenhaus', tehát 'kerti szórakozó házikó' jelentése is van. Minthogy a szónak ilyen jelentésére a NYSZ. csupán PÁRIZ-PÁPAI szótárának Bod-féle kiadását idézi, s szövegéből nincs adata, minthogy továbbá a szónak ilyen jelentését más forrásokból sem tudjuk igazolni, azért azt hiszem, hogy PÁRIZ-PÁPAI Bod-féle kiadásában a 'gartenhaus' értelmezés hibás.

Tudvalevő, hogy PP. szótárának 1767., 1782. és 1801. évi kiadásának magyar—latin részében német értelmezések is vannak, vagyis e rész tulajdonképpen három nyelvű. Az is ismeretes, hogy a német értelmezések FELMER MÁRTON nagyszombati szász paptól valók, s azt is tudjuk, hogy a magyar szavak szempontjából az értelmezések „felettebb rosszul“ vannak tolmácsolva (l. erre vonatkozólag MELICH, A magyar szótáriródalom 185). Sok körülmény a mellett szól, hogy FELMER értelmezéseinél nem a magyar, hanem a latin szavakat vette alapul s ezeket értelmezte. Az EtSz. szerzői a *bóka* cikkben erre példát idéznek.

Ilyen példa szerintem a *tornác* szó 'gartenhaus' értelmezése is. Ennek igazolására idézem a következőket.

MA.³ m.—lat.: „Tornátz, *Atrium, Pergula, Porticus*“ | PP. 1762. m.—lat.: „Tornátz: *Atrium, Pergula, Porticus, Propylaeum, Vestibulum*“ | PP. 1782., 1801. m.—lat.: „Tornátz: *Atrium, Pergula, Porticus, Propylaeum, Vestibulum*. ein Sommer-Haus, Häuschen im Garten etc.“

Az idézett latin szavak között *pergula* az a szó, amelynek 'tornác (vorhaus, vorzimmer, hausflur, gang)' és 'nyári kerti házikó' jelentése is van (vö. MÁRT. 1818.: „*pergula*: erker, chor an einem gebäude; ein weingeländer; eine sommerlaube; hütte stb.“), ellenben a többi latin szó közül egyiknek sincsen 'sommerlaube' jelentése. Ezért azt hiszem, hogy FELMER itt is, miként az említett *bóka* (boka, knöchel) cikkben, nem a magyar *tornác*, hanem

a lat. *pergula* szót értelmezte 'sommerhaus, häuschen im garten'-nel, amiből a NySz. szerkesztői 'gartenhaus'-t csináltak. A *tor-nác* szónak 'kerti szórakozó házikó' jelentése nézetem szerint nyelvünkben ki nem mutatható. KEMENES PÁL.

Agyarog ~ **acsarog**, **vigyorog** ~ **vicsorog**. Inkább dühös állatról, mint haragos emberről kapott szemlélet alapján használjuk az *agyarkodik*¹ vagy *acsarkodik* kifejezést 'dühösködik, haragszik, vki ellen áskálódik' jelentésben. A vaddisznónak van agyara s ez a köztudatban mint igen dühös állat szerepel: „Tajtékozó és *agyarkodó* fogát csikorgató vad kan: aper spumans et frendens“ (Com: Jan. 80) | „*agyarló*: fogas, kapó, maró p. o. eb, agyarkodó, agyara a' disznónak“ (SzD.). Bár a szó eredeti 'dentes nudare, a fogát mutatja' jelentése nyelvérzékünk számára még világos, ma már csak lelki, 'haragszik valakire, áskálódik valaki ellen' értelemben használatos. Az érzéki és elvont jelentés közti átmenetet talán megvilágítják a következő adatok: „Dühösen élesítvén *agyaros* fogokat“ (Csúzy: Tromb. 481) | „mérges foggal reád *acharkodnak*“ (Zrinyi Széchy kiad. 251) | „Ő folytatta az öldöklést szemem láttára, *agyargott*, én pedig sírtam“ (Katona, Jer. puszt. I, 3) | „De Pelsőc is kutya, ő meg a nyomorult Bábaszék ellen ugat és *acsarkodik*“ (Mikszáth, Sz. Péter es. 119). — Népnyelvi adatok: *agyargós* 'mérges, dühös' Háromszék (MTsz.) | *acsarkodik* 'fogait csikorgatja dühében' Somogy m. (MTsz.) | *acsarkodik* 'mérgeskedik' Debrecen (Nyr. IX, 206) | *ácsárgát*, *ácsáro* 'fogait csikorgatja dühében' Palócság (Nyr. XXII, 432).

Az *agyarkodik* eredeti jelentése 'kimutatja a fogát, dentes nudare', nem pedig, mint értelmezni szokták: 'csikorgatja a fogát'. Erre mutat az is, hogy az *acsarkodik* alakváltozat mint tájnyelvi kifejezés 'mosolyog, nevet' jelentésben is előfordul: *acsarkodik* 'visszatetszően mosolyog' Szentes (MTsz.) | *acsarog* 'vihog, nevetgél' Kúnság (Nyr. XIV, 525). — Katonánál az *agyarog* alak is megtalálható 'nevet' jelentésben: „Az én nevendékem, ez a tapasztalatlan légy a pókok között viczkádozik és még teli torokkal kaczag, röhög, *agyarog*, midőn a pókok hálót húznak a lábára.“ (Rózsa I, 2.) | „Ágnes (elneveti magát): Ahá, már értem! — Körtés: Mit még *agyarkod* a dolog (?) Te átkozott Nátio?“ (Lucza sz. III, 3.)

BERZE NAGY JÁNOS: NyF. 16: 45 idézi az *ácsánkogyik* és *acsarog* alakokat 'irigykedik', az *acsít* szót pedig 'nevetgél' jelentésben a hevesmegyei nyelvjárásból. Az *agyarkodik*, *acsarkodik* más nyelvjárásokban is előfordul mint 'irigykedik', s az *agyarkodik* alakból elvonással képzett *agyar* 'irigy' szó is használatos (l. EtSz.).

Az *agyarkodik* fejlődésével teljesen azonos fiziológiai alapú jelentésváltozáson ment át a *fogát vicsorogtatja*, *vicsorog* kifejezés. Ennek eredetibb jelentése szintén 'dentes nudare, die zähne blecken'. Pl. „Oly zokogva síra, hogy azt gondolta volna, a ki tudós benne, hogy Favorita névű ebetskéje ki *vitsoritván* kis feje fogait, a halálnak árnyékába alkonyodott légyen“ (Fal: NA. 131).

¹ A szó eredetére vonatkozólag l. EtSz.

A *vicsorog* ugyanolyan alakváltozata a *vigyorog*-nak, mint az *acsarog* az *aggyarog*-nak.

A régi nyelvből és a népnyelvből a két alak ilyen jelentésekben mutatható ki:

A) *Vigyorog*: a) 'dühösen mutogatja a fogait'; pl. „Látuán azt az orozlán, *vigyorogni* kezdte és a fogait meg mutatni“ (Helt: Mes. 32) = „der lev . . . griszgramet mit den zenen“ (Steinhövel) | „Mérgébe *végyorejtya* a fogát“ Somogy m. (MTsz.) — b) 'mosolyog'; ma is irodalmi kifejezés.

B) *Vicsorog*: a) 'dühösen mutogatja a fogait'; szintén általánosan ismert — b) 'mosolyog'; pl. „ . . . mint esküszik egyik, hogy az előtte való személynek mosolygó orcája teljes paradicsom, pedig talán mikor feledtében egyet *vicsorodik*, gyomort kever“ (Fal: NE. 29) | „Ni, hogy *vicsorg*, hogy majd lekenyerez“ (Arany-Arist., Darazsak 864) | *vicsorgat* 'vigyorog' Pápa vid. (NyF. 17:42) | Mikszáth egy helyen a *vicsorodik* szót egészen sajtáságosan 'fintorodik' jelentésben használja: „Csemez úr hamiskásan hunyorított a félszemével és míg összes vonásai egyetlen ravasztságot kifejező fintorra *vicsorodtak*, kinyújtá nyelvét s jellemzően csettintett vele.“ (Tót aty. 19.)

Egy ideig tehát mindkét hangalakkal egyaránt társult a 'nevet' és a 'haragszik' jelentés. Később a *vigyorog* alakhoz többször járult a nevetés, a *vicsorog*-hoz a harag, agyarkodás képzete. Az alak megoszláshoz a mai irodalmi nyelvben már teljes jelentésmegoszlás társul, amennyiben a *vicsorog* alakot 'haragszik, agyarkodik', a *vigyorog* formát pedig 'mosolyog, grinsen' jelentésben használjuk.

A *vigyorog*: *vicsorog* ige egy *vigy-*: *vics-* tő -r és -g képzős frequentatívuma, mint amilyen *húny*: > *hunyorog*.¹ A valószínűleg fgr. eredetű ige alapjelentése a magyarban 'szétnyílik, kivillan, láthatóvá lesz'. A *viggyan* ~ *viccsan* -n momentán és a *viccsad* -d inchoatív képzős alakok ma is ilyen értelemben használatosak. Pl. „Úgy elagyabugyálták, hogy egész *kivicsant* a feje.“ Beregszász (Nyr. XXVIII, 429) | „Pirosan *viccsant* fő a nap: esőt kapunk.“ Zala m. (Nyr. XXII, 93) | „Egyet *viggyant* a nap“ (Kreszn.). — Igen fontos, hogy a *vigyorog* alak is előfordul nyitva van' jelentésben: „Ne rekezyen bee Enghemeth az nagy meelseegh Ne őrwlyen beenyelny enghem pokol Ne *wygyorghassa* En ream pokolbeely werem ő zayath“ (I. Nyr. XXXIII, 192); ez utóbbi adat egyszersmind a *vigyor*, *vicsor* 'nyílás, hasadás' kifejezéseket is magyarázza, melyek a *vigyorog*, *vicsorog*-ból való elvonások (vö. SIMONYI: Nyr. XXII, 538).

A *raviccsan* -n momentán képzős alakot 'rávigyorog' jelentésben idézik (Nyr. XXVIII, 429). Van: „*viccsog*, mint a fakutya“ Kiskúnhalas (Nyr. XVIII, 140) | *viccsog* 'mérgeesen visszafelelget' Göcsej (MTsz.).

A *vicsorog* szót ma már hangutánzóznak érezzük a *fogát csikorgatja* kifejezés hatása alatt. Alakváltozatát, a *vigyorog*-ot, már B. SZABÓ DÁVID annak érezte: „*vigyorogni*, fogát fitítva nevetni, v. fogát tsikorgatni“.
Lovas Rózsa.

¹ Vö. PAIS: MNy. XI, 359, XIV, 69, XXII, 134.

Kecskemét Székesfehérváron. (Vö. MNy. XXV, 345 kk., Népünk és Nyelvünk II, 24 kk.) Beszélgetés közben arról értesültem, hogy Székesfehérvár egyik részét *Kecskemét*-nek hívják. Erre vonatkozólag KELEMEN BÉLA úrtól NAGY J. BÉLA közvetítésével a következő felvilágosítást kaptam:

„Kérdezősködtem az itteni *Kecskemét* felől, de jóformán eredmény nélkül. Régészeink és történészeink is csak annyit tudnak, mint a nagyközönség: hogy a város legészakkeletibb csücskét vagy 40—50 alacsony ház alkotja s ezt a telepet *Kiskecsmét*-nek nevezik. Miért? Mert kecskelegelő volt. A kecske ugyanis ellegel igen kopár helyeken is. Arra a kérdésemre, mondják-e *mét*-nek a többi legelőt is, mindenkitől tagadó választ kaptam. Akadt olyan magyarázó is, aki a szóban forgó nevet úgy fejtette meg, hogy oda valamikor *kecsmét*-vidéki lakosokat telepítettek, míg a város többi részét inkább svábok, illetőleg németek népesítették be. Annyi tény, hogy a *Kiskecsmét* elnevezés nem új, hanem pár százados.“

Ezt a köszönettel fogadott közlést azzal egészíthetem ki, hogy KÁROLY JÁNOS „Fejér vármegye története“ c. művének „Székesfejérvár helyrajzi fekvése“ c. fejezetében (i. m. II. köt.) az elnevezésre nincsen adat. Ellenben tudjuk, hogy a város tavak, mocsarak, ingoványok között feküdt, amelyek a Sárvízzel voltak összeköttetésben, sőt egyes részei a *Sziget*, *Ingovány* nevet viselték (CSÁNKI III, 307 kk.). Tehát így megvan a lehetőség arra, hogy amint a nem messze, a Velencei-tó mellett jelentkező *Dinnyés-Méd* vagy *Méd*, úgy a fehérvári *Kecskemét* is a *med* (*meddő*) 'száraz vagy időnként kiszáradó meder' szóval alakult.

P. D.

Lágymányos: Szent Imre-város. ALSZEGHY ZSOLT abból az alkalomból, hogy tradicionális szempontból aggályok merültek fel a *Lágymányos*-nak *Szent Imre város*-sá való átkeresztelésével szemben (Élet XXI, 7 kk.), „Kavarodás a hagyomány és katolicizmus körül“ c. alatt (uo. 38) a következőket írja: „A *Lágymányos* neve nem sok történeti emléket ébreszt. A magam részéről nem is tudom helyeselni annak a védelmét, ha ok van a megváltoztatásra . . . Már a *Tabán* nevét magam sem tartom félrevetendőnek, ha nincs országos ünnepség; sőt ha van is, inkább az uralkodó család egykori hölgytagjairól elnevezett városrészek valamelyikét ajánlanám helyette megváltoztandónak.“

A probléma első részével nem foglalkozunk hosszasan, csak megállapítjuk, hogy a *dülő*nevek (a *Lágymányos* az!) mint ősi nevek akkor, amikor rajtuk műveltségi intézmények létesültek, rendszeren helyet adtak az intézményből keletkezett helyneveknek. A *Lágymányos* még egy-pár évtizeddel ezelőtt úgyszólván üres telekterület volt s akkor kezdett várossá fejlődni, mikor a *Szent Imre-collegium*mal és *Szent Imre-gimnázium*mal a szentimrés gondolat vonult e vidékre. Így a *Lágymányos*-dülő a szentimrés kultusz melegágya lett, s a kegyelet finom érzékkel erre való tekintettel *Szent Imre herceg* halálának 900-ik évfordulóján azzal a kéréssel fordult a székesfővároshoz, hogy a *Lágymányos-dülő*-t *Szent Imre*-

város-nak nevezzék el. Nincs e névváltoztatásban semmi tradícióellenes, sőt szerencsés példája az újabb helynévalkotásnak, mely minden idők gyakorlatának szerencsés folytatása s a nagy nemzeti ünnep idején egyenesen történeti jelentőségű. Egyet-értünk tehát ALSZEGHY ZSOLT állásfoglalásával s helyeseljük, hogy ő sem kel a *Lágymányos* név védelmére.

De nem érthetünk egyet ALSZEGHYVEL abban a felfogásban, hogy ő esetleges országos ünnepségekkor „inkább az uralkodó család egykori hölgytagjairól elnevezett városrészek” nevének megváltoztatását javasolja. E nézet t. i., a *Krisztinaváros* nevét nem számítva, tévedésen alapszik, mert az *Erzsébetváros* és *Terézváros* épügy, mint a *Lipótváros*, *Józsefváros* és *Ferencváros* nem az uralkodó család nő- vagy férfitagjai nevének köszöni elnevezését, hanem az illető városrész egyházi védőszentjének! Úgy keletkeztek ezek a helynevek a török hódoltságot követőleg épült templomok védőszentjei után, mint a *Szentlőrinc*, *Szentmihály*, *Szentjános*, *Szenterzsébet* helységnevek a *Szent Lőrinc*, *Szent Mihály* stb. templomcímek után. A szent jelzőt pedig azért vesztették el városrészeink, mert a személynevet a város szó követte, s így német mintára a *Theresienstadt*-ből *Terézváros*, *Elisabethstadt*-ből *Erzsébetváros*, *Leopoldstadt*-ből *Lipótváros* (a Szent István-bazilika helyén eredetileg Szent Lipót-templom állott), *Franzstadt*-ből *Ferencváros* s a *Josephstadt*-ből *Józsefváros* lett. Hogy városrészeink elnevezése valóban a védőszent nevére megy vissza, mutatja a mostani Schematismus cleri archidioecesis Strigoniensis 1930. (Strigonii) is, ahol szóbanforgó városainkat most így sorolják fel: *Budapest-Terézváros ad S. Teresiam*, *Budapest-Erzsébetváros ad S. Elisabeth Vid.*, *Budapest ad Josephum*, *Budapest-Ferencváros ad S. Franciscum Seraphicum*.

SCHWARTZ ELEMÉR.

Mazur. „Szatmárban meg Szabolcsban több helyen hallottam ezt a szólást: »Nem úr az, hanem mazur.« Sokáig nem értettem, mit jelent, illetve: honnan vehették ezt a szót... Nagy örömmel olvastam aztán Takáts Sándor »Rajzok a Török Világból« c. könyvének I. kötetében... a következő mondatot: »Még szerencse volt, akít csak egyszerűen elcsaptak, vagyis hogy akkori szóval éljünk — *mazullá* tették« — írja L. M. az Ethn. XXIX. 225. lapján a „Ki tud róla“ rovatban 16. sz. alatt. Pedig bizony a szónak jókora irodalma van már a Nyr.-ben és a MNy.-ben is; azonkívül szótárainkból meg tájszó-gyűjtéseinkből úgyszólván az ország egész területéről ismerjük.

Nyelvünkben két *mazur* szó van. Az egyik népnév,¹ s erre vonatkozik a NySz. következő két adata: „Lengyel, tatar, maszur, muszka, prusz vala.“ (Görcs: Máty. 76.) Mazur-ország. (SzCsonb:

¹ „Az egykori Mazoviának megosztott porosz és orosz területén élő sajátos tájszólású lengyel népe. Összes számuk egy milliónál nagyobb. Nagyobb részük orosz alattvaló Plock, Lomza és Szuvalki kormányzóságok területén, Poroszországban Johannisburg, Ortelsburg vidékén. Túlnyomólag ev. hitűek, kiket a kath. mazurok és a szomszéd lengyelek gromadki csúfneven ismernek. Tőlük ered a *mazurka*.“ (L. ZWICK, Die Mazuren. Stuttgart, 1900. Vö. Nyr. XLIV, 144.)

Útleir. 27.) Ennek a népnévnek azonban semmi köze sincs a másik *mazur* szóhoz.

Utóbbiról nyelvészetünk újabb irodalmából a következő adatokat állíthattam össze:

Tsz.: *Mazur*: 'sok hurcolódással, mocskolódással egybekötött erős paraszt munkával élő'. Helmecezy szerint *mazur*: 'inops, de a székelyek közt szélesebb értelemben fordul elő, mert a *mazur* lehet inops is, de lehet gazdag is, ellenben nem minden inops *mazur*'. *Mazurkodni*: 'erős, paraszt, mocskolódással egybekötött életet, munkát folytatni'. — CzF.: *Mazúr, mazur*: 'A székelyeknél Incze József szerint oly emberről mondják, ki sok hurcolóskodással járó paraszt vagy kézi munkákat visz véghez, tehát egy részről mintegy szurtos, szennyes, piszkos, más részről mazna vagy vézna. Úgy látszik, a második az eredeti tulajdon jelentés, mert a székelyek szójárása szerint a gazdag is lehet *mazúr*, ha t. i. maszatos vagy mazna, és nem minden szegény *mazúr*, ha t. i. tiszta. Minthogy azonban a szegénység rendesen bemocskoló munkával foglalkodik és ruhátlansága miatt is oly csinos nem lehet mint az úri nép, innen átv. ért. a *mazúr* teszen szegényt is.' *Mazurkodás*: 'a székelyeknél a m. bemocskolással járó foglalkodás'. *Mazurkodik*: 'bemocskolással egybekötött munkát folytat, gyakorol'. — MTsz.: *Mazur, mazúr*: 1. 'puszta, csupasz, mindenből kifosztott, szegény, koldus' (Palócság, Nyr. XXII, 77; Esztergom m. Kőhídgyarmat, Nyr. XI, 381); 2. 'aki nagy erőfeszítéssel és mocskolódással járó nehéz munkát végez' (Székelyföld, Tsz.). *Mazurmunka*: 'marha-munka' (Székelyföld). *Mazurkodik*: 'nagy erőfeszítéssel és mocskolódással járó munkát végez' (Székelyföld, Tsz.).

Ismerik még: Keszthelyen (Nyr. XXVI, 513); Vácon a m. 'szegény, kipusztult' (NyF. X, 71); a nógrádmegyei Diósjenőn a m. 'nyomorult, szegény, koldus fajzat' (MNy. X, 43); a palócok közt a m. 'puszta, csupasz, mindenféleből kifosztott' (Nyr. XXII, 77) és „Egész *mazúrá* tett. Ollyam *mazúran* hagyott, mind az újom. Ott fekszik egész *mazúran*.” (uo. XXVI, 315); jelentése tehát: 'tönkre ment, züllött, piszkos-, rongy-ember' (uo. XXVII, 126); ugyanígy a hordsódmegyei Sátán (uo. XXVI, 315); Debrecenben (uo. XXVI, 421); Szatmáron (uo. XXVI, 538); Bereg m. magyar lakta vidékén is általánosan el van terjedve 'rongyos, meztelen, kifosztott' jelentésben, pl. „Olyan *mazur* vagyok lekem, hogy ki se tudok bújni a házbú.” (uo. XXVI, 513); Zilahon a m. 'földhöz ragadt szegény, akinek semmije sincs' (uo. XXVIII, 284); Adán a m. 'szegény' és „Nízd, miben *mazúros* a kezem.” a m. 'sebes, karmolt' — a közlő szerint a *plezuros* népetimológiája? (uo. XXVII, 87); Szentesen tönkrement urat értenek rajta (uo. XXVI, 513); Háromszékben, Dálnokon olyan embernek mondják, aki kemény tenyeres munkát végez; az ilyen „*mazur* munkás, *mazur* ember“, de lealázó, megbélyegző jelentése nincs, sőt néha a munkás ember dicsérete (uo. XXVII, 324), míg Nógrádban 'igen sértő szó' (MNy. X, 43).

S ezzel megfelelttem L. M. azon kérdésére: „élnek-e még máshol is ezzel a különös kifejezéssel?” — Sőt az a bizonyos szójátékszerű közmondás: „Nem *úr* az, hanem *mazur*.” — sem

ismeretlen az eddigi szakirodalomban. Közlik: Esztergom megyéből: „Nem *úr*, hanem *mazúr*.” (Nyr. XI, 381); Beregből: „Nem *úr* ú, de inkább *mazur*.” (uo. XXVI, 513); Zilahról: „Könynyen lesz az *urbú mazúr*.” (uo. XXVIII, 332); Adáról és a Palócságból: „Minő *úr* ez? — Biz ez csak *mazúr*!” (uo. XXVII, 87, 126). — De nem ismeretlen szó ez az irodalomban sem, hiszen már Csokonai Vitéz Mihálynál olvassuk e sort: „a *mazúr* általad gazdag lehet.” A Hódvize partján született Berei Farkas András Farsangi Muzsiká-ja is él vele (Pozsony, 1812.): „A secretárius így leve pandúrrá, | úgy a szegény kevély az *úrból mazúrrá*.” Majd: „Tzifra ruha nem tett soha senkit *úrrá*, | de a módi, pompa sokat tett *mazúrrá*.” Végül P. Horváth Endre is így ír Árpádiászában (82. l.): „erte feleljen a *mazúr*, valamit ha balúl tón”, s a szót Kalauzában így értelmezi: 'csavargó, sehonnai'.

Régóta ismerjük hát a *mazúr*-t a nyelvjárásokból s az irodalmi nyelvből is, mint ahogy a szó patináját sem TAKÁTS SÁNDOR idézett adata adja meg. Mert üssük fel csak a NySz-t! PÁRIZ-PÁPÁTÓL Csúziig 13 adatot sorol fel a *mazúr*-ra 'egenus, erro, blutarm, landstreicher, elend, heimatlos, obdachlos' jelentésben. Aztán ott olvashatjuk Verancsicsnál: „Hrusztán passa az jancsárokat mind *mazullá* teszi”; majd: „Én jancsár vótam előbb és *mazullá* töttek vót?” (L. még MTörtEml. III, 189, V, 7). VELICS ANTALNÁL is nem egyszer találjuk a magyarországi török defterekben. Így: „Ha az időközben tartott joklamán (szemlén) meg nem jelenik a szpáhi, a harcba nem megy, dsehelüt nem állít: elveszti birtokát, *mazullá* lészen, és csak bizonyos idő lefolyása után nyerhet újabb adományt.” Majd meg azt írja, hogy a *mazul* valamely mulasztásért vagy vétségért hűbérétől megfosztott volt lovas katona, ki Szulejmán reformja szerint csak hét év múlva nyerhetett ismét, időközi kitűnő viselkedés alapján, újabb hűbérbirtokot. Ugyanígy szól a *mazúr*-ról a MNy. VII, 316 négy adata is (1580—9.). Végül találkozunk vele a Magyar Hölgyek Leveleiben: „Nekem [úgy] tetszik, hogy ottan *mazor* levék ez világra, mert bizony nagy idegen felden nyomorgom, meg sohult semmi bizodalمام ninesen” (21). — S ezzel meg van adva a felelet a L. M. második kérdésére is, hogy honnan vehettük ezt a szót. Már a Nyr. XXVI, 315 megírja, hogy „a *mazul* török katonai műszó s annyit jelent mint lefokozott, tisztí rangjától megfosztott s általában a katonaságtól elcsapott, minthogy az ilyen egyének jobbadán elzüllöttek s földönfutókká lettek, az átvételre nézve a jelentés nem okoz semmi nehézséget”. S a MNy. VII, 316 ismétli: „Azt a magasabb rangú tisztviselőt nevezték *mazulnak*, a kit állásától elmozdítottak. A *mazulság* azonban nem volt mindig megszégyenítő¹ az illetőre nézve. Inkább csak olyan várakozási állapotot jelentett, a mit rendesen aztán újabb előléptetés követett.” És, hogy a törökben sem eredeti a szó,² hanem

¹ Vö. mai székely jelentését.

² Ma: *mazur* 'verzeichlich (zu entschuldigen), entschuldigt'. CAMILLA RUŽIČKA-OSTOIC, Türkisch-Deutsches Wörterbuch. 1879. 255. Ugyanígy az oláhban *mazil* a. m. 'elbocsátott, menesztett (vajda), facér' (PUTNOKY 149) és 'felmentett, kitett, elmozdított, eleresztett (a hivatalból), hivatal nélküli' (GHETIE 256).

arab, azt megmondja már az 1830-as Tsz., aztán a MNy. VII, 316, Nyr. XXVI, 538, XLIV, 144 is, idézve a BARBIER DE MEYN. adatát (II, 774): „ma'zul 'hors d'emploi, en disponibilité, quelquefois destitué ou évoqué“.¹ Ime a *mazur* szó eredete a szótári és nyelvészeti irodalom alapján. S ezekhez még csak azt akarom hozzátenni, hogy ami L. M.-nak is „különös, hogy a török dúlás-tól aránylag megkímélt területen“ ismerik és használják e szót“, azt már a Nyr. is különösnek találta (XXVI, 315). Pedig ennek is megvan az okszerű magyarázata. T. i. minthogy a *mazúr* szónak a törökre bosszantó jelentése volt, a török uralom alatt nyögő területeken nem merték használni, legfeljebb jó értelemben, mint ahogy a Székelységben ma is él. Ellenben a periferiákon, vagy az azokhoz közel eső területeken, ahol kisebb volt a nyomás, sűrűen használták és épen ezért meg is maradhatott.

SZENDREY ZSIGMOND.

Pietás. A LobkK. 244 egyik imádságát e szavakkal vezeti be a másoló: „de a *pietas* elet kel meg mondany 1.5.14.“ Ugyanezt az imádságot a PozsK. 17 szerint: „az *yefus*nak *fezewletinek* előtte kell elmondani.“ ThewrK. 206: „terden alwan az *fezewleth* elewth.“ — A „Hortulus animae“ meg az „Anthidotarius animae“ középkori latin imakönyvek utasítása ennél az imádságnál: „Orationes dicendae ante *imaginem pietatis*, quae apparuit Sancto Gregorio.“ Kódexeink közül csak a LobkK. szövege ragaszkodik pontosan a latin eredetihez.

A „Hortulus animae“ német kiadása: „Selen wurtzgertheyn“ (Lyon, 1523.) azt mondja utasításában: „vor einer figur die sand Gregorien erscheinung . . .“ Kép is van hozzá, mely Szent Gergely pápa látomását ábrázolja. Az oltáron megjelenik a sírjából kiemelkedő Krisztus a szenvedés jelvényeivel.

Legértékesebb számunkra a „Florilegium Forgachianum“ (Pozsony, é. n. 26. l.) c. kis latin imakönyvnek utalása: „Oratio dicenda ante *imaginem Pietatis*, quam Germani vocant *Vesper-Bild*.“ Valószínűleg Pozsonyban is járatos volt a *Vesper-Bild* szó, azért hivatkozik rá az imakönyv. A *Vesperbild* jelentését röviden megmagyarázza a Brockhaus-féle Konversations-Lexikon: „*Vesperbild* heisst die Darstellung des Leichnams Christi in den Armen seiner Mutter.“ (Vesper címszó alatt.) — Vagyis ugyanaz, ami a *pietà*. (*Pietà* a művészetben Máriának, a Mater dolorosának ábrázolása, amint a keresztéről levett Krisztust ölében tartja). — E szerint *pietàs* a. m. 'imago pietatis, Vesperbild, *pietà*'.

A *Vesperbild* szónak van még tágabb értelemben vett jelentése is. A Herders Konversations-Lexikon így magyarázza: „*Vesperbilder*, Darstellungen der auf den Tod Christi folgenden Szenen: Kreuznahme, Beweinung, Grablegung, darunter bes. *die Pietà*.“ (Vesper címszó alatt.) E lexikon Kreuz címszónál hasonmásban be is mutat ilyen művészettörténeti szempont-

¹ *Mazulok*-nak hívják végül törökkori forrásaink a török földről szökött uszkókokat is (MNy. VII, 316).

² Tegyük most már hozzá, hogy a Keszthely—Esztergom, Vác—Nógrád—Borsod, Bereg—Debrecen—Szatmár—Szilágy, Ada—Szentés periferiális vonalon.

ból nevezetes *Vesperbild* nevű képeket. DANKÓ JÓZSEF egyik művészettörténeti munkájának címe: *Vesperbilder Raphael Santi's und Albrecht Dürer's* (Tübingen, 1878.).

A *pietà* szót tehát kétféle alakban vettük át a magyar nyelvbe. A kódexek korában latinból került át a latinos *pietàs* alakban, újabban pedig a művészettörténelem vette át változatlanul az olasz *pietà* alakot.

A NySz. nem említi a *pietàs* szót.

TIMÁR KÁLMÁN.

Zöld ár. A télvégi, hóolvadásból keletkező vízártól megkülönböztetik a májusban, június elején, rendszerint a folyók forrásvidékén hullott esőzésektől megduzzadt folyók áradását s gyakran kiáradását is, mely ekkor a *zöld* vetéseket elborítja. A megnevezés, tudtommal, főleg a Körösök s a Maros vidékén van elterjedve Tiszán túl; más vidékről nem ismerem.

Tavaszi hó, tavalyi hó. Mikor Toldi Miklós a keszi párvialad után bánatát elpanaszolja anyjának, s ez azzal vígasztalja, hogy „Nem a világ egy lány“, Miklós restelve gyöngeségét megfogadja, hogy lányra többet nem gondol, csatába megy (TSz. III, 29):

Ha majd körülöttem harczriadó bömböl:
Mint a *tavalyi hó*, úgy kimegy eszemből.

A *rany*nak ez kedvelt szólása, mellyel másutt is él. Így Toldi Estéjében (VI, 14) Bence biztatja Miklóst, hogy orvosságától elmúlik betegsége: „Mint tennapi álom, úgy eltűn a hideg“, de az első dolgozatban (M. Nemz. Múzeum kéziratárában) kihúzva ezt olvashatjuk: „... mint a *tavalyi hó*“. — A Rózsa és Ibolya tündérmesében (VII, 7) a hős:

mint a *tavalyi hó*ru,
Úgy elfeledkezett szegény leányzóru.

Tavalyi helyett *tavaszi*-t találunk „A kétablakú ház“ című beszélytöredékben (ÖM. X, 558): „... a többi úgy elment, mint a *tavaszi hó*.“

Már ez a gyakori előfordulás is valószínűvé teszi, hogy *A rany* ezt a szólást a nyelv közkinéséből vette. Legkorábbi adataim a XVIII. századból vannak. A névtelen szerzőjű „Tzigányok végső romlása“ című versezet (1768. XXXII. vsz.) siratja a Mária Terézia rendeletéből „új magyarokká“ vedlett morék dicsőségét:

Min az előtt kaptak, oda Vajda Neve,
El-folyt mint *tavaszi futó hónak* leve.

Pállya Istvának a XVIII. század második felében németből honosított vígjátékában Pazarlay a sok szemrehányásra ezzel felel: „... annyit gondolok vele, mint a *tavalyi hó*val“ (IrtörtKözl. XVII, 182). Dugonics Példabeszédeiben két helyt is megtaláljuk, az „El múlttak“ csoportjában (I, 87): „El múltt, mint a' *tavaszi hó*“, s a „Hamar esttek“ fejezetében (I, 181): „Hamar el ment, mint a' *tavaszi hó*.“ Fáy András „A közös ház“ című vígjátékában (Emlény 1838. 233. l.) a lányok beszédének múlt értékét intézi el e szóval: „Leányszó, *tavaszi hó*!“

A szóláshasonlat alapja a hó olvadákonysága, rövid tartóssága, s ezért valószínűleg a *tavaszi hó* az eredetibb, hiszen ez olvad el hirtelen a tavaszi nap nyarában. A *tavalyi* változatot a szavak rokon hangzása, de meg az értelem egybevágása is idézte elő; a *tavaszi hó* inkább a múlékonyságot, a *tavalyi* az idő távolságát jelzi.

Érdekes, hogy e szólás rokona a franciában is közszájon él mint szálló ige François Villon (XV. század) „Les Dames du temps jadis” című balladájának refrainjéből:

Mais où sont les neiges d'antan?

(De hol van a *tavalyi hó*?)

Az *antan* szó különben teljesen elavult s csakis ebben a szállóigében használatos. E refrainnel írta meg Juhász Gyula Ódon balladáját (Hárfa 6), mely valódi ódon zamattal varázsolja elének a csavargó poétát.

Úgy látszik, mintha e hasonlat a nemzetközi szóláskincshez tartoznék, de nincs módomban a magyart környező nyelvekből kimutatni. Valószínű, hogy mind a francia költő, mind a magyar képes beszéd közvetlenül a természet szemléletéből merített.

TOLNAI VILMOS.

NYELVMŰVELÉS.

A hasonult -vel rag írásmódja.

Mostoha sors jutott osztályrészül a mi *-val*, *-vel* ragunknak. Nemesak hogy elveszíti kezdő mássalhangzóját a mássalhangzós végű névszókön, s csak abban a pótlónyujtásban látjuk ennek nyomát, amely a szóvégi mássalhangzón ilyenkor végbemegy (*vízvel* > *vízzel*), hanem újabban figyelmetlen írók még ennek a pótlónyujtásnak a jelét is el-elsikkasztják, úgyhogy a *-val*, *-vel* ragból mindössze csak *-al*, *-el* marad.

Először csak hírlapokban találkoztam ezzel a fölületes írásmóddal, és a gyors napi munka egyéb helyesírási és nyelvi csetlés-botlásai között hallgatag bele is törődtem. Íme: Eddig *10.500-al* [olv. *ötsház-al!*] apasztották a létszámot, szemben a *15.000-el* [olv. *ezer-el!*] (Budap. Hírl. 1925. jan. 22. vc.). Nagyra értékelik az önök fiatal iskoláját Bartókkal és *Kodály-al* [így, kötőjellel] (Képes Krónika 1925. évf. 337. l.; ha a *Kodály* név két utolsó betűje *ly = l* hangot jelöl, akkor *Kodálylyal* volna a helyes írásmód, hogy a tulajdonnév a hasonuló *-vel* rag ellenére is sértetlen maradjon; ha azonban az *ly* itten *li* szótagot jelent, akkor *Kodályval* alakot kell írunk, ejtsd: *kodálya*). Bevonva egy kis couleur [olv. couleur] *locale-al* [olv. *lokál-al!*] (Bp. Hírl. 1926. febr. 17. vc.). *Galilei-el* szemben (uo. 1926. júl. 29. 4. l.; ha a nevet, amint látszik, *eí* kettőshangzóval ejti az író, akkor a rag *-jel*-nek irandó; ha pedig közszokás szerint két szótagra szakadó *e-i*-vel ejtjük, akkor szabályszerűleg *-vel* a rag: *Galileivel*). *Briand-al* megbeszélést folytatott (uo. 1926. szept. 15. 3. l.). Vitába száll a párisi *Temps-al* (uo.). Közli . . . a *Daily Mail-el* (uo. 1927. aug. 23. 1. l.). Beszélt *Jeanne-al* (uo. 1929. márc. 31. 35. l.).

Azonban nagy meglepetésemre csakhamar tanáreberek, irodalombúvárok műfordításaiban is sűrűn fönnakadhatott a szemem ezen a gondatlan írásmódon. Pl. Beszélek Páter *Etienne-el* (Huysmans, Uton, ford. 248; már a *-nek* rag kezdő *n*-jét nem hanyagolja el a fordító ugyanennek a francia keresztnévnek a ragozásában: Páter *Etienne-nek* 252. l.). *Annette-el* (Romain Rolland, Az elvarázsolt lélek, ford. II, 25, 103 stb. stb.). *Odette-el* (uo. II, 190 stb.). Sőt még a köznévi *boche* szónak, a németek gúnynevének ragozásában is: *boche-al* (uo. III, 229, de helyesen: *Solange-zsal* II, 281). *Christophe-al* (Rom. Rolland, Jean Christophe, ford. III, 150, 152, 159 stb. stb.). A IV. k. fordításában ez a hibás írás váltakozik a kötőjel nélküli *Christopheal* írásmóddal (pl. 169, 170, 211. l. stb.), ami egyenesen zavaró, tehát még helytelenebb. A VIII. k.-ben ugyanaz a fordító, noha hébe-hóba ráfelejtkezik a helyes írásmódra is (pl. *Cécile-lel* 184. l., *Jacqueline-nal* uo.), és noha az V. k.-ben (*Christophe-fal* 22, 23, 61. l. stb.), valamint egy másik műfordításában, Bourget Tanítványában általában ezt a helyes utat követte volt (*Marianne-nal* 131. l., *Taine-nel* 6. l., *Leconte de Lisle-lel* uo.), mintha tudatosan, elv-szerűen akarna eljárni, csaknem következetesen ilyeneket ír: *Gamache-al* 10. l., *Jacqueline-al* 34, 43, 44. l., *Christophe-al* 43, 71, 72. l., *Simone-al* 61. l., *Cécile-el* 69. l. stb. stb. A IX. k.-ben pedig, amelyet egy írónknak fordított, a helyes (*Berthe-tel* 40, *Christophe-fal* 42) a helytelennel (*La Feuillet-el* 69, *Reinette-el* 74) váltakozik. Végül, hogy tudományos folyóiratot is említsek, ezt a hibás írásmódot találtam egyszer (ha ugyan nem csupán a szedő fölületessége) a MNy.-ben is: Nem versenyezhet sem a B. [olv. Besz-tercei], sem a *Sch.-el* [olv. *Schlägli Szójegyzékkel*] (XX, 167).

A kérdést elméletileg vizsgálva, világos, hogy a mássalhangzón végződő idegen neveknek vagy általában az eredeti helyesírással írt idegen szónak (vö. fönt a *boche* és *locale* eseteit) *-vel* ragos alakjaiban, valahányszor a tö úgynevezett néma, vagyis ki nem mondott hanggal végződik, s a magyar ragot e miatt kötőjellel kapcsoljuk a szóhoz, a kötőjel után azt a magyar hangot kell kiírunk, amelyet a valóságban kiejtünk; tehát pl. a *boche* szónak *-vel* ragos alakját, mivel a valóságban *bos-sal* (pontosan: *boš-säl*)-nak ejtjük, *boche-sal*-nak kell írunk, és mérget mernék venni reá, hogy a föntebb említett művek fordítói, sőt hírlapíróink is bizonyára okvetetlenül így írták volna és így írnák a fönti hibás alakot, ha a kötőjel utáni magyar szóelemet a következő sorba kellett volna, vagy kellene átvinniük; tehát Pl. *Daily Mail*-|*lel*, *Jeanne*-|*nal*, *Christophe*-|*fal*, *Cécile*-|*lel* stb. stb. Mármost, ha az idegen névnek vagy az eredeti helyesírással írt idegen szónak ilyen néma betűje előtt, vagyis a tulajdonképeni szóvégen olyan hangok vannak, amelyeket a magyar betűkapcsolattal (*cs*, *gy*, *zs* stb.) ír, akkor a néma betűhöz tett kötőjel után a *-vel* hasonulása miatt megkettőződő kétjegyű végmássalhangzónak második tagját épűgy teljesen, esonkítatlanul kell kiírunk, mint ahogy sorvégi elválasztáskor, sőt tulajdonnevekkel egyáltalában, még magyar nevekben is tenni szoktuk. Vagyis valamint sorvégi elválasztáskor azt írjuk: *vágy*-|*gyal*, *darázs*-|*zsal*, vagy tulajdonnevekben sorvégi elválasztás nélkül is: *Keménynyel*, *Madáchcsal* stb. (l. az akadémiai

helyesírási szabályok 109. §-át): úgy idegen nevekben és szókban is azt kell írunk: *Solange-zsal* stb.

A *-vel* ragnak már fölpanaszolt mostoha sorsa abban is megnyilvánul, hogy az akadémiai helyesírási szabályok az ilyen ragozási esetekre véletlenül nem adnak egészen megfelelő példákat. Egyetlen *-vel* ragos mintájuk u. i. *Flaubert-rel*. Az ilyeneket azonban bizonyára újságjaink sem írják *Flaubert-el* alakban már azért sem, mert ez az írásmód könnyen *Floberttel*-féle ejtés-módra csábítana. A szabályok új kiadásába tehát célszerű volna *Cécile-lel*, *Jacqueline-nal*, *Gamache-sal*-féle mintákat is fölvenni.

Epen helyesírási szabályainknak e hiánya miatt is nem volt, azt hiszem, fölösleges mindezt elmondanom, és abban a reményben mondtam el, hogy a jövőben ha újságjaink nem is, legalább jónevű fordítóink munkái nem lesznek tele hasonló helyesírási hibákkal.

ZOLNAI GYULA.

Nyelvművelő újságcikkek.

Földrajzi nevek határozott névelője. — *Autóval Szudánba*. Ezt a könyvcímet a Magyarság Nyelvőre így javítja ki: *Autóval a Szudánba*. Egyúttal részletesen fejtegeti, mely földrajzi nevek járnak névelővel, melyek névelő nélkül. (Magyarság 1929. máj. 15.)

Ezzel a kérdéssel természetesen már mások is foglalkoztak (pl. RÉGER BÉLA: Nyr. XXXIV, 302—3, 306, ZOLNAI GYULA: uo. XLVI, 112—5), azért talán nem fölösleges, ha mindezen fejtegetések eredményeit néhány új adalékkal is kiegészítve áttekinthető formában összefoglaljuk.

E szerint névelő nélkül jár: 1. a világrészek (földrészek) neve; 2. az országok, a gyarmatok, a tartományok és más ország-részek, a közigazgatási területek, a megyék neve; 3. a helységek (a városok s a falvak); végül 4. a szigetek és a félszigetek neve.

De nincsen szabály kivétel nélkül. Van vagy lehet névelő a jelzős szerkezetekben: *a legsötétebb Afrika*, *a megcsonkított (a csonka) Magyarország*, *a régi Pest*, *a Franciaországhoz tartozó Korzika*. Állandó jelzők mellől megint elmaradhat a névelő: *Közép-Európa*, *Csonka-Magyarország*, *Külső-Szolnok vármegye*, *kincses Kolozsvár*. Palesztínának másik elnevezése, *a Szentföld*, névelővel jár, mert egyrészt jelzős szerkezet, másrészt köznévből lett tulajdonnév. Hasonló okoknál fogva mondjuk: *az Egyesült-Allamok*.

Névelővel használjuk a hatodik világrész nevét is: *az Antarktisz*, mert ezt így értjük: *az antarcticus*, vagyis 'az északi sarkkal szemben levő szárazföld'.

A szigetek s a félszigetek neve közt is sok a névelős: *a Balkán*, *az Antillák*, *a Hébridák*, *a Kanári-szigetek*, *a Szentendrei-sziget*, *a Csepel-sziget*, *a Margit-sziget*, ellenben *Szent Ilona szigete*.

Névelővel jár a hegyek, a hegyfokok, az erdők, a vizek (patakok, folyók, csatornák, tavak, tengerek, öblök), a vidékek és más földrajzi (nem politikai, közigazgatási) fogalmak, továbbá a városrészek, a terek s az utcák neve.

Ebbe a csoportba tartozik *a Szahara* (sivatag), de a Magyarság Nyelvőre szerint *a Szudán* is, mert emez sem országnév, hanem

tájék, vagyis földrajzi fogalom neve. Azonban itt is vannak érdekes esetek és kivételek. Hazánknak egyik vidéke a *Dunántúl*; ennek mai nevében azért van névelő, mert folyónévből van szerkesztve, régi neve azonban névelőtlen: *Pannónia*, mivel ez az egykori római tartomány neve. *Mezopotámia*, *Turán*, *Irán* voltaképpen földrajzi táj- vagy típusfogalom neve, de országnévnek érezzük őket, azért mondjuk névelő nélkül. A nyelvérzék, úgy látszik, a *Szudán* nevet is inkább országnévnek érzi, még a geográfusok nyelvérzéke is, pedig ők bizonyára tudják, hogy ez a név földrajzi fogalmat jelent. A megrótt könyvcím csakugyan nem egyetlen a maga nemében. Névelő nélkül találjuk *Szudán* nevet például Hettner-Littke művében (A leíró földrajz alapvonalai II, 210—22); névelő nélkül használja e nevet Révai Nagy Lexikonának és a Napkelet Lexikonának megfelelő cikke is.

A Magyarság Nyelvőrének megrovásában a különös, hogy rosszalja a névelő hiányát az *Autóval Szudánba* címben, ugyanakkor pedig meg akarja védeni ezt az ugyancsak névelőtlen, sőt kétszeresen névelőtlen könyvcímet: *Szahara és Szudán*. Előbb megállapítja, hogy mind a két nevet névelővel kell mondani, azután azt próbálja bizonyítani, hogy annak az afrikai útleírásnak mégis így helyes a címe: *Szahara és Szudán*. E szavak földrajzi fogalmakat jelölnek, tehát — így olvassuk — „egyenként névelőre tarthatnak igényt“, együtt azonban csakis névelő nélkül „hangzik jól“ a két név, „nem is szólva az *alliterációról*, amely egymaga igazolja, hogy elhagyjuk a zavaró és nehézkes névelőket. »A Szahara és a Szudán« otromba könyvcím, s más is jelent, mint a kisebb igényű és hajlékonyabb »Szahara és Szudán«. Ez annyit tesz, hogy ha csupán a Szaharáról vagy csak a Szudánról szólna a könyv, címét így kellene írni: *A Szahara. A Szudán*. De mivel egyszerre felöleli mind a kettőt, nem *A Szahara és a Szudán* cím illeti meg, hanem *Szahara és Szudán!* Vajjon akkor a Bakonyt és a Bükköt, a Dunát és a Drávát, a Szilágyságot és a Szerémséget tárgyaló könyvnek az alliteráció kedvéért ezt adjuk-e címül: *Bakony és Bükk? Duna és Dráva? Szilágyság és Szerémség?* A jóhangzás elvét különben sem lehet nyelvhelyességi szabállyá tenni, mert például *kanonokokon* ugyancsak nem hangzik valami jól, mégis egészen helyes, és ebben a formában kell elfogadnunk. De épen a vitás esetben nem is kell attól tartani, hogy valami csorba esik az esztétikai szemponton. Hiszen GYULAI PÁL sem találta otrombának ezt a mesecímet: *A szél és a nap*. Azok a névelőtlen szó párok pedig, melyek a *Szahara és Szudán* cím védelmére föl vannak sorolva a cikkben (*erdőn-mezőn, szárazon és vízen* stb.), nem idevágó példák, mert nem földrajzi nevek szerepelnek bennük. Szoktuk ugyan mondani: *se égen, se földön*, de már a Földről és a Holdról aligha íránk ilyen cím alatt: *Föld és Hold*. Pusztá megnevezésekben és felsorolásokban a földrajzi nevek mellől is elmaradhat a névelő. Például a Hortobágyot így nevezzük meg: „Ennek a területnek *Hortobágy* a neve.“ Továbbá így beszélünk: „Éz a szó: *Balaton* szláv eredetű.“ A villamos kalauz névelő nélkül kiáltja a terek, az utcák nevét: *Berlini-tér, Andrássy-út*. A földrajzi nevek jegyzéke vagy a térkép szintén elhagyja a névelőt. Versben is közönséges a névelő mellő-

zése: „S merre zúgnak habjai | *Tiszának, Dunának . . .*“ „*Maros vize* folyik csendesen.“ Egyébként azonban ragaszkodni szoktunk a névelőhöz: „Magyarország címerében a négy ezüst pólya az országnak négy fő folyóját jelenti: a *Dunát, a Tiszát, a Drávát, a Szávát.*“ Ezért hiányát érezzük a névelőnek ebben a könyvcímekben is: *Dunántúl és Kis-Alföld írásban és képen.* Hagyjuk csak el erre a mintára a névelőt egy régibb kiadvány hasonló címéből, s ím mi lesz belőle: *Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen!* NAGY J. BÉLA.

Cselekmény, cselekvény. Mind a kettő a nyelvújítás alkotása, tehát nagyon régi megkülönböztetésre nem lehet hivatkozni (I. NyÚSz. és SZILY, A -mány és -vány képző: MNy. XV, 92). SZILY megjegyzi, hogy „legújabbban értelem-különbség fejlődik ki a kettő között“. Ez a különbség már elég régi és helyes is, hogy fejlődött, mert gazdagodnak vele a jelentésárnyalatok. *Cselekvény* a poétika nyelvében az, amit eposzban, regényben, drámában a személyek tesznek, tehát *actio*. Így él vele következetesen ARANY; pl. „A *cselekvény* fordulatai“ (Zrinyi és Tasso: ÖM. V, 48), „a költemény legfőbb baja a tények és szereplő egyéniségek roppant halmazából ered, melyek közül amazoknak *cselekvény*nyé, ezeknek jellemmé fejlesztésére szűk a tér, az idő“ (ÖM. X, 47). — Ugyanúgy Gyulai: „Bánk jellemrajza s a *cselekvény* főpontjai. A kettős *cselekvény* vádja“ (Katonai és Bánkbánja VII. fejt.). — Ezzel szemben *cselekmény* személyektől elvontan *actus*, valamely hivatalos vagy ünnepélyes *tény*, például a „fogadalom *cselekménye*, a vitézzé avatás *cselekménye*“. Így köti meg e jelentést már FOGARASI az Akadémia Törvénytudományi és Műszótárában (1847.). — Rendén van, hogy a két alakot s a két jelentésárnyalatot állandóan megkülönböztessük. T. V.

Szolidarizmus. (Vö. MNy. XXV, 71.) E szóval néhány évtized óta egy gazdasági rendszert jelölnek, amely a liberális, s épen ezért individuális kapitalizmussal és a kommunista szocializmussal szemben a keresztény fölfogást akarja a gazdasági életben megvalósítani. Alapgondolata az, hogy a magántulajdon ugyan a természettörvényen alapuló jog s így meg nem semmisíthető, de nem föltétlen s nem az egyén (individuum) kizárólagos hasznára van rendelve, hanem súlyos lekötöttségei vannak a közzel, a társadalommal, az egész emberiséggel szemben, mégpedig az igazságosság és szeretet kötelességei. Ezt a gondolatot, hogy egy az egészért, az összeségért felelős, mint jogi fogalmat már Ulpianus is használja és *solidum* szóval fejezi ki: „*singulis in solidum debetur et singuli debent*“ (Pandect. 45, 2, 2) | „*Ubi duo rei facti sunt, potest vel ab uno eorum solidum peti, hoc enim est duorum reorum, ut unusquisque eorum in solidum sit obligatus.*“ (Uo. 3.) Vagyis egy az egész büntársaság fejében is köteles bűnhődni. — A *solidum*-nak 'az összeség, az egész' értelemben vett jelentése megvan már Cicerónál és Tacitusnál is.

A *solidum*-nak e jogi jelentéséből képződött a román nyelvekben, pl. az olaszban *solidario* 'közös, egymásért felelős', a franciában *solidaire* 'solidarisch, sodaß jeder für's Gesamte

haftet' (SACHS—VILLATTE nagy szótára), s a német *solidarisch* szó (KELB., Ném.-magy. nagy kézi szótár), amely megfelelne a latin *solidaris* vagy *solidarius* szónak.

A klasszikus latinságban *solidaris* szó nem volt, de megvolt az *-aris, -arius* képző, amely KÜHNER (Ausführl. Gram. d. lat. Sprache I, 674) szerint „zur Bezeichnung der Zugehörigkeit“, a vmihez való tartozás jelölésére szolgál s egyike a leggyakoribb melléknévképzőknek. Pl. *vulg-aris, consul-aris, famili-aris, coquin-aris, doliaris* 'hordóhoz hasonló', *salutaris, popularis, militaris, singularis, lapidaris; pecuniaris* is van. Sok esetben váltakozik az *-arius* képzővel. A hozzátartozás nem egy esetben csak tágabb értelmű. Ennek alapján a *solidaris* a. m. 'az egészhez, az összeséghez, a közhöz tartozó, a köz iránt lekötözött' jelentésben épen nem korecs vagy fonák szó, és megfelelő hangelváltozással megvan az európai nyelvekben.

Az újabb kori, de egészen helyesen képzett *solidaris*-ből (vagy *solidarius*-ből) ugyancsak helyesen (a latin és román nyelvek nyelvtörvényei szerint) képzett szó a *solidarismus*, magyarosan írva: *szolidarizmus*. Nem jobb és nem rosszabb, mint a *liberalis: liberalizmus, szociális: szocializmus, intellektuális: intellektualizmus, materiális: materializmus, popularis: popularizmus, militaris: militarizmus* stb.; mindenesetre jobb, mint az *utilitarizmus* vagy *voluntarizmus*, bár ezek is magyarázhatók; — és sokkal jobb, mint a *sznobizmus*, vagy akár az *euphuizmus* 'style précieux', *totemizmus, pragmatizmus, energetizmus* és száz más *-izmus*.

A *szolidaritás* egészen mást (t. i. 'összetartás'-t) jelent, mint a *szolidarizmus* (rendszer), s ezért nem pótolhatja ezt. S elvégre az is idegen szó és ugyanabból a *szolidaris*-ből származik.

A *szolidarizmus* sem magyarosság, sem végződés szempontjából nem kívánatos szó. De minthogy ma tudományos és nem tudományos rendszereket mindenfelé *-izmus*-sal jelölnek, helyes képzés meg tartalmi jelentés tekintetében sokkal elfogadhatóbb, mint száz más *-izmus*.

JABLONKAY GÁBOR.

KÖNYVISMERTETÉSEK.

I.

Magyary-Kossa Gyula, Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből. Budapest, 1929. I. és II. köt. (A Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat Könyvtára CXXI. és CXXII. köt.)

„Negyedéves medikus koromban kezdtem érdeklődni a magyar orvosok multja iránt s azóta, rövidebb-hosszabb megszakításokkal szótalan munkával gyűjtöttem a rájuk vonatkozó adatokat... Közben Magyarország külső és belső ellenségei szorgalmasan emlegették azt a bizonyos *magyar ugart*, mely csak azóta kezd egyetmást produkálni, mióta ők is megtermékenyítik, annak előtte pedig nem termett rajta se fű, se fa, csak királydinnye és koldustetű. Ezek a gonosz célzatú ráfogások hatalmasan

öszönöztek, hogy szerény erőmmel tovább kutassam a régi magyar orvosok kultúrtörténetébe vágó emlékeket...”

Az idézett szavak mindennél jobban megértetik velünk, hogyan indult meg, mikép bontakozott ki az a magyarányú, mélyreható munkásság, amelyet MAGYARY-KOSSA a magyar orvostörténelem terén immár több mint negyven éve kifejt. Pedig ez irányú munkássága tudományos munkásságának csak egyik része. Tudásvágyán és tudományának önfeláldozó szeretetén kívül erőt nyújtott neki orvostörténelmi kutatásaihoz is törhetetlen fajszeretete. Meg volt róla győződve, hogy a magyar orvosok is a magyar művelődésben mindig tevékenyen résztvettek, s erre írásos emlékek is vannak. A Magyar Nyelv olvasói a régebbi évfolyamokban sűrűn találkoztak MAGYARY-KOSSA cikkeivel, amelyek régi magyar gyógyszernevekről, betegségnevekről stb. szóltak.

Az előttünk fekvő két hatalmas kötetbe összegyűjtve találjuk MAGYARY-KOSSÁNAK folyóiratokban megjelent cikkeit; találunk a kötetekben azonban olyanokat is, amelyek itt jelennek meg először. A két kötet sok cikkét a magyar nyelv bűvara is haszonnal fogja forgatni, a függelékben közölt szótári dolgozatok meg (régi magyar gyógyszernevek, betegségnevek, bonctani kifejezések) szótári munkálatainknál mindenkor nélkülözhetetlen forrásaink lesznek.

M. J.

Vitéz Rózsás József, Magyarosan, katonásan I. rész. Második, javított kiadás. Budapest, 1929. 96 l.

A katonai írásmód (irálytan) oktatásához készült segédkönyv. Azonban nemcsak gyakorlati ismereteket foglal magában, hanem mintegy alapvetésül elméleti ismereteket is. Nyelvtudományi irodalmunk összefoglaló munkái, köztük elsősorban SZINNYEI JÓZSEF „Magyar Nyelv“-e alapján röviden ismerteti a nyelvtudományi alapfogalmakat, nyelvünk rokonait s a rokonság legfeltűnőbb bizonyítékait, a régi magyar nyelv egypár sajátosságát, a nyelvújítás szóalkotásait, nyelvjárásainkat és nyelvünk mai szerkezetének vázlatát. „Idegen elemek a magyar nyelvben“ c. fejezetében közli TOLNAI VILMOSNAK az eredeti és idegen szavak arányára vonatkozó tanulmányának eredményét, s jövővényszavaink csoportjainak megemlézése után hasznos tanácsokat ad a felesleges idegen szavak elkerülésére, egyúttal egy kis magyarító szótárt is beilleszt könyvébe a katonai nyelvben leginkább elterjedt, de magyarul is jól és könnyen kifejezhető idegen szavakból. „Idegenszerű szerkezetek, szólások“ címén pedig nemcsak latin vagy német hatás alatt keletkezett sajátosságokat, hanem elavult vagy zsargonszerű fordulatokat, kifejezéseket is tollhegyre vesz. De nemcsak a nyelvünk magyarosságát veszélyeztető idegenszerűségek ellen küzd, hanem a stílusnak olvasás, megfigyelés alapján való fejlesztésére is nyújt gyakorlati tanácsokat, ismertette egyszersmind a jó stílus főbb követelményeit.

A szerző gondosan tanulmányozta nyelvtani irodalmunk hasonló célú munkáit. Lendületesen megírt könyve nagy tárgy- és szeretetről tanúskodik.

S. I.

II.

BARTONIEK EMMA, Magyar történeti forráskiadványok. Budapest, 1929. 8° 203. (Megjelent a Magyar Történettudomány Kéziratkönyve c. mű I. köt. 3. b. füzeteként.) — A nagy szorgalommal és hozzáértéssel összeállított könyvszet két: a) általános, b) különös részre oszlik. Az elsőben a magyar történetre vonatkozó bibliográfiák, könyvtári katalógusok, biográfiák, forrásközlő folyóiratok, összefoglaló folyóiratok, valamint külföldi forráskiadványok, a második részben pedig a magyar történet egyes korszakaira vonatkozó forráskiadványok vannak felsorolva.

KETTUNEN LAURI, Eestin kielen äännehistoria. Toinen, uusittu painos. Helsinki, 1929. 8° 207, 1 térkép. — Az észti nyelv hangtörténete. Második, megújított kiadás. A térkép az észtek mai elterjedésének a térképe.

KETTUNEN LAURI, Vatjan kielen äännehistoria. Toinen, uusittu painos. Helsinki, 1930. 8° 204, 1 térkép. — A vót nyelv hangtörténete. Második, megújított kiadás. — Az ezereken felül nem sokkal többet számláló vótok lakóhelyeinek térképe is mellékelve van.

LYTKIN V. I., Materialy po komi grammatike (obojich narečij). Moskva, 1929. 8° 48 és Komi gramat'ika. Móska, 1929. 8° 68, 4. — A zürjéneknél (komi) két irodalmi nyelv van. Az egyik, amelyet az oroszok is zürjének (zyrjanskij) neveznek, Uszty-sziszolyszka város nyelvjárásán alapszik, a másik, amelyet ugyanők perminek (permjackij) hívnak, Kudymkar városén. Ennek a két irodalmi nyelvnek a nyelvtanát nyújtja az idézett két grammatika, amelyek közül az egyik oroszul van írva, a másik, amely azonban az elsőtől különböző, zürjénül, komiul.

NAGY SÁNDOR, Földi János, a grammatikus és a nyelvújító. Hajdúhadház, 1929. 8° 42. — A szerző célja kimutatni, hogy a Debreczeni Grammatikában mennyi és milyen értékű a Földitől kölesőzött anyag, továbbá, hogy a nyelvújítás munkájában Földinek minő gyakorlati szerep jutott. E két feladatát a szerző nagyjában jól oldja meg.

TAGLIAVINI CARLO, La lingua ungherese. Roma (é. n.). Megjelent a „Pubblicazioni dell' Istituto per l' Europa Orientale“ c. (Roma) kiadványsorozatban. — Igen jó összefoglalás az olasz nagy közönség részére a magyar nyelv rokonságáról, szókészletének fejlődéséről, idegen nyelvekre tett hatásáról, úgyszintén a magyar nyelv nyelvtani szerkezetéről.

Ethnographia. Népelet. Szerk. SOLYMOSSY SÁNDOR és BÁTKY ZSIGMOND. Budapest, 1929. XL. évf. 3–4. szám. — Tartalmából kiemeljük: SOLYMOSSY SÁNDOR, Magyar ősvallási elemek népmeséinkben. (A kacsalábon forgó várkastély.) — BERZE NAGY JÁNOS, Magyar szólásaink és a folklora. — WALDAPFEL JÓZSEF, Istók — Debretzenbe. — CSEFKÓ GYULA, Az ördögnek is kell gyertyát gyújtani. — Uő., Hajnal.

Föld és Ember. Szerkeszti KOGUTOWICZ KÁROLY. Szeged. IX. évf. 6. szám (1929.). — Tartalmából kiemeljük BÁTKY ZSIGMONDNAK a következő helynevek eredetéről írt magyarázatait: *Esegvár* (régii *Segvár*), *Agostyán* (régén *Abustyán* [földje]), *Kap* és származékai, *Gelemér* (vö. *Kelemér*; török személynévknek magyarázva), *Gecse*, *Ollóság*, *Kecskedága*. — — X. évf. 1. szám (1930.). — Tartalmából kiemeljük: VIRÁGH RÓZSA, Magyar helységnevek. Az eddig megjelent rész arról tesz bizonyosságot, hogy szerzője az idézett nevekre vonatkozó irodalmat gondosan összegyűjtötte, de természetesen az egyes magyarázatokot nem bírálta. — Az ismertetések között SZABÓ ISTVÁN SCHÜNEMANN K. „Die Entstehung des Städtewesens in Südosteuropa“ c. munkájáról ír tárgyilagos bírálatot. — Az apróbb közlemények sorában: KOGUTOWICZ KÁROLY két *bőr* előtagú összetétel eredete iránt érdeklődik: a) Somogy megyében Jut alatt a Sión CSORBA JÓZSEF (Somogyvármegye ismertetése 1857-ből) szerint „*börgát* vezetett át”; b) Kúnszentmiklóson a Bakéren át vezető padlőhídnak *bőrhíd* a neve. — BÁTKY ZSIGMOND a *Tarnóka—Kökényes*, *Maladnok*, *Kormun*, *Korszán* nevekről ír.

Korrespondenzblatt des Vereines für Siebenbürgische Landeskundé. 52. Jahrg. 1929. No. 11—12. — Tartalmából kiemeljük: GEORG MÜLLER, Das Deutschtum und die sekundären Siedlungen in Siebenbürgen. A szerző az oklevelek alapján azt vizsgálja, mely erdélyi községek eredetükben németek, s idővel részben vagy egészen magyarok vagy oláhok, továbbá fordítva, melyek kezdetben magyarok vagy oláhok, s idővel részben vagy egészen németek: szászok. Eredetében német telepítésnek azt tekinti, amely kezdetben is valamely német: szász káptalanhoz tartozott. — KOLOMAN JUHÁSZ, Bischof Paul von Tschanad, Notarius König Bélas. Részben ismerteti az Anonymus személyére és krónikájára vonatkozó újabb vizsgálódásokat, s azt mondja, hogy Anonymus — miként HORVÁTH ISTVÁN és WENZEL GUSZTÁV hirdette — azonos lehet Pál csanádi püspökkel, aki 1138—1156 közt viselhette e tisztet. Anonymus jól ismerte a Marosközt. — — 53. Jahrg. 1930. No. 1—2. — Tartalmából kiemeljük: H. SCHULLER, Bedeutung und Erforschung der neulateinischen Literatur in Deutschland und bei uns. — Az ismertetések közt A. SCHEINER részletesen ír SCHMIDT HENRIK „Die deutschen Mundarten Rumpfungarns“ c. nagyértékű dolgozatáról.

Minerva. Szerkeszti THIENEMANN TIVADAR. Budapest, 1930. IX. évf. 1—4. szám. — Tartalmából kiemeljük: SZERB ANTAL, Vörösmarty-tanulmányok. — ECKHARDT SÁNDOR, Az utolsó virágének. Az értekezés a Virágok vetélkedése c. népének keletkezését, eredetét tárgyalja. A népének régóta ismeretes, címe azonban újabb, BARTÓK BÉLATÓL és KODÁLY ZOLTÁNTÓL való, akik dallamát is felfedezték. ECKHARDT meggyőzően mutatja ki, hogy az ének tudós eredetű, amennyiben a keresztény középkori irodalom *certainen*, más néven *conflictus*, *disputatio* műfajának kései népies hajtása. — ZOLNAI BÉLA, Mikes Kelemen. Fejezet az irodalmi gondolat történetéből. — THIENEMANN TIVADAR, Irodalomtörténeti alapfogalmak. Távoli közönség. E közleménnyel

az alapvető értekezés, amely a Minervában folytatásokban jelent meg, befejeződött. Célja volt „a szellemi fejlődésnek a minden irodalom történetében ismétlődő azonos útvonalát keresni a magyar és a német irodalom közös vonásaiban“.

Népünk és Nyelvünk. Szerkeszti BIBÓ ISTVÁN. Szeged, 1930. II. évf. 1—2. füz. — Tartalmából kiemeljük: MÉSZÖLY GEDEON, Pálóczi Horváth Ádám énekeskönyve I. — PAIS DEZSŐ, Kecskemét. BÁTKY ZSIGMONDDAL szemben, aki szerint *Kecskemét* neve *Kecske-megyé*-ből alakult, s az előtagban levő *Kecske* eredetileg személy-név volt, azt bizonyítja, hogy a *Kecskemét* név *mét* tagja etimologiailag összetartozik a *meddő* szóval, s eredeti jelentése 'száraz-ér, száraz meder', a *Kecske* előtag pedig mint köznévi csatlakozott ehhez. Így aztán az egész névnek ez lehet az értelme: 'kecske-száraz, kecske szárazere'. — Cs. SEBESTYÉN KÁROLY, Falitka. „*Tékának* vagy *falitékának* nevezik azt a kis szekrényfelét, amely néha fülkeszerűen van a szobafalba besülyesztve, gyakrabban azonban a falon lóg alkalmas helyen vagy a szoba sarkában, vagy a padra vagy valami külön állványra van felállítva.“ — A kisebb közlemények között CSEFKŐ GYULA, Márjás huncut és TURI KÁROLY, Töszméköl, gyűszméköl, gyűsménkédik. — A Népnyelv, Néphagyomány rovatban KÖMŰVES GÉZA folytatja „A csantavéri nyelv-járás“ c. dolgozatát. E közleményben a névszóképzőket és az igeragozást ismerteti.

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK.

Pótlék az Oklevélszótárhoz.¹

Laposhalom. 1447: Monticulum wlgó *Lapushalom* vocatum. 1467: Ad quoddam monticulum wlgó *lapushalom* nominatum. (Egri főkápt. maglt. Num. 18. div. 1. fasc. 1. no. 7. és 12.)

Láz 'irtvány'. 1494: Quoddam antiquum extirpatorium wlgó *laaz*. (Esztergomi főkápt. maglt. Lad. 2. fasc. 6. no. 19.)

Lázár. 1396: Per terras paludosas wlgó Fertew appellatas per venit ad terram *Lazartelek* dictam. (Egri főkápt. maglt. Num. 7. div. 1. fasc. 1. no. 6.)

Lencsés. 1555: Georgius *Lenches* privignus Stephani *Lenches*. 1557: Filius Stephani *Lenches*. (Debrecen jk. I. k. 621, 693. 1.)

Lépés. 1568: Sedecim passus

terre wlg. *lepes*. (Debrecen jk. II. k. 230. 1.)

Locsoló. 1542: Warýas-Ioannis *Locholo*. (OL. Tolna megyedikális lajstroma 1. 1.)

Lóhere. 1326: Folia deaurata in modum herbe wlgó *luhere*. (Vasvár-szombathelyikápt. orsz. lt. Fasc. B. no. 3.)

Lövés. 1556: Papyrosban tyz *lōwes* por. (OL. Lymbus II. sorozat fasc. 171/a.)

Lukácsné. 1442: Item Torsak *lucaczne* . . . (Eperjes számadk. 210/a. 18. 1.)

Lyukaskő. 1333: Ubi est una meta lapidea *Lyukaskew* vocata. (Egri főkápt. maglt. Num. 17. div. 4. fasc. 1. no. 5.)

Madarász gyalogútja. 1435: Directe per quandam semitam

¹ L. MNy. XXV, 148—50, 234—6, 310—3.

Madaraz gyalogwtha vocatam. (Egri főkápt. maglt. Num. 11. div. 1. fasc. 2. no. 9.)

Makkos. 1551: Joannes *Makkos*. (OL. UC. ¹/₁.)

Marhás. 1554: Contra Demetrium *Morhas*. (Debrecen jk. I. k. 505. l.)

Márk gyümölese. 1479: In fine cuiusdam loci *Mark Gymewlche* vocati. (Egri főkápt. maglt. Num. 4. div. 2. fasc. 1. no. 1.)

Másfél. 1511: *Maschfel* Janusch. 1526: Ambrusch *Maschfel*. (Eperjes lt. 846/a. sz. 4/b., 68/b. l.) 1556: Medium fornacem non crematarum w° *masfel* kemenche teglat. (Debrecen jk. I. k. 671. l.)

Mázsa. 1554: Senatus decrevit ut pondo centum viginti librarum w° *maasa*. (Debrecen jk. I. k. 560. l.)

Megigazodni. L. Biróság.

Megkövetni. 1553: Reconciliavit w° *megh kewetthe* ipsum Franciscum *Pribegh*. (Debrecen jk. I. k. 436. l.)

Megyei. 1551: Matthias *Megej*. (OL. UC. 1/1.)

Meleg. 1511: *Meleg* Paul. *Meleg* Antal. 1523: Antonius *Meleg*. 1526: *Melegk* antal. (Eperjes lt. 846/a. sz. 67/a., 7/a. l.; 1098. sz.)

Méreg. 1550: Blasius *Meregh* de Zakmar. (Debrecen jk. I. k. 225. l.)

Merítő-kanál. 1564: A Stanislao lakathyartho empti sunt ad usum coquinae coclearia ferrea, hoc est *Merethew kalan* 1, *Rosthas kalan* 1. (Esztergomi főkápt. maglt. Lad. 105. capsza 21. eccl. fasc. 1. no. 7.)

Messzely. 1558: Mensurae lignae *Mezzel* dictae. (OL. Lymbus III. 8.)

Mészáros-székvakaró-kés. 1564: *Mezaros zekwakaró kes* 1. (Esztergomi főkápt. maglt. Lad. 105. capsza 21. eccl. fasc. 1. no. 7.)

Miklós. 1399: In quendam montem, qui *Myklous*-luga vo-

catur. (Egri főkápt. maglt. Num. 8. div. 2. fasc. 2. no. 5.) 1444: . . . solvimus pro Bobor *miclosch* . . . solvimus *pap miclosch*. 1453: Item vor fysche herrn *Miclosch* wayda. (Eperjes számadk. 210/a. 43—4., 126. l.) 1511: *Miclosch* Janusch. *Miclosch* Marton. Macza *Miclosch*. 1526: *Miclosch* ianusch. (Eperjes 846/a. sz. 65/b., 66/a., 68/a., 5/a. l.)

Mocsár. 1567: Domina Elizabeth relicta olim Valentini *Mochyar*. (Debrecen jk. II. k. 204. l.)

Mohar. 1550: Unum hod *moharth*. (Debrecen jk. I. k. 233. l.)

Mohos. 1511: Jörg *Mohosch*, 1526: Jorgk *mohosch*. 1527: Jorgk *mohosch*. 1529: Georgio *Mohosch*. (Eperjes lt. 846/a. sz. 63. l.; 2/b. 12/b. l.; Eperjes 1528—37. évi számadk. 102/b. l.)

Morzsoló. XVI. sz.: Matias *Morsolo* elzeket hrsveth hetfen. (OL. Lymbus II. sorozat 1. csomó, vegyes militaria.)

Mosolygó. 1569: *Mosolygó* Myklos az my nemew. (Debrecen jk. II. k. 290. l.)

Mosó-patak. 1353: Per eandem vallem *Musou patak* dictam asscenderet . . . (Esztergomi főkápt. maglt. Lad. 15. fasc. 3. no. 1.)

Mostoha. 1550: A matre sua propter debitum patris sui *Mus-toha* extorqueat. (Debrecen jk. I. k. 242. l.)

Mostohaapa. 1550: Propter debitum patris sui *Mustha apya* possit illam suam hereditatem a sua matre vel iure vel alia via alienare. (Debrecen jk. I. k. 242. l.)

Nádas. 1511: Johannes *Nadasch*. (Eperjes lt. 846/a. sz. 66. l.)

Nagyasszony. 1479: Descendendo ad vallem *Nagazon* appellatam. (Egri főkápt. maglt. Num. 4. div. 2. fasc. 1. no. 1.) [Nem inkább: *Nagazon* a. m. *Nagyaszó*? SZERK.]

Nagyfejű. 1565: Inter Blasium

Thot ac Emericum *Nagyfejw.*
(Debrecen jk. II. k. 78. l.)

Napenyészet. 1587: *Az nap eniezetreol* waló feölso basthyan.
(OL. UC. 46/74.)

Nebánts-utca. 1550: Domum
in *Ne Banch vca* genero suo.
(Debrecen jk. I. k. 250. l.)

Nyereggyártó. 1577: Simon
Niereghgiartha. Vincentius *Nie-*
reghgiartha. (OL. UC. 1/3.)

Nyerő. 1551: Laurentius *Nyere-*
rew. Joannes *Nyerew.* (OL. UC. 1/1)

Nyest. 1517: Pileum ex pelle
mardurina wigo *neesth.* (Eperjes
lt. 952. sz.)

Nyilas-hely. 1576: Azoknak *nilas*
helt ne aggianak. És *nilas*
helre közikbe akar állani, tehát
pusztán *nilas heliett* ne haggia.
(Debrecen jk. III. k. 635. l.)

Nyilvetés. 1576: Ha az *níl* *vetés-*
kor ithon ninez, mikor az
saroglias kalmárok nilat vetnek.
(Debrecen jk. III. k. 635. l.)
1645: Nemzetes Szeőreős János
uram szöleőibeol az mint jutot
nílvetés szerint az uramék
számára. (OL. Lymbus III. sorozat.
XVII. század, 23. csomó
urbarialia.)

Olasz-ér. 1467: Veniret ad flu-
vium Zarastard ere alio nomine
Olazer vocatum. (Egri főkápt.
maglt. Num. 18. div. 1. fasc. 1.
no. 12.)

(Folytatjuk.)

Adalék a gróf Zichy-nemzetség zsélyi levéltárának magyar nyelvemlékeihez. JAKUBOVICH EMIL: MNy. XXII, 143—7 részletesen beszámol a zsélyi levéltárból közölt magyar nyelvemlékekről. GRÓF ZICHY ISTVÁN engedélyével magam is hosszabb időn át kutattam a levéltárban, s ennek eredményeként MNy. XXV, 67—9 Drágfy János temesi ispánnak 1524-ből való három magyar nyelvű levelét közöltem.

E nyáron át is folytattam levéltári kutatásomat. Ennek a magyar nyelvtörténet szempontjából egyik eredménye az alábbi pár soros újabb nyelvemlék, a másik pedig annak megállapítása, hogy a zsélyi levéltárból több magyar nyelvemlék nem kerülhet elő.

A nyelvemlék a következő:

zerermes [!] vram fyam kyrlek ne re/teled hozam yethe-
deth | merth byzonios lygy benne nem go nio/fo dyrth hywath |
lach hanem lo dyrth

Oltármester. 1554: Tamas pap
bihori *otarmesther.* (Debrecen
jk. I. k. 606. l.)

Onkanna-gyártó. 1548: Pau-
lum *Onkanna gyarto* contentum
reddidit. (Debrecen jk. I. k. 81. l.)

Orratlan. 1564: Blasius Zewch
contra Matthiam Nagy *orrotlan.*
(Debrecen jk. II. k. 13. l.)

Orvos. 1550: Anthonius *Wrwos.*
1551: Anthonius *wrwos.* (Debrecen
jk. I. k. 247., 291. l.)

Orvosasszony. 1551: Domina
wrwos azoný, quia ad prefixum
terminum. (Debrecen jk. I. k.
271. l.)

Ozsonna. 1548: Ladislaus
Osonna. 1548: Contra Ladislaum
Osonna. (Debrecen jk. I. k. 92. l.)

Öklelő. 1548: Petrus *eklelew*
habet respondere. 1548: Inter
Joannem Abraham et Petrum
Eklele. 1549: Petrus *Eklele.*
(Debrecen jk. I. k. 54., 75., 136. l.)

Órhegy. 1467: In territorio
montis thorbagy in monte
Kysewrhegy vocata. (Palásthy-
lt. Esztergom, Lad. I. fasc. 2.)

Órló. 1564: Inter Joannem
Eorleo Una pars Joanni *Eorleo*
... succedat Domus Joannis
Eorleo. (Debrecen jk. II. k. 3.,
10. l.)

Óz-barát. 1550: Non fuit in
una societate cum *Ewz barath*
de Angyalhaza. (Debrecen jk.
I. k. 227. l.)

IVÁNYI BÉLA.

dragffy Janos
manu propria etc.

E cédulára irt levélke most már a Missiles között található. Minthogy sem dátuma, sem címe nincsen, ezideig beosztást sem nyert. Keletkezési idejét 1526 előttre kell tennünk, mert írója a mohácsi csatában elesett. Véleményünk szerint az egyik Várday fiúnak szólhatott, úgy látszik, Jánosnak, ki többé-kevésbé ellenséges viszonyban állt testvérével, Várday Ferenc erdélyi püspökkel.

A magyar nyelvtörténet szempontjából a zsélyi levéltár későbbi missilis leveleinek tanulmányozása sem lesz eredménytelen. 1560-ig, a közölt nyelvelméleket nem számítva, már eddig is 90 magyar levelet sikerült összegyűjtenem. A XVI. század második feléből származó magyar leveleknek pedig se szeri, se száma.

LUKSICS PÁL.

NÉPNYELV.

A zemplénmegyei Tolcsva kéziratot jegyzőkönyveiből.

adatódik. — 1659: az *Adiudicata* ha ez ideigh ki nem adatot ki ne *adatodgyek* migh...

alá is út, fel is út. — 1798: *alá is út fel is út* most el mehetz.

alamuszi. — 1788: kinek személye közép termetű, izmos fekete haju, *alamuszi* ember, vagy is inkább *balustya* az első fog [h]libazik.

áll valakiről. — 1659: az mely Szölő Eoröksegik... melyek az Protestansoknak *Atyokrul* es *Annyokrul* *allok* voltak. — 1668: ket darab szőlőt, kiknek edgyike az meg irt Gyermekek Attyanak Anyai *Eösirüll* *all*.

áll valamiből. — 1737: hogy ezen Törvényes kissebb bíró kéznél létett három *forintból álló* Summát eö Kgyılme vegye fel.

állás. — 1827: sertéseket hajtván, a' Rozsás kortsma *állásába*, melynek edj ajtaja nem volt. — 1837: Az osvai vendég fogadó *állással*, mészárszékkal... haszon bérbe fognak [!] adatni.

általereszt. — 1798: a' Katonát illető fele részit a' fellyebb említett Hugának *által eresztí*.

általján fogva. — 1837: Többek előtt a kérdésest pedig... *általján fogva* tagadja.

alvégesi. — 1729: Nagy Tolcsvai *Alvégesi* Uczában levő.

ántalag. — 1764: szürt benne negyedfél Hordó bort; melyből két Hordóval 34 vonás for. egy Hordóval 15 vonás for. az egy *ántalaggal* pedig 7. vonás vonás forintokon; azaz a' Negyed fél Hordó bort mind öszeve... eladott 56 vonás forintokon.

asszú. — 1837: egy hordó bort, és egy putton *asszút* 40 fkon.

atyó. — 1798: a felesége... ezen szókkal egyék kend, ne beszellyék kend, feküdjék le kend *Atyó* engesztelte.

ausbrug. — 1823: fognak... 1817^{ki} 1820 és 1821^{ki} Hegy allyai csinált *Ausbrug* [a b p-ből javítva], és Máslás, 1821^{ki} Ürmök; nem külömben Somlói Ó Borok; Budai és Egri veress Ó Borok, Ó Szilva és Gabona Pálinkák... kotya vetye által... eladatni.

bakkenbart. — 1838: fejéres hajú, pörge bajúszú, verhenyeges *bakkenbartú*.

bakter. — 1796: éjjeli Strázsa Mesteri Hivatalra fel eskettetett, akinek kötelességében fog állani még a *Bakterekre* is vigyázni. — 1801: Kis András *Vakter* Conventioja.

balustya. 1788: *alamuszi* al.

becslevél. — 1726: protestált és contradicalt az kis Várhegy és Bik oldal nevű rész szőlőknek *böcs Levelei* kiadatásá véget.

befojt. — 1782: a' leg alsó vizárkot... *bé fojtván* 's *béis homlíván* a' viz járását meg akadályoztatak [!].

behomlít. 1782: *befojt* al.

bekecs. — 1823: setét kék posztóból készült *beketsbe* öltözve.

bevakol. — 1794: az általunk tétetendő Ujj épületett kívül belől tartozunk betsületesen *be vakolni* simára.

bicent. — 1838: ha sebesen szalad [t. i. a ló], az elejére egy keveset *biczent*.

birságium. — 1701: mely onust és *birsagiumot* acceptalvan, Fel is osztottak egy más között.

bitangolás. — 1837: sőt már maga is *bitangolásnak* adván magát lakhelyét nem tudhatni.

bizgatás. — 1796: az Ellent mondonak hire 's akarattya ellen minden jószagárúl (ki tudja kinek *bizgatásábúl*) utolsó rendelést tett.

bodrogközi. — 1723: Nemes Zemplen Vargyében a *Bodrokközi* Processusban Szolnaeska nevű Possessioban.

boldog emlékezetű. — 1694: *Boldog Emlekezetű* Csoma Martont Isten ez Vilagbol ki szolitotta.

borítal közben. — 1725: említett Ferje *bor ital közben*, az Malomhegyi ültetes szőlőskejét... Gonczi Jánosnak el vesztegette és abalienalta volna.

borseprű. — 1787: ezen állapottyában az országnak a gabona pályinkának főzése egészen el tiltasson, ellenben pedig a *Borseprűbül*, törkölybül, s más rothatt gyümölcsokbül való pályinka főzése szaporitasson.

butella. — 1798: kezébül, az pályinkás *butellát* ki kapta volna.

cérnabélű. — 1787: A *czérna bélű* fagyú gyertyának fontya 11 kr. a pamutos bélűnek 12 kr.

csákó. — 1837: két ökör ellopott, — az 1^{ső} hajszás vastag szarvú... — a' 2^{ik} kezes vékon fekete *csákó* szarvú. — 1838: 2 esztendő, *csákó*, kékes szőrű Tinaja kerestetik.

csakugyan 'szintén'. — 1796: szelessége (!) nézve 8. Czolos hosszára három öles, Tizenegy darab ismét szelességére nézve egy sukkos, hosszára *tsak ugyan* három öles... gerendáknak.

csavaráz. — 1835: 's szüntelen a' feje körül *csavarázott* a' karó darabbal.

(*cseber*) *ceber.* — 1696: A Meltosagos Urak számára jár nona peldanak okaert 9 *Czeberbül* esik egy *cseber*.

csepp 'petty'. — 1837: a másik fein fődű fekete *cseppekkel*, kis veres tulipánok mentek fel benne, ez is újas egész ruha.

(*cseresznye*) *cseresznye.* — 1835: *cseresznye* éréskor e' képpen átkozta.

cserje. — 1791: Délrül pedig a *Cserjének* szomszédságában levő parlagja.

(*csík*) *sík.* — 1838: a hasa allyán (t. i. a lónak) a' lekötötűl

két fejér *sík*. — 1838: 3 $\frac{1}{2}$ esztendősnyi kis Leánkát talált magában ülve, 's el hagyattattan egy kis *síkos* kártony viganótskába.

csikló. — 1823: edj... Csikó, a' melynek a' hatrulsó lába a' *csiklóban* pokos, feltaláltatván.

csikós. — 1732: lakását mint *Csikós* vagy mines pasztor Szerencsre tévén áltál [!].

(*csizma*) *csizma*. — 1837: öt pár *csizmát* bézalogositván nálla. 1837: és egy *Csizmát* 12 krokért vasaltt.

csóka. — 1825: közepser nagyságú, a' jobb szeme *csóka*, 6 Esztendős heréltt Ló.

csomózó. — 1827: A szénát *tsomózóknak* fizettem 36.

csopák. — 1825: edj kised *tsopák* riska fakó szőrü, mind a két tomorán kulimázos O helyogu bitang ökör találtatván. — 1837: fejszójével kereste, hogy mit csinál a *Csopák* Toth [nem tulajdonnevek!] Krisztussának.

csorgás. — 1837: a vízi árok azért, mivel az által a pince *csorgása* meg mentetik.

csupa-merő. — 1706: de az az alkuvás, *csupa merő* erőszak és Törvény ellen való.

dantes. — 1837: sárga rézből rendesen készített játzó pénzeket úgy nevezett *Dantéseket*... a' tudatlan szegény néppel feleréltették.

daruszörü. — 1824: két ökrei eltévelyedtek melynek [!] edjike *Daru szörü*.

deáksövény. — 1835: 15 öl kis szerü sövényt, és 8 öl *deák sövényt* állított. — 1837: Torma Györgyné fonott úgy nevezett *Deák Sövénye*.

dekec. — 1786: szekér kenő *Dekeczet* vettem 10. ittét.

deresszörü. — 1825: *deresszörü* pely 4 Esztendős fias kanca.

dézmaadatlan. — 1669: akar mellyik Szölleiből akar Szabad

Dezmaadatlan akar Dezma ado Szöleiből.

dorbézoló hely. — 1796: Kortsmákban és egyéb *dorbézoló helyek* mulatóknak meg zabolázások végett.

dögönöz. — 1827: szegény Kapossi Györgyöt a' ki a Légynek sem vét öszve *dögönöszte*.

dörget. — 1798: és a kezébe lévő darab fával *dörgette* az ajtót.

JUHÁSZ JENŐ.

TÁRSASÁGI ÜGYEK.

Bevételek és kiadások 1929-ben és költségvetés 1930-ra.

I.

Sz á m a d á s 1929-r ő l.

1. Bevétel:	p	fill.
Maradék 1928-ról	1768	79
Tagdíj és előfizetés	6859	—
Eladott kiadványokért	440	75
Kamat	1642	93
Adomány	1642	50
Alapítvány	440	18
Allamsegély 1928/29-re	1000	—
Átvitel	13794	15

	p	fill.
Áthozat . . .	13794	15
Az Egyetemi Nyomda 1928. évi visszatérítése . .	744	87
Az Egyetemi Nyomda 1 db. részvényének vissza- fizetése	100	—
Előfizetés a Magyar Nyelv I—XXV. köt. mutató- jára	710	—
Vegyes bevétel	3	59
A Szily-alap 1928. évi maradéka	7	62
A Szily-alap bevétele 1929-ben	107	25
Összesen . . .	15467	48

2. Kiadás:

Tiszti díjazás	580	—
Írói tiszteletdíj	1074	10
A Magyar Nyelv nyomtatása	5427	45
Különnyomatok	334	13
Alapítványok tőkésítése	440	18
Az Egyetemi Nyomda részvénye értékének a tő- kéhez csatolása	100	—
A Társaság bevételeiből tőkésítés	1000	—
Irodai kiadás	99	—
Expedíció, vegyes kiadás	792	05
Könyvtárosi százalék	45	67
Népnyelvi tanulmányokra	740	—
A Szily-alap kamata	43	75
A Szily-alap kiadása: Szily-jutalom	60	—
Összesen . . .	10736	33

A maradék 1929-ről 4731'15 pengő. Ebből 54'87 pengő a Szily-alap maradéka, 710 pengő a Magyar Nyelv huszonöt kötetéhez készülő mutató előfizetése, 1476'42 pengő a Magyar Nyelv 1929. 9—10. számának még ki nem fizetett nyomdai költsége, a Társaság rendelkezésére álló maradék tehát 2189'86 pengő.

3. Alapítványok.

Áthozat 1928-ról 19265'38, Baranyai Zoltán (kieg.) 16'32, Bárdos Remig (kieg.) 12, Bátky Zsigmond (kieg.) 10, Budapest Székesfővárosi Közlekedési R. T. 200, Csúry Bálint (kieg.) 10, Erdélyi Lajos (kieg.) 22'04, Esterházy hercegi könyvtár (kieg.) 90, Gombocz Zoltán (kieg.) 14, Jakubovich Emil (kieg.) 10, Jánosi József (kieg.) 10, Klemm Antal (kieg.) 12, Melich János (kieg.) 3'82, Losonczy Zoltán (kieg.) 10, Perczel György (kieg.) 20, a Társaság tőkésítése 1000, összesen 20705'56 pengő. Ebből 151 alapító tag alapítványa 5383'49, a Társaság tőkésítése 15322'07 pengő.

4. Szily-alap.

	p	fill.
Maradék 1928-ról: tőke és készpénz	607	62
Bevétel 1929-ben	107	25
Összesen . . .	714	87
Kiadás: Szily-jutalom	60	—

A maradék 1929-ről 600 pengő tőke és 54'87 pengő készpénz. Ezenkívül a Szily-alapé az értékpapirokból 13.000 K n. é. záloglevél.

5. Vagyonmérleg.

A) Vagyon.		p	fill.
10.000 K n. é. földhitelint. 4% kor. é. záloglevél		—	80
42.000 K n. é. földhitelint. 4% szab. talajjav. záloglevél		3	36
30.200 K n. é. hadikölcsön-kötvény		2	41
Tud. Társ. Sajtóváll. R. T. 1 db. részvény		14	—
Alapítvány és tőkésítés folyószámlán a Magyar Földhitelintézetben		20686	03
A Szily-alap tőkéje folyószámlán a Magyar Földhitelintézetben		600	—
A Szily-alap készpénze a kézipénztárban		54	87
Folyószámlán a Magyar Földhitelintézetben		4534	97
A kézipénztárban		141	31
Összesen		26037	75
B) Teher.			
Nyomdai tartozás		1476	42
Tiszta vagyon		24561	33

II.

Költségvetés 1930-ra.

1. Bevétel:		p	fill.
Maradék 1929-ről: a) a Társaság maradéka		4676	28
b) a Szily-alap maradéka		54	87
Tagdíj és előfizetés		4600	—
Eladott kiadványokért		50	—
Kamat		1430	—
Alapítvány		—	—
Államsegély 1929/30-ra		1000	—
A Magyar Tudományos Akadémia segélye		—	—
Előfizetés a Magyar Nyelv mutatójára		100	—
A Szily-alap bevétele (kamat)		39	—
Összesen		11950	15
2. Kiadás:		p	fill.
Tiszti díjazás		580	—
Írói tiszteletdíj		800	—
A Magyar Nyelv nyomtatása		6976	42
Különnyomatokra		200	—
Alapítványok tőkésítése		—	—
Irodai kiadás		120	—
Expedíció, vegyes kiadás		800	—
Könyvtárusi százalék		40	—
A Magyar Nyelv I—XXV. köt. mutatójának nyomdai költsége		5000	—
A mutató írói tiszteletdíja		1200	—
Népnyelvi tanulmányokra		720	—
A Szily-alapnak (kamat)		39	—
A Szily-alap kiadása (Szily-jutalom)		50	—
Összesen		16525	42

A költségvetés 4575'27 pengő hiányt tüntet föl. Ha a Társaságnak egyéb bevételei nem lesznek, különnyomatokra és népnyelvi tanulmányokra nem fordíthat semmit, a Magyar Nyelvhez készülő mutató költségének pedig csak kisebb részét tudja kifizetni.

A Magyar Nyelv 1930-ban legalább 20 íven fog megjelenni.

Pénztári jelentés.

I. Számadás 1929-ről.

A mult évi közgyűlésen megállapított költségvetésünk 1683'59 pengő hiányt tüntetett föl. Az évvégi számadás pedig 4731'15 pengő maradékkal záródik. Ebből a maradékból 5487 pengő a Szily-alap maradéka, 710 pengő a Magyar Nyelv huszonöt kötetéhez készülő mutató előfizetése, 1476'42 pengő a Magyar Nyelv 1929. évi 9—10. számának még ki nem fizetett nyomdai költsége, a Társaság rendelkezésére álló maradék tehát 2189'86 pengő. Hogy a mult évet nem hiánnyal, hanem maradékkal fejeztük be, egyrészt folyóiratunk munkatársainak köszönhetjük, akik dolgozataikat alig számba vehető írói tiszteletdíjért rendelkezésére bocsátották a szerkesztőségnek, másrészt maradékunk azoknak a rendkívüli bevételeknek az eredménye, amelyekre a költségvetés készítésekor még nem számíhattunk. Ilyen tételek számadásunkban az adományok, alapítványok, az 1928—1929. évi államsegély, az Egyetemi Nyomda visszatérítése és részvényének visszafizetése, valamint a Magyar Nyelvhez készülő mutató előfizetése. A rendes bevételek között tagdíjból és előfizetésből a költségvetésben 5000 pengőre számítottunk. Ez a tétel az év végéig 6859 pengőre emelkedett főképen azért, mert a székesfőváros a mult évben is megrendelte iskolái számára a Magyar Nyelvet. Egyéb tételeknek, az eladott kiadványoknak és a kamatnak évközben való emelkedését is számítva összesen 7302'07 pengővel több bevételünk volt, mint amennyire a költségvetésben számítottunk.

De ugyancsak emelkedtek kiadásaink is. A költségvetésben 9849 pengőt irányoztunk elő, az évvégi számadásban pedig 10736'33 pengő a kiadások összege, s ehhez még hozzá kell számítanunk 1476'42 pengő nyomdai tartozást. A kiadások emelkedésének az a magyarázata, hogy bár a költségvetés az 1929. évre csak 20 ív terjedelmű folyóiratot ígért, a Magyar Nyelv mult évfolyama a választmány határozata alapján a székesfőváros előfizetésének felhasználásával 25 íven jelent meg. A kiadásokat növelte másrészt az alapítványoknak és az adományokból 1000 pengőnek a tőkéhez csatolása. Kénytelen volt azonban Társaságunk lemondani arról, hogy 1929-ben is adjon megbízást népnyelvi tanulmányokra, mert az év első felében nem állott megfelelő összeg rendelkezésére. A népnyelvi tanulmányokra kiadott 740 pengő az előző évek gyűjtéseinek tiszteletdíja.

Bár a mult évi pénztári eredmény kielégítő, Társaságunk anyagi helyzete nem mondható szilárdnak, mert a rendes bevételek összege most sem érte el a rendes kiadások összegét. Tagdíjból és előfizetésből, kamatból és kiadványaink eladásából

8942'68 pengő rendes bevételünk volt, a tiszti díjazás, írói tiszteletdíj, a folyóirat nyomdai költsége, különnyomatok, irodai kiadás, expedíció és könyvtárosi százalék összege pedig 9828'82 pengő, a Társaság rendes kiadásai tehát 1929-ben 886'14 pengővel meghaladták a rendes bevételeket. Csak rendkívüli bevételek, adományok és segélyek igénybevételével tudtuk a múlt évben is Társaságunk tevékenységét biztosítani.

Társaságunk vagyona az alapító tagdíjakból és a bevételeknek az alaptőkéhez csatolt maradékából áll. Ez az összeg 1914-ben, a világháború első évében 39.950'80 korona volt. A következő években szám szerint még emelkedett a Társaság tőkéje, de a háború után, gazdasági tönkretételünk idején alig egy pár száz arany koronára zsugorodott össze. Csak amikor pénzünk értéke állandóbbá lett, 1924-ben kezdhetette meg újra Társaságunk is alaptőkéje gyarapítását. Tagjainknak, különösen folyóiratunk munkatársainak áldozatkészsége, a M. Tud. Akadémia és az állam segélye, a székesfőváros vezetőségének támogatása, továbbá hazafias intézményeink adományai tették lehetővé, hogy folyóiratunk terjedelmét 9—10 ívről 25 ivre emelve még egy kis tartalék-tőkét is gyűjthettünk. Most ez a tőke összesen 20705'56 pengő, belőle 5383'49 pengő 151 tagunk alapítványa, 15322'07 pengő pedig Társaságunk tőkésítése. A Társaság vagyonához tartozik még a külön rendeltetésű Szily-alap 600 pengő tőkéje. Ez a vagyon kisebb részben értékpapirokban, nagyobb részben pedig folyószámlán van a Magyar Földhitelintézetben. A pénztári maradékot is számításba véve tiszta vagyonunk 1929 végén 24.561'33 pengő.

II. Költségvetés 1930-ra.

Társaságunk ez évi költségvetésében 11950'15 pengő bevétel és 16525'42 pengő kiadás szerepel. A kiadás tehát 4575'27 pengővel több, mint a bevétel. Ezért a különnyomatokra felvett 200 pengőt és a népnyelvi tanulmányokra előirányzott 720 pengőt mindaddig nem vehetjük igénybe, míg ezekre a célokra elegendő összeg nem áll rendelkezésünkre. Ha rendkívüli bevételeink lesznek, legelső gondunk, hogy a Magyar Nyelvnek a múlt évi terjedelemben, 25 íven való megjelenését biztosítsuk. A költségvetés szerint csak 20 íves évfolyamot ígérhetünk; reméljük azonban, hogy a székesfőváros ebben az évben is meg fogja rendelni folyóiratunkat iskolai számára. Ebben az esetben felemelhetjük az évfolyam terjedelmét 25 ivre. Folyóiratunkat ebben a terjedelemben már évek óta csak úgy tudjuk megjelentetni, hogy míg más tudományos célú folyóiratok ívenként 80 pengő írói tiszteletdíjat fizetnek, a Magyar Nyelv munkatársai ívenként csak 32 pengő írói tiszteletdíjban részesülnek.

Második feladatunk ebben az évben a Magyar Nyelv első huszonöt kötetéhez készülõ mutató kiadása. JUHÁSZ JENŐ tagtársunk a választmány megbízásából elkészítette és legnagyobb részében már sajtó alá is rendezte a mutatót, amelynek a nyomdai költségére és írói tiszteletdíjára összesen 6200 pengőt vettünk fel költségvetésünkbe. Hogy mennyire szükséges ez a mutató, bizonyítja az is, hogy már megjelenése hírére előfizettek 155 példányra. Kiadni azonban tisztán a magunk erejéből a költ-

ségvetés szerint várható bevételeinkből nem tudjuk. Előfizetési árát 5 pengőnél magasabban nem állapíthattuk meg, mert akkor sok olvasónk nem tudta megrendelni. Reméljük, hogy mint a múlt években, most is lesznek rendkívüli bevételeink, melyeknek a segítségével biztosíthatjuk folyóiratunk terjedelmét, sőt az első huszonöt kötet mutatójának kiadását is. Budapesten, 1930. január 28-án.

SÁGI ISTVÁN.

A számvizsgáló-bizottság jelentése az 1929. évről.

Mint az 1929. évi közgyűléstől megválasztott számvizsgálók tisztelettel jelentjük, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1929. évi számadását és vagyonszerlegét a pénztári napló és a számadási okmányok alapján folyó hó 11-én a budapesti m. kir. Középiskolai Tanárképzőintézet helyiségében megvizsgáltuk és rendben találtuk.

Az 1929. évi bevétel 15467'48 pengő, a kiadás 10.736'33 pengő, a pénztári maradék az 1930. évre 4731'15 pengő. A Társaság tiszta vagyona értékpapírban és készpénzben összesen 24.561'33 pengő.

Indítványozzuk, hogy a közgyűlés a pénztárosnak és az ellenőrnek a följelentést adja meg, továbbá hogy a pénztárosnak rendkívül gondos és pontos munkájáért köszönetet mondjon. Budapesten, 1930. január 11-én. Horváth Endre, Szidarovszky János, Pázmán József.

LEVÉLSZEKRÉNY.

B. S. kérdi: Ha a *decennium* és a *millennium* szót két *n*-nel írjuk, miért kell az akadémiai helyesírás szerint *centenárium*-ot írni, nem pedig *centennárium*-ot? — **Felelet:** A *biennium*, *triennium*, *quinquennium*, *decennium*, valamint az újkortól latinságban ezek mintájára alakult, DuCANGE-ban még elő nem forduló *centennium*, *millennium* összetett szó. Előtagja a *bis*, *tres*, *quinque*, *decem*, *centum*, *mille* számnév, utótagja pedig az *annus* főnév; ezért írjuk ezeket a szavakat két *n*-nel. Ellenben a *denari*us, *centenari*us, *centenari*um, *millenari*us, *millenari*um (ez utóbbi csak DuCANGE-ban) nem összetétel, hanem származékszó: a *deni*, *centeni*, *milleni* osztószámnévből keletkezett az *-arius*³ képző hozzátoldásával; ezért kell ezeket a szavakat egy *n*-nel írni (Thesaurus Linguae Latinae, GEORGES², DuCANGE). Az újkortól latinságban az *-arius* képzőt némely esetben az *-aris* képző váltotta fel, így született meg a *centenaris* és a *millenaris* melléknév (ezeket nem találtam meg az említett szótárakban). Mai nyelvérzékünk gyakran megtéved e latin szavak elemzésében, s az *annus* szót magábanfoglaló *centennis* (Thesaurus), *centennium*, *millennium* hatása alatt ilyen hibás alakokat írunk: *centennaris*, *centennari*um, *millennaris*; másrészt a latinul nem tudó, tehát az összetétel elemeit ki nem érző magyarok ajkán a *millennium* szó kiejtése így módosul: *millénium*. A szabályszerű alakok összezavarását elősegíthette az is, hogy *biennis*, *decennis* mellett

biennalis, *decennalis* van, de *centennis* mellett *centenalis* (Thesaurus). Vagyis a latin helyesírás szabályai szerint így kell írni: *centenarium*, *centenaris*, *millenaris*, de *millennium*; ugyanígy az olaszban is: *centenario*, *millenario*, de *millennio* (RIGUTINI-BULLE⁷); a franciában: *centenaire*, *millénaire* (HATZFELD—DARMESTER—THOMAS; a *millennium* szónak itt nincs meg a mása); a németben: *Zentenarium*, *Zentenaar*-, *Millenaar*-, de *Millennium* (DUDEN⁹, KELB.³); az angolban: *centenary*, *centenarian*, *millenary*, *millenarian*, de *millennium* (MURET—SANDERS; van *centennial* és *millennial* is, de ez a *centennium* és a *millennium* származéka). Végül ami a magyar helyesírást illeti, a kérdésnek legjobb megoldása az, hogy e latin szavak helyett magyar szavakkal éljünk. N.

N. írja: Amikor Stresemann Gusztáv német külügyminiszter meghalt, a birodalmi gyűlés alelnöke a német nyelvű lapok szerint a többi közt ezt mondotta róla: „[Er] ist in den Sielen gestorben.“ Érdekes megfigyelni, hogyan fordították a magyar nyelvű újságok ezt a nem nagyon közönséges német szólást. Több lap meg sem próbálkozott a fordítással, hanem egyszerűen elhagyta a fejtörést kívánó kifejezést. A 8 Órai Ujság szerint a külügyminiszter *kantárban* halt meg. A Magyarország így írta át a szólást: *meghalt a munka csataterén*. Az Esti Kurir így fordította: *nyeregben* halt meg. KELB.³-ban pedig ezt olvassuk: „er starb sozusagen in den Sielen: úgyszólván lóháton halt meg“.

A *Siele* szó jelentése SANDERS szótára szerint (Wörterbuch der deutschen Sprache, *Seil* címszó alatt) az egyesszámban 'Brustriemen', vagyis 'a szügyre illeszkedő lapos szíj, szügyelő' (Révai Nagy Lexikona, *Hám* címszó alatt), 'szügylap' (KELB.³); a többesszámban pedig 'Sielengeschirr', azaz 'szügyelős hám' (Révai), 'szügyhám' (KELB.³). A német kifejezésben rejlő szókép tehát a befogott s az igát húzó lóról van véve. Mi is mondjuk arról, akinek sok munkája van, hogy *be van fogva*; de akit munkája közben ér utól a halál, arról nem szoktuk mondani, hogy *befogva halt meg*. A magyarban tudtommal nem járatos a némethez hasonló szólásmód, ezért okoz fejtörést a fordítónak. Ugyanis a szólásmódnak azt kellene képpel kifejeznie, hogy munkája közben, hivatásának teljesítése közben halt meg valaki. *Kantárban halt meg*, ez emberre értve a magyar észjárás szerint egészen szokatlan és nevetséges; *nyeregben vagy lóháton halt meg*, ezt sem szoktuk mondani a jelzett értelemben. Talán inkább máshonnan vett képpel lehetne kifejezni a fogalmat; pl. így: *a kormányrúd* vagy *a kormánykerék mellett, az őrhelyén halt meg*, vagy a szóképről teljesen lemondva: *munkaközben halt meg*.

P. R. írja: CALEPINUS szótárában olvassom: „Simus — *sima orru* . . . Subsimus — valeménire *sima*“. E szerint a lat. *simus*, -a, -um 'fitos, fitos orrú, pisze orrú, lapos orru' annyi is mint: *sima orrú*. — Kérem, nem lehetne-e a magyar *sima* szó latin eredetű. Ezt azért merem felvetni, mert tudom, hogy az eddigi török származtatás (I. GOMBOCZ, BulgürkLehnw.) sem kifogástalan.

P. R. kérdi: Milyen régi a dunántúli nyelvjárások azon sajátága, hogy a *j* több zöngétlen mássalhangzó után *ty*-vé,

több zöngé és zöngés mássalhangzó után pedig *gy*-vé lesz: *rak-tyon*, *szoptyon*; *vággya*, *várgy* stb.? — **Felelet:** E nyelvjárási hangváltozással legutoljára SIMONYI: Nyr. XLIV, 56 és HORGER: MNy. XVII, 151 foglalkozott. Szerintük e hangváltozásra emlékeinkből a legrégebb példák a XVI. századból vannak. Példáikhoz mi is csatolhatunk egyet. A NySz. Beythének, tehát egy XVI. századi dunántúli írónak 1595-ben megjelent művéből ezt idézi: *epergy*, ami az *eper* régiebb *eperj* alakjának a változata. K. P.

Klinda Teofil írja: Hogy a megszállott területeken levő városok és helységek magyar neve feledésbe ne menjen, hanem a magyar szókincsben megmaradjon, azt javasolom, hogy a címezés a következő minta szerint történjék:

Bratislava

Slovensko

T. Molnár Dezső úrnak

Pozsony

Széplak-utca 6.

Tehát írjuk:

Košice

Slovensko

Kassa

Timișiora

Romania

Temesvár

Ha leveleinket így címezzük, azokat az idegen posta nem utasíthatja vissza. A magam részéről például így írok:

Wien IX/1.

Pazmaneum, Boltzmann-gasse 14.

Bécs

Radványi Sándor írja: MNy. XXV, 240 és XXVI, 79 a levél külső borítékának a címezéséről van szó. Szerintem, ki egyben postatiszt is vagyok, ez a címezésforma helyesebb:

Budapest VIII. ker.

Ör-utca 6. sz.

T. i. a levél elosztásánál — különösen Budapesten — igen nagy fontossággal bír a kerület megnevezése és világos feltüntetése. Igenis, ma már Budapestnek is olyan nagy a levél-forgalma, hogy méltán sorakozik Berlin vagy London után. Ha a kerület fel van tüntetve, már a mozgópostán el tudják osztani a leveleket; szóval, már előre kidolgozzák, míg ha a kerület nincs megjelölve, az elosztás már nehézségekkel jár a kézbesítést illetőleg.

Hibaigazítás. MNy. XXVI, 53 a „*Terrasz és messzaliánsz*“ c. cikkben tollhiba és nyomdai javítás közben történt elnézés következtében kétszer *terras* van *terrasse* helyett francia alak gyanánt.

A SZERKESZTÉSÉRT FELELŐS: MELICH JÁNOS ÁLELNÖK.

A KIADÁSÉRT: SÁGI ISTVÁN PÉNZZÁROS.

Királyi Magyar Egyetemi Nyomda Budapest, 1930. — (Dr. Czákó Elemér.)

MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT

XXVI. ÉVF.

1930. MÁJ.—JÜN.

5—6. SZÁM

A *határ* szóról.

Általánosan elfogadott vélemény, hogy a *határ* nem eredeti magyar szó. Arra azonban, hogy mely idegen nyelvből való átvétel, megoszlanak a vélemények. A többség nézete szerint német jövevényszó volna. Ilyen értelemben a szóról több ízben is legutóljára SIMONYI írt Nyr. XLIII, 3: „A szláv hatás után nyomban következett az erős német s a szintén tetemes olasz hatás. Az előbbinek rendkívül nagy voltát már csak ez a három fontos szó is eléggé bizonyítja: *föld, rét, határ* = *Feld, Ried, Hotter*.” Hasonlóan ír SIMONYI a három szóról a Nyr. XLIX, 100 és még régebben Magyar Nyelv² 81 és Ungarische Sprache 66.

Azt, hogy a *határ* szó német eredetű, régebben én is vallottam (LUMTZER—MELICH, DLw.). Most azonban, hogy az EtSz. munkálatai közben e szóra vonatkozó állításokat újból bírálnom kellett, azt láttam, hogy a kérdés nem lehet eldöntött. Sőt most az a nézetem, hogy a *határ* sem német, sem pedig germán eredetű jövevényszó nem lehet. Olyan szó ugyanis, amelyből az ómagy. *chatár*, későbbi és mai magy. *hotár, határ* fennakadás nélkül megfejthető volna, a Magyarországon kívüli németségnek sem a mai, sem a régi nyelvében nincsen. Egy Magyarországon kívüli ném. *hotter* vagy *hattert* szó a nagy német szótárakban nem található (GRIMM, DWb.; M. HEYNE, DWb.; WEIGAND—HIRT, DWb.⁵; H. PATT., DWb.²; SCHMELLER, BayWb.¹ stb.), jeléül annak, hogy Magyarországon kívüli németség e szót nem ismeri.

A magyarországi németség nyelvében azonban megvan a szó; vö. erd. szász *hätert, hättart* 'weichbild, ortsgbiet, feldmark' (KISCH, VglWb.; JACOBI J., Magyarische Lehnworte im Siebenb. Sächsischen, megjelent a segesvári ág. ev. gimnázium 1894/5. évi értesítőjében) | szep. ném. *hattert* 'gebiet, grenze', így már 1641-ben is: „Kaysmærcker vnd Leibitzer *hattert*“ (FRÖLICH, Landszmann Kap. VII.)¹; *hattert-haufen* (LUMTZER—MELICH, DLw.) | felsőmagy. ném. *hotter* 'ua.', hienc *hotter, hottá* 'ua.' (JACOBI i. h.).

Ezt a magyarországi német szót és vele a magy. *határ* és az alább idézendő szláv *chotár, határ, kotár* szavakat több német szóval összekapcsolták a kutatók abban a feltevésben,

¹ Ez adatot PETZ GEDEON tanár úr szívessegének köszönöm.

hogy a szavak végső forrása mégis csak a német nyelv. Erre vonatkozólag a következő egybevetéseket ismerem.

A végső forrás: 1. Ófn. *ahta* 'feld, landeigen, liegendes gut, ackerlehen' (JACOBI i. h.; LUMTZER—MELICH i. m.; vö. az itt közölt *Hetterscheid*, *Etterscheid* stb. helyneveket). — 2. Ófn. *huntari* 'hundertschaft, abteilung eines ganzes' (I. MIKL., EtWb. 86; a horvát Akadémia nagy szótára *hätár* szó alatt és a német szóra HOOPS, Reallex.¹). — 3. Ófn. *katáro*, *gatáro*, kfn. *gater*, úfn. *gatter* 'verschränkte stäbe-verbinding als tor, schranke oder zaun' (MIKL., EtWb. 86; BERN., EtWb. 386; JACOBI i. h.; horv. Akadémia nagy szótára i. h.). — 4. BERN., EtWb. 386 szerint végső forrás ném. *hotte* 'geflochtener korb'; *hotter* 'geflochtener zaun, hürde'. Forrásaimban *hotter* szót nem találok, a *hotte*-, *hutte*-ra meg vö. ném. nyelvj. (alem., rajnai ném.) *hotte* 'hölzerne bütte, die man auf dem rücken trägt', svájci ném. *hutte* 'rückkorb aus weidengeflecht' (ném.-ből fr. *hotte* 'tragkorb') (WEIGAND—HIRT, DWb.⁵). — 5. Osztr. ném. *kotter*, JUNGSMANN cseh szótárában *chotár* alatt. Szerinte a ném. szó ugyanazt jelentené, amit a szláv (tót) *chotár* 'territorium, gebiet'. De vö., hogy az osztr. ném. *kotter* a. m. 'behälter; stube' (SCHMELLER, BayWb.) és vö. magy. *kóter* 'gefängniss' tréfás használatban. — 6. Angolszász *hedar* JUNGSMANN cseh szótárában *kotár* és *chotár* alatt. Szerinte az angolszász szó a. m. 'grenze'.

A magyarországi ném. *hattert*, *hotter* stb. az idézett szavakkal azonban sem alakjára, sem jelentésére nem azonos, illetőleg a közölt szavakkal az eredet szempontjából nem függhet össze. A magyarországi ném. *hattert*, *hotter* — írja fentebb idézett értekezésében JACOBI GYULA — mindaddig magyar eredetű szónak tekintendő, amíg valamely Magyarországon kívüli német szóval való azonosságát vagy vele való összefüggését az eddigieknél nagyobb valószínűséggel nem sikerül kimutatni.

A magyar *határ* szó tehát nem jöhetett a magyarországi német *hattert*, *hotter* szóból, s nem jöhetett az 1—6. alatt idézett német, illetőleg angolszász szavakból sem.

Az ómagy. *chatár*, későbbi és mai magy. *hotár* > *határ* szóhoz hasonló jelentésű és hasonló hangalakú szó van a magyarországi német nyelvjárásokon kívül a következő nyelvekben is:

A) Oláh *hota-r* (alakv. *ota-r*, adatok a XIV. század óta; I. TREML, Die ung. Lehnwörter im Rum.: UngJahrb. IX, 290) 'grenze; gebiet' (TIKTIN, Wb.).

B) Morvaországi valach és (?) tót nyelvj.: *chotár* 'feldmark, gebiet' (BERN., EtWb. 386), *chotárit* 'angrenzen'

¹ A ném. *hundertschaft* szó fontosságára s vele HOOPS, Reallex.-ra szintén PETZ GEDEON tanár úr hívta fel a figyelmemet.

(BARTOŠ, Dial. mor. I, 218) | tót *chotár* (alakv. *chotar*, *határ*, *hotar* CZAMBEL, Slov. reč) 1. 'territorium civitatis vel pagi, gebiet' (JUNGMANN); 2. 'grenze, limes' (ZÁTURECKÝ, Slov. příslovi; CZAMBEL i. h.) | lengy. nyelvj. *hotár* (alakv. *hator*) 'viehweide, trift' (BERN., EtWb. 386) | kisor. *chotár* 'land' (BERN. i. h. és HRINČENKO; *ch'itár*, gen. -*rja* 'grenze' uo.); MIKL., EtWb. és HRINČENKO szerint e szó csakis a lemki, verchovinci és hucul nevű kisoroszkoknál használatos, tehát csakis Magyarországon és Galiciában | szlov. (magyarországi s vele érintkező nyelvj.) *határ* 'territorium, gegend, landschaft; grenze' (PLET.) | szerb és horv. *hätár* (alakv. *ätár* VUK³; ma csak a Bácskában él, l. VUK³; a szóra adatok a XIV. század óta; helynevek is: *Hätári*, l. horvát Akadémia nagy szótára) 'regio, ager, fines, gebiet'.

C) Morvaországi tót (valachoknál) *kotár* 'territorium civitatis vel pagi' (JUNGMANN; BARTOŠ, Dial. mor. I, 223) | tót nyelvj. *kotár* 'chotár, territorium' (KÁLAL, Slov. slovník) és 'gebiet, ländereien' (BERN., EtWb. 386) | szerb és horv. *kötár* (adatok a XIV. század óta; *Kotar*, *Kotari* hn.-ek Zára vidékén, Zágráb és Varazsd megyében, l. horvát Akadémia nagy szótára) 1. 'territorium civitatis vel pagi, districtus'; 2. 'fines, limes'; 3. 'zaun um den heuschober' (MIKL., EtWb.; BERN. i. h.) | szlov. *kotár* 'der bezirk, der distrikt' (PLETERSNIK).

Amint a felsorolásból láthatjuk, a magy. *határ* (ómagy. *chatár*) szóhoz hasonló szavak csupa olyan nyelvekben jelentkeznek, amelyekben más magyar eredetű szavak is vannak, s amely nyelvekkel és népekkel a magyarságnak különben is hosszú időn át tartó érintkezése volt. S az A) alatti oláh *hota-r* szót mindenki, aki vele foglalkozott, magyar eredetűnek tartja (CIHAC II, 507; MÁNDRESCU; ÁSBÓTH: NyK. XXVII, 336; TIKTIN, Wb.; TREML: UngJahrb. IX, 290).

A B) alatt felsorolt szláv nyelvi *chotár*, *hotár*, *hätár*, *határ* stb. szavakról BUDENZ: NyK. VI, 304 (innen MIKL., EtWb. 86) azt véli, hogy talán az ő átvételük a magy. *határ*; a kutatók túlnyomó többsége azonban e szláv nyelvi szavakat magyar átvételeknek tartja az illető nyelvekben (MIKLOSICH, Fremdwörter, idézve NyK. VI, 304; HALÁSZ: Nyr. XVII, 305; MUNKÁCSI: NyK. XVII, 111; a horvát Akadémia nagy szótára *hätár* szónál; PLETERSNIK; MELICH: NyK. XXIX, 344; BERN., EtWb. 386 és Nyr. XLVI, 264). S amikor e szláv szavakról MLADENOV azt próbálta bizonyítani, hogy ősszláv nyelv korabeli germán átvételek (Sbornikъ za nar. umotv. Kniga XXV. Sofija, 1910.), SOBOLJEVSKIJ: Arch. f. slav. Phil. XXXIII, 481 e kísérletre azt írta, hogy a *chotar* szó annyira zárt szláv nyelvi területen előforduló szó, hogy ősszláv nyelvi korból származónak nem lehet tartani. A magunk részéről meg azt tesszük hozzá, hogy sem úgy, ahogy MLADENOV

NOV származtatja, nem származtatható, sem pedig az általunk fentebb felsorolt német szavakkal nem függhet össze.

A C) alatti morva- és magyarországi tót *kotár*, szerb és horv. *kõtár*, szlov. *kotár* szavakról MIKL., EtWb. 86 s utána BERN., EtWb. 386 azt hiszi, hogy „talán“ az ófn. *kataro* (*gataro*) 'gatter, als tor oder zaun' átvételei. E származtatásnak igen nagy hangtani és jelentéstani akadályai vannak, s azért a horvát Akadémia nagy szótára, úgyszintén a PLETERSNIK-féle szlovén szótár azt írja, hogy ez a *k* hangon kezdődő alak is a magyar *chatár* > *határ* szóból való lesz. A szókezdő *ch*-nak *h*-val való váltakozása nem volna példátlan. Így szlov. *Hočevje* helynévnek van *Kočevje* változata (a szlovén *h* szó elején *ch*-nak is hangozhatnak, l. LESSIAK, Die kärnt. Stationsnam. 45), s innen ném. *Gottschée* (a hely neve: szlov. *hočev* < *hoče* SKOK: Indogerm. Jahrbuch XII, 276) | tót *chcet* és *kcet*, *chlopán* és *klopán* | cseh *křen* < ó-cseh *chřen* | ó-szerb, szerb *kursar*, *güsár* ~ *chur* *sar*, *hüsár* (BERN., EtWb. 649). Nem lehetetlen tehát, hogy a szláv *kotár* csupán változata a szláv *chotár*-nak.

A magy. *chatár* > *határ* ~ *hotár* tehát szláv eredetű szó sem lehet s ezt nemcsak az támogatja, hogy csupán olyan szláv nyelvekben van meg, amelyekben különben is régi magyar hatások vannak, hanem az is, hogy a szláv szó sem a szláváságból, sem a németéságből, germánáságból meg nem fejthető.

*

Az alábbiakban megkísérlem bebizonyítani, hogy a *határ* eredeti magyar szó. Ebből aztán önként következik, hogy a fentebb idézett nyelvek hasonló jelentésű és hangalakú szavai csakis magyar eredetűek lehetnek.

Nézetem szerint a *határ* szó a *hat* ige származéka. A gondolat nem új. Így származtatta e szót a Debreceni Grammatika 264, KASSAI II, 381: „Annak határa... a' meddig terjed az ő hatalma és birtoka“ és CzF.: „azon vonal, mely kijelöli, meddig *hat* valaminek ereje, működése, terjedelme“.

A régi nyelvben a *hat* igének három jelentése van. Ezek:

1. 'posse, können': „Semyt nem *hat*: nihil potest“ JókK. 5; „Nem *hac* eg fürtöt feierre tenned: non potes unum capillum album facere“ MünchK. 22 (l. ez idézeteket NySz. is); „nem *hath*: non potest“ SermDom.; „*hat* auag tart hatalmat: habet potestatem“ uo.; „*hac*z mondanod: potes dicere“ uo. (l. ez idézeteket SZINNYEI, HB. 30); *mindenható* (első adat: *mendenható* JókK. 7): *omnipotens*. — A *hat* ige ebben a jelentésben elavult; mint képző azonban ma is él, vö. *jöhet*, *mehet* stb. (első adatok: *mulchotia* HB., *sciulhessen*, *maradhassun*, *leyessen*, *tudhotiuc*, *illetter*, *lelhet*-

neyne KT., *mechettuala* JókK. 73 stb.) (l. SIMONYI, TMNy. 380, HORGER: MNy. IX, 346).

2. 'possidere, besitzen': „Mester mi teuën *hatom* az öröc életet“ MünchK.: Luk. X, 25 (= „Jo mester mit teuën bi rom az öröc életet“ MünchK.: Luk. XVIII, 18): „vitam aeternam possidebo“ (l. NySz. is). — A *hat* ige ebben a jelentésben szintén elavult.

3. 'valahová, valameddig, valamire hat; dringen, ein-dringen, wirken, penetrare, progredi, vim habere, efficacem esse'. E jelentésre első adataink a XV. század óta vannak (vö. *meghat* JókK.-ből NySz.).

E jelentések közül a NySz. a 3. alattit, vagyis a 'penetrare, progredi' jelentést veszi elsőnek, eredetinek s ebből fejlődöttnek tartja a 'posse, können' → 'possidere, besitzen' jelentéseket. Jóllehet a *hat* igének az osztjában *hat-* 'előremegy' jelentésű ige felel meg, mindazonáltal azt hiszem, hogy a 'posse, können' az első, az eredetibb értelme, s ebből fejlődött a 'possidere, besitzen' és a 'penetrare, progredi, efficacem esse, vim habere'.

Ezt a jelentésfejlődést igazolja nézetem szerint a *ható* ebben: minden*ható* 'omnipotens' és a *hatalom* 'potentia; data potestas, plenipotentia; violentia', s ezt a *-hat*, *-het* 'posse, können' képző. Ezek a származékok, illetőleg ez a képző ebben a jelentésben, illetőleg funkcióban régieb-bek nyelvemlékeinknél (vö. „*Mendenhatto*: omnipotens“ JókK. 7 | *hotolm* HB.; *Hotolmos* szn. 1240 kör. [OkISz.] | *mulchotia* HB. és l. fentebb a *-hat* képzőről).

A *határ* szó a többek közt 'territorium, districtus, gebiet' jelentésű is (l. NySz.). Arra, hogy egy 'bírási, hatalom, parancsolás, valamivel rendelkezés' jelentésű szónak 'valaki bírása, hatalma, parancsolása alatt álló vidék, környék, terület' jelentése fejlődik, igen is van példa. A német *gebiet*, amely a *gebieten* 'parancsolni, valamivel rendelkezni' igével azonos etymonú, eredetileg a. m. 'bereich des befehlers', ebből: 'distrikt, über den sich eine regierung erstreckt' s innen általában 'bezirk, bereich, terület, környék' (l. PAUL, DWb.²). Az or. *vólostó* 'der amtsbezirk: mehrere dörfer eines gutsbezirktes, die unter gemeinsamer gerichtbarkeit und verwaltung stehen' (PAWL.), a lengy. *wtoś* 'dorf, landbesitzung, gut, gutbesitztum', a cseh és tót *vlast* 'haza, hon' eredeti jelentése 'potestas, macht' (vö. szerb *vlast* 'macht', bolg. *vlast* 'ua.', l. MIKL., EtWb. *veld-* alatt). Ugyancsak 'potestas' az eredeti jelentése a lett *vlasts* 'reich, staat, gebiet, gemeinde' szónak is (l. TRAUTMANN, Baltisch-slavisches Wb. 340).

A *hat* 'posse; possidere' igének tehát lehet olyan névszói származéka, amelynek 'territorium, gebiet' a jelentése.

Nem hiszem, hogy ez a lehetőség ne lett volna ismeretes akár BUDENZ, akár más nagyérdemű kutatónk előtt. Nem

*tartom ugyanis valószínűnek, hogy csak azért nem hittek a *határ* szónak a *hat* igéből való származásában, mert hasonló szó a szláv nyelvek egy részében is van (l. BUDENZ: NyK. VI, 304). Hajlandó vagyok azt hinni, hogy a származtatást egyrészt az *-ár* képző miatt nem tartották helyesnek, másrészt pedig azért, mert a *határ* szó jelentéseinek a fejlődését így képzelték: 1. 'acervus, cumulus, haufen'; 2. 'fines, limes, meta, grenze'; 3. 'territorium, gebiet'.

A magyar *-ár*, *-ér* igéből képez neveket (BUDENZ, UAl. 30., 49. §.; SIMONYI, TMNy. 499; SZINNYEI, NyH. 90; nem helyesen az idetartozó szavakról SZILY: Nyr. XXXI, 177; teljesen hibásan a képző eredetéről LACZKO: Nyr. XXXVI, 302). Az így képzett nevekben főleg a cselekvő van kifejezve. A képző tehát főleg nomen agentis-eket alkot; vö. *buvár*, *csapodár* v. *csapondár*, *csipér* (v a s), *csiszár*, *fehér*, *foglár*, *folyár*, *folyondár* (vö. NÁTLY és l. Nyr.-kalauz), *gyopár*, *hajtsár*, *kajtár*, *kopár*, *lűér* 'lövő' (elavult), *tündér*, *vezér*. — A *töltésér* szó azonban azt az eszközt jelenti, amellyel a töltést: a cselekvést végezzük. Ez tehát már nomen instrumenti.

Tudjuk mármost azt, hogy a fgr. nyelvekben, így a magyarban sok esetben ugyanazon képzővel alkotott szó lehet cselekvő és szenvedő értelmű egyaránt, más szóval ugyanaz a deverbális névszóképző nemcsak cselekvő, hanem szenvedő értelmű névszót is alkothat (vö. legutoljára GOMBOCZ: Ung. Jahrb. X, 13); így *kaszáló ember*: *kaszáló rét*, *ivó ember*: *ivó víz*, *olvasó fiú*: *olvasó könyv*; *vert had*, de *várt leány* 'aki várt' stb.

Az *-ér* képző is ilyen képzőnek látszik. Szenvedő értelem van a *fűzér* szóban, amely a. m. 'amit felfűztek, ami fel van fűzve, ami fűzni való': „Linea margaritarum: Fűzött rendgyöngy, *Fűzér* gyöngy“ id. SZILY, NyŰSz. PP. 1708-ból (az 1762. és a többi kiadásban: „Fűzött rendgyöngy, *Fűzér* gyöngy“) | „*Fűzér*: a' mi fel-van fűzve, v. fűzni-való. *Fűzér* gyöngy, fűzött rend-gyöngy. Fel-aggattya a' *fűzéreket* (a' felfűzött gyümöltsöt, szőlő-fürtöket) a' házbann“ SzD.² (l. Nyr. VII, 62, XXXIII, 274 is) | *fűzér-füge* 'fűzött füge, koszorú füge' Nyr. XXXI, 584, XXXII, 398 | *fűzér* (paprika-) vagy *kukorica fűzér* Nyr. XXXII, 398.

Ilyen szenvedő értelmű a *határ* szó is; jelentette kezdetben azt a teret, térséget, planities-t, azt a mezőt, földet, amelyet valaki vagy valami *hat*: 'hatalmában tart, bír'. Ebből a jelentésből fejlődött aztán a 'fines, limes, grenze', majd a határjelnél az 'acervus, haufen' s végül általában a 'rakás' (MTsz.) értelem.

A kifejtettek alapján tehát az a legvalószínűbb, hogy az ó-magyar *chatár*, ebből későbbi és mai magyar *határ* (alakv. *hotár* OklSz., NySz., MTsz.) az ó-magyar *chot*, későbbi *hat* (alakv. *hot* NySz., MTsz.) ige származéka (az ó-magyar

chatár: *chot* viszonyára vö. ó-magyar *hálál*: *hol*, l. GOMBOCZ: Klebelsberg-Eml. 155—61). — A német *hattert*, *hotter* stb., a szláv *chotár*, *hätár*, *kötár* stb., az oláh *hotar* pedig magyar jövevények. MELICH JÁNOS.

Micolt.

Ismeretes, hogy Attila utolsó nejét, akivel végső nászát üli a világ réme, a magyar hun-történet első elbeszélője, Kézai Simon, az összes nyugati forrásoktól eltérően nem *Ildico*-nak, hanem *Micolt*-nak nevezi. Ide vonatkozó helye így hangzik: „Tunc interea Bractanorum Regis filiam *Micolt* nomine sibi adducunt ad amandum supra formam humanam pulchriorem, quam quidem adamasse intantum perhibetur, quod excessit modum in habendo. Eadem enim nocte, cum ipsam carnaliter cognovisset, plus excesserat more solito in potando, et usu coitus pro velle [puelle] consumato, ex eius naribus supine dormienti sanguis est egressus, qui locum liberum non habens exeundi, in meatum gutturis introivit, ubi coagulando prepediens anhelitum, metum orbis suffocavit. *Micolt* vero de somno excitata, dum suum dominum crebris motibus excitasset, nec se movere potuisset, corpus cernens frigidatum et privatum calore naturali, eiulando cubicularios regios ad se evocans, suum dominum exclamavit introisse universe viam carnis. Qui quidem terribiliter exclamantes ad palatii hostia universos vigiles fecerunt cursitare. Sepelierunt eum in loco superius memorato, cum Wela Kaducha et aliis capitaneis.“

Az eddigi kutatás már sokszor megállapította, hogy Kézai e helyén csupán Jordanes elbeszélésének távoli visszhangja (pl. DOMANOVSKY SÁNDOR, Kézai S. mester krónikája 65). Nem árt azonban, ha Jordanes szövegét pontosan szembe állítjuk Kézaiéval: „Qui ut Priscus istoricus refert, exitus sui tempore puellam *Ildico* nomine decoram valde sibi in matrimonio post innumerabiles uxores, ut mos erat gentis illius, socians eiusque in nuptiis hilaritate nimia resolutus, vino somnoque gravatus resupinus iaceret, redundans sanguis, qui ei solite de naribus effluebat, dum consuetis meatibus impeditur, itinere ferali faucibus illapsus extinxit. ita glorioso per bella regi temulentia, pudendos exitos dedit. sequenti vero luce cum magna pars diei fuisset exempta, ministri regii triste aliquid suspicantes post clamores maximos fores effringunt inveniantque Attilae sine ullo vulnere necem sanguinis effusione peractam puellamque demisso vultu sub velamine lacrimantem. tunc, ut gentis illius mos est, crinium parte truncata informes facies cavis turpavere vulneribus, ut proeliatos eximius non femineis lamentationibus et lacrimis, sed sanguine lugeretur virile.“ (Getica XLIX. MonGerm. Auct. Antiquiss. V, 123.)

Attila nászának és halálának leírása mindkét helyen sokszor a szavakig egyező. Lényegtelen eltérést abban találunk, hogy Kézai csupán Attila ágyasának tünteti fel *Micol*t, míg Jordanes határozottan utal a hunoknál szokásos többnejűsége és „uxor“-nak nevezi *Ildico*-t. Továbbá míg Jordanesnél a halált Attila emberei fedezik fel másnap, mikor Attila holtteste mellett *Ildico*-t könnyek között lehorgasztott fővel találják, Kézainál *Micol*t veszi észre a halált regényes körülmények között: előbb élesztgetni próbálja s csak amikor érzi, hogy kihült a teste, rohan ki és jajgatva hirdeti Attila halálát. Azonkívül Kézai elhagyja a hunok gyászára vonatkozó értesítést. Mindezek az eltérések nem lényegbe vágók; bizonyos szavak és részletek azonossága kétségtelenné teszik Kézai elbeszélésének nyugati eredetét.¹

Lényeges eltérés ellenben az a körülmény, hogy Kézai Attila nejévé nem *Ildico*-t, hanem „*Bractanorum regis filiam Micol*“-ot teszi meg. Másutt rámutattam már, hogy Attila nejének méltósága és származása egyenesen az Exordia Scythica Nagy Sándor-mondájából került Kézai hun-történetébe és „*... hogy a magyar író regényes színezésre törekedve, a másik világíró életéből vitt át Attiláéba bizonyos elemeket.*“² Nagy Sándor szintén halála előtt veszi el a bactriaiak királyának, Zoroasternek a leányát, akit azonban az Exordia Scythica regényes kompilációjában *Roxane*-nak és nem *Micol*-nak hívnak.³

Valószínűleg PETZ GEDEONNAK is igaza volt, mikor ezt a bactriai házasságot azzal okolta meg, hogy Isidorus szerint a bactriaiak is *scythák*, tehát a hunok rokonai.⁴

Kézai így lemondott arról, hogy Jordanes és a Jordanest kompiláló összes nyugati források alapján a homályos származású *Ildico*-t fogadja el Attila tragikus nejéül. E helyett kimagasló származást tulajdonított Attila utolsó feleségének s így természetesen nem volt szüksége arra sem, hogy *Ildico* nevét megtartsa. Az előkelő királyleányhoz azonban nem tartotta megfelelőnek a neki semmitmondó *Roxane* nevet sem, s fényesebb királyi emlékekkel súlyos nevet akart választani, mivel szerintem Kézai nemcsak *Micol* származását, hanem *Micol*t nevét is irodalmi emlékeiből önkényes kombináció alapján írta bele történetébe.

A *Micol*t név eredetére nézve eddig egy vélemény volt, mely RIEDL FRIGYESTŐL származott, s melyet mások is elfogadtak utána: t. i. hogy *Micol*t az *Ildico* névből származott

¹ Vö. Kézai: *supine dormienti*, Jord: *resupinus* | Kézai: *in meatum gutturis*, Jord.: *consuetis meatibus*.

² A pannoniai hun-történet keletkezése. Budapest, 1928. 31. l.

³ „ad ultimum in terram Bactrianorum introivit et filiam Irooastreae regis Bactrianorum uxorem accepit.“ (Uo.)

⁴ A magyar hun-monda 67. l.

paleográfiai hiba. Én viszont azt hiszem, hibára csak akkor szabad gondolnunk, ha más megoldásunk nem marad.

Igy inkább azt tartanám hihetőnek, hogy *Ildico* nevének a hangzása ébresztette fel Kézai emlékében bibliai olvasmányainak egyik emlékét: Dávid király első feleségének, *Micol*-nak a nevét, s erre az érdekes ótestamentumi alakra gondolva, Attila utolsó nejének származását még előkelőbbé és regényesebbé tette azzal, hogy *Ildico* nevét *Micolt*-ra cserélte át, megtoldva azt egy *t* hanggal, amely talán magyar kicsinyítő képzőnek fogható fel.

Micol, Saul leánya, a Királyok első könyvében szerepel és Dávid király nagyszerű pályafutásának elején játszik döntő szerepet. Ő az, aki Saul leányai közül titokban megszereti az alacsony származású Dávidot (Reg. I. 18.). Saul nem ellenzi a házasságot, mert szerelme miatt megveti leányát és azt hiszi, hogy a mésalliance következtében a zsidó nép majd megveti *Micol*-t, „*dedit itaque saul ei micol filiam suam uxorem. Et vidit saul et intellexit quod dominus esset cum david. Micol autem filia saul diligebat eum.*“¹ Majd mikor Saul Dávidot halálra keresteti, *Micol* Dávidot az ablakon át megszökteti és ágyába egy bábút tesz és azzal küldi el Saul embereit, hogy Dávid betegen fekszik ágyában. Utóbb *Micol* fogadja apja szemrehányásait a jól sikerült csel miatt (uo. 19.). Dávid elmenekülése után Saul *Micol*-t Phaltus fiának, Laisnak adja feleségül és *Micol* csak Saul halála után kerül vissza Dávidhoz. Utoljára akkor említi a biblia, mikor Dávid a visszakerült frigyláda előtt meztelenre vetkőzve víg táncot lejt (Reg. II. 6., 16.). *Micol* ezt az ablakból látja és lelkében megveti Dávidot. Majd Dávidnak meg is mondja, hogy nem méltó királynak bohóc módjára meztelenre vetkőzve az utcán táncolni, mire Dávid azzal felel, hogy Isten előtt megalázkodni a legdicsebb emberi tett. Az Úr azzal bünteti *Micol* helytelen nézeteit, hogy megtagadja tőle a fiúgyermekáldást: „*Igitur michol filiae saul non est natus filius usque ad diem mortis suae.*“

Mint látjuk, nem sok közös vonás van a bibliai *Micol* és Kézai *Micolt*-ja között. Talán a gyermektelenség emlékeztet némileg *Ildico* alakjára. De elég volt Kézainak a név hasonló hangzása (*Ildico*: *Micolt*) és főleg az, hogy *Micol* Dávid király felesége, s így Nagy Sándor glóriás alakján kívül még a biblia szent királyának emlékét is egyesítette szeretett Attilájának alakjában. Azt hiszem, korábbi dolgozatomban eléggé sikerült bebizonyítanom, hogy Kézainál tőmérdek efféle önkényes kombináció van, s hogy a legtöbb

¹ Az Egyetemi Könyvtárnak egy XIV. századi magyar származású bibliájából. Ms. XIV. sec. 45. sz. A többi helyeken *Micol* neve *Michol* formában fordul elő.

esetben, mint itt is, a nyugati források elbeszéléseit színezi ki regényes fantáziájával.

Hogy *Micol* alakja eléggé népszerű lehetett a középkorban, bizonyítja a Kézainál valamivel később író Dante, aki Purgatoriumának márványdomborművei közé (X. 67—72.) belevette a táncoló Dávidot palotája ablakából megvetően néző *Micol* alakját:

Di contra, effigiata ad una vista
d'un gran palazzo, *Micol* ammirava,
si come donna dispettosa e trista.

Attila halálának elbeszélésében még egy a nyugati forrásoktól eltérő adatot találunk. Ez Kézainak az állítása, hogy Attilát ugyanoda temették el, ahová Welát, Kaduchát és a többi, a Cesummaurnál elesett kapitányokat. Hová temették ezeket? „*Prelium est commissum tam vehemens ac hostile, ut Wela Rewa et Caducha Hunorum illustres capitanei cum aliis XL milibus in ipso certamine interirent. Quorum etiam cadavera abinde removens apud statuum memoratam cum ceteris sociis subterrarunt.*” Tehát Kézai szerint Attila is, mint a megnevezett magyar nevű hun kapitányok, a kajászoí (*Cuve azoa*) nagy kőnél voltak eltemetve, ahová a Százhalomnál elesett hunokat temették. De ide hozzák le az ausztriai Cesummaurból is az elesett hunokat! Mindez azt bizonyítja, hogy ennek a kajászoí kőnek központi szerepe lehetett a legendás hun-történet kialakulásában, és hogy a kő környékét egy nagy hun-temetőnek tartották a XIII. században.

'Attila halálá'-nak elemzése is arra vezetett bennünket, hogy Kézai történetét latin források önkényes, de nem logikátlan, továbbá egyéni gondolatok és egyes mondaképző objectumok által megkötött helyi hiedelmek bonyolult szövedékének tartjuk.

ECKHARDT SÁNDOR.

A csángó miatyánk.

A miatyánknak a moldvai csángó nép ajkán élő szövege több tekintetben eltér a nálunk járatos, megállapodott formától. E szöveget Kerekes Ilona, bogdánfalvi leányka, elmondása után jegyeztem le, ki a miatyánkot édesanyjától tanulta. A moldvai csángó miatyánk a következőképen hangzik:

Mi átyánk, ki vagy mennyegbenn, mékszentéltesszék te neved. Jöjjön te őrásógod. Legyén mék szent akaratód, miképpem memben, azonképpé földönn isz. Mi kényerűnket mēndēnnapit aggyád nékűnk. Ézs bocsászd mēg vétkeiñket, miképpen mü es mēgbocsátunķ ellenűnk vétetteknek. Es ne vigy, Uram, kiszérteđbe. Mékszabadizs gonosztól. Ammen.

Ez imában legfeltűnőbb eltérés a közkeletű szövegtől ez a latinos szórendű mondat: *Mi kényerűnket mēndēnnapit aggyád*

nekünk. A nálunk járatos forma szerint: *A mi mindennapi kenyereinket add meg minékünk ma is.* Honnan került a csángó miatyánk szövegébe a fenti latinos szörend? A Huszita Biblia szövegéből nem, mert ott így hangzik: *Mi tēsti keñerone felet kenēret aggad mūnekone ma* (MünchK. 23. l., ZOLNAI, Nyelveml. 128), a Lukács evangéliumabeli szöveg pedig így: *Mū minden napi keñerōnket agjad mūnekōnc ma* (MünchK. 135). A JordánszkyK. két miatyánk-szövege közül a Lukács evangéliumabeli fordításban megtaláljuk ugyan a latinos szörendet: *my kynyerwnket naponkedyat aggyad nekūnk* (563), de egészében annyira eltér a csángó szövegtől, hogy annak nem lehet őse.

A csángó miatyánk szövegének őseit legrégebb bibliafordításainkban nem találtam meg. De rájöttem arra, hogy a XVI. században már élt a hívek ajkán egy közkeletű, megállapodott miatyánk-szöveg, s hogy ez a legrégebb közkeletű szöveg a csángó miatyánk őse. E forma élhetett már régebben is, de csak a XVI. századból vannak rá adataink. Legrégibb följegyzését a Peer-kódex 279—80. lapján találtam:

My athyank. ky wagh meñnekben: zentelteffek the newed ydyōn te orzagodh legen te akarathod mykeppen meñben ees földōn: mykeñerōnkōth minden napyath aggyadh nekōnk maa ees bochaffad mynekōnk my wethetōnkōth mykent my es bochathonk nekōnk weteteknek: ees nēē vig mynketh kefertetbe dee zabadoh mynket gonozthwl Amen.

E szöveg eredete, fordítója ismeretlen. Legrégibb bibliafordításainkból nem tudom leszármaztatni. De nem is okvetlenül szükséges arra gondolnunk, hogy a miatyánknek ez a formulája valamelyik bibliafordításból származik. Készülhetett az valamely bibliafordítástól függetlenül is a hívek számára.

Azt a következtetésemet, hogy a PeerK.-beli miatyánk szövege az akkori hívek ajkán s még azután is sokáig közkeletű volt, arra alapítom, hogy e formulát is megegyezik más e századi emlékek miatyánk-szövegeivel, közöttük a Dévai Biró Mátyás és Telegdi Miklós katekizmusában olvashatók szövegével, mely művek a hívők szélesebb rétegei számára készültek és közkézen forogtak. Mindkettőből csak a latinos szörendű mondatot idézem. Dévai Birónál: *Mi keñereonket mindennapiat agjad nekōnc ma* (At tiz parantsolat 88); Telegdinél: *Mi kenyereinket minden napiat aggyad nekōnc ma* (Az keresztyenségnek fundamentomiról 32). Szóról szóra megegyezik azzal a miatyánk-szöveggel is, amelyet e korból MNy. XXI, 66 és az Erdélyi Ir. Szemle I, 411 olvashatunk. A kérdéses mondat itt így szól: *mykyenerunketh [aggyad] myndennapyath aggyad nekonk ma.* Megegyezik e szöveggel a DebrK. 472. lapján olvasható miatyánk is, de a latinos szörendű mondatban ilyen változattal: *My keñerōnket: n a p o n k e d i e d agjad: nekōnc ma.* Megegyezik a PeerK. miatyánkja

a Pesthi Gábor újtestamentum-fordításában előforduló miatyánk-szövegekkel is (10. és 143. l.). A kérdéses mondat mindkét helyen: *mŷ kenyerewnket mŷndēnapjāt agyad nekewnk ma.* Pesthi Gábor nem fordította le ismét a miatyánkot, hanem fordítás helyett beiktatta a közkeletű miatyánk-szöveget.

A nálunk ma használatos magyar miatyánk a Károli Gáspár vizsolyi bibliájára meg a Káldi György-féle fordításra vezethető vissza, melyekben a latinos szórendű mondat is magyaros szórenddel van visszaadva. A moldvai csángók ajkán azonban nem ez a szöveg, hanem az a régibb forma él, melynek őstét a P e e r - k ó d e x ben találjuk meg.

Hogy azonban ez a régibb miatyánk nem csupán a csángóknál, hanem másutt is él még a magyar nép ajkán, GÁRDONYINAK „Szunyoghy miatyánkja“ című regényéből következtetem (Bp., 1916.). A regény egyik helyén (225. l.) e nagy regényírónk idegenszerűnek mondja, magyarul rosszul tudó szerzetes munkájának tulajdonítja a miatyánk magyar szövegét. „Ki beszél így, ha magyar: *mi uzsonnáinkat minden-napit . . .*“ kérdezi GÁRDONYI.

Érdekes volna tudni, hol él még a nép ajkán ez a régibb, idegenszerű magyar miatyánk. CsŰRY BÁLINT.

Ó-francia jövevényszavaink problémái.¹

6. Kérdés, hogy a Franciaország különböző területeiről hozánk származó bevándorlók milyen nyelvet beszéltek, helyi nyelvjárást, vagy pedig — mint manapság — egy az egész országban közös irodalmi nyelvhez meglehetősen közel álló köznyelvet. — MELICH JÁNOS szláv jövevényszavaink vizsgálatában (egyetemi előadások) arra az eredményre jutott, hogy szláv szavaink soha sem tiszta dialecticus, hanem helyi köznyelvi alakban kerültek át a magyarba. Más nyelvekkel kapcsolatban sokan hasonló megfigyelést tettek, s így nálunk is lassan kezd ez a tétel átmenni a köztudatba. — Irodalmi közös nyelv volt Közép- és Észak-Franciaországban, írott szövegeink kétségbevonhatatlan tanúsága szerint (MORF: Arch. f. das St. der neueren Spr. CXXXII, 256 kk.). Ha francia jövevényszavaink egyike-másika nyelvjárási eredetűnek látszik is, nem szabad elhamarkodottan ítélni s a legnagyobb óvatossággal kell a kérdést megvizsgálni. Igaz ugyan, hogy „la forme du mot nous renseigne quelquefois sur son lieu d'origine“ (SALVERDA DE GRAVE, L'influence de la l. fr. en Hollande 41), de a kérdés valójában bonyolultabb.

Hogy tisztán lássunk, meg kell vizsgálnunk, hogyan keletkezett s milyen jellegű volt ez az irodalmi nyelv, s csak

¹ L. MNy. XXVI, 109—15.

írásban használták-e és milyen mértékben. Sokak, így pl. DARMESTETER szerint (Gram. hist. I, 21) egy-egy helyi nyelv, valamely város vagy arisztokrácia nyelve a szomszédos tájszólások fölé emelkedve előkelőbbé vált s amazokat háttérbe szorította. E diadalmas beszédmódok a „*dialecte*“-ek, az elnyomottak a „*patois*“-k. Ebből a fejtegetésből nem tűnik ki világosan, vajjon DARMESTETER ezeket az „*idiome régional*“-okat tisztán helyi eredetűeknek tartja-e, vagy idegen talajból átplántáltaknak, melyek aztán helyi színezetet nyertek. Sokkal világosabb BRUNOT megállapítása a *dialectusokról* (Gram. hist. I, 296): „*Produits directs des transformations locales du latin, ils ont été longtemps, dans leur région, la langue commune, parlée et souvent écrite, comme le francien était dans la sienne.*“ Ez az állítás meglepő. BRUNOT itt talán a XI. század előtti állapotokra gondol (bár a nyelvjárási szövegek gyakori volta igen vitatható, hisz ebből a korból egyáltalán alig van szövegünk), minthogy később maga hangsúlyozza, hogy az irodalmi művek és oklevelek nyelve nem azonos annak a helynek és kornak a beszélt nyelvével, ahol és amikor íródtak (i. m. 303).

Az összes vélemények fölsorolása igen messze vezetne. Már SUCHIER (Grundriss I, 727; vö. G. PARIS, *Parlers de France* 3) észrevette, hogy a különféle területekről származó irodalmi szövegek közül például vett ú. n. normann nyelvek nem helyi nyelvjárást tüntetnek fel, hanem csupán bizonyos változó mennyiségű helyi alakokkal tarkított, közép-franciából származó irodalmi nyelvet. E kérdéssel részletesen és lelkiismeretesen foglalkozott G. WACKER (Über das Verhältnis von Dialekt u. Schriftspr. im Afrz. 9—26) s arra a megállapításra jutott, hogy az ú. n. normann nem egyéb, mint archaicus közép-francia, s normann *dialecticus* formái nincsenek vagy csak igen csekély számúak. Ha a normandiai elemeket lényegesen nagyobb számúnak tartjuk is, el kell ismerünk, hogy WACKER fejtegetése igen meggyőző. Ép így *île-de-france-i* az irodalmi nyelv az egész nyelvterületen s a normann letűnése után is, mert ha középkori szövegeinken végig tekintünk, tiszta nyelvjárási szöveget alig találunk; minden szöveg francia (= *île-de-france-i*), csupán bizonyos változó számú helyi szó, kifejezés, hangfejlődés fordul elő benne, s ez magyarázza meg, hogy e különbségek alapján régebben, mielőtt a mai nyelvjárásokat több figyelemre méltatták volna, a XIII. század előtti szövegeket túlnyomóan *dialecticusoknak* tartották. A minket középkori kapcsolataink alapján közelebről érdeklő vallonnak legrégebb *dialecticus* szövege a XVII. század elejéről való, bár a Valloniában keletkezett kéziratok már a középkorból is megőriztek sok *dialecticus* alakot. A francia nyelvtörténetben a tiszta *dialecticus* szövegek kora a XI. századdal lejár. A XI. századtól

kezdve az ile-de-france-i származású királyi család révén és talán sok más, még föl nem derített és esetleg föl sem deríthető körülmény miatt Párizsnak és környékének nyelve a legelőkelőbb és legműveltebb körökön át szétsugárzik egész Franciaországra. E jelenséget nemcsak teljesen megmagyarázni nem tudjuk (a királyi hatalom a X—XI. században vajmi gyöngelábon állott), de terjedési irányát és sebességét sem tudjuk ellenőrizni, csupán a szövegeken állapíthatjuk meg a közép-francia hatás mindenüttvalóságát.¹

7. Persze ez az irodalmi nyelv nem olyan egységes, mint pl. a mai. A különböző területeken változó számú és fontosságú helyi nyelvjárási elemet szívott magába, és így egyes vidékek irodalmi nyelvei sokszor szembetűnő különbségeket mutatnak föl egymás közt és a középponti franciához viszonyítva. Sőt bizonyos területeken keletkezett ilyen nyelvjárási színezetű irodalmi nyelv átcsap más területekre is. WACKER (i. m. 27 kk.)² megállapítása szerint a XII. század közepétől a pikárd színezetű ó-francia jön divatba s kerül gyakran nem-pikárd származású szerzők tollára is. Ez a körülmény természetesen csak bonyolítja a helyzetet, mert így pl. a vallon nyelvterület szövegeiben a helyi vallonon kívül divatos pikárd formák is tarkítják a nyelvet. WACKER említett tanulmányából (szinte a szerző akarata ellenére) szépen domborodik ki az is, hogy mennyire nem egységes ez az irodalmi nyelv, hanem írók szerint s jórészt azok származásával összefüggően változik benne a dialecticus elem; olyik csaknem teljesen meg tud szabadulni tőle (mint pl. Guiot de Provins, Hugues de Berzé stb.), de legtöbbször bőven akad helyi szó és hangkép. Minden helyi változatnak, normann, pikárd, vallon vagy egyéb színezetű irodalmi nyelvjárásnak az alapja azonban a közép-francia, az ile-de-france-i nyelv, melynek tisztaságára, eleganciájára törekednek a vidéki írók. W. FÖRSTER is megállapítja: „der Pikarde von Arras gibt sich die grösste Mühe reines französisch zu schreiben“ (Gautier d'Arras-szal kapcsolatban, Ille et Galeron XLV). Ahhoz, hogy Garnier de Pont-Saint-Maxence elmondhassa 1170 tájékán: „Mis langages est bons car en France fui nez“ (Thomas le martyr 166. 10.), kell, hogy a közép-francia nyelvjárási prestige-e már régi multra tekinthessen vissza, s hogy a nyelvtisztaság, a közép-francia beszéd lehető tökéletes megközelítése ideállá vált legyen.

8. A helyi színezetű francia nyelvváltozatok nem lehetnek pusztán könyvnyelvek. Csak a beszéd szárnyain végezhetett a francia, azaz az Ile-de-France nyelve olyan gyors és nagy-

¹ Hogy mennyire nem a nép nyelve, a nyelvjárás, volt ez az irodalmi nyelv, arra jellemzők egy a XIII. sz. közepéről származó liège-i oklevél szavai: *Watiers c'om apele wotir* (WILMORTE: Rom. XVII, 542), akárcsak a latin szövegű oklevelekbe tüzdelt népnyelvi szó!

² Vö. KARL LAJOSnak kissé zavaros ismertetését: EPhK. 1918: 427.

méretű hódítást, mint amelyről a középkori szövegek tanúskodnak. Ezek az irodalmi nyelvek nem lóghattak a levegőben, hanem kétségtelenül kulturális központok, városok művelt központosztályának, főuri udvaroknak beszélt köznyelvei, olyan kovívfélék, melyeknek alapja a francia volt, melyek azonban helyenként lokális nyelvelemekkel tarkultak s helyi színezetet vettek föl, mint azt a szövegekből meg lehet állapítani. Az idő haladtával a kovív szakadatlanul tisztult, franciásodott s mind szélesebb néprétegekre terjedt ki, szorította vissza a nyelvjárást. Ha Angliában a XII—XIV. században helyel-közzel nemcsak a polgár, de még a paraszt is igyekezett franciául beszélni (Polychronicon, ed. BABINGTON II, 160), mert az volt az előkelő nyelv, a franciaországi polgár és paraszt bizonyára szintúgy megpróbálkozott az urak és a papok nyelvével. Volt tehát egész Közép- és Észak-Franciaországban közös irodalmi nyelv, amelyet bizonyos előkelőbb társadalmi osztályok beszéltek is. E közös nyelv azonban különböző helyi színezetet nyert a helyi nyelvjárásokkal való érintkezésben.

9. Amint láttuk, jogosan merül föl az a lehetőség, hogy ó-francia eredetű szavaink erre a köznyelvre mennek vissza, annál is inkább, mert ez a köznyelv igen elterjedt volt. Meg kell tehát vizsgálnunk, milyen volt az ó-francia kovív, azaz mekkora volt nagyjában népi elemeinek a mennyisége. Láttuk, hogy különböző időben különböző fontosságú volt a nyelvjárási elem. De vajjon ugyanazon időben s ugyanazon a helyen egységes volt-e a köznyelv?¹

Ha a mai állapotokat vizsgáljuk meg, sok hasonlóságot találunk a régiekkel. Ma a köznyelv egész Franciaországban a francia, azonban kiejtésben, szókinésben, fordulatokban, syntaxisban egész sereg helyi jelenség állapítható meg, úgy-hogy több egymásba fonódó, de nagyjában mégis vidékenként jellegzetes színezetű francia nyelvváltozatot állapíthatunk meg, amelyek fölszíne alatt legtöbb helyt még ma is virul a patois. A különbség a mai és a régi állapot között kvantitatív. Az iskola, az újság, a közlekedés könnyűsége sokkal közelebb hozta ezeket a vidéki francia nyelveket a párizsihoz és egymáshoz, mint az a középkorban történt, azonban különbségek, bár sokkal csekélyebbek, ma is vannak.

De ha csak futó tekintetet vetünk pl. egy belga város (Verviers) francia beszédére, megközelítőleg sem kapunk olyan egységes képet, mint pl. egy magyar kisváros nyelvében. Néhány tanár, néhány nagyműveltségű pap, mérnök vagy gyáros szókinésben és syntaxisban kifogástalanul, kiejtésben pedig majdnem helyi színezet nélkül beszéli a franciát.

¹ Sűrűn esik itt szó nyelvjárásról. Természetesen a helyi népnyelvet értjük rajta, anélkül, hogy e szó használatával azt a felfogást akarnók hirdetni, hogy egy ilyen helyi nyelv valamennyi jelensége pontosan ugyanazon földrajzi határokon belül észlelhető.

A középosztály átlagában, mérnök, orvos, bíró, kereskedő nyelvbe már nagyobb mennyiségű nyelvjárási elem vegyül s a kiejtés élesebben távolodik el a franciától. Persze az egyéni nyelvműveltség vagy félműveltség itt is nagy különbségeket teremt egy társadalmi osztályon belül is. A kiskereskedő, iparos, kishivatalnok kiejtése már különleges: a nasalisok jóformán eltűnnek (*monde* helyett *môt*, *enfant* helyett *áfá* az ejtés), a szóvégi zöngések elzöngétlenednek (*cortège* *kortész*-nek, *mode* *mot*-nak hangzik), a mondat dallama egészen más. Helyi szavak, néha tiszta, néha félvallon formában, mint *cwène d'gate*, *coyon d'mône*, *barboter* 'fecsegní' igen sűrűek; végül nagyszámúak a vallonból szóról szóra fordított kifejezések, mint *il ne peut mal* (*i n'pout mã*), *il a mal le doigt* (*i-a mã l'deüt*), *couper dehors* (*coper foú*) stb. A vallonföldi francia középiskolában szakadatlan küzdelem folyik a vallonizmusok, szavak és kifejezések ellen (FELLER, Notes de philologie wallonne 31). A munkások, parasztok nyelve még tarkább, különösen elszigeteltebb helyeken vagy öregebb emberek ajkán. A parasztgyerek az iskolába kerültekor csak vallonul tud s az iskolából kikerülve sem francia nyelvet beszél, hanem FELLER szerint (i. m. 31): „je ne sais quel idiome emprunté et maladroit, dont ils ne connaissent bien la prononciation, ni la syntaxe, ni les vocables ni les nuances et qui leur va comme l' habit de gala et la cravate blanche un jour de noces.“ A következő példa képet adhat erről a franciáról: „Mande escusse . . . c' n' est rien Sire Empereur | j' n' ai qu' un bras qui walcotte | i n' tient qu' par un' lanwett' de viand' là tout au-d'ssus | Sire, aboutez ma hache et coupons la fribotte . . .“ (L. BRASSEUR, A l'ombre du vieux chêne 110.)

Minél inkább visszamegyünk időben, annál nagyobb a zavar s annál általánosabb az utolsó példa „francia“ nyelve. Régebben a dilaeticus elemek mennyisége egy társadalmi osztályon belül még annyira sem állandó, mint ma, hanem sokkal egyénibb. A XVIII. századbeli (1753.) liège-i kis ember francia nyelvére jellemző a következő szemelvény: „Vous êt' bin bon d' vous enwarer | Pour des semblables minutes; | Ji vois bien qu' vous n' avez rien vu, | Ji suis bien ais' qui ji suis v'nu.“ (Théâtre liégeois. 1854. 11.) Az így beszélő szereplő előkelősködik, a többiek fransquillonnak gúnyolják, nem azért, mert zagyvaságokat beszél össze, hanem mert „franciául“ beszél: ők talán így sem tudnának. Ugyan- ebben az időben Liège felső társadalma beszél ugyan franciául, de vallonul is tud mindenki, s a „téate lidjwès“-t szívesen látogatják (FELLER i. m.).¹

¹ Ezeket az adatokat persze bizonyos óvatossággal kell kezelni, mert nem az igazi népies beszéddel, csupán annak többé-kevésbé sikerült utánzatával állunk szemben.

Ha meggondoljuk, hogy a francia csak a XVII. századtól fogva kezd a szélesebb rétegekre szétterülni (FELLER i. m. 18), s hogy az iskolák meg az újságok révén a mai vallon paraszt vagy munkás műveltségi színvonala legalább is olyan magas, ha nem magasabb, mint a középkor átlagos szerzeteséé, uráé, íródeákjáé (kik közül csak a legjava próbált maga is önállóan írni), könnyen elképzelhetjük, milyen volt az az irodalmi és köznyelv, amelyet használtak. Vallonul mindenki tudott (most is tud), sőt az volt mindenkinek az anyanyelve, míg a franciát csak később tanulta meg (mint ma a parasztyerek), rendesen bizony tökéletlenül. Ha írt, a franciát igyekezett használni, s magaszóru vagy előkelőbb emberekkel fitogtatásból bizonyára beszélt is, azonban ilyenkor egyéni nyelvtudásához képest vegyített abba dialecticus formákat. Sokszor ugyanazt a szót egyszer franciásan, más-kor magáról megfeledkezve tiszta vagy fél nyelvjárási alakjában használta.

Ez a vidéki kovíj tehát csak törekvés volt egységes tiszta francia nyelvre (mint részben mai nap is csak az marad), törekvés, mely az egyén több-kevesebb nyelvtudásán hajótörést szenvedve csak nagy vonalaiban mutat egységes nyelvet, alapjában véve úgyszólván minden dialecticus szó, minden nyelvjárási forma helyet foglalhat benne, ha a hiányos nyelvtudású beszélőnek pillanatnyilag nem jut eszébe a megfelelő francia szó vagy alak. Például az 1200 körül Liège-ben leírt s általában kimagaslóan jó franciasággal szerkesztett *Poeme moral*-ban (ed. CLOETTA) nemcsak a legtöbb hangfejlődés szempontjából találunk mind a franciás, mind a vallonos alakra példát, hanem igen gyakran ugyanaz a szó hol vallon, hol francia alakban jelentkezik. Így, hogy egyetlen példát, az *l* vocalisatióját lássuk (94), előfordul: *atre* (v.) 35a és *autre* (fr.) 452c; *chat* (*chaloir*, v.) 404b és *chaut* (fr.) 457d; *sous* *o*-rímben, tehát *sos* (v.) 62e és *sous* *ou*-rímben (fr.). (Persze sokkal több a példa ugyanannak a hangnak kétféle fejlődésére különböző szavakban.) Ilyenféle példát nemcsak ebből a műből s az egykorú vallon oklevelekből lehet igen könnyen számszámra találni, de nagyon csekély kivétellel a legtöbb nem *ile-de-france*-i szöveg bőven tartalmaz ilyen duplumokat (vö. WACKER i. m.). Így magyarázható a Psautier de Lorraine fordítójának kifakadása, hogy nincsen a nyelvben „ne rigne certes. mesure ne raison est laingue romance si corrompue qu' a poinne li uns entent l' autre. et a poinne puet on trouver a jour d'ieu persone. qui saiche escrire. anteir. ne prononcieir en une meismes semblant menieire. mais escript. ante. et prononce. li uns en une guise et li aultre en une aultre.” (Ed. APFELSTÄDT 2.) Így volt ez a megelőző századokban is, s azért helyes a következő megállapítás:

„On aura beau fournir des exemples empruntés aux chartes, aux édits, aux chroniques, aux autres écrits du terroir, on ne saura s'il faut assigner le mot au dialecte français [= francien], qui constitue le fond du texte, ou au dialecte wallon, qui transparait et affleure par intermittence.“ (FELLER: *Bullet. du dict. wall.* XV, 94.)

10. De ha a köznyelv nyelvjárási elemei nagyrészt a francia nyelvtudás egyéni hiányosságaira vezethetők vissza, ha csaknem minden dialecticus forma elképzelhető a köznyelvben is, természetsszerűleg fölbukkan az a kérdés, hogy először fontos-e az a körülmény, hogy a szavunk a nyelvjárásból vagy a köznyelvből jött-e át, s másodsor, megállapítható-e. Az átvétel időpontjának meghatározása szempontjából némi fontosság nem tagadható meg e kérdéstől. A vidéki kovny franciája ui. archaicusabb. Még a XVIII. századra nézve is FELLER így nyilatkozik: „Ceux qui se méient d'écrire, emploient des formules et des graphies qui retardent de 50 ans“ (Notes, 18). Sőt a vidéki francia nyelv szókincsben, kiejtésben ma is régiesebb, mint a párizsi. A régi nyelvben a nehezebb érintkezés folytán a különbség még nagyobb volt.¹ Ennél fogva könnyen találhatunk egymás mellett hangjelenségeket, amelyek az Ile-de-France-ban nem egyidejűek. Előfordulnak azonfelül kevert formák, amelyek félig franciák, félig nyelvjárásiak, mint a 174. lapon jegyzetben említett *Watiers c'om apele wotir* bizonyítja, ahol sem a *Watiers* nem tiszta francia forma, sem a *wotir* nem tiszta vallon. Az ilyen felemás formáknak is lehet fontosságuk, bár kevert alakokat föltenni csak akkor szabad, ha egy-két konkrét példánk van rájuk. Azonfelül bár csaknem minden dialecticus forma beletartozhatik a köznyelvbe, az utóbbinak mégis vannak bizonyos tág keretei. Így egyes hangfejlődések gyakoriak dialecticus formában, esetleg annyira, hogy a francia forma csak igen szórványos, ilyen pl. az *al* + cons. > *a* és az *el* + cons. > *ea* a liège-i szövegekben¹; a legtöbb esetben azonban az elütő formák előfordulási aránya a közép-francia alakra kedvezőbb, a nyelvjárási forma esetleg egészen ritka, sőt hiányozhatik is; nem ismerek, teszem föl, példát francia szövegben, francia közszóban az intervocalicus *ś, ź (z)* > *h*-nak az előfordulására, bár helynévi adatunk erre a jelenségre már 1276-ból van (WILMOTTE: *Rom.* XVII, 581).

Ha azonban némi fontossága volna is a kérdésnek, a hangalakból (legalább is a mi ó-francia jövevényszavainkban) eldönteni nem lehet. A helyzet úgy áll, hogy ha egy-egy ó-francia szavunknak tájnyelvi színezete van, ennek alapján meg lehet állapítani, milyen vidékről származik, de azt nem,

¹ A XVI. században a vidéki grammaticusok sokkal régiesebb kiejtést adnak, mint a párizsiak (MEYER-LÜBKE, *Hist. Gram. der fr. Spr.* I, 85).

hogy a köznyelvből-e, vagy a nyelvjárásból, viszont nem nyelvjárás hangalakú szavaink bármely vidék köznyelvéből jöhettek.

11. A nyelvjárás vagy köznyelv kérdése, mely így hangtani szempontból megoldhatatlan, szorosan összefügg azzal, mely néposztálytól, milyen közvetítés útján nyertük ó-francia szavainkat. E kérdést nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hiszen ha megoldottuk, akkor a nyelvjárás vagy köznyelv problémájára is választ kaptunk. Sajnos, kevés eredmény kecsegtet.

Láttuk, hogy az általános felfogás a mellett szól, hogy az átadó nyelv rendszeren egy *koivj*. SALVERDA DE GRAVE (i. m. konkluziójaképen) azt állapítja meg, hogy a holland köznyelvbe az ú. n. „mots non techniques“ túlnyomóan az előkelő udvari vagy arisztokrata körökből szívárogtak le, tehát nem tájnyelvből, hanem valamely vidék előkelő köznyelvéből (a XII—XIII. században az erősen pikárd színezetű északi francia *koivj*-ből) eredtek.

Fölmerül a kérdés, vajjon nem így áll-e a dolog a mi ó-francia szavainkkal is. — Általánosítani semmi esetre sem szabad. Az arab nyelv francia jövevényszavainak átvétele pl. egészen más tényezőktől függhetett, mint az angol nyelv francia elemeié. De ha volt a középkori Magyarország felsőbb köreiben ilyen francia hatás, mint ahogy láttuk, nagyon is volt, valószínű, hogy nálunk is ilyenféleképen, *koivj*-ből való átvétel útján, mehetett a dolog, és ha más indíték más féle nem visz, egyes kulturszavakról, mint *mécs*, *lakat*, *kilincs*, *csemele*, *mustár*, *bordély*, *mester* feltehetjük ezt. De alapjában véve ma nehezen állapítható meg, melyik szó volt „technique“ és melyik „non technique“. Ami ma köznyelvi szó, az lehetett eredetileg tájnyelvi vagy valamely mesterség műszava. Szorosan véve a *lakat*, a *kilincs*, vagy akár a *tárgy* lehetett ilyen műszó is s nem okvetlenül magasabb körökből származó műveltségi szó. Nem lehet tehát eleve föltenni, hogy minden szavunk ilyen felsőbb társadalmi rétegből származó.

12. Egy nyelvjárás szó két módon kerülhet át a köznyelvbe vagy egy idegen nyelvbe. Először fölkerül a helyi köznyelvbe (s innen esetleg az általános köznyelvbe), majd az idegen nyelv előkelő rétegébe, ahonnan leszívárog ismét a nép nyelvébe. Az útja tehát geometrikusan ábrázolva előbb alulról fölfelé menő, majd vízszintes és végül fölülről lefelé tartó. Ilyenek lehetnének a fentebb említettek. De el lehet képzelni azt is, hogy a szó először vízszintesen terjed, azután fölfelé a magasabb társadalom nyelvébe. Itt esetleg egy újabb vízszintes terjedés viszi szét olyan helyekre is, ahová a hullámosan szétterülés közben nem jutott el.

A nyelvjárások tanulmányozásakor lépten-nyomon találkozzunk olyan jelenségekkel, melyek egy-egy nyelvjárás szó-
nak egészen szeszélyes körvonalú területre való szétáradását

mutatják. DAUZAT szerint a nyelvjárásban „loin de constituer l'exception, les échanges, les emprunts, les influences réciproques ont été la règle“ (La géographie linguistique 57); sőt tovább is megy, midőn azt mondja, hogy a fonétikai fejlődés határvonalainak semmi közük sincs a lexicologiai fejlődés határvonalaihoz (uo. 173). Ezekben az esetekben lehetetlen, de fölösleges is a közvetítésére gondolnunk; ezek a jelenségek olyan változatosak, olyan sokfélék, hogy egyetlen ilyen föl — vízszintesen — le schemába foglalni őket teljesen lehetetlen.¹ Így pl. a germán eredetű *skolla* szó az északkeleti vallonban szabályosan *hoye* alakban jelentkezik, majd mint zsírfolt terjed el maga körül, főleg nyugat felé s behatol nemcsak az *sk* > *š*, hanem az *sk* > *esc* területre is, tehát a pikárdba, *houye* alakban. A XVII. században jelenik meg a francia köznyelvben a szó, mégpedig egyáltalában nem Liège—Verviers, sőt nem is a már kölcsönző Namur—Huy vidékéről, hanem pikárd nyelvterületről, mint azt a ma általánossá vált *houille* alak *u*-ja mutatja. (HAUST: BullDietWall. 1907: 123.)

Ha voltak nálunk olyan franciák, akik népnyelvet, nyelvjárást beszéltek, azok szintén adhattak át szavakat közvetlenül a maguk nyelvéből és nem kell szükségszerűen föltennünk, hogy minden francia szavunk magasabb társadalmi rétegből, tehát az ó-francia köznyelvből került hozzánk.

Ilyen franciák (vallonok) pedig valóban voltak nálunk: a telepések, kiknek, mint láttuk, a tájszólás anyanyelvük volt, s a köznyelvet csak tökéletlenül, vagy helyesebben: tájnyelvi formákkal erősen megtűzdelt alakjában beszéltek, ha ugyan egyáltalában beszéltek. E telepések jó része a föld népéből került ki. És ha ma is akad öreg paraszt Valloniában, aki franciául nem igen tud, egészen általános lehetett ez a középkorban.² Az éhínségtől hazájukból kiűzött szegény telepések az előkelők nyelvének vajmi hiányos ismeretét hozhatták magukkal Magyarországra s azt a keveset is bizonyára hamarosan elfeledték, minthogy egymás közt nem használták. — Történeti adataink is erre vallanak. Az 1447-ben Liège-be tévedő zarándokok vallonul beszélnek, és nyelvük

¹ Nagyon sok útja van az ilyen szókölcsonzésnek. Kereskedők, más tájékon letelepedő emberek (pl. kocsmárosok, kik sokat érintkeznek egy egész falu népével), mesterségbeli újításokat terjesztő mesteremberek nagyon könnyen visznek át szavakat a GILLIERON-féle Atlas linguistique-ben lejegyzett temérdek szósziget tanúsága szerint egészen idegen és távoleső vidékre, hol aztán az új kifejezés kedvező körülmények között elterjedhet.

² Még a múlt század derekán is akárhány falusi pap vallonul prédikált, hogy a hívek megértsék (WISIMUS, Les rôses et les spènes 124). — A vallon nyelvnek nem egy eleme tanúskodik arról, hogy a francia tudás a nép-nél sokáig legföljebb a passzív nyelvismeretig, a többé-kevésbé tökéletes megértésig ment: a liège-i *avierge* szó másból nem eredhet, mint *la vierge*-ből, melyben az *a*-t az egyszerű ember a szóhoz tartozónak érezte, minthogy az ő beszédében *la* névelő nincsen (a vallonban mindkét nemből a határozott névelő *li, l'*).

pontosan megegyezik a liège-i idiomával, amin csak nyelvjárást lehet érteni (MARTÈNE IV, 1216). A XV. században a pápai nuncius jelentése szintén vallonul beszélő telepesekről szól, mint AUNER: Századok L, 35 a *gallicus* szóval kapcsolatban meggyőzően kifejti.

Ha tehát a valószínűség a mellett szól, hogy egy-egy szavunkat telepeseknek köszönhetjük, nem szabad minden áron ok nélkül tagadni ezt a lehetőséget annak a tételnek a kedvéért, hogy a jövevényszavak felülről hatolnak lefelé. Pl. tudjuk, hogy a Hegyalján francia telepések honosították meg a szőlőművelést; tudjuk, hogy a *furmint* Valloniából került hozzánk és a Hegyaljáról terjedt el: igen természetes így föltennünk azt, hogy az egyszerű telepések nyelvjárása volt a szó kiinduló pontja. Viszont a *mester* szó, ha csakugyan francia, jelentésénél fogva csak az írástudók nyelvéből terjedhetett el s nem is hord magán semmi tájnyelvi jelleget. Igaz, hogy ha csak nincs bizonyíték az ellenkezőre, valószínűbb a köznyelvi eredet (ennek, mint láttuk, a tájnyelvi hangalak nem akadály); mindamellett minden szót külön meg kell vizsgálnunk e szempontból s bele kell törődnünk abba, hogy, legalább egyelőre, legtöbb szavunk csávéban hagy, minthogy a legbiztosabb kritérium, t. i. a hangtani, e kérdésnél elesik.

Franciáink tehát, akik különböző vidékekről jöttek, valószínűleg több nyelvfórmát hoztak magukkal: nyelvjárást és köznyelvet, melyeket az említett okokból ma már nehéz egymástól megkülönböztetni.

13. Következő kérdés annak meghatározása, milyen vidékre mutatnak szavaink. — Erre nézve megint csak a hangalak s a szó tárgyi története ad útbaigazítást a történeti adatok ellenőrzése mellett. Pl. *kilincs* < *clinche* < germ. *klinka* szavunk közép-francia nem lehet, mert ott az *en* a XII. századtól már *ā*-nak hangzott. Viszont a szó nálunk ennél régiebb a szóvégi *e* leesése miatt nem lehet, de meg azért sem, mivel a XI. században francia befolyás alig volt Magyarországon. Olyan nyelvterület, ahol *in* > *ē* és *ka* > *tše* találkoznak, a XII. század után is csak a vallon (esetleg a lotharingiai); tehát a szó csak erről a területről származhatik. Persze, ha köznyelvi szónak tételezzük fel, akkor mint felemás forma más területről is jöhetett; így a pikárd-francia irodalmi nyelvben *klēntē* elképzelhető hibrid alak. A hibrid alakok állandósulása azonban ritka, továbbá — legalább egyelőre — pikárd bevándorlásról nem tudunk, s így a vallon—lotharingiai származás föltevése a legjogosultabb. — A *furmint* hangalakja szerint lehetne vallon, pikárd vagy normann; a középkori szőlőművelési viszonyok azonban határozottan vallon földre mutatnak (MNY. XXV, 338). — E két szavunkból azonban szintén nem szabad általánosítanunk, hanem meg kell vizsgálnunk valamennyit. *Mester* és *mustár* szavaink pl. nem lehetnek (nyelv-

járás) vallonok (igaz, hogy francia eredetük egyáltalán kétes), mert az *št* fok a vallonban sohasem volt meg.

14. Az átadó nyelvterület megjelölésének kérdésében ismét több nehézség áll elénk. Elsősorban sokszor lehetetlen az egyes szavakat a középkori nyelvjárásokban kimutatni. Középkori szövegeink mind irodalmiak, azaz francia nyelven (bár tökéletlen francia nyelven) vannak írva, s csak az irnok vagy másoló kisebb-nagyobb tudatlanságától függ, hogy ezt a francia kelmét milyen mértékben tarkítják nyelvjárási alakok himzései. Az a körülmény tehát, hogy egy szó pl. a vallon területről származó szövegben előfordul, nem jelenti azt, hogy a szó ott a nép nyelvében valóban élt, de viszont — ami ránk nézve fontosabb — a szó vagy szóalak hiánya époly kevéssé jelenti azt, hogy a szó vagy szóalak nem volt meg. De, amint láttuk, még a közép-franciától elűtő hangalakban jelentkező szó is csak azt teszi valószínűvé, hogy a szó a nyelvjárásban előfordul, azonban a szónak valódi nyelvjárási hangzására nézve nem döntő bizonyíték. Sajnos, még helyneveknél is gyakran így áll a dolog. Sőt egyes szavak meglétének kimutatásáról talán még le is mondhatnánk, ha akár a mai nyelvjárásból való visszakövetkeztetés, akár más körülmény a szónak meglétét valószínűvé tudja tenni. Am már az irodalmi francia nyelv hangfejlődésének a kronológiája is gyakran bizonytalan, ellentmondó föltevésekkel megtűzdelte vagy föl nem derített, pedig közép-francia szövegünk tömérdek van. Hát még milyen bizonytalan a helyzet a nyelvjárásokban, ahol csak gyér, kevéssé megbízható és kritikát kívánó adatra támaszkodhatunk. A legtöbb esetben bizony tanácstalanul állunk a problémákkal szemben.

Figyelembe kell vennünk még azt a körülményt is, hogy a franciák hozzánk költözése után nem azonnal történt az átvétel, s hogy a település meg a szóátadás között eltelt idő alatt is módosulhatott a szó hangalakja, mégpedig más irányban, mint az eredeti nyelvterületen. Ez a mozzanat pedig további zavart okoz, minthogy irányára és mértékére nézve semmi támpontunk nincsen.

15. Tehát összegezve a mondottakat: Általánosságban megállapíthatjuk, hogy szavaink jöhettek valamely nyelvjárásból vagy pedig a köznyelvből, mely a XI—XII. századtól egészen általános volt Franciaország előkelőbb köreiben, de vidékenként és egyénenként változó mennyiségű nyelvjárási elemet tartalmazott. A köznyelvből való átvétel gyakoribb jelenség szokott lenni. Mivel a forrás eldöntésére hangtani kritériummal nem rendelkezünk, más, különféle megfontolásokra vagyunk utalva. — Az átvett szó kiinduló pontjára nézve elvben úgyszólván az egész nyelvterület szóba jöhet. A hangalak gyakran útmutatással szolgál az átvétel idejének meghatározására.

Láttuk azonban, hogy mielőtt a synthesis munkájához fognánk, ki kell egészítenünk kellő óvatossággal ó-francia szavaink listáját, majd meg kell vizsgálnunk egyenként valamennyi szavunkat a föntebb említett szempontokból. Itt igénybe kell vennünk a történelmi kutatások segítségét, bár történeti adataink föl kutatása is hiányos. Annyit azonban már most is megállapíthatunk, hogy: *a)* vannak köznyelvi, tehát magasabb társadalmi osztályoktól átvett szavaink és vannak nyelvjárási eredetűek, tehát telepeseeknek köszönhetők, *b)* szavainknak legalább egy része vallon földről való, *c)* többségük az átvétel időpontjára nézve a XIII. század első felére mutat.

BÁRCZI GÉZA.

Elemér.

MELICH JÁNOS folyóiratunkban (XXV, 179) az Alsó- és Felsőelemér helynév magyarázatánál felveti a kérdést: „Az *Elemér*-rel kapcsolatban kívánatos volna azonban azt is felderíteni, hogy az *Elemér*-t a katolikus egyház mely martyrologiumbeli szent nevével azonosítja.”

A katolikus egyház a nevek problémájával először a keresztség szentségénél találkozik, ahol az 54. instructio szerint: „quoniam iis qui baptizantur, tamquam Dei filiis in Christo regenerandis, et in ejus militiam adscribendis, nomen imponitur, curet (sc. baptizans), ne obscoena, fabulosa, aut ridicula, vel inanium deorum, vel impiorum ethnicorum hominum nomina imponantur, sed potius, quatenus fieri potest, Sanctorum, quorum exemplis fideles ad pie vivendum excitentur, et patrociniis protegantur.” (Rituale Romanum. Ratisbonae et Romae, 1913. 11.)

Ehhez a ponthoz a S. Officium 1883. évi január 13-i nyilatkozata alapján H. NOLDIN hozzáfűzi: „si tamen impedire non potest, quominus nomen impii alicuius imponatur, ideo baptismus negandus aut differendus non est, »sed puer baptizandus est addito submissa voce, nomine alicuius Sancti.«“ (De Sacramentis. Oeniponte, 1912. 95.) Még nagyobb szabadságot enged az egyház a név körül, amikor a bérmálás szentségénél a Rituscongregatio döntése alapján a bérmálendő nevéről így intézkedik: „Potest confirmandus in confirmatione, quando episcopus dicit: *N. signo te signo crucis*, praeter nomen suum baptismale aliud nomen sancti sibi imponi curare.” (NOLDIN uo. 112.) Mindezekből a nyilatkozatokból világosan az tűnik ki, hogy az egyház a keresztnévadásnál, de különösen a bérmálendő nevével, minthogy a név e szentség lényegéhez nem tartozik, elég nagy szabadságot enged a szentség felvevőjének, valamint a szentség kiszolgáltatójának egyaránt. A plébánosok ezzel a szabadsággal éltek is, és amikor oly

nevet kértek a keresztszülők, amely az ő kis martyrologiumukban nem fordult elő, nemcsak „submissa“, hanem „clara voce“ a vélt vagy ténylegesen nem-szent névhez hozzáfűzték egy ismert szent nevét s ezzel lelkiismeretüknek eleget tettek. Ugyanily nyugodtan és szabadon jártak el lelkészeink a kereszti-, illetőleg bérmanevék latinositásánál, amennyiben a nem-szent nemzeti névhez egyszerűen az *-us* vagy *-a* képzőt fűzték, — hiszen latin szövegbe kellett illeszteni a nevet! — vagy akárhányszor még ezt sem tették, hanem az idegen nevet egyszerűen ragozatlanul (a zsidó neveknél gyakori szokás ez) olvasták bele a latin szövegbe, a biztos szent nevét pedig latinul fűzték bele a szertartásba.

Épily szabadon jártak és járnak el azok a szerzetesrendek is, amelyek ujoncaiknak a rendbelépéskor új nevet adnak. Régente ugyan nem sok nehézségre akadtak e téren, mert lehetőleg a rendi martyrologiumból választották a nevet, és ezeknek — ha a név maga nem volt is latin — a formájuk (végződésük) már latinosított volt. Újabban azonban, amikor különösen tanítórendjeink a magyar személynéveket karolják fel s egymásután kiadják az *Aladár*, *Béla*, *Elemér*, *Géza*, *Tihamér*, *Zoltán* stb. neveket, a megfelelő égi patronus kérdése gondokat okoz, mert tulajdonképen mégis csak azért kapja a szerzetes új nevét, hogy mindenről lemondván, még nevééről is, új életet kezdjen és ezt az új égi pártfogó erényeinek követésével valósítsa meg. A rendek ettől a tradíciótól, amely szintén a „*conversio morum*“-ot szolgálja, el nem térhetnek s a magyar nevek kultuszát csak abban az esetben ápolhatják, ha a magyar személynévnek megfelelően latinul — mondjuk: „*submissa voce*“ — oly nevet választanak, amelynek hordozója tényleg szent volt és alkalmas arra, hogy az új szerzetesnek mintaképpül szolgálhasson. S ezt meg is teszik akkor, amikor a tiszta magyar személynév latin megfelelőjét úgy választják ki a szentek névsorából, hogy oly nevet keresnek, amelynek legalább is két-három egymás mellett álló hangja a nemzeti névben is ugyanazt a hangcsoportot alkotja. Ez az eljárás, amely valószínűleg hatással volt a Mendelsohn-féle felvilágosodottság idején a zsidók német neveinek keletkezésére is (vö. E. BISCHOFF, *Wörterbuch der wichtigsten Geheim- und Berufssprachen*. Leipzig, é. n. 98. l. és SCHWARTZ ELEMÉR, *A nyugatmagyarországi zsidó családnevek*. Sopron, 1926. 7. l.), nagyon érdekes helyzeteket teremtett s egy magyar névnek két, esetleg több latin megfelelést is adott. Így pl. a pannonhalmi bencéseknél az *Aladár* párja *Alfredus*, a zirci cisztercitáknál pedig *Wladimirus*, az *Elemér*-nek a bencéseknél *Wladimirus*, a cisztercitáknál meg *Eleutherius* felel meg. Egyébként a bencéseknél *Arpád* = *Arpotes*, *Csaba* = *Sabbas*, *Géza* = *Nicasius*, *Tihamér* = *Arthemius*, a zircieknél pedig a *Zoltán* = *Zoldon*, *Béla* = *Adalbertus*,

Tihamér = *Tiho*. Amint a példák mutatják, nagy a szabadság a magyar nevek latinositása körül és megfordítva is. A dolgok tisztázásától azonban a rendek nem zárkóznak el és szívesen vállalnak helyesebben magyarozott névmegfeleléseket.

Saját szerzetesi nevemmel kapcsolatban én is kutattam nevem latin mása után s hosszabb ideig védő szentemül *Szent Elemérke* — *S. Elemura* szüzet tiszteltem, akinek névünnepe május 21-re esik (vö. Szentek élete. Eger, 1867. 3. rész, 188. l.). Mikor azonban az *Elemurus* (<*Elemaurus* <*Elemór* <*Elemér*) név nőnemű párhuzamát a hivatalos és kritikai kiadású Szentek Életében (*Acta Sanctorum Bollandiana*) nem találtam meg, a kutatás folyamán május 26-ikával kapcsolatban az Indexben (VI. köt.) ezt olvastam: „*Almerus seu Elmerus* ex Abbate S. Augustini a. 1022 factus episcopus Sciburnensis“, a rendes szövegben pedig: „*Elmerus* Abbas 34. a. 1006 suffectus Wulfrico a. 1022 factus est episcopus Schireburnensis.“ Minthogy ez az *Elmerus* név a magyar *Elemér*-nek legjobb megfelelője, az Egyház szokásához ragaszkodván, *Elmerus* apátban tisztelem védőszentemet, kinek égi születésnapját a római kalendárium május 26-ra tette. Hogy ezzel a névvel összhangzásba hozható-e a német *Elmo*, *Elmar*, *Elimar* és ezzel esetleg a magyar *Elemér*, annak a felderítése még további kutatásokat kíván. Az azonban bizonyos, hogy érdemes volna a magyar-latin névmegfelelésekkel foglalkozni és összeállítani a magyar személyneveknek megfelelő latin, valamint a latin neveknek megfelelő magyar neveket, mert előbb-utóbb zavarba juthatunk a tudományos érintkezésekben még mindig elfogadott latin okmányok kiállításánál. De ha ebből nem származik is semmiféle kellemetlenség sem, a rendszeresség és pontosság kedvéért is érdemes volna a magyar-latin, illetőleg latin-magyar nevek zsinórmértéket megállapítani.

SCHWARTZ ELEMÉR.

Egy félbemaradt hangváltozásról.

A nyelvnek nyelvjárásokra való elkülönülése főképp két körülményben nyilvánul. Az egyik az, hogy a nyelv változásai nem lépnek fel mindenütt egyforma mértékben és terjedelemben, sőt sokszor csupán a nyelvterület egy részére szorítkoznak; a másik pedig az, hogy a változások a nyelvterület egyes részein más és más fejlődési fokozatban állapodnak meg.

Ilyen forma eltérések egész sora okozza nyelvünknek nyelvjárásokra való szétválását már a közép-magyar korban is, vagyis a XIV. század közepétől körülbelül a XVI. század végéig terjedő időszakban.

Ez alkalommal olyan közép-magyar hangváltozással foglalkozunk, amely nyelvjárásainknak csupán egy kis körében tudott érvényesülni, de még ebben sem egyformán.

Ha Ráskai Lea kéziratait olvassuk, különös jelenség kelti fel figyelmünket. Azt látjuk ugyanis, hogy e szorgalmas kódexírónk a *ty* jelei helyett igen gyakran a *gy* jeleit használja.

Ilyen példák a CornK.-ben: A jelentő mód jelen idejének tárgyas alakjaiban: *aleygyatok* 129; *aleygya* 319; *aleygyvk* 280; *meg bangyvk* 213, 215, 217; *byzonegyya* 262; *chokolhagyvk* 251; *erevfegyvevk* 374; *eerthegyvevk* 165, 166; *esmerhegyvevk* 5, 234; *foghagya* 35, 296, 334; *fordegyya* 314, 376, 381; *le haygya* 376; *kazdagegyya* 411; *kyalgya* 42, 92; *kevethegyvevk* 5; *lagya* 124, 264, 317; *lagyvk* 120, 145; *lagyak* 157; *lathagyak* 156; *Magaztagya* 102; *mondhagya* 90, 334; *mutagya* 4, 62*, 74, 141, 317*; *mutagyak* 192; *nygya* 138; *meg nygyak* 115; *ondhagyak* 261; *ozgya* 119; *sokafegyya* 306; *zoregyya* 154; *tanegyya* 88; *tapasztalhagyak* 156; *tarfosegyya* 307; *targya* 79, 85, 229; *tartoztathagya* 82; *vakegyya* 156; *valtoztagya* 314, 315; *valtoztatgya* 364. — Birtokos személyragos alakokban: *bolgyanak* 192; *karhozagyvk* 76; *parancholagyara* 12; *zozagya* 128; *tamadagya* 13. — Egyéb esetekben: *agyam* 3, 322; *bagyanak* 335; *gyergya* 425.

A DomK.-ben: A jelentő mód jelen idejének tárgyas alakjaiban: *adhagya* 243; *byzonegyya* 143; *fogagya* 146; *fordegyya* 220*, 267; *fordegyvk* 190; *gyogyegyya* 37; *haboreythagya* 281; *halgagya* 223; *meg haygyak* 135; *indegyya* 10; *lagyegyak* 135; *mutagya* 42, 117, 118, 198, 230, 231; *nagyobygygya* 95; *zabadegyya* 230*; *zolgaltagya* 244; *zoregyyak* 230*; *tamazgya* 76; *tanegyya* 167*; *targya* 13, 43, 122, 123, 147*, 186; *targyak* 134, 203, 251, 295, 301; *tauoztagya* 207; *tehegyvevk* 59; *tyztegyya* 222; *vntagya* 313; *valtoztagya* 136, 137, 224; *vilagosfegyya* 5. — Birtokos személyragos alakokban: *allapaggyat* 209; *bolgyan* 227; *daganagya* 315; *ilaggyat* 4. — Egyéb alakokban: *Agyam* 245; *agyvkat* 142; *bagya* 70; *gergya* 12; *gergyat* 56, 203; *Gyerggyat* 74; *gyerggyaban* 56; *gyerggyanak* 56.

A HorvK.-ben: A jelentő mód jelen idejének tárgyas alakjaiban: *aleygya* 7; *byzonegyya* 28*, 56, 62, 129, 144, 161; *foghagya* 126; *fordegyya* 17, 35; *gondolhagya* 102, 192; *gondolhagyvk* 175; *haygya* 131*; *hafegyya* 123; *hyhegyvevk* 142; *hyrdegyvevk* 262; *indegyya* 131*, 248; *kyalgyak* 29; *keuankoztagya* 4; *lagegyya* 257; *lagya* 123; *lagyuk* 142; *lagyvk* 163; *lagyak* 195; *Magaztagya* 209; *zakazgya* 8; *zoregyya* 4; *targya* 26, 29, 272; *targyak* 120; *tarfosegyya* 204; *tudhagyvk* 44. — Birtokos személyragos alakokban: *aytagyat* 239; *aytatgyat* 254; *akaragyabol* 66*; *allapaggyarol* 112; *allapaggyaban* 112, 119, 154, *allapaggyanak* 112; *allapaggyahoz* 120; *vtalalagya* 47.

A MargL.-ban: A jelentő mód jelen idejének tárgyas alakjaiban: *alehgya* 216; *gondolhagya* 99; *haygya* 18; *indedhagya* 54, 193; *indedhagyak* 163; *kyalgyak* 156; *lagyvk* 101,

131; *lagyak* 106; *lagya* 59, 188; *lagyatok* 123; *latogatagya* 57; *mondhagya* 37; *mutagya* 127, 145; *mutagyak* 144; *nyoht-hagya* 194; *oldozhagya* 163; *ostorozhagya* 62; *ostoroztagya* 63; *ozgya* 39; *ozgyak* 91; *puztehgjak* 82; *syratgyak* 162; *zabadehgja* 163, 182; *zabadehagya* 154; *zaggagya* 165; *zop-tagya* 164; *zorehgja* 41, 87; *zorehgjak* 178; *tanehgja* 16; *targya* 7, 9, 39, 44, 49, 70, 130, 136, 185, 191; *el tauoztagya* 136; *tiztehgja* 25, 26*, 49, 51; *valtoztagya* 41. — Birtokos személyragos alakokban: *apagyanak* 161; *chongya* 63; *zolgalagya* 163; *vtalagya* 91. — Egyéb esetekben: *bagyanak* 177; *gergyaknak* 151.

A PéldK. I.-ben: A jelentő mód jelen idejének tárgyias alakjaiban: *aztagya* 1; *byzonehgja* 43; *fozgya* 9; *gyogyehgja* 29; *indedhagya* 8; *lagya* 14; *lagyatok* 27; *mutagyak* 41; *targya* 2; *tavoztathagya* 22. — Birtokos személyragos alakban: *zolgalagyat* 23. — E szóban: *gyergya* 26.

Ráskai Lea kézíratain kívül egyéb kódexeinkben is találunk példákat, bár rendszerint csekély számmal, e jelenségre.

E példák a következők: A BatthyK.-ben: *foldgatis* 389; *foldgára* 389. — A DebrK. III.-ban: *haghágya* 386; *haghágyatoc* 386; *mondhatgja* 335, 395; *tartgja* 385; *targya* 436, *targác* 336. — Az ÉrsK. III.-ban: *meg bangyak* 370; *meg bangyak* 381; *le hangya* 397; *fanyarkagya* 550; *targiak* 394; *targyak* 408. — A GömK. IV.-ben: *olvashatgja* 22; *zabadeydgja* 250; *meg targya* 23; *banadyaerth* 13, 19; *bochanatgja* 167; *adgja* 43; *adgyadat* 244; *gyergyat* 246. — A GömK. IX.-ben: *agya* 73. — A KeszthK.-ben: *el haygyak* 122. — A LobkK. I.-ben: *meg puztigja* 30. — A LobkK. II.-ben: *aganfya* 44. — A PeerK. V.-ben: *bochanadyat* 363. — A PozsK. II.-ben: *agyame* 21; *agyanak* 27; *agyamnak* 31; *agyam* 31; *agyatok* 23. — A TelK. III.-ban: *akaragyabol* 282. — A TelK. IV.-ben: *agyam* 354, 355; *agyafagodnak* 355.

E példák arra mutatnak, hogy kódexeink korában egyes nyelvjárások *ty* helyén *gy*-t ejtettek, mégpedig az adatok számarányának megfelelően legfőképpen a *t* végű igék jelentő módjának jelen idejű tárgyias alakjaiban, másodsorban a *t* végű főnevek birtokos személyragos alakjaiban, végül néhány más esetben is, mint pl. *agya*, *bágya*, *gyergya*. E változás Ráskai Lea nyelvjárásában nagy terjedelmű volt, sőt egykor talán általános is lehetett. Egyéb kódexírók adatai viszont arra mutatnak, hogy nyelvjárásukba — hacsak nem irodalmi úton kerültek hozzájuk e példák — csupán a *ty*: *gy* változás egyes hullámai jutottak el, noha meg kell itt jegyeznünk, hogy az előttük fekvő szöveget esetleg betű szerint másoló kódexírók itt-ott épen saját eltérő kiejtésük következtében hibát követtek el s a *ty* helyett *gy*-t írtak. Adataink alapján azonban így is bizonyos, hogy e változás nagyobb területre nem tudott elterjedni.

Mivel a változás legtöbb példája a tárgyias ragozású igealakok köréből való, eredetének kutatásánál ezekből kell kiindulnunk. Ismeretes, hogy a jelentő mód jelen idejének tárgyias alakjaiban a *j* eredetileg nem volt meg, hanem újabban került át, mégpedig vagy olyan igealakokból, melyekben a *j*, illetőleg *i* mint hiatusöltő hang fejlődött ki két magánhangzó között (vö. SZINNYEI: MNy. XI, 1), vagy a felszólító módból (vö. MELICH: MNy. IX, 1 kk.).

Bár feltehető az is, hogy a *t* végű igék *t*-jéhez ily módon hozzákapcsolódó *j* azt zöngéssé tette, s a keletkezett affricata így *gy* lett (a *j* ilyen hatására mutat pl. a MargL. *mosadegyoknak* (l. 24. l.) példája), mégis egyéb mássalhangzók után a *j*-nek ilyen zöngésítő hatása nyelvünkben olyan ritka, hogy valószínűnek tarthatunk egy másik lehetőséget is. Tudjuk, hogy a *t* végű igék felszólító módjában az egykori *tš* helyét az esetek nagy részében igen korán *šš*, *tš* foglalta el. Tudjuk azt is, hogy a jelentő módú jelen idejű tárgyias igealakok a *j* felvételével párhuzamban mind erősebb analogiás kapcsolatba jutottak a felszólító móddal. A *t* végű igéknél ez az analogiás kapcsolat azonban felszólító módjuk elváltozása miatt nem volt lehetséges, s így ezek igen könnyen a *d* végű igék analogiás hatása alá kerülhettek, amelyeknek mind felszólító módjában, mind jelentő módú jelen idejében *gy* fejlődött. Ily módon az *adja*, *adjuk*, *adjátok*, *adják* stb. alakokkal egyidejűleg egyes nyelvjárásokban *lágya*, *lágjuk*, *lágjátok*, *lágják*-féle alakok jöttek létre. Ugyanilyen analogiát látunk egyébként a *metni* ige egy kivételesen *j*-vel hangzó felszólító alakjában is: *ne megjúc meg azt* MünchK. 211. A tárgyias ragozású és a birtokos személyragozású alakoknak szintén szoros analogiás kapcsolata révén azután átkerült a *gy* a *t* végű főnevek egyes- és többesszámi 3. személyű birt. személyragos alakjaiba is, végül néhány egyéb szóba, amilyenek *agya*, *bágya*, *gyergya*. Soha sem találjuk azonban meg e változást pl. a *sekrestye*, *keresztyn* szavakban, melyek Ráskai Leánál is mindig *ty*-vel fordulnak elő (l. pl. *sekrestye*- DomK. 64, 196; *keresztyn*- DomK. 13; CornK. 15, 240*, 249, 250, 262, 269, 275, 278, 285 stb.). E szavakban valószínűleg a *ty* előtti zöngétlen hang akadályozta meg a *ty* > *gy* változást.

E hangváltozásnak egyéb esetekre való átterjedését azonban előmozdithatta az a körülmény is, hogy a *ty*-t megtartó nyelvjárásokból *ty*-s alakok kerültek át a *ty*:*gy* változáson átment nyelvjárásokba, s az ezekben ily módon létrejött *ty* ~ *gy* ingadozás szintén újabb eseteket vonhatott e hangváltozás körébe.

Igy *ty* fordul elő gyakran Ráskai Lea kézírataiban is olyan esetekben, amelyekben *gy* is gyakori, így a tárgyias és birtokos személyragos alakokban is. Pl. a CornK.-ben: *latyak* 10; *latyak* 42, 159; *akaratyá* 47; *allapatyanak* 32; *illatyaual*

240; *zolgalatya* 262; *atya* 226; *atyat* 228; — a DomK.-ben: *haborgatyak* 64; *halgatyak* 277; *mutatya* 44; *zaggatyak* 255; *akaratya* 17; *baratya* 173; *illatya* 23; *indulatya* 38; *atya* 13; *batyanak* 73; — a HorvK.-ben: *halgaty* 19; *latyvk* 165; *zakaztya* 35; *akaratyat* 266; *foganatyaban* 170; *malaztyauul* 168; — a MargL.-ban: *forgatya* 46; *halgaty* 10; *latya* 7; *latyak* 21; *akaratyat* 32; *keuanatya* 9*; *parancholatya* 33; *atyanak* 2; *atyamfai* 19.

A *ty*-s alakok ilyen áttejedésének, melynek mintegy jelképei gyanánt tekinthetők Ráskai Lea adatai, nagyobb jelentőségű következménye is volt. A *ty*-s alakok mellett a *gy* hangzóság mindinkább háttérbe szorultak, lassanként kivesztek, s innen van az, hogy mai nyelvjárásainkban az egykori *ty:gy* változásnak csupán csekély maradványaival találkozunk. Ezek is többnyire *ty* hangzós főnevek, melyeknek nem kellett egy egész alakrendszer kiegyenlítő hatásával megbirkózniuk. Ilyen esetek pl. *bágya*, *bágyám* a Dráva mellékén s Eszék vidékén, *gyërgya* az Őrségen (l. MTsz.) s még néhány elszigetelt példa.

E hangváltozás keletkezése, lefolyása és elmúlása általános nyelvtudományi szempontból is figyelmet érdemel. Látjuk, mikép lépnek fel egyes hangváltozások először csupán a nyelvterület egy részén, hogyan terjednek át egyéb nyelvjárásokba, mint indul meg küzdelmük a többi nyelvjárások másképp fejlődött alakjaival, s mi módon válik úrrá végül is az a nyelvi sajátosság, mely akár a többi nyelvi tényezőkkel való szorosabb összefüggése, akár nagyobb körű elterjedése miatt erősebb a másikonál.

LOSONCZI ZOLTÁN.

Latin jövevényszavaink hangtana.¹

Latin ũ.²

A lat. *ū* zárt, az *ũ* nyílt. Az utóbbi a vulg. lat.-ban általában összeesett a zárt *o*-val, de a különbséget megőrizte a szardíniai logudor nyelvjárás, az oláh nyelv és az albán nyelv lat. jövevényszavai.

A megfelelőések a következők:

A)

1. Lat. *u* ~ magy. *u*: *dupla* < lat. *duplus*³ fem.-a | *Julianna* < egyh. lat. *Iuliāna* | *kurta* < lat. *curtus*³ fem.-a | *mulya* 'Töpel, töpelhaft' < lat. *mūla* 'weibl. Maulesel, Maultier' | *Zsuzsanna* < egyh. lat. *Susanna* stb. || első szótagon túl: *figura* < lat. *figūra* | *Jeruzsálem* < egyh. lat. *Ierūsalem* stb. — A lat. *-ulus*³ < ólat. *-olus*³ képzőnek a vulg. lat.-ban *-olus*³

¹ L. MNy. XXVI, 45—53, 118—24.

² Vö. LINDSAY 38 kk., SEELMANN 215 kk., SCHUCHARDT II, 91 kk.

felelt meg (ólat., vulg. lat. *tabola* > klassz. lat. *tabula*); jövevényszavainkban itt is klassz. megfelelés van: *kánikula* < lat. *canicula* | *kazsula* 'miseruha' < egyh. lat. *casula* | *levendula* < klat. *lavendula*, h. lat. *levendula* MLSz. | *makula* < lat. *macula* || *mátrikula* < egyh. lat. *matricula* | *pirula* < lat. *pil(l)ula* (mint orvosi term. techn. is) | N. *virgulya* 'a vízi malomban az a fadarab, amely a felső kő működését szabályozza' Tisza mellék, Szeged MTsz. < lat. *virgula* || a gör. -ολος, -ελος végű szavak analogiásan szintén beilleszkedtek az *-ulus*³ végűek közé: gör.-lat. *schedula*, klat. *cedula* DUC. > magy. *cédula* (CAL.: *cedola* EtSz.). — A gör. ἄγγελος nem mint népi, hanem mint tudós szó került a lat.-ba: *angelus* (különb. *angulus* volna) > magy. *angyal* (HB.: *angelcut*; kódexekben *angyol* és *angyal* NySz., EtSz.).

2. Lat. *u* ~ magy. *o*: *Orbán* (*Vrban*, *Orban* KNAUZ, Kortan 280; ÉrdyK. I, 426, 474: zent *Orban* SzlJöv. I, 2:200) < egyh. lat. *Urbanus* | *Orsolya* (ÉrdyK. II, 339, 400: *Vrfula*, *Vrfola* SzlJöv. I, 2:200; 1544: *ursula* OklSz.) < egyh. lat. *Ursula* || [*uzsora*] R. *o(z)sora* NySz. < lat. *ūsūra* || első szótagon túl: *Agoston* (1247: *Agustun* OklSz.; e mellett R. *Agaston* is OklSz. és PPB.) < egyh. lat. *A(u)gustinus* | *ampolna* < egyh. lat. *ampulla* | *Tiborc* (1240 k.: *Tibure* OklSz.) < egyh. lat. *Tiburtius* | *uzsora* (1397: *Vsuras* OklSz.; Sermdom. II, 262, 649: *ufura*, *ufora*; PPB.: *usuras*) < lat. *ūsūra*. — Néhány esetben *u* és *o* áll egymással szemben; az *u* újabb latinositás: *fundamentum* ~ *fondamentom* NySz. | *purgatōrium* ~ *porgatóriom* NySz. | *summa* ~ *somma* stb.

B)

Külön tárgyaljuk a névszók *-o* tövéghangzóját. Az eredeti *-o* (< idg. *-*ō*) az ólat.-ban a sing. nom. és acc.-ban kb. a Kr. e. III. sz.-ban *-us*, *-um* lett; *v*, *u*, *qu* és *gu* után azonban a köztársaság végéig előfordul az *-os*, *-om* (LINDSAY 269). A vulg. lat.-ban egymás mellett áll *u* és *o*, amit SCHUCHARDT úgy magyaráz, hogy mindkettővel ugyanazt akarták jelölni, t. i. valami középhangot *u* és *o* között (II, 95); más szóval a lat. *ū* ~ vulg. lat. *u*, mint általában, itt is zárt *o* lett. Mai megfelelői a román nyelvekben részben *o* (pl. a fr.-ban, ahol hangsúlyos szótag után lekopott), részben *o* (ol. *caballo*, *cielo*, *tiempo*; sp. *caballo*, *tiempo*); azokban a nyelvekben pedig, ahol az *u* > *o* változás nem történt meg: *u* (pl. oláh. *teatru*, *lucru*) (vö. ML., Gram. I, 247—8).

A lat. masc. *-us* és neutr., néhol masc. acc. *-um* magy. megfelelői:

I. Lat. *us*.

Legkorábbi magy. adatok a XIII. sz.-tól: 1211: *Mortunus* OklSz. < egyh. lat. *Martinus* | a XIII. sz. elejéről VárReg.

317. §: *Angyolus* < egyh. lat. *Angelus* | 104. §: *Mouricius* < egyh. lat. *Mauritius* | 157. §: *Elexius* < egyh. lat. *Alexius* | 241. §: *Tadeusut* < egyh. lat. *Thaddaeus* | 1281: *Jakabus* MNy. X, 81 < egyh. lat. *Iacobus* | 1312/5: *Galus* CsÁNKI II, 484 < egyh. lat. *Gallus*. (Vö. MNy. X, 250.) Ezek az adatok kétségtelenné teszik, hogy az átadó nyelvben is *-us*-nak kellett lenni; arra nem lehet gondolni, hogy klat. *-*os* hanghelyettesítéssel *-us* alakban került volna át, mivel ekkor már volt a magy.-ban *-os* szóvég is, pl. a nom. poss. *-os* végződése: 1095/XII. sz.: *forcosig* OklSz. | Anon. 9. §: *Houos* stb. Ezek az *-us*-ok a magy.-ban két irányban fejlődtek. A tulajdonnevek nagy részében kicsinyítő képzőnek érezték és a rövidebb alakot elvonva, a képzőnek vélt *-us*-t elhagyták (l. MELICH: MNy. X, 97 kk.); más részükben, főleg köznevekben és néhány tulajdonnévben a magy.-ban *-os* lett, illetőleg megmaradt *-us*-nak.

1. Lat. *-us* ~ magy. \emptyset tulajdonnevekben: *Albért* < egyh. lat. *Albertus* | *Adorján* < egyh. lat. *Hadrianus* | *Agoston* < egyh. lat. *A(u)gustinus* | *Benedék* < egyh. lat. *Benedictus* | *Bérnát* < egyh. lat. *Bernhardus* | *Bertót* < egyh. lat. *Bertholdus* | *Damján*, *Démjén* < egyh. lat. *Damianus* | *Fábián* (ua. okl.-ben 1138, 1329: *Fabian* és *Fabianus*) < egyh. lat. *Fabianus* | *Ferenc* < egyh. lat. *Franciscus* | *Fülöp* < egyh. lat. *Philippus* | *Gál* < egyh. lat. *Gallus* | *Jákob* < egyh. lat. *Jacobus* | *Károly* < egyh. lat. *Carolus* | (?) *Kálmán* < egyh. lat. *Columbanus* | *Kelemen* < egyh. lat. *Clementus* | *Marcel* < egyh. lat. *Marcellus* | *Márk* < egyh. lat. *Marcus* | *Márton* < egyh. lat. *Martinus* | *Orbán* < egyh. lat. *Urbanus* | *Pál* < egyh. lat. *Pa(u)lus* | *Péter* < egyh. lat. *Petrus* | *Sándor* < lat.-ol. *Sandrus* (MNy. X, 100) | *Sebestyén* < egyh. lat. *Sebastianus*. — — Lat. *-inus* ~ magy. \emptyset : *Bálint* < egyh. lat. *V(B)alentinus*. — — Lat. *-ius* ~ magy. \emptyset : *Ambrus* < egyh. lat. *Ambrosius* | *Antal* < egyh. lat. *Antonius* | *Balázs* < egyh. lat. *Blasius* | *Béreck*, *Böröck* < egyh. lat. *Brictius* | *Déméter* < egyh. lat. *Demetrius* v. *Dimitrius* | *Dénés* < egyh. lat. *Dionysius* | *Egyéd* < egyh. lat. *Aegidius* | *Elek* < egyh. lat. *Alexius* | *György* < egyh. lat. *Georgius* | *Ignác* < egyh. lat. *Ignatius* | *Lőrinc* < egyh. lat. *Laurentius* | *Móric* < egyh. lat. *Mauritius* | *Ödön* < egyh. lat. *Eugenius* | *Özséb* < egyh. lat. *Eusebius* | *Tiborc* < egyh. lat. *Tiburtius*. Az *-ius* eltűnése legrégebben úgy történhetett, hogy előbb elvonták az *-i* végű alakot, aztán az *-i* a tövégi magánhangzókkal együtt lekopott, pl. 1138/1329: *Egudi* < egyh. lat. *Aegidius* | 1171: *Burucci* EtSz. < egyh. lat. *Brictius*; később persze az egész *-ius* végződést analogiásan elhagyták. — — Lat. *-aeus* ~ magy. *-é*: *Amadé* < egyh. lat. *Amadaeus* | *Szent-Erenye* hn. Szerémség CsÁNKI II, 238 < egyh. lat. *Irenaeus* | *Máté* (másrészt *Mátyus*) < egyh. lat. *Matthaeus* | *Bértalan*, de vö. *Bartholomé* hn. Brassó m. EtSz. < egyh. lat. *Bartholomaeus*. — — A *Homér*, *Horác*, *Ovid*, *Virgil*-féle

alakok újabbak, különösen a nyelvújítás korától kezdve szerepelnek német hatás alatt (vö. MNy. VII, 90).

Lat. *-us* ~ magy. \emptyset köznevekben. Régebben csak a *mód* szóról tették fel, hogy közvetlenül lat. eredetű, mert ennek a régi nyelvben *modos* alakváltozata is van (vö. JókK. 92: *modosraualo* NySz.); a többi *-us* nélküli szóról azt tartották, hogy azok szláv (szlovén) közvetítéssel kerültek nyelvünkbe (vö. MNy. X, 255; EtSz. *advent* címszó). Ámde *advént* < egyh. lat. *adventus* | *angyal* < egyh. lat. *angelus* | *apostol* < egyh. lat. *apostolus* | *dékán* < lat. *decānus* | *kar* < lat. *chorus* | *prépost* < egyh. lat. *praepositus*, sőt a régi nyelvben: *legát* (ÉrdyK. 631: *legath* NySz.) < lat. *legātus* | *prelát* (Com. Jan. 127: *praelatoc*) < egyh. lat. *praelātus* hangtanilag a lat.-ból teljesen megmagyarázhatók, azonkívül mint általános keresztény terminus technikusoknál az egyh. lat. formákon épen úgy megtörténhetett a magy.-ban az elvonás, mint a tulajdonneveknél (pl. ahogyan az *Angyalos* szn. és hn. EtSz. a lat. *angelus*-ból származik, ugyanerre mehet vissza az *angyal* köznévi is). — — Lat. *-ius* ~ magy. \emptyset : *dénár* < lat. *dēnārius* | *január* < lat. *Jānuārius* | *február* < lat. *februārius* (de *mārcius*, *jūnius* stb.; a két előbbi hónapnév nyilván azért *-ius* nélküli, mert a hónapok nevei *május* kivételével mind háromszótagosak).

2. Lat. *-us* ~ magy. *-os*, *-us* tulajdonnevekben: *Domokos* (1425: *Domonkos* OklSz.; SermDom. II, 588: *damonicus*) < egyh. lat. *dominicus* | *Jéromos* < egyh. lat. *Hieronimus* | ma: *Krisztus*, de régen: *Kris(z)tos* is (SermDom. II, 603: *criftof*, KeszthK.: *Cristos*, másrészt JókK.: *Criztus* SzlJöv. I, 2:186) < egyh. lat. *Christus* | *Jézus*, úgy látszik, mindig *-us*-sal SzlJöv. uo. | *Mátyus* (1181: *Matus* SzlJöv. I, 2:195; 1343: *Mathius*, 1364, 1420: *Mathyus* OklSz.) < egyh. lat. *Matthaeus*. — Hogy az *us* > *os* változás a magy.-ban történt, azt adatokkal igazolhatjuk: ugyanaz a helynév 1425: *Galusfalwa*, 1484: *Galosfalwa*, ma: *Gálosfalva* CsÁNKI II, 607 | a mai *Pálfalva* Baranya m. 1404: *Palusfalwa*, 1405: *Palosfalwa* CsÁNKI II, 514 | *Jakab*: 1281: *Jakabus* MNy. X, 81; 1602: *Jakabos* OklSz. < egyh. lat. *Jacobus* stb. — A kódexekben teljes rendszertelenség van: *-us* és *-os* minden szabályszerűség nélkül váltakozik ugyanabban a szövegben; pl. a BécsiK.-ben, melynek helyesírása a legkövetkezetesebbek egyike, egymás mellett vannak egyrészt: *Medof-* (11, 45 stb.) | *Caldeof-* (17, 154) | *Dama/kof-* (13) | *Affiriof-* (11, 12, 20 stb.) | *Libanof* (273), másrészt: *Caldeuf-* (97) | *Cananeuf* | *Jebu-zeuf-*, *Ferezeuf-* | *Eteuf-* | *Eueus-* | *Amorreuf-* (19) | *Asuerus* (47 stb.) | *Cirus* (119, 158) | *Darius* (119, 144 stb.). A többi kódexekben ugyanígy van (l. NyK. XLIII, 103 k.).

Lat. *-us* helyén köznevekben a mai köznyelvben csak az *akkurátos* < lat. *accūrātus* | *papiros* < lat. *papyrus* | *plébános* < egyh. lat. *plebanus* szavakban van *-os*. Egyébként mindig

-us: *kórus* < egyh. lat. *chorus* | *kalamus* < lat. *calamus* | *katekizmus* < egyh. lat. *catechismus* stb. De egy részükről kilehet mutatni a régi nyelvből az -os alakváltozatot is: *cédrus* ~ R. *cedros* NySz. < lat. *cedrus* | *ciprus* (l. NySz.) < lat. *cyprus* | *mágus* NySz. < lat. *magus* | *május* NySz. < lat. *māius* stb. — A népnyelvben csaknem kivétel nélkül -us: *ambitus*, *hambitus* Komárom m. MTsz. < lat. *ambitus* | *apétitus*, *apétus*, *apititus* sok helyen MTsz. < lat. *appetitus* ('appetitus cibi' jelentésben a klat.-ban a XIII. sz. óta, vö. SCHULZ, DFrwb. 44) | *Argyélus* (RELL, EtSz.) < lat. *Argirus* | *ciprus*, *cidrus*, *cifrus*, *citkos* MTsz. < lat. *cyprus* | (*jácintus*) *nácintus* Baranya m. < lat. *hyacinthus* | *kórus*, *korus* Hont m. MTsz. < lat. *chorus* | *juss*, *jus*, *gyus* MTsz. < lat. *iūs* | *krokodilus* REL < lat. *crocodilus* | *kirurgus*, *girókus* Udvarhely m. MTsz. < lat. *chirurgus* | *kárbunkulus* < lat. *carbunculus* | *passzus*, *paksus*, *pakszus* több helyen MTsz. < h. lat. *passus* 'uti levél' MLSz. | *portikus*, *pártikus* Szilágy m. MTsz.; *purtikus* Kisújszállás MNy. XIX, 212 < lat. *porticus* | *rigmus*, *régmus* Csanád, Gömör, Háromszék MTsz. < lat. *rhythmus* | *titulus* REL < lat. *titulus* | *virtus(ság)* Veszprém m. MTsz. < lat. *virtus* stb. — Az -os egészen szórványos: (*fundus*) *fontos*, *fontos* MTsz. | *komiszáros* (l. TMNy. 182) < h. lat. *commissarius* 'megbízott, biztos' MLSz. | *nótáros* REL < h. lat. *notarius* 'jegyző' MLSz. | *patikáros* REL < h. lat. *patricarius* MLSz.

II. Lat. -um.

A régi nyelvből csak két adatunk van: HB.: *paradifum* olv. *párádicsum* (Klebensberg-Eml. 145) < egyh. lat. *paradīsus* acc.-a (vö. MNy. XIV, 76 k.) | *lilium* 1297/1344: *Lilium*, 1320: *Lilium* < lat. *lilium*. A kódexekben ugyanolyan kettősség van, mint az -us-nál, de az -om gyakoribb, mint az -um (vö. SZINNYEI: NyK. XXVIII, 270). A mai köznyelvben és népnyelvben azonban szinte teljes egyöntetűséggel -om van: *alabástrom* < lat. *alabastrum* | *almárium* < klat. *almarium* DuC. | *áristom* < klat., h. lat. *arestum* DuC., MLSz. | *bazsalikom* < klat. *basilicum* | *cimbalom* < lat. *cymbalum* | *cirkalom* < lat. *circulus* acc.-a (vö. Nyr. XII, 130 k.) | *citrom* < lat. *citrum* | *Egyiptom* < *Aegyptus* acc.-a (vö. MNy. XIV, 76 k.) | *finom* < klat. h. lat. *finus*³ neutr.-a (vö. MNy. XVI, 32) | *klastrom* < egyh. lat. *cla(u)strum* | *lajstrom* < klat., h. lat. *regestrum* DuC., MLSz. | *lilium* < lat. *lilium* | *paradicsom* < egyh. lat. *paradīsus* acc.-a | *templom* < lat. *templum*. Azokban a szavakban, ahol ma -um van, vagy amelyek ma nem közhasználatúak, a régi nyelvben és a népnyelvben szintén -om van: *balzsamom* NySz., MTsz. < lat. *balsamum* | *cintériom* Tolna m. MNy. X, 91; *cintorom* MTsz. < klat. *cimiterium* DuC. | *elementom* NySz. < *elementum* | *evangyéliom* NySz., REL < egyh. lat. *evangelium* | *granáriom* REL < lat. *grānārium* | *kalendáriom* NySz.; N. *kalandáriom*

Dunántúl, *kalandárjom* Tolna m., *kolondárium* Háromszék MTsz. < egyh. lat. *c(k)alendarium* | *kollégy(i)om* NySz., REL. < lat. *collegium* | *purgatórium* NySz.; *purgatilom* Göcsej MTsz. < egyh. lat. *purgatorium* stb. — A népnyelvben az *-um* rendkívül ritka; vö. mégis *faktum* Kassa vid. és *foktum* Szeged vid., de *foktom* Pest, Bihar m., Debrecen MTsz. < lat. *factum* | *paskum* 'legelő' Veszprém m. és *páskum* Sopron, Vas, Fehér m., de *páskom* Veszprém, Fehér, Csongrád m. és *pa(á)skony* Palócság, Komárom m. < lat. *pascuum*.

*

A lat. *-us*-nál és *-um*-nál a feltehető átvett lat. alakok meg a magy. megfelelések közötti viszony nem világos. A mai köznyelvben és még inkább a népnyelvben a lat. *-us* és *-um*-ot illetőleg kettősséget látunk: csaknem szabályszerűen *-us*, de *-om*. A legrégebbi átvételekben a magy. *-us* kétségtelenül lat. *-us*-ra mutat, az *-om* alapján semmit sem lehet biztosan következtetni. Magában a lat.-ban két alak állott szemben egymással: a klassz. hagyomány hatása alatt az írott alak: *-us*, *-um* és a vulg. hatáson alapuló klat. alak: *-os*, *-om*. A klat. *-os*-ról határozottan semmit sem mondanak, de a lat. *-um*-nak a klat.-ban *-om* hangértéket tulajdonítanak, főleg ERASMUS alapján.¹ Ezt ó-francia asszonáncokból is lehet igazolni; pl. *Ihesum: passion* | *meum: Simon* | *chanton: celorum* stb. (vö. RomForsch. X, 524—5).

Ezek szerint elvileg a következő magyarázatok lehetségesek:

1. Az átvett lat. alak *-us* és *-um*, és mindkettő a magy.-ban vált *-os*, *-om*-má (így a TMNy. 182). Ez a magyarázat a legrégebbi *-us*-okra nézve egészen bizonyos, de az *-um*-ra nézve nem. E mellett a magyarázat mellett feltűnő a mai kettősség (*-us*, de *-om*) és a kódexek teljesen szabálytalan jelölésmódja (*-us*, *-um* ~ *-os*, *-om*).

2. Az átvett alak a klat. *-os*, *-om*. SZINNYEI (NyK. XLIII, 103—4) sok példát idéz arra, hogy a kódexekben lat. szavakban és teljesen idegen nevekben is írtak *-os*, *-om*-ot (pl. *deos meos* = *deus meus*, *Carmelo*/ban, *Meloto*/- stb.), az *-us*, *-um* ~ *-os*, *-om* váltakozást pedig úgy magyarázza, hogy hol a klat. kiejtést, hol a klassz. írásmódot követték. — Ez ellen szól a legrégebbi magy. adatok állandó *-us* megfelelése. Azt azonban szintén fel lehet tenni, hogy másképpen olvasták nálunk a lat. szöveget, mondjuk, a XI—XIV. sz.-ban és másképp a XV—XVI. sz.-ban, tehát legrégebben *-us* (*-um*?), később *-os*, *-om*.

¹ Vö. ERASMUS, De recta pronuntiatione . . . p. 99: „Quod discrimen vulgo facimus inter -on, quod est in tondere et inter -un, quod est in tundere? Nec aliud sonat o in rhombus. quam u in tumbo . . . In rhombo et plumbo quid interest inter u et o? Profecto nihil.“

3. Fel lehet tenni azt is, hogy az *-us* és *-um* hangszínének különbözősége magában az átadó nyelvben is megvolt. Ez elvben nem lehetetlen. A vulg. lat.-ra nézve KLUGE a germán nyelvekbe, főleg a gótba került lat. jövevényszavak alapján kimutatta, hogy az *-us* *-us*-nak hangzott, az *-um* azonban *-o(m)*-nak (pl. gót *aggilus* < lat. *angelus*, de *wein* < lat. **vino*, minthogy az *u* nem kopott volna le; vö. ZRPh. XVII, 559 és PAUL, Grundriss I, 390). Ezt természetesen csak analógiának tekintjük, mert hiszen a IV—V. sz.-i vulg. lat. hangállapot nem okvetlenül bizonyíték a XI. sz.-i klat.-ra. — A magy.-hoz hasonló kétféleség van a franciák lat. olvasásában is: lat. *us* \varnothing : *üs* (*humus*, *prospectus* stb.), de lat. *um* \varnothing : *om* (*album*, *pensum*, *Te Deum* stb.) (l. NYROP, Phonétique⁴ 183; vö. még EPHK. XXI, 802), és ez a különbség visszanyúlik az ófr.-ba (vö. RomForsch. X, 524).

Lat. *-us*, *-ius* \sim magy. *is*: *golyóbis* (1544: *golobis* OklSz., l. még NySz.) < lat. *globus* | *g(a)rádics* (SermDom. II, 360: *gradif*, MURM.: *gradics*, NémGl. *garadis*, JókK. 64: *grados* NySz.) < lat. *gradus* | *kalamáris* < lat. *calamārius* | N. *ákics* 'tüske, tövisnek hegye' Balatonmellék EtSz. > lat. *acus* | R. *anglis* 'angol' (SchlSzój., DebrK. 79, NádK. 83 EtSz.) < lat. *anglus* | R. *butóris* (MURM. 84: *butoris* m a d á r EtSz.) < klat. *butorius* DuC. 'Rohrdommel' | N. *kóris* Hont m., *kuris* (SZABÓ, Magánhangzóilleszk. 16) < lat. *chorus* | R. *módis*(ság) NySz.; *Módis* csn. Szatmár m. CsÁNKI II, 177 < lat. *modus* | [*párduc*] R. *párdic* NySz., OklSz., < lat. *pardus* | R. *páris* (m a d á r) 'Meise' MA., PPB. < klat. *parus* (vö. DANK., Lex., LESCHKA, El.) | R. *vikáris* SchlSzój. < lat. *vicarius*.

Lat. *-um*, *-ium* \sim magy. *-im*: [*cimbalom*] R. *cimbolim*, *cimbalim* NySz. < lat. *cymbalum* | *cinterem* < R. *cinterim* EtSz. < klat. *cimiterium* | [*evangelium*] R. *evangyelim* DöbrK. 408—9 stb. < egyh. lat. *evangelium* | [*Olivetum*] ÉrdyK. 103—4: *olyvetym*- < egyh. lat. *Olivetum*. (Vö. EtSz. *cinterem* címszó.)

Az *-us* > *-is* megfelelésre szórványosan más adataink is vannak: HB.: *homus* > *hamis* | *koldus* \sim N. *kódis*, *kuádis*, *kuódis*, *kúdis*, *kógyis* MTsz. | *hátulsó* \sim N. *hátissó* Udvarhely, Csík m., Gyergyóvidék MTsz.

SZABÓ S. (A magy. magánhangzóilleszkedés 15) az *u* > *i* változást az *š*, *cs* hatásának tulajdonítja, amennyiben ezek igen közel képződnek a magas hangokhoz, különösen az *-i*-hez, tehát itt hátraható hasonulás történt. (Igy a TMNy. 101 is.) — Az szintén e mellett szól, hogy *os*, *es* \sim *is* megfelelésre is van eset: *lapos* \sim N. több helyen *lapis* MTsz. | *mágnés* \sim N. *mágnis* Székelyföld MTsz. Sőt *as* \sim *is*-re is van példa: *kakas* \sim N. *kokis* Háromszék, Csík m., *kókis* Csík m. MTsz. Az első szótagbeli *o* > *i* változások legnagyobb része szintén *s*, *cs* (v. *j*) hangkapcsolatban van: *csalán* \sim *csolán* > *csilán* | *csohol* > *csihol* | *csombó* > *csimbó* | *szovárvány* > *szivárvány*. (Vö. GOM-

BOCZ, A magyar mélyhangú *i* kérdéséhez: MNy. XVI, 2 kk. Szerinte az utóbbi esetekben igen valószínű a kombinatórius változás.) Ez a magyarázat nagyon valószínű; csak azt lehet ellene felhozni, hogy *-um* > *-im* változásra is van néhány adatunk.

Magánhangzók kiesése.

Hangsúlytalan nyílt szótagbeli rövid magánhangzók kiesése minden expiratoricus hangsúlyú nyelvben előfordul, így a lat.-ban és a magy.-ban is, de természetesen különböző fonétikai feltételek mellett. Általában a legmagasabb nyelvállású magánhangzók: *i*, *u* esnek ki leggyakrabban, de előfordul *o*, *e*, *a* kiesése is.

Lat. syncope áll be a proparoxytononokban *-l* előtt. A kieső magánhangzók részben etimologikusak, pl. a demin. idg. **-kolo* > ólat. *-clo-*, klassz. lat. *-cul-* képzőben, részben anorganikus svarabhakti magánhangzók, mint az idg. **-tlo* > ólat. *-clo-* (*-clu-*) > klassz. lat. *-cul-* suffixumban; a vulg. lat.-ban a két képző összeesett *-clo-*-ban: *oc(u)lus* | *circ(u)lus* (vö. olasz *cerchio* stb.) || *saec(u)lum* | *peric(u)lum*. Kiesik továbbá a vocalis liquida—explosiva, továbbá *s—t* és *m—n* között: *cal(i)dus*, *vir(i)dis*, *pos(i)tus* stb.¹

A magy. hangtörvény feltételeit HORGER állapította meg.² Szóbelsei nyílt szótagnak felső vagy középső nyelvállású rövid magánhangzója kiesett, ha közvetlenül előtte rövid magánhangzós nyílt szótag állott.

Vannak tehát esetek, ahol a magánhangzó hiánya a lat.-ra vezethető vissza, vannak viszont olyanok, ahol a magánhangzó a magy.-ban esett ki.

Latin syncope.

1. Állandóan magánhangzó nélkül: *fáklya* (MünchK. 102: *faclackal* NySz.) < lat. *fac(ū)la* | *tégla* (BécsiK. 263: *tegla*, ErdyK. 157b: *teglya* stb. NySz.) < lat. *tēg(ū)la* | *kuklya* (CAL. 124: *cucla*) < egyh. lat. *cucūlla*, vulg. lat. **cucla* (SzlJöv. I, 2:237) | *tábla* (JordK. 61: *tabla* stb. NySz.) < lat. *tab(ū)la* | *prepost* (MünchK. 12: *prepost* stb. NySz.) < egyh. lat. *prae(i)pos(i)tus*.

2. Egymás mellett áll a teljesebb és a magánhangzó nélküli alak, de az előbbi nyilván a nyelvtörténet folyamán fellépő klasszicizálás: *kazsula* és *kásla* 'miseruha' NySz. < egyh. lat. *casūla*, vulg. lat. **casla* GRÖBER I, 530 | *regula* és *regla* (BirkK. 8: *reglaja*) < lat. *rēg(ū)la* | R. *solidus* és *soldus* MURM. < klat *solidus* (vö. ol. *soldo*, fr. *sou*).

¹ Vö. SCHUCHARDT II, 394; GRÖBER I, 361; ZAUNER, Rom. Sprachwiss. I, 34.

² Egy ismeretlen hangtörvény: NyF. 65.

3. Mindig a teljesebb alak van, főleg az újabb átvételekben: *makula* (SándK. 1, ErdyK. 530 stb.: *macula*, *makula* NySz.) < lat. *macūla* | *kánikula* < lat. *canīcūla* | *pirula* < lat. *pillūla* stb.

Magyar hangvesztés.

1. (Lat. *i* ~) magy. *i* > Ø: *cintérem* < klat. *cimiterium* DuC. | *Domo(n)kos* < egyh. lat. *Dominicus* (NyF. 65:4) | *Jëromos* (ApostMélt. 5: *yeronimos* SzJöv. I, 2:176) < egyh. lat. *Hieronymus* (NyF. 65:4) | *Erzsébet* < egyh. lat. *Elisabeth(a)* | *kámza* < egyh. lat. *camisia* | *káptalan* (MargL. 18, 19, 20, 24: *capitulum*, 161: *captolon*, ErdyK. 451 b: *kaptalanban* NySz.) < egyh. lat. *capitulum* (NyF. 65:4) | *Szent Katolna* hn. *Háromszék* < egyh. lat. *Catharina* | *Veronka* < egyh. lat. *Veronica* (NyF. 65:4) — (Lat. *e* ~) magy. *i* > Ø: *lajstrom* (R. *lagistrom*, *legistrom*, *laystrom* NySz.) < lat. *regestum*, klat. *regestrum* DuC.

2. (Lat. *u* ~) magy. *u* > Ø: *prókátor* (GuaryK. 8: *procurator* stb. NySz.) < lat. *procurator* (NyF. 65:13) | (?) *Kálmán* < egyh. lat. *Columbanus* v. *Columannus* (de 1281: *Kalamán* OklSz.).

3. (Lat. *e* ~) magy. *e* > Ø: *Bethlen* < egyh. lat. *Bethlehem* (NyF. 65:13) *Magdolna* < egyh. lat. *Magdalena*. — (Lat. *e* ~) magy. *o* > Ø: *kamra* (< *kamora*), de pl. *Ügyvédi Kamara* < lat. *camera*.

Diphthongusok.

A lat.-ban valódi diphthongusok: *ae*, *oe*, *au* és néhány idegen (görög) szóban *eu*. A vulg. lat.-ban erős a hajlam a monophthongizálásra.

1. Lat. *ae* (<ólat. *ai*) hangértéke Cicero korában *aï*, a Kr. u. I—II. sz.-ban *ae*, később *ē* > *ĕ*.¹ — Magy. megfelelőseit l. az *e*-féle hangoknál. Mai lat. olvasásunkban hosszú zárt (esetleg nyílt) *ē*.

2. Lat. *oe* (<ólat. *oi*) a császárkor elején *oe*, később *ö* > *ē*. A középkorban *ae* v. *ē* helyett gyakran írnak *oe*-t: *coelum*, *foemina*, *coecus*.² — Magy. megfelelője régebben *é*, újabban *ő* (ő): *fénix*, *főnix* < lat. *phoenix* | *tragédia* < lat. *tragedia* | *ökonomia* (GYARM., Voc.: *ekonomia*) < lat. *oeconomia* | *cölibátus*, *Krózus*, *konföderáció* stb. — L. még az *e*-féle hangoknál.³

3. Lat. *eu* hangértéke *e + u* (gör. *eu*), hiatusban *ev-*: gör. *εὐαγγέλιον* > lat. *evangelium* > magy. *evangélium*. Néhány régi átvételben az *eu*, magashangú szóban lévő, illeszkedett:

¹ Vö. SEELMANN 225.

² I. h. 228.

³ A későbbi (κοινή) görög átvételekben az *oi* helyén a lat.-ban nem *oe*, hanem *i* van, pl. gör. *κοιμητήριον* > klat. *cimiterium* > magy. *cintérem*.

eu > *ëü* > *öü* > *ö*: *Ödön* (a XIX. sz. hatvanas éveig *Eugenius* = *Ödön*) (1353—1358: *Eugen*, 1374: *Eugen* és *Eugenius*, 1375, 1385, 1393: *Ewden*, 1556: *Ewdewmffy*) < egyh. lat. *Eugenius* (vö. MNy. IV, 175) | *Özséb* < egyh. lat. *Eusebius*. — Újabb szavakban és lat. olvasásunkban *eu*: *Európa*, *Eurázia*, *Eugénia* stb.

4. Lat. *au* eredetileg *au*, a birodalom fennállásának vége felé *ō*, de a népnyelvben már sokkal előbb: *Clodius*, *Plotus*.¹ A klat.-ban és lat. olvasásunkban *a + u*; a román nyelvek közül is több változatlanul megőrizte. Régi átvételekben lat. *au* ~ magy. *au* > *ou* > *ó*: *Móric* (1138/1329: *Mauricius*; 1211: *Mouroz*, *Mourus*, *Mauruz*, 1304: *Moruch*-, 1435: *Moroch*-, 1614; *Móricz* OklSz.) < egyh. lat. *Mauritius* | *Izsó* (1260: *Iso*-, 1376: *Isou*- OklSz.; *Iso*, *Isou* Kovács, Index) < egyh. lat. *Esau*; *Ezsau* XVI. sz.-i latinos alak (MNy. XII, 195) | *Miklós* (1138/1329: *Nicolaus*, *Nicolus*; 1211, 1240: *Miclous*, 1256: *Zentmiklos* OklSz.) < egyh. lat. *Nicolaus* || lat. *au* illeszkedve magy. *ëü* > *öü* > *ö*: *Lőrinc* (1211: *Neurenche*, 1240: *Leurenc*, 1256: *lewrynch* OklSz.; MargL. 97, 126: *Levrinc*, *Levrync* SzlJöv. I, 2:190) < egyh. lat. *Laurentius*.

A vulg. lat.-ban majdnem szabályszerűen *au* — *u* > *a* — *u* dissimilatio állott be (*agustus*, *ascoltari* stb. SEELMANN 223). Ilyen esetekben a magy.-ban is *a—u* (> *o*) van: *Agoston* (1247: *Agustun* OklSz. mindig *a*-val) < egyh. lat. *A(u)gustinus* | *klastrom* (TihK. 11: *kalostorom*, MURM.: *kalastorum* stb. NySz.) < klat., h. lat. *clastrum* DuC., MLSz. | *Palus*: < *Pál* (1358, 1359, 1364 stb.: *Pal* OklSz.); *Pályi* (hn. Szatmár m. CsÁNKI I, 482), de *Pólyi* is (hn. Abaúj m. CsÁNKI I, 215) < egyh. lat. *Pa(u)lus* | *Sál*, *Sály* (CsÁNKI I, 178, II, 790, 847) és *Sávoly* (több hn. vö. MNy. II, 387) < egyh. lat. *Saul(us)*. — Újabb átvételekben természetesen mindig *au*: *augusztus*, *aula*, *autonomia* stb.

Fé l h a n g z ó k.

Voltak a lat.-ban az *i*, *u* teljes hangú magánhangzók mellett szó elején magánhangzó előtt és szó belsejében intervocalicus helyzetben *i* és *u* félhangzók. A Kr. u. V. sz.-ban az *i*-ből *j* lett és a román nyelvekben szabályszerűen összeesett a lat. *g* (+ *e*, *i*)-vel. — Az *u* bilabialis spirans (β) lett, ami a román nyelvekben mint dentilabialis spirans (*v*) jelentkezik.²

Latin *i*.

Lat. *i* ~ magy. *j* (kivétel nélkül): *János* < egyh. lat. *Joannes* | *Jákob* < egyh. lat. *Jacobus* | *január* < lat. *Jānuārius*

¹ Vö. LINDSAY 42; SEELMANN 222.

² Vö. LINDSAY 50 kk.; SEELMANN 231.

| *Jézus* < egyh. lat. *Jesus* | *Jób* < egyh. lat. *Job* | *juss* < lat. *iūs* || később *h* után is *i* és *y*-ból: *jácint* < lat. *hyacinthus* | (különösen a gör. *iepo-* kezdetű szavakban) *Jërëmiás* < egyh. lat. *Hieremias* | *Jëromos* < egyh. lat. *Hieronymus* | *Jeruzsálem* < egyh. lat. *Jerusalem*, gör. ἱεροσόλυμα, ἱερουσαλήμ | *Jerikó* < egyh. lat. *Jericho*, gör. ἱεριχώ || *május* < lat. *Māius* | *majoranna* < klat. *maiorāna* stb.

Latin *u*.

1. Lat. *u* ~ magy. *v*: *Veronka* < egyh. lat. *Veronica* (gör. Βερενίκη) | *viola* < lat. *viola* | *vipëra* < lat. *vipera* | *virtus* < lat. *virtūs* | *voks* < lat., h. lat. *vox* 'választói jog' MLSz. stb. || *Dávid* < egyh. lat. *David* | *levendula* < klat. *lavendula*, h. lat. *levendula* MLSz. | *reverenda* < egyh. lat. *reverenda* stb.

2. A vulg. lat.-ban *v* és *b* gyakran váltakozik. Ilyen *v* > *b* változásra vannak adatok az egyh. lat.-ból is; pl. *habe* (= *ave*), *adiubavit*, *solbere*, *lababant* stb. (vö. RÖNSCH, Itala u. Vulgata 455). Ilyen megfelelés a magy.-ban: *Bálint* < egyh. lat. *Valentinus* ~ **Balentinus* (vö. *Balente* GRÖBER I, 473); e mellett a *Válent*, *Válint* alakok újabb (XVI. sz.-tól való) átvételek (vö. EtSz.) | [*Vince*] PPB. szerint a *Vincentius* magy. megfelelői: *Bentzentz*, *Vince*, *Vinc* < lat. ?**Bincentius*.

Vulgáris latin (román) félhangzók.

A vulg. lat.-ban hangsúlytalan helyzetben hiatusban álló *i* (*e*) és *u* félhangzóvá lett, a fejlődés későbbi folyamán pedig spirans (*j*, *v*). Ez a *i*, *e* bizonyos mássalhangzókkal szorosabb kapcsolatba nem lép, hanem megmarad *j* fokon és úgy fejlődik tovább, mint az eredeti *j*, másokkal azonban összeolvad palatalis (mouillirozott) hangokká.¹ (Az *u* > *v* szempontunkból nem jön tekintetbe.)

A magy. megfelelések a népi szókká vált régebbi átvételekben általában *j*-t mutatnak. Ez megmarad minden olyan mássalhangzó után, amelynek a magy.-ban nincs palatalis változata, más esetben összeolvad az illető mássalhangzóval.

1. Vulg. lat. *i*, *e* (+ voc.) ~ magy. *j* (+ voc.): *Adorján* < egyh. lat. *Hadrianus* | [*András*] R. *Andorjás* (1336: *Scenthanduryas* OklSz.) < egyh. lat. *Andreas* | R. *Cërjék* (PPB.: *Tzerjék*; 1478: *Chyryakos*, 1602: *Czirják* OklSz.) < egyh. lat. *Cyriacus* | *Damján*, *Dëmjén* < egyh. lat. *Damianus* | *Semjén* (helynevek, vö. MNy. IV, 125; 1150: *Symeon*, 1138/1329: *Simian*, *Symien*, 1297: *Symien*) < egyh. lat. *Simeon* | *trággya* (MA.: *trággya*) < klat. *tragea* | *sponggya* < lat. *spong(i)ea*.

2. Azokban az esetekben, mikor az ilyen *i*, *e* (+ voc.) előtt *d*, *t*, *l*, *n* van, a két hang összeolvad *gy*, *ty*, *ly*, *ny* hanggá,

¹ Vö. ML., Gram. I, 423 k.

illetőleg *geminata ggy, tty, lly, nny*-nyé. (L. az illető más-salhangzóknál.) Máskép KRÄUTER, Adalékok a magyar történeti nyelvtanhoz: MNy. IX, 17 k. Szerinte magyar fejlemény.

Ezt az eredeti hangmegfelelést a későbbi klasszicizáló kiejtés igen gyakran eltüntette, s vannak alakpárok, ahol a kettő egymással szemben áll: *běstye* ~ *běstia*, *Cecellye*, *Cicelle* ~ *Cécilia*. Újabban mindig az írott alak érvényesül: *familia*, *lilium*, *matéria* stb.

(Folytatjuk.)

FLUDOROVITS JOLÁN.

A mondat részei.

A nyelvlélektani kutatás kétségtelenné tette, hogy belső, jelentéstani szempontból a mondatnak bármely jelentéses része csak a mondategész szerves összefüggésében érthető meg igazán, mert a részek az egésznek az elemei, az egészből állottak elő *complicatio* és *abstractio* útján.

A mondat alkatrészei a következők: I. főviszonyok, II. bővítményviszonyok, III. szók.

I. Főviszonyok. Nevezik ezeket *praedicativ* viszonyoknak is logikai műszóval, de ez az elnevezés azt a téves felfogást táplálhatja, hogy minden mondat értelmi, logikai *actus*. Mi tehát a mondat alapszerkezetét inkább főviszornak nevezük. Ez egyedül is létesíthet mondatot (tőmondat), s bonyolult mondat szerkezet esetén is ez a többi viszonyok váza. A főviszony lélektanilag két tagból áll. Van egy központi tag, amely a kifejezés alapja, a beszéd tulajdonképeni tárgya, s ezt determináljuk a főtaggal, amely nem egyéb, mint a meghatározó elem. Ha egy magában álló mondatból a főtagot elhagynók, felbomlanék a mondat.

Lélektanilag a mondat nem egyéb, mint egy a beszéd egészéből kivált kép alkatrészeinek a determinatiója. Az egyes mondatfajokban ez a *determinatio* különféleképen alakul, s ennek megfelelően a főviszonyoknak is három alapformáját különböztethetjük meg: 1. szubjektív, 2. objektív, 3. aktív mondatviszony.

1. Szubjektív viszony az érzésmondat alapformája. Itt egy érzést determinálunk egy tárggyal; pl. *Rózsám! Édes rózsám!* — Az egyik tőmondat, a másik bővített, de mindkettőnek ugyanaz az alapszerkezete: a hanglejtés kifejezte érzés az a mondattag, amelyet a hangtest jelölte tárgy (*rózsám, édes rózsám*) meghatároz.

2. Objektív viszony az alapstrukturája az értelmi (kijelentő és kérdő) mondatnak. Ez megint háromféle: a) határozós, b) jelzős, c) igés viszony.

a) A határozós viszony egy tárgyat egy vele valamilyen kapcsolatban (tér, idő, okság, fogalom) álló másik

tárggyal tesz határozottá; pl.: *Korsó — kezében.* (Egymás-mellettiség.) || *Eső után — köpönyeg.* (Egymásutániség.) || *Istené — az áldás.* (Egymásmiattiség.) || *A cet — emlős állat.* (Aláfoglaltság.)

b) A jelzős viszony egy tárgynak egyik tulajdonságával való determinációját fejezi ki; pl.: *Egy — az Isten.* (Mennyiségi tulajdonság.) || *Kék — az ég.* (Minőségi tulajdonság.)

c) Az igés viszony egy tárgyat annak változó állapotával, mozgásával határoz meg; pl. *Süt — a nap. A gyerekek — játszik.*

Az értelmi mondat tehát tárgyias mozzanatokot választ ki a kép egészéből. Ezeknek a tárgyias mozzanatoknak a kifejező eszköze a hangtest, azaz a szó. A mondatalkotásba beleszövődő értelmi funkció teremti meg a hangtesten kívül a tagok közt levő szünetet is.

3. Aktív viszony alkotja az akarati mondat alapvázat. Ez egy tárgyias mozgást, tevékenységet determinál egy cselekvésre felszólított személlyel, mint a megvalósító akarás substratumával; pl. *Siess! Takarodjatok innen!* — A cselekvés maga a hangtesttel van jelölve, a determináló személyes akarás pedig az erőteljes hangnyomatékkal.

A főviszonyok elemzése a következő mondatalkatrészeket vonhatja el:

érzés	hanglejtés
megértés	hangtest
akarás	hangnyomaték

II. Bővítményviszonyok. Összetartozó tömondatok összevonása révén állanak elő a bővített mondatok, és főviszonyok fokozódnak le bővítményviszonyokká.¹ Minden bővítményviszonyban van egy központi tag, s ezt határozza meg a bővítmény. A bővítmény elhagyható a mondatból anélkül, hogy a mondatdeterminatio felbomlanék.

A főviszonyok vizsgálatánál mindig magából a mondat-egészéből kell kiindulni, a bővítményviszonyoknál ellenben sokszor elegendő, ha csak a bővített mondattagokat vesszük figyelembe. A bővítményviszonyokat nevezhetjük szószerkezeteknek vagy syntagmáknak is; de persze akkor kissé más jelentésben, mint RIES és GOMBOCZ, akik a fő-

¹ Vö. WILHELM JERUSALEM, Die Urteilsfunction (1895.) 144: „Jede attributive Verbindung setzt eine vorhergegangene prädicative voraus“; GOMBOCZ ZOLTÁN, Mi a mondatban? MNy. XXV, 7: „... kétségtelen, hogy a determinatív, attributív és objectalis viszonyok a praedicatív viszonyból sarjadtak ki...“

tehát az igazi mondatviszonyokat is ez alá az elnevezés alá foglalják.¹

A szószerkezeteket tárgyalhatjuk mindenekelőtt genetikus szempontból. Ilyenkor felkutatjuk azt a konstitutív mondatviszonyt, amelyből az illető syntagma tömörült, s összeállítjuk a rokon syntagmákat. Vegyük példának Arany következő sorát: *Feketén bölintgat — az eperfa lombja*. A jelzős igei bővítmény eredeti mondatalakja ez: *Az eperfa lombja — fekete*. Viszont rokon syntagma az, ahol a jelző úgy szerepel, mint tárgyszó bővítménye: *Bölintgat — az eperfa fekete lombja*.

Ami a syntagmák statikai elrendezését illeti, a következő táblázatot mutatjuk be, amelynek általános használhatóságát különálló nyelvekből (magyar, német, latin) vett példákkal igazoljuk.²

		K ö z p o n t i t a g		
		I. tárgyszó	II. tulajdonságszó	III. ige
B ő v í t m é n y	1. tárgyszó	<i>tejbe kása</i> <i>Frankfurt am Main</i> <i>pater patriae</i>	<i>vörösebb a ráknál</i> <i>des Lebens müde</i> <i>quindecim pedes</i> <i>latus</i>	<i>fát vág</i> <i>heisze Magister</i> <i>loco movetur</i>
	2. tulajd.-szó	<i>hires város</i> <i>Röslein rot</i> <i>plenus venter</i>	<i>kétszer kettő</i> <i>dunkelbraun</i> <i>multo maior</i>	<i>nagyon siet</i> <i>danke schön</i> <i>primus venit</i>
	3. ige	<i>folyó víz</i> <i>die Lust zu fabulie-</i> <i>ren</i> <i>rana rupta</i>	<i>holt bizonyos</i> <i>schrecklich zu sehen</i> <i>horribile dictu</i>	<i>dolgozni fogok</i> <i>kann sein</i> <i>constituit proficisci</i>

Ehhez a táblázathoz vegyük még hozzá azt, hogy az értelmi mondatban is minden szót kísérhet többé-kevésbé szembetűnő hanglejtés és hangnyomaték, más szóval minden objektív mondattaghoz járulhatnak bővítmények gyanánt érzésszerű és akarati mondatelemek.

III. Szók. Amint minden főviszony lefokozódhatik bővítményviszonyná, azaz minden mondat szerkezet szószerkezeté, azaz

¹ A szószerkezet meghatározása JOHN RIESNÉL: „... eine sinnvolle Verbindung von Worten zu einer neuen Einheit...“ (Was ist Syntax? 1927.² 47.) GOMBOCZ a syntagmát így határozza meg: „Syntagmán... olyan két (v. több) elemből álló szószerkezetet értek, amelynek tagjait határozott logikai viszony fűzi össze“ (i. h. 3).

² Vö. KARL BRUGMANN, Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen (1922.) 866—75. §.; GOMBOCZ i. h. 4.

éppúgy a bővítményviszonyokban is megvan a tendencia arra, hogy egységes jelentésekké, szavakká tömörüljenek.

1. Az összetett szók még egész világosan elárulják syntagmatikus eredetüket, úgyhogy őket valóságos szószerkezeteknek is tekinthetjük, de viszont vehetjük szóknak is, mert egységes jelentést fejeznek ki. A szóösszetételek körét különben tágabbra kell vonnunk, mint közönségesen teszik, s BRUNOT figyelmeztetése nyomán¹ ide kell sorolni az efféle merevült syntagmákat is: *végbe megy, tönkre tesz, létre hoz, észre vesz* stb. De a közönséges összetételekben sem nehéz meglátni az eredeti bővítményviszonyt; pl. *kertajtó* (tárgy + tárgy), *fűzöld* (tárgy + tulajdonság), *agyonüt* (tárgy + ige).

2. A képzett szavak is tanuskodnak a szók syntagmatikus eredete mellett;² pl. *járhat* = 'járni tud' (ige + ige), *Kuuttare* = 'holdtündér' (tárgy + tárgy), *Krankheit* = 'betegség, beteg minőség' (tulajdonság + tárgy).

3. A ragos szók sokszor összetételre s így eredeti bővítményviszonyra vezethetők vissza. Ilyenek a határozószókból keletkezett másodlagos határozóragok a magyarban. A *-ben, -ből, -be* ragok például a *benn* stb. adverbiumokkal, ezek meg a *bél, bele* főnévvel függenek össze. Világos tehát, hogy szószerkezetből halványult el az ilyenféle ragos alak: *házban* (tárgy + tárgy). — De ahol a ragnak szóeredetét nem mutathatjuk ki — az elhomályosulás miatt, vagy mert adaptációs eredettel van dolgunk —, ott is el kell ismernünk a ragos szóalak syntagmatikus természetét, hiszen a szó ragja minden körülmények közt egy vele viszonyban álló másik szóra utal. A ragos szó nem egyéb, mint egy szószerkezetnek az összefüggésből kiszakított egyik tagja, amelynek a végződése a syntagma másik tagjára hívja fel a figyelmet; pl. *tüzet ... gyújt || patris ... domus*.

4. Szófajok. A mélyebb vizsgálat azt mutatja, hogy nemcsak az összetett, képzett és ragozott szó ered syntagmatikus viszonyokból s utal határozottan a mondatösszefüggésre, hanem minden egyes szó is alapjelentésénél fogva. Ha egy tárgyszót gondolok, az önmagától egy érzésemet fogja determinálni, esetleg egy kijelentés alapját fogja alkotni, vagy egy másik tárgyat fog meghatározni. Ha csak szótárból olvasom pl. ezt a szót: *erdő*, akkor is rögtön mozgalmakat indít ez a szó a lelkemben, érzelmeket s emlékeket vagy vágyakat ébreszt bennem, azaz érzésemet determinálja: *Erdő!* Máskor meg mindjárt gondolok róla valamit: *Az erdő — zöld*. Vagy pedig viszonyba állítom más dologgal: *Erdőben terem — a sok gomba*. A legegyszerűbb esetben a szó kelte szemléleti képhez vagy fogalomhoz kötjük magát a szót, mint annak a nevének, tehát a fogalmi aláfoglalás törvénye

¹ FERDINAND BRUNOT, *La pensée et la langue*² (1926.) 3.

² L. SZINNYEI, *NyH.*⁶ 57—8.

szerint alkotunk mondatot: *Ez* (amit látok vagy láttam vagy elképzelek) — *erdő*. — Egyszerűen nem lehet a szót teljesen izolálni, mert a tökéletes elszigetelés meghazudtolná a szónak a mozgalmas emberi lélekből való eredetét. Ha még a főnevet, a tárgyszót is csak mondatban tudjuk gondolni, mennyivel inkább a többi szófajokat! A tulajdonságot csak úgy gondolhatom el, mint valaminek a tulajdonságát, s a mozgást úgy, mint valami tárgynak a mozgását. Ha szótárban látom: *kék*, a kék égre fogok gondolni, vagy egyébre, ami kék. *Jár*... az ember, az óra, a korszó a kútra stb. A lélek világában nincsen szótár: a beszélő és a hallgató mindig mondatokban gondolja a szavakat.¹

A mondatviszonyokhoz, illetőleg a szó szerkezetekhez kell tehát fűződni a szóösszetételen, képzésen és ragozáson túl a szófajok vizsgálatának is. A szó, mint hangtest, kifejezhet először egy tudattartalmat vagy annak egy elemét, jelölheti másodsor mondattagok, lelki tartalmak viszonyát. E szerint különböztetjük meg a szófajok két nagy csoportját: a főszókat (főjelentéseket) és viszonyzókat (viszonyjelentéseket). Az első csoportba tartozik a tárgyszó (megnevező és névmásos főnév), a tulajdonságzó (számnév és melléknév, mindkettő lehet megnevező és névmásos) és az ige. A viszonyjelentések legtöbbször a főjelentésekből fejlődtek, s a viszonyzóok egyes fajai a fokozatos elhalványulás menetének megfelelően ezek: határozószók, kötőszók, előjárók vagy névutók, végül elő- vagy utóragok. A ragokat is a szófajok közé kell számítanunk, t. i. szavak határértékeit kell bennük látnunk. Mindezekon kívül a szófajokhoz számíthatjuk még az önkénytelen indulatkitörést, az indulatszót, s ezt genetikus szempontból a sor élére is állíthatjuk.

Nem lehet azonban eléggé hangsúlyoznunk azt, hogy a szófajok rendszere nem foglalja magában az összes mondat-elemeket, hanem csak azokat, amelyek a hangtesttel vannak kifejezve s így többé-kevésbé objektív tartalommal rendelkeznek. Hiányzanak még innen igazi konstitutív mondatalkatrészek: a hanglejtés és a hangnyomaték. A mondat vizsgálatát tehát nem lehet az elemeken, a szavakon kezdeni s ezekből rakni össze a mondategészetet, mert hiszen a szófajokkal még korántsem vagyunk birtokában az összes konstitutív mondat-elemeknek. Nem csoda, ha a régebbi mondattani kutatás, amely jórészt összerakó eljárást követett, egyoldalú intellektualisztikus képet rajzolt a mondatról. Ez aztán természetesen módon egyengette az útját az erőszakos logikai nyelvmagyarázatoknak.²

PAPP ISTVÁN.

¹ Vö. W. JERUSALEM i. h. 32, 101, 118; a legutóbbi helyen ezt olvasuk: „Eine Thätigkeit, eine Eigenschaft, einen Zustand kann man nicht allein, d. h. ohne das Object vorstellen, welchem dieselben inhärieren.“

² Az egész cikkre vö. WILHELM WUNDT, Völkerpsychologie: Die Sprache II, 7, Die Satzfügung c. fejezet.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Objektív helynévkutatás. „Die ersten Ortschaften der Zehngemeinden a. d. Raab“ c. cikkemben a burgenlandi Heimatschutzverein folyóiratában (Mitteilungen 3:20 kk.) a következő idézetet közöltem: „*Facta insuper quarundam possessionum memoria, videlicet: Villae S. Gotthardi, Grangiarum Nagfalu: Badofalu: Janafalu: Pacfalu etc. quae hodie Nagyfalva, Badafalva, Janafalva, Pacsfalu etc. patria dialecto nuncupantur.*“ (HEIMB, THEOPHILUS, Notitia historica Abbatiae ad S. Gotthardum. Viennae, 1764. 43. l.), s vele kapcsolatban rámutattam arra, hogy a rábavölgyi Nagyfalva, Badafalva, Gyanafalva és a Lapincsnál fekvő Pócsfalva Szentgotthárd vidékének legősibb községei, mert a HEIMB által idézett pápai levél értelmében már 1187-ben léteztek. Én ezt az idézetet azért hoztam nyilvánosságra, mert a szentgotthárdi apátságra vonatkozó eredeti okiratok majdnem mind elkallódtak s azért idéztem épen HEIMB Notitiáját, mert ő hiteles és előtte fekvő okiratokból állította össze a Szentgotthárdra és vidékére vonatkozó megjegyzéseit. Az adatot „Ex Archivio San-Crucensi Rubrica 56. Fasc. 2.“ (i. m. 41. l.) hozta nyilvánosságra, s így méltán fogadhattam el hitelességét. Mikor cikkem megjelent, AULL OTTÓ, a Burgenland c. folyóirat szerkesztője, tudományos szempontból vakmerőnek és veszedelmesnek találta az effajta közléseket, mert — minthogy nem ellenőrizhető az adat hitelessége — könnyen arra lehet belőle következtetni, hogy az említett telepek eredetileg magyar községek lettek volna. Ezért óva inti a burgenlandi közönséget s azt mondja: „Vorderhand eine Mahnung zu grösster Vorsicht! Es tut nicht gut, wenn einer nur aus ungarischen, einer etwa nur aus deutschen Urkunden oder gar bloss Historiographen schöpft; so kommen wir nie zusammen; das eine wie das andere ist abzulehnen.“ (Burgenland 3:64.)

Hogy AULL annyira kétségbeesik cikkem fölött, annak oka, hogy ma Ausztriában az irányzat: Burgenlandot Nagy Károly korabeli telepítésnek feltüntetni és kimutatni, hogy itt a magyarság („die Magyaren“) soha birtokos nem volt. E felfogásért minden eszközzel harcolnak és főleg arra törekesznek, hogy a helynevek ősi némettségét bizonyítsák be. Az én idézetem, amelyből szándékosan semmiféle következtetést sem vontam le, csak azért veszedelmes, mert magyar helynevek szerepelnek benne, mégpedig magyar helynevek a XII. századból! Ha német elnevezéseket idézhettem volna, bizonyára elfogadták volna az osztrák származású HEIMB THEOPHIL adatait, aki az osztrák Heiligenkreuznak ünnepélyes fogadalmat tett rendtagja volt!

Hogy nem jó és nem ajánlatos csak magyar vagy csak német forrásokat használni névfejtéseknél, készséggel elismerem. De mit csináljunk, ha csak egyféle forrásunk van? Egyáltalán ne nyuljunk hozzá? Mi magyarok úgysis túlságosan lelkiismeretesek vagyunk forrástanulmányainknál s egy külföldi forrás adatai kedvéért sokszor hajlandók vagyunk saját nyelvű kútfőinket megkérdőjelezni. Jelen esetben meg igazán nem érdemelünk szemrehányást, hiszen osztrák embernek eredeti forrásból vett adatát idéztük, aki talán nem is tudott magyarul, mert a levél helyneveinek értelmezésénél nem azt írta: *quae hodie nostra*

dialecto, hanem: *quae hodie . . . patria dialecto*, tehát a *haza*, az *ország* nyelvén így hangzanak. Ha német adatokat talált volna, biztosan azokat emelte volna ki az eredeti szövegből, mint azt műve más helyén is teszi. De aztán azért sem érhet bennünket gáncs az idézetért, mert mi nem zárkózunk el a továbbkutatás eredményeitől. Mi szívesen korrigálunk az igazság javára. Egyelőre azonban hiteleseknek tartjuk HEIMB adatait annál is inkább, minthogy i. m. 41. l. (m) jegyzete szerint a fenti idézet „Ex Archivo San-Crucensi Rubrica 56. Fasc. 2.” való.

Bárcsak AULL OTTÓék is oly lelkiismerettel és körültekintéssel járnának el történelmi kutatásaiknál, mint mi!

SCHWARTZ ELEMÉR.

Városban és falun. B. E. és G. V. kérdésére, hogy miért mondják *városban*, de *falun*, mért nem inkább *városon* és *faluban*, a következő feleletet adhatjuk.

Nemcsak azt mondjuk: *városban*, *falun*, hanem mondhatjuk így is: *városon* és *faluban*. Íme néhány példa: „Szikrát üt a paripája, | Nagy *városon* nézik” — írja Amade László a szép fényes katonáról. „Kezdé a *városokon*, *falukon* predikállani.” (Mikes 80. lev.) „Ha *városon* malacot kaphatsz, disznóért ne menj *falura*.” (Nyr. IV, 144.) Vö. SIM., MHat. I, 116—7. Gyakran hallani ezt a kérdést: „Hol jobb: *falun* vagy *városon*?” A helységnevek ragozásáról szóló irodalomból nem tűnik ki, hogy a *-város* szóval összetett helységnevek ragozásában mi a nyelvszokás: *-városban-e* vagy *-városon*. A *-városban* alakon kívül a *Dánoson*, *Kondoroson*, *Pitvaroson* mintájára bizonyosan járatosak az effélék is: *Balmazújvároson*, *Tatatóvároson*, *Komárvároson*.

Aki azt mondja, hogy „*falun* lakik”, attól megkérdezzük: „Melyik *faluban*?” „Azt beszélnek a *faluban*.” A *-falun* utótagú helységnevek is rendszeresen *-ban* raggal járnak: „Stíriában, Ajk *faluban* mi történt!” (Gyöngye Sándor nótája.) „De van drága dolog otthon *Nagyfaluban*.” (Arany, Toldi II. 1.) Azonban Kozma Andor már azt írja Gyulai Pálról, hogy „nyárelőtől őszutóig *Leányfalun* lakott” (Élő Könyvek. Magyar Klasszikusok. XXXI. köt. XII. l.). Ennek a helységnevek *-n* raggal való használata ma — gondolom — általános.

A két rag használatának hasonló váltakozását látjuk az ilyenekben is: „Az *egyetemen* magántanár, a *középiszkolában* rendes tanár. Előadást tartott a *jogakadémián* s a *M. Tud. Akadémiában*. A *megyeházán* van lakása. Az *Országházban* lakik. *Udvaron* fehérlik *szőre* egy tehénnek. (Arany, Családi kör.) Görény járt a *baromfiudvarban*. *Vízben*, *sárban* kutyagol. A bojtárom *vízen*, *sáron*, | Magam a paplanos *ágyon*. (Népdal.) *Ágyban*, párnák közt halni meg. (Petőfi.) *Széken* ül. Ül vala Etel fönt aranyos *karszékben*. (Arany, Csaba királyfi. Utolsó dolgozat. II. ének.) Napestig | Az *erdőn* | Üzeti hiába. (Arany, Mátyás anyja.) Zöld *erdőben* jártam. *Vásáron* v. *vásárban* vették. Egész nap jó *levegőn* vannak. Pecsényeszag terjengett a *levegőben*. Két *szélén* angyal, *közepében* v. a *közepén* ördög. Jobb *árnyékban* lenni, mint a *napon*. Ne lopj se *sötétben*, se *világoson*!”

N.

-li végű szavainkhoz. Nyelvünkben a XVII. század óta vannak *-li* végű osztrák-bajor eredetű szók (l. MELICH: MNy. XI, 384). Ezek oly nagy számmal s annyira el vannak terjedve (főkép a Dunántúl), mégpedig a mindennapi életnek jóformán minden megnyilatkozásában (*kugli, mántli, lajbli, fásli, rékli, strimfli, sámli, kifli* stb.), hogy oly szókhöz is hozzátapadt a *-li* végzet, melyek tiszta magyar eredetűek, vagy ha jövevényszók is, ilyen formájukban nem kerülhettek nyelvünkbe: *f. li* 'gyerek tréfás neve' (MNy. VIII, 380) | *hájli* 'kis kövér gyerek' (MNy. XIII, 211) | *Hasli* gúnynév (NyF. XXXIV, 181) | *p. cslí* 'gyerek tréfás neve' (MNy. VIII, 380) | *sármánli, sármánldli* 'sármány' (MTsz.) | *vaksli, vakslyi, vaksli, vakslik* 1. 'kancsal, sandaszemű' (MTsz.); 2. 'rövidlátó' (NyF. LVI, 38, Csoma K., Jászberény ny. 75): *vaksi* (helytelenül GOLDSTEIN: Nyr. XX, 405: *vaksi* × *Schlick* tábornok neve) | *zabli* 'fattyúgyermek' (TudGyűjt. 1831. VII, 24, innen Tsz., innen CzF., MTsz., más adatok még MTsz.) | *zsákli, f^oólli* 'minden zsákra akad folt' (NyF. XXXIV, 117).
JUHÁSZ JENŐ.

Oláh -a g ~ ó-magyar -a γ? BITAY ÁRPÁD a Székely Nemzeti Múzeum Emlékkönyvében megjelent „Ujabb szempontok a román nyelv magyar elemeinek kutatásához” c. értekezésében egy nézetünk szerint helytelen példát idéz annak a megvilágítására, hogy az oláh nyelv egynéhány esetben az átvett magyar szónak régies hangalakját őrizte meg. Azt állítja, hogy az oláh *hädärag* 'Stange an gewissen Geräten; Klapper, die den Schuh unter dem Mehltrichter rüttelt; Flegelrute; kürzeres, schlagendes Holz des Dreschflegels' (ТІКТИН 712) és 'testicula equi' (PASCÁ, Terminologia calului Dacoromania V, 311 szerint Máramarosban nyelvünk is ismeri ezt a jelentést), melyet általában a magyar *hadaró*-ból származtatunk (СИНАС II, 503; ТІКТИН i. h.; Dict. Acad. Rom. II, 338 kk.), egyenesen az ó-magyar *hadaray* átvétele abból a korból, mikor a szóvégi *-γ* még mássalhangzó volt (kny. 51.).

Ez a nézet sem hangtani, sem tárgy történeti okokból nem lehet helyes. Tudvalevő, hogy a *-γ* hangnak a XIII. század helyesírásában alig van nyoma (KNEIÉZSA, A magyar helyesírás a tatárjárásig: MNyTK. XXV, 24). Feltehető tehát, hogy a beszélt nyelvben, amelyből az oláhok a *hädärag*-ot átvehették volna, már a XII. században kiveszőben volt. A XIII. századtól kezdve, amelynél régebb semmi esetre sem lehet az átvétel, kizárólag kettőshangzóra (később *ó*-ra) végződő hangalak szolgálhatott az átvétel alapjául. Ha pedig meggondoljuk, hogy az *-ay*, *-oy* az Árpádkor eleje óta kimutatható nyelvemlékeinkben, akkor már pusztán hangtanilag a XI–XII. században is kettőshangzóra végződő alakok kölcsönvételének lehetőségével kell számot vetnünk.

Történeti és tárgy történeti meggondolások is BITAY feltevése ellen szólnak. Nem valószínű, hogy a középkorban csaknem kizárólag pástorkodással foglalkozó oláhság még jóval a XIII. század előtt a mezőgazdasági élet körében kölcsönzött volna akár egy, akár több kifejezést a magyarból. Különben is csak a középkor vége felé képzelhető el a földművelő oláhság kialakulása. Ugyanekkor rakódik le az oláhba a magyar jövevényszavak

legrégibb rétege, mégpedig nemesak a Kárpátok medencéjét lakó magyarság, hanem a nagyszámú moldvai és havasalvi magyar kolóniák közvetítése révén is (l. bővebben UngJahr. VIII, 46).

A *hädäräg* oláh szinonimái közül (*hädäräu*, *bätäuș*, *batealä*, *bätociu*, *terteleac* stb.; vö. DAMÉ, Incercare de term. popor. rom. Bucuresci, 1901. 153. l.) a *hädäräu* szabályos megfelelője a magyar *hadaró*-nak, a *hädäräg*-ot azonban továbbra is képzőcserével kell magyaroznunk. Az *-ag* végződés épügy oláh képződmény benne, mint ahogy a *hodoroc*, *-oacă*: *hodoronc*, *-oancă* 'fecsegő' mellénevekben az *-oc*, *-onc* képző. Jóllehet az *-ag* képzőnek (az *-ac* zöngés változata) inkább kicsinyítő és nagyító funkciója van az oláhban (Pascu, Suffixele rom. 1891.), nincs kizárva, hogy a *hädäräg* esetében nomen instrumenti-vel van dolgunk (vö. *zgäriac* Pascu i. m. és *măiag* Cihac i. m.). Hasonló képzőcsere történt a *buibäläu*, *buibeleu-buibärac* (< magyar *bujjbele*) 'egy nadrágfajta' szóban, amelynek szintén mindkét változata ismeretes (MÁNDRESCU i. m. 50—1). Egyéb példák a képzőcserére: *melegar* < *melegăgy*, *tälhar* < *tolvaj*, *fertar* < *fertäl* stb.

Az oláh *chipeș*: magyar képes jelentéstani viszonyához. MÁNDRESCU és DENSUȘIANU (Elem. ung. în limba română 147—8, ill. Histoire de la langue roumaine 372—3) az oláh *chipeș* 'kellemes külsejű, jól megtermett, daliás' (CHERESTESIU, FERENCZI—VALENTINY) szót a *chîp* < *kép* eredeti oláh származékának tartják s megjegyzik, hogy a magyar *képes* közvetlen átvétele jelentéstani okokból lehetetlen. Pascu (Suffixele românești 286) ugyan a magyar elemek között sorolja fel, de csak azért, mert a tőszót veszi magyarnak. Az oláh tudósok azzal indokolják nézetüket, hogy nyelvünk a *képes* szónak csak 'capabilis' jelentését ismeri.

Ezzel szemben megállapítható, hogy *képes* a NySz. bizonyossága szerint 'formosus, pulcher, speciosus' értelemben a XVI—XVII. századi magyar irodalomban eléggé gyakran kimutatható. Jóllehet erre ASBÓTH már MÁNDRESCU munkájáról írt bírálatában rámutatott (NyK. XXVII, 333), DENSUȘIANUNÁL még mindig a régi elmélettel találkozunk. Az alábbiakból is arra következtethetünk, hogy a *chipeș* a *képes*-nek 'formosus' jelentését őrizte meg, annál inkább, mivel nyelvünkben valószínűleg épen ez a régebbi, míg a 'capabilis' későbbi jelentésváltozás révén jöhetett létre.

MÁNDRESCU a hangsúlytalan *-eș* (*-iș*) képzőben látja a *chipeș* oláhságának kétségtelen bizonyítékát (vö. *frunțeș*, *coadeș*, *gureș* stb.). Ez az érv azonban nem helytálló, ha meggondoljuk, hogy az oláh nyelvnek az *-eș* képzővel együtt átvett magyar elemei többnyire szintén nem véghangsúlyosak: *bîriș*, *dereș*, *hegheș* (tájszavak), *nemeș* stb. Véghangsúlyt olyan esetekben találunk, mikor a tőszó hiányzik az oláhban, pl. *răzeș* (< *részes*), *chezeș* (< *kezes*) stb. A *chipeș* tehát, akár véghangsúlyos, akár nem, lehet magyar eredetű. Kétségtelenül oláh képzésű csak a *chîpos*, épügy, mint *bîos*, *betegos*, *diugos*, *meșteșugos*, melyeknek töve *biu* (< *bő*), *beteag* (< *beteg*), *diug* (< *dög*), *meșteșug* (< *mester-ség*). Különben sem egyedülálló eset, hogy az oláh irodalmi, de még inkább a tájnyelv a tőszót meg a belőle képezett származékszót egyaránt kölcsönveszi: *biu*: *biușag* és *belșug*, *bîr*: *bîriș*, *bîrșag*: *bîrșlugușesc*, *cheltui*: *chelciug*, *cocie*: *cociș*, *făgădui*: *făgă-*

daş, gâzdac: gâzdaşag, hamiş: hamişag, hiba: hibaş, hir: hiriş, lâcu: lâcaş, meşter: meşteşug, sălaş: sălăşlueşe, sămădău: sămădaş, sudu: sudalmă, vama: vameş, vâlăteşc: vâlătaş, viclean: vicleşug stb.

TREML LAJOS.

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK.

A székesfehérvári Kecskeméthez. PAIS DEZSŐ, értesülvén arról, hogy Székesfehérvár egyik „városrészét“ (helyesen: egyik városszéli, sorompóutúli, különálló házsoportját, mert hiszen a telep kétakkora sínes, mint a Nemzeti Múzeum kertje!) *Kecskemét*-nek (helyesen: *Kiskeckskemét*-nek) hívják, megkérte KELEMEN BÉLA igazgató urat, adna választ e két kérdésre: 1. Honnan ered ez az elnevezés? 2. Milyen régi ez a *Kecskemét*-telep, mert róla KÁROLY ismert munkájában említés nincs? (MNY. XXVI, 133.) — A válasz a következő volt: 1. *Kecskemét*-nek azért hívják, mert „igen kopár földje“ *kecskelegelő* volt. 2. „Annyi tény, hogy a név nem új, hanem pár százados.“ — Hogy az utóbbi értesítés min alapszik, arról KELEMEN nem szól.

E megállapításhoz aztán PAIS, a név keletkezését illetően, a velencei *Méd* idevonásával (*méd* = *meddő* a. m. 'szárazra került vízfenék'), s a fehérvári *Ingovány*-ra és *Sziget*-re való utalással, következtetést fűz, hivatkozván korábbi cikkeire.

Ez a *Kiskeckskemét* nekem is régi ismerősöm, s eddig úgy tudtam, hogy a városnak a falakon kívül esett északi része, t. i. a Felsőváros egy darabja, török utáni (1688.) település, tehát még inkább annak kell lenni a szóbanforgó házsoportnak. — Az is feltűnt, hogy a fehérváriak pár száz év múlva is emlékeznek arra, hogy a mondott hely *kecskelegelő* volt, viszont a *mét* szót, KELEMEN szerint is, nem ismerik. — Aztán, ha egy feltételezett *mét*-ről elnevezett darab föld Fehérvár város határán belül (!), pár száz évvel ezelőtt valahol lett volna, az mindenütt inkább „helyénvaló“ lett volna, csak épen itt nem. (L. lentebb. Úgy látom, PAIS nem ismeri a város topográfiáját.)

Már csak ezért is, meg hogy a névmagyarázatokban érdekelt fél is vagyok, megkértem SZABÓ IMRE i. t. barátomat, nézzen utána esetleg a plébániai anyakönyvekben, s a városi kataszteri és egyéb iratok közt a telep létrejötté körülményeinek (cél, idő, lakosok származáshelye, telkek formája stb.), s kérdezzem ki erre vonatkozólag koros polgári és úri rendbeli egyéneket is.

SZABÓ i. t. barátom, akinek ilyenféle munkákban nagy gyakorlata van, a mondott eljárással a következő rövidező fogott megállapításokat volt szíves közölni:

A városon kívül, s nála emeltebb (10–13 m a *Sárrét*, nem *Sárvíz*, szintje felett), száraz térszínen épült, mindössze 7 $\frac{1}{4}$ k. holdnyi területű *Kiskeckskemét* nevű telep a korábban *Döngnyűző*, ma *Gyepmesteri telep* és téglavető, ill. téglagyarak, meg a *Szegletdülő* és *Hóhárkúti dülő* (*hóhér*, régi térképen *Gericht*) között, illetőleg szomszédságában fekszik. Folytatásuk a *Jezsuita*, *Gombóceső* és *Nagysós dülők*. Ezek ma szántók. Szájhagyomány szerint (id. Reé István nyug. városi rendőrfőkapitány, 84 éves;

Molnár Mihály kiskeckeméti földműves, 78 éves stb.) a mai kiskeckeméti részekben, a XIX. század elején, a begyepesedett téglavető gödrökben kecskék és sertések legeltek. Távolság volt a borjúk, tehenek és csikók legelője. A kecskék tulajdonosai Kiskeckemét szegény népe és a „felsővárosi“ zsellér földművelők voltak.

A levéltári adatok ezek: A legrégebb német szövegű telekkönyvek (Grundbuch) 1698—1727-ből valók. Ezek szerint a határreszek tagozódásaiban sem *Keckemét*, sem *Kiskeckemét* dűlő vagy határrész nem szerepel. A dűlő akkori neve *Ziegeloffen* volt. A városi levéltár adatai szerint innen vitték a téglát az 1701-ben megkezdett ferencrendi zárda építkezéséhez, s a későbbi (1723 körüli) nagyobb zárdaépítkezésekhez tízezerszámmra adta a város innen az ingyen téglát. (Nem lehetetlen, hogy a *Ziegel* és *Ziege* szavak véletlen vagy tréfásan tudatos szócsereléséből keletkezhetett a *Keckemét* név belejátszódásával a *Keckemét* megnevezés. B. Zs.)

A *Keckemét* név a József császár-féle térképen bukkan fel először 1783-ban (XI. Col. 22. Zonne). A telep minden jel szerint a *Hóhárkuti dűlő*-ből szakított ki, hiszen ott fekszik a nevezett dűlő, a gyepmesteri telep és a volt városi akasztóhely közti háromszögletben, s területe is kicsiny. — Részletesebb adatokat nyújt a telepekről Wüstringer hites földmérő térképe 1826-ból, ahol a 399 hr. sz. a. fekvő 2007 öles *Dögnyúzó telep* mellett már *Kiskeckemét* szerepel, 44 apró telekkel és 43 házzal. Szegény téglavetők ('vájárok') laktak benne, ma ugyanazok és kapások, s ma is legelnek ott kecskék és sertések.¹ A hozzátartozó magyar nyelvű, pontos telekkönyv megvan a levéltárban.

Hogy a *Keckemét* elnevezés nem pár száz éves és nem a török idők maradványa, annak a város fejlődéstörténete is ellentmond. (Ezeket a részeket elhagyjuk. B. Zs.)

Hogy itt valaha is vizenyős helyek lettek volna, megcáfolja a telep dombos oldalba húzódó volta és az, hogy több mint 200 év óta állandó tégláégető volt, ahhoz pedig elsőrendű száraz agyagföld kell, nem vizenyős, selymés talaj. A *mét*, *mégy* a. m. 'száraz vízfenék stb.' szó nálunk teljesen ismeretlen, s ma sincs itt más víz, mint ami a kiásott gödrökben meggyülemlik. Sem *Mét*, sem *Keckemét*, sem *Kecske* dűlőről a régi írásokban (anyagbeszerzési városi levéltár, múzeumi levéltár, térképek, kataszteri és telekkönyvi adatok), mint említettem, semmi nyom nincs.

Eddig a szíves, kivonatolt értesítés, melyet csupán a tárgyi tények helyreigazítása végett közlök, minden megjegyzés nélkül, mert Pais hivatkozott cikkeire (*Keckemét* és *Meddő*) a Népünk és Nyelvünk szeptemberi számában fogok hosszasan válaszolni.²

BÁRKY ZSIGMOND.

¹ A térkép egy darabját közöltem „Székesfehérvár kialakulásának és földrajzi helyzetének vázlata“ című cikkemben: FöldrKözl. 1918. B. Zs.

² Egy másik *Keckemét*-ről (Győr mellett) a Föld és Ember későbbi számában írok. B. Zs.

Csődül. Ennek a 'confluo, concurro; strömen, zusammenlaufen' jelentésű és a köznyelvben mindennapos használatú igénknek az eredetével eddig tudtommal csak ketten foglalkoztak: CzF. és BUDENZ.

CzF. azt mondja, hogy a *csődül* képzett szó és visszahatóképzős származéka a *csőd* alapszónak, ez viszont a *-d* kicsinyítő képzővel alakult a *cső!* lóterelő indulatszóból. A fejlődés menete tehát ez volna: *cső*:>*csőd*:>*csődül*. Azonban ez a származtatás nem nagyon valószínű. A *cső*:>*csőd* lóbiztató szócskák ui. sohasem éltek, mert mind a kettő csak CzF. alkalmi elvonása a *csődül* eredetének megmagyarázására.

A *csődül* BUDENZ szerint is képzett szó. Alapszava egy bizonyos **csöved* ige, ez meg a szintén csak feltett **csöv-* tőnek a *-d* gyakorító képzővel való származéka. Az EtSz. ezt a magyarázatot nem fogadja el (CzF.-ét meg sem említi), de mást sem kockáztat helyette, hanem csak annyit mond a *csődül* szóról, hogy eredete ismeretlen. Ennek az ismeretlen eredetnek a homályját szándékozik eloszlatni az alábbi fejtegetés.

A *csődül* nem nagyon régi szó. Nyoma sincs sem a kódexirodalom nyelvében, sem a XVI. századi nyomtatványokban. Eddigi tudomásunk szerint egy 1647-ből való adatban fordul elő legkorábban mai jelentésében. Azt hiszem, aligha keletkezhetett régebben a XVII. század eleje tájánál. És akkor sem eredt valamely képzeletbeli, sehonnan ki nem mutatható tőnek elveszett származékából. Sőt mi tagadás, elég közönséges ivadék, mert nézetem szerint voltaképpen a ma is élő *csördül* igénknek a szóbeli *r* kiesése folytán elváltozott alakja, mely a régi jelentésének is csak egy részét tartotta meg. Hanem persze mai alaki és jelentésbeli álarcában egy kissé bajos felismerni. Kísértsük meg jól titkolt származásának leleplezését.

A *csördül* ~ *csördül* igének a régi nyelvben épügy, mint a maiban 'constrepo; rauschen, erklirren' a jelentése (vö. NySz. és CzF.). Ebben a jelentésben nemcsak tárgyak nevéhez kapcsolódik, hanem elvont fogalmakéhoz is. Vagyis nemcsak azt mondhatjuk, hogy *csördül* a haraszt, a falevél vagy a katona fegyvere, *megcsördül* az olló, ha a szabó megüti a sztalát, a magyar kard *összecsördül* a pogánnyal (l. a NySz. példáit), hanem azt is, hogy *csördül* a hír. Így: „*Hire tserdülvén*, hogy a kiszökött zsidók aranyat nyeltek el“ (Pázmány: Préd. 872, NySz.). „Az idő előtt való ígéretnak *híre kicsördülvén*“ (MonTME, V, 242, NySz.). „Szécsi Máriával való öszveszövedkezéseknek *híre* már *ki is csördült* vala az emberek között“ (Kemény J.: Önélet. 246).

De nemcsak a jó-rossz hírek megindulásának, hanem bizonyára az emberek, a néptömegek több-kevesebb zajjal járó mozgalmainak a jelölésére is alkalmazták a *csördül* ~ *csördül* igét. Erre ugyan nincsen példám, de kétség nélkül megengedi ezt a feltevést a vele rokonértelmű és rokonalakú *zördül* ~ *zördül* nek ilyenfajta kimutatható használata: „... készül a budai vezér, kin bizony igen *megzördült* az egész magyar nemzet“ (MonTME, III, 219). „Rácz György is erősen készüle, sőt midőn irrupála, nem kissé *zördülés* lőn az székelyek között“ (MonIrók XXX, 331). „Bizony dolog, valóban *megzördültek* vala az emberek“ (Teleki M. lev. VI, 182). — Mivel a tömegek mozgólódása rendszerint

zajjal jár, azért egészen természetes, hogy az efféle mozgalmakat többnyire zajos, lármás cselekvést jelentő igékből képzett főnevekkel szokták megnevezni; pl. *zendül* > *zendülés*, *zajdul* > *zajdulás*, *zörög* > *zörgölődik* > *zörgölődés* stb. Minderre számos példát találhatni a NySz.-ban. Közülük bizonyosan csak véletlenségből maradhatott ki egy-egy olyan adat, mely a *csördül* > *csördülés*-nek hasonló alkalmazását tanúsíthatná.

Az emberek *zendülése*, *zajdulása* rendesen valaki vagy valami ellen szokott irányulni. Nemesak a zaj, láрма a jellemző vonásuk, hanem bizonyos irányú mozgás is. Ezért van az, hogy pl. a *zendül*, *zajdul* igék gyakran társulnak irányt jelölő igekötőkkel: *neki*-, *fel*-, *összezendül*, *neki*- és *felzajdul*. Ha a *csördül* igének csakugyan megvolt a fentebb említett használata, akkor az is felvehetette ezeket az igekötőket vagy más, hozzájuk hasonlókat. Mondhatták tehát, hogy *odacsördül*, *kicsördül*, *utána csördül* stb., és ezek mind azt jelentették, hogy 'zajongva, lármásan odaözönlik, odagyülekezik, odatódul valahová' (vö. „a többi mind *utána zúdul*“ Arany, Toldi VI. é.). — Rendszerint ugyanezekkel az igekötőkkel és csaknem ugyanebben a jelentésben szokott előfordulni a *csődül* ige is, mely feltevésem szerint a *csördül*-lel fakadt egy töről, csakhogy eredeti képzettartalmának legfontosabb része, a hangfestő elem idővel elhalványult és az a képzet lett benne urrá, mely voltaképen nem is volt igazi tulajdona, hanem csak a vele társult és bizonyos irányt jelölő igekötőkből szívta magába. Így aztán ma már csak azt jelenti, hogy 'tolongva gyülekezik, odatódul valahová'. Ez a jelentésváltozás valószínűleg azért történhetett meg, mert a *csördül*-ből lett *csődül* az *r* kiesése folytán többé már nem keltette a beszélőben a zaj, láрма képzetét, ennél fogva elszigetelődött etimologiai csoportjától és a pusztán csak mozgást jelentő hasonló képzésű igékhez (*lódul*, *tódul*, *indul*) csatlakozott. Hogy a vele hangzásra, képzésre és jelentésre annyira egyező *zördül*-ből nem lett *zödül*, annak bizonyosan az az oka, hogy ez az utóbbi szó már megvolt nyelvünkben 'zölddé válik' jelentésben, mint a *zöld* (o: *zöd*) melléknév visszahatóképzős származéka.

Ezzel talán sikerült eloszlatnom a *csördül* > *csődül* származtatás elé tornyosuló jelentésbeli nehézségeket. Alkalmasint az alakiakat is el tudom háritani a szóbelisei *r* kiesésének a következő példáival: *árt* > *át* (NySz.), *márma* > *máma*, *mármost* > *mámmost*, *mármeg* > *mámmeg* (ZOLNAI: MNy. XXIV, 49), *miért* > *mért* > nyj. *mét*, *mert* > nyj. *met*, *társ* > nyj. *tás*, *pajktárs* > *pajtás*, *korcsma* > *kocsma*, ném. *zirkler* > *ciklér*, úfn. *morser* > *mozsár*, szláv *sekyrica* > *szakóca*, *ort* > nyj. egy *ót* rák (MTsz.). *erkölcsös* > nyj. *ékőcsös* (uo.), *csürkert* > nyj. *csühkert* (Nyr. XXXIV, 266), *szürcsöl* > *szücsöl* (NySz.) stb. Ahogyan ezekből kiesett az *r*, úgy esett ki a *csördül*-ből is, hogy *csődül* legyen belőle.

Ennek az utóbbi szónak még eredeti 'constrepto; rauschen, erklirren' jelentését megtaláljuk ebben a két idézetben: „Interim felőle gonosz hír *csődült ki* Horváton [község neve]: az mely öreg asszony Horváti Siket Györgyné reá mosott és nehéz betegségében vele dajkázkodott, kerítőnek mondotta“ (1629-ből, TörtTár. 1909: 201). „...mikor azt kérdeztem volna, mi az oka, hogy levél által semmiről sem tudósítottak, sem assuráltak, hogy

csak azért cselekedték volna, hogy ha Balónak szerencsétlensége történnék is, az dolog *ki ne csődüljön*“ (1667-ből. Teleki M. lev. IV, 180). A következő adatban pedig jól látható az átmenet a 'constrepo' jelentésből a 'confluo, concurro' felé: „... az Aristocratia mellett fogott, a' mint nem-is más tarthatta a' *fel-tsődült* [a. m. felzendülve összegyülekezett, fellázadt] népet zabolába“ (Gyadányi: A' világ. köz. hist. I, 343).

Hogy aztán a már egészen mai jelentésű *csődül* igéből a nyelvújítás korában vonták el az alapszóul felfogott és ma 'concursum creditorum; konkurs, krida' jelentésű *csőd* főnevet, meg hogy ennek eleinte 'gyülekezet', sőt 'pályázat' jelentése is volt (pl. „*csőd* a Nemzeti Színház igazgatóságára“), az már mind rég tudott dolog (vö. NyÚSz. 43, 430).
CSEFRÓ GYULA.

Személy = *szem*. Hogy *személy* és *szem* szavaink összetartoznak, abban HALÁSZ IGNÁC kivételével RÉVAYTÓL MÉSZÖLYIG senki sem kételkedett (NyK. XLV, 14), aki a szó jelentéstörténetét ismerte. GOMBOCZ ZOLTÁN kifogástalan alaktani magyarázatát adja a *személy* szónak s a *szem* szóval való jelentéstani összefüggéséhez számos idegen nyelvi analógiára is hivatkozik (NyK. XLV, 14–5). Nemrég rábukkantam egy olyan adatra, mely azt bizonyítja, hogy *személy* a régi nyelvben 'szem'-et is jelentett. Ez adatot HERMÁNYI DIENES JÓZSEF XVIII. századi író, enyedi református pap, híres anekdotás könyvében: a „Nagy-enyedi siró Heráklitus és hol mosolygó, hol kacagó Demokritos“-ban találtam. E könyv mind nyelvi, mind irodalom- és műveltség-történeti szempontból annyi érdekes adatot tartalmaz, hogy belőle kiírt jegyzeteim vastag füzetet tesznek ki. Ennek az 1750-es években írt s az Erdélyi Múzeum kéziratárában másolatban meglevő könyvnek 14. lapján a következő anekdota szól egy bizonyos Józsa nevű emberről:

„Az esperest azt kérdi Józsatól: »Hány személy vagyon a' Krisztusban?« Felele Józsa, de rosszul: »Kettő.« Monda az Esperest: »vagy nem, hanem egy személy.« De a' Mesternek ez nem tetszik 's monda: »Vagy kettő bizony, Tiszteletes Uram! mert az énekben is úgy mondjuk: *Óh, én két szemem*...«, mélyen az Esperest elálmélkodék 's többet nem szólla.“

Az anekdotában levő szójáték azon alapul, hogy a *személy* 'oculus'-t és 'persona'-t is jelent. Józsa mester az 'oculus' jelentésre gondol, az esperes pedig a 'persona' jelentésre.

Csapás. A *csapat* szó a nyelvújításkor ment át a nép nyelvéből az irodalom nyelvébe 'agmen, cohors' jelentéssel (vö. SZILY, NyÚSz.). Hogy a *csapat* szó -ás képzős párjának már a XVI. században volt ilyen jelentése, azt azon magyar levelekből látom, melyeket KOMÁROMY ANDRÁS közölt a Történelmi Tár 1909. évfolyamában. 1560: „Nagy Máthé azt monta Ferencz deáknak, hogy Simontornyáról jó volt, nagy *csapást* talált volt, gyalog *csapást*.“ (219. l.) 1561: „Jakó közbe, Bajom közbe öreg *csapást* látánk az uraimmal, nem tudók mire vélni, hogy ha rablani mentenek avagy minket lesnek.“ (221. l.) A NySz. a *csapás* szónak 'agmen, cohors' jelentését nem ismeri.

Vidacs. E szót a Szamosháton Szatmár megyében (Egri) jegyeztem fel. Így hívnak ott egy magtisztító gépet, mely szelőlő vitorlával és rostával van ellátva. Továbbképezett alakban mint ige is előfordul: *átvidacsol* a. m. 'vidacson, magtisztító gépen átereszt, megszór'. „Át kell eszt a buzát vidacsolni, mert nagyon szemetes.“ E két szó: *vidacs*, *átvidacsol* azon szavaink közé tartozik, melyek tulajdonnévi eredetűek. A *vidacs* nevű magtisztító gép feltalálója ugyanis magyar ember: *Vidats István* gazdasági gépgyáros volt, aki Kalocsán 1802-ben született és Budapesten halt meg 1883-ban. Ekéit, a *Vidats*-féle ekéket mai napság is látom még mifelénk, Szatmárban. Csak újabban kezdenek a *Sack*-féle ekék (a nép *szak-ekék*-nek hívja) tért hódítani a *Vidats*-félékkel szemben. *Vidats István* számos jó gazdasági gépet gyártott és hozott forgalomba, különösen, amikor a Schlick-féle vasöntő gyár a birtokába került. E derék magyar feltaláló nevét őrzi a *vidacs* nevű gép.

CSÜRY BALINT.

Feles. A következő három idézet Apor Péter *Metamorphosis Transilvaniae* c. művéből való: „... az Lakadalom napján, az Fejedelem ezifra török BerBámos lóra ülven *felesed* magával meg-indult az kastelybol...“ (Negyedik Czikkely 21. l.¹) — „... az Vő Legényyel *feles* Ur, Urfi, ABBony, kis ABBony ment...“ (Kilentzedik Czikkely 58. l.) — „... ha felesége volt az hintóban kéferte, de az bőrököt mind le-boefátották, ott voltanak az gyermekei és ha *feles* ABBony *Atyafi* volt jelen, azokis mind hintóban, de az bőrököt le boefátván úgy kéférték...“ (Tizedik Czikkely 82. l.)

A *feles* jelentése CAL.-ban 'par, compar'. PP.-ban a *feles* címszó alatt a következő jelentéseket találtam: 'par; numerosus, multus; pingvis, unctus'. A MTsz. szerint 'páros; aki a földet fele termés fejében munkálja; a jég alatti halászatnál az a legény, aki a kötelet húzza'. (Vö. még MNY. XXII, 179.) — Egyik jelentés sem felel a *feles* szónak Apor nyelvhasználatában előforduló értelmét, amely a szövegösszefüggés alapján így határozható meg: 'közeli atyafi', esetleg 'vérrokon'. Az idézett *feles asszony atyafi* szókapcsolatban a *feles* az atyafi fogalmának körét legalább is szűkíti.

A *feles* kétségenkívül a *fél* alapszó származéka, úgyhogy a PP.-féle 'numerosus, multus; pingvis, unctus' értelmezések tulajdonképpen a *-fél* ~ *-föl* szóhoz tartoznak. A *fél* alakváltozatainak jelentései valószínűvé teszik a fenti jelentésmagyarázatot. „A maguk rokonságát így is mondják: az én *felejm*“ (Szlavónia, Nyr. XXIII, 307), *ides felem* (Veszprém m., NyF. LXXI, 31). A HB. *feleym* alakja is megerősíti ezt a magyarázatot.

A *feles atyafi*, *feles asszony atyafi* stb. szókapcsolatokból tapadás útján könnyen önállósulhatott a *feles* főnév.

SENTE LÁSZLÓ.

Kiáltó szó a pusztában. Juhász Gyulának van egy megkapó rajza: „A pusztában kiáltó“, melyben Katona József költői tragédiáját írja meg. A költő egy kecskeméti kis kocsmá-

¹ A M. Nemz. Múzeum példányából idézek, az ebben javított lapszámolás szerint.

ban találkozik egy vándorszínésszel; a beszélgetés Bánk bán kudarcra körül forog s ekkor Katonából kitör a meg nem értett költő keserve: „Én fülebe akartam kiáltani az alvónak, hogy ébredessen, én föl akartam rázni a magyart, és megpróbáltam a lehetetlent s megkíséréltem a csodát! De *kiáltó szóm a pusztába veszett*, a közöny homokja itta be.“ (Széphalom 1928: 113 és a Holmi c. kötetben 80. l.). — Juhász ugyanezt ismétli — mint önvallomást — „A szépség betege“ c. szonettjében (Hárfa 184):

Magányos szenvedésem odujába,
Mint sebzett medve, behúzom magam
S tavaszig ott maradok hangtalan.

A szép szó *pusztába kiált* hiába,
Károg a varjú, víjjog a vihar:
Betakarózom vad dalaival.

A szólásmód értelme nyilvánvalóan az, hogy a *pusztába kiáltott szó* a sikertelenséget jelenti. Eredete szerint pedig éppen az ellenkező az értelme.

Végso forrása a Biblia. Ézsaiás könyvében (40. 3.) a próféta mondja *kiáltó szó*-nak: „*Vox clamantis in deserto*: Parate viam Domini, rectas facite in solitudine, semitas Dei nostri“ = „*Kiáltó szó a pusztában*: Tisztítsátok az Úrnak útát, egyengessétek meg a pusztában a mi Istenünknek útát!“ — Ézsaiás szavait később Keresztelő Jánosra értették, s az Új Szövetség már őt nevezi így. Máté ev. 3. 3. róla mondja: „Hic est enim, qui dictus est per Isaiam prophetam dicentem: *Vox clamantis in deserto*.“ = „Mert az amaz, kiről szóllott Ézsaiás Próféta, ezt mondván: *Kiáltó szó vagy a pusztában*.“ — Ugyanígy Lukács ev. 3. 4. — János evangéliumában pedig (1. 19—23.), mikor a farizeusok megkérdeztetik őt: „Te kiesoda vagy?“, Krisztus-e, Illyés-e, próféta-e, ezt feleli: „Én *kiáltó szó vagyok a pusztában*; egyengessétek meg az Úrnak útát, mint megmondotta Ézsaiás Próféta.“ Világos, hogy e szólásmód bibliai értelme nem a sikertelenséget, hiábavalóságot, hanem éppen a sikeres előkészítést, az úttörést jelenti.

Így él vele Kármán József, mikor az Uránia előszavában (1794. ABAFI kiad. I, 76) a folyóiratok hivatásáról beszél: „Ott, a hol hosszú szunnyadozásból a nemzet fölébred, magát érezni kezdi, érzem a gondolkozásnak becsét, és a szelid tudományok méltóságát, ott ezek az írárok *kiáltó szó a pusztában*, mely az utakat egyengeti.“

Ugyanígy használja Eötvös József a „Magyarország 1514-ben“ első kötetében (VOINOVICH kiad. 240). Márton ellene van minden békülésnek: „... *szavam hangozni fog*, mint Jánosé *a pusztában*: keresztelkedjete meg, híveim, de ne vízben, hanem vérben!“

Idővel azonban ez a szólásmód ép ellenkező értelmet kapott. Bizonyára a *puszta* szó volt e változásnak oka, mely a beléje kiáltott szóra nem ad visszhangot, s így a sikertelenség, kudarc, hiábavaló fáradság képzetét keltette, mikor az eredeti bibliai jelentés feledésbe ment.

Kölcsey Ferenc Kandó Zsigmondhoz írott levelében ezt mondja: „... szavunk — mint *kiáltás a pusztában* — nyom nélkül elhangzott” (1834. jún. 29. MindM. X, 169).

Kossuth a Pesti Hírlap 1841. ápr. 28-i vezércikkében: „[a közlés] azonban, fájdalom! szintúgy *a pusztában hangzott el*, mint már igen sok”.

Széchenyi a Nagy Szatirában (Döblingi iratok II, 484): „... még Szt. Jánosnak *szava* sem járt nagy sikerrel *a pusztában*”.

Arany több ízben emlegeti. Dayka szobráról volt szó, de nem igen volt remény megvalósítására: „Hát az a szózat... ama szobor ügyében, csak *pusztában elhangzó szó* volt, hogy viszhangja sehonnan sem érkezik? (Koszorú 1864. II, 191.) — „Hiszszük, hogy a lelkes ungváriak nem veszik *pusztában elhangzó szó* gyanánt az indítványt.” (Uo. 432.) — „Az *Aki* az akadémiában” című cikkében: „Talán a gyöngé hang még sem fog *pusztában hangzani el*.” (Koszorú 1865. I, 501 és ÖM. X, 345.) — „Leteszem a lantot” című költeményének hatodik szakában:

Most árva énekem mi vagy te?
Elhúnyt daloknak lelke tán — —
— — — — —
Szó, mely *kiált a pusztaságban?*

De „Szent László fűvé”-ben (II. 22.) az eredeti bibliai értelemben használja:

És mint *szózatot*, mely *pusztában kiált*,
Hallók imádkozni a felséges királyt.

Mintegy azonosítja a kereszténység nagy hősét a Megváltót hirdető apostollal.

Ennek a bibliai szólásmódnak története érdekes adalék a szólások értelmi módosulásához. TOLNAI VILMOS.

Debreceni szeme van. (Vö. LEHR: MNy. III, 229.) Mikor kint jártam a Hortobágyon, és a csárda ivójában már belemelegedtünk a beszélgetésbe, ezt kérdeztem nem debreceni („külföldi”) pásztoroktól: „Mír mongyák azt, hogy: *Débréceni szeme van?*” — „Mír mongyuk azt Úram!?! Mert kekszig [így!] van a débréceni emberbe! — Ha kérdezné az Úr, a szomsziggját sē mondaná még, hoty hún van! — A szomsziggjának sē köszön, falusinak még ippen nem köszön a débréceni ember. — Egy jó réggelt nem köszön egymásnak. — Ezeregybe nem köszön két tesvir egymásnak.”

A „magyarázatok”-at azon melegiben jegyeztem fel.

† TURI MÉSZÁROS ISTVÁN.

NYELVMŰVELÉS.

A hasonult -vel rag írásmódja. ZOLNAI GYULÁNAK erről szóló multkori cikkében két nem mindennapi példa van megemlítve: *Briand-al* és *a Temps-al* (MNy. XXVI, 139). E két szó ráterelte figyelmemet helyesírásunknak egyik szabályozatlan kérdésére: Hogyan kell írni az orrhangú magánhangzóval végződő

francia neveknek *-vel* ragos alakját? Az orrhangú \tilde{a} , \tilde{e} , \tilde{o} , \tilde{oe} ugyanis magánhangzó lévén, az idézett szavak, valamint a hozzájuk hasonlók a francia kiejtés szerint voltaképpen magánhangzós végűek, csupán írott formájukban szerepel bennük a végmagánhangzó után *-n* vagy *-m* is, továbbá ezenkívül némelykor még egy-két, szintén néma mássalhangzó. Mármost a kérdés az, magánhangzóval végződőknek tekintsük-e ezeket a szavakat vagy mássalhangzóval végződőknek, mert ezen fordul meg a hozzájuk kapcsolódó *-vel* rag írásának módja.

Azt hiszem, nem lehet az ilyen szavakat a francia kiejtéshez ragaszkodva magánhangzós végűeknek felfognunk, és bizonyára mindnyájan tiltakoznánk az efféle írásmód ellen: *Briand-val*, *a Temps-val*. Azért nem írhatunk így, mert az orrhangú magánhangzóval végződő francia szavak a magyar kiejtésben elveszítik végmagánhangzójuknak orrhangú jellegét, és mássalhangzós végűekké válnak, mint pl. *Bourbon*, *Bourbonok*, *vallon*, *vallonok* stb. Egyébiránt a francia kiejtésben is előfordul a magánhangzó orrhangú ejtésének hasonló megszűnése (dénasalisation) az úgynevezett liaison esetein kívül pl. két egymásután következő foghang előtt is: *vingt-deux* > *venddő*, *trente-trois* > *tranttrwa* (vö. NYROP, Manuel phonétique du français parlé⁴ 85. l.). Ezért a francia kiejtésben orrhangú magánhangzóval, a francia helyesírásban pedig *-n* betűvel végződő neveknek *-vel* ragos alakját magyar beszédben egész bátran ejtethjük hosszú *n*-nel, s ennek megfelelően így kell írunk: *Renannal*, *Toulonnal*; *Rouennal*, *a Matinnel*, *Verdunnal*. Az utóbbi hármat talán célszerűbb volna az idegen névnek biztosabb felismerése végett kötőjellel írni, mert az orrhangú magánhangzónak itt a kiejtéstől meglehetősen eltérő francia írásmódja (\tilde{a} : *en*, \tilde{e} : *in*, \tilde{o} : *un*) könnyen zavart okozhat az olvasásban. Megeshetik t. i., hogy hirtelenében nem ismerjük fel bennük a francia szót és a hozzája járult *-vel* ragot, hanem az egész írásképet végig franciának nézve helytelenül olvassuk a szót, pl. a *Rouennal*-t úgy, mint a *bi-ennal*-t, a *Verdunnal*-t úgy, mint a *tunnel*-t, a *Matinnel*-t pedig így: *mati-nel*. Hasonlóképp írjuk a néma végmássalhangzós neveket is: *Briand-nal*, *Maupassant-nal*, *Lesaint-nel*, *Amiens-nel*, *Dulong-nal* stb.

Fogósabb kérdés, hogyan írjuk a *-vel* ragot olyan francia nevek mellett, amelyekben a végmagánhangzónak orrhangú volta a francia helyesírás szerint *-m* betűvel van jelölve. Azt gondolom, a *parfömmel* mintájára így kell írunk: *a Temps-mal*, *Coulomb-mal* stb.

A *-vel* rag *v*-jének hasonulását feltüntető szabályszerű, gondos írásmód azért is ajánlatosabb, mert útbaigazíthatja az olvasót a francia szónak kiejtésére nézve. Igaz, hogy az írónak több dolgot ad, mert sokszor utána kell nézni, mi az illető névnek helyes kiejtése, pl. *Foch-sal*, *Gaston Paris-szal* (vö. NYROP i. m. 164., 178. l.). Olykor talán épen az idegen név pontos kiejtésének nemtudása is egyik oka a ZOLNAI megróttá hanyag írásmódnak.

Helyesírási szabályainknak idevágó pontját kikellene még egészíteni több, kétséget okozó példa felsorolásával: *Semmelweis-szel* vagy *Semmelweisszel*, *Gauss-szal* vagy *Gausszal*? A kötőjel

nélküli írásból nem tűnik ki, vajjon a névnek -s van-e a végén vagy -ss. *Hoffmann-nal* vagy *Hoffmannal*? Van *Hoffman* név is, tehát a *Hoffmannal* írásmód bizonytalanságban hagyja az olvasót, mert egyértékű lehet ezzel is: *Hoffman-nal*. Idegen nevek írásában kivételkép meg kellene engedni ugyanazon betűnek egymásután háromszor való kiírását is, természetesen kötőjel közbeszúrásával, pl. ebben az angol névben: *Lovell-lel*, mert *Lovel-lel* alak is van. A *Lovellel* írásmód nem mutatja világosan, *Lovell-e* a névnek a formája vagy *Lovel*.
NAGY J. BÉLA.

Budapestizmus. Újabban nagyon burjánzik a *-va, -ve* képzős igenévi szerkezet. *A főnök úr el van utazva. A karácsonyi ajándék meg van véve, sőt már oda is van adva és örülve is van neki.* — Van ebben némi része a demokráciának is. — Eddig a cseléd, pardon: *háztartási alkalmazott*, ha ő maga vitte ki a leveses tálat a konyhába, azt mondta: *kivitettem*, vagy *én vittem ki*, ha pedig a háziasszony, pardon: *a háztartásbéli* vitte ki, akkor: *A naccsága vitte ki*. Most, ha ő vitte ki vagy hozta be, mondjuk, a vizes üveget, hát azt mondja igen helyesen, hogy: *En vittem ki. En hoztam be*. Ellenben ha a háziasszony cselekedte ugyanezt, akkor már nem a *naccsága vitte ki* vagy *hozta be* a vizes üveget, hanem *az üveg ki lett véve*, vagy *be lett hozva*. — Igaz, hogy ezek a háztartási alkalmazottak előzőleg a külső Dob-utcában voltak *munkavállalók* (mert ma már nincs *cseléd*, sem *munkás*, és nincs *gazda*, csak *munkavállaló* és *munkadó* van), ahol nagyon divatos a germanizmus, de azért egyéb tapasztalataim azt mutatják, hogy az igenév ilyen használatának nagy részben a demokrácia és a vele járó durvaság és neveletlenség az oka.

Tapasztaltam például egyik nagy pénzüintézet pénztárában, hogy ugyanaz a házmesterné, pardon: *házfelügyelőné*, aki, ha a betétéből pénzt akart kivenni, azelőtt ebbeli szándékát a következőleg adta a hivatalnok tudomására: *Kérek ebből a könyvecskéből 100 pengőt*, vagy: *Kérem a kamatot*, most leteszi a betéti könyvet a hivatalnok elé ezzel az udvarias és fölötte magyaros kijelentéssel: *100 p ki lesz véve*, vagy: *A kamat ki lesz véve*, vagy: *100 p be lesz téve*.

A villanyoson a kalauz azokat a jegyeket kéri: *Ahol még nincs kezelve*.

Kezelni egyébként tréfásan annyit jelent, hogy 'kezet fogni'. A villanyoskalauznak eszébe sem jut kezetfogni az utassal, ő tulajdonképen arról akar meggyőződni, hogy nincs-e a kocsin potyautas, és nem *kezel* semmit, csak kilyukasztja a jegyet. Hiszen *kezelik* a birtokot, *kezelnek* vagyont stb., a villanyosjegy kilyukasztása a legjobb akarattal sem tekinthető *kezelésnek*.

*

Különösen karácsony és újév táján, de máskor is, sűrűn olvashatni a kereskedők hirdetéseiben, hogy „meglepő *olcsó árbán*”, „mélyen leszállított *árbán*” árulják a portékájukat, ennek és ennek a holminak „meglepő *olcsó az ára*” stb. Ez germanizmus: *billige Preise*.

T. i. nem *az ár az olcsó*, hanem legföljebb a *portéka*, — ha

ugyan *olcsó*. — A magyar ember *olcsón vásárol, olcsón jut* hozzá valamihez, *megvesz* valamit *olcsón* és, ha lehet, *eladja drágán*, de *olcsó áron* vagy *drága áron* nem *vásárol, olcsó áron* vagy *drága áron* pedig épen nem. A holminak lehet *nagy, kis, jó, rossz, közepes, lehets, hitvány* stb. ára, de *olcsó ára* vagy *drága ára* nem. Csak maga a *holmi* lehet *olcsó* vagy *drága*. *Ára van* valaminek, azaz *drága*; — *nincs ára* a tojásnak, vagyis *olcsó*. Ha a magyar ember kérdez, azt kérdi, *milyen áron kelt el* a csikó, *mi volt* a tehén ára a vásáron; — ha felel, azt mondja, *olcsón kelt el, drágán vették*. Marci bátyánk *nagy árt ért el*, a zab ára hirtelen *fölugrott, olcsóbb lett* a búza, *megdrágult* a köles. De nem a zab ára lett *olcsóbb* és nem a köles ára lett *drágább*. Maga a zab lett *olcsóbb*, nem az ára. A közmondás is azt tartja: „*Olcsó húsnak híg a leve.*” *Olcsón jutunk* hozzá, *drágán fizette* meg, például a hetvenkedést.

Hibás az *áron*, mert helyesen: *áron, olcsón, drágán*. Erzsébet néni megkapta az igazságát, csak azt ne kérdezd, milyen *áron*. *Hogy* vesztegetik most a libát és nem *miben*.

Az *olcsó* és *drága* mint jelző rendszeren az *ár*-ra vonatkozik; kivétel ebben: „*Te, drágám!*”, de itt a *drága* átvitt értelemben becses, értékes, kedves, tiszteletreméltó stb. akar jelenteni.

Sokszor halljuk itt Budapesten: „*De drága volt Fedák az Olimpiában [pardon, jó pestiesen: az Olimpiánál]*”; azt is halljuk, hogy: *drága Anyám, drága fiam*. Ez is germanizmus: *Meine theuere Mutter*. A magyarnak az a nyja: *édes Anyám, kedves Anyám*, gyakran csak: *édős*, de sohasem: *drága*. Nem: *drága fiam*, hanem: *kedves fiam, édes lányom*, csak Pesten olyan *drága a kis unokám*.

Az *olcsó*-nak, tudtommal, az *olcsó Jánosok* kivételével, ilyenféle jelentése, értelme nincs, mindig csak a portékára vonatkozik.

*

Azelőtt a parasztnak meg az iskolázatlan embernek a finomodás, az urak beszédjének torzítása külön szenvedélye volt. Ez a szenvedély szűnőben van. E helyett azonban, különösen művészi kérdésekben és a kritika terén találkozunk a hírlapokban olyan nyakatekert mondatokkal, hogy épen olyan érthetetlenek, mint azok a modern képek, amelyeket megkritizálnak.

Amerikában legutóbb egyik kiállításon kiderült, hogy az egyik képet véletlenül megfordítva, a fejével lefelé akasztották a falra; és — ez egyáltalában nem befolyásolta a nézők, a művészek és ami a fő, a kritikusok műélvezetét.

Egyik előkelő újságunk január 12-iki számában olvastam egy kritikusként valamelyik képkiállításról szóló művéleményében a következő épületes sorokat:

„A tárlat legnagyobb élménye a [1] számunkra Sz... két monumentális tájképe. Mindakettő expresszív impresszionizmus, a külső tárgy és a belső élmény kiegyensúlyozott kölcsönhatása. Képtárgy, szín, rajz, előadás — minden egymást kiegészítő és fokozó viszonyban van s teli egy felsőrendű művész önkénytelen nagyvonalúságával.”

A másik művész képsorozataról így szól a kritika: „A formákat határozott rajz ábronsozza keménnyé, de rajz és forma

minden mellékest elhagy, csak a benyomás lényegét őrzi, a benyomások lényege pedig mindig színfolt és a színek temperamentumos vitája vagy halk beszélgetése. *Az ü... című képen, a csendélet erős színei között, mint a saját ködképe lebeg a fősze-replő, az étherien fehéres és betegesen törekeny üveg... Minden képen van valami kabalisztikus, valami jóslatszerű, amit csak azok értenek, akik a színek beszédét megértik.*

Egyik pasztell-képről így ír a kritikus: „Halk, finom, színei fojtogatóan érdekesek, nyugtalan nyugalma drámai feszültség, valami volt, vagy valami lesz, — de B... festő...”

Egy másik festő a kritikus szerint: „a formák hangsúlyozása mellett [!] kellemes színharmoniókkal, a mélységet is kihasználó sikrendszerével és árnyékos modellálással kerül el a szárazságot.”

Megint egy másik festő: „Tárgyilagos lélek, kerüli a banális lirát, minden vonala és foltja öntudatos, de nem száraz; azok közé tartozik, akik nem ugrottak le az absztrakciók szakadékába, csak másodsorban ideologus, elsősorban festő.”

Egyik fiatal festőről a következő véleménye van a kritikusnak: „Egyelőre a legszélsőbb baloldalon helyezkedik el, s ha képei itt-ott túl is lépik az érthetőség határát, festőisége, penetrans tehetsége, és a maga választotta stílusában való kétségtelen elsősége arra köteleznek, hogy benne keressük a modern magyar piktura egyik legnagyobb ígérését. Képeiről csak annyit, hogy elvonatkoztatott megoldásaikban is szabatosak, színei érzékeny szépek és tiszták, mondanivalóját egy idegen és érthetetlen nyelv bilincseiben is olyan hangsúllyal adja elő, ami...”

Ez a stílus csak arra való, hogy lehetőleg meg ne értsék; ez is csak nagyképiuskodés, játszás a szavakkal. *A betegesen törekeny üveg* lehetne *törekenyen beteges üveg* is, a *fojtogatóan érdekes szín* lehetne *érdekesen fojtogató szín* is, a *nyugtalan nyugalom* szintén igen gyönyörű lucus a non lucendo. Az is bizonyos, hogy *valami volt, vagy valami lesz*. Derék dolog *árnyékos modellálással elkerülni a szárazságot és mélységeket sikrendszerrel kihasználni*. Nem is betegesen törekeny megállapítás, hogy *a maga választotta stílusában kétségtelen a festő elsősége*. Az *elvonatkoztatott megoldás* törekenyen egészséges valami, de az is igaz, hogy mindennek ellenére az érthetetlen nyelv bilincsei nem törekenyen, hanem sziklaszilárdan karolják körül a modern magyar kritika egyik legnagyobb ígérését.

A *színek temperamentumos vitája*, sőt *halk beszélgetése* is igen szép muzsika lehet azoknak, akik a *kabalisztikus* vagy *jóslatszerű* beszédét a színeknek megértik. — Fődolog, hogy a *rajz és a folt öntudatos* legyen, de azért *ki ne száradjon* és az alkotó művész ne *ugorjon le az absztrakciók* betegesen mély *sakadékába*. A *külső tárgy és a belső élmény kiegyensúlyozott kölcsönhatása*. Micsoda gyönyörűség, milyen könnyen érthető megállapítás. Hát az, hogy a *határozott rajztól keményvé abrondított formák csak a benyomás lényegét őrzik*, valószínűleg betegesen duzzadó izmokkal.

Ez nem magyar beszéd, sőt nem is kritika; — ez jól magyarul, budapestiesen mondva: „smonca!” — Ez a stílus csak arra való, hogy miképen a képeket, a kritikát se értsé meg senki jóízűsü, ép nyelvérzékű magyar ember. WESZELY GYULA.

Néhány igénk értelmi és alaki bővüléséről. Modern magyar szótár híján nem szentelhetünk kellő figyelmet nyelvünkünk érdekes bővülésének.

Mindössze néhány esztendő lehet a *felfigyel* ige. Az *auf-horchen* német szónak egyértékűje és nyilvánvaló szükség teremtette. Az egyszerű *figyel* tartamos cselekvést jelöl; a hirtelen mozzanatot: „figyelmessé válik“ a *felfigyel* helyesen érzékelteti. (Vö. MNy. XXIV, 127.)

Kevésbé szükséges egy, a hivatali nyelvünkől a közhasználatba átültetett ige: a *kivizsgál*, a *megvizsgál* s a *kifürkész*, *kikutat* szinte felesleges keveréke.

Három igénk kapott a modern pesti társasági argot használatában átvitel útján új értelmet: a *lecsúszik*, a *leég* és a *dob*. — *Lecsúszik* és *leég* mindenki, aki tönkrement, a játékos, aki vesztett, a politikus, aki kibukott, a versenyző, aki lemaradt; *lecsúztatják*, *leégetik* az udvarlót, aki kosarat kap, de mindenemű kudarcról szinte használják. „Ez az ellenőr nagyon *leégett* nálam a minap“, mondja mellettem a földalatti villamoson ülő uracska diák egy másik ifjúnak, — amit úgy kell érteni, hogy az ellenőr jegy-suskuson akarta rajtacsípni a beszélőt, de pórul járt, mert meglepetésre a bérlet rendben volt. — A pesti ember azt *dobja*, akire rá sem hederít, akit számba sem vesz; alighanem a birkózó-sport nyelvéből ment át a köznapi nyelvünkbe.

Leépít — amint minden ép nyelvérzékű magyar érzi — rossz, de ma már aligha kiirtható. *Felépítünk* és *lerombolunk*, míg a német a *bauen* igét temérdek igeekötővel használja, így *abbauen-t* is alkotott. A *leépít* a „szanálás“ és „konszolidálás“ néven ismert gazdasági korszakok nyelvi emléke lesz. Az infláció idején nagyra emelt hivatali szervezetet *szűkítették*, a tisztviselői létszámot *apasztották*, az üzemet *csökkentették*, de persze egyiket sem *rombolták le*. Ezzel magyarázható, hogy e magyar-talan ige mélyen gyökeret vert s a rosszabb jogán kiirthatatlanná vált; használata bővül, mindenféle értelmi árnyalatra alkalmazák, szókincsünk ez elemét már nem lehet „*leépíteni!*“

A hivatalok vagy különösen a katonai szolgálat módszeres kellemetlenkedéseit jellemzi a *kibabráln*, *kitől vele* ige. Erről e folyóirat lapjain nem írhatunk, mert eredetüket a kaszárnya-nyelv durvaságaiban kellene megjelölnünk.

De a főiskolai politika egy új nyelvi hajtásánál: az *eltanácsol*-nál meg kell állapodnunk. *Eltanácsolják* azt, akit a papiros-jog szerint egy intézményben hely illet meg, de akinek otléte (valamely nem hivatalos okból) nem kívánatos. Azt „*tanácsolják*“ tehát neki, hogy menjen *el* szép szerivel, míg nagyobb baj nem esik. Talán van ebben valami az egykori *consilium abeundi*-ból. Igen kifejező új ige, amely hamarosan polgárjogot kapott az egyetemi hatóságok hivatali nyelvében, sőt miniszteriális nyilatkozatokban is. Irónikus értelemben átment a közhasználatba is. 'Kidobás' értelemben ma már sűrűn használják.

BALOGH JÓZSEF.

„Rövid ortográfia.“ E sorok írója nemrégiben megjárta, mikor nem tudva vagy megfélelkezve a fővárosi nyomdák bizonyos általános megegyezéséről, a M. Tud. Akadémia helyesírása

szerint akarta kijavíttatni egyik nyomtatványa szedéshibáit. Hivatkoztak arra, hogy ez a javítás nagy munkatöbbletet jelent, s ezért kénytelenek lesznek fölszámítani. Az ember eltűnődik a jelenségen, hogy már nem az arra hivatott és nyelvtudománnyal foglalkozó testület, a M. Tud. Akadémia, hanem a nyomdászemélyzet határozza meg a helyesírást — kényelmi szempontok szerint; s ennek nyomatékot is tud adni, mert a kissé több figyelmet és tanulást kívánó akadémiai helyesírást, hacsak az ember előre ki nem kötötte ezt, drágábban javítja. Van ebben az eljárásban valami a régi ököljogból: a fizikailag erősebbé (itt: a sokaságé) a jog. De van más is, amit talán a M. Nyelvtudományi Társaság munkája tudna orvosolni. Ezen ú. n. „rövid ortográfia” szerint, amely főképen az *i*, *ú* és *ü* hangok jelzését küszöböli ki, mindegy lesz a jövőben, erdőt *irt*-e az ember, vagy könyvet *irt*-e (lehet, hogy könyveket is csak *irt*), — mindegy, *kint* szenved-e az ember, vagy *kint* szenved, — *húrok*-kal arat-e hírt-nevet magának vagy *hurokkal*, mint Szamuely, — mindegy, hogy a földrajz-természettudományi szaktanára az iskolában a *bürokról* beszél-e vagy a *burokról*, az *ivásról*-e vagy az *ivásról*, és a *búgásról*-e vagy a *bugás* virágzatról. Az is mindegy lesz, hogy *mivel* *mivel* földet az ember; pedig *biz* az más, hogy másra *biz*-e ily munkát, vagy maga végzi-e, és az sem egyre megy, hogyan *fűzet* össze lapokat az ember, hogy *fűzet* legyen belőlük. A jövő gyermekének a tanár kénytelen lesz külön megmagyarázni, hogy Szondi a fegyverzetén kívül nem *vitt* semmit, sem ezerekkel, sem egyedül, hanem „*hogy*[an] *vitt* ezerekkel, *hogy*[an] *vitt* egyedül!” Meg kell külön magyarázni, hogy Tompa „Pipás kántor”-a nem „*fül* és *fázik*”, hanem „*fül* és *fázik*” (vagyis „modern” nyelven: melege és hidege van!), — és hogy Toldi Györgynek nemcsak „*hüle füle*” volt, hanem hogy ő maga „*hüle-füle*” (Toldi XII.), és Miklósnak is a foga *füle* a munkához, nem a *füle*. A jövőben egyre megy, *hitt*-e valaki, vagy *hitt*-e, és nem mondhatjuk: „*Hidd el* az orvost”, hanem csak: „*Hidd el*, hogy nincs bajod.” És kérdés, idézhetünk-e *tanúkat*, akik megmondják, hogyan terjesztik a kommunisták *tanukat*. Pedig mégis alighanem mást fognak érteni az emberek a *fogat húzat* és az *ágy*-vagy *léghuzat* kifejezésen. Hasonlóképen, aki Veszprém megyében *lázit* iszik (bort), nem okvetlenül *lázit*, s aki *sárosit* iszik, nem mindig *sárosit*. Akinek *búja* van, az nem mindjárt *buja*. Meg fogják különböztetni s észre fogják venni azt is, hogy az ajtó *kinyílván*, valaki *nyílván* be akar rajta jönni, — ahogy más hangoknál is megkülönböztetjük az írásban, hogy *megörült*-e valaki, vagy *megörült*. Tehát mégsem mindegy, hogyan írunk!

JABLONKAY GÁBOR.

Vérfürdőt rendez. Kifogást teszek az ilyen mondatok ellen: „Kínában *vérfürdőt rendeztek* a kommunisták.” — A *vérfürdőt rendez* szólásmód a német *ein Blutbad anrichten* vagy *veranstalten* kifejezésnek szolgál fordítása. Két hibázhatnivalót is találok rajta. Először a *vérfürdő* szó maga is képtelen, torz alkotás; a németen kívül nincs is ilyen szava sem az angolnak, sem a franciának vagy az olaszoknak. Másodszer pedig a *rendezés* fogalma sem illik hozzá semmiképen a *vérfürdő* fogalmához,

hiszen bált, mulatságot vagy más effélet szokás rendezni. A megrótt szólásmód helyett ezeket ajánlom: *öldöklést, vérontást, vérengzést követ el*. Azt kérdezem, mi a MNY. véleménye e kérdésben.

FEST ALADÁR.

Egyetértünk a megrovóval. A *vérfürdő*-re a NyÚSz. 1790-ből idézi a legrégebb adatot, Szeitz Leóból. Azelőtt csak *öldöklés, vérontás, vérengzés (vérengzés NySz.)* és *mészárlás* járta. E négy szóval ma is beérhetjük, rajtuk kívül csakugyan nincs szükségünk a németes *vérfürdő*-re. Igéül pedig leggyakrabban talán a *végbevisz* szokott az említett főnevekhez hozzákapcsolódni: *Borzalmas öldöklést vittek végbe*. Sajnos, a *Blutbad* főnevet KELB.³ is csak *vérfürdő*-vel fordítja, a szólást pedig így: *vérfürdőt készíteni*. N.

KÖNYVISMERTETÉSEK.

I.

A. Meillet: Les langues dans l'Europe nouvelle. Ez a könyv először 1918-ban, másodszer az 1928. év nyarán jelent meg (Paris, 1928. 8° XII+495 l. és térkép), ezúttal L. TESNIÈRE strasbourgi professzor statisztikájával bővítve a kötet kétötödének terjedelmében.

Igen érdekes és hasznos munka. Az olvasót elsősorban MEILLET tudományos stílusának befejezettsége ragadja meg; pontos, árnyalatos, hajlékony próza: a francia próza, ahogy azt ő maga jellemzi. De nemcsak a formában, hanem a tartalomban is megmutatkoznak a francia szellem sajátos jegyei. A részleteket csak röptében érintő összefoglaló és általános elvekre törő gondolkodásmód ez, melyet éles, néha talán hűvös racionalizmus önt el.

A civilizáció egység felé törekszik, mindenütt egyformaság észlelhető, — mondja MEILLET. A kis nyelvek sokszerűsége ellen-szegül a civilizáció általánosra igyekvő hajlamának, ebből nem kevés baj fog még származni. Idővel azonban az új politikai, közgazdasági és társadalmi körülmények megteremtik az új nyelvi helyzetképet És ez lesz a kis nyelvek halála: a mindenütt közös demokrácia megtalálja majd a közös megértés eszközeit.

A könyv tehát nem sok reménységgel töltheti el a kis nemzetek fiainak szívét nemzeti nyelvük jelen és jövő állapota felől. Sajnálattal kell azonban megállapítanunk, hogy sötétebb és vigasztalanabb képet egyik „kis“ nemzet elébe sem tár, mint épen mi élénk, magyarok elébe. A szerző szavaiban a hovatovább 140 éves herderi prófécia kísért újra fel.

Hiszen ha csak prófécia volna (hihetünk-e még efféle jóslatokban?), hanem mintha a múlt század elei szláv röpiratok kérlelhetetlensége is benne volna szinte sűrített formában. Miután több (főleg szláv) kis nemzetet, mely civilizációs nyelvet teremtett magának, szinte megdícsért ezért a heroikus munkáért, a magyart részvétlenül áldozza fel elvének oltárán, mintegy saját előbbi engedékenységének kiengeszteléseképen. Két lapnyi terjedelemben úgy elintézi nyelvünket, hogy nem tudjuk, min esodál-

kozzunk inkább: túlzó ellenszenvén vagy fölötté hiányos tárgyismeretén.

A tudományos eszmemenet nagyjából ez: A magyarok nagy hibát követtek el, mikor nyelvüket kiművelték és terjesztették. A nyelvek csak a bennük rejlő erőnél fogva terjedhetnek. Márpedig: „A magyar nem a régi civilizációs nyelvek közül való. Szókészletén mindenféle külső hatás nyoma látszik; tele van török, szláv, német, latin átvételekkel, viszont a környező nyelvekre szinte semmiféle tartósabb hatást nem gyakorolt. Irodalmának nincs tekintélye. Nem tartozik ugyanabba a nyelvcsaládba, amelybe az Európában beszélt nyelvek túlnyomó része, különösen Európának ezen a tájékán; bonyolult szerkezetű, senkinek sem könnyű megtanulnia. Magyarországon kívül teljességgel ismeretlen.” (208. l.)

Száz évvel ezelőtt is így hangzottak ezek a mondatok. Szerencsére azóta Petőfi, Vörösmarty és Arany is éltek. Igy mutatja ki TOLNAI VILMOS (MNY. XX, 56 és UngJahrb. V, 98), hogy a magyar élő beszéd vagy nyomtatott szöveg szókészletében száz szó közül legalább 88 az eredeti magyar. Ami pedig a környező nyelvekre való hatás kérdését illeti, MELICH JÁNOS cikkére utalunk (Régi magyar hatás a tót nyelvre: MNY. XXII, 110; a kérdés irodalma 114. l.). Persze ez a cikk magyarul van és így a szerző szerint nem tarthat számot külföldi tudomásvételre! De vannak cikkek németül is e tárgyról: N. JOKL, Die ungarischen Bestandteile des Albanischen Wortschatzes: UngJahrb. VII, 46 és L. TREML, Die ungarischen Lehnwörter im Rumänischen: UngJahrb. VIII, 25, IX, 274. — Elvégre is a tudományban tények alapján szokás itélni, sőt vigyáznunk kell arra, hogy e tények ne lexikonból merített ócska frázisokból tevődjenek össze.

Irodalmunk „tekintélytelensége” miatt talán egy kicsit önmagunkat is vádolhatnók. Az elszigetelt finn nemzet sokkal kedvezőbb ítéletet kap magától MEILLERTŐL is: irodalma eredeti, — mondja róla. Talán jobban ismeri a finn klasszikusok sikerült francia fordításaiból. De vajjon lehet-e és szabad-e a fordítások száma és jósága után itélni egy ma már szélesre kibontakozott irodalmat? S ha fordítás kell, ajánljuk Petőfit, ha csak németül is.

Külföldre jutva, a magyar ember nem bírja magát megértetni, nem talál tolmácsot sem. — Van ennek a szempontnak valami értéke? Másrészt kár ezt éppen csak a magyarról elmondani; hiszen a csak németül tudó is körülbelül hasonló akadályokkal küzd, ha Franciaországba megy. Ennél komolyabb megállapítás, hogy a román, tót (melynek irodalmi nyelve MEILLET szerint a cseh) és horvát nyelv meg irodalom magas, nyugati színvonalon állanak, van multjuk, van erejük és jövőjük. A magyarnak miért nincs mindez és miért nem lehet? — Sic volo, sic iubeo!

„Abban az órában, melyben Magyarország oligarchikus szervezete engedett volna a világot magával ragadó demokrata hullámnak, a magyar nyelv együtt bukott volna azzal az arisztokratikus renddel („casté”), mely erővel terjesztette. A magyar

nyelvet ugyanis ennek a rendnek politikai ereje védte csupán. Ez a nyelv nem hordozója eredeti civilizációnak.“ (209. l.)

Hol lenne a magyar nyelv, ha pusztán csak az oligarchákra lett volna bízva és nem a Kazinczyak lelkes segére, akik a politikai erő helyett a kultura erejével tették életerőssé? Ha pedig tényleg a politika eszköze volt csupán, miért nem erőszakolták rá legalább a budapest-környéki németsegre? Bárcsak olyan és ne több tűzzel terjesztenék az utódállamok is a saját nyelvüket, mint annak idején az „oligarchák“ a magyart: nem sok magyart tudnának elszoktatni anyanyelvétől!

Több kommentár felesleges is. Hiszen a szerző megmondja az előszóban: „a tudós szerepe nem vezetni, hanem fölvilágosítani azokat, a kikre a cselekvés feladata vár.“

TESNIÈRE nyelvstatistikája részletes, gondos képét adja az új Európa nyelvi megoszlásának. Megtudjuk, hogy az Európában beszélt 120 nyelv között nyelvünk a 11. helyet foglalja el (a világ 1500 idiomája között a 29. helyet). Mégsem vagyunk hát olyan elenyésző kevesen! Csak persze nem vagyunk objektívek statisztikai adatainkban; — innen TESNIÈRE sok-sok szemrehányása, különösen súlyos a 299. lapon. Az utódállamok adatai ellenben mindenkor a legmegbízhatóbbak TESNIÈRE számára.

A munkában egyes, a finnugor nyelveket érintő adatok téves vagy könnyen félreérthető megfogalmazásban fordulnak elő, különösen a 47. lapon.

FINCZICZKY ISTVÁN.

II.

ECSERI LAJOS, A magyar földműves nép munkája. Szentés, 1930. 8° 56 l. — A földműves nép különböző foglalkozásainak (kubikos-munka, átalos-munka, téglaverés, vályogvetés, részes-munka, kukorica-munkás, szőlőkapás, cukorrépa-munkás, dohánykertész, gazdálkodás stb.) kitérő leírása, telve az alföldi földműves (elsősorban szentesi) nép idevonatkozó gazdag szókészletével.

LOSONCZI ZOLTÁN, Lehr Albert emléke. Mezőtúr, 1930. 8° 4 l. (Különlenyomat a Protestáns Tanügyi Szemléből.) Lendületesen, meleg hangon emlékszik meg Lehrnek a népnyelv és köznyelv viszonyáról, az idegenszerűségekről vallott nézeteiről abból az alkalmából, hogy az iskolai Toldi-magyarázat megjelenésének most 1930-ban van az ötvenedik évfordulója. A szerző részletesen méltatja a Toldi-kommentároknak iskolai stílusanításunkban való nagy szerepét és jótékony hatását.

TAGLIAVINI CARLO, II „Lexicon Marsilianum“. Dizionario latino-rumeno-ungherese del sec. XVII. București, 1930. (Academia Română. Études et recherches V.) 8°. Gróf Marsigli Lajos (1658—1730.) hosszabb időt töltött Erdélyben s ezen tartózkodása alatt sok minden történeti, nyelvi emléket is gyűjtött. Iratait 145 kötetben a bolognai egyetemi könyvtár őrzi. Ezekből az iratokból adta ki TAGLIAVINI a Marsigli számára Erdélyben összeírt latin-magyar-oláh szótárt, amely iratai 116. kötetében van. Összesen 2396, a számnevekkel 2495 latin címszó van a szótárban, mellette magyar és oláh értelmezésekkel. TAGLIAVINI Marsigli életének vázolója után behatóan ismerteti a szótár

magyar és oláh anyagát a szavak eredetének szempontjából, vizsgálja, kik szolgáltatják ezt az anyagot Marsiglienek s végül közli a háromnyelvű szótárt. Kiadványával TAGLIAVINI a magyar szótárírodalomnak is becses szolgálatokat tett, s ezen igazán tudós munkája alapján a magyar-oláh nyelvi és művelődési kapcsolatok felderítése terén további fontos eredményeket remélünk tőle.

Budapesti Szemle. A M. Tud. Akadémia megbízásából szerkeszti VOINOVICH GÉZA. Budapest, 1930. május. 630. szám. — Tartalmából kiemeljük KERTÉSZ MANÓNAK „Régi magyar udvariasság“ c. dolgozatát. Az élvezetesen megírt dolgozat szól a rangnevekről (*úr, asszony, kisasszony, úrfi*), a rangjelzőkről (*tekintetes, nagyságos, méltóságos, nagysád, tisztelendő, tiszteletes*), a személyes kapcsolatot kifejező jelzőkről (*édes, kedves*), végül a magázás-ról. Az udvariasság itt közölt kifejezéseinek történetét nyújtja e jeles dolgozat. A szerző a többi közt felveti a kérdést, mi lehetett Árpádnak s a vezérségben őt követőknek, tehát a szláv *király* szó meghonosodása előtt fejedelmeinknek a magyar címe, s azt hiszi, hogy *uram* volt. — Az Irodalom rovatban PAPP ISTVÁN ismerteti nagy elismeréssel ERDÉLYI LAJOSNAK Magyar Nyelvi Tanulmányok c. két kötetben összegyűjtött dolgozatait.

Esterházy Miklós nádor iratai. I. Kormányzattörténeti iratok. Az 1642. évi meghíúsult országgyűlés időszaka. (1640 december—1643 március.) Szerkesztette HAJNAL ISTVÁN. Esterházy Pál herceg kiadása. Budapest, 1930. 8° XCVIII + 460 l. — A munkához ESTERHÁZY PÁL HERCEG írt bevezető sorokat, a benne foglalt államiratokat pedig HAJNAL ISTVÁN, jeles történettudósunk, egyszerűsmind a hercegi levéltár vezetője, nemcsak közzétette, hanem történeti jelentőségük szerint méltatta is. A nagyértékű kiadvánnyal, amely tartalmánál fogva a mi tárgykörünkből kiesik, behatóan nem foglalkozhatunk, mindamellett kötelességünknek tartjuk, hogy megemlékezzünk róla. Elsősorban arra mutatunk rá örömmel, hogy a magyar tudományosság javát általában is szívén viselő Esterházy Pál herceg e kiadvánnyal nemcsak nemzetsége halhatatlan ósének áldozott, hanem igen nagy szolgálatokat tett történettudományunknak is. Bevezető sorai, amelyekből megtudjuk, hogy családi levéltára anyagának nyilvánosságra hozatalát lelki szükségnek érzi, méltók azokhoz a tettekhez, amelyek az ő nevéhez tudományos életünkben eddig is fűződtek. Amiért pedig HAJNAL ISTVÁNNAK nyelvtudományunk is hálás lehet, az a betűhöz ragaszkodó pontosság, amellyel ő fáradságot nem kímélve a kiadványban előforduló magyar szövegeket és szövegelemeket adja. Jól esik őt történettudományunk azon képviselői között látni, akik kiadványaikban, de egyéb munkálataikban is egyre jobban méltányolják a nyelvtudomány szükségleteit, mint ahogy viszont megértéssel fel is használják ennek eredményeit.

Magyar Szemle. 1930. VIII. köt. 4. szám. — Tartalmából kiemeljük: TOLNAI VILMOS, A helyesírás körül. A BALASSA JÓZSEF szerkesztésében „Az Est-lapok s a Korrektorok és Revizorok körének“ a megbízásából a múlt év folyamán megjelent „Az egységes magyar helyesírás szótára és szabályai“ c. könyvvel kapcsolat-

ban teszi meg észrevételeit TOLNAI, aki a M. Tud. Akadémia 1922. május 29-i ülésében elfogadott akadémiai helyesírási szabályoknak a megszövegezője és sajtó alá rendezője volt. TOLNAI károsnak tartja, hogy az 1922-ben egységessé tett helyesírásba a jelzett könyv zavarokat visz bele. A cikk bevezetőül helyesírásunk rövid történetét vázolja.

Ungarische Jahrbücher. Herausgegeben von JULIUS VON FARKAS. Berlin, 1930. Band X. Heft 1—2. — Tartalmából kiemeljük a következőket: ZOLTÁN VON GOMBOCZ, Über die Haupttypen der ungarischen Verbalformen. A szerző a magyar igerendszer alak-tani főtipusairól szól. Ezek: 1. igető = verbum finitum: *vár, kér* stb.; — 2. igemódtó = verbum finitum: *adj, kérj*; — 3. nomen verbale = verbum finitum: *teszen, vagyon*; — 4. igenév = verbum finitum: *várt, kért*; — 5. többes -k + igenév = verbum finitum: *vártak, kértek; várók, kérők* (tárgyas elbeszélő több. I.); — 6. igető vagy igemódtó vagy igenév + személyrag = verbum finitum: *várom, kérem; várjon, kérjen; várnám, kérném; váram, kérem* stb. — Azt tartja, hogy az elő-magyar korban talán két igetípus lehetett: a) *én vár, te vár, ő vár, mi várok, ti várók, ők várok*; b) *én várom, te várod, ő vára, mi váronk, ti várotok, ők váruk*. Talán ilyen két típusból alakult ki a mai alanyi és tárgyas ragozás, mely utóbbi birtokos személyragozásra megy vissza. — W. BANG, Turkologische Briefe aus dem Berliner Ungarischen Institut. — J. NÉMETH, Die petschenegischen Stammesnamen. A szerző a Kőrösi Csoma-Archivumban közölt értekezésében megállapította, hogy a Konstantinos Porphyrogennetosban közölt besenyő törzsneveknek a szerkezete és jelentése ez: 1. a nevek összetételek és bennük a második, az utótag a fontosabb, a jellemző név; 2. e fontosabb második tag egy-egy török méltóság-név. A törzset tehát vezére méltóságnévvel jelölték. E névhez sokszor az a színnév járult előtagul, amilyen színű lovakon vonult a törzs a hadba. NÉMETH megállapításait MARKWART tette szóvá. Elismeri a törzsi név magyarázatára vonatkozó elvi szempont helyességét, s ez alapon pl. a *χοπών-τ* a *kapʿan* méltóságnévvel egyeztetni, amit NÉMETH is helyesnek tart. Minthogy MARKWART NÉMETHnek az összetételek előtagjára vonatkozó nézetét nem fogadja el, NÉMETH újabb adatokkal igazolja magyarázatát. Cikke végén a Konstantinos Porphyrogennetosnál előforduló besenyő várnevek eredetét vizsgálja, s azt mutatja ki, hogy bennük a *κατα* utótag = tör. *kataʿ* ~ *kataj* 'festung', ez pedig azonos a magy. *Káta* névvel. — J. MORAVCSIK, Zur Geschichte der Onoguren. (Magyarul folyóiratunk 1—4. számában jelent meg.)

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK.

A zsélyi magyar szójegyzék 1572-ből.

A gróf Zichy család zsélyi nemzetségi levéltárából került elő az alább közölt latin-magyar szójegyzék, melyet találati helyéről neveztünk el. Kézirata 16-odnyi nagyságú 8 papír levélből áll, melynek 15 lapja van teleírva. A kis kézirat kezdete:

„Sequuntur nomina vocabularum diversarum primo Nomina Celorum cum pertinenciis“; utolsó lapja üres, ami arra készlet, hogy bizonyos tekintetben egésznek tekintsük. 307 latin szónak adja magyar nevét. Az egyes szavakat fogalomkörökbe sorozva találjuk épúgy, mint azt SZIKSZAI FABRICIUS BALÁZSNAK 1590-ben nyomtatásban megjelent szójegyzékében látjuk. A fogalomkörökbe való beosztás a XVI. század általános pedagógiai követelménye, mint az MELICH JÁNOSNAK a SZIKSZAI-féle szójegyzékhez írt előszavából is kitűnik.¹

Származására, írójára és korára nézve semmi értesülésünk nincs. A magyar szavak írását tekintve keletkezését az 1560—1570-es évekre kell tennünk. Mivel pozitív adatok alapján kora nem határozható meg, kénytelenek vagyunk más segéd-adatokhoz fordulni. A zsélyi levéltár, ahonnan a szójegyzék előkerült, XVI. századi anyagának vizsgálata arról győz meg bennünket, hogy csak a sárospataki és bártfai iskolák azok, melyek szoros kapcsolatot tartottak fenn a Várdy, illetőleg a dalmát tengerpartról betelepült Melyth családdal, amelyeknek iratait őrzi a levéltár. E két iskola valamelyikéből kerülhetett ki a szójegyzék is.

A pataki iskolából azonban azért nem kerülhetett ki, mert ha összehasonlítjuk az 1561-től 1576-ig ott működő SZIKSZAI mester szójegyzékével, látjuk, hogy a fogalomkörökbe beosztott szavak nemcsak hogy különböznek, hanem némely latin szónak más magyar jelentésével is találkozunk a kettőben.

A zsélyi szójegyzék keletkezési helyéül tehát Bártfát kell feltételeznünk. E megállapításainkat megerősíti azon körülmény is, hogy a Melyth fiúk közül többen tanultak Bártfán.

Különben ezen állításunkat megerősíti Melyth Györgynek Beken, 1573 június 18-án kelt levele is, amelyet fiához, „witezló es nemeľ Melyth Iftwan“-hoz írt:

„... Towabba jdes fřam kerlek | hogę az melyth pall kőnyweyth hozafđ ala onneth Bartpharul | walakiwel, mertt Melyth Peternek ninchęn mębeol tanulnę azt mongyák hogę amaż fattiv beftę kurwaffę zette ell űketh az melę gęyerme kett ečhiem | otth thanitott es annakęs řrd meg aż kinel ott woltanak hogę mę nem | annal hattuk otth aż kőnywekett hanem aż gażdanal gondott kellett wolna | ra wiselnę hogy el ne zette wolna űkett, ażtęs řrnad meg nekę | hogę kerne eleő wkett aż giermektwl, es kęldene megh attul aż ember., | twl, aż kith the oda kęldeż mertt aż doctoraęs jde yřtt wala eze., | kere onneth patakul hogę ninchęn mębeol tanulnę cicero wolt | vergilius wolt catechęsmus wolt terencius wolt, egieb fok řamtalan řrott kőnywekęs woltanak, ażtan nyomatot kőnywekęs woltanak de en | felęth fem tudom megh nevezni. řalaę Ferencęet wagi kitt kęlgiel | Irette egęk paręyan el mehett Irette hozęa megh wkett mertt nincę | petinek mibeol tanulnę, kett gęantaras tablaęs wacion ażtęs hozák | megh. chęk hęaban řartatta aż fattiu bestie kęrwaffę aż řekerettęs egiett fem adott megh aż kőnywekben ożtan egę magęar kőnywis |

¹ MELICH JÁNOS, Szikszai Fabricius Balázs Latin-magyar szójegyzéke 1590-ből, Budapest, 1906. (NyelvÉrt. XIX. 9.)

wolt Iriny Vincze könýwe wolt az kit Drafskiuttz magiarul for | dittott aſtis hozafd megh . . .“ [Eredetije a levéltár Missi-
lesei között.]

Melýth Pálról bártfai levelei alapján határozottan meg-
állapíthatjuk, hogy 1572-ben tanult ott, tehát szójegyzékünknek
is azon évből, vagy az azt megelőzőkből kell származnia.

A szójegyzék eredetije a levéltár „Kéziratai“ közt nyert
elhelyezést.

*

A szójegyzék eredetijében laponként két oszlopban szemben álló
latin-magyar megfelelőket — jellel választottuk el és a magyar elemeket
dőlt betűvel nyomattuk.

Sequuntur nomina vocabularum diversarum primo Nomina
Celorum Cum pertinenciis.

Celum	} Mený	Coruscacio — <i>Wýllamas</i>
Aeter		Fulgor — <i>Idem</i>
Astra		Iris — <i>zowarwaný</i>
Polus		fulmen — <i>Mený ewtho kq</i>
Olimpus		Tonitru <i>Mený Dorges</i>
Empirium — <i>Thuwzes egh</i>		Grando — <i>kq effew</i>
Aura — <i>Eleq egh</i>		Tempeſtas — <i>wež</i>
Sol — <i>Nap</i>		Procella — <i>wež hab</i>
Sociacus — <i>Nap haža</i>		Nubus — <i>fellýegh</i>
Solsticium — <i>Nap Megh theres</i>		Nebula — <i>kewd</i>
Eclipsis solis — <i>Nap fený wezes</i>		Vapor — <i>Parah Gewž</i>
Luna — <i>Hold</i>		Pluina — <i>Effew</i>
Novilunium — <i>Wý hold</i>		Imber — <i>žapor effew</i>
Semilunium — <i>fel hold</i>		Ros — <i>Harmath</i>
Plenilunium — <i>Thellýes hold</i>		Stillacio — <i>cheppenes</i>
Eclipsis lune — <i>hold fený wezes</i>		Stilicidium — <i>Hwladek</i>
Astronomus — <i>Eghbe nežeq</i>		Gwttá — <i>chep</i>
Astrologus — <i>Egbql žewendo</i>		Nix — <i>ho</i>
<i>Mondo</i>		Pruina — <i>Roga</i>
Radius — <i>Nap fenýe</i>		Algor [!] — <i>Hýdegfegh</i>
Stella — <i>chýllagh</i>		Glacies — <i>Yeg</i>
Cometa — <i>ewſthokqs chýllagh</i>		Stiria — <i>Yegchap</i>
Planeta — <i>Idem</i>		Serenum — <i>Thýžtha Ydew</i>
Lucifer — <i>Haýnal chýllagh</i>		Nubilum — <i>Homalýas Ydew</i>
Pleas Pleadis — <i>fýas Thýwk</i>		Congelatio — <i>fagýas</i>
Plaustrum — <i>kenchql žekere</i>		

Nomina mundi annium mensium et dierum cum pertinenciis.

Mundus — <i>Wýlagh</i>	Oriens — <i>Nap thamad</i>
Orbis — <i>Idem</i>	Occidens — <i>Nap Nýwgoth</i>
Mundanus — <i>Wýlagbelý</i>	Meridies — <i>Delý</i>
Elementum — <i>Elegethew allath</i>	Septentrio — <i>Ežak</i>
Terra — <i>fold</i>	Lux — <i>wýlagoſſagh</i>
Aqua — <i>Wýž</i>	Noctis Concubia — <i>kefew estwe</i>
Aer — <i>elo egh</i>	Nox intempeſta — <i>elsq alomkor</i>
Ignis — <i>Thwž</i>	Media nox — <i>e fel</i>

gallicinum — <i>Thjwkwzo</i>	Hebdomada — <i>Heeth</i>
Diluculum — <i>Setheth hajnal</i>	Septimana — <i>Idem</i>
Aurora — <i>Hajnal</i>	Januarius — <i>Bodog Azzon-</i>
Annus — <i>e3thendew</i>	<i>hawa</i>
Annatinus — <i>Idem</i>	februarius — <i>Bojith elew</i>
Biennis — <i>keth e3thendews</i>	Marcus — <i>Bojithmas</i>
Triennis — <i>harom e3thendws</i>	Aprilis — <i>Zenthgjyewrgh</i>
Triennium — <i>harom e3thendos</i>	Maius — <i>Pjnkofd hawa</i>
<i>foljsa</i>	Junius — <i>Zenth Iwan hawa</i>
Quadriennis — <i>negh e3tendos</i>	Julius — <i>Zenth Jakab hawa</i>
Quadriennium — <i>Njgh e3then-</i>	Augustus — <i>kj5 a3zon hawa</i>
<i>dos foljsa</i>	September — <i>Zenth Mjhal hawa</i>
Autumnus — <i>ew3</i>	October — <i>Mjnd zenth hawa</i>
Hiems — <i>Thel</i>	November — <i>Zenth Andras</i>
Ver — <i>Thawaz</i>	<i>hawa</i>
Estas — <i>Njar</i>	December — <i>karachon hawa</i>
Mensis — <i>Holnap</i>	

Dies hebdomadales.

Dies Solis — <i>wafarnap</i>	Dies Jovis — <i>Chetherthek</i>
Dies lune — <i>hethfeq</i>	Dies Veneris — <i>Penthek</i>
Dies Martis — <i>ked</i>	Dies Saturni — <i>Zombath</i>
Dies Mercurii — <i>3ereda</i>	

Nomina hominum etatumque eorundem et consanguinitatis.

homo — <i>ember</i>	femina — <i>Azzonjallath</i>
humanitas — <i>embersegh</i>	Noverca — <i>Mofthoha</i>
humucio — <i>kj5 emberke</i>	puerpera — <i>zewlew</i>
Gnanus gravi gravo — <i>Thorpe</i>	Nutrix — <i>Dajka</i>
Semi homo — <i>fel ember</i>	obstetrix — <i>3jwlo azzonjal Bano</i>
vir — <i>fjrrffjw</i>	<i>Baba</i>
Senex — <i>wjn</i>	Pregnans — <i>nehezkes</i>
Senectus — <i>wenfjg</i>	Prostituta — <i>h5res kwrwa</i>
Decrepitus — <i>Megh alapodoth</i>	Prostibulum — <i>Bordelha3</i>
<i>wagj thorodoth</i>	Luppanar — <i>Idem</i>
pater — <i>Atthja</i>	Meretricinium — <i>Idem</i>
Comptor — <i>koma</i>	Mecus — <i>para3na</i>
Genitor — <i>Zewlew</i>	Luppa — <i>Idem</i>
Nutritor — <i>Ilthethew</i>	Meretrix — <i>Idem</i>
Alitor — <i>Idem</i>	filius — <i>fjw</i>
Socer — <i>Ipad</i>	Gemellus — <i>kethos gjermek</i>
Gener — <i>Wod</i>	filius adoptivus — <i>h5theffjw</i>
Nurus — <i>Menjed</i>	Adoptio — <i>wala3thas</i>
Glos — <i>Ang</i>	Germanus — <i>ewched</i>
fratria — <i>idem</i>	uterius — <i>Anjawal egj</i>
Leuiter — <i>Batthja</i>	Gnatus — <i>fjw</i>
Sororius — <i>Rered</i>	filia — <i>lejani</i>
Pater Adoptatus — <i>h5thes</i>	Ancilla — <i>3olgalo lejani</i>
<i>atthja</i>	Cunabulum — <i>Bewlchew</i>
Genitrix — <i>Zwlew edes anjad</i>	fascia — <i>Po ka kothel</i>
Matrona — <i>ha3thartha</i>	pedissequa — <i>Azzonj wthan</i>
Alitrix — <i>Ilthethew</i>	<i>Jaro lean</i>

Genus — <i>Nemzeth</i>	Cognacio — <i>Idem</i>
Generacio — <i>Idem</i>	Affinitas — <i>Idem</i>
Geneologia — <i>Agazath</i>	ovilio — <i>Iwhaz</i>
Consanguinitas — <i>Rokon'agh</i>	

Nomina Nuptiis accomodata.

Nupcie — <i>Menjegzew</i>	Maritata — <i>Hažajwlth</i>
fidevinculum — <i>hýthadas</i>	Cenina [?] — <i>felefegh</i>
Mancipacio — <i>keez fogas</i>	Dos — <i>Jegh Rwha</i>
Gubaracio — <i>gýqożes</i>	Aucupeta — <i>konthý</i>
Architriclinus — <i>nagh Naž</i>	Tigillum — <i>Seljem</i>
Triclinium — <i>wachoralo haž</i>	Sericum — <i>Idem</i>
epitalamus — <i>wewfel</i>	Spinter — <i>gombos thew</i>
epitalamita — <i>Nýożolýo ażzon</i>	Torquis — <i>Aran Lancž</i>
Sponsus — <i>wqlegený</i>	Discriminalia — <i>haž fonok</i>
Sponsa — <i>Jegýes</i>	Bigamus — <i>keth Newiw</i>
Procus — <i>Leijan kerew</i>	Nuptus — <i>felekezew</i>
Napta — <i>Jegbelý</i>	perstites — <i>elokothok</i>

Nomina membrorum.

Caput — <i>few</i>	Singulto — <i>choklok</i>
Collum — <i>Nýak</i>	Singultacio — <i>choklas</i>
Vertex — <i>Thethe</i>	Leno — <i>kereýthew</i>
Cerebrum — <i>agý welew</i>	Mastigo — <i>Ragok</i>
pupilla — <i>zem fený</i>	Glucio — <i>Nýelek</i>
frons — <i>homlok</i>	Digero — <i>emežthek</i>
Cervix — <i>Nýak thew</i>	Digestio — <i>emežthes</i>
Ruga — <i>Sewmerges</i>	Dorsum — <i>hath</i>
Lentico — <i>chepew</i>	Spina dorsi — <i>hathoriya</i>
Lenticula — <i>zemolchew</i>	Tergum — <i>Derek</i>
Vesica — <i>Hoýagh</i>	Humerus — <i>wal</i>
Crinis — <i>haž</i>	Scapula — <i>wal lapoczka</i>
Coma — <i>Iřthewk</i>	Armus — <i>Soldor</i>
Capillus — <i>Idem</i>	Perna — <i>Idem</i>
Cesaries — <i>Bolczer</i>	Bracia — <i>karod</i>
Crinosus — <i>ewřthokews</i>	Lacertus — <i>Idem</i>
Crispus — <i>fodor</i>	Atleta — <i>Bajnok</i>
Mutus — <i>Nema</i>	pugnus — <i>ewkol</i>
Nasus — <i>or</i>	Vola — <i>Markod</i>
Nasollus — <i>kýsor</i>	Palmus — <i>Aražth</i>
Nasorus — <i>orros</i>	Palma — <i>Thener</i>
Naris — <i>orlywk</i>	pollex — <i>hýwelk</i>
odoratus — <i>Illath</i>	Index salutationis — <i>Mwthatho</i>
olfactus — <i>Bwžles</i>	<i>wý</i>
Labium — <i>Aýak</i>	Auricularis — <i>kýs wý</i>
Sublabium — <i>Also Aýak</i>	Troncatus — <i>chonka</i>
Labiosus — <i>Aýakas</i>	Mutillatus — <i>Thaglat</i>
Mentum — <i>allad</i>	pectus — <i>Melý</i>
Molaris — <i>žab fog</i>	Talaris — <i>Bakfýg walo</i>
Spuma — <i>Thajýthek</i>	passus — <i>Lepes</i>
plegma — <i>Thakon</i>	vestigium — <i>Labnýom</i>

prurigo — *wjzkethegh*
 Sudor — *werejthek*
 Sanies — *genyethsigh*
 pupula — *fakadas*
 vber — *tholgh*
 Artus — *Thag*
 Cutis — *Bewr*
 Costa — *Chonth*
 latus — *oldal*
 Cartilago — *porchogo*
 Lumbricus — *gjljztha*
 vterus — *meh*
 Aluus — *Idem*
 Viscus — *Bel*
 Intestina — *Idem*
 Stomachus — *gjomor*
 Iliä — *wekonjđ*
 Sagmine — *kowersegh*

Epar — *Maj*
 Cor — *Zj*
 Jecur — *Zuž*
 pulmo — *Thjđew*
 Reres — *wesfek*
 Splen — *Lep*
 Lumbus — *Agjyek*
 Coga — *Boncž*
 Poples — *Therd hajthas*
 Loripes — *salas*
 Gura — *Zarajđ*
 Tibeä siuratri — *Zarad Ykraja*
 Colax tibi — *Boka*
 Calcaneus — *Sark*
 planta — *Thalp*
 Coturnus — *chjžma*
 Talus — *Boka*
 Medula — *Až chonthnak welej*

Nomina Armorum ad mllitia pertinentia.

Miles — *wjthež*
 Milicia — *Wjthežffjg*
 Arma — *fegwer*
 tela — *njl*
 Armiger — *fegweres*
 Galea — *Sj'ak*
 Cassis — *Idem*
 Brachiolum — *karwas*
 Torax — *Melj was*
 Femorale — *zorejtho*
 Lorica — *Panchel*
 Gallerium — *galler*
 Scapulare — *walfew was*
 Geuiferum — *Therdwas*

Ciroteca ferrea — *wafkežthjw*
 Ensia — *Theor*
 Pugio — *Hegjesthewr*
 Muero — *Idem*
 Ronphia — *Melljngħ*
 Sica — *Thor*
 Sicarius — *Thorwjšselew*
 Clava — *Bwžoganj*
 Biceps — *Keth elo thewr*
 Gleta — *Borda*
 Hasta — *kopija*
 vexillum — *Zažlo*
 vexiliffer — *žažlothartha.*

LUKCSICS PÁL.

Kapúcsi Ferenc magyar nyelvű kijelentése 1492 tájáról.
 A Bazini és Szentgyörgyi grófok egyrésztől, a Mátyás király idejében felemelkedett Nagylucsei család másrésztől mosony- és győrmezei birtokokon történt hatalmaskodások miatt 1492 körül birtokháborítási pereket folytattak. A periratok között, amelyek az Orsz. Levéltárban Dl. 24.778. szám alatt találhatóak, van egy kisalakú papírra írt „pro memoria“-szerű feljegyzés, amely a két fél között egyeztető fogott bírák névsorát tartalmazza. Ezen olvashatjuk Bazini és Szentgyörgyi Tamás gróf ügyvédjének, **Kapúcsi (Kapolcsi) Ferenc**nek következő magyar nyelvű kijelentését:

„item dicta francisey Capuchy procuratoris domini Thome groff istomodo vraijm Therekedhetik *kegyelmetek de Chak Heyaba terekhetik kegyelmetek mert ezbe semmy nem keel.*“

ILA BÁLINT.

NÉPNYELV.

A zemplénmegyei Tolesva kéziratok jegyzőkönyveiből.¹

egységes. — 1768: Minthogy az Északi fele rész mostani állapotjában jobb és *egységesebb* résznek találtattott.

egytestvér. — 1667: Nemzetes Szilagyi Maria Asszony Nemzetes Jakabfalui Andras ur hazastarsa ugy is mint két *egy Testvér Eötsinek* Gabornak és Susannanak legitima tutrix. — 1724: Majtisi Kata Asszony . . . detegállya, hogy az ő kglme testvér, *egy testvér* atyafia és Báttya Néhai Majtisi Istvan uram. — 1771: E. Horvatiban lakos Szepesi Janos és Toltsvan lakos Szepesi Maria és Szepesi Istvan *három egy testvér* atyafiak.

éjjeli strázsa. — 1791: a' Vaross *éjjeli Strázsái* egyszersmind sir ásók is legyenek.

elébbeni. — 1686: *elébbeni* Pap Peter nevü Uratul Maradtak ket nevetlen Arvai.

élete-párja. — 1737: Berenyi Tamás Uram ő Nagyságának és szerelmes *élete Párjának*.

elkorhelykodikja. — 1835: minden keresetét *elkorhelykodikja*.

elmezsgyekövel — 1837: ekkép intéztük és *mezdje köveltük el*.

előpénz. — 1796: *Elő pénzül* fel vettünk egy Rforintot.

épitőszék. — 1797: Tekintetes Plenipotentiarius Májor Zsigmond Urnak Elöl ülése alatt . . . *Epitő Szék* tartatattvan feő Birónak Candidaltattak.

erdőbiró. — 1787: fiatal, vagy más mak termő nyers fát ne vágjon Mert nemcsak az *Erdő Birák*, hanem az itt lévő Birákis kötelességek szerint vigyázni fognak.

Erzsa. — 1837: Bálint *Erzsa* [kétszer].

esztendő-három-nap [vö. Ej, haj, mulatunk, táncolunk *esztendő-három-nap*]. — 1715: Ha az örök vallásnak valaki vérségére ellene akar mondani, szabadosan meg lehet, ugy mindazonáltal; mint hogy az örök vallás [!] *esztendő s három napig* tartatik ben, arra nézve nem tsak ellene mondjon hanem ugyan Peritis meginditsa.

Évike. — 1833: Grobord *Évike*.

faizás. — 1787: Minémü Contractusra léptünk azon Tekintetes Dominiummal a *faezés* iránt, azért ugy vigyázzon minden ember, hogy fiatal, vagy más mak termő nyers fát ne vágjon. — 1797: az Erdő Horvati Erdobeli Dorsalistakert obvenialo *fajzás* fejében. — 1803: az alább nevezendő Regeczi hegyekben csupa száraz tüzi *fajzást* árendában vettek.

fakad. — 1729: secundum diuisionem judiciariam ha arra *fakadna* az dolog. — 1730: de mivel Törvényes Processusra egy más között nen kívántak *fakadni*.

fal. — 1795: midön az Hordónak való *falakat* el hozzák.

faszolás. — 1823: a széna Magazinumhoz jöjjenek mert olly idobe találának jöni, mikor az *faszolásnak* ideje van.

fattyavetett. — 1824: A' neve B . . . Sára, *fattyavetett* személy.

fedelék. — 1795: azon Kortsma *fedelekje*, úgy mint sindelyei és Sindelyszegei . . . aestimaltattak 5 Magyarai forintokra. — 1795:

¹ L. MNy. XXVI, 151—3.

Ház *fedelekje* Rf. 2 — 1835: A' Csordás ház *fedelékje* alá 4. pár létzet véttem.

fedés. — 1661: megh nem adatvan se' födes se' kapaltatas se' *metczesbeli* kölletekor kivant culturajat. — 1713: Vinczlérének N. Szabó Sigmond Uramnak a' *fedéstül* egészen exolválta [!] a pénzt, mind azon által a' szőlök *fedetlen* maradvan maga causált kárát meg fogja keresni.

felbecsültet. — 1725: az ő klmek eleikrül állo pusztá telket... *felbecsültette.*

felesket. — 1796: Ujj Tanácsbeli Szemelyeknek választattak és *fel esketettek.*

félhúsú. — 1837: kajla kiseded szarvú *fél húsú* 's *kanfarú* bellyegtelen bitang ökör hajtatván be.

feljebb ad el. — 1667: más idegennek, mégh penig a rajtok lévő summánál *sokkal feljebb akarja eladni.*

felveckelődik. — 1835: tsak valami *püffenést* hallott és *felveckelődvén* a Tanú ágyából az ablakon kinézett.

fordító. — 1839: a varos pitvar ajtajába csinált egy uj *fordítójert* nekem fizetet.

forspontos. — 1788: a Liszt hordókért fizetendő pénzt a *forspontosnak* portionalis Libellussába inducallyák.

főbeüt. — 1692: Csoma Istvan uramat halalosán *főbe utven.*

föld. — 1837: a másik fein *földü* fekete cseppekkel, kis veres tulipánok mentek fel benne, ez is újas egész ruha.

földbe vág. — 1791: az Asszonyt pofon tsapta 's a' Lämpást is a *földbe vágta.*

fuvarozás. — 1788: a katonaság számára lejendő egész ország *fuvarozása.*

fűaratás. — 1791: kimenvén a' Cziróka szilvássába *fű aratás* végett.

füstbemegy. — 1797: ennek utánna egy más iránt formálandó praetensiojok *füstbe mennyen.*

gérok. — 1834: töllem egy nadrágot és *Gérokot* meg vévén.

giliszta is visszavág. — 1827: mert a' *giliszta is vissza vág* ha *reá hágnak.*

gomboly. — 1823: Egy *Gomboly* Spargat. Egy *Gomboly* fejér Spárgát.

gránic. — 1787: amidőn a katonaság a Török *Grányiczokra* öszve huzattatik.

gubics. — 1838: erdejében termett Tölgy makk, *gubits.*

gyanúságba jön. — 1792: *nagy gyanúságba jött* Gavallér Mihály, bizonyos Asszonyokkal való *társalkodása* után a paráznaságnak végben vitele iránt.

gyerek. — 1835: Te fogod zshivánnak tolvajnak mondani az én *gyereketem?*

gyerekcse. — 1834: Csákó Julis *gyerekséje* el haltt, mellyis délután *temetődni fog.*

gyertyamártó. — 1823: Márton Izráél *Gyertya Mártó.*

gyúrotábla. — 1837: az ő Borházából bizonyos *gyuró táblát* ellopott volna.

JUHÁSZ JENŐ.

TÁRSASÁGI ÜGYEK.

Titkári jelentés 1929-ről.

Tisztelt Közgyűlés! Társaságunk folyóiratának, a Magyar Nyelvnek, XXV. évfolyamát zártuk le az elmúlt évvel. Negyedszázados tudományos munkásságunk tanúbizonysága a 25 kötet. A köteteknek változó, hol vastagabb, hol vékonyabb terjedelme azonban nem a tevékenységünkben időnként beálló felbuzdulást vagy elernyedést jelzi, hanem az elmúlt negyedszázad alatt hazánk sorsának változásaival mindenkor egyenes arányban változó anyagi erőinknek fokmérője. Társaságunk negyedszázad alatt végzett nyelvtudományi munkásságának értékét mai évi közgyűlésünk megnyitójában elnökünk, SZINNYEI JÓZSEF, méltatta. Mi titkári jelentéseinkben évről-évre Társaságunk vezetőségének amaz anyagi erők megszerzésére irányuló, fáradságot nem ismerő buzgalmáról számoltunk be. A tudományos munkásság irányítása mellett vezetőségünknek nem kisebb érdeme az, hogy fáradozásai árán ezen munkásság értékes eredményei Társaságunk folyóiratában kisebb-nagyobb terjedelemben, de megszakítás nélkül, még a legvélhetőbb időkben is napvilágot láthattak.

Társaságunk elmúlt évi tevékenysége is a tudományos munkálkodásunkról beszámoló felolvasó ülések tartásában és folyóiratunk kiadásában nyilvánult.

Negyedszázados hagyományainkhoz híven a nyári szünet kivételével a múlt évnek is minden hónapjában megtartottuk felolvasó üléseinket.

A január 22-én tartott XXVII. évi közgyűlésünket GOMBOC ZOLTÁN alelnök nyitotta meg „Mi a mondatlan?” című tanulmányával. Február 12-én PAIS DEZSŐ tett jelentést az akkor készülöben levő, azóta már megjelent „Ó-magyar Olvasókönyv“-ről, TREML LAJOS az oláh-szláv oklevelek magyar jövevényszavait vette számba, VITÉZ HÁZI JENŐ pedig az általa felfedezett 1498. évi soproni virágéneket mutatta be. Március 12-én ZOLNAI BÉLA a „Körmondat és tiráda“ című értekezését olvasta fel, JUHÁSZ JENŐ pedig a magyar *-ica*, *-ice* képzőt tárgyalta. Április 9-én GÁL JÁNOS irodalmi nyelvünk kialakulásának pszichológiai hátterét vizsgálta, JANICSEK ISTVÁN pedig az *Etil* és *Duba* folyóneveket magyarázta. Május 14-én Mészöly Gedeon „Stílustörténeti kutatás a nyelvtörténet szolgálatában“ címen tartott előadást. Június 11-én Németh Gyula a Magna Hungaria kérdésében végzett kutatásait mutatta be. Október 15-én Kaiblinger Fülöp a leíró nyelvtan problémáját fejtegette, Melich János pedig Anonymus hitelességét támogatta újabb adatokkal. November 12-én Szendrey Zsigmond köznevelői használt személyneveinket gyűjtötte egybe, Bárczi Géza pedig a *furmint* magyar bornév eredetét fejtegette. Végül december 10-én Moravcsik Gyula az onogurok történetéhez járult egy új adalékkal, Gál János meg „A reformáció irodalmának stílusforradalma“ című tanulmányából olvasott fel részleteket.

Folyóiratunk, a Magyar Nyelv, a múlt évben is 5 kettős füzetben, 25 íven jelent meg.

A súlyos nyomdai árak fedezésére rendes jövedelmeinken kívül

még az elmúlt évben is kénytelenek voltunk az állam segélyezését és a társadalom áldozatkészségét igénybe venni.

Hálás köszönetet mondunk azért beszámolóinkban a Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter Úr Önagyméltóságának, ki az 1928—1929. évre 1000 pengő államsegélyben, továbbá a Budapest Székesfővárosi Közlekedési Rt. Igazgatóságának, mely Sipőcz Jenő polgármester úr szíves közbenjárására 1000 pengő segélyben, úgyszintén a Takarékpénztárak és Bankok Egyesülete Elnökségének, mely 400 pengő segélyben, a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Elnökségének, mely 100 pengő, a Magyar Orsz. Központi Takarékpénztár Elnökségének, mely 50 pengő és a Vacuum Oil Company Rt. Igazgatóságának, mely szintén 50 pengő adományban részesítette Társaságunkat.

A M. Tud. Akadémia Főtitkárságának ezúton is őszinte köszönetünket fejezzük ki azért, mivel évi közgyűlésünk, havi választmányi és felolvasó üléseink alkalmából az üléstermeket rendelkezésre bocsájtotta.

Hálánk és elismerésünk szava illeti meg Budapest székesfőváros polgármesterét és tanügyi osztályának vezetőségét, nemkülönben Nyiregyháza, Kecskemét, Veszprém, Szeged s több más nagy vidéki városunk vezetőségét is, hogy kulturális működésünk támogatására iskoláik számára a múlt évben is több példányban előfizettek folyóiratunkra.

Új alapítóul a Budapest Székesfővárosi Közlekedési Rt. jelentkezett 200 pengő alapítvánnyal. Segítségünkre siettek tagtársaink és a művelt közönség is kifogástalanul befizetett tagdíjakkal, felülfizetéseikkel és kisebb adományaikkal. Tagdíjából és előfizetésekből 6859 pengő folyt be pénztárunkba.

Társaságunk tagjainak száma — sajnos — az elmúlt évben sem mutatta a régiebb években tapasztalható fokozatos növekedést. 1929. december 31-én volt 3 tiszteleti, 112 alapító és 386 rendes, összesen tehát 501 tagunk. Hazánk elszakított részein maradt tagtársainkkal a rendes érintkezés fonalát a múlt évben sem igen tudtuk felvenni. Csak kísérletezünk ez irányban.

Társaságunkat az elmúlt év folyamán súlyos veszteségek is érték. Négy alapító és négy rendes tagtársunkat ragadta el a halál sorainkból.

Alapító tagjaink sorából kidőlt Karácsonyi János címzetes püspök, nagyváradi nagyprépost, legjelesebb történetíróink egyike. Halálát nemcsak történeti, de nyelvészeti irodalmunk is mélyen gyászolja. Történetíróink közül kivételesen közel állt hozzánk, mint aki a nyelvtudomány eredményeit állandóan figyelemmel kísérte és felhasználta műveiben, sőt a régi magyar hely- és személynévmagyarítás terén — mondhatnók — úttörő munkát végzett. Ily irányú értékes cikkeivel folyóiratunkat is gyakran felkereste. A válságos időkben Társaságunkat anyagiilag szintén támogatta. Erdemeiről január 8-iki választmányi ülésünkön MELICH JÁNOS alelnökünk meleg szavakkal emlékezett meg. Alapító tagjaink közül elhunyt még VARGHA GYULA, a M. Tud. Akadémia másodelnöke, jeles költőnk, továbbá SZILY TAMÁS és STOLL ERNŐ.

Rendes tagjaink sorából elköltözött: RÁKOSI JENŐ nagy-névé publicistánk, KÖRÖSI SÁNDOR, a magyar-olasz kapcsolá-

tok bűvára, aki nyelv helyességi kérdésekben a Magyar Nyelv hasábjain is több kisebb-nagyobb cikkben nyilvánította véleményét, T ú r i M é s z á r o s I s t v á n, folyóiratunk szorgalmas tájsozgyűjtő munkatársa és B a r a e s K á r o l y.

Alapszabályaink a tagdíj megállapítását a közgyűlés hatáskörébe utalják. A folyó évi január 14-iki választmányi ülés határozata értelmében van szerencsém indítványozni, hogy az 1930. évre a tagdíj és alapító díj maradjon az eddigi 8, illetőleg 200 pengő. — Kérem a tisztelt közgyűlést, méltóztassék titkári jelentésemet tudomásul venni és a benne foglalt indítványt elfogadni.

JAKUBOVICH EMIL.

Jelentés az 1929. évi Szily-jutalomról.

Arra nézve kell javaslatot tennünk, hogy Társaságunk a Magyar Nyelv XXV. évfolyamában megjelent cikkek közül melyiknek ítélje a Szily-jutalmat.

Nem a mi feladatunk, hogy kifejtsük, mi a jelentősége nyelvtudományunkban folyóiratunk huszonöt évfolyamának. Mégis valamire rá kell mutatnunk ez alkalommal is. S ez az, hogy a Magyar Nyelv kötetsorozata nem egyéni munkálatok esetleges összetalálkozásából kerekedett halmaz, hanem javarészében tervszerű, egymásbakapcsolódó közös tevékenységnek, kölcsönhatásoktól megtermékenyült tudományos életnek az eredménye. Főképen ez az eleven együttesség nyilatkozik meg abban, hogy utolsó kötetünket nemcsak tudományunk régi művelői gazdagították értékes dolgozataikkal, hanem több figyelemre méltó közleményt hozhattunk, amelyeknek teljesen új nevek vannak aláírva. Örömmel és bizalommal várjuk tehát, hogy a huszonötéztendős mult és jelen után folyóiratunknak és vele a magyar nyelvtudomány-nak jövője is lesz.

Társaságunk és folyóiratunk irányító tényezőinek kezdettől fogva folytonosan gondjuk volt arra, hogy a Magyar Nyelv necsak tudományos vizsgálódások közlönye legyen, hanem nyelvünknek védelmét, fejlesztését szintén hivatásul tekintse. Előljárt ebben az, akinek Társaságunk megteremtésében, életrevalósága biztosításában oroszánrésze volt: SZILY KÁLMÁN. Tehát most, amikor huszonöt évfolyamunk befejezését ünnepejük, SZILY KÁLMÁN emléke iránt érzett kegyeletünknek nyomatékosabb formában azzal adjunk kifejezést, hogy a jubiláris kötetünkhöz fűződő Szily-jutalommal olyan természetű közleményt tüntessünk ki, amelyen nagynevű volt elnökünk érdeklődésének és vonzalmának különösen a középpontjában állott.

Ezt annál is inkább megtehetjük, mivel „Nyelvművelés” rovatunk számára NAGY J. BÉLA személyében újabban olyan munkatársat nyertünk, aki minden tekintetben hivatott arra, hogy sikerrel tevékenykedjék ezen a területen.

A nyelv védelmezésének, egyszersmind fejlesztésének a kérdései nem intézhetőek el a nyelv tudomán yi felfogásmód alapján, amely természetesen tényeket ír le, vagy okokat derít fel, de nem követendő szabályokat és tilalmakat állapít meg. A nyelvhelyesség szempontja, a nyelvi jelenségeknek értékelő szemlélete elsősorban társadalmi, politikai, irodalmi vagy egyéb a nyelvtudomány körén kívül eső — részben ösztönszerűen, rész-

ben tudatosan ható — tényezők eredője. Azonban nyelvtudományi tájékozottság, a nyelv fejlődésének tudományosan megalapozott ismerete nélkül általában nem lehet megtalálni az értékeléshez a helyes szempontokat. Csak aki e téren kellő iskolázottsággal rendelkezik, az bírja tisztán látni, hogy a törekvés, a nyelvállapot bizonyos igen gyakran önkényes törvények szerint megmerevütni, épen úgy hiba, mint a nyelv alakulását egyes személyek vagy kisebb-nagyobb csoportok szeszélyeinek és nem egyszer politikai célzatainak teljeseen kiszolgáltatni.

A nyelvörkődésre való hajlam meglehetősen általános, sajnos, főképen laikusok körében, akik a maguk úgynevezett „nyelv-érzéke“ számára a diktatura jogát követelve oszتانak életet és halált a nyelvi teremtményekre. — Éveken át hiába kerestünk olyan valakit, aki nemcsak érdeklődik a nyelvhelyesség kérdései iránt, hanem megbízható és rendszeres koncepciójú kalauzul állítható oda közönségünk elé. Így fordultunk NAGY J. BÉLÁHOZ, s ő törekvéseinket és szempontjainkat méltányolva készséggel vállalkozott a nehéz és hálátlan feladatra.

Az utóbbi időben több napilapunk tartja nyitva hasábjait nyelvhelyességi közlemények számára. A nyelv kérdések iránt való fogékonyságnak ilyen terjesztését és ébrentartását szívesen látjuk ugyan, azonban kívánatosnak tekintjük, hogy a nagy nyilvánosságba szétáradó vélemények szigorú megrostáláson menjenek keresztül, nehogy nyelvünk fejlődése szempontjából káros egyéni eredetű tévedések vagy túlzások kapjanak lábra és gyökerezzenek meg. Ilyen felfogásban írta meg NAGY a múlt évfolyamban „Nyelvművelő újságcikkek“ című sorozatát. A nyelvtörténetnek, a népnyelvnek, a nyelvi élet lehetőségeinek, a nyelvi jelenségekkel kapcsolatban érvényesülő stilisztikai mozzanatoknak, az irodalmi alkotásoknak kiterjedt és biztos ismerete, valamint a finom megkülönböztető érzék képesítik őt arra, hogy javalló és hibáztató észrevételeiben egyaránt mindenkor józanul ítéljen. Ehhez járul, hogy a nyelvhelyességre példát adva mondanivalóit valóban „helyes“, minden ízében ép, sőt hatásos nyelven adja elő. Mikor mindezt elismerjük, egyszersmind azt a reményünkét nyilvánítjuk, hogy továbbra is támogatni fog bennünket, s így folyóiratunkkal e téren is valóban eredményesen szolgálhatjuk a magyar nyelv ügyét.

Az előadottak alapján javasoljuk a választmány útján a tisztelt közgyűlésnek, hogy az 1929. évi Szily-jutalomban NAGY JÓZSEF BÉLÁNAK a Magyar Nyelv XXV. évfolyamában megjelent „Nyelvművelő újságcikkek“ című sorozatát részesítse, s a jutalmat öt tizkoronás aranyban meg egy Szily-Emlékben állapítsa meg. Budapesten, 1930. január 14-én. SZINYEI JÓZSEF elnök, GOMBOCZ ZOLTÁN és MELICH JÁNOS biz. tagok, PAIS DEZSŐ előadó.

LEVÉLSZEKRÉNY.

P. R. kérdi: Nem volna-e helyesebb rokonnépeink nevei közül a *votják*-ot *vottyák*-nak, az *osztják*-ot *osztják*-nak írni, hiszen a *zürjén*-ek nevét sem írjuk németesen *syrrjän*-nek, hanem a kiejtésnek megfelelően *zürjén*-nek (vö. orosz *zyrjáne* 'zürjének',

finn *syrrjäanit* 'ua.', német *syrrjänen*). — **Felelet:** Az akadémiai helyesírási szabályok szójegyzéke szerint *votják*-nak, *osztják*-nak kell írni a fenti neveket. Ha arra az álláspontra helyezkedünk, hogy e nevek az orosz *вотьяки, остьяки*, s nem az ebből lett német *Wotjaken, Ostjaken* átvételei, akkor az akadémiai helyesírási szabályok szerint *votyák* > *vottyák*-ot meg *osztják*-ot kell írunk. A nem-latin betűkkel író népek nyelvéből került neveket ugyanis magyarosan kell írni. K. P.

Kölesey Dezső írja: A MNy. XXV, 353 idézett 1470: *Naghzegh* szerintem nem *Nagyszék*, hanem *Nagyszeg*. Mégpedig abból következtetem ezt, hogy azon a tájon vannak *Hóttborzaszeg* és a Széchenyi-féle szabályozás óta a Tisza balpartján *Nagyszegeleje* nevű határrészek. Van arra *Várszeg* is. *Szék* nincs.

Pk. Ll., Váchartyán írja: PR.: MNy. XXVI, 159 felveti a kérdést, hogy nem lehetne-e a magyar *sima* szó latin eredetű. Ezzel szemben legyen szabad a Gombocztól MNy. III, 314 számbavett török megfelelés lehetőségét a következő összetételekkel megerősíteni: *šyma* 'sima; glatt' | *šymarmak* 'simává lenni; glatt werden, polirt werden' | *šymartmak* 'simítani, csiszolni; glätten, poliren' (BÁLINT GÁBOR, Kazáni nyelvtanulmányok) | csagatáj *šymalamak* 'simítani' (FEKETE ZSIGMOND, A magyar faj és művelődés eredete 590. l.) és *šymaly* 'felgyürrvén, felgyürekezővén' (VÁMBÉRY—BUDENZ, Abuska. Csagatáj szógyűjt.). — Sőt mongol összefüggés is kínálkozik: *si-mi-le-* (olv. *šimi-le-*) 'simogat, cirógat, hízeleg' (BÁLINT GÁBOR, Párhuzam a magyar és mongol nyelv terén).

N. T. írja: A déli szereti moldvai csángó telep egyik távoli, elszigetelt fekvésű faluja *Gyécsán* (ol. *Găiceana*). Mivel a falu tiszta magyar, határnevei is magyarok s tudomásom szerint régi alapítás, kérdezem, nem függ-e össze a neve a *Décse* személynévvel?

F—y Gy. írja: A napokban alkalmam volt közvetlen közelből megtapasztalni, hogyan keletkezhetnek új szavak és szólások tudákos félreértésekből. — A feleségem a fodrásznál volt, s hajmosás közben egyszer csak orrába csap, hogy ecetes vízzel mossák a hajját. Szokatlan lévén neki ez az új eljárás, megkérdezte, nem árt-e a hajnak vagy a fejbőrnek az ecetes víz. A hajmosó kisasszony azt felelte rá: „Mindjárt *átjátsum* a haját egy kis vízzel”, — s a szavaihoz kifejező gesztusköpen meg is libegtette az ujjait. A feleségemnek szegyet ütött a fejébe ez a furcsa műszó, s a fodrásztól eljövot hamarosan rájött az igazi értelmére. A nőmunkás vagy maga szerezte Bécsben magasabb szakképesítését, vagy valami olyan szakembertől hallotta a szót, aki Bécsben tanult ki. A *durchspülen* 'átöblíteni' német szót a dialektusos kiejtésben *durchspielen*-nek sejtették, s ezért fordították magyarra *átjátsum*-val. A szóbanforgó kifejezés alighanem csakhamar elterjedt műszavává fog válni a fodrásziparnak, vagy talán már azzá is vált.

Gulyás József írja: A TOLNAI VILMOS: MNy. XXV, 377 kérdezte *décbundá*-ra vonatkozó hely a Deutsche Schaubühne V. kötetében így van: „Es liegt ja alles voller Stiefel, Pistolen, Peitschen, *Capusen*, *Wolfspelzen* u. *Bärendecken* u. das Vorhaus steht voller Träger u. Packleute“ — a Grönland felé vonuló spanyol hadakról.

bgh. írja: A *komplexum* az utolsó években igen nagy szerepet játszik irodalmi, tudományos és közéleti nyelvünkben. — Az *egész kérdés-komplexum*-tól az *Oedipus-komplexum*-ig (mely utóbbit a freudizmusnak köszönjük) a *komplexumok* sáskahada lepte el beszédünket és írásunkat; az ember szinte csodálkozik, hogy régebben mikép tudtak *komplexumok* nélkül boldogulni. — Említést érdemel — bár reménytelen kísérlet volna, ha javítani akarnánk —, hogy *komplexum* olyan szó, mely voltaképen — *n i n c s e n*. Latinul csupán *complexus* van, s meglepő, hogy a németből véve át a szót, épen neutralizáltuk, — hiszen a helyes alakra is ráhibázhattunk volna. Ha a közélet s a hírlapok nyelvéből ezt a dudvát már nem lehet kiírtani, legalább a hazai tudomány nyelvéből kellene kiküszöbölni. Ha okvetlenül szükségünk van erre a n a g y szóra, használjuk a *komplexus* formájában.

N. írja: Az *in den Sielen sterben* szólásnak olyan magyar párját hallottam a minap, amely erről szóló multkori soraimban nincs felemlítve (MNy. XXVI, 159). Egy ernyedetlen munkás életű öregúr ezt mondta magáról: „Én már csak *a hámban fogok kidűlni*.” Úgy érzem, ilyet inkább csak önmagáról mondhat az ember; másokra, főképp előkelő személyekre alig alkalmazhatjuk e szólást, mert a lóról vett hasonlat nem valami megtisztelő.

Sz. P. írja: TIMÁR KÁLMÁN szómagyarázata a *falegény*, *fa-galamb* szóról (MNy. XXV, 376) juttatta eszembe, hogy Kolozsvárt jártomban az ottani főtéri farkasszobrot (Romulusszal és Remusszal) e néven hallottam emlegetni: *pléhkutya*. Hasonló körülmény termette ezt is, mint a *falegény*, *fa-galamb* szavakat.

G. J. írja: A régi jezsuita diáriumokban többször találkozni „*hodie ludus pragan*” szóval. Ez egy játéknak a neve, amelyet főképp farsangkor játszottak. Apor Péter is említi *prágány* alakban (l. Mon. Hung. Hist. II. Írók 430). Kérdem, mi lehet e szó eredete.

A. P.-nek Prágában: A *Nándorfejérvár* névről részletesen írt folyóiratunk V. kötetében MELICH JÁNOS és ECKHART FERENC, a Századok 1915. évi folyamában pedig ŠIŠIĆ FERDINÁND zágrábi egyetemi tanár.

A SZERKESZTÉSÉRT FELELŐS: MELICH JÁNOS ALELNÖK.

A KIADÁSÉRT: SÁGI ISTVÁN PÉNZZÁROS.

Királyi Magyar Egyetemi Nyomda Budapest, 1930. — (Dr. Czakó Elemér.)

MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT

XXVI. ÉVF.

1930. SZEPT.—OKT.

7—8. SZÁM

Makaróni nyelv és irodalom.

I.

„Zerkon jött be, külsejével, ruhájával, hangjával és latin, gót, hún szavakból összezagyvált beszédével mindnyájunkat felvidított és szünni nem akaró kacajra indított“ — ezeket írja Priskos Rhetor, Attila lakomájáról szóló tudósításában. A nyelvkeverésnek valóban mindenkor neveltető hatása van, minthogy a komikumnak egyik forrása az össze nem illő, egymással ellentétes, különmemű elemek furcsa egybeszerkesztése. Mosolyra készít Bessenyei Philosophusában Pontyi fiskálisának latin jogi műkifejezésektől hemzsegő levele: „Ezen *expressusom* által épen *favorabilis, occasio praesentálván* és *insinuálván* magát, nem akartam elmulatni, hogy az urat *cum summo respectu* ne *reveredjlam*...“ Hasonlók Gvadányi falusi nótáriusának latin, francia, német szavakkal teletűzdelt versei, melyekkel kora zagyva beszédét gúnyolja.

Az a felemás nyelvű búcsúztató, melynek fél sorában az özvegyen maradt férj magyarul siratja feleségét, másik felében latinul visszájára fordítja a magyar félsorok értelmét:

Megholt feleségem: *Satis tarde quidem,*
Oda reménységem: *Debuisset pridem.*¹

¹ Legrégibb, eddig nyomtatásban meg nem jelent szövegét GÁLOS REZSŐ találta a pannonhalmi főmonostori könyvtárban (10a E⁸/₁ sz. kézirat 56. lapján, 1796 tájáról); az ő szívességéből közlöm itt az egészet:

Megholt feleségem	satis tarde quidem
oda reménységem	debuisset pridem
Jó gazdaszony volt	cuncta dissipavit
De kár hogy meghala	plura perpotasset
Oh szomorú halál	cur tarde venisti
hogy vetted el tőlem	hoc optassem pridem
Jaj szomorú ohra	nunc mihi illuxit
szivemnek bus napja	hodie efluxit
En ötlet szeretem	ut agneles necem
Soha meg nem vertem	ter quater per diem
Szépen laktam vele	ut canis cum fele
ételem italom	mixta erat felle.
Jó torka volt néki	ad anforam plenam
soha nem érezhetta	si sensit vacuum
Szépen ő éneklet	ut in sylvis aper
bort soha nem ivot	ut flumina anser
Ha visza jühetne	quod avertat Deus
bőtölnék imette	si deesset cibus
Meg bötsülném ötett	criminum fustibus
meg tsokolnám ötett	criminum fustibus

Hasonló már a XVII. század végéről származó, negyven versszaknyi *Cantio elegans* a Vászárhelyi Daloskönyvben:

<i>Ut auceps solet</i>	madarakat fogni,
<i>Gracili avena</i>	lépvesszőket hánni,
<i>Modulis serenis</i>	embereket fogni,
<i>In profundum maris</i>	meríteni s ölni... ¹

Régóta s ma is járja az a mondás, mellyel az ebédre, vacsorára későn jövőt fogadják:

Tarde venientibus ossa,
Annak is a rossza,

Mindenki előtt ismeretes a tévesen makaronikumnak idézett Petőfi-vers, Diákpályám:

Diligenter frequentáltam iskoláim olykoron,
Secundába pónált mégis sok számár *professorom.*

Ilyesféle felemás nyelvű magyar vers van más nyelvvel is elegyítve; például törökkel a XVI. századból származó vegyes tartalmú kódexben, melyben Divinyi Mehmed bájos „Madzsar türki“-je is fennmaradt:

En nem bántom te kegyelmed; jöszte szívem énelem!
*Csekmeszun hidszanill dzsân ü dil derd ü elem.*²

Gyakori vegyülést találunk a tóttal. BÉKÉSI CONCILIA EMIL a Pannonia megvételéről szóló énekkel kapcsolatban idéz egy tót történeti éneket, mely a fehér ló révén elvesztett országot siratja:

Cserveni kantár, bieli kony,
Oda van az ország, *bozse moj!*³

Mikszáth szövege szerint a Beszterce ostromában (jub. kiad. 73):

Cserveni kantár, bjeli kvony!
Predav szom ország, Bozse moj!

El megyek templomban	abibo propinam
imatkozok érte	ebibam mediam
Jaj mit tselekedjem	queram juniorem
'smagamatfelakasztom	ducam pulchriorem

A tartalom szakadozottsága, a verspárok nem mindig kellő megfelelése, a rímek egyenlensége arra mutat, hogy valamely régiebb szöveg romlott alakjával van dolgunk. Rövidebb, de kerekébb változatát, az előbbi szövegtől eltérő sorokkal is, találjuk SZIRMAY ANTAL, Hungaria in parabolis 2. kiad. 164. l. (1807.). Majd ERDÉLYI, Népdalok II, 255 (1847.); SZIGLIGETI belevette Liliomfiába (1849. dec. 21.). Más szövege dallammal: SZINI KÁROLY, A magyar nép dalai (1872.) 198. szám. — Az Űstökös 1861. febr. 16-i számában a magyar ember áll egy koporsó mellett, melynek felirata: „Reichsgesetz. Szül. 1849, megholt 1860“, alatta a „Megholt feleségem“.

¹ RMKtár XV. 129. szám.

² Bécsi nemzeti könyvtár; RMKT. VIII, 463—4. l.

³ ABAFI: Figyelő II, 87; — vö. változatait: KOLLÁR, Národnie Zpie-wanky 1835. II, 102, 395, 470.

Ugyanott idézi az ismert tót-kuruc nótát:

Mikor még én kuruc voltam Rákóczi *vojnában*,
Jártam szattyánból varrt *cserveni* csizmában . . .¹

A „Három alma meg egy fél“ nótájára éneklik ezt a magyar dalt:

Edes kedves Juliskám
Drágalátos *dušickám*,
Nem hagyak el, *nye mozse*,
Légy az enyém, *daj Bozse!*²

Oláh-magyar keverék a kuruc-korból származó erdélyi hajdú-tánc hatodik versszaka:

Majre-csajre Molduváre,
Fut Havasalföldre,
Ungur-bungur — amaz rumuny
Sátorát fölszedte,
Szatuj máre — pita najre
Nincs pinz az ebverte.³

Egy szászvárosi közlemény szerint:

Styi tu draga! Tied voltam,
De már nem vagyok;
Pintu tyine na ma argye
Meg sem is halok.
Nincs az erdő bekerítve,
Szloboduj drumu,
Ki lehet belőle menni,
*Nuj boj gye rindu.*⁴

Aradi kisdíák koromban gyakran hallottam ezt:

Sose láttam az oláhnak nagyobb virtusságát,
Ungye mére la padure, felakasztja magát.

Nagyon sok ilyesféle maradt német-magyar keveréknyelven. Mikor Pest polgársága még német volt, a lakásadók lányai a kosztos diákokról ezt énekelték:

Háromszor egy héten *hat der Student frei*,
Akkor viszi végbe *die grosse Lumperei*.

A Pozsonyban német szót tanuló magyar diákok ezzel bizonyították tudásukat:

Kanál: *Lefft*,
Kristóf: *Steffl*,
Asszony: *Frau*,
Disznó: *Sau*.

¹ THALY, Adak II, 374. — Ilyen tót-magyar egyveleget közöl már a Magyar Kurir is 1794. I, 159.

² SZÍNI 146. sz.

³ THALY, Adal. II, 95 szerint 1705-ből.

⁴ Vas. Újs. 1858 : 592.

Hasonlóképen magyar népdalok felemás fordításával, melyek különösen a szepesi gimnáziumokban járták:

Hortobágyi pusztán *blast der Wind,*
 Szegény juhászlegény *lauft geschwind,*
 Hová lett a nyája: *hat verkauft,*
 Hová lett a pénze: *hat verzauft.*

Arany a Nagyidai Cigányokban Csóriék bús nótáját mondatja cigány-magyar keverékben:

Fáró hesz! Fáró hesz!
Alé moré! már hogy lesz?
 Meg se halsz, csak megdeglesz.

Van többnyelvű keverék is, mint a Felvidéken szerte énekelt:

Kis szivem, kis szivem, *was has du gmacht*
 Nye mo z sem aludni *die ganze Nacht,*
 Ha pedig aluszom *träum ich von dir,*
 Gondolom dusicskám *du bist bei mir.*

Szirmay Antal Hungaria in parabolis-át így zárja le (1807. 171. l.):

Finis, Konyec, Ende 's Vége!

Ennek változatát a hetvenes évek végén a kiskárpátaljai Modoron elemi iskolás irkákba így írták a tanév bezártakor:

Finis, Konec, Vége, Ende,
 O wie froh sind meine Hände!

Debrecenben, a múlt század elején szerte énekelték a diákok a kollégium egyik tanárát csúfoló verset:

Debrecen a híres város,
 Professor ott a csapláros!
 Diri diri dongó — ihajla!
 Diri dongó!

Erre a tanács rendeletéből

Debrecenben kidobolták,
 Hogy a *Dongót* ne danolják!
 Csak azért is dongó — ihajla!
 Diri dongó!

A rövidéletű *Dongó* nevű élclapban (1861.) ezt tizenhárom nyelvre lefordították, azaz ferdítették; például kínai nyelven így szólt:

Debrecin fu bumm ebadta.
 Ding-dongó ne csinádratta,
 Csiri-biri dongó — ihajla!
 Diri dongó!¹

*

¹ A nóta keletkezésének körülményeit nem ismerem; a debreceniek biztonnyal emlékeznek rá. Tudtommal legrégebb lejegyzése ERDÉLYI, Népd. III, 108 (1848.); dallama SZINI 173. szám.

Nem szaporítom a példákat, melyeknek se szeri, se száma. Régi írott nótáskönyvekből, feljegyzésekből, folyóiratok és hírlapok elsárgult lapjairól tízszer ennyit lehetne összeszedni.¹

E mutatványokat csak azért idéztem, mivel rá akartam mutatni egy tévedésre, melyet a komikus célú nyelvkeverés megítélése körül tapasztalni. Idegen szavaknak anyanyelvű szövegbe való vegyítése nem makaronizmus; valamint az sem, ha valamely versben a sorok vagy a félsorok felváltva más nyelvűek. Téved ebben már régebben a makaronizmusokat először tárgyaló TORKOS SÁNDOR, a Pallas s a Révai Lexikon illető cikke; de téved ARANY JÁNOS is, aki a Koszorúban (1863. I, 167) említi: „Nem került el figyelmünket Torkos S.-nak az »Ország« tárcájában megjelent értekezése a magyar »macaroni-költészettről«, mely irodalmunkban tudunkra most van először tárgyalva; de bővebben akarunk szólni hozzá. Most, az időből kifogyva, egyszerűen annyit jegyzünk meg, hogy T. úr igen kiterjeszti a macaroni-vers fogalmát, ha olyan költeményeket is aláhúz, melyek szerzője *szükségből*, vagy mivel a *közélet nyelve* úgy kívánta, használ egy-egy idegen, azaz legtöbbször *latin* szót. Ha például a *Siculicidium*² ez egy szóért macaroni-vers: akkor *Zrinyi* minden költeménye az lesz. Ellenben jó példa a macaroni-versre a »Diligenter frequentáltam« kezdetű költemény Petőfitől.“ — ARANY igen helyesen kirekeszti az egy-egy latin szó miatt helytelenül *makaroni*-nak nevezett szöveget; de valószínűleg nem ismervén történetét, Petőfi versét annak veszi. Hogy miért nem foglalkozott vele bővebben ígérete szerint, annak egyebek közt az is lehetett az oka, hogy irodalmunkban kevés példát talált rá. — Téved DAMIÁN ISTVÁN is, idézve néhány oláh-magyar felemásnyelvű verset (Adatok a magyar-román kölcsönhatáshoz: NyF. LXII, 59). — Hibás WALTER JÁNOS meghatározása, mikor a makaróni-nyelvet egyszerűen különféle nyelvek vegyülékének mondja (a „Gaudeamus“ című jókedvű könyvben I, 90 — Szent István-T. kiad. 1925.). Nem egészen szabatos ECKHARDT SÁNDOR meghatározása sem, mely szerint a fentebb idézett, Vásárhelyi Daloskönyv CXXIX. számú verse makaroni-költemény (EPHk. XLII, 27). — Hibásan azonosítja VÁRADI ANTAL Molière Képzelt betegéhez írt jegyzetében a makaronikumot a konyhalatinsággal (MKTár.

¹ Sokat találunk TORKOS SÁNDOR és SZINNYEI cikkeiben; l. a dolgozat végén az irodalmat.

² Ez a híres mádefalvai nóta (ERDÉLYI, Népd. II, 335), melynek minden versszaka végén a *Siculicidium* szó áll; ez pedig nem egyéb, mint chronogramm, melyben a szó betűinek latin számértéke összegezve megadja az esemény évszámát: SICVLICIDIVM = MDCCLVVIIII = 1764., mikor Bukow osztrák tiszt, „a székeleyek hóhéra“, halomra ölette a székeleyeket, akik a katonai határőrség szervezése ellen kérvényt akartak felterjeszteni Mária Teréziához.

356. sz. 111. l.). — SZIGETVÁRI IVÁN (A komikum elmélete 282. 1911.) tágabb és szűkebb értelemben vett makaronizmusról beszél; tágabb értelemben nevezvén bármilyen nyelveverésből származott szöveget (helytelenül); szűkebb jelentésben azonban a helyes meghatározást adja, melyről alább lesz szó. — Nemrégiben egészen röviden magam is foglalkoztam e kérdéssel, csupán a lényegét jelölve meg (MNy. XVI, 142).

Most, amennyire a magyar nyelv és irodalom érdeke megkívánja, részletesebben fejtem ki a tudnivalókat; ismertetem a legfontosabb külföldi elméleteket és emlékeket, a magyarokat pedig lehetőleg teljesen.

*

Irodalmunkban a valódi makaronizmus nem tartozott a szokott stílusformák közé, ezért nem is fejlődhetett elmélete sem. A maga talaján, elsősorban az olasz irodalomban, majd a franciában, angolban, németben stb. egyes korokban nemcsak divatja volt, hanem a múltó irodalmi jelenségeken felülálló, a maguk nemében klasszikus alkotásokat is termelt, melyekben a makaroni-stílus tisztán kifejlődött. Ezért azokhoz kell fordulnunk, akik ott szakszerűen foglalkoztak vele, irodalmát egybegyűjtötték és elméletét tisztázták.

A világirodalomban ketten vannak, kik az irodalom e furcsa és bohó termékeihez a tudomány komoly módszerével közeledtek: a német F. W. GENTHE s a francia OCTAVE DELEPIERRE.¹ A német a filologus szorgalmával és alaposságával, a francia a bibliofil rajongásával, aki ez általában igen ritka könyveket és nyomtatványokat gyűjtötte és számon tartotta, de ezenfelül tudományos felkészültséggel foglalkozott is velük. E kettőnek köszönhetjük a makaronizmusról való ismereteinket; mások csak kielégítő adalékokat szolgáltatnak hozzá, legfeljebb még OSKAR SCHADE számítható az eredetibb kutatók közé. Az említett szerzők a makaroni-irodalom emlékeiből vonják le meghatározásukat, rámutatnak a megelőző irodalom helyes és helytelen megállapításaira s pontosan elkülönítik a makaronizmust a hozzá hasonló, de nem azonos stílusoktól.

GENTHE mindenekelőtt elválasztja a konyhalatinságot (latinum culinarium) a makaronizmustól (Gesch. d. m. Poesie 63). A konyhalatinság az anyanyelv eszejárása szerint, sokszor betű szerint lefordítja szólásait és szerkezeteit, szó- és mondatkötéseit latinra. Ezt nálunk huszárlatinságnak, barátlatinságnak, kuriális latinságnak (mert a nemesi kúriákban beszéltek) nevezték. Így írt már Anonymus, aki például a Gesták VIII. fejezeté-

¹ Részletes könyvészeti idézés a dolgozat végén.

ben ezt mondja: „tonsa capita Cumanorum mactabant tamquam crudas cucurbitas“, azaz 'a kúnok nyírt fejét vágták mint a nyers tököt'. Ilyenek még: *Hogy van uraságod? ~ Quomodo est dominatio vestra? — ebanyja! ~ canis mater! — üsse kő! ~ feriat lapis.* Ide tartozik gimnázistáink ma is hallható párbeszéde: *Lapis ignis?* (Kő tűz?) *Gratias, iam coelum!* (Köszönöm, már ég.) — A makaronikus író másként jár el: „... sein Latein kann selbst zierlich sein und die Wörter, welche er aus der Muttersprache in seinen Styl aufnimmt... erhalten nur Lateinische Formation und Endung, wodurch ausserst unbefangen das fremde Wort für ein Lateinisches ausgeprägt wird.“

DELEPIERRE is így határozza meg. Előbb bemutat szemelvényeket a konyhalatinságból, aztán így folytatja: „Il est évident que dans tous ces écrits on a fait usage de ce qui s'appelle communément le latin de cuisine. L'écrivain macaronique procède autrement. Il prend les radicales dans la langue maternelle et y ajoute une terminaison et une flexion latines... le pédantesque soumet le mot latin aux formes du langage vulgaire, tandis que la macaronée assujettit le mot vulgaire à la phraséologie et à la syntaxe latine.“ (Macaronéana [1852.] pag. 14. és 19.)

SCHADE kimutatja, hogy a pusztá szókeverést makaronikumnak nevezni tévedés: „... jene Definitionen beruhen auf Irrtümern. Die makaronische Poesie hat vielmehr zur Grundlage ihres sprachlichen Materials immer das Lateinische, das dann mit nachgemachtem Latein aus den Wörtern einer anderen Sprache (je nach der Nationalität des Dichters) versetzt wird: an diese Wörter werden lateinische Endungen gehängt und sie werden dann wie lateinische decliniert und conjugiert, man beobachtet möglichst die lateinischen Constructionen und selbst die Gesetze der lateinischen Metrik, sofern es thunlich, wenigstens scheinbar.“ (Zur mak. Poesie 411.)

A kevertnyelvű stílusfajok pontos elemzése s az itt idézett szaktekintélyek szerint tehát ezt a meghatározást adjuk:

Makarónizmus az a nyelvkeverés, mely az anyanyelv szóelemeit a latin grammatika végzeteivel (képzőivel és ragjaival) látja el, s mint latinokat a latin syntaxis (esetleg metrica) szabályai szerint helyezi bele latin szövegbe. Tehát nem szókeverés (mint az idézett felemás nyelvű versek), sem szószerinti fordítás (mint a konyhalatinság, stílus curialis), hanem alak- és szerkezetkeverés, grammatikai és szintaktikai hibridum. Meg kell tehát különböztetnünk makaróni-szavakat (alakkeverés) és makaróni-stílust (mondattani keverés), azaz makaróni-szavaknak latin szövegbe való beágyazását.

Ha mármost ebben az értelemben a latin nyelv körén túl is bővítünk a fogalmazáson (minthogy az irodalom számos példát mutat), akkor makaronikus az anyanyelv minden szava, melyet idegen nyelvtan szerint képezünk és ragozunk, röviden: idegen nyelvtan alkalmazása az anyanyelv szótárára; makaronikus stílus e szavaknak ugyanez idegen nyelv mondatszerkezeteibe való illesztése. Lehet tehát a latin-magyar makaronizmuson kívül: görög-magyar, olasz-magyar, spanyol-magyar stb. Így írt görög-latin makaronikumot már a IV. századi Ausonius (a bájos Mosella írója): „juvenάλιος ἴδιρος . . . véκταρ vinoio bonoio“¹, ahogy mi annak idején első görög tudásunkkal büszkélkedtünk: „hoi vereboi en bokroisz csiripúszin.“

*

A makaronikumok igazi termő talaja a tudós humanizmus, hazája Olaszország, nevét is ez adta: poesia *macharonica*, *maccaronica*, *macheronica*. A név eredete azonban nincs tisztázva. Némelyek szerint: *maccarone*, *macrone* 'nagyfejű, ostoba ember'; *macheronico* 'otromba nehéz'. Ez azonban kevésbé illik a makaronikus költészet egészére; nem veti meg ugyan az alsó komikum eszközeit sem, de másrészt sokszor fennszármnyal a költészet leglégiésebb magaslatain. Meg aztán legvaskosabb példáiban sem szól sohasem a műveletlen emberhez, hanem épen a nagyon is tanult, latinul tudóhoz, az irodalom ismerőjéhez, aki értékeli a makaronikumban rejlő paródiát, burleszk élcet. Az olaszok legkiválóbb makaronikus költője, Teofilo Folengo, makaronikus álnéven Merlinus Coccaius így magyarázza:² „Ars ista poetica nuncupatur Ars Macaronica a macaronibus derivata, qui macarones sunt quoddam pulmentum, farina, caseo, butyro compaginatam, grossum, rude et rusticanum. Ideo Macaronica nil nisi grossedinem, ruditatem et Vocabulazzos debet in se continere. Sed quoniam aliud servandum est in Eclogis, aliud in Elegiis, aliud in heroum gestis diversimode necessarium est canere. — Fuit repertum Macaronicon causa utique ridendi.“ Tehát vaskos, parasztos, mint a vajjal, sajttal jól megkevert tészta, mely az olaszok nemzeti eledele. Ámde maga Folengo rációfol meghatározására, mikor a magasabb műfajokat is említi, melyekben másként kell énekelni. Én szintén hajlandó volnék a nevet a *makaróni*-ételtől származtatni, de nem a „vaskos, esetlen, parasztos“ értelemben, hanem mint keveréket, a *reverenda latinitas* s a *lingua vernacula* elegyét, melyben mindenféle van, mint az osztertiák makaróni-ételében.

(Folytatjuk.)

TOLNAI VILMOS.

¹ G. GERBER, Die Sprache als Kunst. 1885. II, 370.

² GENTHE 71.

A székely és csángó mondathanglejtés.

A mondathanglejtés formái a nyelvi kifejezés módjai szerint csoportosíthatók legtermészetesebben. A nyelvi kifejezésnek két módja van: a kérdés és a közlés.

A kérdés két fájának, a kiegészítendő és eldöntendő kérdésnek más-más jellegű hanglejtéséhez határozott jelentés fűződik, mely világosan elválasztja a kétfajta kérdést egymástól és a közléstől.

A közlés hanglejtése a magyar nyelvterület tekintélyes részében a közlés kétféle természete szerint más-más jellegű. — A közlés ugyanis lehet általános értelmű, személytelen közlés, amelyet nem határozott személyhez, beszélgető társhoz intézünk. Ilyen természetű közlés pl. a szóbeli hirdetés, szónoklat, előadás, ima, az előszóval előadott mese, elbeszélés. Az ilyenfajta közlés ereszkedő hangmenetekből van összetéve. A személytelen közlésben ezen a hanglejtésen ejtünk minden közlő mondatot, akár kijelentést, akár felszólítást, akár óhajtást tartalmaz. — A közlésnek azonban még egy másik faja is van: a párbeszédes közlés, vagyis a határozott személyhez, beszélgető társhoz intézett közlés, melynek a magyar nyelvterület tekintélyes részében a személytelen közléstől eltérő, saját hanglejtése van. Nemcsak hanglejtés, hanem a hozzáfűződő hangulat tekintetében is különbség van a kétféle közlés között. A személytelen közlés komolyabb, sokszor ünnepélyesebb jellegű, a párbeszéd meghittebb, bizalmasabb természetű. Hangulatrontás volna pl., ha a pap az imát a párbeszédes közlés bizalmas, diskuráló modorában adná elő.

A kétféle kérdés és a személytelen közlés hanglejtése lényegében az egész magyar nyelvterületen egyforma. A köznyelvben ez a három hanglejtésforma játszik fontos szerepet. Ott a párbeszéd is lassanként a személytelen közlésnek ereszkedő hangmenetekből álló hanglejtését veszi föl. Tapasztalatom szerint azonban ott, ahol az élénk párbeszéd sajátos népnyelvi hanglejtésformája megvan, a műveltek nyelvében is divatos. A tősgyökeres debreceni, szatmári, nagykállói művelt magyar ember az élénk párbeszédben ugyanazt a hanglejtést alkalmazza, mint a nép. Székely származású ismerőseim párbeszédében a székely párbeszéd hanglejtése tükröződik. Egressy Gábor anyanyelvének palócos mondathanglejtését akarta a magyar színpadi párbeszédekben meghonosítani.

Egyik tanulmányomban a szatmármegyei szamosháti nyelvjárás összes hanglejtésformáit összegyűjtöttem, használatuk körét megrajzoltam (MNYTK. 22. sz. és MNY. XXI, 1, 159, 247; l. még MNY. XXII, 106).

A szamosháti nyelvjárásban a kétféle kérdés és a személytelen közlés hanglejtése lényegében megegyezik a köznyelvi formával.

A kiegészítendő kérdés magas hangon kezdődik, a második szótagban nagy hangközzel mélyre esik, a következő szótagokban pedig lassan, fokozatosan ereszkedik, míg az utolsó szótagban eljut az alaphangig:

Hova akarsz menni?¹ — **Mennyi pénz van nálad?** — **Mit akarsz avval a bottal?**

Az eldöntendő kérdés emelkedő hangmenettel indul, az utolsóelőtti szótagon magasra emelkedik, az utolsó szótagon pedig az alaphang mélységére esik:

Sütöl szombatonn?¹ — **Nem láttátok a pipámat?** — **Behozzam az üveget?**

A közlő hanglejtésnek a szamosháti nyelvjárásban két faja van. Egyik az elbeszélésekben, mesékben, hirdetésekben szokásos személytelen hanglejtés, amely ereszkedő hangmenetektől van összetéve, utolsó hangmenete alaphangon végződik:

Hu· vóút, | hun· ne vóút, az | óu·perenciás tengeren is | tul· | vóút· eccer ety | ki·ráj. An·nak vóút | há·ro | fi·ja.²

A párbeszédes hanglejtésnek a Szamosháton két formája van a szerint, hogy a mondat állítmánnyal végződik-e, vagy más mondatrészszel.

Ha a mondat állítmánnyal végződik, hanglejtése a következő: hangmenete ereszkedő az utolsó szótagig, az utolsó szótagon a hang magasra szökik. Ezt a hanglejtésformát neveztem említett tanulmányomban szökőzárású hanglejtésnek. Előfordul mindenféle közlő mondatban, akár kijelentést, akár felszólítást, akár óhajtást tartalmaz:

Be·szélgetni vóutam: — Mik· is haza kerültünk: —
Ős·sze ne zavarjátok: — I·de is szalmát hincsetek: —
Bár·hazajönnének:

Ha nem az állítmány, hanem más mondatrész zárja be a mondatot, a hanglejtés így alakul: ereszkedő hangmenet az utolsóelőtti szótagig, az utolsóelőtti szótag hangja magasra szökik, az utolsó szótagé pedig az alaphang mélységére esik.

¹ Pontos rajzukat l. „A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái“ c. tanulmányom 25., ill. 23. lapján.

² A személytelen közlés hanglejtésének rajzát l. idézett tanulmányom 21. lapján.

Ezt a formát neveztem esőzárású hanglejtésnek.¹ Ez is előfordul mindenfajta közlésben:

Ho-zott vagy három kis ha:lat. — Job·ban köt tülle az ugor:ka. — Nem· sok jóyt tanulsz: ott. — Tes·sék adni egy véka má:lét. — Bár· mekhálgatná a jó Is:ten.

Az itt bemutatott kéttípusú párbeszédes hanglejtés a magyar nyelvterületnek tekintélyes részében megvan. A saját tapasztalatom szerint megvan egész Szatmár megyében, a tiszaháti és ugocsei nyelvjárásban, megvan Beregben, a Nyírben és a Hajdúságban. Hogy a palóc nyelvjárásban Miskolc környékén megvan, azt már EGRESSY GÁBOR bizonyítja. MOLE CZ BÉLA az Alföldön észleli e két hanglejtésformát.

*

Régóta vágytam reá, hogy az északkeleti magyar nyelvterületen észlelt mondathanglejtési megfigyeléseimet más magyar nyelvterületek mondathanglejtésével összehasonlítsam. Különösen a székely mondathanglejtés érdekelt, amely sajátosságaival mindenkinek első hallásra feltűnik. Végre 1928 nyarán megjött a várt alkalom, s a csíkmegyei Szárhegyen megfigyelhettem a székely mondathanglejtést.

Megfigyelésem szerint a székely mondathanglejtés a kérdést és a személytelen közlést illetőleg lényegében meg egyezik a köznyelvi formákkal.

A kiegészítendő kérdés-típus itt is ereszkedő hangmenetű s nagy hangközben játszódik le:

Mit hoztál? — Mikor vót ott? — Kié ez a jószág?

Az eldöntendő kérdés itt is emelkedő hangmenetű az utolsó szótagig, mely az alaphang mélységére esik:

Nem vótál ott? — Neki kellett váltani? — Nem mennek az ökrök után?

A közlés személytelen formája is teljesen meg egyezik a köznyelvi típussal, vagyis ereszkedő hangmenetű szakaszokból áll:

Az e-lőljáróságot, | min·dent, | fi·zettek a | kö·zözs-ből. — Ka·tona vót | La·jos is, | Fer·kő izs, | Ba·lázs is.

A székely hanglejtést minden másfajta magyar hanglejtéstől a közlő hanglejtés másik formája: a párbeszédes hanglejtés különbözteti meg. Erre vonatkozik mindaz a megjegyzés, mely eddig a székely „éneklő hangsúly“-ról a

¹ A szökő- és esőzárású hangmenet rajzait l. idézett munkám 31. és 33. lapjain.

magyar nyelvtudományi irodalomban elhangzott. BUDENZ JÓZSEF már 1860-ban megállapítja róla a következőket: „ott a 'szóbeli' hangsúly a magyarországgal egyező, azaz a szónak első szótagját illeti. De igenis van egy sajátlagos 'mondatbeli' hangsúly, ha szabad így nevezni, mely nem a' szót mint szót, hanem a' mondat végét illeti. Divatos különösen rövid mondatoknál, midőn azok némi indulattal és élénkséggel ejtetnek, s nem egyéb, mint valamely interjectioszerű hangicsáló hangemelés. Néha a szó végét, melyet talál, meg is nyújtja. »Jó szívvel. Ugy bizony. Vásárhelyt van tán.« (Magyar Nyelvészet V, 353—4.) Mindazok, akik BUDENZ után hozzászólnak a kérdéshez, csak az ő észrevételeit ismétlik. Legrészletesebben BALASSA JÓZSEF szól a székely éneklő hangsúlyról (Nyr. XIX, 72—3), de fejtegetéséből pozitív ismeretünk csak annyi, hogy a székely „a mondat utolsó szótagján emeli a hangot“. BALASSA fejtegetésének két nagy hiánya van: hogy példák nélkül szűkölködik, és hogy nem jelöli meg, minő mondatfajokban hallható a székely éneklő hangsúly. Csak növelik a zavart VERESS FERENC zágoni születésű tanártól kapott példái (Nyr. XIX, 176), melyek között közlő és kérdő mondatok vegyesen fordulnak elő. STEUER JÁNOS hoz a zavarba némi világosságot, midőn megismétli BUDENZ megjegyzését, hogy ez a hanglejtés „az élénk beszédben, eleven előadásban használatos“ (Nyr. XIX, 318), s egy eredeti megfigyelésről tanuskodó példát is idéz.

Megfigyelésem szerint a székely párbeszédes mondat-hanglejtést egyéb magyar hanglejtésformától két sajátosság különbözteti meg: a hangmenete és a zárása. A székely párbeszédes hanglejtés hangmenete ugyanis egyenletes magas kezdetű, vagyis a kezdő szótag hangmagassága nem esik le a második szótagon, mint másutt, hanem több szótagon keresztül változatlanul megmarad, csak a hangmenet vége felé esik le. Ez a hangmenet a párbeszédes hanglejtés sajátossága ugyan, de élénk beszédben a kérdés és személytelen közlés hanglejtésében is előfordul. A másik sajátossága a székely párbeszédes hanglejtésnek az, amelyet BUDENZ is észlelt: hogy a mondat utolsó szótagjában fölemeli a hangot.

Aszt es tudom: — A-ra es jártam: — Nem hejeszélte: — E-rőzs gazda embër vót: — Mjn-dënnap eszëmbë jut:

Ez formailag megfelel a szamosháti szökőzárású mondat-hanglejtésnek. A fenti mondatokat — leszámítva az egyenletes magas kezdetű hangmenetet — a Szamosháton is szökőzárással ejtenék, mert mindenik állítmánnyal végződik. Csak-hogy a székely beszédben a hanglejtés változatlanul szökőzárású marad akkor is, ha a mondat nem állítmánnyal, hanem más mondatrészszel zárul:

Sza-bó Márton lövé még: — Ne-jőjjenek bé ide: — Es-ment még kellett falazni: — O-jan uram vót Dezső Simon:

Ez utóbbi mondatokat a Szamosháton esőzárással ejtenék.

Tehát, amint látjuk, a székely párbeszédes hanglejtést egyenletes magas kezdetű hangmenet mellett szökőzárás jellemzi, vagyis az utolsó szótag hangjának felszökése. Mégpedig ez a szökő zárás nemcsak az állítmányos mondatvég jellemző vonása, mint a Szamosháton, hanem akkor is az zárja be a hanglejtést, ha a mondat nem állítmánnyal, hanem más mondatrészrel zárul, mely esetben a Szamosháton eső zárás fejezi be a hanglejtést.

A székely párbeszédes hanglejtés a fenti formájában, vagyis egyenletesen magas kezdetű hangmenettel és szökő zárással tudásom szerint egész Erdélyben csak a Székelyföldön van meg.

*

1928 és 1929 nyarán alkalmam volt a moldvai csángók közt is felejtethetetlen benyomásokat szerezni. Különösen nyelvi téren igyekeztem tapasztalataimat kiterjeszteni. Igen érdekelt a csángó hanglejtés már azért is, hogy a szókincsben eléggé tapasztalt idegen befolyás nem férközött-e be a hanglejtésbe is. Örömmel tapasztaltam a hanglejtés érintetlen magyar voltát. Legtöbbet Bogdánfalván időztem, de megfordultam másutt is a Szeret mindkét partján.

A hanglejtésre vonatkozó tapasztalataimat a következőkben foglalhatom össze.

A kiegészítendő kérdés a moldvai csángóknál is olyan, mint más magyar nyelvterületen, vagyis ereszkedő hangmenetű:

Kinek még aggyak egy virágocskát? — Mit csántok tik ott?

Az eldöntendő kérdés hanglejtése is megegyezik a rendes köznyelvi hanglejtéssel, vagyis emelkedő hangmenetű, az utolsó szótagon eséssel:

Nyugusznak még? — Hát nem kell vala? — Még nem vetkézett még? — Nem nyeriti a fiát?

A személytelen közlés hanglejtése itt is ereszkedő hangmenetektől van összetéve:

Me-nünk a | temp.lomba, | jö-vünk ki a | temp.lomból, | me-nünk a | tándz.ba. Hu-szonnégy cigá | huz.za, az | éf-juság tán.col. | Vē-szik az ök | sze-reteiket.

A párbeszédes hanglejtés teljesen megegyezik a székelység hasonló hanglejtésével; hangmenete ugyanis egyenletes magas kezdetű, zárása szökő:

Aszt·isz megmoszom! — **Nem·bántlak én teged:** — **Moszt·akarok csélleni vélle:** — **Ne·menyeny el inset rosz szüvvel:**

A csángó párbeszédes hanglejtésben nagy ritkán felbukkan az esőzárású hanglejtés is, melyet a székely párbeszédben nem észleltem. A szamosháti hasonló hanglejtéstől abban különbözik, hogy hangmenete székelyes, vagyis egyenletes magas kezdetű. De megegyezik vele abban, hogy mindig olyan mondatokban fordul elő, melyek nem állítmánnyal, hanem más mondatrészsel végződnek:

Nem·isz vót az embër: rossz. — **Bé·rikojtom én ak:kor.** — **Miny·gyárt megérik: e.** — **Hó·nap | nem menyünk Bákóba:, mē nem·ura men:nünk.**

Ritkasága azt mutatja, hogy e hanglejtésforma kiveszőben van a csángó nyelvjárásból. De meglevő nyomai arról tanuskodnak, hogy valamikor a csángó párbeszédes hanglejtés is kéttípusú lehetett, mint ma a szamosháti és a vele összefüggő nagy területé. Ez a tény azt a gyanítást kelti bennem, hogy a személytelen közlés hanglejtése mellett valamikor az egész magyar nyelvterületen lehetett egy kéttípusú párbeszédes hanglejtés, mely a magyar nyelvterület tekintélyes részén ma is él. A székelységben egytípusúvá egyenlítődtől azáltal, hogy a szökőzárású forma kiszorította az esőzárásút s egyeduralomra jutott. Ez a harc a két típus között a moldvai csángók nyelvében még nem fejeződött be.

Gyanításom azonban csak akkor válik tudományos igazsággá, ha egész nyelvterületünk hanglejtésformáinak ismerete fogja támogatni. Ettől azonban még, sajnos, messze vagyunk.

CsÜRY BALINT.

Folnesics Alvinájának eredetije.

A magyar nyelvújítás történetével foglalkozó tanulmányokban sok szó esett¹ már Folnesics János Lajos hírhedt Alvinájáról.² Furcsaságait, hóbortjait („nőstényítés”), merész újításait — mintegy száz szóval gazdagította nyelvünket — s viszonyát a Mondolathoz behatóan tisztázta a nyelvészeti kutatás. Csupán eredetijének megjelölésével maradt adós, bár SIMAI ÖDÖN fáradozott, hogy forrását is

¹ TAKÁCS SÁNDOR, Részletek a nyelvújítási harc történetéből: Kath. Szemle 1890: 528—30, 702—3, 706. — BUZÁS GYÖRGY, Egy elfeledett nyelvújítónk: Folnesics János: Nyr. XXXV, 347—50. — SIMAI ÖDÖN, Folnesics Lajos Alvinája: Nyr. XLI, 216—9, 265—74, 314—23. — TOLNAI VILMOS, A nyelvújítás. Bp., 1929. 100—1, 116—8.

² Alvina, kiadta Folnesics János Lajos, Nagyvárad Magyar. Pestenn, Paczkó Ferencz József költségével, 1808. 8° 240 l.

kiderítse. Érezte, hogy a megfelelő német regény ismerete esetleg még sok érdekes dolgot árulna el Folnesics nyelvkészítő találékonyságáról. Az Alvina-kérdés tisztázásához és lezárásához csakugyan hozzátartozik eredetijének meghatározása.

Az útbagazító nyomot maga Folnesics megadta. Regényének 161. lapján ezt a megjegyzést ejti el: „Schilling Gustáv Úr, ki ezen Románt eredetileg németül írta, és én csak lefordítottam azt“. Csakhogy Friedr. Gustav Schilling nyugalmazott kapitány (1766—1839.) bámulatosan termékeny író volt, akárcsak kortársai, Kotzebue és Aug. Lafontaine. Velük együtt a múlt század végén a könnyű olvasmányokkal szórakoztató „Familienroman“ legismertebb művelői közé tartozik. Drezdában megjelent (1828—1839.) összes művei 196 elbeszélést és regényt foglalnak magukban, s ezek között egy sincs, mely az Alvina nevet viselné homlokán. Így csak körülményesebb vizsgálattal lehetett megállapítani, hogy Schillingnek a *Der Beichtvater* c. regénye¹ változott át a magyar Alvinává.

Szembetűnő, hogy Folnesics a német címet megmásította s nem is a főszerepet vivő *Alvina* nevet tűzte a *Beichtvater* helyébe, aki Schilling regényének csakugyan a cselekmény középpontjában álló személye. A két regény összehasonlításából kiderül, hogy Folnesics lényegbevágó átdolgozásának megfelelően kénytelen volt így járni el. Azt tette ugyanis, hogy a gyóntatóatya személyét teljesen kiküszöbölte s hősét a magyar viszonyokhoz jobban találó szerepkörbe helyezte. Schilling regényének főszemélye egy katolikus pap, aki kellemetlen szerelmi históriák középpontjában vergődik. A románokat különben is rossz szemmel néző cenzura miatt sem lehetett volna megbotránkozás és felzúdulás nélkül ezt a regényt minálunk szószerint kiadni. Fogta magát tehát Folnesics s alaposan átdolgozta: Eduard Abendstern gyóntatóatyát Estcsillagfy prédikátorrá egyszerűsítette, a cselekmény színhelyét a szászok földjéről Visegrádra helyezte s az összes katolikus és német vonásokat protestáns és magyar színűekre festette. Így pl., amikor az eredetiben német süteményt esznek, ő debreceni pereckékel szolgál a vendégeknek, s mikor Schilling ezt írja: „Klopstocks Büste lächelte vom Mahagoni Schranck auf sie herab, Gellert warf von der Wand her einen warnenden Blick auf den Gast“ (II, 64),² Folnesicsnél ez olvasható: „Dugonics Mejj Képje mosojgott a' Mahagóni Almáriomról le, Virág Benedek egy feddő tekintetet vetett a' Vendégre a' Falról le“ (165). Azokat a részeket

¹ *Der Beichtvater. Vom Verfasser des Weibes wie es ist.* Th. 1—2. Dresden, 1803. NA. Dresden, 1806. Sämtliche Schriften. Bd. 37—39. Dresden u. Leipzig, 1828—1839.

² Az 1806-i kiadást idézem.

pedig, ahol Schilling a katolikus vallás tételeit fejtegeti (20. f.), a magyar fordító minden további nélkül egyszerűen mellőzte. Magát a cselekményt nem bántotta, hiszen sorról sorra és szóról szóra követi eredetijét, mégis némely helyen meglehetősen szabadon bánt a német regénnyel.

Folnesics megteszi azt, hogy néha egész fejezeteket egy mondatba tömörít, csak hogy minél több teret biztosítson nyelvészeti elveinek fejtegetésére. Észreveszi pl., hogy a német regény 28. fejezete teljesen henye részlet, semmivel előbbre nem viszi a cselekményt; nem is fordítja le, hanem helyette terjedelmes értekezést ír a *szülöttné* és a *levélhordó* szavak grammatikájáról. Folnesicsnek a nyelvújításban megnyilvánuló önállósága tehát a fordítás módjában sem tagadta meg magát. Egyébiránt páratlan ez a regény a maga nemében; minden különösebb indoklás nélkül a szerelmi történet menetébe időnként nyelvészeti értekezéseket illeszt.

Többen elolvasták ezt a regényt, de próbát még senki sem tett tartalmának összefoglalására. SIMAI szerint „teljesen érthetetlen, német rámára vont nyelve miatt“. Ez annyira igaz, hogy valóban kétszer-háromszor végig kell böngészni, közben még a német eredetit is segítségül venni, amíg cselekményének körvonalai tisztázódnak előttünk. Azzal kezdődik, hogy Visegrádra új lelkipásztor érkezik, Estcsillagfy Eduard, akinek szívért rögtön rabul ejti Alvina, a vár tisztartójának leánya. Titkos szerelmüket azonban egymás előtt is szívükbe rejtik. A magyarban furcsának találjuk ezt a viselkedést, de a németben, a katolikus pap szerepkörében, érthető és hatásos magatartás. Megtudjuk aztán, hogy Alvina keze után báró Gernyei (Gleiten) is áhitozik. A bonyodalom igazán csak akkor kezdődik, mikor a történet közepe táján váratlanul feltűnik egy Berthold nevezetű fiatal ember, Alvina gyermekkori játszótársa. Mindenki meglepődik, az olvasó is, hogy a bájos lányka őt boldogítja több oldalról ostromlott szívével. A nagylelkű Eduard maga jár utána, hogy az ifjú valami élhető állást kapjon s még az esketés nehéz szerepére is vállalkozik. Az esküvő után Alvina egyszerre hervadni kezd s Eduardot is kimondhatatlan bú gyötri. Nem is telik el sok idő s Alvina „szelid Szemjei bépókhálósodtak megtöredezve a Szerelmes' (Eduard) Áldásja alatt“. Azután a regényben szereplő vénasszonyok sok intrikát és rágalmat indítanak szárnyra a szegény Eduard ellen: őt teszik felelőssé Alvina haláláért. A regény végén azonban „a' jó fajú Olvasónék és Olvasók örvendezni fognak azon, hogy a' Bün Fertelmet megbüntetve és az Erköltés Jót . . . megjutalmazva látják“. Eduard lemond papi hivataláról, mert a „Sokság Itélet Tételjei megmérgeztették Életje Virágjait“, és jobb „Öszve Függéseket“ keresett és lelt fel Máriának, Alvina árva pártfogójának, oldalán.

Nem érdektelen, hogy Alvina halála után Schilling félbeszakítja a történetet s a regény cselekményével semmi összefüggésben nem álló saját szerelmi kalandjának elbeszélésével mulattatja megindult olvasóit. Folnesics is kedvet kapott ennek az önkényes eljárásnak utánzására. A 169. lapon pl. egyszerre csak elvágja elbeszélése fonalát s „mint eredeti író saját Gondolatjait“ közli, hosszasan fejtegetve a „himi és nyöstényi különbséget“, a „Sexual szövevényt“, amit a „Magyar Beszéletből Ősjeink kifejejtettek“. Ezt az eljárást a regény vége felé többször megismétli, mentegetőzve, hogy: „Lefordításjában igen sokszor eltért a' Nagyobb Rakásnak Ország Utjától, készakarva szokatlan Magyar Szó Fektetéssel (Syntaxxal) élt sok Hejet.“

Érdemes volna Folnesics nyelvújító módszerének ellenőrzésére a magyar regényt pontosan összevetni eredetijével. Nyakatekert értelmetlenségeit csak így lehetne kideríteni. Mutatványul a következő pár adatot szemeltem ki belőle: *Nem érzed Eletfektivségének félelmesjét* (61): *Und füllst du das Schreckliche seiner Lage nicht* (164) | *Nem any* (23): *Mutterlose* (45) | *Nemsejditőné* (33): *Arglose* (65) | *Gunyortó* (6): *Frevler* (12) | *különözött szoba* (16): *Erker* (31) | *A megzendült Hangfolyás és folyó hangzendültség* (29): *Musik* (58) | *Ránézveségek* (52): *Rücksichten* (157) | *Jó Kiváncsot* (67): *Bon Appetit* (135) | *megnemezés* (118): *verneinte* (236) | *Tudvalevőség* (141): *Bewustsein* II, 18) | *Sok Hamar* (199): *Aufs schnellste* (II, 131) | *Téved Fény* (229): *Irrlicht* (II, 201) stb.

GYÖRGY LAJOS.

Az oszmánli-török nyelv hódoltságkori magyar jövevényszavai.

Ámbár az oszmánli-törökök a magyarsággal való közvetlen érintkezésük előtt, főleg a Balkánon, kétszáz éven át közös életet éltek keresztény népekkel, szókincsük nem gazdagodott annyira, hogy a magyarsággal való érintkezéshez elegendően fejlett legyen és további kölcsönzésre ne szoruljon. A magyarság akkori műveltsége nemzeti és gazdasági, valamint vallási vonatkozásban is annyira eltért a töröknek már meghódolt különböző fajú, de egyképen keleti hitű szomszédainak műveltségétől, hogy hatását a hódító törökségnek is éreznie kellett.

E hatásnak egyik formája a szókölcönzés volt.

Az a szóanyag, mellyel az oszmánli-török nyelv a hódoltság korában a magyar nyelvből gazdagodott, nagynak nem mondható. Igaz, hozzá kell tennünk: ismereteink mai állása szerint. Az ezirányú kutatás forrásai hazánkon kívül, nehezen vagy alig hozzáférhető helyeken vannak. Ezért csak az itt

rendelkezésre álló, aránylag csekély anyagot tehetem vizsgálatom tárgyává, támaszkodva egyes külföldi gyűjteményekben végzett kutatásaim eredményeire, amelyek során magyar vonatkozású forrásanyaggal, sajnos, csak rövidebb ideig volt módomban foglalkozni.

Hivatalos iratok és magánjellegű levelek, kisebb részben elbeszélő kútfők alkotják azt a forrásanyagot, melyből mintegy száz magyar eredetű szónak használatát az oszmánli-törökben megállapíthattam. Ez a szám a két nép kétszáz évig tartó szoros érintkezéséhez képest — ismétlem — kicsiny és még akkor is kicsiny marad, ha a későbbi kutatás esetleg lényegesen nagyobb számú magyar elem átvételét, akár az itt közölteknek többszörösét mutatná is ki. Másrészt a felkutatott szavak használata még a hódoltság korában és területén is olyan szűkkörű, későbbi nyomuk pedig olyan gyenge, hogy e körülmények indokolására valamilyen magyarázatot kell keresni.

A nyelvi utas gyengeségének okát nem abban látom, hogy az itt uralkodó török a magyarságot tartotta legnagyobb ellenségének, úgyhogy együttes erővel való kiirtását magasrangú bécsi uraknak „a béke biztosítása végett” ismételtén javasolta. Sőt talán még a vallási elfogultságból eredő elkülönülés is csak részben szolgálhat magyarázatul. A harag és gyűlölet mellett a magyar szó még utat találhatott volna az oszmánli-török nyelvbe; hiszen mint azt pl. a török nyelv nagyszámú görög kölcsönszavai bizonyítják, a török szívesen és könnyen vett át szavakat olyan népektől, melyekkel tényleg közös életet élt. Más volt az ok, mely a magyar szavak átszivárgásának útjába állt; t. i. a két népnek, töröknek és magyarnak, uralkodónak és hódolónak települési viszonyai. A török uralom a magyarságot nagyszámú apró falvaiból néhány nagy paraszt-városba szorította össze; az uralkodó nép pedig nem ezekben, hanem váraiban telepedett meg, melyek szinte kizárólagos lakhelyét képezték. A magyarságot viszont sem ide nem bocsátotta be, sem falvaiban vagy a mezőn nem kereste fel, hacsak nem ősszel néhány napra, az adószedés idejére. A két nép különösebb érintkezés nélkül, majdnem elszigetelten élte egymás mellett szinte két századon át a maga életét, amelyből a kornak sekélyes gazdasági viszonyai és lendület nélküli vagy teljesen hiányzó társadalmi mozgalmi nem tudták őket egymáshoz közelebb hozni.

Ez a helyzet magyarázza meg, hogy a legtöbb magyar szónak használata időbelileg és területileg egyaránt szűk korlátok közé szorult, a hódoltság idején és a történelmi Magyarország határain túl nem terjedt, sőt itt és ekkor is csak egy zárt csoport, a külföldi hatóságokkal érintkező hivatalok nyelvében élt. Igazában csak mesterséges műszavak voltak ezek, melyek nem a két nép együttélésénél fogva,

hanem a két hatalom, a szultánság és császárság szomszéd-sága következtében kerültek át az oszmánli-törökbe, inkább a jogászokat pótló pasa-kormányzók, mint a nép általános használatára.

Ha a magyar eredetű szavakat a törökben jelentkezésük ideje szerint vizsgáljuk, elsőben nem közneveket, hanem tulajdonneveket találunk, melyeket a törökök már magyarországi hódító hadjárataik előtt is emlegettek. Ilyenek a helynevek között *Erdel* < m. *Erdély*, *Beë* < m. *Bécs*, a folyónevek között *Tuna* < m. *Duna*, *Drava* < m. *Dráva*, a személynevek között *Sánta Mihāl* < m. *Sánta Mihály*: Istvánfy szerint „Michael Archius“. — E tulajdonnevek némelyikének érdekességet nyújt az a körülmény, hogy az oszmánli-törökben további képzéshez, esetleg családneveket pótló laqabok (állandó jelzők, ragadvány- vagy csúfnevek) alkotásához szolgált alapul; pl. *Erdel*-ből törökös képzéssel *Erdelli* 'erdélyi', *Vālpōvār*-ból perzsa képzéssel *vālpōvārī* 'valpóvári' lett, avagy egyéb jellegű új szavak képződtek belőlük: *Beë*-ből perzsa képzéssel: *Beëistān* 'Bécsország, a Habsburgok birodalma'.

A magyar elemeknek így jelentkező lassú felszívódása magyar területek megszállása és a török-magyar érintkezés ideje alatt főképp hadügyi, jogi és közigazgatási jelentéskategóriákból folytatódott, azokból t. i., melyek iránt az oszmánli-törökségnél nagyobb volt az érdeklődés, nyelve viszont a bennük előforduló fogalmak megjelölésére nem rendelkezett elegendő készütséggel. Az ide tartozó jövevényszavak között is vannak régebbi keletűek: *bān* < m. *bán*, *nādōr išpān* < m. *nádorispán*, *bīrō* < m. *bíró*; legtöbbször azonban újabb, XVII. századi átvétel, amit a megélenkülő nemzetközi érintkezés, a gyakrabban megismétlődő (zsitvatoroki, bécsi, komáromi, gyarmati, szőnyi török békekötéseket, illetőleg szerződéseket megelőző) tárgyalások tesznek szükségessé. Sok közjogi műszónak: *nemeš*, *šabād ūr*, *kančelārīuš* sűrű írásbeli használata csak ebben a korszakban mutatható ki.

A körülbelül százra rúgó átvétel a következő jelentéscsoportok között oszlik meg: I. népnevek, tulajdonnevek; II. állami élet: 1. tisztségek, 2. rangok, 3. közigazgatás; III. egyházi élet, egyházi hivatalok; IV. hadügy: 1. katonai rangok, 2. fegyvernemek, 3. erődítmények; V. gazdasági élet: 1. települési formák, 2. foglalkozás, 3. adózás, mértékek, időmeghatározás, 4. közlekedés, 5. ruházkodás.

Az átvételeknek jelentéskategóriákba sorozása után meg kell még vizsgálni, hogy mely magyar szavak váltak az oszmánli-török nyelvkinésnek valóban állandó részévé, azaz hogy mely fogalmakat ismert meg a törökség a magyarság révén, mert

a magyar nyelvnek valódi hatását az oszmánli-törökre csak ezen az alapon állapíthatjuk meg.

A kölcsönzéseknek egy csoportja olyan műveltségi elemeket közvetített a törökségnek, melyekre csak addig volt szüksége, ameddig azon a területen és népen uralkodott, melynek a berendezkedéséhez azok a szavak eredetileg hozzátartoztak. Ezek a szavak olyan fogalmakat fejeznek ki, amelyeknek pontos megfelelői az oszmánli-törökben nem voltak, de nem is hiányoztak neki; olyanok, amelyeket egy-egy gazdasági vagy művelődési körzetbe tartozó népek megalkotnak, közösen ismernek és használnak, de a kívülállók, ha nem ismernek is, sem nélkülöznek, mert megfelelőiket — más talajból, a sajátjukból kinövesztve — bírják és használják. Ilyenek pl. a különféle mértékek jelölésére szolgáló szavak, mint *itce*, *pint*, *csöbör* stb.; *palatinus* < m. *palatinus*, *kapudān* < m. *kapitāny* (a szó korábbi jelentésének ezen értelemben — úgy látszik — csak magyarországi vonatkozásban használatos kibővülése). Köztudomású, hogy a törökségnek hasonló fogalmakra voltak szavai (például a török ürmértékek, melyekkel az említettekhez hasonló mennyiséget meg tudott jelölni), vagy ha nem voltak, hiányukat nem érezte. Nélkülük ugyanolyan lehetőség állt nyitva kulturális fejlődése számára, mint velük. Bizonyítja ezt az a tény, hogy amikor megszakadt a kapcsolata azzal a néppel, amelytől e szavakat tanulta, lenn a Duna vonala mögött, szűkebbre szorult birodalmában, azokat mint feleslegeseket nyelvéből kiejtegette. Feledésbe merülnek a magyar állami életre, hadügyre, gazdasági életre vonatkozó szavak majdnem mind, s azt mondhatjuk róluk, hogy jelenlétük az oszmánli-török számára nem jelentett nagyobb gazdagodást, mint a magyarban pl. a *kacika*, *mikádó*. A ritkábban, esetleg csak egyszer kimutatható szavakról (pl. *uča* < m. *utca*, *öreg hāz* < 'öreg templom') pedig még az is feltehető, hogy azokat az irat elkészítésekor, bementés alapján, bürokrata pontosságból, esetleg tudákosságból alkalmazták, az élő nyelvben azonban akkor sem szerepeltek, úgyhogy előfordulásuknak — szempontunkból — aligha van nagyobb súlya, mint az ugyanott szereplő magyar személy- és helyneveknek: *Şabō İstván*-nak, *Döbrēcin varoš*-nak.

Egyes jövevényszavak az oszmánli-törökben a hódoltság korán és területén túl is elterjedtek s az irodalomban és az oszmánli-török nyelvterület nagy részében is meghonosodtak. Ezek a szavak tehát általánosan érzett hiányt pótolnak, velük a nyelv valóban gazdagodott, bár róluk sem mindig mondható, hogy velük együtt új művelődési fogalmak is átszivárogtak a törökbe. Például idézem a *varoš* szót, amelyet a megszállók — az oszmánli-törökben 'várfalon kívül álló község, suburbium, municipium nélküli település

forma' jelentésben — bizonyos települések jelölésére és tulajdonnévként használtak, s a Balkán összes nyelveiben meghonosítottak, anélkül azonban, hogy a magyar város belső fogalmát, a városi jogot vagy települési formát átvették volna. A szó átvétele tehát fogalmi gazdagodást tulajdonképen itt sem igen jelentett.

A teljes tartalmukkal együtt valóban átvett szavak száma általában nagyon kicsiny, sokkal kisebb például, mint azoké, melyeket a magyarság vett át ugyanekkor az oszmánli-törököktől, ami voltaképen azt jelenti, hogy a magyarságnak az oszmánli-török nyelvre kifejtett hatása is kisebb volt, mint viszont.

*

Az oszmánli-török nyelv hódoltságkori magyar jövevényszavai a következők:

I. Népnevek, tulajdonnevek.

- بحار *madžār*, ماجار *mādzār*: magyar (íróknál és iratokban passim)
- طوت *tōt* és توت *tōt*: tót (az 1627. évi szőnyi béke okmányán)
- سیکل *sīkel*: székely
- ساز *sāz*: szász
- اولاح *olāh*: oláh
- حیدود طایفه سی *hajdūd tāifesi*: 'hajdú népség' (íróknál és iratokban passim)
- ژیدو *židō*: zsidó (Bécs, Nat.-Bibl. Hss-Sammlung AF 32. k. 16. 1.)
- اردل *Erdel*: Erdély (íróknál és iratokban passim) | اردللو *Erdellü Ahmed čauš*: 'Erdélyi A. č.' (1567. évben: Türk tārīh endzümeni medžmu'asi XIV. k. 231. 1.)
- بج *Beč*: Bécs (íróknál és iratokban passim, előbbieknél még 1746-ban is: Tārīhⁱ 'osmāni endzümeni medžmu'asi IV. k. 1231. 1. | továbbképezve: بیستان *Bečistan*: 'Bécsország' (Bécs, StA. Turcica, Urk. 1617.)
- حیدود شاه *hajdūdšāh* és هاید وشاق *hāj-dūdšāh*: 'Hajdúság, a hajdúk földje és népe' (íróknál és iratokban, főkép a XVII. sz. első felében passim)
- جزیره ایرشک *džežire-i iršek*: Érsek sziget Esztergomnál, ma Primássziget (1570/71. évben, Berlin, Staatsbibl., Ms or. Pet. II. No. 1.)
- ژیدوه توروق *Židve török*: Zsitvatorok (a békekötés helye)
- شانتہ میخال *Šanta Mihāl*: Sánta Mihály, Istvánfy szerint 'Michael Archius' (Sinān čaušnāl: Török-magyarkori Tört. Eml., Írók II, 292, 300)
- موشی *Mōši*: Mócsi (pesti hídvámos 1596-ban: hasonmás G. JACOB, Türk. Hilfsbuch 3. Aufl. 86)

II. Állami élet.

1. Tisztségek.

- چاسار *čāsār*: császár (íróknál és iratokban passim) | بان هرסק *bān hersek*: bán - herceg (íróknál és iratokban passim)
- رومہ، رومای چاسار *rōmāi čāsār*: római császár (uo.) | چازار *čāzār*: császár (1630. évben Safi perzsa sah török nyelvű levelében: Bécs, StA. Turcica, Urkunden cca. 1630.)
- قراں *kīrāl*, قیرال *kīrāl*: király képe (Bécs, StA. Turcica, Akten 1552. márc. 12. előtt és 1553. márc. 12.; az 1606. évi zsitvatoroki béke okmányán)
- فلزغوش اورم *felzīgōš uram*: felséges uram (Bécs, StA. Turcica, Urkunden cca. 1605.)
- فلسغوش اورم *felšīgōš uram*: felséges uram (uo. 1605.)
- فیدلم *fiđelem*: fejedelem, 'Erdély fejedelme' (az 1627. évi szőnyi béke okmányán)
- پلاتینوش *palātīnuš* és پلاتینوش *palātīnuš*: palatinus | پلادین *pālādīn*: palatinus (íróknál és iratokban passim)
- نادور اشپان *nādōr išpān*: nádorispán (íróknál többször)
- کانتیلاریوش *kančīlārīuš*: kancellárius (Múz. lt. törzsanyag, é. n.)
- قومسار *kōmsār*: kommisszár (íróknál — főleg Evliā Čelebinél — és iratokban passim)
- واپده *vājda*: vajda
- برو *birō*, بیرو *birō*, براو *birāo*, بروو *birōo*: bíró (íróknál és iratokban passim) | زبی برو *zebēnī birō*: szebeni bíró (Bécs, StA. Turcica, Akten 1552. dec. 27.)
- اشقوت *eškūt*: esküdt (Debrecen város török iratai, 80. sz.)

2. Rangok.

- هرسک *hersek*: herceg, 'Mátyás főherceg' (íróknál és iratokban passim)
- غروف *g(r)ōf* és غروف *g(r)ōf*: gróf (iratokban passim)
- صباد اور *šabād ūr*: szabadúr, 'Freiherr' (az 1627. évi szőnyi béke okmányán)
- اور *ūr*: úr | اورم *ūram*: uram (Bécs, StA. Turcica, Urkunden cca. 1605.)
- نمش *nemeš*: nemes (főleg a XVII. sz.-tól íróknál és iratokban passim)

3. Közigazgatás.

- قرونه *korōna* és قرونه *kōrōna*: korona (íróknál és iratokban az egész korszakon át passim)
- توروین *tōrvīn* és توروین *tōrvīn*: törvény, 'törvényhozás, tanácskozás' (1620 körül iratokban többször) | تۆرۋین اګچەسی: 'törvény-adó' | تۆرۋیننیزکجایدی: 'törvény-

leveletek' | *törvîn etmek* : tár' (az 1618. évi komáromi szerződés okmányán, Esterházy-lt.)
 'törvényt látni'
 قمارا *kāmārā* : k a m a r a, 'kincs-

III. Egyházi élet, egyházi hivatalok.

پاپشته دینی *pāpišta dīni* : 'pāpista hit' (az 1615. évi bécsi béke okmányában)
 لوطران *lūterān* : luteránus (Jusuf és Mustafā hatvani kādik ítéletlevele 1555-ből, Gyöngyös város levéltárának török iratai 187. sz.)
 زيدو *zīdō* l. a tulajdonnevek és népnevek csoportjában
 اگهاز *eghāz* : egyház
 اورك خاز *ōreg hāz* : öregház, 'őregtemplom' (Jusuf és Mustafā hatvani kādik 1555. év-ből való ítéletlevelén, Gyöngyös város levéltárának török iratai 187. sz.)
 قاپولنا *kāpōlna* : kápolna (uo.)
 دياق *dīākdže* : 'diákul' | دياق *dīāq*
 دلجه *dīāq dilindže* : 'diáknyelven' (Bécs, StA. Turcica, Urkunden 1624. und 1625.)
 ايرشك *īršek* : érsek (íróknál passim) | *īršek pāp* : érsek-pap, 'érsek, Verancsics Antal' | *baš īršek* : 'főérsek' | *īršek bān* : érsek-bán
 پاپ *pāp* : pap
 بابا *pāpā* 'pāpā' (iratokban passim) | ريم بابا *rīm pāpā* 'római pápa' (uo.)
 پادر *pāder* : páter, 'tisztelendő atya' (a gyöngyösi ferencrendi ház török iratai 98. sz.)
 برات *barāt* ; b a r á t, 'ferencrendi szerzetes' (a gyöngyösi ferencrendi ház török iratai 110. sz.) | براته *barāta* : b a r á t, 'Martinuzzi György' (íróknál passim)
 پيشك *pīšpek* : püspök (íróknál és iratokban passim)

IV. Hadügy.

1. Katonai rangok.

ويجه *viče* és ویتسه *vitse* : vice | قپودان *kapudān* : régebben csak 'tengernagy'; a hódoltság alatt kapitány, 'kerületi kapitány, várkapitány' (főleg iratokban passim)
 ویتسه جنرال *viče dženerāl* : vicegenerális (Drezda, Landesbibliothek Ea 202) | ویتسه قپودان *vitse kapudān* 'vicekapitány' (Esterházy-lt. török iratai)
 حادناق *hādnaq* : hadnagy

2. Fegyvernemek.

پاندر *pāndar* : pandúr | پاندر باشلی *pāndar bašiları* 'főpandúrok, pandúr-parancsnokok' (1664-ből, Drezda, Landesbibliothek, Eb 387, l. Levéltári Közlemények VII, 70)
 پورقولاب *pōrkōlāb* : porkoláb (Bécs, StA. Turcica, Akten 1553. nov. 15. s ezután iratokban többször)
 قاده *kađ(o)na* és قاطه *kaṭ(o)na* : katona (főleg iratokban passim)

هوسار *hūsār* : huszár
 قرص *kuruš* és قروس *kurūs* : kuru-
 c (Evlia Čelebi I, 98, 100)
 حيدود *hajdūd* : hajdú, 'rabló'
 (Wien, StA. Turcica, Urkunden 1547. jún. 22., később passim, átmege a népnelyvbe is)

فيورش *fejveres* és فيورش *fej-
 vereš* : fegyveres (Kjätib
 Čelebi, Török-magyarkori
 tört. Emlékek, Irók III, 215)
 زودوس *zōdōs* : zsoldos (Evlia
 Čelebi II, 237)

3. Erődítmények.

پاركان *parkan* : párkány, 'erőd'
 (iratokban passim; vö. KCsA.
 I, 384)
 قشتل *kaštel* : kastély (Velencei
 levéltár, Turcica 1557/58. év)
 شرامپا *šrāmpā*, شارانيو *šarānpō*,
 شرامپو *šārampō*, شرامپه *šarāmpa* :
 sorompó (iratokban és
 Evliā Čelebinél passim) |
 شرامپا قپوشي *šarāmpā kapuši* :
 'sorompó-kapusi'; شارانيو
 قازوني *šarānpō kazugī* : 'sor-
 ompó-karó'

بالوان *bālvān* : 'bálványfa,
 oszlop' (Debrecen város lt.
 török iratai 99. sz.)
 طابور *tābūr* : tábor (átment a
 köznyelvbe is)
 sakaloz : 'szakállas (ágyú)'
 istránk *ipler* : 'istráng-kö-
 telek' (Evlia Čelebi II, 257)
 فلنده *filinde*, *flinda* : flinta
 (Murteđā budai pasa ne-
 gyobb, 1626-ban vésett pe-
 csétjén, Esterházy-lt. török
 irataiban többször)

V. Gazdasági élet.

1. Települési formák.

واروش *varoš* : város (a vár-
 falon kívül) (defterekben és
 iratokban, valamint írónál
 is passim); perzsa többes-
 ben: واروشان *varošān* (Drezda,
 Landesbibliothek Eb 372. sz.)
 | ma sokszor helynév a Bal-
 kánon, továbbképezve: *Va-
 rosluk* 'városság' Bosz-
 niában (*Vorosa* Ciprus-szi-
 getén?)
 اوچه *uče*, *uča* : utca (1555. év,
 Gyöngyös város lt., Turcica
 187. sz.)
 فالو *falū* : falu (a defterekben
 passim)

پورته *porta* : porta (Bécs, StA.
 Turcica, Urkunden cca. 1617.)
 مایور *mājōr* : major (XVII.
 századbeli iratokban elég
 gyakran, Esterházy-lt.)
 سلاش *salāš* és صلاح *šalāš* : szá-
 lás | *šalašlarin̄ adedi ve
 tavvāri* : 'a szállások
 száma és állatai' (Bécs, Nat-
 Bibl. Hss-Sammlung AF 30.
 k. 29. l. év nélkül a XVII.
 század első negyedéből)
 هاز *hāz* l. اورك هاز
 شندره *šindere* : zszindely (1635.
 év, a gyöngyösi ferenciek
 török iratai 12. sz.)

2. Foglalkozás.

دياق *dīāk* : deák, 'íródeák' |
 továbbképezve دياق *dīāklīk* :
 'íródeákság' (Evlia Čelebi

I, 82, mint személynév is
 gyakran előfordul)
 وارغه *vārga* : varga | وارغه باشی

vārga baši: 'a vargák feje, céhmestere' (Török-magyar Tört. Emlékek, Okmánytár, I. oszt. I, 310)

قلمار *kalmār*: kalmár

صولغه *şōlga* és صوعه *şōga*
(interpunctio nélkül صوعه

alakban is) : szolga (Berlin, Staatsbibliothek, Ms or. Pet. II. No. 1, 59. l.)

چوارغو *čavārgō*: csavargó (Esterházy-lt. török iratai)

3. Adózás, mértékek, időmeghatározás.

پنز *penz*, په نر *penz*, پانس *pens*,
پیز *pīz*: pénz | پورته پیز *pōrta pīz*: 'porta-pénz, portadó' (iratokban passim)

وام *vām*: vám | továbbképezve:
وامچی *vāmdžī*: 'vám os', وام
جسر *vāmⁱ džesr*: 'híd vám' (Iratokban, pl. Debrecen város lt. török iratai, passim)

اقو *akō*: akó | اقو اچھ سی *akō akčesi*: 'akó-pénz, akóadó' (1569. év, Bécs, Nat.-Bibl. Hss-Sammlung AF 30. k. 4. l.)

پنته *pinte*: pint (1569. év, Bécs,

NatBibl. Hss-Sammlung AF 30. k., 4. l.)

چبور *čöbör*: csöbör (Esterházy-lt. török iratai)

ایچه *iče*: itce (iratokban passim)
ماه سنمجال *māhⁱ senmihāl*: 'Szent Mihály hava' (a szőnyi béke okmányában)

سانمارتین گونی *sānmārtīn gūni*: 'Szent Márton napja' (az 1625. évi gyarmati béke okmányán)

يانوارپوش *jānuārīuš*: januárus (az 1627. évi szőnyi béke okmányán)

4. Közlekedés.

کوحی *kōdži*: kocsi (XVII. századbeli iratokban többször, pl. Esterházy-lt.)

هنطو *hintō*: hintó (inkább a hódoltság vége felé és után, pl. 1755-ben: *Tārīhⁱ* 'osmānī endžümeni medžmu'asī III. k. 781. l.)

نصاد *našād*: naszád (főleg defterekben passim)

شایقه *šājka* és شایقه *šajka*: sajká (Bécs, StA. Turcica, Urkunden 1599; Drezda, Landesbibliothek, Handschriften Eb 387. sz., 1662-ből)

5. Ruházkodás, élelem.

شایقه *šāpka*: 'kalpag'
کونتوش *kōntōš*: kōntōs (Bécs, StA. Turcica, Urkunden 1625. szept. 25. J.)

پروفونت *profūnt*: prófunt (török rabságból 1630-ban írott levélben)

بطوره اچھ سی *j(u)tūra akčesi*: 'juhtúró-pénz, juhtúróadó' (Bécs, NatBibl. Hss-Sammlung, AF 32. k. 46. l.)

FEKETE LAJOS.

Egy magyar mássalhangzóváltozás phonológiája.

Azt hiszem, EDWARD SAPIR volt az első, aki hangváltozások kérdésénél helyet kért a phonológiai szempontok számára. Az újgrammatikusok a hangváltozások nagy részét fiziológiai okokra, artikulációs eltolódásokra vezették vissza és a szórványosan fellépő asszociatív hangváltozásokat is egészen mechanikusan magyarázták. E tekintetben SAUSSURE-rel sem jutottunk előbbre, sőt az ő felfogása a diachronikus fejlődés szétszaggatásával inkább visszaesést jelentett. Abban a sakkjátszmában, amelyhez a nyelvet hasonlította, SAUSSURE-t csak a pozícióváltozások érdekelték, magukat a „lépéseket“, amelyek ezeket a pozícióváltozásokat előidézik, önkényeseknek és kiszámíthatatlanoknak tartotta. Az indukáló változások végigrezegnek ugyan a velük egyidőben létező rendszerben, de egymástól függetlenek, és így a diachronikus fejlődést csak a vak véletlen irányítja.

A phonologia két irányban igyekszik helyes mederbe terelni a kérdést. Az egyik az, hogy nem ért egyet SAUSSURE diachronia-ellenes magatartásával, elveti a véletlent, mint magyarázó okot, összekapcsolja az időben egymástól távol eső változásokat, fejlődési tendenciák után kutat és teleológikus magyarázatot keres, de nem extragrammatikális feltevések árán, hanem szigorúan a grammatikai lehetőségek határán belül maradva. Ennek az iránynak képviselői a szláv phonológusok, a legkiforrottabb eredmény pedig, melyet ebben a vonatkozásban felmutattak, ROMAN JACOBSON könyve az orosz nyelv phonológiai fejlődéséről (*Remarques sur l'évolution phonologique du russe comparée à celle des autres langues slaves: Travaux du Cercle Linguistique de Prague II. Prague, 1929.*). A másik irányt EDWARD SAPIR jelzi, aki 1925-ben megjelent dolgozatában (*Sound patterns in language: Language I/2. füz.*) sürgette már revízióját annak a meggyökerezett felfogásnak, amely minden hangváltozást fiziológiai és mechanikus magyarázattal intézett el.

SAPIR elismeri, hogy ilyen hangváltozások is vannak. A hangok találkozási pontja a beszédben sokszor eredményezhet változásokat (pl. asszimilációkat), és ezekre a fiziológiai vagy mechanikus magyarázat teljesen elegendő. Azonban vannak olyan hangfejlődések is, amelyekkel a hangfiziológus és fonétikus mit sem tud kezdeni, tanácstalanul áll velük szemben, mert ellene mondanak tapasztalatainak.

SAPIR mindenekelőtt azt hangsúlyozza, hogy a hangokat nemcsak külső fiziológiai szálak kötik egymáshoz, hanem rejtett belső asszociációk is. A nyelv hangjai zárt formációt, pattern-t alkotnak, amelyben az egyes hangok helyét a különböző asszociációs vonatkozások határozzák meg. Ehhez a belső elrendeződéshez semmi közük a fonetikai adottságok-

nak. Lehetnek nyelvek, amelyeknek hangjai fonétikailag alig, vagy semmiben sem különböznek egymástól, de mert a hangok egymás közötti elrendeződése más az egyikben, mint a másikban, el kell különíteni és inkább oly nyelvekhez kell közelebb vinni őket, amelyeknek asszociatív rendszere, pattern-je minden fonétikai különbség ellenére is hasonló. Az angol és spanyol interdentális spiransok, a θ és δ artikulációjában például alig van eltérés, mégis másképp kell elbírálni őket, mert más a θ és δ viszonya a többi hanghoz az angolban és más a spanyolban.

Fontos mármost az, hogy a pattern maga is megakadályozhat, illetőleg elősegíthet bizonyos hangváltzásokat. Az angol θ és δ közeli asszociatív kapcsolatot tart a t és d -vel. Nem véletlen tehát, hogy a θ és δ az angol nyelvjárásokban a t és d felé fejlődik. A spanyol interdentális spiransoknak viszont az s -hez való asszociatív kapcsolata erős, és így bizonyos mértékig természetesen látszik a $\theta > s$ vagy $s > \theta$ változás, mely a spanyol dialektusokban épenséggel nem megy ritkaság számba.

Vagy itt van az idegen hangok elsajátításának és átvételének kérdése. Idegen nyelvek tanulásánál vagy idegen szavak átvételénél mindig nehézséget okoznak azok a hangok, melyek hiányoznak a tanuló, illetőleg átvevő hangkészletéből. Ilyenkor az elsajátítás nehézsége közel sem egyforma. Egyszer nagyobb nehézséggel kell megküzdeni, máskor meg játszi könnyedséggel történik az elsajátítás. Ennek a magyarázata megint a pattern-ben rejlik. Az angolban — most is még SAPIR példáját idézem — nem lehetséges sem ηa -, sem ca -, sem ja - szókezdet,¹ jóllehet más helyzetben mind a három mássalhangzó ismeretes (*sing, hats, azure*). Ha az idegen szó megtanulásakor vagy átvétele esetén sor kerül egy ilyen szókezdetre, más a nehézség az angol számára a ηa - és ca - kiejtésénél, mint a ja -nál. Mi ennek az oka? Az, hogy az angolban

<u>ηa</u> -	<u>nda</u> -	<u>mba</u> -
<u>ksa</u> -	<u>$tša$</u> -	<u>psa</u> -

szókezdet egyaránt elképzelhetetlen. A ja -nál más a helyzet, mert itt a kiejtést a pattern megkönnyíti. Jól látható ez a következő asszociációs sorokból:

$-j$ -	$-z$ -	$-\delta$ -	$-v$ -
	z -	δ -	v -

amelyet támogatnak még ezek is:

$-\check{s}$ -	$-s$ -	$-\theta$ -	$-f$ -
\check{s} -	s -	θ -	f -

¹ Az a itt bármilyen magánhangzót jelöl.

Hogy a magyar hangtörténet phonologiai fejlődésképét megrajzoljuk, annak még nem jött el az ideje, de SAPIR tételének igazságát magyar példán is lehet igazolni. Legalkalmasabbnak látszik erre a célra a *cht > jt* változás, ami a régi magyar nyelv legjellegzetesebb mássalhangzós fejlődése.

Egyike ez azoknak a kérdéseknek, amelyek már régóta kísértének a magyar nyelvészetben, és bár kötetekre rúg az irodalma, még ma sem látunk benne egészen tisztán. Főleg az *-ít* képző fejlődésével kapcsolatban került tárgyalásra, és nyelvészeink az utóbbi hetven évben háromféleképen is próbálták magyarázni.

Az egyik magyarázat HUNFALVYÉ. Szerinte „az *it* képző nem más, mint a' törzs utóhangu magánszóljából és *l + t* képzőkből lett alak“, ahol „az *l* *j*-re változott volna“ (Magyar Nyelvészet IV, 411). HUNFALVY másutt is (NyK. VII, 254 kk.) említi ezt a gondolatot, amelyet aztán többen elfogadnak. Így SZILÁDY ÁRON (RMKT. I, 320), SIMONYI (Nyr. XIV, 29—30) és HALÁSZ IGNÁC (Nyr. XXX, 155 kk.). Ez a legrégebb magyarázat, ma már azonban teljesen elavult. Már BUDENZ (NyK. IV, 166) kezdte feszegetni gyengéit, végleg azonban az a felismerés döntötte meg, hogy az *-ít* képzőben lejátszódó fejlődés olyan szavakban is jelentkezett, amelyeknél *l*-es alakokból nem lehet kiindulni. Pedig alapjában véve, mint tisztán hangtani magyarázat, nem lett volna hibás. Hogy SIMONYI szavával (TMNy. 435) éljek, tetszetős volt, noha SIMONYI, mikor ezt mondta, már rég szakított vele.

Ugyancsak a múlté már a SZILÁSI-féle nézet, a másik magyarázat is. SZILÁSI meghagyta a fejlődési kapcsolatot az *-úl* és *-ít* végű igék között, csak új hangtani háttérrel kerített nekik: **tanov-l > tanul*, de **tanov-t > *tanoxt > tanajt* (vö. NyK. XXIV, 179). Annyira hibás hangtani feltevésen alapult ez a nézet, hogy megdöntésére elegendő volt SIMONYI-nak egyetlen megjegyzése (TMNy. 435. l. 2. jegyzet). Csak utalnia kellett arra, hogy egy feltételezett **tanov-t* alakból minden bizonnyal **tanout > *tanót* fejlődött volna a magyarban, és máris el volt intézve a dolog, mégpedig véglegesen, annak ellenére, hogy HALÁSZ utolsó cikkében (Nyr. XXX, 155 kk.) szót emelt érdekében és megpróbálta összekapcsolni HUNFALVYÉK elméletével.

A harmadik magyarázat BUDENZ nevéhez fűződik. Időben ez majdnem olyan régi, mint az első, hisz BUDENZ már 1865-ben egy *-kt > -ht > -ojt, -ejt > -ét > -ít* ~ *itt* fejlődést tanított (vö. NyK. IV, 158) HUNFALVYÉK cáfolására. E fel fogás mellett két dolog szólt. Az egyik az *-úl* (*-ól*) végű párhuzamos alakoktól való elszakadás, s ez különösen később bizonyult üdvösnek; a másik a rokonyelvek tanúsága, amely egy finnugor *kt* és magyar *jt* közé szorította a magyarázni valókat.

Nyelvészeink nem egyformán viselkedtek e magyarázattal szemben. FISCHER (HALÁSZ) pl. eleinte fenntartás nélkül elfogadta (vö. Nyr. IV, 215—6), később azonban épen ő volt az, aki nézetet változtatva legtovább kardoskodott a HUNFALVY, jobban mondva a HUNFALVY—SZILASI-féle egyesített megoldás mellett. SIMONYINÁL fordítva történt: HUNFALVY követőjéből BUDENZ-párti lett (vö. TMNy. 432—5). HALÁSZ alapjában támadta a magyarázatot; ugyanis tagadta az ugor *kt* ~ magyar *jt* megfelelést, de ezt a pontot ekkor már SETÁLA is (NyK. XXVI, 194) védte.

BUDENZ magyarázatára HALÁSZ említett cikke volt az utolsó ellenvetés, azóta, vagyis 1901 óta, általánosan elfogadott tételévé lett a magyar hangtannak. Természetesen nem egészen abban az alakban, ahogy BUDENZ először ajánlotta: **tanod-ht* > *tano'-jt* (vö. NyK. IV, 167),¹ hanem részletekben egyre gazdagodva, csiszolódva.

SZINNYEI (NyK. XXXI, 472) már egy *tanoxt* > *tanojt* (*tanojt*) > *tanëjt* (*tanëjt*)... fejlődést vesz fel, és legfontosabb megállapítása az, hogy az *o* > *ë* változás oka a *j* (*ï*) volt. MELICH (NyK. XXXIV, 147) tovább bővíti a sort egy közbülső — mint később látni fogjuk, perdöntő — fejlődési fok, a *-ht* beiktatásával, és ekkor a hangtörténeti kép ez: *tanoxt* > *tanoht* > *tanojt* > *tanëjt* > *tanét* . . . (vö. még MELICH: MNy. II, 57).

Sorrendben a következő dolgozat ARTBAUER GIZELLÁÉ (Az *-ít* képző története. Székesfehérvár, 1909.). Mint doktori értekezés jeles munka ugyan, gazdag irodalmat ad, sok új anyagot hord egybe, de elméletileg nem viszi előbbre a kérdést. Itt találkozunk utoljára a régi felfogásokkal, természetesen cáfolat formájában. Hibája, hogy a MELICH bizonyította *cht* > *ht* fejlődésről teljesen megfelelnek. SZINNYEI felfogását, hogy az *o*-ból a *j* hatása alatt lett *ë*, megerősíti (i. m. 11); de épen ezen a ponton hívja ki MÉSZÖLY kritikáját, aki ezt egyáltalán nem hajlandó elfogadni.

MÉSZÖLY (Az *-ít* képző két rosszul olvasott alakjáról. A kúnszentmiklósi ref. gymn. ért. 1909/10.) megállapításaiban kétségtelenül van egy maradandó pont, melynek értékét nem csökkenti az, hogy negatívum. A kódexek *-eht*, *-yht*, *-iht* jelölésében a *h* tényleg nem a hosszúság jele, mint SZINNYEI (NyK. XXXI, 472) gondolta, hanem ejtendő hang. Ami ezen felül van, inkább meglepő, semmint maradandó. Hogy a Margit-Legenda és a Példák Könyve *-eht* írását megfejthesse, MÉSZÖLY egy *tanoxt* > *tanëxt* (~ *tanojt*) közvetlen fejlődést tételez fel. Abban igaza van MÉSZÖLYNEK, hogy ha létezett az *-oxt* (a hangsúly a palatalis *ch*-n van), akkor ebből kényel-

¹ Az UAl.-ban (39, 63, 86) BUDENZ a *jt* képzőbokrót *j* (< *g*) frequ. + t caus., illetőleg moment. gyanánt fogja fel.

mesen származtatható az *-ëxt*, csakhogy adós marad kiindulási pontja igazolásával. Elegendőnek tartja megemlíteni, hogy a NyH.⁴ 67 is *tanoxt*-ot ír, és ha nem került volna elő figyelmét, bizonyára MELICRE is (MNY. II, 57) hivatkozott volna, aki talán elsőnek dobta bele a *χ* hangot ebbe a kérdésbe.

Két év múlva SZINNYEINÉL (NyK. XLI, 239) újból felbukkan a *tanoxt*, és úgy látszik, a tizes évek elején általánossá válik a nem analogikus eredetű *χ*-ból való kiindulás a mélyhangú alakoknál. Bár MELICH (NyK. XL, 368) ezeknél „hajlandóbb volna *χ* hangból kiindulni“, de az uralkodó felfogástól nem akar eltérni. A NyH.⁵ 71 ismét *tanoxt*-ot ír, de ekkor már kész a kompromisszum a *χ* érdekében: a *tanoxt*-félénél a *ch* eredetileg ugyan nem volt palatalis hang, de a magashangúak (*mezechtelen*) palatalizált *ch*-ja átterjedt a mélyhangúakra is. Legalább erre lehet következtetni MELICH egy helyéből (NyK. XLIV, 369). Ezen a kompromisszumos alapon áll LOSONCZI is (MNY. XXI, 102 kk.), aki a kódexek különböző *-it* képzős alakváltozataiban nyelvjárási differenciákat keres.

Ezzel körülbelül végeztünk volna is a kérdés irodalmával, és láttuk, hogy az utóbbi időben főleg a *ch* minősége foglalkoztatta a kutatókat. Két nézet alakult ki. Az egyik azt tanította, hogy a *j* fejlődés először valószínűleg a magashangúaknál következett be *χ*-ból, és ezek aztán az analogia erejével magukkal ragadták a *tanoxt*-féléket is. E szerint a régi magyar nyelvben kétféle *ch* volt: *χ* és *χ̄*, és ezek viszonya olyasféle lehetett, mint a német *ich* és *ach* hangoké. Nagyon valószínű és elvileg alig támadható felfogás, melyet phonologailag így fogalmazhatunk meg: a régi magyarban egy *ch* phonem (lélektani értelemben vett hang) volt két kombinatorikus változattal, amelyet a fonétikai helyzet határozott meg (*χ* vagy *χ̄*). MÉSZÖLY ezzel szemben nem palatalizált, hanem palatalis hangból indul ki. Praepalatalis *χ*-ból. És vagy úgy képzei a dolgot, hogy a régiségben minden *ch* (*h*)-val jelölt hang *χ̄* volt, vagy pedig úgy, hogy legalább is az *-it* képző régi hangalakjában szereplő hang volt *χ* (olyasféle képen, mint ahogy az a német *acht* szóban is jelentkezik). Ez azonban már közel sem olyan valószínű feltevés; ráférne a bizonyítás, ha egyáltalán lehetséges.

De mi szükség volt általában erre a *χ* hangra? A Ráskai Lea másolta *-eht*-es alakok miatt bizonyára nem, hisz ezek contaminatioval (*tanoht* × *tanejt* = *taneht*)¹ egészen jól érthetők. A felelet egyszerű: a *χ* és *j* fonétikai közelségével

¹ Ez a contaminatio annak a nyelvjárásnak lehetett a sajátossága, amelyben a Margit-Legenda és a Példák Könyvének eredeti je íródott, mert Ráskai Lea egyéb másolataiban (Horvát- és Cornides-kódex, Szent Domonkos élete) túlnyomólag *j*-s alakok szerepelnek. (Vö. ARTBAUER i. m. 16, SZINNYEI: NyK. XXXI, 471.)

akarták szuggerálni a fejlődés természetességét. A legtöbben meg sem fogalmazták ezt a rejtett gondolatot, MÉSZÖLY azonban kereken kimondta, amit mindenki gondolt, hogy „a \acute{x} hangnak a megfelelő zöngéssé váltával j lett” (MNy. VI, 435; ugyanígy i. m. IX). Kissé nehézkes mondat, de határozott. Világosan megjelöli a két hangot, amelyek között a változás lejátszódott, sőt magát a folyamatot is: zöngésülés.

Vizsgáljuk meg ezt az állítást először is fonétikai szempontból. Lehetséges-e egy $\acute{x} > j$ változás, mégpedig t előtt?

Válaszom határozott: nem! mert ez ellenkeznék magyar fonétikai tudásunkkal. Arra, hogy egymás mellett álló zöngés és zöngétlen mássalhangzók között asszimilációs kiegyenlítődések történnek, számos példánk van. Az azonban példátlan, hogy egy zöngétlen mássalhangzó (ch) zöngétlen előtt (t) zöngéssé (j) váljék. Ilyen fonétikai disszimilációról nem tudunk, $\acute{\alpha}\pi\alpha\acute{\zeta}$ $\epsilon\iota\pi\eta\mu\acute{\epsilon}\nu\omicron\nu$ volna a magyarban, — ha igaz volna. Ennél a feltevésnél még az is jobb, amire egykor SIMONYI (Nyr. XIV, 30) gondolt, a HUNFALVY-teória alapján állva, hogy t i. az l -ből lett j — t előtt — \acute{x} , \acute{x} hanggá fejlődött, zöngétlenedett. Ez legalább logikus és fonétikai szempontból megtámadhatatlan állítás.

A zöngésség vagy zöngétlenség nemcsak fonétikailag, hanem phonologiatilag is nagyon jellemzi mássalhangzóinkat. A mai magyar mássalhangzók phonológiai rendszere két korrelatív ellentétben épül: 1. a hosszú \sim rövid és 2. a zöngés \sim zöngétlen ellentétben. Ezek közül az első az egész rendszerben érvényesül. Minden magyar mássalhangzónak van hosszú (fonétikailag: hosszú vagy ikerített) és rövid változata. A különböző quantitasú változatokhoz fontos nyelvtani és jelentési funkciók tapadnak (*tetem*: *tettem*, *háza*: *házza*, *anya*: *atyja*, *feni*: *fenni*, *el*: *ell* stb.) E tekintetben ugyanaz a helyzet, mint magánhangzóinknál (vö. MNy. XXVI, 24); tehát elmondhatjuk, hogy a magyar hangrendszer legfőbb phonológiai ismérve a quantitas. A másik korreláció már nem érvényesül az egész vonalon. Mássalhangzó-rendszerünk phonológiai képe ugyanis ez:

l	r	m	n	\acute{n}
h	j			
\acute{l}	s	\acute{s}		
v	z	\acute{z}		
$\acute{t}\acute{x}$	ts	$t\acute{s}$		
$d\acute{j}$	dz	$d\acute{z}$		
p	t	k		
b	d	g		

Az első sorban csupa zöngés hang áll, olyan, amelynek zöngétlen változata a magyarban hiányzik. Már a *h* lehet zöngés (magánhangzók között) és zöngétlen is (szó kezdetén vagy mássalhangzó után); ugyanúgy a *j* is, de ez a különbség csak fonétikailag van meg, phonologialag nem. Senki sem állíthatja, hogy a *hát* és *nahát* *h*-ja vagy a *loj* és *lojjon* *j*-je lélektanilag nem ugyanaz a hang. A *h*-nál és *j*-nél phonologialag közömbös, hogy zöngés vagy zöngétlen-e a hang. A réshangoktól kezdve az affricatákon át a zárhangokig minden zöngétlennek van egy zöngés párja, és itt már phonologialag is érvényesül a különbség; csak az olyan szópárokra kell gondolnunk, mint *kép* : *gép*, *papos* : *babos*, *mérek* : *méreg*, stb. Ezekben a sorokban minden egyes hangot két asszociáció köt. A zöngés hang elsősorban zöngétlen párjához van asszociálva, egyúttal azonban a többi zöngéshez is (*b* : *p* és *b* : *d*, *g*, *gy* stb.).

Kétségtelen, hogy bizonyos körülmények között a zöngés : zöngétlen ellentét még ezeknél a hangoknál is háttérbe szorul. A *t* előtt pl. csak zöngétlen mássalhangzó állhat, mondjuk *p*, de *b* sohasem. Ebben a helyzetben tehát nem érvényesül a *p* : *b* korrelatív ellentét. A *kaptam* és *doptam* szóban egyaránt *p*-t mondunk. A háttérbe szorulás azonban nem jelenti a teljes kiküszöbölődést. A *kaptam* *p*-je a *kapok*, *kapunk*, *kapni*, *kapnék*, stb. *p*-jével asszociatív kapcsolatban áll és így elvont jelét (π) a melléje tett asszociációs együtt-hatójával (ρ) jelölhetjük: $kap^{\pi}tam$. A másik esetben a *doptam* mellett *dobok*, *dobunk*, *dobni*, *dobnék* állnak, itt tehát az alakot phonologialag így kell írunk: $do\pi^b tam$. (Vö. N. TRUBETZKOY, Polabische Studien: Sitzungsberichte d. Akad. d. Wiss. in Wien 211. Bd. 4. Abh. 121 kk.)

Hogy az ó-magyarban milyenek voltak a mássalhangzók quantitasviszonyai, bajos meghatározni. Az bizonyos, hogy a zöngés : zöngétlen korreláció már akkor is jellemzője volt mássalhangzó-rendszerünknek. Azt is megállapíthatjuk, hogy a *ch* nem viselkedhetett közömbösen a zöngés : zöngétlen ellentéttel szemben, már csak azért sem, mert élt a megfelelő zöngés hang is, a γ . A *t* előtt e kettő közül csak a *ch* hangozhatott, és ez a *tanocht*-félékben csak χ^{ch} lehetett, vagyis egy χ spirans zöngétlenségi együtt-hatóval. Vö. a *tanochon*, *tanocha* alakokat. A zöngésülésnek tehát sem hangfiziológiai, sem hanglélektani alapja nem volt, sőt minden jel arra mutat, hogy a *j* fejlődésnek olyan hangból kellett kiindulnia, amely nem reagált érzékenyen a zöngés : zöngétlen ellentétre. Ilyen hang a *h*.

A nyelvtörténeti kutatások ezt meg is erősítik. MELICH több ízben foglalkozott a *ch* és *h* hangok viszonyával, és az eredmény mindig ugyanaz volt. Először (NyK. XXXIV, 146) mint magyar hangjelölés-történeti megfigyelést említi, hogy „a *ch* betűt később szabályosan a *h* váltja fel“. Ezt MELICH

természetesen nemcsak jelölési sajátágnak tartotta, sőt épen ez kényszerítette őt, hogy a $\acute{x} > j$ -ben kételkedjék. „Elméletileg — úgymond — ez . . . (a $\acute{x}t > jt$) . . . teljesen kifogástalan, a magyar nyelvbeli tényekkel azonban nehezen egyeztethető össze. A kétségtelen tény az, hogy a $-cht$ -vel írt alakokat szabályosan váltja fel a $-ht$ s utána a $-jt$. Ennek pedig csakis egykori ejtés lehet az alapja.“ (NyK. XLIV, 369.) Érdekes, nyelvészeink mind elfogadták a tételt, hogy a ch általában h -vá lett a magyarban, a *tanochti*-félék magyarzatánál azonban igyekeztek ezt kikapcsolni, mert mindenképen menteni akarták a $\acute{x}t$ és jt közvetlen kapcsolatából nyerhető „kifogástalan“ fejlődési magyarazatot. Tudtommal egyedül GOMBOCZ volt kivétel ez alól, aki egyetemi előadásában fenntartás nélkül csatlakozott MELICH-hez: $-uxt \sim -ixt > -oht \sim -\acute{e}ht > -ojt \sim -\acute{e}jt$ (vö. MTNy. II. Hangtan II.² 82).

MELICH a $\acute{x}t > jt$ elvetésével helyes mederbe terelte ugyan a kérdést, de magyarazatot nem adott a $ht > jt$ -re. Ugyancsak helyesen azonosította ezt a változást a szóvégen szórványosan előforduló $h > j$ fejlődéssel (*oláj, Zilaj, moj*, a régiségben *ioj, pelej, mej*), de mivel ennek okát sem jelölte meg, a kérdést tulajdonképpen nyitva hagyta. Pedig van magyarazat, csak el kell fogadni SAPIR tételét, hogy nem szabad minden hangváltozást fonétikai szemmel nézni.

A változás oka a magyar mássalhangzók pattern-jében rejlik. A pattern-re nemcsak azok az asszociációk jellemzők, amelyek az egyes hangokat egymással összekötik, hanem bizonyos asszociációk hiánya is. Mivel a magyar nyelv kerüli a $h +$ mássalhangzó kapcsolatot, abban a korban, vagy közvetlen azután, hogy a ch -ból általában h lett, meg kellett indulnia egy hangváltozási folyamatnak, a $h +$ mássalhangzó csoportok feloldására.

Három helyzetben is megfigyelhetjük ezt a kiküszöbölési folyamatot.

1. $ht > jt$. A feloldás úgy történt, hogy a h helyére a hozzá legközelebb álló „hors couple“ spirans került. Legtöbb példa az $-it$ képzős causativumoknál. — Továbbá: Vita s. Gerardi: *Achtum*; Anonymus: *Ohtum* \sim 1456: *Oython, Aython* | VárReg.: *Boct*; 1262: *Boht*; 1452: *Boht* \sim *Bojt* | 1230: *Sucta*; 1404: *Suchta*; 1434: *Suhtha* \sim *Zsujta* | 1231: *Waroct*; 1326: *Varuht* \sim *Várajt* (puszta) | 1240: *Buhturuyan*; BesztSzój.: *bach-toryan* \sim SchlSzój.: *bajtoryan* | 1255: *Dehter*; 1427: *Dehtar* \sim 1397: *Dejtar* (*Dejtár*) | 1263: *Chehthe*; 1278: *Chehte* \sim *Csejte* | 1265: *Palochta* \sim *Palojta* | 1270/1311: *mezechtelen*; 1330/1449: *mezehtelen* \sim R., N. *mezejtelen* | 1332—37: *Mochtin*; 1387: *Mahtyn* \sim 1490: *Maythen* | KT.: *rohtonc* \sim *rajtunk* |

1356: *Sektur* ~ *Söjtör* | 1449: *Chehth* ~ 1508: *Cheyd* | 1449: *Lahthos* ~ *Lajtos* | **Lopuchteij* ~ *Lapujtó* | **sachtalan* ~ nyj. *sajtalan, sojtalan* | német *schlecht* ~ *selejt* stb. (Vö. KARÁCSONYI: Turul IX, 94—6; MELICH: NyK. XLIV, 333 kk.; EtSz.; OklSz.)

A *jt* ~ népnyelvi *tt* megfelelésre legvalószínűbb HORGER nézete (MNY. VIII, 451 és NYR. XLI, 264), aki ikerítődéssel magyarázza a jelenséget. Pl. *fordítom* ~ *fordítottom*, *Söjtör* ~ *Süttör*. Ide tartozik *Ajton*-nak Pelbárt-nál előforduló *Atthon* megfelelője is.

Az *-it* képzősök parancsoló módjánál (*taniijon* ~ *taniijon*, *taniija* ~ *tanija*) már SIMONYI (NyK. XIII, 149—50) utalt a paradigmaticus alakok kölcsönös hatására. Szerinte az eredeti *szabadohon*-ból a XV. és XVI. századi *szabadét*, *szabadit* hatása alatt *szabadéhon*, *szabadihon*, majd a *j* hangú imperativusok analogiájára *szabadíjon* lett. MELICH (NyK. XL, 362 kk.) ezt a gondolatot hangtanilag kiépíti. A parancsoló alakok pontosan követték az *-it* képző hangfejlődését. A *taniijon* szabályosan fejlődött a *tanijt*-ből (Sylvester) az **ereszt-jen* > *eressen* mintájára. A *taniijon* hosszú hangzóját a későbbi *tanít* hatására szerezte. Másképp, de hangtanilag kevésbé meggyőzően SETALÁ (Zur Geschichte der Tempus- und Modusstambildung in den finnisch-ugrischen Sprachen. Helsingfors, 1886. 142) és SZINNYEI (NyK. XXIII, 463) magyarázták ezeket az alakokat.

A népnyelvi *oláj-félék* a casus obliquusokból vagy összetételből magyarázhatók. Pl. *oláh-t* > *olájt*, vagy *oláh-cigány* > *olájcigány*. A *j-s* alak behatolt az alanyesetbe, viszont a köznyelvben az alanyeseti *olá* általánosult (*olát*, *olájcigány*). Esetleg intervocalicus helyzetben fejlődött úrpótló hangról is lehet itt szó (*zila-j-i*).

2. *h+n a s a l i s* vagy *h+liquida*. Itt az asszociáció hiánya hangátvetéshez vezetett. Ilyen: 1113: *Mechina*; később: *Mehna* ~ *Menyhe* | Anonymus: *Bucna*; KépKron.: *Buchna*, *Buhna*; 1319: *Bohna* ~ *Bonyha* | 1231: *Cuhna* ~ *Konyha* (Pozsony m.) | 1365: *Kuhnya*; 1411: *Kohnya* ~ *Konyha* (Mármaros m.) | JókaiK.: *megehnyettuen* ~ *enyhit* | **joh(o)n* ~ *jonh* | finn *röhmä* 'nehézkés' ~ *renyhe* | tót *duchna* ~ *dunya* | szláv *kuchna* ~ *konyha* | nyj. *vehem* 'csikó' ~ *vemhes* | nyj. *lohma* ~ *lomha* (alakv. *lamha*, *lemhe*, *lumha*, *lanyha*, *lenyhe*, *lunya*) | nyj. *tohonya* ~ nyj. *tonyhó*, *donya* stb. (Vö. KARÁCSONYI: Századok XXXV, 772; MELICH: NyK. XXXIV, 133; SZINNYEI: NyK. XXXV, 478 stb.)

A liquida-átvetésre példák: 1382: *Mehly*; 1424: *Mehli* ~ 1458: *Melhy*; 1471: *mehly*; de kétszer is *melhy* (vö. OklSz.) | *teher* ~ *terhek*. Valószínűleg idetartozik a *kehely* (< német *Kelch*) is, ha a fejlődést így képzeljük: **kel(e)chből* > **kel(e)h-*

ből > *kehelyből*. Érdekes, hogy a régi magyar *ihl*-tővel (JókaiK.: *yhles*; ErdyK.: meg *yhlee*; FestK.: *yhlethy*) kapcsolatban is találunk hangátvetéses alakokat; e mellett asszimilációs alakok is előfordulnak (PéldK.: *hyle*; VitkK.: *hillet*; 1669: *illés* NySz.). A mai irodalmi nyelv *ihlet* szava hibás nyelvújítási renováció.

3. *h + spirans*. Csak egy példánk van erre, az *asszony* szó (oszét *aġsin*, *äġsin* 'gebieterin, hausfrau'). Az adatokból nehéz kihámozni, hogy miképpen történt a feloldás. A XIII. század derekára elég világos a szó története (1150: *ahchyn*; HB.: *achscin*; 1240 körül: *Ohzynfolua*, *Ohsun*; 1268/1347: *Oxunteluke* olv. *Ochszun*- v. *Ohszun*-, másképp, de kérdőjellel EtSz.). Ettől kezdve főleg két *sz*-es alakok jelentkeznek (1240 körül: *Asscun*; 1284: *Oschun*; 1309: *Azzun*; 1346: *Assun*¹; 1357: *Azzun*, *Azzunfalua*; 1363: *Azzunfalua*; 1370: *Assonfalua*; 1376: *Azzunfolua*; 1387: *Azzonfalua*; 1422: *Assanfalua* stb. Vö. MNy. X, 38; PRT. I, 773, 775, 776, Győri TörtRégFüz. I, 16 kk.), tehát a legvalószínűbb, hogy a *-hsz*-ből közvetlen asszimilációval *-szsz*- lett. MELICH (MNy. II, 56) *aġszin* > *aġszin* > *asszony* fejlődést vesz fel a *h + t* csoport analogiájára. Ezt csak egyetlen népi adat támogatja (*ajszony* MTsz.; alakváltozat *aszjon* Pesthy: ÚT.). — Nem hagyhatom említetlenül, hogy okleveleinkben és emlékeinkben sűrűn fordulnak elő egy *sz*-szel írt alakok is (vö. 1197: *Ascennepe*; 1284: *Ozun*; 1307: *Azunfalua*; 1329: *Azunnepe*; 1365: *Azunfalua*; 1367: *Azonfalua*; GyulGl.: *ascun*; Beszt. és SchlSzój. többször: *azon*; Sermdom.: *azaniaalath*, BrasTör.: *azon* stb). Ha ezekben az esetekben nem jelölési pontatlansággal van dolgunk, feltehetjük, hogy a *h + sz* csoport — nyelvjárásilag — a *h* elejtésével *sz*-szé lett, és az így keletkezett **aszun* > **aszon*-t a többi nyelvjárás *asszun*, *asszon* alakjai kiszorították. Nem lehetetlen azonban az sem, hogy a magánhangzóközi rövid *sz* ikerítődéssel konvergens fejlődést eredményezett.

E három helyzeten kívül, úgy látszik, nem volt antecorsonanticus *ch* az ó-magyarban. A *ch*-nak *h*-ra való változásakor a *h + mássalhangzó* asszociáció hiányában hangcsere, hangátvetés és asszimiláció(?) történt, úgyhogy az eredeti állapot csak néhány tájszóban (*bohnya*, *buhnát*, *lohma* MTsz., EtSz.) őrződött meg.

Most még csak egy kérdés volna hátra, hogy mikor lett a *ch*-ből *h*. Erre nehéz felelni, mert a *ch* és *h* jelölés tekintetében emlékeink nem adnak tiszta képet. Valószínűleg a *γ* eltűnése után indult meg a *h*-vá válás folyamata. Már könnyebb meghatározni a *h* > *j* csere idejét. Ha az *-ít* képző történetét vesszük alapul, majdnem teljes határozottsággal

¹ A helyes évszám JAKUBOVICH EMIL úr szíves közlése.

állíthatjuk, hogy ez a változás a XIV. század végén és a XV. század elején játszódott le. Körülbelül erre az időre eshetik a *h* + nasalis és a *h* + liquida csoportok feloldása is.

LAZICZIUS GYULA.

Latin jövevényszavaink hangtana.¹

MASSALHANGZÓK.

Explosivák.

A latin explosivákról általában megállapították, hogy a mediák zöngések voltak, a tenuisok zöngétlenek és nem aspiráltak. A román nyelvek feltűnő híven megőrizték a különbséget a szókezdő zöngés és zöngétlen explosivák között, szó belsejében és hangsúlytalan szótagban azonban majdnem általánosan zöngésülés állott be.

Bilabialis explosivák.²

Latin *p*.

1. Lat. *p* ~ magy. *p*: *Pál* < egyh. lat. *Pa(u)lus* | *pénna* < lat. *penna* | *poéta* < lat. *poëta* | *purgatórium* < egyh. lat. *purgatorium* stb. || intervocalicus helyzetben: *papiros* < lat. *papyrus* | *vipéra* < lat. *vīpera* | *apostol* < egyh. lat. *apostolus* || praconsonanticus helyzetben: *cíprus* < lat. *cyprus* | *diploma* < lat. *diplōma* | *dupla* < lat. *dupla* | *szimpla* < lat. *simpla* stb. || postconsonanticus helyzetben: *ampolna* < egyh. lat. *ampulla* | *áspis* < lat. *aspis* | *lámpás* < lat. *lampas* | *templom* < lat. *templum* stb.

2. Lat. *p* ~ magy. *b*: *bugyelláris* (MÁRT. 1800.: *pugillaris*; KUNO s, Gyalulat: *pugyellaris*) < klat., h. lat. *pugillares* EtSz.

3. Lat. *pp* ~ magy. *p*: *apëtitus* < lat. *appetitus* ('a. cibi' jelentésben a klat.-ban) | *kápa* < egyh. lat. *cappa* | *Ipoly* (szn. MargL. 215: *jpolt* SzlJöv. I, 2: 272) < egyh. lat. *Hipolytus* | *Fülöp* < egyh. lat. *Philippus*.

Latin *b*.

Lat. *b* ~ magy. *b*: *Balázs* < egyh. lat. *Blasius* | *Boldizsár* < egyh. lat. *Balthasar* | *Brigida* < egyh. lat. *Brigida* stb. || *alabástrom* < lat. *alabastrum* | *Fábián* < egyh. lat. *Fabianus* stb. || *biblia* < lat. *biblia* || *ambitus* < lat. *ambitus* | *decembër* < lat. *december* | *presbíter* < egyh. lat. *presbyter* stb.

¹ L. MNy. XXVI, 45—53, 118—24, 189—200.

² Vö. LINDSAY 89 k.; SEELMANN 292 kk.

Dentalis explosivák.¹

A klassz. lat. *t* és *d* tiszta dentalis explosiva; a *d* zöngés, a *t* zöngétlen. Később a *ti*, *di* hangkapcsolatban hangsúlytalan szótagban magánhangzó előtt a régen szótagalkotó *i* artikulációs redukciót szenvedett és erősen spiranticus *i*-be ment át és összeolvadva a *t*, *d*-vel affricata lett: *ti* > *tj* > *ts* > *ts*² stb.; *di* > *dj*³ > *dź* > *dz* > *ž* stb.

A vulg. lat.-ban ez nem állt meg a hangsúlytalan szótagban, hanem a hangsúlyos szótagban is bekövetkezett és az *i* elem el is tűnhetett (*dies* > *zes* SEELMANN 322).

A közép-lat.-ban, egyházi lat.-ban és magyarországi lat. olvasásunkban is a *d* minden helyzetben megmaradt explosivának, a *t* a *ti* (+voc.) hangkapcsolatban *ci* (+voc.) lett, minden más esetben megmaradt *t*-nek.

Latin *t*.

1. Lat. *t* ~ magy. *t*: *tábla* < lat. *tab(u)la* | *talentum* < lat. *talentum* | *Tiborc* < egyh. lat. *Tiburtius* | *turpis(ság)* < lat. *turpis* stb. || *ambitus* < lat. *ambitus*; *kréta* < lat. *crēta* | *litánia* < egyh. lat. *litania* (vö. lat. *lito* 'áldozok') stb. || *citrom* < lat. *citrum* | *pátriárka* < egyh. lat. *patriarcha* | *pátrónus* < lat. *patrōnus* stb. || *Agoston* < egyh. lat. *A(u)gustinus* | *doktor* < lat. *doctor* | *élémentom* < lat. *elementum* stb. || *advént* < egyh. lat. *adventus* | *Bálint* < egyh. lat. **Balentinus* (EtSz.) stb.

2. Lat. *t* ~ magy. *d*: *drabális* < lat. *trabālis* (zöngésült a magy.-ban).

3. Lat. *t* ~ magy. *ty* (> *gy*): *hártya* 'dünnes Blatt, Haut' (NySz., OklSz.); *hárgya* (CornK. 354: *hargyia*; MURM.: *hargia* NySz.) < lat. *charta* | *kártya* 'Karte' (MA.: *karta*, különben *ty*-vel NySz.) < lat. *charta* | *pityizál* (N. *pitizál* MTsz.) < lat. *pytissare*, h. lat. *pitissare* MLSz. | *portyá(zni)* (R. *portya* NySz.) < lat. *porta*.

4. Lat. *t* ~ magy. *Ű*: *Benedék* < egyh. lat. *Benedictus* | *Ipoly* (*Ipolt*, *Ipót*, *Ipoly* SÁNDOR, Sokf. XII, 245) < egyh. lat. *Hippolytus* | *Kelemen* < egyh. lat. *Clementus* SziJöv. I, 2:182.

5. Lat. *ti* (+voc.) > klat. *ci* (+voc.) ~ magy. *ci* (+voc.): *grácia*, *gerácia* MTsz. > lat. *grātia* | *kommenció* < ? lat. *conventio* RELL 42 | *légáció* < h. lat. *legatio* 'ünnepekre való kiküldés' MLSz. | *pénitencia* < egyh. lat. *poenitentia* | *porció* < lat. *portio* | *stáció* (éstartáció Göcsej, *istáció* Zala m. MTsz.) < h. lat. *statio* 'állomás', egyh. lat. *statio* 'keresztjárás' stb. ||

¹ Vö. LINDSAY 93 kk., SEELMANN 301 kk.

² Ezen a fokon összeesett a *k*(+e, i) > *c*-vel.

³ A román nyelvekben összeesett a *j* > *dj*-vel és a *g*(+e, i) > *j* > *dj*-vel.

Ignác < egyh. lat. *Ignatius* | Lőrinc < egyh. lat. *Laurentius* | Móric < egyh. lat. *Mauritius* | Tiborc < egyh. lat. *Tiburtius* || hangátvetéssel szó belsejébe került: Bëreçk < egyh. lat. *Briccius*.

A középkori latinságban, talán *Papirius* megjegyzése alapján (l. SEELMANN 322), a *sti* (+ voc.) hangkapcsolatban a *t-t* nem olvasták affricatának, bár a vulg. lat.-ban nem volt meg ez a megkülönböztetés (vö. ol. *biscia* < lat. *bestia* | *angoscia* < lat. *angustia*). Ebben az esetben a *ti* (+ voc.) > *tj* (+ voc.) magy. megfelelője *ty*: *bástya* < klat., h. lat. *bastia* DuC., MLSz. | *běstye* < lat. *bestia* | *ostya* < egyh. lat. *hostia* | *Sebestyén* < egyh. lat. *Sebastianus* | *sekrestye* < egyh. lat. *sacristia*.

Latin d.

1. Lat. *d* ~ magy. *d*: *Damján* < egyh. lat. *Damianus* | *Dániel* < egyh. lat. *Daniel* | *dékán* < lat., h. lat. *decanus* MLSz. | *dénár* < lat. *denarius* | *dupla* < lat. *duplus*³ fem.-a stb. || *Adám* < egyh. lat. *Adam* | *cédula* < klat., h. lat. *cedula* DuC., MLSz. | *grádics* < lat. *gradus* | *préda* < lat. *praeda* stb. || *advént* < egyh. lat. *adventus* | *cédrus* < lat. *cedrus* || *András* < egyh. lat. *Andreas* | *bandériom* < klat., h. lat. *banderium* DuC., MLSz. | *ágénda* 'liber ritualis ecclesiasticus' < lat. *agenda* (*sacra*) EtSz. | *reverenda* < egyh. lat. *reverenda* stb.

2. Lat. *d* ~ magy. *t*: *Bërnát* (kódexekben: *Bernáld*, *Bernád* EtSz.; PPB.: *Bernád*; *Bernált* KNAUZ, Kortan 147) < egyh. lat. *Bernhardus* | *Bertót* (R. *Bertolt*, *Bertholth*, *Bertold* KOVÁCS, Index, CSÁNKI I, 290, EtSz.) < egyh. lat. *Bertholdus* | [*Dávid*] 1526, 1599: *Davit* OklSz. < egyh. lat. *David*.

3. Lat. *di* (+ voc.) ~ magy. *gy*: *Gyënéš* < egyh. lat. *Dionysius* | [*gvárdián*] R. *gárgyán*, *gárdján* (VirgK. 47: *gargian*, CAL.: *garian* NySz.; 1495: *Gargyan* OklSz.; DANK., Lex.: *gárdján*) < egyh. lat., h. lat. *guardianus* MLSz.

Palatalis explosivák.¹

Latin k.

A klassz. lat.-ban kétféle *k* volt: I. *e* és *i* előtt előbbre képzett, praepalatalis vagy mediopalatalis *k*; II. *a*, *o*, *u* és mássalhangzók előtt hátrább képzett, postpalatalis *k*. Hogy az előbbi *k* (+*e*, *i*) is explosiva volt, azt a kutatások egészen kétségtelenné tették (a bizonyítékokat l. SEELMANN 333). A kétféle *k* a későbbiekben különböző irányban fejlődött. A praepal. *k* palatalisatiójának minden román nyelvben megvan a nyoma (a szardíniai logudor nyelvjárást és az albán nyelv lat. jövevényszavait kivéve). A *k* > *c* változás időpontja a VI—VII. sz.-ra tehető és természetesen nem egyszerre,

¹ Vö. LINDSAY 97 kk., SEELMANN 331 kk., SCHUCHARDT I, 150 kk.

hanem fokenként történt: $k > k_j > t_j' > tš > ts$.¹ A középkori latinság szempontjából legfontosabb az affricata fok (*ts*), mert ez általánosult a közép- és újkori lat. kiejtésben. A postpal. *k* ejtését nem befolyásolták a román nyelvekben esetleg végbemenő változások, a VIII. sz. óta a középlat.-ban és a magyarországi latinságban postpal. $k \sim k$, praepal. $k \sim c$ (o: *ts*).

I. Lat. postpal. *k*.

Magy. *k*: *kalamáris* < lat. *calamārius* | *kanális* < lat. *canālis* | *kollégium* < lat. *collégium* | *kurta* < lat. *curtus*³ fem.-a | *klastrom* < egyh. lat. *cla(u)strum* | *klérus* < egyh. lat. *clerus* | *kréta* < lat. *crēta* stb. (Ahol ma *ke-*, *ki-* van, ott a vocalis vagy ejtéskönnyítő magánhangzó, pl. *Kelemen* < egyh. lat. *Clemētus*, vagy a *k* nem a lat. *k* (+*e*, *i*), hanem a lat. *qu* v. a gör. χ megfelelője; l. o.) || *bazsalikom* < klat. *basilicum* | *Domokos* < egyh. lat. *Dominicus* | *Lukács* < egyh. lat. *Lucas* | *patika* < lat. *apotheca* stb. || *dekrétum* < lat. *decrētum* | *fáklya* < lat. *fac(u)la* | *sekrestye* < egyh. lat. *sacristia* stb. || *cirkalom* < lat. *circulus* acc.-a | *skorpió* < lat. *scorpio* stb. || *Izsák* < egyh. lat. *Isaac* || *Benedék* < egyh. lat. *Benedictus* | *Márk* < egyh. lat. *Marcus*.

II. Lat. praepal. $k \sim$ vulg. lat., klat. *c*.

Magy. *c*: *cēt*, *cet*, *cēt(hal)* < lat. *cētus* | *célla* < lat. *cella* | *cērémónia* < lat. *caeremōnia* | *cifra* < h. lat. *cifra*, *ciffra* 'titkos jegy' MLSz. (a magy.-ban a melléknév elvonással a *cifráz* igéből EtSz.) stb. || *decembër* < lat. *december* | *cilicium* < egyh. lat. *cilicium* | *Lucifer* < lat., egyh. lat. *Lucifer* | *processio* < egyh. lat. *processio* stb. || *akác* < lat. *acacia* | *Ferenc* < egyh. lat. *Franciscus*.

Latin *g*.

Zöngés palatalis explosiva, a *k*-val párhuzamosan palatalis magánhangzók előtt prae- vagy mediopalatalis, velaris magánhangzók és mássalhangzók előtt postpalatalis. A kettő itt is különböző irányban fejlődött: a postpalatalis *g* megmaradt (illetőleg a román nyelvek külön életében változott), a praepalatalis *g* azonban palatalizálódott, mégpedig korábban, mint a *k*, mert a különbség minden egyes román nyelvben tükröződik. A praepalatalis *g* későbbi fejlődése a következő volt:

$$g > g' > g_j \begin{cases} \nearrow dj > dš > dz \\ \searrow ij > j \end{cases}$$

(SCHUCHARDT I, 65—7).

A közép-lat.-ban a postpalatalis *g* megmaradt *g*-nek; a praepalatalis *g*-nek [*g*(+*e*, *i*)] azonban általában *j* fok felel

¹ A fejlődés persze nem állt meg itt; a román nyelvek közül a fr.-ban és észak-ol.-ban *ts*-ből *s* lett (tehát nem *c*, mint nálunk!) (ML., Gram. I, 318).

meg. Az utóbbit a római katolikus egyházban is kb. a XV. sz. végéig, illetőleg a XVI. sz. elejéig — úgy látszik — *j* (+*e*, *i*)-nek olvasták (vö. SzlJöv. I, 2:37).

A magyarországi latinságban szintén megvolt a különbség a postpalatalis *g* és a *g* (+*e*, *i*) között. T. i. a lat. *g* megmaradt *g*-nek, ami pedig a *g* (+*e*, *i*) hangértékét illeti, azt csak közvetve lehet megállapítani.

I. Lat. postpal. *g*.

Magy. *g*: *Gábrriel* < egyh. lat. *Gabriel* | *gálya* < h. lat. *gale(i)a* | *golyóbis* < lat. *globus* | *glória* < lat. *glória* | *grádics* < lat. *gradus* stb. || *Agoston* < egyh. lat. *Augustinus* | *Ágota* < egyh. lat. *Agatha* | *régula* < lat. *régula* stb. || *Ágnés* < egyh. lat. *Agnés* | *tégla* < lat. *tégula* stb. || *orgona* < lat. *organum* tb-e | *purgatórium* < egyh. lat. *purgatorium* stb.

II. Lat. praepal. *g* (+*e*, *i*).

1. Magy. *gy* (+*e*, *i*): *gyéhenna* < egyh. lat. *gehenna* | R., N. *gyemma* 'drágakő' NySz., REL 38 < lat. *gemma* | [*gēnērálás*] N. *gyenyeralis* Győr m. MTsz. < lat. *generalis* | [*genealógia*] N. *gyenegyólia* REL 39 < lat. *genealogia* | [*generáció*] N. *gyeneráció* REL 39 < lat. *generatio* | [*georgina*] N. *gyergyina* Zemplén m., *györgyine* Göcsej, *gyurgyina* Somogy m. MTsz. < lat. *georgina* | R. *gyēs(z)tál* 'gesticulator' NySz. < ? vulg. lat. **gesta* 'Tat' KÖRTING (SzlJöv. I, 2:46); N. *gyesztikuláció* REL 39 < lat. *gesticulatio* | *gyömbér* (R. *gyengbér*, *gyöngbér* NySz.) < lat. *gingiber* | *György* (VárReg. 242. §: *Gyurg*, 189. §: *Gyurge*) < egyh. lat. *Georgius* || [*agilis*] N. *ágyilis* 'szabados, félnemes' MTsz. < h. lat. *agilis* 'ua.' | R. *alagya* EtSz. < lat. *elegia* | *bugyelláris* < h. lat. *pugillaris* 'írotábla, tárca' MLSz. | *Egyéd* (VárReg. 274. §: *Egiud*, 286. §: *Egyud*) < egyh. lat. *Aegidius* | *Egyiptom* < lat. *Aegyptus* acc.-a (vö. MNy. XIV, 76 k.) | [*kollégium*] N. *kollégyium*, *kollégyom* REL 42 < lat. *collégium* | [*légenda*] R. *lëgyënda* (ÉrsK. 346: *leegyendayban* NySz.) < egyh. lat. *legenda* | R. *regyestrom*, *regyistrom* NySz. < klat. *regestrum* DuC. | *trágya* (MA.: *traggya*) < klat. *tragea* (vö. MNy. I, 254) || *angyal* (HB.: *angelcut*) < egyh. lat. *angelus* | *Angyalos* szn. és hn. (VárReg. 317. §: *Angyolus*; 1477: *Angyalos* CsÁNKI I, 470) < lat. *Angelus* | *angyelika* 'Engelwurz, Brustwurz' < klat. *angelica* | *árkangyal* < egyh. lat. *archangelus* | *Argyéus* REL 32, EtSz. < lat. *Argyrus* | R. *évangyéliom* GYARM., Voc., LESCHKA, El. 72 stb.; N. *evangyéliom*, *-ista* REL 37 < egyh. lat. *evangelium* | [*Belgium*] R. *Bëlgium*, *Bëlgium* EtSz. < klat. *Belgium* | *spongya* < lat. *spongi(e)a* | N. *elsurgyál* 'elcsen, ellop' Kolozsvar, Székelyföld, Marostorda MTsz. Pótl.; *elsurgyáz* REL 52 < lat. *surgere*. — Vö. SzlJöv. I, 2: 43—7.

2. Magy. *gy* (+*e*, *i*) > *d*: *Ödön* (1353—1358, 1374: *Eugen*, *Eugenius*, 1373, 1385—1393: *Ewden*, 1556: *Ewdewmffy* MNy. IV, 175) < egyh. lat. *Eugenius*.

3. A régi nyelvben a Fremdwortokban is általános a *gy*; pl. *frazeológia* (1788: Máriafi István: Kis magyar *frázeológia*) < lat. *phraseologia* | *privilegyiom* NySz. < lat. *privilegium* stb.

1—3. alatt a lat. *g* (+ *e, i*) ~ magy. *gy* (+ *e, i*) megfelelésre vonatkozó adatokat közöltük. A következőkben azokat a nézeteket tárgyaljuk, amelyek a megfelelésben jelentkező hangtani probléma megfejtésére irányulnak.

MELICH magyarázata szerint (SzlJöv. I, 2: 34 kk.) „a magyar római katolikus egyház épúgy olvasta a lat. szöveget, ahogy a középkorban a római katolikus népek, tehát németek, csehek, lengyelek, tótok, szlovének. Ez olvasásban pedig a lat. *ge, gi je, ji*-nek hangzott. Az ilyen *j*-kből azután a magyar nyelv hangtani törvényei szerint *gy* lett“ (i. m. 48). — Ennek a magyarázatnak tehát két pontja van: *a*) a magyarországi latinságban a lat. *g* (+ *e, i*) hangértéke a középkorban *j* (+ *e, i*) volt; *b*) a magy.-ban van *j > gy* változás. Az utóbbi szempontból a megfelelés magy. hangtörténeti kérdéssé válik. — A két kérdés egymással szorosan összefügg.

Kezdjük az utóbbival!

MELICH hivatkozik arra, hogy a magy.-ban közönséges, bizonyos helyzetekben csaknem szabályszerű a *j > gy* változás.¹

Ezzel szemben a tény az, hogy a magy. *j* általában megmarad. Így szó elején a fgr., illetőleg régi magy. szavakban, pl. *játék, jár, jel, jég, jó* 'bonus', *jó* 'fluvius', *jog* R. 'dextera', *jós, javas, jő, jut* stb.; szó belsejében: *ajak, ajándék, haj, hajnal, hajlik, héj, ujj, vaj, zaj* stb. — Ugyanígy szláv jövevényszavainkban is: *járom, jávor, jegenye, jérce, juhar* stb.; szó belsejében szintén: *baj, bajnok, buja, olaj, raj, vajda* stb.

MELICH példái, melyeket annakidején a *j > gy* változás bizonyítására felhozott, igen különböző megítélés alá esnek.

A legfontosabb bizonyíték az lett volna, hogy bolgár-török jövevényszavainkban szó kezdetén a köztörök *j* helyén *gy* van (*gyaláz, gyalom, gyapjú, gyarló, gyárt, gyász, gyáva, gyenge* stb. — vö. SzlJöv. I, 2: 44—5). Azóta azonban kiderült, hogy ez a *gy* nem köztörök *j*-re, hanem ó-csuvas **ž*-re megy vissza (vö. GOMBOCZ, BTLw. 179 k.).

A szóbelsei *j > gy* változás bizonyítására fel szokták hozni, hogy az *sz-szel* bővülő *v* tövű igék imperativusi módjele nem *j* vagy annak hasonulás útján keletkezett változata (*járjon, lásson* stb.), hanem *gy*: *legyen, tegyen, vegyen; higgyen, viggyen; egyen, igyon* (vö. SzlJöv. I, 2: 42). Ennek a *gy*-nek az eredete azonban maga is nagyon kétséges; nem tudjuk, hogy ez a fgr. **k* ~ **γ*-nek *gyenge* vagy erős fokára megy-e vissza, azt pedig, hogy a magy.-ban közvetlenül *j*-ből fejlődött volna, épen nem lehet bebizonyítani. — Ami a

¹ A TMNy. is azt mondja, hogy a magy. *gy* leggyakrabban *j*-ből lett (126, 127, 129, 131).

dunántúli nyelvjárásokban a közmagy. *j*-k helyén megfigyelhető *gy*-ket illeti (SzlJöv. I, 2:44), az szintén nem bizonyító erejű. Ilyen *gy* van az említett nyelvjárásokban az imperativusban: *kérgy*, *dobgyon*, *kevergyen* stb. (vö. NyH.⁷ 113) és a birtokos személyrag egyes- és többesszámi 3. személyében: *habgya*, *párgya*, *habgyok*, *párgyok* stb. (NyH.⁷ 119). Hasonló helyzetben zöngétlen mássalhangzó után *ty* van: *kaptya*, *kalaptya* stb. A két alakváltozat kétségtelenül összefügg egymással. HORGER szerint a *gy* másodlagos és a *ty* analogiájára került bele a paradigmába (vö. A dunántúli nyelvjárások *j* > *gy* ~ *ty* változása: MNy. XVII, 151).

A többi *j* > *gy* változással úgy áll a dolog, hogy a nyelvterület egy részén a régi nyelvben és a népnelvben sajátosság kettősség figyelhető meg; vagyis vannak olyan esetek, hogy eredeti *j*-ből *gy* lesz, pl. *jég* ~ HELTAI: *gyeg*, N. *gyég* Sopron, Göcsej, Zala m. MNy. X, 350; *jegy* ~ N. *gyegy*-Répcze vid., Göcsej, Vas m. i. h.; *jel* ~ HELTAI: *gyelentete*, *gyelenéc*, N. *gyel* Zala m., *gyelént* Veszprém m. stb. i. h., de ugyanakkor, ugyanazokban a nyelvjárásokban vannak olyan esetek is, mikor *gy*-ből lesz *j*, pl. a török jövevényszavak egy részében: *gyárt* ~ R., N. *járt*, *jártó* NySz., MTsz.; *gyász* ~ R. *jász*, *jászol* MNy. X, 352; N. *jász*, *jászol* Sopron, Zala, Baranya m. stb. MNy. X, 352.; *gyenge* ~ R. *jenge*, N. *jönge* Göcsej MNy. X, 352 stb., stb. Tehát itt ellentétes irányú párhuzamos hangfejlődéssel van dolgunk (vö. TRÓCSÁNYI, Szókezdő *j* ~ *gy* és *gy* ~ *j* változás: MNy. X, 347 kk.). Ennek a váltakozásnak a magyarázatát nem ismerjük, de annyi bizonyos, hogy ez a jelenség sem alkalmas egy spontán *j* > *gy* változás bizonyítására.

Ebben a pontban tehát a végeredmény az, hogy a magy.-ban a *j* általában megmarad, illetőleg nem lesz *gy*, s ami *j* > *gy* változás mégis van, az egészen szórványos jellegű (*jó* ~ R. *jogeit*, *jogit*, *jogolás*, *joggyul* > *gyógyit*, *gyógyul*; R., N. *kijó* > *kígyó* stb.). A lat. *g* (+*e*, *i*) helyén azonban kivétel nélkül *gy* (+*e*, *i*) van, egy általános hangmegfelelést tehát sporadikus változással magyarázni nem lehet, annál kevésbbé, mivel az eredeti lat. *j*-k kivétel nélkül megmaradtak.¹

MELICH magyarázatának másik pontja az, hogy a magyarországi latinságban a lat. *g* (+*e*, *i*) hangértéke *j* (+*e*, *i*) volt. — A vulg. lat.-ban és a klat. nyelvjárásokban a lat. *g* (+*e*, *i*) valóban *j* (+*e*, *i*)-nek hangzott, ami más szóval annyit jelent, hogy az eredeti lat. *j* hanggal összeesett.² —

¹ Egyetlen példa mégis van arra, hogy a lat. *j*-ből *gy* lett: *pádimentom* < R. *págyimentom* NySz., N. *págyament* Szabolcs m. MTsz. < (lat. *pavimentum*) vulg. lat. **paimento*, illetőleg **pajimentum* SzlJöv. I, 2:42–3.

² A klat. hangállapotra, a lat. *j* és *g* (+*e*, *i*) hangértékének azonosságára vö. ERASMUS, De recta pronuntiatione 72: „Alii quoties sequitur vocalis in eadem syllaba pro *i* propemodum sonant *g*, ut *gecit* pro *jecit*, *egicio* pro *ejicio*.”

Ebből az következik, hogy azokban az országokban, ahol ez a convergens hangfejlődés megtörtént, a lat. orthographiában ingadozás van, egyrészt írnak *g* betűt *j* hangértékben, másrészt előfordul, hogy *j* betűvel *g* hangot jelölnek. — Az előbbire vannak adatok vulg. lat. inscriptiókon is: eredeti lat. *j*: *magestati*, hiatus-töltő *j*: *aliginigenus*, *aligenare* (= *alien-*), *balingium* (= *balinaeum*) SCHUCHARDT I, 70, *origentis* III, 25. (Kevés biztos adat van, mert ebben a korban már a *dž* fok lehet általános.)

Nálunk azonban lat. emlékeinkben sem a *g* \circ : *j*, sem a *j* \circ : *g* írásváltozat nem ismeretes.

A lat. *g* (+ *e*, *i*) klat. hangértékét legjobban az illető nép lat. eredetű nemzeti helyesírásából lehet megállapítani. Ha egy nép a lat. *g* (vagy *gi*) betűt *j* hangértékben vette át, az *j*-nek olvasta a lat. szöveget is. Így több európai nép orthographiájában megvolt ez a sajátság; pl. a gót helyesírásban a lat. **G** uncialis betűforma hangértéke *j* (vö. STREITBERG, *Gotisches Elementarbuch*³ 41, 58). Ugyancsak általános a *j*-nek *g*-vel való átírása a Husz-féle cseh helyesírásban is. Husz világosan meg is mondja, hogy a lat.-ban kétféle *g* van: *e* is *i* után „mollis“ (tehát *j*) és *a*, *o*, *u* után „durus“ (*g*) (vö. SzlJöv. I, 2:37). — Palatalis magánhangzók előtt a legrégebb bajor nyelvemlékekben szintén írnak *g*-t, illetőleg *gi*-t *j* helyett (vö. WEINHOLD, *BairGram.* 182 és SCHATZ, *AltairGram.* 98). — Az ó-szlovén Freisingeni nyelvemlékekben — az ófn. orthographia hatása alatt — szintén előfordul, ha nem is szabályszerűen, hogy szlovén *j*-t *g*-vel írnak át (vö. SzlJöv. I, 2:38, továbbá BRAUNE: *Beitr. zur Gesch. der deutschen Spr. u. Lit.* I, 527 k.). — Egyes esetekben a XIV. sz.-i Codex Cumanicus-ban is megfigyelhető, hogy a köztör. *j* *g*-vel van jelölve (pl. a magy. *gyümölcs* szónak megfelelő köztör. *jemis giemis*-nek van írva). (Vö. SzlJöv. I, 2:37—8.)

Ezzel szemben a legrégebb magy. helyesírásban a *j* hangot sohasem jelölték *g*-vel, viszont a *gy* (\circ : *d*) hang jele legrégebben *g*, a XIII. sz.-tól *gi*, *gy* (vö. KNIEZSA, *Magy. helyesírás*: MNy. XXIV, 261). A *gi*, *gy* jelöléssel egyidejűleg a magy. *g* hangot palatalis magánhangzók előtt kezdik *gu*-val jelölni (MNy. XXIV, 265), később pedig *gh*-val, jelölés annak, hogy a *g*-nek *gy* hangértéke volt. — Ha a lat. *g* (+ *e*, *i*) a magyarországi latinságban is *j* (+ *e*, *i*)-nek hangzott volna, akkor lehetetlen, hogy ne írták volna pl. ezt: *gég jég* helyett vagy viszont ezt: *jém gém* helyett, márpedig ilyen jelölésmód nálunk sohasem volt. Magy. helyesírásunk tehát határozottan a lat. *g* (+ *e*, *i*)-nek *gy* (+ *e*, *i*) hangértéke mellett szól; ezt bizonyítják lat. jövevényszavaink is, de teljesen kétségtelenné teszi régi nyelvtaníróink tanúsága. DÉVAI BIRÓ MÁTYÁS *Orthographia Vngarica*-jában (1549.) a következő-

ket mondja: „g. euuel az Deác nélwbenis ket modra élenc, egg modon ig, gallus gula, am mi néluöncbenis iuen, gál ghem gilizta gomba, itt némell'ec hát vetnec az g vtán. Más modon ad Deác nélwben ig, genus gignit germen, am miencbenis igen, germec gic gapiu gonás gőzés.“ (Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadv. 8.) — KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY ugyanezt mondja: „g. Sonat g durum ut γ graecum: gallus, globus, gubernó. gy. Sonat g molle ut: gingiva, gigas.“ (Hungaria Illustrata [1655.] CorpGram. 344.)

Ezek alapján kétségtelen, hogy jövevényszavaink *gy* (+ *e*, *i*)-je a lat. *g* (+ *e*, *i*) helyén nem magyar fejlemény, hanem *gy* (+ *e*, *i*)-nek kellett lenni a magyarországi latinságban is, úgyhogy ennek a megfelelésnek a magyarázatot csak az átadó nyelvben kereshetjük.

Ilyen értelemben próbált magyarázatot adni VOLF GYÖRGY (Kiktől tanult 80 kk.). Minthogy a történeti tények és latinságunk más hangtani mozzanatai is az olasz nyelvterület felé utalnak, a román nyelvek közül elsősorban az olasz jött tekintetbe. VOLF úgy okoskodott, hogy a közol. *dž* ~ lat. *g* (+ *e*, *i*) helyén valamikor *ǰ*-nek kellett lenni és ezt a fokot megtalálni vélte a velencei, illetőleg velence-vidéki ol. nyelvjárásban. A mi lat. *gy* (+ *e*, *i*) olvasásunk tehát északol. hatáson alapul. — Ennek a magyarázatnak egyik gyengéjére MELICH mutatott rá. T. i. VOLF azon állítása, hogy Velencében *ǰ*-t mondanak a közol. *dž* helyén, nem felel meg a tényeknek; a valóságban ez a hang *dz* (+ *e*, *i*) és *z* (+ *e*, *i*) (vö. Szljöv. I, 2:34). — Az ol. nyelvterületen sehol sincs *ǰ* az ol. *dž* helyén, ilyen megfelelés csak a friauli rätorom. nyelvjárásban van, de ott is csak szórványosan. Az északol. nyelvjárások közül a piemonti és emiliaiban az ol. *dž* (a román nyelvészetben *ǰ*-vel vagy *ǰ*-vel jelölve) redukálódott *dz*-vé (a román nyelvészetben *ǰ*), a lombardiai nyelvjárásban általában *ž* lett, a genovaiban pedig *z* (a román nyelvészetben *ǰ*) (vö. BERTONI, Italia dialettale 85). — VOLF magyarázatában azonban nem az a legnagyobb nehézség, hogy az ol.-ban nincs *ǰ*, mert a magy. *gy* (+ *e*, *i*) magában véve megmagyarázható volna akár a közol. *dž*-ből is, ahogyan pl. az ó-csuvas **dž*-ből a magy.-ban hanghelyettesítéssel *gy* lett, vagy, hogy romanisztikai szempontból közelebbi példát említsünk, ahogyan az ófr. *tarǰe* > magy. *tárgy* esetében ófr. *dž*-ből magy. *gy* lett, úgy az ol. *dž*-ből is lehetett volna *gy*. Elfogadhatatlan azonban ez a magyarázat azért, mert az ol.-ban ép úgy, mint az összes többi román nyelvekben az eredeti lat. *j*, a lat. *g* (+ *e*, *i*), sőt a *di* (+ *voc.*) hangcsoport is tökéletesen összeesett, pl. ol. *gennajo* < lat. *Januariu(m)*; *genero* < lat. *generu(m)*, *gente* < lat. *gente(m)*, *giorno* < lat. *diurnu(m)*; — fr. *janvier*, *gendre*, *gens*, *jour* stb.; — ugyanígy valamennyi román nyelvben. Ezzel szemben a magy.-ban az eredeti lat. *j* mindenütt megmarad *j*-nek

(János, Jézus, Jeruzsálem, január, juss stb.; — l. lat. *i*), viszont a lat. *g* (+ *e*, *i*) helyén *gy* van. Egyetlen olyan román nyelvet sem ismerünk, amelyben hasonló kettősség volna. Vannak olyan nyelvek, amelyekben a *j* fok van megőrizve, pl. a szardíniai, szicíliai és délol. nyelvjárásokban; olyan nyelvek is vannak, ahol *dž* van (közöl., oláh, rätorom. — vö. ML., Gram. I, 328), de olyan kettősség, mint a magy.-ban, egyetlen nyelvben sincs. — Ugyanezt mondhatjuk a középlat. nyelvjárásokról is, melyekben — mint láttuk — általában a *j* fok állandósult. A magy. kettősség teljesen egyedül áll és a magyarországi latinságnak ez eddig megmagyarázatlan problémája.¹

Latin *qu* és *gu*.²

Az eredeti lat. *qu* és *gu* Augustus korában labialis elemét elvesztette és *k* meg *g* lett, de *e* és *i* előtt többnyire nem palatalizálódott. A régi magy. helyesírásban a lat. *qu* és *gu* betű hangértéke *k*, illetőleg *g* (vö. MNy. XXIV, 264—5).

Magy. megfelelői régebben *k*, *g*, újabban *kv*, *gv* is:

1. Magy. *kintorna* < klat. *quinterna* DuC. (vö. Nyr. VI, 103) | R. *kitancia* NySz.; DANK., Lex. 614: *kvietántzia*, *kvitántza*; N. *kvitancia* RELL 'Quittung' < lat. *quietantia* | *kóta* R. 'számjegy' is MNy. XI, 228 < lat. *quota* || *rékviem* (Helt.: *requiem* mise NySz.) < lat. *requiem* (t. i. „aeternam dona ei Domine“, vö. SzlJöv. I, 2: 394).

2. Magy. *angolna*, N. *angvilla* MTsz. < lat. *anguilla* | R. *gárgyán* NySz.; DANK., Lex.: *gárdján* < egyh. lat. *guardianus*.

Görög aspiraták.

A lat.-ban eredetileg nem voltak aspiraták. A gör. aspiraták a későbbi fejlődés szempontjából legszorosabban a lat. explosivákhoz csatlakoznak. A köztársaság korában a gör. aspiratákat *k*, *t*, *p*-vel helyettesítik, csak Cicero korában kezdik pontosabban átírni.³ A χ , θ ~ *ch*, *th* megfelelés azonban csak az írásban volt meg, a kiejtésben a *h* eltűnt; a román nyelvekben *ch* és *c*, *th* és *t* között nincs különbség. A gör. ϕ története a későbbiekben eltérő.⁴

¹ Párhuzamos jelenség az, hogy a mai ol. iskolai olvasás szerint a lat. szövegben a *g* (+ *e*, *i*)-t *dž*-nek, a *j*-t *j*-nek olvassák. Azt azonban nem tudjuk, hogy ez milyen régi hagyományra megy vissza; kérdés, nem egyszerűen az ol. orthographia adja-e meg a magyarázatát. A franciák mindkettőt *ž*-nek olvassák. (C. TAGLIAVINI tanár úr szíves közlése, kinek ezzel a kérdéssel kapcsolatban adott felvilágosításaiért e helyen is köszönetet mondok.)

² Vö. LINDSAY 99—100.

³ Vö. LINDSAY 62; SEELMANN 252 kk.

⁴ Vö. SCHULZE: KZr. XXXVIII, 388.

Görög χ \sim latin *ch*.

1. Gör. χ \sim lat. *ch* a római katolikus egyház olvasásában először *k'*, később *k* (vö. NyK. XXXIV, 132, XXXIX, 342). A magyarországi lat.-ban szintén *k*-nak olvasták. Ezt bizonyítják lat. jövevényszavaink, ahol általában *k* a megfelelés: *kártya* 'Karte' < lat. *charta* | *kórus* < egyh. lat. *chorus* | *krizma* < egyh. lat. *chrisma* \sim gör. $\chi\rho\iota\sigma\mu\alpha$ | *Krisztus* < egyh. lat. *Christus* \sim gör. $\chi\rho\iota\sigma\tau\acute{o}\varsigma$ | *katékizmus* < egyh. lat. *catechismus* | *parókia* < egyh. lat. *parochia* | *arkangyal* < egyh. lat. *archangelus* | *iskola* < lat. *schola* | *páska* (bárány) < egyh. lat. *pascha* \sim gör. $\pi\acute{\alpha}\sigma\chi\alpha$. Általában az ótestamentumi nevekben: *Jerikó* < egyh. lat. *Jericho* | *Makabeus* < egyh. lat. *Machabaeus* | *Zakariás* < egyh. lat. *Zacharias* stb. — De úgy látszik, voltak mégis egyes szavak, melyeket *h*-val olvastak, pl. *Mihály* (1138/1329: *Mihal*, *Michal*, *Mychael*; HB.: *michael* olv. *k*-val? Klebelsberg-Eml. 145) < egyh. lat. *Michael*, melynek a klat.-ban is *h*-val kellett lenni, mert több szláv nyelvben is *h* van (vö. SzIjöv. I, 2: 196) | *hártya* 'dünnes Blatt, Haut' (mindig *h*-val OklSz., NySz.) < lat. *charta*.

2. A χ > lat. *k* annyiban mégis különbözött az eredeti *k*-tól, hogy általában *e*, *i* előtt is megmaradt *k*-nak: *Ezékíel* < egyh. lat. *Ezechiel* | *Kilián* < egyh. lat. *Chilianus* | *kirurgus* (*girókus* Udvarhely m. MTsz.) < lat. *chirurgus*. De néha ezt is *c* (*e*, *i*)-nek olvasták a kódexekben: *Ezeczyel* | *Cellen* (vö. MNy. XI, 125) | R. *cirillikus* 'Wundarzt' ÉtSz. < klat. *cirurgicus* DuC. (vö. gör. $\chi\epsilon\rho\upsilon\rho\rho\rho\rho\rho\rho\rho$) | *cédula* < klat., h. lat. *cedula* DuC., MLSz. \sim lat. *schedula* | R. *cinadónia* 'Schwalbenkraut' < klat. *cenadonia* (gör. $\chi\epsilon\lambda\iota\delta\acute{o}\nu\iota\omicron\varsigma$) ÉtSz.

3. A gör. χ -nek az egyh. lat.-ban néha *g* is megfelelt: *dragma*, *didragma* (RÖNSCH, Itala u. Vulg. 455) > magy. R. *dragma*, *didragma* (MünchK. Máté XVII, 23; Károlyinál uo. *drachma*; GYARM., Voc.: *drakma*) < egyh. lat. *drachma*.

Mai kiejtés szerint szó elején *k*: *kiméra*, *kresztomatia*, *kromatikus*, *kronológia* stb.; szó belsejében többnyire *ch* ($\circ:\chi$): *archeologia*, *archivum*, *mechanika*, *monarchia*, *technika* stb., de e mellett *k* is: *hipokonder*, *melankólia* stb.

Görög θ \sim latin *th*.

1. Gör. θ \sim lat. *t(h)* \sim magy. *t*: *Tamás* < egyh. lat. *Thomas* | *Agota* < egyh. lat. *Agatha* | *citéra* < lat. *cithara* | *katédra* < lat. *cathedra* | *patika* < lat. *apotheca* | *Bértalan* < egyh. lat. *Bartholomaeus* | *Béthlehém* < egyh. lat. *Bethlehem* | *jácint* < lat. *hyacinthus* | *Názáret* < egyh. lat. *Nazareth* | *Góliát* < egyh. lat. *Goliath* stb.

2. A lat. *t(h)* < gör. θ *e*, *i* (+ voc.) előtt nem lett affricata, hanem *tj* (+ voc.) \sim magy. *ty*, *tty* (a vulg. lat.-ban, úgy

látszik, nem volt meg ez a különbség: *Zeophilus* < *Theophilus*, ol. *zio* < θεῖος 'Onkel', sp. *Macias* < Μαθαιος SCHUCHARDT I, 153); *Dorottya* (*Dorottia*, *Dorottyah* KNAUZ, Kortan 178, SziJöv. I, 2: 165; PPB.: *Dorotja*) < egyh. lat. *Dorothea* | ? R. *Galattya* (ÉrdyK. 59: *Galattya*, 119: *Galatyabelieknek*) < egyh. lat. *Galathea* v. *Galatia* | *Mátyás* (1240 k.: *Mathias*; R. *Mattyás* is SziJöv. I, 2: 194) < egyh. lat. *Mathias* | *Mátyus* (1181: *Matus* [olv. *Mátyus* SziJöv. I, 2: 195]; 1343: *Mathius*, 1364, 1420 stb.: *Mathyus* OklSz.) < egyh. lat. *Matthaeus* | *szittyá* R. 'Scythia' (ApostMélt. 54: fülöp *zytyaban*; ÉrdyK. 592: *zyttyai* magyaroknak [vö. Nyr. XXX, 482]) < lat. *Scythia*.

Görög φ.

A gör. φ története egészen különálló. Hangértéke a gör.-ben eredetileg *p* + *h*; ebből a korból való átvételekben a lat.-ban *p* van. Később a gör.-ben az aspiratából (*ph* affricata fokon keresztül) spirans lett (*f*), és az újabb átvételekben ez tükröződik. A helyesírásban aztán a kettő keveredett: *filosofia*, *Filippus*, *colapus*, *Josepus* stb. (vö. LINDSAY 114, SEELMANN 252 k.).

Magy. megfelelője *f*: *Fülöp* < egyh. lat. *Philippus* | *főniksz*, *féniksz* NySz. < lat. *phoenix* | *fülemüle* < lat. *philomela* | *élőfánt* < lat. *elephantus* | R. *Efezsom* (MNy. XIV, 76 k.) < lat. *Ephesus* | *kófiom* 'süveg' (SermDom. II, 4: *kophiom*) < h. lat. *cophium* MLSz. | *próféta* < egyh. lat. *propheta* | *Zsófia* < egyh. lat. *Sophia* | *József* < egyh. lat. *Joseph* stb. — Egy esetben van nyoma a *ph* ~ *p* megfelelésnek: [*József*] KTSz.: *Josepne*; MünchK. márc. 19.: *Josep* (gör. Ἰωσήφος, lat. *Josep(p)us*, ol. *Giuseppe* SEELMANN 261; vö. SziJöv. I, 2: 178). (A régi gör. φ ~ lat. *p* helyén természetesen nálunk is *p* van: *ampolna* < lat. *ampulla* ~ gör. ἀμφορεύς.)

(Folytatjuk.)

FLUDOROVITS JOLÁN.

A lelki jelenségek nyelvi kifejezéseinek jelentéstanához.

I.

Primitív és magasabb művelődési fokon egyaránt megfigyelhető, hogy a köztudat lelki jelenségeket (tulajdonságokat, lelkiállapotokat) egyes szervekre lokalizál. A bátorság, jószág székhelye pl. a szív, a haragé a gyomor, epe, a büszkeségé a máj stb. Primitív művelődési fokon e lokalizáció tudatos, vagyis eleven, határozott tartalmú fiziológiai képzetek vannak mögötte, s e képzetek befolyásolják az orvoslást, a jogszokást, a mitoszt s természetesen visszatükröződnek a nyelvben is. Vegyünk egy példát! LEVY-BRUHL elmondja, hogy egy

ausztráliai primitív törzs szerint az életerő, a lélek székhelye a vese és a veseháj (Nierenfett). Egy hatalmas varázsló vagy gonosz szellem képes arra, hogy kilopja észrevétlenül az ember e fontos szervét. Az ily módon megkárosított csakhamar beteg lesz és meghal. Egy másik varázsló azonban megmentheti, amennyiben a vesetolvaj után repül, elveszi tőle zsákmányát és erélyes dögönyözés közben visszahelyezi a beteg testébe, aki azután hamarosan meggyógyul. (Die Seele der Primitiven. Wien, 1930. 125—9.)

Magasabb művelődési közösségekben e lokalizációs folyamat tudattalan, a képzetek, amelyeken alapul, tartalmilag teljesen határozatlanok, homályosak, és csak a nyelv, melynek törvényeit egy sokkal régiebb, primitívebb művelődési közösség hozta létre s esetleg néhány babonás szokás őrzi nyomait. Az előbbi példát folytatva, rögtön világosan áll előttünk az elhomályosulás folyamata. A biblia e mondata: „corda rimatur et renes ~ prüfest Herzen und Nieren ~ aki a szívetek vizsgálja és a veséket“ — mind a három nyelven tisztán érzékelteti, hogy a szív az érzelmek, a vese a gondolatok, szándékok székhelye, anélkül azonban, hogy valamely reális kapcsolatot engedne feltételezni a szerv és a lelki jelenségek között. Itt megőrzött a nyelv egy régi asszociációt, az alap azonban, mely ezt létrehozta, régen elhomályosult. Hogy ez mennyire így van, egy közismert anekdota is érzékelteti: Az orvos magyarázza a beteg parasztnak a röntgenképet és azt mondja, hogy azzal belátni az ember veséjébe is. A beteg erre tiltakozik az ellen, hogy a gépet kipróbálják rajta, mert jobb, ha az ember senkit sem enged belátni egyes gondolataiba, szándékaiba. A humoros hatás alapja itt épen az, hogy a paraszt reális fiziológiai kapcsolatot tesz fel a szerv és a pusztán lelki jelenségekre vonatkoztatott konvencionális szóhasználat között.

Hogy miért épen a gyomorhoz, szívhez, májhoz, veséhez, epéhez, vérhez kötik a lelki jelenségeket, sőt nem egyet ezek közül egyes lélekrészek vagy a lélek univerzális székhelyének tekintenek, annak oka valószínűleg az, hogy a primitív emberek anatómiai és fiziológiai szempontból ezeket a szerveket ismerik leginkább, tudják, hogy a vegetatív életre nézve működésük rendkívül fontos, tehát a lelki életben is ezeknek igyekeznek szerepet juttatni. A lelki élet szavait kialakító jelentésváltozásoknak igen nagy része gyökerezik ezekben az ősrégi, primitív képzetekben. Hogy azután e jelentésváltozásoknak a legtöbb esetben tudományosan igazolható fiziológiai alapjuk van, az főként a nyelvet alkotó és formáló művelődési közösség helyes megfigyelőképességét bizonyítja. Mert kétségtelen, hogy az egészen primitív művelődési közösségeknek is vannak helyes orvoslási ismereteik. PARKINSON ezt írja a Gazella-félsziget egyik törzséről: „Die anatomischen Kenntnisse der

Eingeborenen sind, wohl infolge des Kannibalismus und der dadurch erlangten Kenntnis von der Zusammensetzung des menschlichen Körpers und der Bedeutung der einzelnen Organe, recht beträchtlich; man darf behaupten, dass ihre Kenntnisse in dieser Beziehung die eines gebildeten Durchschnittseuropäers bei weitem übertreffen. Sie können genau die Lage der einzelnen inneren Körperteile angeben und sind imstande zu beurteilen, ob Leber, Lunge, Magen und so weiter in Mitleidenschaft gezogen sind.“ (Dreissig Jahre in der Südsee. Stuttgart, 1907. 107.) Alacsony műveltségi fokon az orvoslási hagyomány kizárólag e népi megfigyelésekre támaszkodhatik, és így azokhoz a jelentésváltozásokhoz, melyek a műveltség kezdeteibe nyúlnak vissza, számunkra csak a mai primitív népeknél talált analógiák és esetleg egy-egy mitosz-törödek révén lehet hozzáférni.

Magasabb fokon ellenben igen jó szolgálatot tesznek, néha kézzelfogható magyarázatot adnak egy-egy nyelvi kifejezés eredetéről a népies orvoslási hagyomány emlékei. Ezek már két tényezőből tevődnek össze, mégpedig a tényleges népi megfigyelésekből, meg a szigorúan vett orvostudománynak a nép közé került, félreértett, szétzilált s emotionalis elemekkel erősen átszínezett foszlányaiból. Ahogy a kötött szövegű műdal ezer változatú népdallá lehet, ahogy az előkelők rövid-életű divatja mint népviselet századokig élhet tovább (természetesen megváltozott formában), ugyanúgy lehet az orvostudomány egy-egy igazolt tétele valamely homályos népi babonának vagy babonás jellegű orvoslási hagyománynak az alapja. Nem túlzás, ha azt állítjuk, hogy e népies babonás orvoslási hagyományok nem is nemzedékről nemzedékre, hanem kulturáról kulturára öröklődnek tovább. Ilyen pl. a klasszikus kultúra temperamentumelmélete, mely szerint a test négy főnedve: a vér, a nyálka, a sárga és a fekete epe döntik el, hogy valakinek milyen a vérmérséklete. Ennek értelmében van szangvinikus, flegmatikus, kolerikus és melankolikus temperamentum. Ez az elmélet még a közép- és az újkorban is jelentős eleme a nép tudatának és mint ilyen, állandóan ható nyelvalkotó tényező. Ezekben a nép közé került tudomány-foszlányokban az idők folyamán egyre nagyobb szerep jut a népi eredetű, utólag rájuk tapadt hangulati elemeknek, s végül is ezek lesznek az uralkodók. Ez természetes is, hiszen az emotionalis elemek inkább foglalkoztatják a nép fantáziáját, mint a tudománynak számukra a szkéma színtelenségével ható tényei. Ez magyarázza azt, hogy nemcsak a primitív népeknél fontosabb a gyógyítás aktusában a varázsfórmula, mint az orvosság, hanem az ú. n. kulturnépek alsó, tanulatlan rétegeinél is. Egy babonás paraszt jobban bízik a javasasszony ráolvasásában, s misztikus körülmények között előállított gyógyszereiben, mint az orvos tudásában. Ter-

mészetes is, hogy ez így van. Számunkra az egészség és betegség fogalmát az objektív tapasztalati fiziológiai elemek adják meg, ily alapokon keressük a baj eredetét és akarjuk gyógyítani. A primitív ember számára a betegség nem fiziológiai jeleinek összege, hanem rendesen természetfeletti okból keletkezik; a legtöbb vad törzs hite szerint gonosz szellem, haragos istenség, varázslat az okozója. A keresztény terminológiában is gyakran szerepel az ennek megfelelő Isten büntetése, megpróbáltatása, átok, rontás. A gyógyítás tehát nem annyira a testi állapotra akar hatni, mint inkább azt a természetfeletti okot akarja megszüntetni, mely a bajt előidézte, és így természetesen a gyógyításban is a természetfeletti, emotionalis elemek a fontosak.

*

A modern ember, aki megszokta, hogy abstrakciókkal dolgozzék. természetesnek tartja, hogy szembeállítjuk egymással a szellem és anyag fogalmát s ennek megfelelően a lelki és fiziológiai jelenségeket. A nyelv törvényeit alkotó primitív gondolkodás erre nem képes. Amint LEVY-BRUHL mondja: „Für ihn [den Primitiven] gibt es keinen Stoff und keinen Körper, von dem nicht irgendeine mystische Kraft ausstrahlte, die wir geistig nennen würden. Es gibt aber für ihn anderseits auch keine geistige Wesenheit, die nicht ein vollkommenes, d. h. konkretes, mit körperlicher Form begabtes Wesen wäre, auch wenn dieser Körper unsichtbar und nicht greifbar, widerstandslos durchdringbar und ohne Dichte sein sollte.“ (Die Seele der Primitiven 108.)

Mit jelent ez a nyelvre alkalmazva? A lelki élet mozzanatai (tulajdonságok, lelkiállapotok), ahogy a nyelvben tükröződnek, nem anyagiak és nem szellemiek. Talán a legszabatosabb, ha azt mondjuk róluk, hogy maguk a mozzanatok ugyan testetlenek, hordozóik azonban testi dolgok, a test egyes szervei, mint pl. a haragé az epe, gyomor, a bátorságé a szív, a büszkeségé a máj. A néphit szerint e lelki jelenségek erősen függenek az illető szerv működésétől vagy fordítva, befolyásolják a szerv működését.

E felfogás kialakulásában természetesen nem választható szét az eredeti népi képzeteknek és az orvostudomány nép közé került foszlányainak a szerepe, különösen a mi szempontunkból nem, amennyiben ú. n. kulturnépek nyelvvel foglalkozunk. Magasabb művelődési fokon az orvostudomány tényei két irányban hatnak. Részint megerősítik, realizálják az ősi primitív képzeteket; ez esetben a primitív képzetekben gyökerező nyelvi változásoknak, jelentésfejlődéseknek ma is érezzük az alapját (ilyen pl. az 'e p é s → h a r a g o s', aminek pozitív fiziológiai alapja van — vö. G. R. HEYER, Das körperlich-seelische Zusammenwirken in den Lebensvorgängen.

München, 1925.). Másrészt lerombolják az ősi népi képzeteket, azonban azok a kifejezések, melyeket a primitív felfogás hozott létre, megmaradnak, mivel az illető lelki jelenség s vélt testi hordozója között erős asszociatív viszony fejlődött; bár eme asszociációk alapja elhomályosult, ők maguk tovább élnek, sőt mint eleven ható tényezők új meg új kifejezésformákat teremtenek. Hogy e kifejezések emotív tartalma világosabb, mint az objektív, az érthető.

A test és lélek közötti kölcsönhatás elméletének e homályosan megérzett, durván materialisztikus formáját néha meglepően tükrözi a népies orvostudomány egy-egy emléke. Ezek sokszor annyira nem tesznek különbséget testi és lelki jelenség között, annyira elmosódnak a határok az előbb tárgyalt felfogás alapján, hogy ugyanazon orvossággal akarják mind a kettőt gyógyítani. Pl.: „ha ennek [a gyalog-olajfának] gyümölcseiből vagy bogyóiból fél drachmát, az az három pénz nyomonyit borban meg-ífol, víz-kórságot, gondolkodó betegséget, vagy melancholiát, és sárgaságot-is el-űz.“ Váli¹ 13. | „Ezen olaj mindenféle fej fájást, fej szédelgést, melancholiát és szomorkodtató gondolatokat gyógyít.“ Uo. 115. | „Sz. János' kenyerét áníssal vagy Bétsi köménnyel ha egy ittze vízben meg-főzöd, és azt meg ífzod, nem tsak a gyomrodát kiti-ftitítja, hanem haragosságodat-is meg-enyhíti, és magadban hittségedet meg-szelédíti.“ Uo. 158. | „[a vadökör nyelv] Virágjából liktáriomot tsinálván, a' kinek azt enni adod, melancholiától, fekete epétől és szívbeli bánattól meg-menti.“ Uo. 173. |

Más, ugyane felfogáson alapuló változat, hogy egyes indulatokat tekintenek bizonyos testi bajok okozójának, és a fizikai bajt azzal akarják megelőzni vagy gyógyítani, hogy óvni az illető indulattól. Az általános elvet egy 1645-ből fennmaradt forrás fogalmazza meg: „Boszszongas, irigyseg, szomoruság gyakorta nagy betegsegekbe eytik az embert“ Weber: Amuletum 62 (NySz.). — A kb. egy századdal későbbi orvoskönyvek a legapróbb részletekig kidolgozzák e felfogást: „Bútól, bánattól, haragtól magát igen ójja; mert ez mindenik a' gyomrot erőtleniti, és az eméltést gátolván a' nedvsegeket keferiti, a' vért sűriti nyálasittya, a' Béleket szorittya, Lépét puffalzttya.“ PP:Pax² 152. | „mértékletlen bujafág, harag, félelem; mellyek a' vért sűritik, égetik és fokképen felzavarják“ Uo. 197. | „hofzfzas bufúlás, félelem, 's a' többi: mellyek mind hűtik és fűritik a vért, 's fogyattyák az erőt“ Uo. 267. | „[pestis idején:] Minden haragoskodás, félénkfé, fzmorkodás, és felettébb való gondolkozás igen ártalmas: mert a fzmoruság gyűjti a' teftben a' rofz ned-

¹ Váli Mihály: Házi orvos Szótáratska. Győr, 1792.

² Páriz Pápai Ferenc: Pax Corporis. Kolozsvár, 1747.

vefségeket; a harag pedig felkeveri azonokat. Más oka pedig ez: hogy a' fzmorkodásban, félclemben és gondolkozásban fokkal reftebben jár a' vér az erekben; a' mint hogy a' Pul-fus-is laffabban és kéfőbbben vér fel ollyankor.“ Uo. 329. | „Fejér málvának a' gyökerét, ha mézes vízben, vagy borban meg-főzöd, hafznos azt inni melynek, tüdőnek, bélnek fájása ellen, hurutoláft, erőtlenséget, vérhaft és egyéb haragoskodásból, és bélben való fekete sárból támadott betegséget meggyógyit.“ Váli 73. | „A' közelebb nevezett okokból pedig annyival könnyebken következik a' bolond-hagymáz midőn már ez előtt való időkben az olly ember az ő elméjét fok gondolkozáfokkal, haraggal és fok bor iváffal terhelte.“ Csapó: OK.¹ 6. | „[Lépdagadás] támad azokban-is, kik fokat ülnek. fzmorkodnak, 's bánkodnak, — kik gyakran haragra felgerjednek“ Uo. 122. | „... a' fok bánat, 's keferőség, vagy ételben való rendetlenség miatt gyomrok favanyó ártalmas nedvességgel meg-tölt.“ Uo. 196. |

Végül legtipikusabb eset, midőn testi, szervi okokkal magyarázzák egyes lelkiállapotok beálltát: „Czitromot nád-mézzel vagy más mézzel meg-öntve héjastúl meg-enni igen jó az haragos bánat ellen, mert a' ki-omlott haragos epét megfzaráfztja.“ Váli 7. | „Jó véle élni [bolha-halál nevű fűvel] a' melancholia ellen, mert a' fekete sárt az ember' gyomrából ki-tifztítja, és a fekete sűrű vért meg-higítja.“ Uo. 47. | „Borrágó dinnye fzagú fűvet ha Barát paréjjal, vagy Németfeffen Spinóddal öfzve-főzöd, és paréj módra meg-efzed — igen hafznos a' keferű és fzmorító vér ellen.“ Uo. 51. | „A gyomor-fájás pedig, néha forrozáffal, nehéz lélegzéffal, 's elme-bufulásával vagyon.“ PP:Pax 150. | „Vayon e' nyavalya [a melancholia] magától a' fekete fártól, a' fárga epe fár a teftben elbővűlvén öfzve sűlvén, és megfeketedvén: mellyen ofztán kiváltképen a' Lép telik és reked meg, és e megmondott háborukat fzerzi; az Agyvelőt-is pedig gőzölgéffivel eltöltvén, fzmorú félelmes gondolkozásokat hoz emberre.“ PP:Pax 229. | „Az ilyen állapot[ban], a' Máj-is meg-dugul, melly miá' meghevűl: innen a' fok fzel, Hafnak fezfűlése s korgáfa: onnan alább hatván a Lépnek-is felfuvódáfa: mellyekből a' fok rothatt gőzölgékek fel-felé menvén, az Agyvelőt-is elhattyák, megzavarják; és a fok héjába való phantafiáknak okai.“ Uo. 229. | „Csengő-fű. Nehéz gondolatokat, mellyek a hasban lévő ereknek rekedéséből, gyengeségéből, s érzékenységéből etc. fzarmaznak, meg-fzűnteti ez fű és virága, ha fött vizét az olly ember ifzfa.“ Csapó: Fűv.² 59. |

Az eddig tárgyalt csoportok adatai csak azt világították meg, hogy a testi és lelki jelenségek között nem voltak

¹ Csapó József: Orvosló könyvetske. Posony—Pest, 1791.

² Csapó József: Új füves és virágos Magyar Kert. Posony, 1775.

szigorú határvonalat, s ismertek vagy ismerni vélték sok olyan testi tünetet, melyek rendszerint fellépnek egyes indulatokkal, lelkiállapotokkal kapcsolatban, s tudták, hogy egyes testi bajoknak miféle jellegzetes lelkiállapotok, hangulatok felelnek meg.

A test és lélek között fennálló kölcsönhatás felismerése vagy helyesebben: megsejtése arra vezet, hogy — bár még igen naiv módon — néha már tudatosan igyekeznek befolyásolni a testet a lélek, másrészt a lelket a test által olyan esetben is, amely az előbb tárgyalt jelenségtípusok közül egyikbe sem tartozik, vagyis midőn nem tesznek fel oksági viszonyt a test és lélek állapota között. Mondanunk sem kell, hogy ezen a fokon már megtörtént a test és lélek teljes gondolati elkülönítése, mert hiszen csak akkor lehet szó a kettő kölcsönhatásáról, ha már önállóan létezőnek tekintjük őket.

Itt is erősen érvényesül azonban a materialisztikus felfogás. A modern orvostudomány álláspontja szerint aránytalanul nagyobb mértékben befolyásolható a test a lélek által, mint fordítva. A XVII—XVIII. század magyar orvosi irodalma viszont épen az ellenkező felfogást tükrözi. Ez természetes is, hiszen a test az, amely az orvos számára közvetlenül hozzáférhető. Ez felel meg az emberi gondolkodás rendes irányának, mely mindig a konkrétumból kiindulva halad az abszaktum felé. A konkrétum itt a materiális test, ami által az immateriális lélekre akarnak hatni. Igaz, hogy ennek a lélekfogalomnak is még erősen materiális színezete van. Idevágó forrásainkból kiérezhetjük, hogy szerzőik számára a lélek valami annyira kézzelfogható, hozzájuk annyira közelálló dolog volt, hogy a test útján való gyógyítása nem jelentett nehezebb vállalkozást. Szóljanak ők maguk! „Fokhagimanak artafa ezek — embernek fzemeit megh homaliofittia, haragot indit, melliet ha akarz megh probalni, ad megh az tirknak auagi az kakasnak enni, es mind megh talalod benne ezeket az uetkeket.“ Testi orvosságok könyve 54 fol. Kéziratos orvosságos könyv a XVII. sz. elejéről (1618.?) (M. N. Muz. Oct. Hung. 500.) | „Bárány-nyelv-fü. Szívet meg-vidamit' erősitt a' virága, ki azt ételben efzi, 's Italban ifzfza, akár bor akár viz legyen.“ Csapó 28. | „...javallom ezeknek [a feledékenyeknek], hogy elméjeknek meg-erősítettésére kubéba magvakat gyakran rágitskáljanak.“ Csapó: OK. 38. | „Ökör-nyelv-fü. Nehéz gondolatu emberek a' fünek virágaival igyanak bort vagy vizet.“ Csapó, Fűv. 204. |

E példák számát tömegével szaporíthatnám. Arra viszont csak egyetlen igazán nyomatékos adatot sikerült találnom, hogy a lélek által akartak hatni olyan testi bajra, amelyről nyilvánvalóan tudták, hogy nem esik bele a psyché körébe. Ez utóbbi körülmény azért fontos, mivel így nem tehetjük fel, hogy azért alkalmazták a pszichikai gyógyítási módot,

mert valami olyan betegségről volt szó, mely felfogásuk szerint lelki baj is lehetett volna. PP:Pax 314 a himlőt akarja gyógyítani „az elme phantafiája“ révén: „Veres lepel-lel lepedgyék; hogy a' fzeme előtt lévén, az elme phantafiája, a' veresről, a vért felindítsa: és könnyebben kiűfson a' Himlő.“

*

A kulturnépek köztudata arra, hogy hol mennek végbe az értelem, érzelem és akarat funkciói, így felel: a lélekben. Mindenki tudja, hogy a „lélek“ itt nem helymegjelölés, csak egyszerűen gyűjtőneve a szellemi funkcióknak, a test vegetatív funkcióival szemben. Bár a tapasztalat azt mutatja, hogy az ú. n. lelki folyamatok az agy és az idegrendszer működéséhez vannak kötve, mindamellett a köztudat sem azonosítja a lelket az aggyal. Lényeges jegyeiben a köztudatban kialakult lélekfogalmat fedi GEYSER általában elfogadott meghatározása, mely szerint: „Die Seele ist ein vom Gehirn verschiedenes, einheitliches, dauerndes reales Etwas, das zum Bewusstseinsstrom in einem dreifachen Verhältnis steht, in dem des Substrats, des wissenden Subjekts und der immanenten Ursache.“ Tehát a lélek fogalma számunkra ma már olyan önálló fogalom, amelyet megszoktunk, és nincs szükségünk arra, hogy a test valamely részéhez, szervéhez kössük. A lélek mint absztraktum a mi gondolkozásunkban már az ember fogalmához tartozik, és hordozója a test, mint anyagi valóság.

A nyelvalkotó primitív embernél másként van ez. A nyelv kifejezéseit vizsgálva azt látjuk, hogy a lélekfogalomnak a mai köztudat szempontjából fontos jegyei csak igen későn alakultak ki. A lelki életnek a gyomorral, szívvel, epével, stb. összefüggő szavai a lélekfogalom fejlődésének abba a stádiumába tartoznak, melyben e fogalomból még hiányzik az anyagtalanság és az egység jegye.

A szellem és anyag fogalma az emberi gondolkodás fejlődésének viszonylag igen magas fokán válik szét. (A filozofia történetében is nagyon sokáig uralkodik a tiszta materializmus.) A primitív ember nem tekinti önmagát anyagi és szellemi substantiából álló lénynek, s ha megvan is nála a lélek vagy valamely éltető principium fogalma, ezt is matériaként fogja fel. A lelket vagy inkább a lélekrészeket mindig a test valamely szervére lokalizálja, sokszor teljesen azonosítja az illető szervvel. Azt mondhatnók, hogy lélek ezen a fokon tulajdonképpen még nincs is, csak fontos szervek vannak, melyeknek működésétől függ elsősorban a vegetatív élet, egészség, betegség, továbbá a szellemi adottságok, tulajdonságok, lelkiállapotok. Ha valamely külső behatás vagy varázslat megsérti a szerveket, gátolja vagy megszünteti működésüket, ezzel párhuzamosan szenved a vegetatív és

szellemi élet is. Rendesen a máj, vese, veseháj, szív, vér szerepelnek mint az élet vagy egyes vegetatív és szellemi funkciók principiumai. A mai primitív népekről szóló feljegyzésekben igen sok az olyan adat, amely megvilágítja a lelki élet e szervekkel összefüggő szavainak lélektani hátterét. LEVY-BRUHL közli egy ausztráliai törzsről: „Sie glauben, dass der Genuss der Nieren und ihres Fettes, die ja das Leben des Menschen ausmachen, die Stärke und die Lebenskraft desjenigen verdoppelt, der sie isst.“ Ezért a megölt ellenség veséjét és veseháját mindig kiveszik és ezzel dörzsölik be testüket. „Man glaubte, dass dann alle sowohl die körperlichen, als auch die moralischen Eigenschaften des ursprünglichen Besitzers dieses Fettes auf denjenigen übergehen, der sich damit salbte.“ (Die Seele der Primitiven 125, 126.) Az Aranda-törzs mítoszaiban, melyeket STREHLOW gyűjtött össze, szintén megtaláljuk ezt a felfogást: „Während des Schlafes wandern die Seelen der Männer nach Osten, um dort das Nierenfett kleiner Kinder zu verzehren, das die mitgewanderte Seele des Zauberdoktors aus dem Leib derselben herausreisst und den Seelen der Männer mitteilt.“ (Mythen, Sagen und Märchen des Aranda-Stammes in Zentral-Australien 15. Frankfurt a/M., 1907.) NANSSEN közlése szerint az eszkimóknál is fontos lelki tulajdonságok hordozója a vese: „Der Bär imponiert dem Eskimo durch Körperkraft und Unerschrockenheit, also essen sie in der Kindheit Bärenniere, damit sie zu tapferen Bärenjägern heranreifen.“ (Eskimoleben 95.)

Más szervek is előfordulnak hasonló szerepben. LEVY-BRUHL-t idézem ismét: „Bei anderen Völkerschaften wird dieselbe Rolle wie hier dem Nierenfett dem Herzen, der Leber, dem Blut u. s. w. zugeschrieben.“ (Die Seele der Primitiven 242.) Ugyancsak ő említi: „So isst der Primitive das Herz, die Leber, das Fett, das Gehirn der im Kriege getöteten Feinde, um ihres Mutes, ihrer Intelligenz teilhaftig zu werden.“ (Das Denken der Naturvölker 263.) PARKINSON szerint a kannibalizmusnak is az az oka, „weil er [der Melanesier] von der Verzehrung der Leichen Erschlagener eine Vervollkommnung des eigenen Individuums erwartet.“ (Dreissig Jahre in der Südsee 266.)

A vér mint életprincipium a legkülönbözőbb kulturák mítoszában, babonáiban, meséiben előfordul. A görögök ismert mítosza szerint Laodamea friss vérről itatja meg a holt Protesilaos árnyát, s ez életre tér. A szellem tehát itt is matéria, csak árnyékéletet él, mert hiányzik belőle az a valami, ami az életerő hordozója, ez esetben a vér. A biblia megőrizte számunkra a zsidó néphit idevágó tényeit (Móz. V. 11.). Ez a JordK. 226—7 magyarításában így hangzik: „Vála myt kywanand te lelked eenny the yozaghyd kezozl,

akar zeplőf legyen, akar zepletelen, myndden felee baromfyw közzöl zabadon eheted, csak hogy az veereeth megh ne eegyed, de mynt az vyzet el haggyad omlany az felden, mert myndden baromffynak eelew lelke ew veereeben v agyon.“ (Az új katolikus fordítás már elhagyja a vér evését tiltó parancs magyarázatát.) Bár a keresztény felfogás inkább a szívnek juttat a lelki életben szerepet, mégis igen gyakran jelenti itt is a vér az életet, a lelket: „da3 unser richter das pluot und den tod ze richten hab [= über leben und tod].“ Urkunden der Benedictinerabtei unserer l. Frau zu den Schotten in Wien 306. | „Igen orollya az istenes tanuságot az test és vér és nem tetzik az.“ MA: Scult. 103 (NySz.). — Végül az orvosi irodalom is átveszi ezt a felfogást: „Az állati mag a nagy élet érből a golyok egybe gomolyodot menedékibe vitetett lélek eres vérből leszen.“ ACsere: Enc. 150 (NySz.).

A primitív népekkel foglalkozó feljegyzésekben megfigyelhetjük azt a fokot is, midőn a lélek fogalma ugyan már elválk e szervektől, azonban még mindig megtartja materiális tulajdonságait. Most az az eset áll elő, hogy a szervek mellett, melyeknek a lelki életben eddig kizárólagos szerepet tulajdonítottak, a lélek mint ezekhez hasonló, mondhatnók, szerv szerepel. Ez már fontos lépés az önálló, egységes lélekfogalom felé. A szív, máj, vese stb. még nem vették el régi jelentőségüket; a lélek fogalma azonban már különvált tőlük. Hogy nem önállósult még egészen, mutatja az, hogy feljegyzésekben mindig e szervekkel együtt szerepel és sohasem önállóan. STREHLOW Aranda mítoszgyűjteményéből idézem a következő helyeket: „[Die bösen Wesen] stellen besonders kleinen Kindern nach, die sie mit Stöcken erschlagen und ihnen die Seele, das Fett und die Leber aus dem Leibe reissen, worauf die Kinder sehr krank werden und nach einigen Tagen sterben.“ — „Findet er [ein böser Geist] ein kleines Kind, das zwischen den Eltern friedlich ruht, so schiebt er den Vater und die Mutter desselben ein wenig beiseite, reißt aus dem Leibe des Kindes die Seele, die Leber und die beiden Nieren heraus — . . . und bringt die Kindesseele in seine Höhle, wo er dieselbe . . . mit einem Stock erschlägt: nachdem er dieselbe gebraten hat, verzehrt er sie, ebenso die Leber und die Nieren des Kindes.“ (Mythen, Sagen u. Märchen des Aranda-Stammes 14.)

Az eddig felsorolt adatok nemcsak a materialisztikus lélekfelfogást igazolták, hanem azt is, hogy az egységes lélekfogalomnak még csak halvány nyomait találhatjuk meg azon a művelődési fokon, melyben a lelki életnek egyes szervekkel összefüggő szavai gyökereznek. A lélek egységének tudata viszonylag nagyon késői. A materialisztikus lélekfelfogás még előbb halványul el (mert egészen el nem tűnik

soha), mint az a hit, hogy a lélek megoszlik egyes szervek között. A filozófia története párhuzamos fejlődést tükröz. (Vö. E. CASSIRER, Philosophie der symbolischen Formen II.) Még Platon is ingadozik a $\epsilon\nu\ \tau\iota\ \psi\upsilon\chi\eta\varsigma$ elve s a között, hogy három lélekrészt, illetőleg lelket különböztessen meg. Végül is az utóbbi nézetnél állapodik meg. A gondolkodó lélek ($\tau\omicron\ \lambda\omicron\gamma\iota\sigma\tau\iota\kappa\acute{o}\nu$) székhelye szerinte az agy, a haragvó léleké ($\tau\omicron\ \theta\upsilon\mu\omicron\iota\delta\acute{\epsilon}\varsigma$) a mell s a vágyó léleké ($\tau\omicron\ \epsilon\pi\iota\theta\upsilon\mu\eta\tau\iota\kappa\acute{o}\nu$) a rekeszizom s köldök közötti rész. Lényegileg nem más ez, mint a primitív művelődési közösségek vesére, májra, szívre lokalizált életprincipiuma. Platon ugyanúgy tulajdonít az egyes lélekrészeknek egyszerre vegetatív és szellemi funkciókat, mint a népi felfogás, s igen valószínű, hogy e nézete az általános népi felfogásból s így végső alapjában a mítoszról veszi eredetét. Az európai kultúra történetében mégis Platon az, aki fordulópontot jelent az egységes lélekfogalom kialakulásában azzal, hogy az agyban székelő logistikont teszi meg uralkodónak a három lélekrész közül. Ezzel megadta az első lökést ahhoz, hogy az uralkodó lélekrész (majd később egységes lélek) székhelye a görög néphit, illetőleg Homeros $\varphi\omicron\eta\eta\upsilon\text{-j}\acute{\epsilon}\tau\omicron\iota$ (rekeszizom) a modern felfogásban szereplő agyig tolódott el.

Még az egységes, immateriális lélekfogalom kialakulása után is megvolt minden kulturának a saját világnézetére jellemző felfogása arról, hogy a test melyik részében lakozik a lélek. E felfogás természetesen mindig a régi materiális szervekhez kapcsolt részlelekben, a WUNDT-féle „Organseele“-ben gyökerezik. Amint láttuk, a zsidóságra jellemző a léleknek a vérrel való kapcsolata. A keresztény felfogás szerint a szív az a szerv, amelynek legnagyobb szerep jut a lelki életben. A nemes tulajdonságok: jóság, részvét, kegyelet stb. mind a szívhez vannak kötve, amint az az európai nyelvek ezer fordulatából ismeretes. Ez arra vall, hogy még az egyistenhívő egyházaktól hirdetett teljesen immateriális, egységes lélekfogalmat sem lehet megmenteni attól, hogy a nép közé kerülve rá ne tapadjon néhány foszlány, mely túlélte az „Organseele“-nek alacsonyabb kulturában gyökerező képzetét.

(Folytatjuk.)

LOVAS RÓZSA.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Az avagy, vagy kötőszó eredetéhez. Ismeretes KLEMM ANTAL szellemes magyarázata e két kötőszavunk eredetéről, mely szerint ezek a létige jelentő mód jelen idejű egyes szám 3. személyű ragtalan *vagy* alakjával azonosak, s eredetileg kérdő mondatként szerepeltek: *vagy, avagy?* a. m. 'az vagyon?', az van?' stb. (MNY. XXII, 117 kk.).

Azonban, ha eredeti jelentésük csakugyan 'az van' volt, akkor a régiségben az *avagy* változatnak sokkal sűrűbben kel-

lene előfordulnia, mint ahogy a valóságban előfordul. Sőt számolnunk kell azzal is, hogy a legrégebb ismeretes adat nem *vagy*, sem nem *avagy*, hanem *avagy*: „*owog* halal kynaal“ az ŐMS.-ban. Már pedig, ha az *avagy* eredetileg két tagból álló mondat volt, akkor az ŐMS.-ban is *ozvogy*-nak kellene lennie, hiszen az ó-magyarban az *az*, *ez* *z*-je még nem tűnt el: *ozchuz*, *ez scegin*, *ez homus* HB., *ez buthuruth* ŐMS., *oznoc* KTSz. Az *avagy* megvan már ugyan a kódexek korában is, de — amint említettem — az *avagy*-hoz képest felette ritkán. Továbbá azt se feledjük el, hogy a XV. sz.-ban már van *vagy* változat is, van az *az* névelő mellett a névelő is, úgyhogy ekkor már a *vagy* melletti *avagy*-ot így elemezhetette a nyelvérzék: a (névelő) *vagy*, s ebből fejlődhetett ki a ritkán előforduló *avagy* változat.

Szerintem az *avagy* és a másodlagos *vagy* eredetileg nem önálló mondat, sem nem összetétel, hanem képzett-ragozott szó. Alapszava az *az* névmásnak ősrégi *z* nélküli alakja (tudjuk, hogy az *az* elhomályosult összetétel, l. NyH.⁷ 58). Ehhez az *a* mutató névmáshoz az a finnugor eredetű *-v* névmásképző járult, amely megvan a *tova* s megvolt a *té* határozószóban (l. NyH.⁷ 105). Az *avagy* *v*-je után álló *a* épügy lehet tövéghangzó, mint ezekben a szókban is: *avas*, *havat*, *lovag*, *szavak* stb. A *-gy* pedig az a *-gy* módhatározó rag, mely a *hogy*, *így*, *úgy* szókban is megvan. Az *avagy* eredeti jelentése tehát 'ama (= más) módon, amaképen'. E jelentés alapján megmagyarázható kötőszavunknak kérdő, választó mondatbeli, sőt akármelyik szerepe is. A *vagy* változat pedig rövidülés eredménye. Ugyanis már a XV. sz.-ban elmaradt a szók elejéről az *a*, mert a nyelvérzék névelőnek fogta fel: *Avasallya*: *Vasalla* stb. (l. PAIS: MNy. IX, 178, XI, 271; l. még EtSz. 188).

JUHÁSZ JENŐ.

Konstantinos καθή törzsneve. NÉMETH GYULA „A honfoglaló magyarság kialakulása“ című művének 268—71. lapján a nyolcadik honfoglaló magyar törzs nevét, illetőleg a vele összefüggő *Keszey*, *Kesző*, *Keszi*, *Kesz*-féle helyneveinket a török *käs*- 'vágni' igének bolgár-török **käsüγ* 'elvágott, darab, rész, ág' igenevéből származtatja és idézett helyén meg könyve 41. lapján a név török rokonságát is összeállítja. NÉMETH kétségtelenül helyesen állapítja meg törzsnevünk eredetét. Eredményeit csupán a Konstantinosnál felmerülő καθή formára vonatkozólag próbálom kiegészíteni a következő néhány észrevétellel.

Az említett török *käs*- 'vágni' igének, amint a *Kasgari* szótárában (BROCKELMANN kiad.) található *käsgü* n ä η 'Schneideinstrument' adat is mutatja, volt *käs'ü* vagy *käsü* származéka. Hasonló alakulatokat l. PAIS, Kál: MNy. XXV, 123. Konstantinos ortografiája szerint a καθή mögött magyar *Keszi* hangalak állhat (vö. NÉMETH 232, 268). A X. századi magyar ejtés egy török *käsü* forma szóvégi *ü*-jét helyettesíthette *i*-vel, olyanképen, mint ahogy pl. az ugyanilyen török *kalu* alaknak Konstantinos adata szerint a καθή-vel egyidőben kellett olv. *Kali* felel meg az egyebütt jelentkező *Kalu* és *Kál* mellett (l. PAIS i. h.).

Van *Kasgari* nál *käs* 'Stück, spez. Stück Erde, das als Parfüm dient' szó is, amely ugyancsak a *käs*- igéhez tartozik. Ezzel kapcsolatban gondolhatunk arra is, hogy a mi törzs-

nevünk egy ilyen formának felel meg, mégpedig úgy, hogy az akkori magyar nyelvállapothoz képest *i* tövéghangzóval toldódott meg.

Így a NEMETH-től idézett *Käsäk, Käsir, Käsü* török népvneveken kívül a török **Käsü*, **Käs*: magyar **Keszü* ~ *Keszi* törzsnévet is beiktathatjuk a *käs*- ige származékai közé. A törzsnévnék **Keszü* ~ *Keszi* meg *Keszey* formában való váltakozása arra vallhat, hogy a X. században lehettek törökül tudó elemeink, kiknek a számára a név értelmes szóként is szerepelt.

A Konstantinos-féle *Keszi* (~ **Keszü*) változat nem maradt fenn, csak a *Keszey* alakulat, illetőleg ennek fejleményei éltek tovább. A helynevekből ismeretes *Keszi* és *Kesz* formák, mint-hogy Konstantinos adata után csak több századdal kezdenek jelentkezni, mégpedig előbb — a XIV. században — a *Keszi*, és jóval később — úgy látom, szinte napjainkban — a *Kesz*, nem függhetnek össze a honfoglaláskori **Keszü* ~ *Keszi*-vel, mivel annak az *ü* ~ *i* tövéghangzó lekopásával először *Kesz*-szé kellett volna válnia. Ellenben a *Keszi* egész simán beleilleszkedik a magyar *üy* szövéghangtörténetének mozanatai közé: *Keszey* ~ *Keszü* ~ *Keszü* | *Keszey* > *Keszey* > *Keszü* > *Keszü* > *Keszö* | *Keszey* > *Keszü* > *Keszü* stb. | *Keszü* > *Keszü* > *Keszü* > *Keszü* | *Keszü* > *Keszü* > *Keszü* stb. | *Keszü* > *Keszü* > *Keszü* stb. | *Keszü* > *Keszü* > *Keszü* | *Keszü* > *Keszü* > *Keszü* | *Keszü* > *Keszü* > *Keszü* — A *Kesz* a *Keszi*-ből alakult, de nem hangtani, hanem alakítani úton úgy, hogy az *-i* melléknévképző gyanánt felfogott *i* elvonódott, bizonyára legfőképpen a *keszi* ember-féle melléknévi jelzős kifejezésekben. PAIS DEZSŐ.

Etul id est Don. A magyar szakirodalomban az a nézet uralkodik, hogy krónikáink *Etul id est Don* azonosítása a középkori földrajzi ismeretek kuszáltságával magyarázható tévedésen alapszik (vö. FEHÉR GÉZA: Századok XLVII, 681; Gombocz: NyK. XLV, 184). Nemrégiben MELICH ütött rést ezen az általános nézetben, hivatkozva a XV. századbeli lengyel DLUGOSZ szavaira: „A flumine autem Tanai, quem Poloni sua lingua Don vocant, Thartari Edil“ (MNY. XXII, 347).

HERBERSTEIN ZSIGMONDNAK, Miksa császár élesszemű követének, magyar szempontból is nagyon érdekes önéletrajzában, az 1517. évi följegyzésekben találom az alábbi részletet, amely megerősíti DLUGOSZ jólétesültségét és bizonyítja krónikáink igazát: „Die Stat am Tanais, den die Moscouitter Don vnnnd die Tattern Edl nennen, nahennndt da der in das gemöss, Meottis genannt, fellt, vnnnd herumb pass geen Precop die Tartarey“ (Fontes Rer. Austr. — Scriptores I, 129). Zs. M.

Ki volt a kolozsvári „Arithmetica“ magyar fordítója? Kolozsvárott 1591-ben nyomdász megnevezése nélkül, de kétség-telenül a Hel t a i - n y o m d a betűivel látott napvilágot Gem m a Reinhardt löweni egyetemi tanár számtani könyve „Magyar arithmetica“ címen (RMK. I. 244. sz.). A magát névszerint meg nem nevező „typographus“ 1591. október 31-én keltezett „Az Keresztyen Ifflussagnak“ szánt utószavában saját művének ismeri el ezt az átdolgozást s késznek mutatkozik bővebb fordítását is

kinyomtatni, „Hogyha az ISTEN valahonnét oly embert támaszt“, aki erre képes. Utószavát pedig ekként végzi: „Meg bocsás penig az vétkekről, Mert én Magyar nem vagyoc“. SZABÓ KÁROLY s az ő nyomán minden eddigi irodalomtörténésünk ifj. Heltai G Á S P Á R -ban látják a fordítót, bár már SZABÓ is „nevezetes“-nek tartja, hogy „szintügy nem vallja magát magyarnak, mint atyja a szász eredetű idősb Heltai Gáspár“. En a magam részéről a „typographus“ e nyilatkozatát, ha az valóban ifj. Heltaira, Kolozsvár „Varos hires Notarius“-ára vonatkoznék, nemcsak „nevezetes“-nek, hanem egyenest érthetetlennek tartanám. Mert az meglehet, hogy ifj. Heltai szász eredetűre való tekintettel nem vallja magát magyarnak, de az már mégis csak elképzelhetetlen, hogy az egyik legtöbbszörkeresebb magyar írónk fia, aki erősen magyar környezetben nőtt fel, meglelt ember korában annyira ne tudott volna magyarul, hogy idegen származásával keljen nyelvbeli fogyatkozásait mentegegetnie. Ellenben teljesen érthetővé válik ez az eljárás, ha a „typographus“-t nem a nyomdatulajdonos ifj. Heltaira, hanem idegen származású művezetőjére vonatkoztatjuk. Ifj. Heltai Gáspár ugyanis aligha volt képzett könyvnyomtató s inkább a városnál viselt hivatalaiban, mintsem nyomdájában töltötte az időt. A kérdés csak az, hogy ki lehetett ebben az időben a nyomda művezetője, s föl lehet-e róla tételeznünk, hogy maga is forgatta a tollat?

Azt hiszem, e kétrendbeli kérdésre kielégítő választ tudok adni s megtaláltam a fordító rejtélyének a kulcsát. A közvetett bizonyítékok egész sora a mellett szól, hogy az 1591. évi „Magyar arithmetica“ titokzatos „typographus“-a nem más, mint Klöss Jakob, a második bártfai nyomdász. Klöss származásáról és korábbi sorsáról pozitív adataink nincsenek. Neve alapján kétségtelen, hogy akár hazai, akár külföldi, de német család sarja volt. Igen valószínű, hogy a Károli-biblia kinyomtatása idején Vizsolyban tartózkodott, mint Mantskovit Bálint segédje, s nem lehetetlen, hogy ekkor vette nőül utóbbinak leányát. A nagy mű 1590. július 20-án befejeztetvén, Klöss megvált a vizsolyi nyomdától s másutt keresett elhelyezkedést. Ekkor kerülhetett Kolozsvárra, ifj. Heltai Gáspár műhelyébe, ahol mint művezető Mantskovit 1596 végén, vagy 1597 elején bekövetkezett haláláig működött. Most alkalmá nyilván az önállósulásra, visszament Vizsolyba, ahonnan a nyomda egy részével még 1597 tavaszán Bártfára költözött. Föltevéseinknek e sorozatát a következő tényekre alapítjuk. Klöss tipográfiai felszerelésében a vizsolyi műhely egyes jellegzetes darabjai szerepelnek, s bártfai föllépése nyomon követte Mantskovit halálát. Hogy Klöss jóval 1597 előtt nősült először, az abból a tényből következik, hogy 1610-ben már vejét ajánlotta Kassára tipográfusnak maga helyett. Ami kolozsvári szereplését illeti, erre nézve sem hiányoznak a közvetett bizonyítékok. Baranyai Decsi Csimor János, aki „Syntagma“ c. jogi kompendiumát 1593-ban ifj. Heltaival adatja ki, mégpedig igen előnyös föltételek mellett, híres szólásgyűjteménye kinyomtatását 1597-ben a kezdő Klössre bízza, amit bizonyára nem tesz meg, ha őt előbből nem ismeri. E mellett van Klössnek egy év, hely és kelet nélküli nyomtatvány, a „Fortuna“, melynek előszavában Klöss azt állítja, hogy „az Sorsvetés avagy Szerencse

könyvét „egy néhány esztendővel ez előtt“ nagy költséggel már kinyomatta. E „Fortuna“ képsorozatából a sybilla Erythreát ábrázoló fametszeten a sybilla kezében levő nyitott könyvbe a G. C. jegyű fametsző saját kezdőbetűi mellé az A. D. 1594 évszámot is beleveste. Már pedig ez a G. C. jegyű fametsző azonos azzal a xylográfussal, aki azt az otromba kivitelű fametszetest követte el, mely Adáminak „Az igaz . . . barátságáról való énece“ c. (RMK. I. 309. sz.), Heltai 1597. évi impressumával ellátott művében éktelenkedik. Utóbbi kissé elmosódott monogramját „A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században“ c. munkánk 109. lapján G. T. C. M.-nek olvastuk, de a Klöss-féle „Fortuna“ szerencsekereket ábrázoló fametszetén jóval épebb állapotban ránk maradt szigla elárulja, a monogram G. és C., melyet egy T-hez hasonló nyílvevessző köt össze, s annak alsó hegyét mi az Adámi-féle fametszetenél M.-nek néztük. Mesterük alighanem azonos ezzel a G. C. T. jegyű fametszővel, aki Enyedi „Explicationes“ c. (RMK. II. 281. sz.) ugyancsak Kolozsvárt megjelent művének címlapját díszítő vignettát készítette. A T. betű valószínűleg a fametsző származására (Transylvanus) vonatkozik. A „Fortuná“-ban szereplő képsorozat 1599-ben még Heltai birtokában volt, mivel a sybilla Delphica, a sybilla Lybica és a sybilla Hellespontica képét ekkor a „Római feo asszonyoknac perlődésec“ (RMK. I. 311. sz.) címlapján, illetőleg utolsó levelén újra lenyomatták. A sorozat később, talán ifj. Heltai 1611 és 1615 köze tehető halála után, került Klösshöz, aki azokat, mint saját tulajdonát a hagyatékából magának igényelte s velük Bártfán vagy Lőcsén a „Fortuná“-t újból kinyomtatta. Hogy a „Fortuna“ ma már elveszett első kiadása 1594-ben vagy 1595-ben Kolozsvárt készült, az kétségtelen. Minthogy pedig Kolozsvárt ez időben más nyomda nem volt, mint a Heltaié, Klöss viszont a második kiadás előszavában világosan megmondja, hogy néhány évvel előbb a saját költségén adta ki, ebből önként folyik, hogy ez az első kiadás nem a nyomdatulajdonos, hanem a művezető önálló vállalkozása volt. Az ilyesmi a XVI. században hazánkban nincs példa nélkül. Így tudjuk, hogy Abádi Benedek, az újszegedi nyomda művezetője Sylvester „Wy testamentum“-a egy részét néhány példányban a maga számlájára nyomtatta ki, hogy a befolyó jövedelemből a személyzet élelmezési költségeit fedezhesse, Mantskovitról pedig tudjuk, hogy mint Bornemisza művezetője vállalkozott arra, hogy egy bécsi könyv-árús részére kinyomassa az „Evangeliumok es Epistolak“ c. közkedvelt munkát.

Igen ám, de még ha elfogadjuk is azt a föltevést, hogy 1590 közepétől 1596 végéig Klöss a Heltai-nyomdában dolgozott, arról semmit sem tud az irodalomtörténet, hogy Klöss maga is irogatott volna. Nem tud, mert eleddig mindenki figyelmét elkerülte az „Evangeliumok es epistolak“ 1616. évi bártfai kiadásának (RMK. I. 459. sz.) Kassa város főbiráihoz és tanácsához intézett ajánlása. A könyvnyomtató ezen ajánlásából ugyanis kiderül, hogy Klöss Jakab is azok közé az idegen nemzetiségű tipográfusaink sorába tartozik, akik annyira elsajátították nyelvünket, hogy maguk is beállhattak irodalmunk művelői közé. Ez, mellel megjegyezve, szintén a mellett szól, hogy Klöss,

mielőtt Bártfán megtelepedett volna, hosszabb időt töltött színmagyar környezetben. Lefordította németből Tilenus György sziléziai lutheránus plébánosnak a vasár- és ünnepnapokra rendelt evangéliumokhoz írt summáit és tanulságait s ezzel megtoldva adta ki 1616-ban az „Evangeliumok es Epistolak” szövegét, arra kérve a kegyes olvasót, hogy e kis munkáját jó néven vegye, ha mindjárt fordítása és magyarsága nem felel is meg az ő böles szólásának és írásának. Ez a fordítás aligha volt Klöss első irodalmi kísérlete. Ha helytálló az a föltevésünk, hogy ifj. Heltai kolozsvári nyomdájának egyideig ő volt a művezetője, akkor igen valószínű, hogy ő és nem ifj. Heltai Gáspár az a magát meg nem nevező „typographus”, aki 1591-ben lefordította a „Magyar arithmetica”-t, s aki azzal mentegeti műve fogyatékoságát, hogy ő nem magyar!¹

(Budapest.)

GULYÁS PÁL.

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK.

Cimer. Az EtSz. *cimer* címszava alatt kimutatja, hogy e szónak németből való származtatása az *ie, i > ē* miatt hangtani nehézségekbe ütközik. Már pedig, ha a német etimológiát el kell vetnünk, ugyancsak hangtani okokból csupán a francia eredet gondolhatunk, az olasz *cimiero* ui. mind a mássalhangzók, mind a magánhangzók tanúsága szerint nem lehet a magyar szó őse. Szavunk azonban nem igen jöhet az irodalmi francia *cimier*-ből, mert az *ie > ē* ugyancsak megmagyarázhatatlan volna; viszont tiszta nyelvjárási is aligha lehet, különleges heraldikai jelentésénél fogva, mellyel nálunk kezdettől fogva (1326.) mutatkozik. Így hát valamely vidéki színezetű köznyelvre kell gondolnunk, melyben nyelvjárási elemek is sűrűn fordulhattak elő (MNy. XXVI, 173 kk.). Ezt annál is inkább föltehetjük, minthogy a szavunkban előforduló, s számunkra lényeges *-arius* (∩ *-erius*) képző megfelelői a középkori köznyelveket visszatükröző francia szövegeinkben gyakran mutatkoznak nyelvjárási formájukban.

Mivel a nehézséget a képző (fr. *cimier* < lat. *cyma* + *-arium* v. *-erium*) magánhangzója okozza, azt kell megvizsgálunk, milyen alakban mutatkozik az *-arium* (vagy *-erium*) a francia nyelvjárásokban.

Történeti adataink alapján a vallon jön elsősorban számításba. A vallonban, vagy helyesebben a valloniai köznyelvben már 1200 körül az *-arium* megfelelője gyakran *-ir* volt (Cloetta: Poème moral 53). A magyarban az *i > ē* változás lehetséges volna, mégis nehéz föltennünk a vallon eredetét, mert a vallonban ez

¹ Valószínűleg ugyancsak tőle valók a vizsolyi biblia töredékben ismeretes 1607. évi bártfai kiadásának erkölcsei magyarázatokkal megtűzdelt summái is, nem pedig Mihályka Jánostól vagy Soós Kristóftól, amint ezt Szombathi János vélte (vö. HORVÁTH CYRILL, A bártfai biblia: M. Könyvsz. 1904: 320). Forrásuk pedig alighanem ugyanaz a Tilenus György, akinek summáiból és tanulságaiból az „Evangeliumok es Epistolak” szövegét 1616-ban kiegészítette.

az *i* mai napig inkább hosszú¹ (E. HERZOG, Neufrenzösische Dialekttexte 1, 4, 5 stb.), s másodlagos megnyúlásról nem lehet szó.

Alakilag közel állanak magyar szavunkhoz a normann formák. Itt ui. már a IX. században az *-arium* \sim *-er*, s ez az alak még a XIII. század köznyelvében gyakori (MARCHOR, Solution de quelques difficultés 24). Sajnos azonban, ennek az *e*-nek sem qualitasát, sem quantitasát nem lehet megállapítani. Assonancban előfordul ugyan az *-er* < *-ariu e* < *a*-val, amiből esetleg zárt (és hosszú?) *e*-re lehetne következtetni (vö. Ch. de Roland 3., 8., 27. stb. laisse), de ugyanott előfordul *ie* < *e*, ami pedig inkább nyílt *e*-re mutat. A kérdést eldönteni nem lehet, de talán az *e* mégis inkább hosszú volt, ami az etimológiát kizárná. Az is könnyen meglehet, hogy az *-er* csupán grafikai sajáttság s *-ier* helyett áll,² mivel a mai Normandiában az *-arius* > *ie* csaknem egészen általános. Ha hozzávesszük, hogy nem ismerünk adatot franciaországi normannok Magyarországra való bevándorlására (a szicíliaiak nyelvét alig ismerjük), s hogy az angol nyelv tanúsága szerint ezen a nyelvterületen *cimier* helyett inkább *creste*³ járta a kialakuló heraldikában (vö. Encycl. Britt. s. v. Heraldry), a normann származtatást túlságosan ingatag föltevésnek kell tekintenünk.

Ezzel szemben kétségtelen, hogy a vallon földdel határos Lotharingiából sok telepes és nemes úr került Magyarországra az első bevándorlók között, s így szavunk lotharingiai származtatása történeti szempontból kifogás alá nem eshetik. — A hangtani megfelelés is kifogástalan: az *-arium* (vagy talán inkább a jókor helyébe lépő *-erium*)-nak szabályos burgund-lotharingiai megfelelői *e*, *i*, *ö* (HORNING: Zschft f. rom. Phil. XIV, 378—9). Ezek között legrégebb, középkori adatok alapján, az *e* (uo. 386). E hangok ma úgyszólván mindenütt rövidke, s minden bizonnyal régóta azok. A XVII—XVIII. századok fordulójának idejébe való legrégebb tiszta metzi szövegben előfordul *blangy* = *boulanger* és *meuty* = *métier* (Flippe Mitonno, com. méssine I. 9: 35—6), hol az *y* csak rövid *i*-t jelölhet. Sajnos, régebbi adatunk nincs, de az a körülmény, hogy a kérdéses magánhangzó a nyelvterület túlnyomó részén rövid, nagy régiségre mutat. (Vö. GILLIERON, Atlas linguistique de la Fr. c. 1049 poirier.)

Rövid *e*-ből vagy *i*-ből, véleményem szerint, a magyar *é* megmagyarázható. Jogosan föltehetjük tehát, hogy szavunk lotharingiai származású előkelő bevándorlók kissé dialektikus színezetű francia nyelvéből került a magyarba. BÁRCZI GÉZA.

¹ GILLIERON megállapításai itt némi helyesbítésre szorulnak; FELLER (Essai d'orthographe wallonne 93 és passim) *-arium*-ot *i*-vel jelöli, annak az elvnek az alapján, hogy a hosszút a rövidtől pontosan meg kell különböztetni, vagyis *prumi* (*premier*) és *payis* (*pays*) *i*-i között a circonflexe a quantitas különbségét jelöli. Sajátmagam is az *-arium* > *i*-t mindig hosszúnak hallottam.

² Anglonormann szövegekben igen gyakran mindenféle eredetű *ie*-t (< lat. *e*, pal. + *a*, *-arium*) *e* jelöl (vö. Pèlerinage de Charlemagne 1. laisse).

³ Az angol *crest* szó jelentésfejlődése különben szép és pontos párhuzamot ad a magyar *cimer* szó jelentésfejlődéséhez.

Aja. Gombocz MNy. XXII, 206 felsorolja nyelvünk spanyol jövevényszavait, melyeket természetesen nem közvetlenül vettünk át a spanyol nyelvből, hanem az osztrák-németiség, pontosabban a Habsburgok spanyol divatú bécsi udvarának a közvetítésével. Ennek a bécsi-spanyol művelődési hatásnak emlékei nyelvünkben a 'kézcsók' jelentésű rég elavult *bázsalamán*, mely Gombocz szerint csak egy XVII. sz.-i adattal igazolható (de egyéb előfordulásait l. MNy. XXI, 127), továbbá a ma is élő *kortes* és a *dákó*. (A *hidalgó* meg a *guerilla*[-harc], melyeket csak az irodalom nyelve használ, a német hírlapok útján kerültek hozzánk.) Ez alkalommal egy portugál-spanyol eredetű jövevényszavunkra mutatok rá, mely szintén nem az eredeti nyelvvel való közvetlen érintkezés folytán jutott nyelvünkbe, mert ebben az esetben is a bécsi udvar volt a közvetítő, spanyolországi kapcsolatai útján. Ez a portugál-spanyol jövevényszó az *aja*.

Először MNy. IV, 90 „Adalékok nyelvünk újabb fejlődéséhez“ c. közleményben ötlött szemembe Zboray Aladár egyik tárcájából való következő idézetben: „A báróné a kis leányával s ennek *ájájával* érkezett meg.“ Ebből a szűkszavú közlésből legfeljebb csak sejteni lehet, hogy ez az idegenszerű szó valami dajka- vagy nevelőnőfelét jelenthet. Már sokkal bizonyosabban mond róla egy XVIII. sz.-i adat, mely a címül írt szónak tudtommal nyelvünkbeli legrégebb előfordulását tartalmazza. A naplóíró HALMÁGYI Istvánnál olvassuk ui. 1768-ban: „Ezen gr. Lerchenfeldnek az anyja lévén *aja* [!] vagyis szárazdajka az u d v a r n á l“ (MonIrók XXXVIII, 384). Ezt az *aja*-nak nevezett főnemesi származású udvari szárazdajkát MÁRKI SÁNDOR is említi Ferenc Józsefről írt munkájában: „A gyermek *ájája* Sturmfeder Lujza báróné, csillagkeresztes hölgy, dadája Ascherné (Raymond Cecilia) lett, de a csecsemőt édes anyja maga táplálta“ (i. m. 9). Egészen kétségtelenné teszi az *aja* szó értelmét E. BAGGER osztrák írónak ugyancsak Ferenc Józsefről legújabban (1928.) megjelent könyve, melyben a HALMÁGYI és MÁRKI említette udvari szárazdajkára vonatkozóan a következő sorokat olvashatni: „Der Titel einer solchen Luxusamme am österreichischen Hofe war »Aja«, ein Wort portugiesischer Herkunft, das eigentlich »Tantchen« bedeutet“ (i. m. 60). Rudolf trónörökös mellett Welden Karolina bárónő volt az *aja* (O. MITIS, Das Leben d. Kronprinzen Rudolf 10).

BAGGER szerint az *aja* a kis főhercegek mellett hatéves korukig viselte tisztét. Azután már udvarmester került melléjük, az *ajo primo*, akit röviden *primo*-nak neveztek. „Auch dieser war ein Edelmann von hohem Rang und wurde in seinem Amte von einer Unzahl Erziehern und Speziallehrern unterstützt“ (i. m. 60).

Az *ajo primo*-nak *ajo* rövidítése is volt. KARL TSCHUPPIK könyvében olvassuk: „Kaum den Armen der Kinderfrau ent wachsen, bekam Franz Joseph wie jeder Prinz aus kaiserlichem Hause seinen »Ajo«“ (Franz Joseph I, 22). Ez a szó néha előfordul magyar szövegben is. Így pl. MÁRKI fentebb említett munkájában a Hazai és Külföldi Tudósítások 1836. június 25-i száma nyomán közli, hogy a kis Ferenc József főherceg mellé nevelési felügyelővé (*ajová*) Bombelles Henrik gróft neveztek ki (i. m. 16).

BAGGER művéből vett első idézetünk szerint az *aja* portugál eredetű. A portugál nyelv valóban ismer egy *aia* szót, melynek a portugál-német szótárak szerint 'Dienerin, Kinderfrau, Hofmeisterin' a jelentése, az *aio*-é meg 'Hofmeister, Kammerdiener'. Csak mint hozzátétést említem meg, hogy ez a két portugál szó I. Károly (mint római-német császár V. Károly) és II. Fülöp spanyol királyoknak a portugál uralkodóházzal való szoros családi kapcsolata útján (az előbbinek portugáliai Izabella, az utóbbinak portugáliai Mária volt a felesége) kerülhetett a spanyol udvar nyelvébe, onnan meg a bécsi udvarába.

Fentebb már láttuk, hogy HALMÁGYI az *ajá*-t magyarul *sárazdajká*-nak mondja. Ugyanez volt a magyar kifejezése az *ajónak* is Bethlen Miklós Önéletríása következő helyének tanúsága szerint: „... a király [I. Józsefről van szó] lakodalmára is 7 ezer aranyat, és az *sáraz dajkájának*, Salmensis fejedelemnek [azaz nevelőjének, Salm hercegnek] 3 ezer aranyat adánk“ (II, 179). Kemény János is ezzel a ma már rendszerint csak nőket illető névvel nevezi Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem nevelőjét: „Meghalván [Báthori] Kristóf, succedált az fia, Zsigmond; gyermekségében *sáraz dajkájul* melléje rendeltetett Gálfi János, gubernátorul pedig az ország választotta Géczy Jánost“ (Önélet. 16). Ezt a két érdekes adatot azért is szükségesnek tartom föl- említeni, mert a NySz. szerint a *sárazdajka* elnevezés pusztán csak nőre vonatkozott. Pedig a régiségben, amint az imént kö- zölt példák mutatják, férfi is lehetett *sárazdajka*.

CSEFKÓ GYULA.

Dokhéc. Ez a (bizonyára tréfás) neve a gyomornak Nagyszalontán (MNy. XIII, 126), s eredete az EtSz. szerint ismeretlen. A szónak van *dobhesz* 'has' változata is, ugyancsak Nagyszalontán meg Kisújszálláson (MNy. XIV, 161, Nyr. XLIV, 363). Ezt tudva nem lehet kétséges, hogy a kérdéses szó a *dob* 'turgidum quid' származéka. A *-hesz*, *-héc* végzet pedig szerintem cigány eredetű.

A cigány nyelvben ugyanis *te dikhen* 'látni', *dikhesz* 'látod'. Ez a *dikhesz* szó megvan nyelvünkben is *dikhec*, *gyikhéc* alakban, s jelentése 'látod; vége, kampec; rajta, usgye' (MTsz., EtSz.). Az EtSz. nem tartja kétségtelennek szavunk cigány eredetét, pedig azt hiszem, bátran magyarázhatjuk így, sőt hozzávonhatjuk az EtSz.-ban külön címszóként szereplő *dikhic* 'ütleg' szót is. A jelentéfejlődés ez lehetett: A cigányt valamiért jól elpáholták, s társa cigányul rászólt: *dikhesz?* 'látod? kellett ez?' A magyar fülnek komikusan hangzó *dikhesz*-t népünk felkapta és ma is használja tréfásan 'látod; vége, kampec; ütleg' jelentéssel. Az 'ütleg'-ből fejlődhetett ki a 'rajta, usgye' jelentés is, s hogy ez a futásnak és nem az ütlegelésnek vezényszava lett, az csak onnan magyarázható, hogy népünk nincsen mindennütt tisztában a cigány szó igazi értelmével. Hogy a cigány nyelvből való *-hesz*, sőt *-khesz* szóvég már régóta ismeretes nálunk, azt bizonyítja egy 1823-ban feljegyzett dal, „A' kesergő Tzigány“ refrainje: „Iszi, piszi, kukupiszi, nadri, vadri, Dádé, Tsáde, páde, porvendádé *okhez*, *okhez* Dádé“ (Ethn. XXIV, 109). Cigányos képzésűnek lehet tehát tartanunk a *dobhesz*, *dokhéc* szót, annál

is inkább, mivel ilyen magyar alapszavú és *-hec*, sőt nagyrészt *-khec* végű tréfás, gúnyos szavunk több is van: *bakhec* 'félkegyelmű' NyF. LVI, 33 | *dömhec* 'kövér ember' CzF., NyF. XXXIV, 51, 86 | *jakhec* 'zsidó' (vö. *Jakab*) MTsz., MNy. XIII, 212 | *Kothéc* 'kutya neve' MNy. IX, 238 | *lókhec* 'indulj!' MTsz., Nyr. XXXII, 408 | *pukhec*, *pökhec* 'kövér' Nyr. XXVIII, 186, XLIV, 288. JUHÁSZ JENŐ.

Női név Imréből. A Szent Imre-jubileumi év főrendező-bizottsága azt kérte, rendelje el a belügyminiszter, hogy az anyakönyvi hivatalok azokat az 1930-ban született leánygyermekeket, akiknek szülei keresztnevül a Szent Imre-év emlékére az *Emerike* nevet jelentik be, ezt az anyakönyvbe épügy akadálytalanul jegyezzék be, mint ahogy akadálytalanul jegyzik be a fiúknál az *Imre* nevet.

Mielőtt az ügyben a belügyminiszter döntött volna, 34.509. (V.) 1930. sz. alatt a M. Tud. Akadémia nyelv- és széptudományi osztályához fordult véleményért. Mégpedig először arra nézve kívánt felvilágosítást, hogy az *Emerike* nevet lényegében milyen eredetű és hangzású névnek kell tekinteni. További részében a belügyminiszteri leirat megállapította, ami a főrendező-bizottság beadványából nem tűnt ki, ami azonban kétségtelen, hogy az említett bizottság az *Imre* magyar férfinévnek megfelelő magyar női név felkarolását tűzte ki célul. S ezt a célt tartva szem előtt, a leirat felvetette azt a kérdést, hogy az *Imre* férfinévnek valóban *Emerike*-e a helyes magyar női megfelelője, s amennyiben ez kétségbe vonható, javaslatot kért, hogy mi volna az a név, amelyet az *Imre* név magyar női párjával lehet elfogadni.

A feltett kérdésekre alulírott a következőkben terjesztettem elő véleményemet:

Nézetem szerint a belügyminiszteri leirat az *Emerike* névben rejlő hibákra helyesen mutat rá. Ha egy leánykát, leányt, asszonyt *Emeriké*-nek hívnak, magától senki sem fog arra gondolni, hogy *Emerike* az *Imré*-nek megfelelő női név. Hamarabb fog gondolni *Emerenciá*-ra, esetleg *Emmá*-ra, szóval *Em*-kezdetű névre, de nem *Im*-kezdetűre. S aztán az *Emerike* csak magyarított alak, vagy a latin *Emericus*-ból, vagy a latin (*Societas*) *Emericana*-ból; már pedig olyan névre volna szükség, amely a magyar *Imré*-nek nemcsak eredetében, hanem szókezdő hangalakjában is megfelelőjen, azaz olyan női névre, amely hangalakja révén első hallásra is az *Imre* névvel kapcsolódjék össze. Ilyen hangalakú női nevet a régi magyar nyelvből nem ismerek, a XIX. században azonban történtek a latin-német-francia keresztnevekhez hasonló magyarítások. Így pl. amint a latin *Victor* = magyar *Gerő*, úgy a latin *Victoria* = magyar *Gerőke*; a magyar *György* mellett is van női névként *Györgyike*; ismerek olyan *Joséphine*-t, aki *Józsefké*-nek nevezte magát. Van magyar *Emőd* férfi- és *Emőke* női név.

Mindezeket figyelembe véve, a magam részéről az *Imre* férfinév mellé, mivel ennek a régi nyelvben és a nép nyelvében *Imró* változata is van, *Imróke* nőnevet ajánlanék. Ezt lehetne a hivatalos névjegyzékbe beiktatni, s az anyakönyvi hivatalokat

ilyen értelemben utasítani. — *Emeriké*-t az *Imre* név női megfelelőjéül semmiképen sem tudnám javasolni. MELICH JÁNOS.

-goj és -voj utótagú szláv személynevek magyar fejleményei. A stájer-magyar határszélen fekvő Radkersburg magyar nevééről MELICH JÁNOS jelezte, hogy az a szláv *Radigoj* ~ *Radegoj* személynévre megy vissza (MNY. V, 369), majd az áthidaló magyar *Redege* formára is talált adatot 1347-ből (MNY. VI, 288).¹ Én az 1399: Zalateleke alio nomine Pacha, *Redegemellyky* et Kabahege vocate és 1419: aquam *Redegepathaka* alio nomine Paehapathaka (ZalaOkl. II, 295, 420; vö. CSÁNKI III, 97 és 53 Fe(ve)nyesföldre al.) adatokra hívtam fel a figyelmet, amelyek szerint Zala megye északnyugati sarkában Zalalövő mellett délnyugatra egy víznév alakult a szláv eredetű *Radigoj* ~ *Radegoj* személynévből (MNY. VII, 169).

A *Redege* > *Regede* névhez összevetés végett idéztem 1371-ből és 1373-ból a *Bedege* helynevet (ZalaOkl. II, 48, 85). A mai veszprémmegyei Homok-Bödöge és Egyházas-Bödöge ez, melynek a nevét a XIV—XV. századi adatokból ugyancsak *Bedege* alakban ismeri CSÁNKI III, 221 is. Ezzel kapcsolatban veszi számba CSÁNKI az 1243: *Budugey* ~ *Bedegey* nevű falut (ÁrpÚjOkm. VII, 132). Az 1287: *Bedegey* (kétszer) (CodDipl. VII, 2: 118—9) adatot közölhetem még hozzá. Az utóbbi formákon keresztül a helynevet a szláv *Budigoj* személynévre (MELICH, Szláv Jöv. I, 2: 107) vihethjük vissza. Egy *Budigoj* formán a magyarban az első változás bizonyára az volt, hogy a szóvégi -goj szótagban a velaris o az utána álló i félhangzó hatása alatt palatalis e-nek adott helyet, az ekképen létrejött *Budigei* alakot pedig az első szótag magánhangzójának illeszkedésével **Büdigei* > *Büdügei* ~ **Bëdügei* > *Bëdügei* váltotta fel. Ezekben utóbb a szóvégi e_i kettőshangzó hosszú é-vé vonódott össze, majd az é-nek rövid nyílt e lépett a helyébe. Az 1443: *Bedegew* (CSÁNKI i. h.) olv. *Bedegő* nyilván a *Bedege* forma helyett áll. Ugyanennek és egy 1426-i oklevélnek az adatában (CSÁNKI i. h.; CodDipl. X, 6: 786) a nevet nem eléggé ismerő oklevélíró változtathatta a *gé* vagy *ge* végződést a -ké vagy -ke kiesinyítőre. Az 1274, 1275, 1409: *Bedeg*, *Bedegh* (CodDipl. IX, 7: 688, 699; X, 4: 732), amennyiben FEJÉR GYÖRGY kiadásával állunk szemben, közlésbeli hibák lehetnek. — *Bödöge* nevű helységet találunk Győr megye nyugati határán; LIPSZKYNÉL korábbi adatot nem ismerek rá.

1275 és 1484 között: *Bedeg*, *Bedegh* (CSÁNKI III, 416); LIPSZKY, Rep. és Hnt. 1873.: *Bedegh* Tolna megyében Szakcstól északnyugat felé a somogyi határon. Hnt. 1873.: *Bedegh* Somogy megyében Boglár mellett délkeletre; régi adatom nincsen. Hogy ezek a helynevek a *Budigoj* > *Bödöge*-féle nevekkel összefüggésnek-e vagy sem, arról nem tudok véleményt formálni. — Van *Bögöte* nevű helység Vas megyében Vasvártól északkelet, Sárvártól délkelet felé. Neve, amint a XIV—XV. századi adatok mutatják, aligha tartozik a *Budigoj* magyar családjába, hanem inkább a Sárvár közelében nyugatra jelentkező 1325: *Bugud*, 1435: *Buguth* stb. (CSÁNKI II, 739), ma: *Bögöt*² helynévvel vet-

¹ L. azóta MELICH, Honfogl. Magyarország 392.

² *Bögöte* hiba Hnt. 1873.-ban.

hető össze. Egyébként 1277, 1294: *Bugud*, ma: *Bögöd* nevű helységet találunk Fejér megyében is (CSÁNKI III, 321; LIPSZKY, Rep.).

1211-ben a tihanyi apátság egyik gamási (Somogy m.) udvarnok a hitelesített példány „f. *Bodoy*“-t csinál (PRT. X, 513). 1256-ban *Buduay* zalai várjobbágy a Nagykanizsától északra eső Bakónakon (ZalaOkl. I, 29). A két adatbeli *Budvoj* és *Budvaj* a szláv *Budivoj* személynévből (MIKLOSICH, PN. [1927.] 38) a magyarban változott el, mégpedig a második nyílt szótag rövid magánhangzójának a kiesésével, amit a második esetben a végső szótag *oj* kettőshangzójának nyiltabbá válása követett. Az 1211-i gamási udvarnokok társaságában *Buduoy*-jal együtt ott van fog. szerint: *Bodmer* ~ hitp. szerint: *Bodomer*, az 1256-i bakónaki várjobbágyok felsorolásában pedig *Buduay* előtt *Bud* áll. Tehát mivel az előbbi esetben a szláv *Budimir* nevet (MIKLOSICH, PN. 38), az utóbbi esetben valamelyik *bud*-előtaggal alakult szláv név *Bud* becézőjét (MELICH, SzlávJöv. I, 2: 107) ismerjük fel, a névadásnál gyakran tapasztalható etimologiai vonatkoztatás szempontja alapján nem kételkedhetünk, hogy a két adatban valóban a szláv *Budivoj* személynévvél van dolgunk.

1264-ben *Buduoy* várjobbágyal találkozunk Kemnuk várának (Kemlek Kőrös megye LIPSZKY, Rep.) Preznicha nevű földjén (TKALČIĆ, MonEpZagr. I, 129). Egy 1278-i oklevél szerint pedig az Unna folyó mentén a topuszkói (toplicai) apátság körzetében tűnik fel *Buduoy*, a Povona vagy Ponona (?) nemzetség tagja (TKALČIĆ i. m. I, 192 és ÁrpÚjOkm. XII, 246; KARÁCSONYI, MNemz. III, 1: 201). Utóbbinak apja *Budilo*, vagyis olyan szláv nevet visel, amelyik az említett szláv *bud*-elemmel függ össze (MIKLOSICH, PN. 37). Ez esetekben tehát bizonyára egy szláv *Budivoj*-nak a nevét a magyar oklevélíró magyarított *Budvoj* formában jegyezte fel. — Az 1255: *Bodiuoy* (TKALČIĆ i. m. I, 11 és ÁrpÚjOkm. XI, 419), első szótagbeli *o*-jával, valószínűleg magyar ejtésváltozat. Az oklevélből kitetsző szláv vonatkozásoknál fogva arra is következtethetünk, hogy egy szláv ember nevét az oklevélíró magyarította meg; azonban mivel a határleírás szerint „terra Benedicti filii *Bodiuoy*“ meg „terra Stephani *Ungari*“ egymás mellett feküdtek, arra is gondolhatunk, hogy a magyar névváltozat ez esetben viselőjének és szomszédságának magyar nyelvűségéből származott.

1352: poss. *Buduey*; 1421, két 1431, 1466: *Bodway*, *Bodvaj*; 1431: *Badvoj* Szatmár megyében (KárolyiOkl. I, 212, II, 64, 130, 138—40, 373, 134; CSÁNKI I, 495 a Károlyi-család alatt eml.). — ORBÁN BALÁZS, Székelyföld I, 217 szerint Udvarhelyszéken Hermány és Kisbacon környékén Istenkasa hegykebel közelében a Fenyős patak mellett van a *Bodvaj* v a s h á m o r, így nevezetve a felette levő *Bodvaj* h a v a sról. BENEDEK ÉLEK: Nyr. XII, 335 erdők nevei közt jegyzi fel: *Bodvaj* k a r é j a (*Bodvaj*: banya-telep erdő között).¹ — A szatmármegyei és udvarhelyszéki helyneveket a *Budivoj* személynévvél, illetőleg ennek *Budvoj*, *Budvaj*, *Bodvaj* magyarításaival kell egyeztetnünk. Az udvarhelyi

¹ *Bodaj* Udvarhely megye Pallas N. L.-beli térképén¹hiba. — Vö. még Nyr. XL, 214.

Bodvaj-hoz közel van *Bodos* helység és *Bodospataka* (ORBÁN I, 216). Ez a *Bodos* (1593, 1602, 1694, 1727: *Bodos* [SzékelyOkl. IV, 127, V, 214, IV, 332, VII, 332], előbb valószínűleg *Budus* név¹ mint becéző összefügghet a *bud-* előtagú szláv személynevek valamelyikével, sőt még az sem lehetetlen, hogy egyazon személyről vette a nevét *Bodvaj* is, meg *Bodos* is.

Az 1138/1329-i dömösi összeírásban *Beruei* szolga in villa *Kara* (MonStrig. I, 89), Somogy és Tolna határán, Igal és Szakes vidékén. A környeztet magyar jellegére vall, hogy *Beruei*-nek a szolgatársa *Curpadi* olv. *Kurpádi*, s ennek a nevében a szláv eredetű *kurpa* > *korpa* szó a kétségtelenül magyar *-di* kicsinyítővel van megtoldva. — A *Bervej*-jel való összevetésre a szláv *Berivoj* személynév (MIKLOSICH, PN. 32; MELICH, SzlávJöv. I, 2: 104) kínálkozik, amire példák a drávántúli (tótországi), a középkorban magyar elemekkel meglehetősen átívódott szlávtság köréből: 1248/XV. sz.: *Beriuoy* filio Vidus . . . terre *Beryvoy* Zala megye drávántúli tartozékaiban Raszina vidékén (ÁrpÚjOkm. VII, 264; vö. CSÁNKI, Körös megye 12—3 [AkTörtÉrt. XIV/12.] | 1255: Georgii [fili] *Beriuoy* a fentebb idézett *Bodiuoy* társaságában (ÁrpÚjOkm. XI, 419). A *Bervej* magyar jellemény a *Berivoj*-ból; mégpedig oly módon lett belőle, hogy — mint a *Budivoj*: *Bodvaj* esetében is — a második nyílt szótag rövid magánhangzója kiesett, s egyszersmind palatalis irányú magánhangzó-illeszkedés történt. — *Berwey* nevű embert említ egy 1270-i oklevél a zágrábmegyei Glavnicára való szláv nevű várjobbágyok között (TKALČIĆ i. m. I, 154; ÁrpÚjOkm. XII, 36). Bizonyára őt is tulajdonképen *Berivoj*-nak hívták, csak az oklevélíró eszrelte át a szláv alakot a magyarban használatos változatára. — Egy 1253-i oklevélben fordul elő: „*Berweyno* quondam Mayore preconum Castris Posoniensis . . . *Berweynus*“ (ÁrpÚjOkm. VII, 358—9). A *Berweynus* a *Bervej* latinositása. Figyelmet érdemel, hogy ez a *Bervej* hírnökök parancsnoka volt, s így esetleg épen e funkciójánál fogva nyerte a *Berivoj* nevet, amelynek a jelentése: 'collige exercitum' (MELICH, SzlávJöv. I, 2: 104).

VárReg. 238. §.: villa *Beruei*; 1281: *Bervey* et Toth-*Bervey* (CodDipl. V, 3: 90); 1320: *Beruey* (PESTY—ORTVAY, TemesOkl. 19); XIV. sz. páp. tizl.: *Bemey*, *Berney*, *Borvey* (ORTVAY, Mg. egyh. földleír. 666); 1342: *Berwey* (CodDipl. IX, 6: 6); 1391: *Berne* (KárolyiOkl. I, 450); 1398: platee *Berueucha* (Nagykárolyban) (uo. I, 484); 1411: *Berwe* (uo. I, 571); 1418: *Berue* (uo. II, 43); 1427, 1466, 1476: *Berwey* (uo. II, 108, 378, 450); 1487: *Berwe* (uo. II, 528—30); 1475: *Berwen* (uo. II, 440); 1477: *Bewrwen* (uo. II, 454); 1435 kör.: *Berwely* (CSÁNKI I, 472); LIPSZKY, Rep.: „*Börvely* vel *Bervély*“; ma: *Börvely* Szatmár megyében Nagy-károlytól észak felé. 1318: *Beruey* (ZIMMERMANN—WERNER, Urkb. I, 333); 1348: *Bervey* (uo. II, 54); 1369: *Berwe* (uo. II, 325); LIPSZKY, Rep.: „*Berve* h. Blutroth g. *Birges* vel *Bérghin* val.“ Alsó-Fehérben. — E két esetben a *Berivoj*: *Bervej* személynév van helynévül alkalmazva, amint ugyancsak a *Berivoj* személynév szerepel egy fogarasmegyei helység nevéként LIPSZKY, Rep. szerint magyar *Berivoj*, oláh *Berivoju*, német *Berwein* for-

¹ Vö. 1332: filio *Budus* (ZalaOkl. I, 261—2).

mában. A szatmármegyei helység nevének a származására nézve még pontosabb irányt mutathat az 1281: Toth-Bervej adat. A *Bervé* vagy *Berve* olvasású formák szabályos magyar hangtörténeti fejlemények, míg a *Börvely*-féle alakokba az *ly* bizonyára helyesírási tudóskodás révén került a *j* helyébe, ahogy pl. *Uraly* áll *Uraj* helyett (PAIS: MNy. X, 131). PAIS DEZSŐ.

Magyar bákány < oláh **pogan**. Az EtSz. a MTsz. nyomán közli a 'füрге' jelentésű bákány szót Csík megyéből, megjegyezve, hogy eredete ismeretlen. — Nyelvünkől és az erdélyi szászból ezt a székely tájszót megmagyarázni nem tudjuk, s így egészen indokolt, hogy az oláhban keressük az eredetét. Etymonjaul az 'abscheulich, hässlich, schrecklich, gewaltig, mächtig' jelentéssel szótározott (ТИКТИН 1202; ЧИНАС II, 237) s az oláhba szláv közvetítéssel átment *pogan*-t (*paganus*) fogadhatjuk el. — Származtatásunknak komoly jelentéstani akadályai nincsenek. A 'gyors, füрге, eleven' jelentésben találtam a *pogan* szót a magyarországi oláhok nyelvében Gyulán és Kétegyházán (jellemző a *pogan* jelentéstani rugalmasságára, hogy a belőle képezett *pogăni*-nak 'délceg, daliás' a jelentése, ami azonban szintén hiányzik a szótárakból), s így feltehető, hogy ebben az értelemben az erdélyi oláh tájnyelv szélesebb rétegeibe is utat talált. — Az ol. *o* > m. *á* fejlődést mint szórványos hangtani jelenséget lehetségesnek tartom, jöllehet az ol. *o*-nak a magyarban *a* vagy inkább *o* a szokásos megfelelője (*cosor* > *kacor*, *doniță* > *donyica*, *poznaș* > *poznás* stb.). A *p-g* ~ *b-k* megfelelésben, vagyis a *p* zöngésülésében meg a *g* zöngétlenülésében olyanféle változást látok, aminő a *copil* > *góbé* (!?) esetében mutatkozó *c-p* ~ *g-b* megfelelés. Ha az erdélyi szászból is ki tudnók mutatni a *bákány*-t, akkor fel lehetne tennünk, hogy a *p-g* > *b-k* változás szász közvetítés eredménye. TREML LAJOS.

Egészséges, mint a makk. Miért éppen: *mint a makk*? Igaz, hogy a disznókat makkoltatják, s ettől meghíznak, de e szólásban nem a maktól előidézett egészségről van szó, hanem magának a makknak mint olyannak egészségéről. — A kifejezést Dugonics „Magyar példabeszédek és jeles mondások“ c. (1820.) művében találjuk először másokkal egyetemben a „Tulajdoni hasonlatosságok“ fejezetben: *Egészséges, mint a makk* [így!]. *Egészséges, mint hal a friss vízben, mint a vakondok¹, mint a pisztráng, mint a csont*. Ezek közül könnyű megértenünk, hogy valami miért oly egészséges, mint a hal a friss vízben, vagy mint a pisztráng, ami tulajdonképen ugyanezt mondja, mert hiszen a pisztráng a legfrissebb vízü hegyi patakokban él. *Egészséges, mint a csont*: bizonyára szilárdsága, keménysége miatt. Hogy miért egészséges valami, mint a vakondok, azt Dugonics maga jegyzetben megmagyarázza: „Mivel a vakondok szünetlen a föld alatt élnek és élelmekre gilisztákat keresnek, a föld színén soha dögölve nem láccattak, ugyan ezért őket nemcsak legegészségesebbeknek, hanem halhatatlanoknak is tart-

¹ Úgy látszik, Dugonics is annak a népies szószármaztatásnak híve, mely a *vakondok* szót a *vak* + *undok* szavak összetételének tartja.

ják.“ De hogy valami miért olyan egészséges, mint a makk: ennek értelmét, úgy hiszem, nem magában a szólásban, hanem másutt kell keresnünk.

Német szótárainkban ennek a szólásnak egyértékeseül a *kerngesund* szót találjuk. *Kern* a németben valaminek a magját, belsejét, átvitt értelemben velejét, színe-javát jelenti. Számos szólásban fordul elő: *Kernfleisch*, *Kernholz*, *Kernleder* 'a hús, a fa, a bőr java'. *Kernmehl* 'lisztláng'. *Kernmann*, *Kernmensch* 'erős, izmos, derék ember'. *Kerntuch* 'erős, jó posztó'. *Kerntruppe* 'derékhad, a hadsereg java'. *Kern der Mannschaft*, *Kern des Adels* 'a legénység, a nemesség java'. *Kern einer Schrift* 'vmely írásmű veleje', *Kernausdruck* 'velős kifejezés', *Kernspruch* 'velős mondás'. Melléknevekben: *kernig*, *kernicht*, *kernhaft* 'magvas, beles, erős, szilárd'; *kernfest* 'izmos, vaskos'; *kernbrav* 'talpig derék'.

Az előző példák bőven igazolják a német szólás értelmét, s azt hiszem, alig tévedek, ha azt tartom, hogy a mi szólásunk nem egyéb, mint a német szólás szó szerinti átvétele. Bizonyára oly vidéken keletkezett, ahol a lakosság, vagy annak nagy része német eredetű s a *kerngesund*-ot magyar beszédben *mag-egészséges*-nek fordította, s minthogy a német a kemény és lágy palatalis explosívát igen gyakran összececeréli, már az ő ajkán *mákegészséges*-nek hangozhatott. Régi irodalmunkban, sőt, mint láttuk, Dugonicsnál is, gyakran fordul elő a *makk* szó geminata helyett egyszerű *k*-val; pl.: Melegítő és szárasztó az gesztenye, mint az *makoc*. (Mel: Herb. 15.) Tölgy *maknak* a tokja. (PP: PaxC. 86.) Töknél tökebb, *maknál* is *makjabb* tromfod. (Czegl: Tromf. 96. Kr.) — A *mákegészséges* azután könnyen bomlott fel szóáshasonlattá: *Egészséges, mint a makk*. A szólás meggyökerezésében szerepe lehetett a disznó-makkoltatás fentemlített asszociációjának is, amennyiben az egészség képzetét még inkább megerősítette.

ZLINSZKY ALADÁR.

NYELVMŰVELÉS.

Nyelvművelő újságcikkek.

Idegen szavak alakja és jelentése. — Lapjaink nyelvészkedő cikkeinek írói elmefuttatásaik tárgyául gyakran választják az idegen szavakat. Megállapítják róluk, mi a helyes alakjuk, hogyan kell helyesen kimondani és leírni őket, mi az igazi jelentésük. Nincs is mit csodálni rajta, hogy a nyelvünkbe beszivárgó jövevények különösebben érdeklik azokat, akik több-kevesebb idegen nyelvet tudnak. Minthogy pedig a műkedvelő nyelvészek csupán idegen nyelvi ismereteik alapján szólnak hozzá a kérdéshez, nyelvünk multjáról azonban alig van fogalmuk, továbbá az általános nyelvtudomány alapelveiben sincs kellő jártasságuk, természetes, hogy csakis egyetlenegy szempontból vizsgálják az átvett szavaknak alakját és jelentését: az idegen nyelv szempontjából. Ezért azt akarják, hogy az idegen szó lehetőleg megmaradjon abban a formájában és jelentésében, amelyben az átadó nyelv használja. Nyelvtörténeti ismeretek

híján nem tudják, hogy minden nyelv szabadon alakítja az átvett szavakat, rendszerint már az átvétel alkalmával is módosít valamit rajtuk, s a nyelvfejlődés során továbbformálja őket, mindinkább beolvasztja régebbi szóanyagába. Így az átvett szavak egyre jobban hozzáidomulnak az átvevő nyelvhez, és résztvesznek ugyanazon változásokban, amelyeken a nyelvnek az eredeti szókészlethez tartozó szavai keresztülmennek. Megváltozik a hangalakjuk, olykor a jelentésük is módosul, és lassanként anynyira alkalmazkodnak új környezetükhöz, hogy idegen eredetűk az átadó nyelvben járatlan nem-szakemberre nézve teljesen felismerhetetlenné válik. Csak a szönyomozással szakszerűen foglalkozó nyelvész éles szeme tudja felfedezni a módszeres kutatás eszközeivel, hogy melyik idegen szóval tartoznak össze. Az ilyen szavakról szoktuk mondani, hogy idegen eredetűek ugyan, de már egészen meghonosodtak.

A műkedvelő nyelvészek álláspontja az újabban átvett idegen szavakkal szemben mindig az, hogy mintegy meg akarják védeni őket az átvevő nyelvnek áthasonító, bekebelező hatásától. nem akarnak megtűrni rajtuk semmi változtatást sem alak, sem jelentés dolgában. E felfogás szemléltetésére ideiktatunk néhány szemelvényt egy-két napilapunknak idegen szavakkal foglalkozó cikkeiből, ahol szükséges, helyreigazító megjegyzések kíséretében.

Abbázia. — Helyesen így kellene kiejteni: *abbacia*, „ámbár a pesties *abbázia* már alig irtható ki“ (Nemzeti Ujság 1930. jan. 26. Nemzeti Szalon).

Nem is szükséges kiirtani, mert hol van olyan szabály, hogy az idegen városok nevét szakasztott úgy kell kimondani, ahogyan az illető idegen országban ejtik? *Napoli* magyarul *Nápoly*, *Venezia* pedig *Velence*, s az *influenzá*-t sem mondjuk olasz módra *c* hanggal, noha olasz eredetű szó, hanem *z* betűjét a magyar helyesírás szabályai szerint *z*-nek olvassuk. Maradjunk meg hát továbbra is e fürdőhely nevének magyaros *Abbázia* ejtése mellett, azaz mondjuk kettős *b*-vel, azután *z*-vel, a hangsúlyt az első szótagra vetve, habár az olaszban az *i*-re esik a nyomaték.

Baronessz. — Ez a szó valóságos „szörnyszülött“, mert a franciában ismeretlen a *baronesse*. *Comtesse* és *princesse* van, a *baron* szónak azonban *baronne* a nőneme (Magyarság 1930. márc. 9., 30.).

Az igaz, hogy a franciában nincs *baronesse*, ámde az angolban van *baroness*, a németben is *Baronesse*. Egyik nyelv szabályai nem kötelezők a másik nyelvre. Lám, a franciában az *auteur* szónak nincs nőnemű alakja, az angolban mégis van *authoress*. Ennélfogva a németben is teljes joggal létrejöhett hasonló szavak mintájára a *Baronesse* alak, mi pedig onnan vehettük át, fölöslegesen, hiszen a magunk nyelvén is ki tudjuk fejteni a fogalmat: *bárókisasszony*.

Delikatessz. — Helytelenül használják 'inyencség' értelmében, mert a franciában lelki finomságot jelent, s a németek vitték át az ennivalókra: *Delikatessenhandlung* (Magyarság 1930. márc. 9., 30.).

Nyilvánvaló tévedés. HATZFELD—DARMESTER—THOMAS így határozza meg a szónak első jelentését: „Finesse exquise. *La*

délicatesse des mets, de la table, et, p. ext. au plur. *Des délicatesses*, des mets délicats.“ Tehát e szó a franciában is jelenti az ételek finomságát és a többesszámban a finom ételeket, nyalánkságokat.

Demion, demizson. — Első része a 'fél, dimidium, halb' jelentésű francia *demí*, második része pedig az *ona (oma)* középkori bormérték, ezért a *demizson* kiejtés helytelen (Magyarság 1930. márc. 9.). „A *demion (ausse)* [sajtóhiba *aune* helyett]) annyi, mint fél rőf, és semmi köze a *demidzson*-hoz, amely ürmértéket jelent“, s az angol *demí-jan* [?], a francia *damejeanne*, az olasz *damigiana* szóval rokon (Magyarság 1930. márc. 15.).

Az első helyen említett magyarázatot szerzője a második helyen idézett hozzászólás után maga sem tartotta fenn tovább, azonban a második magyarázat sem tökéletes, mert kétségtelen, hogy nálunk e szónak mind a kétféle kiejtése járatos, jelentése pedig mind a két esetben ugyanaz: 'nagy, öblös, szűknyakú, rendszerint fonatos üveg-, kő- vagy agyagkorsó'. Ennélfogva a *demion*-nak nem lehet semmi köze a 'rőf' jelentésű francia *aune* szóhoz. Magyar szótárakban hiába kerestem akár a *demion*, akár a *demizson* alakot, de Révai Nagy Lexikonában ráakadtam a szóra *demíjohn* formájában. Az angol *demí-john* WEBSTER szerint a francia *dame-jeanne*-ből származik, erről pedig HATZFELD—DARMESTER—THOMAS azt mondja, hogy provençal jövevényszó: *damajano*, ez meg a *de mejano* átalakításának látszik, tehát eredeti jelentése: '...*de moyenne (grandeur)*'. Mai helyesírása, *dame-jeanne*, helytelen szóelemzés eredménye. — A *demí-john* és a *dame-jeanne* alaknak a népetimológia szerinti 'fél Jankó, Janka néni' jelentése eszünkbe juttatja, hogy a magyarban is vannak a korsónak efféle népies elnevezései: *vörös gyurkó, mihók* (Gombocz, Jelentéstan 70. l.).

Energzia, protezsál. — Helytelen e latin szavaknak zs-vel való, franciás kiejtése (Nemzeti Ujság 1930. jan. 19.).

Talán meg lehet állapítani, hogy az *energzia* ejtésmód immár kiveszőfélben van. Bizonyára hozzájárult az *energia* alak fölülkerekedéséhez az is, hogy melléknevét csakis *energikus*-nak lehet mondani. Már a *protezsál*, úgy látszik, kétlaki marad. A latinos *protekció* és *protektor, protektorátus* mellett a franciából közvetlenül átvett *protezsé (protégé)* életben tartja a *protezsál* alakot is.

A *zseni* szintén ilyen felemás rokonságú szó. Az akadémiai helyesírási szabályzat is megengedi mellette mind a franciás, mind a latinos melléknévi formát: *zseniális* és *geniális*, de a kiejtésben határozottan gyakoribb a franciás alak, és valószínű, hogy ez fog győzedelmeskedni, mert a *geniális* szó alakjánál fogva a *génusz*-hoz tartozik, ennek azonban egészen más a jelentése. Értelme szerint a *geniális* szó a *zseni*-nek a tartozéka, ezért hangalakja dolgában is alkalmazkodik hozzája.

Említsük meg itt, hogy a *centiméter* szónak is van franciás ejtése: *szantiméter*, de ez is mindinkább kipusztul. Idősebb embe-
rektől elvétele még lehet hallani.

Faszczismus. — Helyesen *fasizmus* (Nemzeti Ujság 1930. jan. 26. Nemzeti Szalon).

Nagy ritkaság lehet helytelen kiejtése és leírása, mert újságjaink mind egyformán és helyesen írják a latin *fascis*-ből lett olasz *fascio* származékait. Nevezetes, hogy a rendkívül elterjedt *-ista* képzőt itt *-iszta* alakban ejtjük, mint pl. ezekben is: *sovíniszta*, *spirítiszta*, *statiszta*.

Gourmand. — Fonákul használják 'inyenc' értelmében, mert a franciáknak más szavuk van erre a fogalomra: *gourmet*; a *gourmand* jelentése: 'nagyétű' (Magyarság 1930. márc. 9.).

Igaz, hogy a francia akadémia szótárának 1879-i kiadása még így állapítja meg a *gourmand* szó jelentését: „Qui mange avec avidité et avec excès“, de ugyanott a *gourmet* szónak sem találjuk még meg mai 'válogatós, finnyás, nyalánk' jelentését, hanem csupán ennyit: „Celui qui sait bien connaitre et goûter le vin.“ HATZFELD—DARMESTER—THOMAS azonban másként értelmezi e vitás szavakat: „*Gourmand*: qui aime les bons morceaux. *Gourmet*: 1. dégustateur de vins, 2. fin gourmand.“ E szerint nincs is olyan mély szakadék a két szó jelentése között. De még ha volna is, nem lehet semmi akadályja annak, hogy a *gourmand* szót ne használhassuk a *gourmet* értelmében, hisz minden szónak, tehát az idegen szónak is megváltozhatnak a jelentése. A *gourmand*-ot annál kevésbé lehet megfosztani 'inyenc' jelentésétől, mert származékszó is sarjadzott belőle: a *gourmandéria*. Ez a szóalak egyúttal arra is int bennünket, hogy — ha ugyan egyáltalán szükségünk van rá — ne *gourman* alakban használjuk e szót, mint ahogy egy névtelen hozzászóló írja (Magyarság 1930. márc. 15.), hanem mondjuk ki a *d-t*. Különbösen a magyar nyelv melléknév helyett inkább egész mondatlalt szokta jellemezni azt, aki az evésben különös örömet találja: *szereti a hasát*, aki pedig főképp az édességeket kedveli, annak *édesszájú* a neve.

Integer és *genesis*, *szimbolum* és *katasztrófális*. — Rövid *e*-vel, *o*-val kell ejteni őket és ékezet nélkül írni; rossz tehát az *intéger* s a *genézis*, a *szimbólum* s a *katasztrófális*, úgyszintén a *kilóméter* s a mosolyra gerjesztő *autódidakta* is (Nemzeti Ujság 1930. jan. 12., 19., 26. Nemzeti Szalon).

Ne beszéljünk most arról, hogy ezek jórészt fölösleges idegen szavak, csak az alakjukkal foglalkozunk. A *genesis*-nek francia megfelelőjéről, a *genése*-ről a HATZFELD—DARMESTER—THOMAS-ban azt olvassuk, hogy a görög γέννησις átvétele, de egy *n*-nel írták át, mert összetévesztették a születést jelentő γένεσις-szel. Ilyenformán a *genézis* írásmód sem okvetetlen hibás.

A *szimbólum* ejtés nem általános, ennél fogva csakugyan helyesebb, ha rövid *o*-val írjuk, mert a görögben is rövid az *o*: σύμβολον. Az akadémiai helyesírás szerint (3. kiad., szó- és tárgymutató) *szimbolum* és *szimbolizmus* írandó, de *szimbólikus*, ez azonban talán csak sajtóhiba.

Sokan nem akarnak belenyugodni abba, hogy ha az idegen szónak az átadó nyelvből eltérő kiejtése már általános szokássá vált, nem lehet az eredeti kiejtést az átvevő nyelvre ráerőszakolni. Ezért írunk így: *katasztrófa*, *pszichológia*, *hisztéria*, jöllehet a megfelelő görög szavakban rövid az *o* s az *e*: καταστροφή, ψυχολογία, υστερία. Mivel nálunk már megállapodott a *demokrácia* kiejtés, ne igyekezzünk változtatni rajta, arra hivatkozva, hogy a görögös forma: δημοκρατία. Nem vehetjük felül-

vizsgálat alá valamennyi idegen szavunkat, hogy kiejtésüket „helyesebbé” tegyük. Meg kell barátkoznunk azzal a gondolattal, hogy az átvevő nyelv az idegen szavaknak hangalakját is megváltoztathatja. Bármennyire igaz, hogy a latin *páter* szóban rövid az *a*, a ferencendi *páter*-t mégsem lehet *páter*-nek nevezni. A *juss*-ot a *ius* kedvéért nem igazíthatjuk ki *jűsz*-ra, a *spiritizmus*-t sem *szpiritizmusz*-ra. Műkedvelő felfogás szerint a *zsandár*, a *biliárd* is „eltorzított” kiejtésű szó, de vajjon helyesbíthetjük-e *zsandarm*-ra, *bijár*-ra, hogy pontosabb mása legyen a *gens d'armes*-nak, a *billard*-nak?

Érdekes kiejtésbeli sajáttság, hogy az *autó* s a *kiló* mint önálló szó hosszú magánhangzóval végződik, de görög-latin továbbképzésekben és összetételekben rövid a végmagánhangzója: *autobusz*, *autodidakta*, *autogramm*, *automobil*, *autonóm*, *autonómia*, *autotaxi*; *kilogramm*, *kilométer*. A továbbképzés más idegen szavakban is mutatja a hosszú s a rövid magánhangzóknak efféle váltakozását: *filozófus*, *filozofál*; *centrális*, *centralizmus*; *adminisztráció*, *adminisztratív*; *aktív*, *aktivitás*; *szisztéma*, *szisztematikus* stb. A *katasztrófa*, *katasztrófális* szópár ezek közé való.

NAGY J. BÉLA.

Ponyva a vásznon.

Ma már tagadhatatlan valóság, hogy a filmgyártás hallatlan lendülettel, bámulatosan sokoldalú technikai felszereltségével, az éber körültekintés gondosságával s komoly izlésével jelentős művelődési és művészeti tényezővé emelkedett. Egy-egy valóban nagyértékű film megjelenése eseménye nem egyetlen társadalmi rétegnek vagy egy szűkebb érdeklődő körnek, hanem kedvező anyagi megközelíthetése révén egy egész társadalom minden rangú-rendű rétegének. Nem utolsó jelentősége ez a szociális áthidaló, összefoglaló ereje. Államfők és napszámosok előtt, ragyogó metropolisokban és szürke kis falvakban ugyanaz a film változatlan formában, akár ugyanabban az időben is lepereghet s képeinek nemzetköziségével az egész világ szemléletének tárgya. Így egy nagy film nemzeti esemény, nemzeti siker és dicsőség más nemzetek előtt is. A háború óta ilyen magyar sikert, sajnós, nem érthetünk meg. A hozzánk kerülő külföldi filmekben csak egy elem lehet igazán magyar jellegű: a filmfelirat.

Szomorú és bántó tapasztalat, hogy a sok százezer méternyi külföldi képszalagoknak ez az egyetlen magyar eleme nem részesül abban a gondos, kellő színvonalú ápolásban, amelyet a filmek képek tárgya és művészi nagyszerűsége, elsősorban pedig a tiszta magyarosság megkíván. Egy-egy fővárosi bemutató a reklám, a feltalálás pazarul költséges kiállításával történik; a legaprólékosabb gondnal, a legválogatottabb fogásokkal igyekeznek feleltetni az érdeklődést, hogy a kép előadásában hangulat- és hatásvárázó zökkenők ne támadjanak; de ugyanakkor, igen gyakran, a magyar nyelv ápolatlan, csúf mezbe öltöztetett Hamupipőke marad s megcsúfolva vergődik, bukácsol az idegen képek választékos formája és pergő cselekménye között.

Hogy az előttünk lepergő film magyar szövege mint fordítás miképpen felel meg az eredeti idegen szövegnek, azt csak

azok tudják elbírálni, akiknek alkalmuk van a két szöveget összevetni. Azonban az eredeti szöveg ismerete nélkül is tapasztalható, hogy a magyar filmfelirat szerkesztői közt — tisztelet a derék kivételeknek — nincs meg a kellő rátermettség, gondosság, nyelvi tudás s a magyar nyelv kellő ismerete, szeretete, tisztelete. Hogy e jelenség mennyire bántó és sokszor mennyire felháborító, annak magában a filmszakmában erős hangon adott kifejezést egyik avatottabb hozzáértő, amikor e felületes filmszöveg-szerzőket „stílus-komitácsiknak” nevezte, akik „siralmas tudatlanságuk dum-dum golyójával ejtenek súlyos sebeket a magyar nyelv elemi szabályain” (FODOR SÁNDOR, A felirástudatlanok árulása: Magyar Mozi és Film III. évf. 9. sz.). Amennyire a gyorsan pergő filmek szövegét helyességük szempontjából meg lehetett figyelni, néhány kiütköző adatot sorolok fel, zárójelben közölve az illető film és filmcég nevét.

A helyesírási hibák között akadnak olyanok, amelyeket bizony restelkedve ír le az ember, főleg ha arra gondol, hogy e szövegek a filmcégek házi ellenőrző szervén túl hivatalos állami filmcenzura-bizottság jóváhagyásával kerülnek a nyilvánosság elé. Nem megdöbentő-e, ha ilyen hibákba kell ütköznünk, mint a következők? „... a helyszíni szemlén kétségtelenül megállapított...” vagy „Legyen meg a Te akaratod, miképen a menyben...” (Árva Julika, Paramount.) „A rendőrség közhire teszi...” (Moziriporter, Paramount.) „... elkényesztett leány...” (Korunk leányai, Fox.) „... *higgyél* neki...” (Görlicék, Phöbus.) „... következik a *tizenketedik* felvonás” (Repülő flotta, Metro.) „... *mindjár* visszajövök...” (Buta ember, Metro.) „... a hadosztály gyakorlatai a *Rákos-i* gyakorlótéren...” (Magyar hiradó 321.) „*Fogdd* meg...” (Művész-bohózat.) Elvértve sem találkoztam soha az *éjtszaka*-val, ez mindig csak *éjszaka* marad, ami nem is róható fel a filmszöveg-íróknak, amikor sem a közhasználat, sem a sajtó nem akarja átvenni e szó helyes alakját.

Nagyon valószínű, hogy e hibák közül egyik-másik a felvételekre kerülő szöveg rajzolójának a hibája, de viszont mégis a filmcég vétke, hogy nem tüntette el azt még a felvétel előtt. Ha már egyszer a filmszalagra került a hiba, azt csak új felvételen és új kópián lehet helyesbíteni. De így is talán mégis megkövetelhet a magyar nyelv épsége annyi előzékenységet a jelentéktelenebb járulékokra is nagy összegeket áldozó filmekégtől, hogy ha kell, új szövegfelvétellel küszöböljék ki a bántó hibákat.

Azonban semmiképen sem iktatható be mentségeközül a szegény feliratrajzoló azoknál a vétségeknél, amelyekkel a feliratszerzők a nyelv magyarosságának szelleme ellen követnek el merényletet. Olykor-olykor, amikor már rég lepergett előttünk egy ilyen merénylet, még jó ideig tehetetlen bosszankodással tépelődünk azon, hogy miképen kerülhetett a cenzurabizottság szigorú kritikája után is szemünk elé a nyelv-megesúfolás, s megdöbbenve gondolunk az ismeretlen vakmerőre, aki ugyanakkor, amikor nyelvünket csúfolja meg, a film értéken is otromba csorbát ejt. Akaratlanul is arra kell következtetnünk, hogy az ilyen szövegíró fogalmi zavarában egynek véli a

hatalmas anyagi és szellemi áldozatok árán értéket, megbecsülést, sikert kiküzdött mozivásznat a hitvány vásári ponyvával. Kétségtelen, hogy erősen próbára teszi az arra vállalkozót az idegen szövegnek olyan fordítása és a képhez való olyan alkalmasítása, hogy az tömör, olykor csattanós, világos, kifejező legyen és főképen magyaros, akkor, amikor az idegen nyelv hatása alól nehéz a szabadulás. De ha vannak — mert vannak — tiszteletet érdemlő kivételek, akiken nemcsak gondolatot termő, felfogó és átadó szellem, hanem magyar nyelvi csiszoltság is érezhető, miért kell szerephez és szóhoz jutni a nyelvi garázdálkodóknak? Hányszor kell tapasztalnunk, hogy egy-egy pompás, lendületes, érzés- és gondolat kifejezésben gazdag vagy drámai erővel, költői lendülettel elének pergő jelenetet süket zuhanással terít le az érzéketlenül közbeiktatott szöveg. Az ilyen szövegek hamis fogását nem is lehet így papíron, a filmből kiszakítva érzékeltetni. Pedig tetemes a számuk. S ezeken is különösen érzik a ponyvailleségét. S ez vonatkozik a hangos filmekre is, melyeknek jelentékeny százaléka — a fentebb említett szakíró panasza szerint — „a silány és velőtrázóan tehetségtelen adaptálás, értelmetlen magyar verziók miatt bukik meg“.

Itt csupán néhány olyan szövegtöröredék szakítok ki, amelyik magán hordja, a filmtől függetlenül is, a magyartalanság bélyegét.

Bántó és szinte általános szokás a filmek bejelentő szövegének ilyen suta fogalmazása: „*Eco bemutatja United Artists világfilmjét: Ramona.*“ „*Eco bemutatja: Magyar fiu, lengyel lány, filmdráma 9 felvonásban.*“ „*Metro bemutatja: Repülő flotta, dráma 14 felvonásban.*“ „*Művészfilm bemutatja: Rod és a szerelem.*“ Stb. Vajjon mi akadályozhatja annak, hogy e bejelentő címeket pl. ilyenképen szövegezzék: „*Eco bemutatja a Magyar fiú, lengyel lány című 9 felvonásos drámát.*“

Idézek még néhány, véletlenül elkapott szövegrészt, amelyhez fölösleges magyarázó megjegyzést fűzni. „*Epen gratulálni akartam Önhöz a feleségének.*“ (Családi perpatvar, Iris.) „... *sajnálom, ha zavarok.*“ „... *a főnöknő el van határozva, hogy javítóba küld.*“ „*Felkelni!*“ (Senki fia, Fox.) „*Rohanj az anyakönyvvezetőhöz, mielőtt késő.*“ (Füstbement menyegző, Paramount.) „*hogy viselkedsz? Bolonddá akarsz tartani? Ne tartson bolonddá bennünket! ... Dobjál le egy olyat! Képes és megöli a mi aranyos szomszédainkat.*“ (Denny benősül, Universál.) Egy vonatkozó gőzös kormányosa így kiált át az uszály gazdájához: „*Halló ott, te bolond skót!*“ Majd ismét: „*Halló ott, te horgonypusztító!*“ (Sikoly a viharban, Universál.) „*Azt hiszem igazat mond, nem néz ki gyilkosnak.*“ (Magyar fiu, lengyel lány.) „*Olyan jó vagy hozzám, mintha édes testvérem lennél.*“ (Ramona.) „*Ezt briliánsan csinálta.*“ (Nadrágos menyecske, Paramount.) „*Talán születésnapja van a kalauznak?*“ (Nagy mérközés, Metro.) Az egyik Metro-hiradó az olasz trónörökös brüsszeli látogatásáról közöl felvételeket, s e szöveggel magyaráz: „*A jegyepár és a királyi szülők a Hotel de Ville erkélyén.*“ Pedig hát tudvalevő, hogy az a *Hôtel de Ville* magyarul: 'városháza'.

Ez adatok felsorakoztatása nem a firtató kutatás, kákán csomót kereső fontoskodás eredménye. A filmeket nem szöve-

gükre leleselkedő, hibákat kipécéző szándékkal és tekintettel néztem végig, hanem magukért a filmekért. S épen az mutatja a közölt hibák súlyát, hogy a filmet néző szemekbe ütköztek. Lesújtó megállapítások e hibák és vétségek, amiknek kiküszöbölését megköveteli a magyar nyelv tisztasága, a filmművészet színvonala. Érdekük és kötelességük ez tehát a filmcégeknek is, akik elsősorban tudnak és tartoznak is cselekedni a magyar nyelv védelmére, főleg azért is, mert kiváltképpen ők hangoztatják, és nem is joggalanul, a film nagy kulturális hivatását. De viszont ha közöttük nem mindegyikben van meg a kellő nyelvtisztelet, a cenzurabizottság kritikai rostáján kell szűkíteni a lyukakat, hogy a fentiekhez hasonló goromba hibák a nyilvánosság elé ne hullhassanak.

SIMON LÁSZLÓ.

Jó napot! Nyelvünkben a napszakok nevével való köszönéseknek megvan az az érdekes sajátosságuk, hogy csupán találkozáskor mondjuk őket: *Jó reggelt! Jó napot! Jó estét!*, egyik ilyen köszönőformánkat pedig, mint más nyelvben is, csak búcsúzáskor szoktuk használni: *Jó éjtszakát!* Amazokkal tehát a magyar nyelvszokás szerint nem lehet elkészönni, emezzel pedig csakis elkészönni lehet. Városi emberek beszédében mindinkább elmosódik ez a különbség, jórésztben már el is mosódott, bizonytalannal az indogermán nyelvek hatása alatt, mert pl. németül, angolul, franciául távozáskor is köszönhetünk így: *Guten Tag! Good day, sir! Bonjour, monsieur!* Nem tudnám megmondani, mikor kezdődött nyelvünkben ez a változás, csak azt tudom, hogy Arany János, nyelvbéli hibákat gúnyolván, az Iluskájától búcsúzó Kukorica Jancsinak már 1863-ban ilyen elkészönet adott a szájába: „*Jónapot!*» kiálta még János és ő eltávozik.“ (A jövő stílusa.) Továbbá Herczeg Ferenc Horkaynéja 1899 óta rendszeren így búcsúzott el a kaszinóban, a parkklubban, a cukrászboltban: *Jó napot!* vagy *Jó estét!* (Uj Idők). Ma pedig, legalább a fővárosban, már szinte általános az eddig elkészönetre alkalmatlannak vélt köszönőformáknak távozáskor való használata. → Bemegy valaki a boltba: *Jó, napot! Jó napot!* Kijön a boltból: *Jó napot! Jó napot!* — Találkozom reggel egy ismerőssel. Köszön: *Jó reggelt kívánok!* Beszélgetünk, s amikor elválnak egymástól, megint csak ezt hallom tőle: *Jó reggelt kívánok!* — Este hétkor elbúcsúzom a könyvtárban a könyvtárostól: *Ajánlom magamat! Jó estét kívánok!* — ez a viszonzása. — *Jó éjtszakát!* — mondom vaesora után távozóban a vendéglő személyzetének. *Jó estét kívánok!* — így torkolnak le karban feelve, ahányan csak vannak, beszédes cáfolatául e régi közmondásnak: *Amilyen az adjon Isten, olyan a fogadj' Isten.*

Maradéktalan. Úgy látszik, ismét gazdagabbak leszünk, vagy már lettünk is, egy németességgel: az újságok hasábjain egyre gyakoribb a *restlos* kifejezésnek szolgál fordítása. Léptenyomon ilyen mondatok bántják a szemünket: „Maradjunk most az énekművészetnél. Ennek maximumához a hangnak olyan potenciája kell, amely elég a zeneköltők gondolatainak *maradéktalan* kifejezésére. — A művész előadása *maradéktalan* élvezetet nyújtott. — A gyanúsított már a nyomozás első

pillanatában *maradék nélküli* alibit igazolt. — A könyv teljesen és *maradéktalanul* adja a mai Magyarország keresztmetszetét. — A magában véve teljesen szabályszerű *maradéktalan* szó nyilván újabb keletű, legalább szótárainkban nem talalom. A *restlos* sincs meg régiebb kiadású német szótárakban (SACHS—VILLATTE, PFOHL 1911.). KELB.³ már felveszi és magyarosan fordítja: „*restlos*: 1. maradék nélkül, -i; 2. teljes, -en; er ist ~ glücklich: mi sem hiányzik boldogságából; ich muß ihn ~ bewundern: őszintén csodálnom kell”. Az előbb idézett példákban a *teljes*, *tökéletes* szóval kellene pótolni a *maradéktalan*-t s a *maradék nélküli*-t, a *maradéktalanul* pedig a *teljesen* mellett teljesen fölösleges, mert teljesen vagy tökéletesen (de nem: *maradéktalanul*!) kifejezi a fogalmat a *teljesen* vagy *tökéletesen* szó. Csakhogy a nyelvbéli divatot önkénytelenül utánozzák az emberek, sokszor tán nem is tudva, hogy németességet dédelgetnek vele.

NAGY J. BÉLA.

kossuthlajosi, szabódezsői, széchenyis és társaik. Talán helyes lesz ismét egyszer figyelmeztetni erre a személynevekből való fonák melléknévképzésre, mely minden különösebb ok nélkül át- s áthatja stílusunkat. Alig akad már hírlapi vagy folyóirateikk, melyben ne találkoznánk „*aranyjánosi* eposzalakkokkal”, „*kossuthlajosi* eszmékkel”, „*prohászkaottokári* retorikával”, sőt újabban Kosztolányi Dezső megalkotta „a *széchenyis* építők hitét” (Nyugat XXIII, 258), amit egyelőre (míg jobban elterjed) még csak *kosztolányidezsői* változatnak kell tekintenünk.

Mindenféle nyelvújítással meg kell barátkoznia a nyelv ismerőjének és kutatójának, ha tartalmi vagy csak árnyalati gazdagodás rejlik is benne, s az új bizonyára nem rossz esupán azért, mert — új. Am ennek a nyegle és gondolattalan neoterizmusnak semmi varázsát nem tudjuk felfedezni, azon kívül, hogy — rút. Bizonyára nem veszít az író semmit, ha „a *ferenc-józsefi* Bécs” helyett Bécsről ír „*Ferenc József* korában”, s a „*szabódezsői* modorosság” helyett bátran állhat „*Szabó Dezső* modorossága”. De vannak esetek, mikor a melléknév kifejező és plasztikus; tudjuk, hogy a '*rafaeli* színek' gyakorta nem '*Rafael* színei'. Ilyen esetekben könyörüljenek meg a neoterikusok a nyelv „optikai esztétikáján” s ne éljenek azzal vissza, hogy nyelvünk elnémult. Mert a *kossuthlajosi*-t és a *prohászkaottokári*-t magyar ember látni még csak tudja — igaz, némi bosszúsággal —, de kiejteni és hallani már nem. Még nemrégiben az írás a beszéd képe volt; a *prohászkaottokári* melléknévalkotás már azt mutatja, hogy az olvasás csak az írás reprodukciója lett. Ha ezen az úton haladunk is, akik a nyelvet szeretik, érzék még be ideig-óráig a *kossuthi*-val és a *prohászkaival*, hagyják el a keresztnevet s kíméljék meg a magyar nyelvet olyan rokkó melléknévképzéstől, aminő — gondolom — páratlan a művelt nyelvek világában.

BGH.

KÖNYVISMERTETÉSEK.

I.

Hóman Bálint magyar történetének első kötete.¹

Csaknem egy emberöltő választ el attól az időtől, amikor a magyarság őstörténetének és az Árpádok alatt eltelt századainak terjedelmes feldolgozásai nyomdafestéket láttak. 1893-ban, illetőleg második kiadásban 1899-ben jelent meg PAULER GYULÁtól „A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt” I—II., 1895—1896-ban MARCZALI HENRIKTŐL „A vezérek kora és a királyság megalapítása” meg „Magyarország története az Árpádok korában” (A Magyar Nemzet Története, szerk. SZILÁGYI SÁNDOR I—II.), 1900-ban PAULERTŐL „A magyar nemzet története Szent Istvánig”.

MARCZALI hiába emeli ki magáról napjaink magyar történettudósait lesepülő tanulmányában, hogy ő „Waitz, Wattenbach és Monod tanítványa” (Histoire et Historiens depuis cinquante ans. Paris, 1926. Ism. Magyar Szemle 1929. V, 132), magyar őstörténete nem áll még kora színvonalán sem, meglehetősen elnagyolt s ma már teljesen elavult munka. MARCZALI nem is mélyedhetett bele a magyar őskor kutatásába, mert az az intuíció és az a fajszeretettől fakadó érdeklődés, amely minden kritikai érzék és tárgyilagosság mellett elkerülhetetlen valami az őstörténeznél, tőle mindvégig idegen maradt. „1920 óta... a történetírás terén a reakció szelleme diadalmaskodik” — mondja MARCZALI, s e „reakció” tünetei között bizonyára ott van az is, hogy épen ebben az időben indul meg őstörténetünk vizsgálatának a fellendülése. — MARCZALI munkájával szemben PAULER műve, bár az eltelt évtizedek eredményei túlnyomórészt módosították az eredetkérdésre, az őshazára vonatkozó akkori felfogást, gazdag jegyzetanyagánál fogva, és mert „aprólékoságba veszvén, kritikája kis részletekben szabatos” (MARCZALI i. h.), ma is kincseshánya és nélkülözhetetlen segédeszköz a magyar történelem kezdeteinek a bűvára számára,

1900 óta nagyot fordult a világ. Fejlődött a történelem-szemlélet. A tágabb értelemben vett segédtudományok, különösen a nyelvtudomány új eredményei és új szempontjai kitágították a látóhatárt. A finnugor nyelvészet, szlavisztika, turkologia, bizantologia széleskörű és a szóbanforgó szempontból különösen beható művelése révén valóságos aranykora kezdődött nálunk az őstörténeti kutatásnak. SZINNYEI, MUNKÁCSI, GOMBOCZ, GRÓF ZICHY ISTVÁN és NÉMETH GYULA stb. kisebb-nagyobb művei, cikkei a honfoglaláselőtti időknél sok homályos részletére fényt derítettek. TAGÁNYI és SOLYMOSSY etnológiai, BARTUCZ antropológiai, SZEKFÜ társadalomtörténeti kutatásai, CSÁNKI hatalmas történeti földrajza stb., HÓMAN forrástanulmánya (A Szent-László-kori Gesta) és pénztörténete egy-egy lépcsőfok a modern szintézis lehetőségének megteremtéséhez.

¹ HÓMAN BÁLINT és SZEKFÜ GYULA. Magyar Történet I. kötet. Őstörténet — Törzsszervezet — Keresztény királyság: írta HÓMAN BÁLINT, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. (1929.) Nagy 8° 443 lap.

A betetőzés HÓMAN előttünk fekvő munkája. Modern szellemű története valóban „a magyar lélek története, azoknak a formáknak leírása, melyekben a magyar lélek évezredek óta jelentkezik, azoknak a hatásoknak leírása, melyeket a magyarság aktivitása hozott létre“ (8. l.).

HÓMAN tudományos és stilisztai jelességei közismertebbek, semhogy ezeket bővebben kellene jellemeznünk. Ami különösen fontos és a magyar őstörténetírásban nagyon nehéz, kritikája mindig tárgyilagos marad; nemcsak sovinizta elfogultság nincs benne, hanem ment a régi hiperkritikusok túlzásától is. A higgadtan mérlegelő fajszeretet, ősi, majd keresztény műveltségünk megbecsülése s a tárgy iránt érzett lelkesedése átfűti egész könyvét. Ez adja neki a meglevenítő erőt Szent István, Szent László, III. Béla egyéniségének, az egyén és tömeg egymáshatásának, a gazdasági, szellemi, politikai és társadalmi fejlődésnek mesterei rajzához. Ez az egyik tényezője annak is, hogy műve — a harmincévi haladást leszámítva is — olyan magasan felette áll a SZILÁGYI-féle kézikönyv MARCZALITól megírt I—II. kötetének, s ez az egyik oka annak, hogy könyvét olyan élvezettel olvassuk. Egyetemes történelmi műveltsége nemcsak a Kárpátok közé zárt Magyarország hajdani életét eleveníti meg, hanem európai távlatokat nyit; a nagy világ életének politikai, szellemi és gazdasági érverését Magyarországon úgy érzékelteti, ahogy eddig egyik elődje sem. A könyv terjedelmével néhol talán mintha nem is volna egészen arányban a világtörténelmi vonatkozások rajza, néhány esetben kissé talán háttérbe szorítja a belföldi magyar történelem vázolását.

Ha a kákán is csomót kereső elme úgy találná, hogy ma már némely, kisebb jelentőségű dolgot nem teljesen úgy látunk, mint azt HÓMAN rajzolta, ez a tárgynak a természetéből, kiváltképen pedig az őstörténeti kutatás legújabb rohamos haladásából folyik. A HÓMAN könyvének megjelenése óta eltelt egy esztendő alatt is sok újat, részben publikálatlant köszönhetünk NÉMETH GYULA, ALFÖLDI és MORAVCSIK kutatásainak, amelyek egyben-másban — de újra hangsúlyozom: kisebb jelentőségű kérdésekben — módosítják HÓMAN megállapításait. S a fennmaradt gyér adatoknak a különböző segédtudományok nézőszögéből való feldolgozása még ma is igen sokszor csak többé-kevésbé valószínű feltevéseket, de nem kikristályosodott eredményeket hozhat. HÓMAN viszont világosságra törekszik nemcsak stílusában, hanem az őstörténet rejtélyeinek megfejtésében is. Olvasójának — hiszen a kézikönyv elsősorban a művelt nagyközönség számára íródott — biztos ösvényt akar taposni az ingoványban. De mert a szilárd támpontokat nyújtó adatok sokszor nagyon távol vannak egymástól, még a HÓMAN kitűnő kombináló készsége és képzelőereje mellett sem lehet mindig biztos a járás. Az adattalanság okozza a könyv őstörténeti részének bizonyos szaggatottságát is, ellentétben a bővebb történeti forrásanyagra támaszkodó második résszel, ahol az előadás egységessége, folyamatosága már sima úton ragadja magával az olvasót.

HÓMAN műve a magyar lélek története. Minthogy pedig ennek a léleknek a gyökereit kutatja, természetszerűleg a ránk ható rokonnépek történeti viszontagságainak, műveltségének a

rajza minden eddigi magyar történelmi kézikönyv terjedelmét meghaladóan, kitűnő alapossággal szerepel a könyvben. Ellenben a mai magyar föld honfoglaláselőtti története némileg félreszorul; helyenként és csak annyiban szerepel, amennyiben a húnok, de főképen az avarok és bolgárok történetéhez köze van. Pedig egy rövid fejezet nem csupán az olvasó érdeklődésére tarthatott volna számot, hanem jogosult lett volna azért is, mert hazánk hanyatló ókori és korai középkori történetének is megvannak a későbbi történéshez való vonatkozásai, mint azt újabban különösen ALFÖLDI értékes dolgozatai bizonyítják. Ugyanez a fejezet bármily röviden, de egységesen az olvasó elé tárhatná a népvándorlás szövevényes történetének a vázlatát is. HÓMAN könyve feltételezi az olvasóról, hogy ismeri a népvándorlás történetét. Kérdéses, hogy a nagyközönség jelentékeny részének van-e olyan magasfokú történelmi tájékozottsága, hogy az egyetemes és hazai történelemnek erről a legbonyolultabb szakaszáról az itt-ott elszórt kitérésekből, illetőleg utalásokból világos képet kaphasson.

Annak a körülménynek természetes visszhangjaként, hogy a legutóbbi időben a magyar őstörténeti kutatás főképen a turkologia területén mozgott, úgy látszik, mintha HÓMAN bizonyos mértékig a finnugor tényezők rovasára hangsúlyozná a törökségnek egyébként is igen nagy jelentőségét a magyar etnikum és műveltség kialakítása terén. Néhol talán szűkebb körön belül szabhatnánk határt annak a törökséghez fűződő romantikus szuggesztiónak, amely a magyar őstörténet minden magyar kutatóját megkapja. Mintha nagyon is alacsonyra taksálnók az ugor műveltséget (vö. 17, 19, 26—7. l.). Például a lótarásra vonatkozólag, amit pedig sajátosan a törökséget jellemző vonásnak érzünk, minden valószínűség szerint SZINNYEMEK (Die Herkunft d. Ung. 41. l.), MUNRÁCSMAK (Ethnogr. XVI, 70) és MÉSZÖLYNEK (Népvünk és Nyelvünk I, 205—14) van igaza, akik szerint a magyarság ugor ősei már ugyancsak értettek a lóhoz.

Az is problematikus, hogy a magyarság leigázott ugor szolgákból és hódító ogur harcsokból olyan módon olvadt volna össze, amint azt HÓMAN rajzolja (26—7. l.). NÉMETH GYULA szerint (NyK. XLVI, 69) az uráli (benne a finnugor) és a török nyelvek viszonyát „rokonságszerű ősi kapcsolatnak mondhatjuk“. Akár rokonsági, akár csak nagyon intenzív szomszédsági kapcsolattal számolunk, azt kell hinnünk, hogy később is, de csaknem két évezreddel ezelőtt az ugorok és ogurok között még nem lehetett olyan túlságosan nagy a műveltségi különbség. A leghatalmasabb törzsnek, a *Mańs-eri* > *Magyar, Megyer* törzsnek a nevéből is (vö. NÉMETH GYULA etimológiáját felolvasásából és újabban megjelent A Honfoglaló Magyarság Kialakulása c. könyvéből) inkább valami mellérendeltségi kapcsolatot, mint teljesen alárendelt politikai viszonyt érzünk ki. Hogy azután a magyarság mégis annyira törökösen jelent meg a IX. század végén hazánkban, azt nem annyira a kezdeti *ugor—ogur* viszony magyarázza, hanem az a körülmény, hogy teljesen elszakadva ugor rokonaitól évszázadokon át csak török törzsszövetségekhez tartozott.

A törökség nagy művelődési hatását különben HÓMAN is,

igen helyesen, többretegűnek gondolja. Magában a bolgár (ogur) hatásban is két szakaszt különböztet meg, mint már GOMBOCZ és ZICHY: az urálit és a kaukázusit. „A magyarok őseinek kultúrérintkezései a X. századig“ e. táblázatában azután hún, türk és kazár „politikai kapcsolat vagy kultúrhatás“-t és szabir „jelentősebb népkeverdés“-t is feltételez. NÉMETH GYULA ezeknek a kapcsolatoknak, keveredéseknek világos képét nyújtja (l. korábban MNy. XXIV, 147—51, XXV, 81—8 között cikkeiben, a Magyar Nyelvtudományi Társaságban és a M. Tud. Akadémia I. o.-ában tartott előadásaiban, majd újabban megjelent, fentebb idézett művében). Hangtani kritériumok híján azonban a jövevényszavak alapján nem lehet pl. a kazár vagy a szabir művelődési hatás mértékét meghatározni, de hogy a török hatásnak tekintélyes részét az ő javukra kell írunk, azt a politikai meg a szabir, kazár műveltségi viszonyokra vonatkozó ismereteink alapján bátran feltehetjük. DESGUIGNES egy adata (l. k. II. r. 315—7) nyomán NÉMETH GYULA (Budapesti Szemle 1924. I, 177) szerint a szabirok 460 körül Turfán vidékéről menekülve adták meg azt a lökést, amely a magyarokat a kaukázusai őshazába vetette. Turfán környéke általában a Tarim-medence peremvidéke már az V. században a világ egyik legmagasabb kultúrájának a hazája volt, ahol a hellenisztikus, indiai és kínai szellemi áramlatok kereszteződtek, a gandhára és szasszanida művészet és a kínai anyagi kultúra virágozott.

Természetesen ebből a környezetből a szabirok is köleső-nözhettek művelődési elemeket. Amit más nomád népekről nem írnak, — amikor két emberöltő múlva ők is eljutnak a Kaukázus vidékére, azt mondja róluk Prokopios, hogy olyan hadigépek készítéséhez értettek, amelyekhez hasonló, „mióta emberek élnek a földön, sem görögnek, sem perzsának agyából ki nem pattant, jóllehet mindkét államban sok kiváló mester volt és van“. (Vö. FEHÉR GÉZA, BulgUng. Bez. 50.) A magas hadikultúrával az egyéb kultúra valamelyes magasabb fejlettsége párosulhatott, s ennek a nagyon intenzív kapcsolat, sőt keveredés révén hatnia kellett a magyarságra is.

HÓMAN munkájának egyes részei, amelyekben a VI—VII. századi török népmozgalmakkal foglalkozik, bármilyen megkapó erővel kombinál is, — amint ez egyébként még sokáig lesz így — nem egy tekintetben hipotetikus természetűek. Pl. az 'utigur = onogur + szabir 545-től' elméletet (49—50. l.) legújabbán MORAVCSIK cáfolta (MNy. XXVI, 96). Ellenben ragyogó ötlete HÓMAN-nak, hogy a *baskir* név ősenek a **besgur* a. m. 'öt-ogur' alakot tekint, s a baskirokat az onogur birodalomból szakasztja ki, és őket a magyarság egy ágzatának tartja (45. l.). Ezt legújabbán NÉMETH GYULA (Magna Hungaria: Beitr. z. hist. Geogr. 1929 : 92—8) és MORAVCSIK (MNy. XXVI, 104, 108) bőven kifejleszték és bebizonyították.

HÓMAN könyvének megjelenése óta az οὐραχών = *avar-hún* (51. l.) [Οὐάρ και Χουβί Theophylactos, ed. Bonn 286; τοῖς . . . Οὐραχωνίταις Menander, Fragm. hist. graec. IV, 246] név rejtélye is megoldódott. ALFÖLDI megállapítása szerint (A húnok torzképe az antik irodalomban. Felolv. a Kőrösi Csoma-Társaságban 1930. márc. 28.) a χουβί a kuturgurokra vonatkozik, akiket az

avarok hazánk területére magukkal sodortak, s akiket, mint nyugati pontusi népet, latinosan *xouvi*-nak neveztek. A VI—VII. századból hazánk földjén előforduló két stílust, amelyeknek valamely néphez való kapcsolása már régóta foglalkoztatta archaeologusainkat, ALFÖLDI az avaroknak (távol keletről eredő griffes ornamentika, keszthelyi stílus) és a kuturguroknak (a Pontus környékén honos trébelt ornamentika; HAMPEL III. csoportja) tulajdonítja.

Világos és szép képet nyújt HÓMAN a kazárokról (58—64. l.).

Az avarokról megjegyezhetjük, hogy a horvátok nemcsak adófizetői voltak hosszú ideig az avar kagánoknak (76., 78. l.), hanem — mint ezt MIKKOLA a Konstantinosnál közölt nevek alapján bizonyítja (A. f. sl. Ph. 1928.) valószínűleg avarok voltak a vezérek is, mikor Heraklios császár korában az Adria mellékére telepedtek, s meglehet, hogy egyes szláv törzsek nemzeté alakulásának előkészítésében az avaroknak is volt szerepük, a bolgárok, frankok, normannok és görögök mellett.

Ami a magyar nemzetségek lokalizálását illeti, HÓMAN szellemes kombinációinak (122—3. l.) megvan a valószínűségük. A X—XI. századi nemzetségek neveiből eredt, nemzetségekkel összefüggő helynevek jó kalauzok. A szerves helynév-csomók módszeres vizsgálata, amint arra PAIS adott példát (pl. Ösbő: MNy. XXIV, 169—75), persze valamikor még pontosabb s bőven indokolt képét nyújthatja a korai magyar településtörténetnek. De már a Konstantinosnál említett eredeti törzsek lokalizálása, illetőleg ezeknek a HÓMANTÓL kikombinált törzsekkel való azonosítása a helynevek alapján aligha sikerülhet. Mert míg a kisebb nemzetségek, illetőleg az eponymos ősök neveivel azonos helynevek többé-kevésbé biztosan utalnak az illető (minél kisebb) nemzetségnek hajdani ottélésére, a törzsnevekkel azonos helynevek már inkább egyes kisebb törzsrészek kirajzására vagy a törzsnév személynévi használatára (törzs- → személy- → helynév) mutatnak. Ha a mai törökség helyneveit futólag megvizsgáljuk, úgy látszik, hogy a nép- és törzsnevek → helynevek sohasem a zöm hajdani vagy jelenlegi lakóhelyére mutatnak, hanem csak arra, hogy egy kis töredék idegen törzsek közé telepedett. Így lehetnek pl. Krimben a sokszor ismétlődő, nagyon szétszórt *Konrat*, *Kypčak*, *Naiman*, *Toksaba*, *Özbek*, *Man'yt*, *Kereit*, *Dšelair*, *Kirgiz*, *Karamerkit* stb. helynevek (vö. JERVIS, Military topographical map of the Krima peninsula I—X.). Ezzel ellentétben a kisebb egységek, nemzetségek, ágak neveivel egyező helynevek sokszor még ma is világosan utalnak az ág ottélésére. Erre példákat a csak az újabb korban letelepült özbekek Szamarkand, Seraz, Szugut-vidéki helynevei között találunk: *Токъ-бай*, *Темурь-Ходжа*, *Парча-Кара*, *Урай*, *Сарай*, *Уракли* stb., stb. (Списокъ насел. мѣстъ Зеравшанск. округа. ЗИРГО. по отд. Стат. IV, Прилож. 15).

A *fekete magyarok* és a *Kara* 'fekete' törzs összefüggésének feltevése (182. l.) NÉMETH GYULA 1928. nov. 19-én tartott akadémiai felolvasása után (l. idézett könyvében 264. l.) megdőlt, mert hiszen *Kara* törzsünk nem volt, a *Каpъ* törzsnév *Ker*-nek olvasandó, ahogy azt HÓMAN is művének más helyein elfogadja (70., 102. l.).

Horvátországnak a szent korona országaihoz való csatolása

körülményeit, történetét különösen nagy gonddal írja meg HÓMAN. A szép fejezettel kapcsolatban csak arra óhajtok utalni, hogy — úgy látszik — királyaink sok besenyőt is telepítettek oda. Talán erre utal a felületes vizsgálatra is előkerülő sok török — feltehetően: besenyő — név a XII—XIII. századi horvátországi vonatkozású oklevelekben; pl. 1178: *Mergen* Spalatóban, 1238: *Mergen Zárában*, 1225: *Chakani filii Mergen* (NyK. XLVI, 465—6); 1202: *Kaian* (SMIČIKLAS III, 17); *Kozan, Talmatius* stb. (SMIČIKLAS II.); 1166—1194: *Peceneg, Pecenegro Zárában*, Raguzában s egyebütt (SMIČIKLAS II—III. Index), 1254: Микулица Печенѣжъ (Mon. Serb. 43, raguzai szerb okl.).

Végül még csak egyes idegen nevek írásához lehet néhány észrevételünk. — „Boaréz” (48. l.); a Βωαρηξ szabir név NÉMETH GYULA megállapítása szerint *Bo-Aryk*-nak olvasandó (MNy. XXV, 86). — „Che-tiem” (53. l.); a türk kagán nevét a kínai forma helyett inkább a türk feliratok *Isztemi*-jének írják. — „*Sarisen, Belauaza*” (58. l.) helyett *Szarisen*, illetőleg *Szarisin, Bjelavjezza* lenne helyesebb. — „*Oldamur*” (80. l.) bolgár khán nevének a forrásokban közölt alakja *Laodomur*. Valószínű, hogy, amennyiben a *Laodomur* metathetikus alak, eredetije nem *Oldamur* (*Aldamur*)-nak hangozhatott a bolgár-törökben, mert hiszen a vele egybevetett XIII. századi kún *Oldamur* név is (GOMBOCZ, Árpádkori tör. szn. 29—30; MELICH MNy. XIX, 71; MLADENOFF: MNy. XXI, 38—9) eredetileg *El-timür*. Nem ’kéz-vas’, ahogy MLADENOFF gondolja (i. h.), hanem ’birodalom-vas’. Hogy az analógiás, illetőleg azonos nevek közül csak párat említsek, vö. például az *Eltas, Iltas* (CHWOLSON, Syr.-nestor. Grabinschr. NF. No. 126., 243.) és *Eltimür* (uo. No. 53.) stb. neveket. A palatalis > velaris hangsorfejlődésre nézve összevethetők: Агтамуръ, Токтомуръ, Таштамуръ XII—XIV. sz.-i nevek az orosz évkönyvekben (*El-timür, Tok-t., Tas-t.*; oláh 1469: *Aldomir* (Doc. Ștef. cel Mare I, 137), 1383: *Oldomar* (HURMUZAKI, Documente I, 2: 281) stb.; magyar *Bajdamér* < *Bajtemür* (NyK. XLVI, 131). — „*quai, basmil, jobaqu*” (96. l.) helyett inkább *kái, baszmil, jabgu* állhatna. — „*Malek*” helyett inkább *Melik* irandó.

Tehát ami kritikai megjegyzésünk van is, az egyáltalában nem lényegbevágó és mit sem ronthat az összbenyomáson, amelyet HÓMAN könyvének elolvasása alapján nyerünk: gazdag forrásismeret, olvasottság, kombinatív készség, erős fantázia, intuíció, világosság a díszel ennek a munkának. S történettudóstól ez az első olyan összefoglalás, amely a tágabb értelemben vett segédtudományok, elsősorban a nyelvtudomány eredményeit a tudományszak magaslatán illeszti a maga koncepciója keretébe. Nyelvészeink táborát pedig különös örömmel töltheti el, hogy ezzel a nagyszabású és nagyhatású művel éppen az vitte előre a magyar történettudományt, akiben kivételes határozottsággal él az a tudat, hogy bizonyos területeken a történészeknek és nyelvészeknek munkatársaknak kell lenniök.

RÁSONYI NAGY LÁSZLÓ.

Zsirai Miklós: *Jugria*. Budapest, 1930. 8° 122 l. (Különlenyomat a Nyelvtudományi Közlemények XLVII. kötetéből.)

Kitűnő összefoglalása a *Jugria* nevére, felvására vonatkozó

magyarázatoknak és történeti adatoknak. Az adatok között sok olyan van, amelyet a szerző kutatót fel orosz forrásokból. — A források *Jugria* névvel a következő területeket jelölik: 1. Az első értesítések európai Oroszország északkeleti szögletében: az Urál-hegység és a Káma felső folyása—Pecsora közti sávon tüntetik fel *Jugriá*-t. 2. A XIII—XVI. századi események egykorú vagy közelkorú leírásai már majdnem kizárólag az Urál mögötti Szibériában, mégpedig kb. az északi szélesség 58° — északi sarkkör, illetőleg Greenwich-től számított keleti hosszúság 58° — 70° közt fekvő területet jelölik a *Jugria* névvel. 3. A legmegbízhatóbb orosz források e területet még szűkebbre szabják. A XIV—XVI. századi adatok túlnyomó többsége szerint *Jugria* az Ob alsó folyása a Loszva—Szygva medencéjével. Vannak olyan XVI. századi leírások is, hogy *Jugria* csupán a Szygva—Szoszva folyó vidéke. Egy orosz itinerarium alapján egyesek az Ob alsó folyásának osztjáiok lakta partmellékét jelölték a *Jugria* névvel. — A sok közül melyik volt hát *Jugria* eredeti helye, s milyen fajú és nyelvű nép volt a lakossága? kérdi a szerző. Rendkívül gondos etnológiai és őstörténeti vizsgálatok alapján azt feleli, hogy a *Jugra* földrajzi megjelölés és a *jugriai* népnév történeti forrásainak korában általában obi-ugor (= vogul-osztják) népek területére vonatkozott, s rendszeren az alsó Ob és mellékfolyói vogul-osztják lakosságát jelölte. Az obi-ugorok azonban nem őslakói mai földjüknek, mert északkeleti Európából vándoroltak mai lakhelyeikre. A név velük vándorolt. Minthogy azonban ők magukat sohasem nevezték így, csupán szomszédaik hívták és hívják ekképen (vö. orosz *jugra*, zürjén *jegra*), azért a név ezen nyelvek s a vázolt területek története segítségével fejthető meg. Az orosz *Jugra*, *jugricsi*, zürjén *jegra* nevekről a történeti és mai őstörténeti vizsgálódások alapján kétségtelen, hogy a vogulokat, osztjáiokat a török *ogur*-ok vagy valamelyik *ogur* törzs (*onogur*) nevével jelölték, nevezték el *ugrá*-nak, *jugrá*-nak.

A dolgozat sok becses része közül egyike a legszebbeknek és legjelentősebbeknek a *Jugria* név etimológiai magyarázata. Végső forrás a bolgár-török *on(o)gur*. Ez a név valamikor átjutott az orosz-szlávtságba, amely vele egykor a *vogul-osztják* magyarságot jelölte; ennek a szóhasználatnak az emléke a 'vogul-osztják' jelentésű mai orosz *Ugra* > *Jugra* (oroszról zürjén *jegra*), míg a mai orosz és szláv 'magyar' jelentésű s **ogur*-ra visszamenő *ugri* ~ *ugre* stb. az elsőbb átvételtől független. M. J.

II.

CŠURY BÁLINT, Néprajzi jegyzetek a moldvai magyarokról. Kolozsvár, 1930. 8° 24 l. (Erdélyi Tudományos Füzetek. Szerk. DR. GYÖRGY LAJOS. 27. sz.) — Gazdag tartalmú füzet a moldvai magyarok lakodalmi, házaseletti, gyógyítási, temetkezési, jósló stb. szokásairól, a mindennapi életben meg a gazdaságban szereplő tárgyairól, eszközeiről, népköltészetéről. A szerző a néprajzi anyagközléssel kapcsolatban a tőle megszokott avatottsággal tárja fel a nyelvi vonatkozásokat is.

ERDÉLYI LAJOS, Mondattani tanulmányok. (Magyar Nyelvi Tanulmányok III. köt.) Budapest, 1930. 8° 88 + 1 l. Ara 6 p. —

E kötetben a szerző az összevont mondatra vonatkozó tanulmányát teszi közzé, amely eredetileg a NyK. XXVI—XXVII. kötetében jelent meg.

FEHÉR G., Die Sprachreste der Donauprotobulgaren (der türkischen Bulgaren). Sofia, 1929. 8°. (Különlenyomat a Bulletin de l'Institut archéologique bulgare V. kötetének 128—58. lapjáról.) — Bolgár nyelven írt értekezés részletes német kivonattal. A dolgozat néhány bolgár chán (fejedelem) nevének megállapításával foglalkozik; így pl. *Kurt* (nem *Kubrat*), *Esberüch* (olv. magy. s-sel, s nem *Asparuch*) stb.

NÉMETH GYULA, A honfoglaló magyarság kialakulása. Budapest, 1930. 8° 350 + 1 l. (Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia.) — Részletes ismertetését legközelebb adjuk.

STRÖMPL GÁBOR DR., Helyneveink vízrajzi szókincse. Budapest, 1930. 8° 16 l. (Különlenyomat a Hidrológiai Közöny 1929. évi folyamából.) — A vízrajzi szókészlet gyűjteménye csoportok szerint (pl. folyóvizek, folyók, folyó ágai, folyó részletei elnevezései) s az egyes nevek jelentésének gondos megállapítása.

TAGLIAVINI CARLO, La lingua Ungherese. Roma, é. n. 8° 24 l. (Különlenyomat a Pubblicazioni dell' „Istituto per l'Europa Orientale“-ből.) — Jeles összefoglaló értekezés a magyar nyelv hovatarozásáról és szókészletének forrásairól.

Budapesti Szemle. Szerk. VOINOVICH GÉZA. Budapest, 1930. augusztus. — Tartalmából kiemeljük: NÉMETH JÓZSEF, Balkáni helynevek történelmi érdekességei.

Ethnographia. XLI. évf. 1. szám. A M. N. Muzem Néprajzi Tárának Értesítője. XXII. évf. 1. Budapest, 1930. 8°. — Tartalmából kiemeljük: SOLYMOSSY SÁNDOR, Munkácsi Bernát. Meleghangú ismertetés Munkácsinak a néprajz és a folklóre terén, továbbá a Néprajzi Társaság érdekében kifejtett nagyértékű munkásságáról születésének 70. évfordulója alkalmából. — BÁTKY ZSIGMOND, A magyar sátor és emlékei.

Levéltári Közlemények. Szerk. DR. CSÁNKI DEZSŐ. Budapest. VII. évf. 3—4. szám. (1929. szept.—dec.) 8°. — Tartalmából kiemeljük: LUKCSICS PÁL, A gróf Zichy-család zsélyi nemzetségi levéltára. — MÁLYUSZ ELEMÉR, Az Orsz. Levéltár Nádasdy-levéltárának magyar levelei (8., befejező közlemény).

Napkelet. Szerk. TORMAY CECILE, 1930. szept. 1. (VIII. évf. 9. szám.) — Tartalmából kiemeljük: SZATHMÁRY BALÁZS, A moldvai magyarok közt. A rövidségében is megkapó útleírásból kiragadjuk a következő elszomorító sorokat: „A falunak öregszerűségű, zárt életformája az egyedül ismert magyar társadalmi forma a csángók közt. Magyar úriosztály, középosztály nincs. Aki ebből az egyszerű életformából kiemelkedik s érintkezésbe lép a nekik egyedül hozzáférhető román kulturával, az a magyarságra nézve elveszett. Az ilyen művelt csángó már szégyell magyarul beszélni, mert a magyar műveltségről sejtelve sines. Őket magyarságukra csak az egyszerű életformák

közt élő falusi csángó emlékezteti, melynek köréből ők már kiemelkedtek s nem akarnak annak a szintjére visszatérni, azzal közösséget vállalni.“

Revue des Études Hongroises. Dirigée par ZOLTÁN BARANYAI et ALEXANDRE ECKHARDT. Septième Année No. 1—3. — Tartalmából kiemeljük: GÉZA BÁRCZI, Quelques documents sur les premières colonies françaises en Hongrie. — Gombocz Z. ismerteti M. Heepe, Lautzeichen und ihre Anwendung, BÓKA LÁSZLÓ pedig Väisänen, Kantele ja jouhikko-sävelmiä.

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK.

Pótlék az Oklevélszótárhoz.¹

Pacsirta. 1548: *Proposita Petri Pachirta.* (Debrecen jk. I. k. 50 l.)

Padlás. 1554: *Est quedam stuba parva cuius superficies wlgo padlas ruinam minatur.* (OL. Kincstári oszt. Miscellanea no. 7. militaria l. csomó.)

Palló. 1551: *Valentinus Pallo.* (OL. UC. ¹/₁.)

Parajos. 1551: *Sebastianus parajos.* (OL. UC. ¹/₁.)

Párna-héj. 1553: *Unam teetoram pulvinarum w^o egy parnaheath.* (Debrecen jk. I. k. 439. l.)

Patikáros. 1553: *Andreas Myropola w^o patikaros.* (Debrecen jk. I. k. 444. l.)

Patvar. 1550: *Franciscus Pathwar.* (Múz. Fol. lat. 1347.)

Pénteck. 1511: *Pinteck Istwan. Pinteck Jacob. 1526: Pinteck Istwan. Pinteck Peter.* (Eperjes lt. 846/a. sz. 68/a., 65/b., 8/a., 9/a. l.)

Perecsütő. 1467: *Laurencius Perecsuthew iudex de Brasouia.* (Staatsarchiv Bécs, Ungarische Urkunden 1467. VIII. 18.)

Péterke. 1511: *Peterke Michlosch.* (Eperjes lt. 846/a. sz. 66. l.)

Pintes. 1568: *Pecuniam Ambrosii Kallay alias Pyntheos.* (Debrecen jk. II. k. 263. l.)

Pintes-palack. 1556: *Az Zychy vram taraczkaiahoz eg pinthes palack thely porral.* (OL. Lymbus II. sorozat 17/a. csomó.)

Piszok. 1577: *Valentinus Pysok.* (OL. UC. ¹/₃.)

Poca. 1551: *Ambrosius pocza.* Elias pocza. (OL. UC. ¹/₁.)

Portörő. 1564: *Mathias portheurev.* (Debrecen jk. II. k. 6. l.)

Posztó-mető. L. Kacsos. 1551—2: *Andreas Poztomety.* (Debrecen jk. I. k. 400. l.)

Pribék. L. Megkövetni.

Puska. 1526: *Jorgk. puschka.* (Eperjes lt. 846/a. sz. 6/b. l.)

Puskás. 1528: *Georgio Puschcasch ad rationem intrologationis bombardarum.* (Eperjes 1528—37. számadv. 28/b., 29/a. ll.)

Répás. 1507: *Barnaba Repas* (Esztergomi főkápt. orsz. lt. Lad. 20. capsa 14. fasc. 8. no. 18.)

Retkes. 1551: *Benedictus Rethkes.* (OL. UC. ¹/₁.)

Réz szűrőszita. 1550: *Item unum Rez zytha den. XIII.* (Esztergomi kápt. maglt. Lad. 30. fasc. 5.)

Ródló. 1550: *Item fyrez magnum gerenda Rodolo 1.* — (Esztergomi főkápt. maglt. Lad. 30. fasc. 5.)

Rostás kanál. L. Merítő kanál.

Rózsás. 1566: Demetrius *Rosas* Gywlensis. (Debrecen jk. II. k. 149. l.)

Ruhaárus. 1549: Gregorius *Ruhaaros* habet respondere. (Debrecen jk. I. k. 150. l.)

Sajtyás (sajkás). 1355: Cum libertas nautarum nostrorum wlgariter *Saytias* dictorum in villis nostris Helymba . . . (Esztergomi főkápt. magt. Lad. 33. fasc. 1. no. 2.)

Salétromfőző. 1548: Benedictus *saletromfeze* debet satisfacere . . . 1548: Petrus Hesegh fideiussit pro Luca *saletromfeze* . . . (Debrecen jk. I. k. 66, 89. l.)

Sarc. 1565: Pro pecunia *sarcz vocata* . . . In summam illam pecunie *sarcz* solutionem facere. — In summam illam pecunie *sarcz* tenentur in medium villeg solutionem facere. (Debrecen jk. II. k. 43—4. l.)

Saroglyás-kalmár. L. Nyilvetés.

Sárvért. L. Térdig való sárvért.

Selypestó. 1483: Veniendo ad unum locum qui *fok* dicitur, ubi dicta piscina cadit ad aquam *Selpestho* vocatam. (Egri főkápt. magt. Num. 15. div. 2. fasc. 3. no. 12.)

Semlyékes hely. XVI. sz. közepe táján: In locis eciam enosis wlgo *Semlyekes helyj.* (OL. Lymbus III/12. Missiles.)

Senki. 1551: Barnabas *Senkij.* (OL. UC. 1/1.)

Sepróhát. 1499: Transeundo ad locum, qui vocatur *Seprew haath.* (Egri főkápt. magt. Num. 9. div. 2. fasc. 2. No. 5.)

Simon. 1526: Polack *Simon. Simon* Hander. (Eperjes lt. 846/a. 3/b. 4/b. 1.)

Sinszegesináló üllő. 1575: Ibidem incus et alter incus ulgo zarwas lleó et *Sjnzegh chjnyalo llew.* (OL. UC. 23/7.)

Sóáros. 1565: Ad actionem Valentini *Soaros* debet respondere . . . (Debrecen jk. II. k. 49 l.)

Sodró. 1454: Item tulimus von *Schodró* . . . (Eperjes számadk. 210/a. 128. l.)

Sokorófő. 1408: Ascendit ad locum *sokorofew* nominatum. (Egri főkápt. magt. Num. 8. div. 2. fasc. 2. no. 1.)

Sólyom-ucca. 1444: Molendum ipsorum in contrata seu vico civitatis Agriensis *Solyomwlcza* nominato. (Egri főkápt. magt. Num. 17. div. 4. fasc. 3. no. 2.)

Sorompó. 1567: De negotio *sarampok* tale iudicium est per nos prolatum quod *sarampo.* (Debrecen jk. II. k. 195 l., III. k. 207. l.)

Sovány. 1551: Gregorius *Sowan.* (OL. UC. 1/1.)

Sörfőző. 1552: Joannes *Serffezew* sive Kys Bornemýzya. (Debrecen jk. I. k. 398. l.)

Sugáros. 1530: *Schugarosch* Girg ratione quinque censuum. (Eperjes 1528—37. évi számadk. 100/b. 1.)

Sugó. 1549: Lucas *Swgo.* (Debrecen jk. I. k. 136. l.)

Süvöltős. 1568: Uxor Matthie *Sjwëltheos.* (Debrecen jk. II. k. 254. l.)

Szabad föld. 1575: Mely az geonczí feoldeon uagion az Baranj kwt feolot mely az *zabat* feolden fekzik. (Göncz jk. töredéke.)

Szabó. 1442: . . . pro ocreis *Sabo yschtwan.* 1452: Item *Sabo* Mathiasch . . . (Eperjes számadk. 210/a. 26., 113. l.)

Szakállós támasztó vas. 1615: *Szkalos tamasztó vasak* No 14. (OL. UC. 84/59.)

Szakállós tisztító és fúró vas. 1622: *Szakkallos tisztító és furo vas* No. 2. (OL. NRA. 298/21.)

Szakállós tisztító és fúró vasvessző. 1615: *Szkalos tisztító*

es furo vas veszeő No 2. (OL. UC. 84/59.)

Szakasztóruha. 1550: Item tela grossa vulgo *zakaztho Rwhath* pistriei wlnis XX. — (Esztergomi főkápt. maglt. Lad. 30. fasc. 5.)

Szállás. 1556: Domus inter se divise extiterunt, excepta domo et horto allodiali in campo existenti w^o *Zallas*. (OL. UC. 119/7.) 1596: Ab omnibus hospitiiis *Zallas* dictis per singula hospitia dant caseum. 1. (Debrecen jk. I. k. 654. 1.)

Szalonnás. 1551: Georgius *Zalannas*. (OL. UC. 1/1.)

Szamár. 1451: Item *Zamar* Thomas . . . Item Thomas *Zamar* . . . Item *Zamar* Thomas . . . Item *Samar* Thomas . . . Item *Zamar* Thomas . . . (Eperjes számadk. 210/a. 99., 100. 1.)

Szántó. 1469: Item *Zantho* Benedeken von eyn styr . . . (Eperjes számadk. 365/a. 5. 1.)

Szappanfőző. 1566: Albertus *Zappanfeozeo*. (Debrecen jk. II. k. 98. 1.)

Szappangyártóné. XV. század: Anna *Sappaniartone*. (Egri főkápt. maglt. Szt. Mihály confraternitas halotti névsora. Beszatatlan.)

Szárnyas. 1548: Joannes *Zarnijas* . . . (Debrecen jk. I. k. 97. 1.)

Szederfa. 1394: Paulus de *Zederfa*. (Esztergomi főkápt. maglt. Lad. 25. fasc. 2. no. 15.)

Szégye. 1292: Cum uno loco clausure, que wigo *Zegee* dicitur. (Egri főkápt. maglt. Num. 15. div. 2. fasc. 1. no. 2.)

Székely-út. 1333: Venit ad unam metam terream in quadam via *Zekuluth* vocata. (Egri főkápt. maglt. Num. 17. div. 4. fasc. 1. no. 5.)

(Folytatjuk.)

Szekeres-kalmár. 1576: Az melj *zekeres kalmar* ki sokadalmakath jár. — Ha penigh ithon volna afféle *zekeres kalmar*. (Debrecen jk. III. k. 635. 1.)

Szekeres legény. XV. század: Johannes *Zekeres legénye*. (Egri főkápt. maglt. Szt. Mihály confraternitas halotti névsora. Beszatatlan.)

Székes. 1388: Attigissent septimam metam terream in loco *Zekes* nominato positam. (Egri főkápt. maglt. Num. 17. div. 4. fasc. 2. no. 18.)

Szervájó. L. Csalókamester.

Szenes. 1526: Paulus *Senesch*. *Senesch* Jorgk. (Eperjes lt. 846/a. sz. 3/b. 9/a. 1.)

Szerződés. 1566: Eok egymassal amynemee *zerzeodest* es *wegezest* teottenek. (Göncz jk. töredéke.)

Szolgabíró. 1447—1470: Item dem *Solgabjro* . . . 1448: Item dem *Solgabiro*. 1449: Item *Solgabironac* pro expensis. 1451: Item dem *Solgabiro*. 1455: Item dem *Solga biro*: vor eyn bryff. 1466: Item *Salga biro*. Item vor eyn briff dem schreyber und *Solgabiro*. Item Reyeh *Mathias* czerung *Solgabiro*. Item den *Solgabiro* vor eyn bryff *Schyroky Lorenz*. 1470: Item den *Stadknechten* und *solgabiro*. (Eperjes számadk. 210/a. sz. 73., 74., 78, 96., 147. ll. — 349. sz. 6, 7, 8, 9. ll. — 365/a. sz. 14. 1.)

Szorító. 1525: Item *zorytho* unum de nigro veluto bullatum. (Közös pénzügyi lt. Bécs, Hungarn 14334. csomó, 1525. Kanizsai Dorottya végrendelete.)

Szölmáli. 1550: Laurentius *Zewlewmalj*. (Múz. Fol. lat. 1347.)

IVÁNYI BÉLA.

NÉPNYELV.

A zemplérmegyei Tolcsva kéziratós jegyzőkönyveiből.¹

hajzsás. — 1837: két ökor ellopott, — az *Iső hajzsás* vas-tag szarvú . . . — a' 2ik *kezes* vékon fekete csákó szarvú.

haló-szegény. — 1686: mert Attyok fiai igen igen gondviseletlenek s *halo szegenyek* is.

hárámlík. — 1793: ezen Kegyelmes Királyi adomány által reám *hárámlott* jutalmamat.

hasad. — 1725: ugyan ezen szőlőből *hasadott* Sarkadi Samu-
elne osztály szerint jutott örökös szőleje.

hátráltat. — 1796: Házának . . . el adását némelly Gyerme-
kei *hátráltatni* kívánnyák.

hátrulsó. — 1823: 3^{om} esztendő csikó és a' *hatrulsó* lába
kessely. — 1823: edj . . . Csikó, a' melynek a' *hatrulsó* lába a'
csiklóban pokos, feltaláltatván.

hebeg. — 1837: tótul, és kitsit magyarul *hebegve* beszél.

helybenhagy. — 1737: ezen Helységnek regi Szabadsága
helyben hagyattott.

helypénz. — 1788: ugy hogy adtul [= attól] sehol sevámot se
helypénzt . . . venni.

helyrehoz. — 1768: két ajtót maga költségével *sarkvasak*
és hevedereken kívül *helyre hozni*.

helyüve. — 1661: ki mentünk mind a ket *helyüve*.

hiba nélkül. — 1797: Competentiamat angariankint nékem
hiba nélkül meg fizette legyen. — 1801: Harmincz Rhénes forin-
tokrúl, mellyeket . . . minden *hiba nélkül* fel vettem.

hites társaság. — 1767: és bizonyos Esztendőig Helységünk
hites Társaságában is volt. [T. i. bíró is volt 1764-ben.]

hítves notárius. — 1663: töb hazamnal levő Esküt Tanacs-
beliek ugymint Thallyai Marton, Csakany Janos *hítves Notar*^s
T. Szent Georgy Istvan uraimekval egyben. [Csak egy adat, a
többi adatban *hites!*]

hizlalo-ól. — 1771: Szöllő, kert, Sajto, ket kad, egy *hizlalo*
ólrúl tetetett illyeten amicabilis osztaly.

hóka. — 1825: 8 Esztendő 10 markos Hereltt világos pej az
Órán fejez *hókájú*, a' homlokán pedig homájos fejez csillagú ló.

holyan. — 1794: a' *hollyan* k . . . vóltál Leány korodba
ollyan k . . . vagy most is.

huncut. — 1837: *hunczvut* az egész Toltsvai Biró, s Tanáts.

húslátó. — 1796: ezen Csalárdságnak eltávoztatására *Hús*
látoknak választattak.

huzamosan. — 1837: eleintén hibás tetteket *huzamosan* tagad-
ták volna.

idehaza. — 1798: mind a' Liszikai Vásárba, mind *ide haza*
a' *Szakmányosnék* előtt 100. aranyat el lopott tolvajnak mon-
dotta.

idő engedelmével. — 1718: tiltya és tiltattya . . . a szőlőnek
birodalmátul, mellyet is *Idő engedelmével*, annak rendi, törve-
nyes uttyán proseqvalni el nem mulat.

¹ L. MNy. XXVI, 151—3, 233—4.

idősbik. — 1729: *Üdősbik* boldogul kimult Dobrai Joseph Urammal.

illendő. — 1730: minden maga szerelmes Attyáruul és Annýáruul eö Kglmére nézendő és *illendő* ingó és ingatlan Jóságoknak meg keresésekre.

ingó-bingó. — 1713: némi némü *ingó* 's *bingó* jókat apprehendáltak . . . *ingó* 's *bingó* jók ablatióinak.

(*irtó*) *ortó kapa.* — 1837: egy uj *ortó kapáért* szinte 1 f. 15 x. — 1837: elsikasztott *ortó* és *lapos kapákat* kér vissza fordítani.

irtóztató. — 1701: kénszeritetet Annak okajert akarkinek *irtóztató* csudajara legaláb ezer tallért erő saját szöllejét . . . csak hetven forintban es két köből buzaban fellyeb megirt Dely Ferentz Uramnak örökössön vallani.

Istenben boldogult, kimult, elnyugodott. — 1667: az *Istenben ki mult* nehaj Csoma Andras. — 1694: mely szölő hajdan volt *Istenben el nyugodot* Tolcsvai akkori Praedicator Tiszteletes Madarassi János Uramé. — 1699: *Istenben boldogult* [!] *kj múlt* Ngos Badinyi János Uramnak.

jajvékolás. — 1798: minekutánna az Annyokának Palágyi Pálnénak *jajvékolását* hallotta volna.

Jekli. — 1837: *Jekli* vagyis Zilberman Jakab Zsidó.

jótáll, jótállás. — 1798: a szöllőnek miveltetése iránt a Testvér Bátyyok Somogyi Ferencz magára válalván a' *Jót állást.* — 1803: egy Minyajokért, Minyajjan pedig egyért, *jót állani* . . . kötelesek.

juhászbunda. — 1837: Egy kopot *Juhász Nagy Bunda.*

kadicska. — 1823: negy *Kaditskákat* négy dézsákat és négy rotskákat.

kanapé. — 1837: Egy festett fenyü *kanape.*

kandalló. — 1792: Kályhák, *kandalló*, sütő Kemenczék, és fazekas munka Rf. 55. x. 45.

kanfarú. — 1837: *félhúsú* al. — 1837: *kan farú* forma termetü, feje nagy *kos orrú* [ló].

kapáltatás. — 1661: *fedés* al.

kapásnyi. — 1846: A Vidlámi örzésben fekvő 's mintegy száz *kapásnyi* nagyságú Pulya nevezetü dézmaadó szöllőnek.

kapitányvíz. — 1823: az úgy nevezett *Kapitány víznek* sorba minden Házaknál 's udvaroknál mindenkori készenn tartását különös hathatósággal eszközöllyék.

kaplár. — 1774: mostan *Verbunkon* Toltsva Varosunkban levő Tks. D. Altonianum Regementből levő B. *Kaplar* Muranyi Ferentz Uram.

kasznyi. — 1837: Egy 3. fiokos diofa *kasznyi.*

katlanyos zsidó. — 1837: kéri Keszter Jakab *katlanyos Zsidón* 22 Vft. 30 xr. adosságát törvényesen megvétetni.

katonáskodó. — 1797: a' két fíjainak úgy mint *Katonáskodó* Somogyi Mihálnak . . . Transferalta.

kavics, kavacs. — 1823: a' Comissarius fogja őket el rendelni, részszerint a' *kavats* hányáshoz, részszerint a' burkoló mesteremberekhez. — 1837: halmotskákba rostált *kavatsot* hordjanak az utak igazítására. — 1837: az ország útjára megkívánatos *kavitsok* készítésére.

kavacsolás. — 1824: a' Szögi Töltés *kavacsolásához* fognak. *kereszt* (gabona). — 1787: ez idén egy *kereszt* minden Species-ből hány Posonyi Mérőt . . . adot.

keresztkaró. — 1771: nyoltz mesgye köveknek es 52 *keresztkaróknak* le tetelek által két részre hasíttatni parancsoltak.

keresztleány. — 1702: azon Specificalt szölő Hargiesay Ur *kereszt Leanyara* Zoltan Pannara.

kétágú kapa. — 1837: a *két águ* kapáját, a gyermek tomporába vagta.

kéz-beadás. — 1693: melyre is obligáltak magokat *kéz bé adással.* — 1694: melyre *kéz beadással* is obligáltam *mindgyar* akkor magamat.

kezem kereszt vonása. — 1721: kirül adtam ezen Levelemet *kezem kereszt vonásával,* és Pecsétemmel erősítvén.

kezes. — 1837: *hajzás* al.

kezét elnyerni. — 1715: Ha valakinek egy *kezét el nyerik,* 20 % Húsz forintokon tartozik [!] fel váltani, melynek is harmada a Biraké, az el marat része a Pöröse.

kicserepedett. — 1837: *kicserepedett* képű, meztláb . . .

kifizet 'ellátja a baját'. — 1833: el meny mert téged is úgy *ki fizetlek* hogy eltelik szemedszád belé.

kinyesés. — 1832: A Szérü *kinyesésért* fizettem 45 x.

kiszólít. — 1694: Boldog Emlékezetű Csoma Martont Isten ez Vilagból *ki szólította.*

kiszúrni a szemét. — 1798: az általa meg verettetett két személyeknek pénzel *szúrta ki a szemét.*

kóborló. — 1823: az Ujhelyi Határban egy pár *ötödfüves,* kék szőrü, sárga, nagy szarvú . . . ökör tinók, *kóborlóba* találtatván.

kocka szerint. — 1797: a' melyik rész *kocka szerint* az Árvának fog jutni, köteleztetik azonnal által engedni.

kollega. — 1802: Bizodalmas Drága *Collega* Uram!

kolompozás. — 1791: bizonyos tsúnya pletykaságoknak ki gondolások, és szerte széjjel való *kolompozások* által . . . nem kis háborúságot szerzett.

komisz. — 1837: Fejér *Comis* laibliba, széles gatyába, ingbe meztláb.

koperta. — 1788: A mely levelet valaki Postára ad, annak *kopertájára* írja fel a helyet.

koramizál, koramizáns. — 1718: és ment végben ez alab *Coramizalo* Nemes és becs: *Köz személyek* előtt. — 1737: az alabb *Coramizált* becsülletes személyek előtt. — 1837: Heinrich József és Greszing Miklós *Coramizánsok.*

korántsem. — 1768: A' mely Borházat . . . szabad szöleje alatt fel állított, *koránt sem* azon szabad szölejéhez tartozandó Földön erigálta.

korhelykodik. — 1798: az Arany Csillag alatt lévő Korts-mába *korhelykodván.*

korhutt, korhuttság. — 1796: A fundus körül találtató roszz *korhutt* sövény. — 1796: két *korhutt* fajú roszz Borház. — 1794: de az eszak felöl való oldala az oszlopoknak *korhutt-ságok* miatt le szállván.

kóser. — 1837: midőn a hus *Kosser* lett.

kos-orru. — 1837: *kanfarú* al.

kosztolás. — 1837: azonkívül a *kosztolásért* 21 f. 30 xkal adóssa volna.

kötis. — 1823: a' kőhordásra alkalmas *soroglyákat*, nem különben *kötis* vagy is fa bunkókat.

(*körtvély*) *körtfely.* — 1793: az egyik *Körtfely* fátul... az út mellett lévő *Körtfely* fáig. — 1798: Nemes *Körtfelyesi* Gábor Uram.

köt vkire. — 1794: minek *kötötted* a' bort erővel a szolgámra.

kötőpohár. — 1713: nem különben tiltja Birák Uraimékat is ö kglmeket, hogy ha esnek azon jószágnak Horvat György Uram által az protestans és Prohibens parsoknak hírek nélkül való abaliénatioja, arrúl sem levelet ki ne adgyának [!]; sem *kötő pohárt* avagy áldomást consensusok nélkül bé ne vegyenek.

közzemély. — 1718: *koramizál* al.

közteher. — 1793: ezen Gazdalkodó és *köz terhet* viselő fián.

krumpli. — 1840: két zsák *krumpliért*. — 1840: két zák (!)

Grompét tölem meg vássárolvan.

krumplifészek — 1837: 's egy Sor *Krumpli fészek* alá való föld.

kukorás. — 1825: Borjú a' szarvai *kukorásan* állanak.

kulimázos. — 1825: mind a két tomporán *kulimázos* O be-lyogu bitang ökör találtatván.

Kutyakaparó korcsma. — 1837: a S. N. Pataki *Kutyakaparó kortsma* feltöretvén. JUHÁSZ JENŐ.

LEVÉLSZEKRÉNY.

Szabó Miklós írja: Azt a kellemes tapasztalatot szereztem, hogy előkelő állású állami tisztviselőket még hivatalos ügyek intézése közben is élénken foglalkoztatnak a magyar nyelv-helyesség kérdései. Arról van ui. szó, hogy mint „fél“ beszéltem telefonon egy magasrangú tisztviselővel, aki beszédemben erélyesen kifogásolt egy ilyen szerkesztésű mondatot: „*A napokban* volt nálam . . .“ Az illető úr kifogása az volt az ártatlan mondat ellen, hogy *a napokban* kifejezés a multa vonatkoztatva nem használható, csak a jövőre, úgyhogy szerinte helyesen *minap*-ot kell használni. Minthogy a hatósági tekintély némileg megzavarta eddig egészségesnek vélt nyelvérzékemet, kérem a szerkesztőséget, szíveskedjék felvilágosítást adni ebben a kényes kérdésben. — **Felelet:** Hogy a kérdezett kifejezés csakis a jövőre vonatkozhatik, ez nem a nyelvtényekből elvont, hanem csupán önkényesen felállított nyelvhelyességi szabály, márpedig sem a beszélőket, sem az írókat nem lehet gúzsba kötni efféle képzelt szabályokkal, amelyeknek a nyelvhasználatban semmi alapjuk sincsen. *A napokban:* kihagyásos kifejezés, és egyaránt vonatkozhatik akár a multa, akár a jövőre, a szerint, hogy mit hagytunk el mellőle és mit gondolunk hozzá. Ha azt mondom: *a napokban történt*, akkor e helyett használtam a rövidítést: „a most elmúlt *napokban*“, ha pedig azt mondom: *a napokban meg fog történni*, akkor ebből rövidült a kifejezés: „a most következő *napokban*“. A *napokkal előbb* szókapcsolat

latot is egyaránt érthetjük mind a multra, mind a jövőre. Nem is lehet semmivel megokolni, miért jelentené a *nap* szó e kifejezésekben épen csak az eljövendő napokat. N.

F. E. kérdi: „Még ifju szivemben a lángsugarú nyár“ (Szeptember végén). — Petőfinek ebben a sorában milyen mondatrészt az *ifju* szó: jelző-e (*ifju* szív) vagy névszói állítmány (*ifju* a nyár)? — **Felelet:** Egyszer már megvitatták ezt a kérdést, mégpedig épen folyóiratunk lapjain. HORGER ANTAL a mellett érvelt, hogy az *ifju* szó itt csak állítmány lehet (MNY. III, 287—8). Azonban LEHR ALBERT tüzetes hozzászólása után nem férhet hozzá kétség, hogy a kérdéses szó az idézett mondatban nem állítmány, hanem a *szivemben* szónak tulajdonságjelzője. TORKOS LÁSZLÓ is ugyanezt a felfogást vallotta. (L. MNY. III, 377—81.) N.

Szalai Miklós írja: A MNY. május—júniusi számában megjelent „A csángó miatyánk“ c. cikkhez a következők észrevételét fűzném hozzá. Hogy ez a régibb miatyánk nem csupán a csángóknál, hanem másutt is él még a magyar nép ajkán, az nemcsak GÁRDONYI „Szunyoghy miatyánkja“-ból következtethető, hanem meggyőződhetik arról bárki, aki a nép között él. Most hirtelen nem tudom pontosan megnevezni a helyeket, ahol ilyen miatyánkot hallottam, de ezt azért nem tudom, mert megszókkott, közönséges dolog. Zalában bizonyosan megvan, néhány napja Zalapetenden hallottam; de mondom, Zala, Veszprém, Somogy megyében közönséges, és azt hiszem, alföldi emberektől is így hallottam. Ha esetleg csalódom, és az Alföldön a változat nem használatos, akkor talán úgy lehetne magyarázni a nevezett három megyében való elterjedettségét, hogy ez a három megye a veszprémi egyházmegyét alkotja, amely egyházmegye a többi egyházmegyétől külön szertartáskönyvvel rendelkezik. És valóban, az 1819-i kis szertartáskönyv ezt a „csángó miatyánk“-ot tartalmazza, amely ennél fogva „veszprémi miatyánk“-nak is mondható. Ez a miatyánk él ma is, legalább az öregek ajkán, a veszprémi egyházmegye területén.

Hartyáni Zoltán írja: MELICH JÁNOSNAK a *határ* szót tárgyaló cikkét (MNY. XXVI, 161 kk.) olvasva eszembe jutott egy adat, amelyet Törtelen (Pest m.) 1910-ben Bagyur Gyura számadó juhásztól jegyeztem fel. A számadó juhász a többek közt ezt mondta: „A rét *elhat* a kis tóig.“ Minthogy ez az *elhat* a MTsz.-ban sincs meg, közlöm az adatot.

Petőcz Károlynak Győrött. Önnek van igaza! *Győrré* csakugyan járatos népnyelvi helyhatározó e kérdésre: hová? Szó sincs róla, hogy hibás volna. A régi nyelvben általános volt, s mint kiveszőben levő régiség egyes nyelvjárásokban még ma is használatos. JAKUBOVICH EMIL szerint Győrasszonyfán, SZABÓ MIKLÓS szerint Böresön *Győrré*-t mondanak. Ugyancsak tőlük tudjuk, hogy hol? kérdésre felelő alakként a környékbeli nép között nem annyira a *Győrött*, mint inkább a *Győrbe* dívik. M. J.

Strömpl Gábor írja: M. J. kérdésére közlöm a zempléni *Krajná*-ra vonatkozó adatokat. A *Krajna* vagy *Krajnya* nevet felső Zemplénben szélteben ismerik és használják. Nemesak a

tót és rusznyák parasztság, hanem a magyar intelligencia is él vele, utóbbi szóban és írásban egyaránt. Uraink vadászni is a „Krajnára” jártak. Területe elég pontosan körülhatárolható. Zemplén megye határszéli részét értik rajta lefelé Homonnáig, illetőleg a Círóka völgyéig. Maga az Alföldre néző Vihorlát hegyység területe (északi ereszkedőit is beleértve) nem *Krajna*. Az Ondava-Tapolynak a rónába simuló tág völgytorkolatait sem számítják még ide, felsőbb, szűkebb völgyeit és hegyhátas környezetüket azonban már igen. A zempléni *Krajna* így — nagyjában — a rusznyákok lakta területtel azonos. Földrajzi irodalmunk a *Krajná*-t nem ismeri. Néhai Lóczy professzortól előadásain „Zempléni Magurá”-nak hallottuk. Kocutowicz Zsebatlaszában (1922. 54. l.) van csak nyoma a „Magyarország vidékei” c. térképen, amelyre fenti adataim alapján veztettem rá.

Gulyás József írja: I. A MNy. XXVI, 211 tárgyalt *csödül* szóhoz közlöm a következő adatot SZILÁGYI BENŐ „Soltész F. emlékezete” c. művének 6. lapjáról: „1846-ban aratási vizsga alkalmával csődületi vizsgát állott. Csődületi vizsgát állani vagy röviden: csődülni kellett mindazoknak, akik az alsó osztályokban praeceptorai, az akademián praesidiumi állást óhajtottak elnyerni. A vizsga anyaga azok a tudományok voltak, amelyeknek tanítására a jelölt vállalkozott. Soltész a csődületi vizsga után a szónoklati osztályban tanított.” A vizsga hallgatóság előtt folyhatott le. — II. A *debreceni szemé van* kifejezés (MNy. XXVI, 216) hallomásom és tudomásom szerint ezt is jelenti: „azt látja meg csak, akit akar”.

T. J. írja: KERTÉSZ MANÓNAK „Látogat, udvarol, tisztel” című értekezésében (Ny. LVIII, 12) olvassuk: „Az 1764-től fogva ismert mai *udvariás* szavunk (NyUSz.) őse Mikesnél *udvaros* (NyUSz.), a 17. és 18. században *udvari* és *udvariás*; az *udvariás-ság* és *udvariatlanság* pedig *udvariság*-nak, *udvariatlanság*-nak vagy *udvariátlanság*-nak hangzott.” Az *udvaros* szó azonban már P á z m á n ynál is előfordul, az 1614-ben megjelent „Az Calvinista Predikátorok . . . Tüköré”-ben: „Sőt, hogy udvarosnak mutassa magát és trágársággal is trágázza írását, az Igazságra vezérlő Kalaúzt Pokolra vezérlő kalaúznak nevezi.” (ÖsszMunk. V, 34.)

Helyreigazítás. „Az onogurok történetéhez” c. dolgozatomban (MNy. XXVI, 4 kk., 89 kk.) a szöveg az alábbi helyeken a következőképpen helyesbítendő: 9. l. 2. jegyzetben „197” helyett „199”. — 13. l. 4. jegyzetben „S. Trinitae” helyett „SS. Trinit.” — 17. l. 24—5. sor így javítandó „ . . . közvetlenül akkor történt támadásának, mely járt . . . ” — 97. l. 32. sorban „bizánci” helyett „bizánci író”. — Megjegyzem, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 27. füzeteként megjelent különlenyomatban már mindenütt a helyes szöveg olvasható.

MORAVCSIK GYULA.

A SZERKESZTÉSÉRT FELELŐS: MELICH JÁNOS ALELNÖK.

A KIADÁSÉRT: SÁGI ISTVÁN PÉNZZÁROS.

Királyi Magyar Egyetemi Nyomda Budapest, 1930. — (F.: Czakó Elemér dr.)

MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT

XXVI. ÉVF.

1930. NOV.—DEC.

9—10. SZÁM

Makaróni nyelv és irodalom.¹

II.

A külföldi makaronikus irodalomnak csak legfőbb képviselőit említem a legjobb források és gyűjtemények után.

Olaszországban nevesebb művelője, Michele Odasio, írói nevén Tifi degli Odasi (Tifi Odassi, Typhis Odaxius) a XV. század második felében. *Carmen Macaronicum de Patavinis quibusdam arte magica delusis* (hely és év nélkül) címen hétszázsoros versben pellengérré állítja azokat a páduai polgárokat, akik a mágia bűvös tudományára vetették magukat. Bár halálos ágyán meghagyta, hogy költeményét elégeessék, mégis tízszer kinyomatták. Példányai a legnagyobb ritkaságok közé tartoznak. Teljes szövegét közli DELEPIERRE (*Macaronéana* Andra 62. l.). Az első négy hexameter így szól:

Est auctor tiphis: leonicus atque parenzus.
Flora leonicum: retinet phrosina tiphetum;
Sed magne communis stentat fornara parenzum
Omnes auctores rufiani sive poete.

Sokan őt tartják a makaróni költészet feltalálójának, ámbar előtte is vannak kimutatható művelői.²

A makaróni költészet klasszikusa Teofilo Folengo (1491—1544.). Mantua mellett, Cipada-ban született, s ezért névtelen dicsőítője Vergilius mellé állítja: „Il grande Marone fu il primo, il secondo fu Teofilo Folengo . . . gran filosofo, gran poeta, grand' uomo . . . gran genio.“ Munkáit Merlinus Coccaius költői álnévvel adta ki: *Merlini Coccai Poetae Mantuani Maccaronices libri XVII*. Ez az egyre bővülő gyűjtemény 1517-től kezdve a XVIII. század második feléig számos kiadásban jelent meg s tanuságot tesz a közkedveltség-ről, melyben részesült. Egyes szemelvényeket lefordítottak franciára, németre, sőt állítólag törökre is. Főművei a *Zanitonella*, idilli költemény *Zanina* pásztorleány és *Tonellus* pásztor szerelméről. A *Phantasiae Macaronicon*, huszonöt könyvben, *Baldus* hőstetteit énekli: „Quo non Hectorior quo

¹ L. MNy. XXVI, 241—8.

² ZANNONI, I precursori di Merlino Coccai (Città di Castello, 1888.). — VITTORIO ROSSI, Di un poeta maccheronico e di alcune sue rime italiane: *Giornale Storico della letteratura Italiana* XI, 1 (1888.). — GENTHE 95, 207. — DELEPIERRE 1852-i kiad. 71, 253; 1862-i kiad. 60.

non Orlandior alter“, voltakép az Aeneis paródiája. Legjobb a *Moschaea*, komikus hősköltemény a szúnyogok és a hangyák harcáról, három könyvben. Némelyek szerint felülmúlja a homerosi béka-egérharcot. Részben makaronikus *Orlandino*-ja, Ariosto Orlandojának paródiája, melybe igen sok érdekes vándormesét és adomát iktatott, többi közt a *Cinkotai kántor*-nak egy pompás változatát. Latin, olasz és makaronikus részletekből áll a fantasztikus *Chaos del Tri-per-uno*, lelkiismereti kételyeinek kifejezése.¹

Folengo sok utódja közül legkiválóbb Cesare Orsini, aki Magister Stopinus név alatt adta ki *Capriccia Macaronica* című költeményeit 1638-ban, melyek több kiadást is értek. Bevezetése érdekes példája a prózai makaróni stílusnak.

A nagyszámú francia makaronikus költő közül említhető Remy Belleau, Ronsard társaságának, a Pleiade-nak tagja. Folengo legszellemesebb francia követője: *Dictamen metrificum de bello Hugonotico et Reistorum Pigiamine ad Sodales* címen a hugenotta harcokat éneкли meg. — Rabelais *Pantagruel*-jében többször ír francia makaronikumokat, például a *Librairie de saint Victor* könyvjegyzéke. Legismertebb Molière *Képzelt beteg*-ének makaronikus jelenete, a III. felvonást befejező, ellenállhatatlan komikumú doktorrá-avatás. Magyarra először Csokonai fordította, de csodálatosképen nem makaróni versekben. Később Rákosi Jenő szövegének felhasználásával Berczik Árpád (a Kisfaludy-Társaság Molière-sorozatában); még egyszer Váradi Antal (Magyar Könyvtár 356. sz.). Összehasonlítául álljon itt néhány szövegrészlet.

Molière:

*Chirurgiani et apothicari,
Atque tota compania aüssi,
Salus, honor et argentum,
Atque bonum appetitum.*

Rákosi—Berczik:

*Felcseres et paticári
Boní clari et praeclari,
Adj' Isten, mit megkíván szem,
Bonum vinum, buzam, pacem.*

Molière:

*Domandatur causam et rationem quare
Opium facit dormire?
A quoi respondeo
Quia est in eo
Virtus dormitiva,
Cujus est natura
Sensus assoupire*

Csokonai²:

Borbélyok, patikárosok,
S egész tudós frequentia!
Sok becsületet, sok siklust,
Jó napot, jó appetitust.

Váradi:

Kilórgósok, patikások
Atque mind, ti többi mások,
Salus, honor et argentum,
Atque bonum appetitum.

Csokonai:

Tőlem a tudós doctor úr
Annak kérdi okát primum is omnium:
Mért hoz álmot az opium?
Erre így felelni:
Hogy ő benne lelni
Álomhozó erőt.
Mely a szívet és főt
El tudja altatni.

¹ GENTHE 208 teljesen közli a *Phantasiae* és a *Moschaea* szövegét.

² HARSÁNYI—GULYÁS kiad. II, 80.

Rákosi—Berczik:

Kérdesz causam et rationem quare
Opium facit *sundicare*?
Ego respondeo
Quia est in eo
Virtus *altatura*
Cujus est natura
Altatni sine cura.

Váradí:

Quare *csindláre*
Opium *szundikáre*?
Mire respondeo
Quia est in eo
Virtus *szundikandi*,
Cujus est natura
Később hortyogandi.

A német irodalomban szintén a XVI. és XVII. század a makaróni stílus virágkora. Johann Fischardt, a nagy szatirikus, ismerte Folengo-t s példájára gyakran vegyít makaronikumot írásaiba. — A legjobb makaronikus költemény szerzőjét nem ismerjük; címe, mely stílusát is mutatja: *Floia cortum versicale de Flois, swartibus illis deiriculis, quae Minchos fere omnes, Mannos, Weibras, Jungfras etc. behüppere et spitzibus suis snafflis steckere et bitere, solent. Autore Griphaldo Knickknackio ex Flolandia.* (1593., hely nélkül.) Igen sok kiadást ért; a legutóbbi 1879-ben jelent meg (Heilbronn, Henninger), kritikai kiadás német fordítással, irodalomtörténeti bevezetéssel és könyvészeti jegyzetekkel Dr. Sabellius álnévű kiadótól. A költemény Vergilius *Culex*-ének (szűnyög) nyomába lép s burleszk—komikus jellemzést ad a bolháról. — A diákélet vidámságát mutatja egy szintén névtelen költemény: *Delineatio summorum capitum Lustitudinis studenticae* 1657-ből.

*

Mellőzve a tőlünk nagyon is távol álló s számban is csekélyebb angol, spanyol s egyéb makaronikumokat, melyekről FLÖGEL, GENTHE, DELEPIERRE, SCHADE részletesen számot ad, térjünk át a magyarok bemutatására.

A szó igazi értelmében magyar makaronikus irodalomról beszélni nem lehet. Folengo bohóságai nálunk nem keltettek visszhangot a XVI. és XVII. század irodalmában, mely egész lelkiségében erre nem volt alkalmas talaj. A komikumnak e többé-kevésbé vadhajtásai: paródia, travesztia, burleszk stílusok csak olyan irodalmakban fejlődhetnek, melyek a klasszikus tetőpontot már meghaladták s a túlművelt izlés bizonyos bomlását mutatják. Nálunk a humanista latin irodalom ezt a pontot nem érte el.

Makaronizmus nálunk eleinte csupán szavakban mutatkozik, nem mint az irodalmi komikum eszköze, hanem komoly szövegben, mint tolmácsa a latinul ki nem fejezhető fogalmaknak. Régi okleveleink, történeti forrásaink hemzsegnek a latin szövegbe ágyazott magyar szavaktól, gyakran fölveszik a latin grammatika köntösét s így makaróni szavakká válnak. Már a krónikák latinul ragozzák, tehát makaronizálják a magyar neveket: Vgek pater *Almi* (Anonymus 1.); *Almum* filium Vgek (An. 2.); *Attilae* regis terra (An. 9.); *ducem*

Arpadum (An. 14.); *Ethelam* regem (Kézai 1. II. § 5.); *banerium Ethelae* (Kézai 1. II. § 6.); *Budam* fratrem Attila jugulat (Kézai 1. III. § 4.).

A magyarországi latinság BARTAL-féle szótárában, az Oklevél-szótárban mindúntalan felbukannak az ilyen makaróni szavak: *birsagium*, *jobagiones* nostri, *consilium jobagionum* nostrorum, *jobagionibus*; *capitaneus huzarorum*, *contra huzarones*, *predones* aut *huzarii* hungari, *huzaronibus* et *familiaribus*. Mikolai Hegedűs János levelében a *Felföldismus*, *Alföldismus* és *Erdélyismus* összebékeltetéséről beszél¹); olvasunk *magyarismus*-ról (TörtTár² I, 368), *Rákócziánus*-okról, s az egymással szembenálló két pártról: *kurutzones* et *labantzones*. Majd felbukkan a XIX. század végéig élt makaróni vers, mellyel minket is figyelmeztettek az iskolában:

Qui non est bonus *vakarista*
Non est bonus *patvarista*!²

Igen nagy utat tehetett az a barbár-német-magyar makaróni vers, melyet egy mult századeleji emlékkönyvből irtam ki:

O Koelum, o Koelum, quam procul distas ab ego!
Si Koelum *falleret*, multus *caperemus pacsirtas*!

Ez egy közép-latin közmondás paródiája: „Si ruerit coelum, multae caperentur alaudae“; legtöbbször franciául idézik a lehetetlen veszedelmektől rettegők kigúnyolására: „Si le ciel tombait, il y aurait bien des alouettes prises“; de megvan Európa valamennyi román és germán nyelvében is.³

A makaronizmus ideje nálunk főkép a XVIII. század derekától a XIX. század közepéig terjed, az „aureum saeculum latinitatis“, mikor V a s G e r e b e n szerint még a juhászok is *latinizáltak*.

Legtöbbet SZIRMAY Hungaria in parabolis-ában találunk (1804.; 2. kiad. 1807.), ebben a latinul megírt gyökeres magyar könyvben. Inkább csak makaróni szavak ezek, itt-ott egy kis szerkezet: „Si in Hungaria *pusztiae* non fuerint . . .“ (2. l.). — Egy Franciaországban rekedt magyar „farkasait“ mutogatta a város piacán. Ha ezt parancsolta: *ad ugrandum*, akkor ugrottak, ha pedig: *ad uगतandum*, üvöltöttek; egy épen ott tartózkodó magyar főtiszt azonban ráismert a „farkasokra“, hogy ezek *Komondores* (19. l.). — Mátyás király az ellene vétett Árva Pétert Árva várába záratta, e mondással: „*Arva* fuisti, *árva* eris et in *Arva* morieris“ (34. l.). — „Az ökör tsak ökör, ha Bétsbe hajtyák-is, vel vt alii dicunt: *Ökröm* dede-

¹ CorpGram. 706; ott hibásan Turkovich; vö. MNy. XIV, 173.

² SZIRMAY, Hung. in par.² 112.

³ REINSBERG—DÜRINGSFELD, Sprichwörter 1872. I, 735.

runt, *szamaram* tulerunt“ (170. l.), melynek ilyen változatát is olvastam: „*boczim* dederunt . . .“

Különös, hogy Csokonai, aki komikus költeményeiben ugyancsak él a szókeveréssel s idegen szavaknak magyarba való tréfás zsúfolásával, makaronikumot nem írt, sőt, mint fentebb láttuk, Molière makaronikus verseit sem ebben a stílusban fordította. Egyetlen kétes nyomát találtam a *Csetneki Pergő* tréfás cenzurai záradékában: „Hanc *pergöm* cum *rázogatnarem*, nihil . . . deprehendavi.“¹ Gimnazista koromban járta Aradon (bizonyára másutt is) az az adoma, hogy Csokonai egy német diákkal vándorolván, a magyar s a német nyelv elsőségéről vitatkoztak. A német egy pocsolyára mutatva ezt a makaróni leoninust mondta:

Schwimmulat ecce füssis froschula krumpaceis

„Ezt fordítsd magyarra!“ — mire Csokonai gondolkodás nélkül kivágta:

Uszkulat ecce labis békula görbitceis,

ami ugyancsak kifogástalan és teljes makaronizmus.² Ennek azonban nincs nyoma Csokonai irataiban.

Az ólmos botok világában, a negyvenes évek elején történt, hogy az országgyűlésen egy követ így parodizálta Cato mondását: „*Furcones* delendos esse censeo.“³

ERDÉLYI közmondásgyűjteményében van ez a makaronikus tanács: „*Asáte, kapáte*“ (41. 34. sz.), amely némileg a Szentírás: „*Vigilate et orate*“ helyére emlékeztet.

PULSZKY FERENC szerint Pozsonyban a diétai ifjúságnak volt egy *Kolompéria* nevű duhaj társasága, ahol a kolompósok összegyűltek (Életem és korom 16).

A mult század első feléből való ez a részben makaróni, részben barbár-latin diákmondás: „Tu emis *ciponem*, ego emo *turónem*, et sic bene habitamus.“ Ehhez csatlakozik újabb időből az ingyenélők jellemzése: „*Potyantes, potyanter* agunt.“

Arany és Petőfi levelezésében, egyéb bohóság közt, olvasunk egy magyar-angol makaróni levelet: „Debreczenchester, nov. 16. 1848. My dear Dzszenkó! *Ajem itthagging* Debreczent . . . Erdődre [megyek] . . . Tehát oda légy nekem *frkáling* . . . *Tiszteleting* end *csókoling* a tied falamia . . . barátod P. S.“

Nagyobb számú makaronikus vers az önkényuralom korában bukkan föl az irodalomban. Megindítója Jókai, aki a

¹ HARSÁNYI—GULYÁS kiad. II, 318.

² JÓKAI, A magyar nép adomái „Vad fordítások“ cím alatt már 1856-ban említi; újabb kiadásai „A magyar nép élce“ címmel.

³ VAS GEREBEN; TÓTH B., Anekd. II, 262.

Nagy Tükörben (1856.) írta jó sokáig híres *Don Subláda* balladáját. Ez azonban már nem magyar-latin, hanem magyar-spanyol makaronikum, azaz spanyolos szavakkal és spanyolnak képzelt végzetekkel toldott magyar habarék:

Spanyol románczok.

A hirhedett spanyol író don Pellicanos de los Horrenderostól.

Don Subláda, don Subláda!
Grándissimo caballéro
Longá spáda oldalláda
Blánkissimo inggalléro.

Mint hogy *donna Panna* nem fogadja udvarlását s megvetően egy krajcárt vet neki:

Un durrantass! — don Subláda
Morte yace sobre palló.
Il grajczáro oldaláda
Tristissimo borraivaló!

Jókai példája sok utánzóra talált a Bolond Miska, Üstökös, Borsszem Jankó élclapok hasábjain, s még 1893-ban a Húbele Balázs 3. számában is olvasunk ilyet:

Piff és Puff.

Spanyol rém-ballada.

Don Jonázósz in Centrálósz
Sétálandó szomorkandosz . . . stb.

Bartók Lajos, aki *Don Pedró* néven írta szatirikus verseit az élclapokba, a latin makaronihoz is visszatér; például *Móricz Pál* (híres mameluk, azaz Tisza Kálmán-párti) Alexandrénusai Hegedűs Alexandrushoz, melyek így végződnek:

Omnis erit bene, mijus fíjus aurus,
Solum ne fac larmam, quam opponens Saulus.
A bion! in clubbo est haltandus maulus,
Serbus humillimus — Mauritius Paulus.

Nagy mestere volt a nyelvhabaró komikumnak Ágai Adolf. Erről tanúságot tesz a régi Borsszem Jankó. A legpompásabbak közé tartozik az adoma, melyet „Utazás Pestről Budapestre“ című könyvében (1908.) mond el újra *Bizay*-ról, a nemzet bárójáról, aki a Kristóf-tér patikája előtt ügyelgő ángliusz házaspárt így szólítja meg: „Möcs eni bodi szájkoldzsi in did, jesz ször, jesz milédi. Evrimen dzsentlmen, god szév ze kvín. [Felmutat a Szent Kristóf szoborra] Zet szöbör iz not ä faszent, it iz ä küszent, jesz mildord. Ä veri fájn faragvésn. [A patikára mutatva] In ze pätik hírv ju káp ti of brösz. Ze kvín of Ingländ, ze king of Höngäri, ze king Mátyás, tuletroá frejnd änd tuletroá hotel, jesz!“ — mire a jámbor ángliuszok váltig csodálkoznak, hogy a magyar nyelv mennyire hasonlít az angolhoz.

Félig komolyan, félig tréfásan gúnyolja ki Pozder Károly Steiner Pasilingváját, azaz világnyelvét, mikor a Miatyánk-nak valamennyi román nyelv végzeteivel szerkesztett makaronikumát mutatja be: „Atyo miso, quo es in tas mennyas, néva túa szentelore; országa túa jövire; túa akarata ere, uti in mennya, ita etiam hiccis sür ta földä; adare hodiis misbi misan kenyéran mindennapian . . .“ stb. (EPhK. XI, 606). — A világnyelveket ajánlott volapük, eszperanto, ido s valamennyi tudósan kieszelt, mesterséges nyelv lényegében nem egyéb, mint sokszor szó- és alakkeverék, tehát makaronikum.

*

A következőkben közlöm a leggyakoribb makaróni szavaknak kis gyűjteményét a végzetek szerint. Ha végigtekintünk rajtuk, nyilvánvaló, hogy a játszói szóképzés osztályába tartoznak. Mintájuk valamely gyakori képzőjű vagy ragú leginkább latin szócsoporthoz, melynek végzete ráruházódott a magyar szóra. Gyökerük a latin tudás vagy tudákosság, amint leginkább a kollégiumok diákjaiban, a latinos világ embereiben élt, s lassan sorvadva a mai napig eltengődik hasonlólelkű környezetben.

Makarónikus képzések:

- anus: *Rákócziánus* (Nyr. XLV, 417) | *Kossuthiánus*, *Görgeyánus*.
- arius: „Ha van Komisszárius, Lehet *vízivárius* [víz-ívó].“ (ERDÉLYI, Népk. I, 169.)
- icus: *paraszticus* Melotai 1621. és újabban is (Nyr. VIII, 208; XLIV, 32) | *bolondicus* (LACZKÓ, Játszi szóképzés 51).
- átus: *meglepátus* Jókai, Kalmár és családja (1852.); később Mikszáth is él vele.
- izmus. — Önállóan is, mint az elvont elméletek, irányok, felfogások stb. összefoglaló neve. Nálunk tudtommal először Arany mondja: „a magyar nyelvet megrontó germanismusok s mindenféle *ismusok*“ (Visszatekintés 1861. ÖM. V, 385) | *Felföldizmus*, *Alföldizmus*, *Erdélyizmus* (1648. CorpGram. 706) | *betyárizmus* (Nyr. XXV, 556) | *Faludizmus* (Nyr. XLV, 417) | *magyarizmus* (TörtTár² I, 368).
- o (továbbragozva *-ones*, *-onibus*). — Oklevelekben, régi iratokban igen gyakori: *jobagiones*, *furmaniones* (Nyr. XLV, 417) | *Hajdones*, *Jazones*, *Kurutzones*, *Labantzones* (SZIRMAY, Hung. in par.) | *huszarones*, *cigarones*.
- ates: *Gorombates* és *Szelidates*, két tündér Balogh István Ludas Matyi bohózatában (1838.).
- ator: *magyarizator* (Nyr. XLIV, 32) | *vizsgátor* (Nyr. VIII, 298).
- ias. — Az *Ilias* mintájára *Zrinyiász*, *Hunniás*, *Henriás*, *Orodiás*, *Galliás*, *Rudolfiás*. A Szigeti Veszedelemnek

- Ráday Gedeon adja a *Zrinyias* nevet (I. KAZINCZY, Lev. I, 298. 1789.).
- ia: *Palócia, Tócia* (Nyr. XXV, 463) | *Palocónia, Matyónia* (LACZKÓ 51) | *cigúnia, sehonnia*; részeg ember *Leokádiába* utazik (Nyr. XXVI, 294) | *tótországia Jókai* (Nyr. XLV, 417) | *patvaria* (SZIRMAY, Hung. in par. 112).
- cia: *klapancia* (Nyr. XXV, 556) a. m. 'fűzfavers'; vö. *klapáncz* Szemere Aranyhoz 1860. ápr. 2.; talán a német *Klapphorn-Vers* hatása.
- áda. — A franci *-ade* végzet latinositása: *Háriáda, dicsériáda, alkalmiáda* (Nyr. VIII, 300) | *jeremiáda*: Toldy Ferenc nevezi el így a XVI. század siralmas énekeit | *gazsiáda*, Bernáth Gazsi bohó mondásai: „Bernát Gáspár adomái, élcei, apró freskóképei és *gazsiádái*“ (Bp., 1878, Franklin-T.)
- éria. — A francia-német *-erie* latinositása: *Kolompéria* a pozsonyi diétán az országgyűlési ifjúság duhaj összejövetelei (PULSZKY F., Életem és korom 15) | *bolondéria* (Nyr. VIII, 300) | *huncutéria, gavalléria* (Nyr. XXV, 463, 556).
- osis. — Betegségek görögös végzete: *potrohózis* (Nyr. XLIV, 32).
- itas: *ihabilitása* a bornak (Nyr. XXVI, 295).
- ina: *Matuzsálemina* Petőfi, Bol. Ist.
- ita: *mákovita*, bódító ital, *mák* és *ákovita* elegyedése (Nyr. XXV, 463).
- emia: *akadémia* a. m. 'akadály' (Nyr. XLV, 417); újabban a diákétkezőkben a száraz, nehezen nyelhető ételek neve.
- graphia: *eszimographia* Jókai (Nyr. XLIV, 32).
- kratia: *bunkokrácia, bankokrácia, zsidokrácia* (MNY. XIII, 116).
- logia: *rokonologia* (Nyr. XLIV, 32) | *borologia, sörológia*.
- árium: *kalandárium* a. m. 'bonyolult kalandok' (Nyr. XXV, 463).
- órium: *szilvórium, diórium, gabonórium, meggyórium* 'pálinkák neve' (Nyr. VIII, 298; XXV, 463) | *klipitklapatórium, klipiklepetórium* a. m. 'kulacs' (Nyr. XXV, 463, 556) | *kukullórium* a. m. 'kukucsáló ablak' Jókai, Barátf. lev. | *pipatórium, dorgatórium* (Nyr. VIII, 298) | *pirongatórium* Jókai, Nagy Tükör 1858: 190; Rab Ráby I, 202.
- ium: *kinlógium* a. m. 'kollégium' (NépkGy. III, 279) | *áziliumban van* a. m. 'elázott' (LACZKÓ 33).
- mentum: *vizsgámentum* (Nyr. XXVI, 295).
- bilis: *szívábilis szivarok* és *ivábilis borok*, Tóth Béla szavajárása.
- ista: *királyista* (Nyr. VIII, 299) | *patvarista* (PPBL.) | qui non est bonus *vakarista*, non est bonus *patvarista* (SZIRMAY 112) | *tarokkista, sakkista* (Nyr. VIII, 299) | *jottista* és *ypsilonista* Révay és Verseggy vitáiból | *Mon-dolatista* | *latinista, azonista* (Nyr. VIII, 299) | *Dedkista, Lónyayista* a kiegyezés idejéből | *mutyista, blattista*

(Nyr. XXV, 556) | *gárdista, elemista, kottista* (Nyr. XXVI, 294) | *felsőista, alsóista, áista, béista, kereskedelemista, a gimnazista, réalista* mintájára (Nyr. XXVI, 469, XXXVII, 282) | *pacalista* a. m. 'kis oskolába járó' | *Budenzista, Vámbérista, finnista* vö. *germanista, romanista*.
-*fical: sétifikál* Petőfi, Nézek, nézek | *szittyifikál* (Nyr. XXV, 463).

-*izál: pityizál, komótizál, urizál, kurizál, hévizál, bolondizál, németizál, latinizál, diákizál, magyarizál* (Nyr. VIII, 298, XX, 472).

Vegyes, nem latinos képzésű makaronikumok: *csibézer* (Nyr. XXVI, 38), a *csibész* és *kinézer* keveredése | *gunyoreszk* (Nyr. XLIV, 33) | *nyomoreszk* (LACZKÓ 51), az olasz származású *groteszk* és hasonlók példájára | *sördorádo*, volt sörház a bpesti Rákóczi-úton; *sajtorádo*, sajtkereskedés Pécssett, az *eldorado* mintájára | *dragaderos: drága, de rossz*; t. i. szivar, mivel legtöbbjének spanyolos neve van.

Makarónikus ragozás:

kutyaliter Petőfi Deákpályám | *in gatyibus* (Nyr. XXV, 556) | „regényed *buxit*, azaz megbukott“ Arany Gyulaihoz 1854. jan. 21. | *kuttya-kutyárum* vagy *kuttya-kutyánszki*, tréfás szitok.

*

Irodalom. — Nagy részben könyvészeti ritkaságok és bibliofil kiadások; a birtokomban levőket a M. Tud. Akadémia könyvtárának ajánlottam fel.

Külföldi: K. F. FLÖGEL, *Geschichte der komischen Literatur*. 1784. 4 kötet. — K. F. FLÖGEL, *Geschichte des Burlesken*. 1794. — H. C. A. EICHSTADIUS, *De poesi Macaronica disputatio*. Jenae, Schreiber, 1831. — UA., *De poesi Culinaria*. Jenae, Libraria Braniana, 1831—1832. — D. F. W. GENTHE, *Geschichte der Macaronischen Poesie, und Sammlung ihrer vorzüglichsten Denkmale*. Leipzig, Eduard Meissner, 1829.; 2. változatlan kiadás 1836. 350 l. — OCTAVE DELEPIERRE, *Macaronéana ou mélanges de littérature macaronique*. Brighton, Gancia Libraire. Paris, 1852. 386 l. (Tiré à très-petit nombre.) — S. H., *Macaronic Poetry*. Gentleman's Magasin 1852. XXXVII, 554—62. — O. DELEPIERRE, *De la littérature Macaronique, et de quelques raretés bibliographiques de ce genre*. Hely és év nélkül. (1855—1862 közt.) 79 l. — O. DELEPIERRE, *Maccaronéana Andra, overum Nouveaux Mélanges de littérature Macaronique*. Londres, N. Trübner et Cie., 1862. 179 l. (Tiré à 250 exemplaires.) — DR. OSKAR SCHADE, *Zur Makaronischen Poesie*. Weimarisches Jahrbuch 1855. II, 409—64. — DR. F. W. GENTHE, *Zwei Macaronische Gedichte*. Jahresbericht über das Königliche Gymnasium zu Eisleben. 1859. — BERLINGHIERI, *Teofilo Folengo e la poesia macharonesca*. Genova, 1875. — FLOIA, *Cortum versicale de Flohis*. Ein makkaronisches Gedicht vom Jahre 1593... mit Übersetzung. Einleitung, nebst Bibliographie, von Dr. Sabellicus. Heilbronn, Gebr. Henninger, 1879. 82 l. — ZANNONI, *I precursori di Merlino Cocai*. Città di Castello, 1898.

Magyar: SÁNDOR ISTVÁN. *Magyar Könyvház* 42, 53, 66, 75. — TOROKS SÁNDOR, *A macaronismus a magyar irodalomban*: Ország 1863. évf. 1—11. szám. — SZINNYEI JÓZSEF, *Versjátékok: Fővárosi Lapok* 1875: 288. — SIMONYI ZSIGMOND, *Idegen képzők átvétele*: Nyr. VIII, 296. — HEVES

KORNÉL, A makaróni szók: Nyr. XXVI, 293. — SOMOGYI GÉZA, Idegen köntösbén: Nyr. XLIV, 31. — TOLNAI VILMOS, Makaróni szavak: MNy. XVI, 142. TOLNAI VILMOS.

Heimrich—Imre.

MELICH JÁNOS egy régebbi véleményével szemben, mely szerint Szent *Imre* herceg neve a régi német *Ambrich*-ből származnék (Hibás olvasatok: MNy. I, 70 kk.; Adatok hazánk X—XII. századi helyneveinek értelmezéséhez: MNy. II, 50 kk.), többek hozzászólása után¹ „Egy fejezet a történeti magyar hangtanból“ c. dolgozatában (NyK. XLIV, 356—7) azt mondja: „E két ellenvetés azonnal megszűnik, mihelyt *Emrich*...*Emreh* stb. nevet egy ném. *Emrich*-ből származtatjuk. Ilyen *Emrich* ~ *Emmerich* alak van a németben (l. TETZNER, Namenbuch, ARNOLD, R. FR., Die deutschen Vornamen² 5.). Ez az *Emrich* TETZNER i. mű szerint *Ermanrich* rövidülése; ismerve azonban a keresztnevek terén a becézetés sokféle módját, nem lehetetlen, hogy a ném. *Emrich* valamiképp mégis etimológiailag azonos a *Heinrich*, ófn. *Heimrich* alakjával.“

Amit MELICH JÁNOS cikke utolsó sorában feltevésként szóba hoz, annak kimutatására és bizonyítására vállalkozunk.

Géza fejedelmünk Bajorországban keresett feleséget fia számára s azt Civakodó *Henrik* udvarában Gizella személyében meg is találta. A hercegleány, aki Szent *Henrik* testvérhuga és Szent Farkas tanítványa volt, szívesen fogadta a magyar fejedelem kérését s készséggel jött el hazánkba, hogy itt István oldala mellett apostolkodhassék. Mikor otthonát berendezte, a bajor tradíciók szeme előtt lebegtek, s így nem csodálatos, hogy akkor is, amikor gyermeke született, bajor szokás szerint olyan nevet adott neki, amelynek valamelyik őse már dicsőséget szerzett. Így kapta az általunk szentnek tisztelt herceg Gizella atyjának és szentéletű bátyjának a nevét, a *Heimrich* (*Henrik*) nevet, amelynek 'gazdag, hatalmas ember, nagybirtokos (reicher Besitzer)' volt a jelentése.²

Hogy Gizella fiát valóban *Heimrich*-nek, nem pedig — mint többen vélik — *Ambrich*-nak, *Ambrich*-nek vagy *Ermanrich*-

¹ KARDOS ALBERT, Zemplén: MNy. I, 183. — MELEGDI J., Imre: MNy. III, 432. — ZIMMERMANN LAJOS, Az Imre kérdéshez: MNy. III, 474. — SZIGETVÁRI IVÁN, Imre — Henrik: MNy. VII, 287.

² Vö. gót *haims* 'Dorf, Flecken'; ó-nord *heimr*, *heima* 'Heimat'; ó-szász *hēm*, ó-angol *hām* 'Heimat'; ófn., kfn. *heim* 'Heim, Haus, Wohnung, Wohnort' | gót *reiks* 'Herrscher, Oberster'; esetleg gót *reiki*, ó-szász *riki* 'Reich, Herrschaft, Obrigkeit' s az ebből keletkezett ófn. *rihhi*, kfn. *riche* 'mächtig', *reich* 'herrlich'. (FERD. KHULL, Deutsches Namenbüchlein. Berlin, 1918. 43, 58, 79. — FR. KLUGE, EtWb. 1915. 198, 363 kk. — LORENZ BEER, Heiligenlegende. Regensburg, é. n. II, 424.)

nak hívta¹, és hogy a *Heimrih*-ből származott a magyar *Imre* elnevezés is, azt nemcsak az imént említett tradicionális szempont, hanem Szent *Imre* különböző okiratokban előforduló nevéből is következtetjük. A Hildesheimi Krónika 1031-ben *Henricus*-t ír s egy XII. századi missale feljegyzi: „1031. *Henricus* filius Stephani regis obiit.“ A XIII. sz.-i pesti, reini (stájerországi) és a XIV. sz.-i bécsi kódex *Henricus*-t jegyez fel, de az utóbbiba valaki a *Henricus* mellé az *Emerici*-t is oda írta. A bécsi császári, most szövetségi könyvtárban lévő Cod. Lunaelacensis (XV. sz.) és a müncheni egyetemi könyvtárban elhelyezett Codex Tegernsensis (XV. sz.) *Hemerici* néven említi Szent István fiát, a krakkói kódex pedig (1511-ben) *Emerici* néven ismeri Szent Imrét. Szent László Decretumában *Hainrici*, a Corpus Juris Hung.-ban „*Emerici Ducis*“, egy XII. századbeli missale kalendariumában „*S. Henrici confessoris*“, egy XV. sz.-i esztergomi breviárium nap-tárában pedig „*depositio Emerici ducis*“ olvasható. Az *Emericus*, *Hemericus* névalakokat Imre király idejétől (1196—1204.) kezdve ismerjük, akinek egyik 1202. évből való pecsétjén *Hemericus*, egy másik ugyanez évből való sigillumán pedig „*Henricus Tercii Bele Regis Filius*“ van. Sőt egyik 1198. évi pergamenten olyan eset fordul elő, hogy a szövegben jelzett uralkodó: *Henricus* király ugyanez oklevélen *Hemericus*-nak írja magát alá. *Henricus*-t ír a szentünkről szóló legenda is, de ezt a nevet később a *Hemericus* és *Emericus* név váltja fel. Középkori himnuszok is *Emericus*-ról énekelnek, de itt megjegyzi M. FLORIANUS, aki Szent Imre nevét kutatja, „*legi debet ubique Emricus, potestque substitui forma antiqua: Heinricus vel Henricus*“. Kézai Simon krónikájában Imre herceg neve *Emricus*, Imre királyé pedig *Emiricus* (M. FLORIANUS, Vita Sanctorum Stephani regis et Emerici ducis. FontDom. I, 234 kk.). A francia kódexekben és okiratokban *Aimericus* és *Almericus* (itt az *l* valószínűleg rossz olvasás eredménye!) Imre király neve s a Franciaországból Zircen letelepedett ciszterciák is egy oltárba azt vésik: „*Hoc altare fundatv. e. F: Aimerico Rege. W: garino.*“² A magyarban *Imbreh*, *Embre*, *Imreh*, *Imró*, *Emreh*, *Emró* ejtett alakokban fordul elő Imre hercegünk neve, egyébként *Emerech*, *Emrich* alakok ismereteseek, sőt az utótagban személynevünk a *-rek*, *-reg*, *-rüh*, *-rih*, *-reh*, *-röh*, *-rő* és *-ür* (*Imbur* olv. *Imbüur*) alakokat is mutatja. A később és ma használt alak az *Imre*. (MELICH JÁNOS, Szláv jövevényszavaink I, 2:144 és Egy fejezet a történeti magyar hangtanból: NyK. XLIV, 356.)

¹ MELICH JÁNOS, Hibás olvasatok: MNy. I, 70. — KARDOS ALBERT, Zemplén: MNy. I, 183. — MELICH JÁNOS, Adatok hazánk X—XII. századi helyneveinek értelmezéséhez: MNy. II, 50. — MELEGDI J., Imre: MNy. III, 432. — ZIMMERMANN: MNy. III, 474. — SZIGETVÁRI: MNy. VII, 287.

² A feliratos kő a zirci apátság Árpád-kori templomából való s az apátsági templom baloldalán az első mellékoltárnál nyert elhelyezést.

Az okleveleinkben és nyelvemlékeinkben előforduló összes adatokat három csoportba oszthatjuk: a) a *Hainricus*, *Henricus* (XI—XII. sz.); b) a *Hemericus*, *Emericus* (*Emricus*, *Emiricus*), *Aimericus* (XII. sz.-tól); c) a magyar *Emreh*, *Imreh*, *Imre* csoportba. A *Hainricus* és *Henricus* nevek azonosak s a VIII—X. sz.-i bajor *Heimrich*, *Heimrih*, *item Hémrih* (freisingeni oklevelekben!) alakokra mennek vissza. A X. sz. végén ugyanis, mikor az ó-bajorban a szó- vagy szótagvégi *m* főleg a plur. dat.-ban *n*-né lett, és amikor egyebütt is beállt az *m* ~ *n* váltakozás (*chūmft* < *chunft* [*Kunft*], *zumft* < *zunft* [*Zunft*], *fimf* < *finf* [*fünf*] stb.), ugyanakkor a salzburgi Codex Alberti-ben (923—935.) a *Heimrih* mellett a *Heinrih* nevet is olvassuk (J. SCHATZ, *Alt Bair. Gram.* 1907. 91. l. — UA., *Althochd. Gram.* 1927. 179. l.). Ha figyelembe vesszük e mellett még azt, hogy az ó-bajor oklevelek az *ai* diphthongust nemcsak *ai*- és *ei*-vel, hanem egyszerűen *e*-vel is jelezték (X. sz.: *Henrih*), akkor az oklevélbeli adatok nemcsak azt igazolják, hogy a *Heimrih* és *Heinrih* azonos, hanem azt is mutatják, hogy a *Hemrih* meg *Henrih* (olv. *Heinrich*), s így tehát a *Heinrih* meg *Henrih* is egy és ugyanaz a név.

Érdekes azután, hogy míg a legősibb feljegyzésekben *Heinricus* áll, a XII. sz. végén Imre királyunk saját nevét *Hemericus*-nak írja ugyanarra az oklevélre, amelyben a kancellária írója *Henricus*-nak nevezi a királyt. De az is szembetűnő e korban, hogy a francia okiratokban, továbbá a francia származású zirci cisztercitáknál Imre király neve *Aimericus* (olv. *Emericus*), s hogy ettől kezdve váltakozva jelenik meg hivatalos iratainkban a *Hemericus*—*Emericus*—*Henricus*.

Hogy Imre király latin nevének most említett változatait megértsük, tudnunk kell, hogy a germánságban a magánhangzók előtti *h* alig hallható hang (ein schwacher Laut) volt. Már a gótok is nem a görög *χ*-t, hanem a spiritus asper-t helyettesítik vele, a latinok pedig nem is jelzik az átvett germán szavakban a szókezdő *h*-t. Az ó-bajorban is alig hallható lehetett ez a hang, amire egyrészt ily kettős alakok, mint *Isker* ~ *Hisker*, *Ipah* ~ *Hipach*, *Asolt* ~ *Hasolt*,¹ másrészt a mai felső-német nyelvjárásokban előforduló *h*- elvonások (*Himber*:*Imbër*, *Hamster*:*Amster*) mutatnak.² De a személyneveknél még az a körülmény is maga után vonhatta a *h*- elvonást, hogy a hívásnál az összetétel utó- s nem előtagjára helyezték a hangsúlyt.³ Ilyenkor aztán nemcsak a *h* vesztetett el, hanem a diphthongus is elszíntelenedhetett s monophthongussá lett, a monophthongus pedig kieshetett.

¹ W. WILLMANS, *Deutsche Gram.* 1897. I, 111. — W. BRAUNE, *Althochd. Gram.* 1911. 131.

² L. SÜTTERLIN, *Neuhochd. Gram.* 1924. I, 265.

³ SÜTTERLIN i. m. I, 243.

Megvilágítják e feltevést a mai nyelvből a *'naus: hinaus*, *'nein: hinein*, *'raus: heraus* alakok és a személynevek terén a *Hadelais: Adelheid*, *Hanno: Anno*, *Hariolf: Ariolf*, *Hemma: Emma*, *Hermenegild: Irmingild*, *Hermin: Irmín* stb. példák. De mutatja a franciás írásmód is, hogy a *Heimrih* szókezdő *h*-ja az ejtett alakban nem volt meg, mert ha meg lett volna, a francia nyelvelmékek is megőrizték volna. Ezek alapján semmi kétség sem fér ahhoz, hogy a *Hemericus* meg *Emericus* név azonos, sőt az ú. n. „Vorton“ elnyomásából (a diphthongus ennek következtében monophthongus, tehát *e* lett!) még az is érthető, hogy már Szent István udvara is *Emrich*-nek hívta a kis *Heimrich*-et, jöllehet az írástudók a német ortografiához ragaszkodván, eleinte még *Henricus*-t, később az ejtett és írott név behatása alatt *Hemericus*-t, majd pedig — főként az ejtett név alapján — csak *Emericus*-t írnak.

A *Heinricus: Henricus* kódexalakkal meg nem egyező *Hemericus: Emericus* tehát az élő nyelvből került *m*-mel okleveleinkbe, az *m* és *r* közt föllépő átmeneti *e*, illetőleg *i* (*Emericus*, *Emiricus*) hang pedig, mint M. FLORIANUS a himnuszok mértékes olvasása alapján kimutatta, csak írott hang volt, amelyet mondani nem kellett („ubique *Emricus* legi debet“). Hogy a *Hemericus: Emericus* a korabeli közvéleményben egy volt a *Henricus*-szal, azt nemcsak az Imre király korabeli oklevél és pecsét, hanem a későbbi *Hemericus—Emericus—Henricus* írásmód is mutatja.

Ezek után Imre herceg ma használt nevééről kevés a mondanivalónk. Hogy a királyi udvarban valószínűleg *Emrich*-nek ejtették a nevét, fentebb mondtuk, s hogy később biztosan annak mondták, az nemcsak a *Hemericus: Emericus*-féle példákból, hanem az *Emreh: Imreh*-féle ejtett magyar alakokból is következik. Hogy a személynév utótagjában lévő idegen *-rih* a magyarban hogyan lett *-reh*, illetőleg a szóvégi *-ch*, azaz *-h* elvonásával *-re*, MELICH JÁNOS mutatta ki s ugyancsak ő mutatott rá az *Imre* személynévvel kapcsolatban arra a magyar nyelvi sajátságra is, hogy miként válhatik a magyarban a szókezdő *e* *i*-vé (Keresztneveink 28 és Egy fejezet stb.: NyK. XLIV, 356).

Az elmondottak alapján Szent Imre nevét az ó-bajor *Heimrich*-, későbbi *Heinrich*-ből származtatjuk, és azt tartjuk, hogy a szent herceg nevét a királyi udvar és a német vendégek *Emrich*-nek mondták, a magyar nép pedig előbb *Emreh*-nek, később *Imreh: Imré*-nek nevezte őt.

SCHWARTZ ELEMÉR.

Glád.

Anonymus, mikor Gestájának 11. fejezetében előadja, hogy kik laktak azon a földön, amelynek elfoglalására ösztönzik a halicsi oroszok Álmos vezért, a következőket mondja: „Azt a földet végül, amely a Maros folyótól egészen Orsova (Vrscia) váráig terül el, egy bizonyos *Glad* nevű vezér (nevét később megjelölendő okokból nemcsak idézeteimben, hanem fejtegetés közben is mindenütt az eredeti írott formában adom), aki Bodony (Bundyn) várából jött, foglalta el a kúnok segítségével. Az ő ivadékából született Ajtony (Ohtum), akit aztán jóval később, Szent István király idejében, Doboka (Dobuca) fia Csanád (Sunad), a király unoka-fitestvére Maros melletti várában megölt, mivel hogy az említett királynak minden dologban ellene szegült.“ (PAIS, Magyar Anonymus 38.) A 44. fejezetben pedig ezt írja: „... sereget akartak küldeni *Glad* vezér ellen, kinek az uralma a Maros folyótól egészen Haram (Horom) váráig terjedt. Az ő ivadékából származott hosszú idő múltán Ajtony, akit Csanád megölt. E dologra Szovárdot (Zuardu), Kadocsát (Cadusa) és Vajtát (Boyta) küldték ki.“ (I. m. 78.) Majd elbeszéli, hogyan ment végbe a hadjárat, amelyet *Glad* vezér „nagy lovas meg gyalogos sereggel, kún, bolgár és oláh segítséggel“ viselt.

Hogy azon a területen, ahol Anonymus *Glad* vezért szerepelteti, valóban számolhatunk egy, esetleg több ilyen nevű személyvel, kitetszik a következő helynevekből: 1) 1332—7. pápai tizl.: *Galad*, *Galod*; 1405: *Galaad*; 1462: *Galadmonstra* és *Rewgalad*; ma: *Galád* (CSÁNKI II, 38); LIPSZKY, Mappa: „*Galaczka Bara Praed*.“ Nagykikinda mellett délnyugatra. — 2) *Gilád* a temesmegyei Csáková (hajdan Csák) mellett délre (vö. CSÁNKI II, 38). — 3) LIPSZKY, Rep.: „*Balat* aliis *Galád* h. *Baliat* val.“ és Mappa: „*Praed. Balat*“ Dentától délnyugatra a Berzava folyó és az Alibunári-mocsarak közti vidéken. Mivel azonban már 1446-ban *Balad* formában találkozunk vele (CSÁNKI II, 25), kétséges, hogy csakugyan a *Glad*: *Galád* név lappang-e benne. (Az idézett helynevekre nézve vö. PAIS, Magyar Anonymus jegyzetei között: *Galád*.)

A Csákovától délkeletre eső mai Berekuca, régebben Berek társaságában, vagyis *Gilád* közelében merül fel 1458-ban *Athton* és *Zenthkgyral* (CSÁNKI II, 99 Berek alatt). A *Gilád* és *Ajtony* neveknek ez a találkozása arra vall, hogy Anonymus nem egyszerűen a levegőből kapta *Glad* és *Ajtony* rokonságát, hanem igen is adata volt rá, mégpedig — én legvalószínűbbnek tartom — *Glad* és *Ajtony* nemzetségének a hagyományaiiban. Egyébként az *Ajtony* mellett feltűnő *Szentkirály* helynév is valószínűleg arra a diadalra emlékeztetett, amelyet Szent István Ajtony fölött aratott. — A *Gilád*-tól nyugat felé 20 km-re eső temesjobbparti *Fény*, 1289: *Fuen*, 1400:

Fewen, Fewenfelde (CSÁNKI II, 37) őrzi a nyomát a *füvényrév*-nek, a „vadum arenarum“-nak, amelyhez Anonymusnál a *Glád* ellen viselt hadjáratnak egyik mozzanata fűződik (vö. a Magyar Anonymus jegyzetei között: *Füvényrév*). Vajjon lehetetlen-e, hogy a Temes folyónak ez a *füvényréve*, amely egyébként — úgy látszik — beleesett a *Gilád*-ról a Kikinda melletti *Galád*-ra, vagyis az egyik nemzetségi birtokról a másikra vezető útba, szintén a nemzetségi hagyományból került bele Anonymusba?

Anonymus nem jelöli meg világosan *Glád* nemzetiségét, azonban az a megjegyzése, hogy Bundyn: Bodony várából, vagyis a mostani Vidinből jött ki, az aldunai bolgárság és szlávtság felé mutat.

Ami *Glád* vezér nevét illeti, MELICH (A honfoglaláskori Magyarország 223, 232) azt a délszláv *gladъ* 'fames, éhség' köznével kapcsolja össze, azonban (i. m. 232) megjegyzi, hogy e köznévből MIKLOSICH sem szláv személynévet, sem szláv helynevet nem ismer, MOROŠKIN is csak a mi *Glád*-unkat. Szerinte tehát ez a *Glád* név csak úgy jöhetett létre, hogy egy magyar vagy bolgár-török nevet délszlávra fordítottak (i. m. 308).

Azt hiszem, MELICHnek csakugyan igaza van, amikor az elszigetelten felmerülő *Glád* névnél, amely jelentésénél fogva nem illik az eredeti szláv személynévek rendszerébe, idegen hatást keres.¹

Olyan valakinél, akinek ivadáka még száz év multán is a jellegzetes török *Ajtony* nevet viseli, gondolom, jogosan számolhatunk azzal a lehetőséggel, hogy a neve eredetileg török volt és csak utólagosan vedlett át szlávra.

A törökben lehetséges, sőt — mint látni fogjuk — közhasználatú egy *Kaldy* személynév. Ez tulajdonképpen a török *kal-'marad'* igének jelentő mód mult idejű egyes 3. személyű *kaldy* a. m. 'megmaradt' alakja, és ahhoz a török személynévtípushoz tartozik, amelyre NÉMETH GYULA *Debrecen* nevének magyarázatával kapcsolatban (Klebelsberg-Emlék 141) mutatott rá (pl. *Turdy* 'megállt, megmaradt'), s amelynek néhány képviselőjét magyarországi helynevekből én próbáltam kihüvelyezni (MNY. XXV, 124). Közöttük a *Kaldy* megfelelőjéül vettem a vas- és fejemegyei meg dős-vidéki *Káld* helyneveket. E magyarázatomat kiegészíthetem és megerősíthetem a következő adatokkal, amelyeket RÁSONYI NAGY LÁSZLÓ készülő „Onomasticon Turcicum“ című művéből azóta bocsátott rendelkezésemre: *Kaldybek*, azaz *Kaldy bek* 'bég', a Sabutaj kirgiz nemzetség feje a Mangyşlak félszigeten 1870-ben (LOMAKIN, O poluostrově Mangyşlak: Zap. Kavk. Otd. IRGO. VIII, 10 : 33) és egy másik

¹ Azt a magára álló kései orosz Janko *Golodъ* vezetéknevet, amelyet MELICH talált és idéz (i. m. 232), valami teljesen esetleges alkalomból költ névnek tekinthetjük.

kirgiz *Kaldybek* (COBĕ. 28) | négy kirgiz és egy kazániból vett csuvas *Kaldybaj* (COKOH. 56, 128, 258, CODЖ. 72, MAGNICKIJ 49) [*baj* méltóságnév] | kirgiz *Kaldykulak* (COKOH. 92) [*kulak* 'Ohr'] | kirgiz *Kaldykyz* nő (CMCC-DO. IX, 56) [*kyz* 'leány'] | kirgiz *Druskaldy* (COKOH. 268) [*drus* ∅: kirgiz (perzsa) *durus* 1. 'Wahrheit, Recht, Gerechtigkeit'; 2. 'wahr, gerecht'] | kazániból vett csuvas *Kalduk* (MAGNICKIJ 49) — stb.

Ha egy török *Kaldy* név a IX—XI. század folyamán bolgár-szláv vagy általában déli szláv ajakon forgott, az ott *Kladъ* alakot ölthetett. A törvénytörő *tolto* > *tlat* típusú változáson kívül volt u. i. a szlávságban *talt* ~ *tlat* típusú megfelelés is (VONDRÁK, VerglSlavGram. I, 300—1; MIKKOLA, UrslavGram. I, 85 kk.; MELICH: MNy. II, 102—4 és szóbeli közlése). Az eredeti sorrendű *baltiny* forma a metatheticus *blatiny* alak mellett a bolgár nyelvterület északi részén még 900 körül is jelentkezik (MIKKOLA i. m. 86—7; VONDRÁK i. m. 300; MELICH: MNy. II, 103), amiből következik, hogy a hangváltozás akkor folyamatban volt, s így egy idegenből átvett szó, illetőleg a mi esetünkben egy bolgár-törökből elsajátított *Kaldy* név részt vehetett benne.¹

A török *Kaldy*: szláv *Kladъ* megfelelés a maga liquidatívetésével egyébként szláv nyelvtörténeti szempontból olyanféle jelenség, mint aminővel MELICH (MNy. XIX, 69—71 és HonfMg. 19 stb.) Anonymus ungi dukájának *Loborecy*: *Laborc* nevét a szlávba török *Alp-Bars*-ból, illetőleg *Albars*-ból vezeti le. Tehát a két eset kölcsönösen támogathatja egymást.

A török *Kaldy* elváltozása útján létrejött szláv *Kladъ* név hangalakjára nézve összeesett a szláv *kladъ*, *klasti* 'laden, legen' igéből származó *kladъ*, *kladъ*, *klad* 'depositum, Ladung, Fracht; Schatz; Kleinod, Pfand; thesaurus' [rakás, halom] (BERNEKER, EtWb. I, 507 és Rječnik Hrvatskoga ili Srpskoga Jezika: Jugosl. Akad. V, 22), de hogy ennek jelentésmozzanataiból is felszívott-e valamit, arra nézve nem mondhatunk semmit.

Most már azt kell megvilágítanunk, hogy miképpen keletkezhetett a *Glad* forma, amelyben a név Anonymusnál feltűnik. Mint lehetőségre gondolhatunk arra, hogy valamilyen — közelebbről meg nem határozható indíték szülte — szláv nyelvi szójátékkal *Gladъ*, *Glad* 'Éhség' lépett a *Kladъ*, *Klad* helyébe és ez jutott a magyarba. Azonban valószínűbb, hogy amikor magyar ajakon forgott a név, akkor szóelei *k* > *g* változás történt rajta. A magyarban egyébként meglehetősen

¹ Amint NÉMETH GYULA figyelmeztet, a *tart* típusba eső bolgár-török nyelvelemnél szintén mutatkozik a szláv hangátvetés, amennyiben az Omurtag-feliratokban előforduló ТАРКАНОС névnek Simeon cár feliratában ТРАКАНОУ felel meg (FEHÉR, Die Inschrift von Madara 86).

gyakori szóelei $k > g$ zöngésülés¹ felléphetett nyelvtörténetünknek abban a szakaszában, amelyikből a *Glád* alakot kelteznünk kell. Bizonyítja ezt, hogy török **küdän*-re visszamenő *gödény* szavunk (vö. GOMBOCZ: MNy. III, 161, 402) a XI. század óta szókezdő *g*-vel jelenik meg: 1079 körül: *Guden* szn. (Akad. TörtÉrt. XVI, 4: 6—7); 1240 körül: *Geuden* szn.; 1265: *Geuden* porloga; 1367: *Godenferthese*; 1414: *Gewdynhaza*; 1429: *Gewden* hn. (OkISz.). Megjegyezhetjük, hogy *görény*-nek török **kürän*, **körän*, *gözü*-nek török **kösäy* az előzménye (GOMBOCZ i. h.).²

Hogy a szláv hangátvetéses szótag magánhangzója hosszú vagy rövid volt-e, mikor a név a magyarba átkerült, meglehetősen nyílt kérdés. A magyarban lehetséges, hogy a torlódásos forma, amelyet Anonymus hagyott ránk, hosszú *á*-val hangzott, s így *Glád*-ból fejlődött a torlódás kiküszöbölése útján *Galád* a helynevekben. Azonban épenséggel nem utasíthatjuk el azt az eshetőséget sem, hogy *Glád*-ból előbb *Galad* lett, s ebben váltotta fel analógiás hatások következtében a második szótag rövid *a*-ját hosszú *á*. Így pl. a személynév vagy helynév átídomításában közrejátszhatott az először a Jókai-kódexben feltűnő *galád*, *galyád* közszó, amelynek az eredete nincsen tisztázva, de — úgy látszik — korábbi jelentése 'tisztátalan, piszkos, mocskos, lucskos, csunya; sordidus' volt, s ebből fejlődött a 'semmirekellő, alávaló, arcátlan, piszkos nyelvű, rút magaviseletű; nequam; schalk, bösewicht' értelem (vö. NySz., MTsz., CzF.).³ — A *Gilád* változat ahhoz a magyar hangtörténeti $a—á > i—á$ típushoz tartozik, amelyekre példák többek között a szláv *kral*-nak megfelelő *király*, a *csalán* > *csilán*.

Ha a török *Kaldy* személynévre visszavezetett szláv *Kladv*, *Klad* személynév nyomait fürkésszük, a következő helynevek ötlenek szemünkbe: 1) 1454: *Cladwa* (CSÁNKI II, 46); LIPSZKY és ma: *Kladova* Lugostól észak, Lippától délkelet felé a Béga jobb oldalán Krassósörény megyében. — 2) 1332—7. pápai tizl.: *Galadua*, *Haladua*; 1440: Castellani de *Kaladwa*; 1474, 1477, 1484: *Kalodwa*, 1477-ben Solymos várának 75. tartozéka (CSÁNKI I, 760, 772—3); LIPSZKY: „*Kladova* olim *Kalodwa* val.“ Máriaradna és Lippa közelében északnyugatra Arad megyében. — 3) 1439—41: *Magyarkaldva*, *Mikloskeneskalud*-

¹ A szóelei $k \sim g$ megfelelések egész sorát találhatjuk a NySz., különösen pedig a MTsz. *K* és *G* betűjének az anyagában. — Vö. FEKETE ANTONIA, A magyar zárhangok története (Szeged, 1927.) 24—5.

² Mivel egyelőre még nem vagyok egészen biztos arra nézve, vajjon valóban magyar hangfejlődéssel állunk-e szemben, pusztán megemlítem, hogy az egyházi latin *Chilianus*, *Kilianus* keresztnév *k* kezdetű alakokon (pl. *Kilyén*) kívül jelentkezik nálunk *g*-vel kezdődő változatokban is, mégpedig az 1218: *Gelian* szn. (ÁrpÜjOkm. VI, 393) adattól kezdve jócsomó esetben.

³ A 'piszok, sár; sordes, faex' → 'semmirekellő, gonosz; pravus, improbus' jelentésfejlődést tapasztalhatjuk a *gaz* szónál is (OkISz., NySz., MTsz.).

vaja, Janoskaludvaja, Felsőkaludva, Zilvakkaludva, Kiskaludva; 1464: Kalodwapathaka, Zekes- (Zekas-) és Felsew-Kalodwa, Kalodwa; 1525: Magyar Kalodwa, Zylwagh Kalodwa, Kyskalodwa, Kapolnas Kalodwa, Diznos Kalodwa, Felse Kalodwa; ma: Kladova puszta Arad (régén Zaránd) megyében Világos mellett (CSÁNKI I, 734). — Tehát aránylag csekély távolságban háromízben jelentkezik ugyanaz a Kladova helynév, illetőleg annak magyar Kaladva, Kalodva, Kaludva változatai, amik bizonyára az első szótagbeli *l* és *a* hangok helycseréjével előálló torlódás nélküli Kaldova formán át fejlődtek.

Hogy egy Kladova helynév képződhetett a szlávban egy Klado, Klad személynévből, azt felesleges bővebben bizonyítani, csupán utalok VONDRÁK, VerglSlavGram. azon részére, ahol az *-ovo-* képzőről van szó (I, 411—3), főképen pedig MELICHNEK a szláv *-ovъ* képzőt tárgyaló fejtegetésére (MNy. XIX, 106).

Az a kérdés, hogy az idézett helynevek közvetlenül a honfoglalás kori Kaldy: Klado: Glad vezér személyéhez fűződtek-e, vagy pedig elnevezésüknél más ilyen nevű személy, esetleg személyek is szerepet játszottak. — A felelet keresésénél itt az egységes kaptafával nagyon is csínján kell bánnunk, mivel olyan kutatási területen mozgunk, ahol az azonosnak tetsző jelenségek is különböző okokra mehetnek vissza.

Ha hiteles Anonymusnak az az adata, amely Glad birtokának északi határául a Marost jelöli meg, akkor a Maros jobb partjára eső két Kladova nem kaphatta az ő személyéről a nevét. — Ámde, ha Glad urasága nem is, ivadékáé, Ajtony-é, átterjedt a Marostól északra a Körösig. Világosan megírja ezt a Gellért-legenda 10. fejezete, sőt ugyanez következtethető a legendának meg Anonymusnak abból az adatából is, hogy Ajtony főhelye „in urbe Morisena“, illetőleg „in castro iuxta Morisium“ volt, ahol a mostani marosbalparti Német-Csanád áll, pedig kevéssé valószínű, hogy Ajtony birtokának a legszélén székelt volna. Sőt a bizonyára Glad-tól, illetőleg Ajtony-tól leszármazó vagy velük rokon Ajtony-nemzetségnek is voltak birtokai a XIV. század elején a Maros jobb partján Pécska és Szemlak tájékán a régi Csanádban, a mai Arad megye nyugati részén (KARÁCSONYI, MNemz. I, 91—3). Már pedig ebben a nemzetségben befelé kegyeleti, kifelé tekintélyi okokból a XI—XIII. századi utódok között megismétlődhetnek a híres ősök nevei: akár a magyar Kaldy: Kald, szláv Klado: Klad s ebből magyar Gladu: Glad: Galád, akár Ajtony, s így azokból még a XI—XIII. században is keletkezhetnek helynevek. Sőt az szintén lehetséges, hogy a Kaldy: Kald, Klado: Klad, Gladu: Glad: Galád, illetőleg Ajtony nevek nem mint egyénre, hanem mint a nemzetség egészére vonatkozó meghatározások váltak a közös nemzetségi birtokok neveivé. Így a fentebb idézett, Kikinda melletti, Galádmönostora: Galád

vagy a Pécska.—Szemlak környékén előforduló *Ajtonymonostora*: *Ajtony* (KARÁCSONYI, MNemz. I, 91—3; 1352: poss. *Achton* AnjouOkm. V, 594) olyan helyek lehettek, amelyeken a nemzetség, összetartozandóságának jelképéül, közös nemzeti monostorokat alapított és tartott fenn. — Tehát így nemcsak a Marostól délre fekvő lugosvidéki *Kladova*, hanem a jobbparti *Kladová*-k, ha nem közvetlenül, de nemzeti utódai révén összefügghetnek *Glád* vezér nevével.¹

Glád Anonymus szerint Bundyn: Vidinből jött a Duna—Maros közére. A Vidin meg Orsova közötti Duna-hajlásban a jobb parton, közel Orsovához ott találjuk *Kladovo* helységet. Ime, a Vaskapu alatti Duna-szakaszon, ahová Anonymus *Glád* vezér korábbi hazáját helyezi, megint egy olyan helynév, amelyet *Klad* vagy *Klad* alapszóból magyarázhatunk.

Felvetődik a gondolat, hogy ezt az aldunai *Kladovo*-t, valamint az előbb tárgyalt marosmelléki *Kladova* helyneveket valóban a török *Kaldy*: magyar *Kaldu* ~ *Káld*: szláv *Klad* ~ *Klad* személynévből kell-e származtatnunk. — Ha pusztán nyelvtudományi oldalról tekintjük a kérdést, azt mondhatjuk: nem. T. i. a *kladq*, *klasti* ige *klad*, *klad* 'depositum stb.' származékához (l. fentebb) is tartozhatnék *Kladovo*, *Kladova* helynév. Másrészt ugyanilyen helynevek képződhetnek a *klada* 'trabs, truncus, arbor in silva stb.' szóból, amint hogy MIKLOSICH, SlavOrtsn. aus Appell. II. ehhez is vonja a szerb *Kladovo* és a lengyel *Kłodawa* helyneveket, — noha megjegyezhetjük, hogy a végű alapszóhoz nem épen gyakran szokott járulni az *-ov* képző.²

A nyelvi alakulatokat, köztük a tulajdonneveket, különösen nálunk, ahol történeti okokból annyi különböző tényező

¹ Ilyenféleképen fejtegeti *Galád*- és *Ajtonymonostora*-val kapcsolatban a *Glád* és *Ajtony* nemzetség sorsának kérdéseit KOLOMAN JUHÁSZ „Die Stifte der Tschanader Diözese im Mittelalter“ c. jeles munkájában („Stift Galád“ és „Stift Ajton“ 165—86). Ő *Galádmönostora* valószínű névadójául *Glád* nemzetségének egy 1100 körül élt *Glád* vagy *Galád* nevű tagját jelöli meg (i. m. 170).

² Akár *klad*, *klad*, akár *klada* alapszó származékaként számbajöhetnek a németországi, de bizonyára szláv eredetű *Kladow* helynevek: 1) bei Potsdam (ANDREE, Handatlas 17—8: Nbk.) (MIKLOSICH, SlavOrtsn. a *klada* szóhoz vonja); 2) Mecklenburg-Schwerin (i. h. 31—2: H/4.); 3) Neumark Brandenburg (i. h. 21—2: I/5.). — Vö. *Kladsko*, -kraina 'die Grafschaft Glatz' (JUNGMANN, Slovnik Česko-Nem. II, 54): német *Glatz* hegység, hely, grófság porosz Sziléziában; *Glatz-Berg* Csehországban Egertől délkeletre (ANDREE 25—6: C/24.)

1454: Felsew *Glanda*, Also *Glanda* és *Gladnya*; 1464: *Gladna* Temes megyében (CSANKI II, 39); ma: Német- és Román-*Gladna* Krassószörény megyében Facsetől dél felé. Ez a helynév nem függ össze a török *Kaldy*: szláv *Klad*: magyar *Glád* személynévvél, hanem nyilván a szláv *glad*, *glad* 'éhség' szó melléknévi *gladan*, *gládna* 'hungrig, famelicus' származékával egyeztetendő, amelynek helynévi alkalmazására példák: *Gladna* selo u Srbiji; *Gládna rijeka* mjesto u Srbiji; *Gládno* mjesto; *Gládno bŕdo* mjesto; *Gládno vŕelo*; *Gládno vrukoŕe*; *Gládno vrh* (Rječnik: Jugosl. Akad. III, 145).

összejátszására volt alkalom, gyakran többféleképen magyarázhatjuk, ha csupán nyelvtudományi módszerekkel nyúlunk hozzájuk. Tehát számtalan kérdésben tökéletes anarkiával állnánk szemben, teljesen ki volnánk szolgáltatva az egyéni hajlandóságoknak és szeszélyeknek, politikai vagy egyéb tendenciáknak, ha a nyelvtudomány elszigeteltségéből kilépve nem igyekeznénk és nem tudnánk felderíteni vizsgálatunk tárgyának más természetű vonatkozásait is. — Igy pl. én azt hiszem, hogy a szerves tulajdonnév-csomók felismerésével nyerhetünk olyan fogózókat, amelyek segítségével névanyagunk útvesztőiben több-kevesebb biztonsággal eligazodhatunk.

Ami a *Kladova*, *Kladovo* helynevek esetét illeti, ha — amint említettem — az alapszóra nézve nyelvtudományi szempontból több lehetőség forog is fenn, a már jelzett vonatkozások azt bizonyítják, hogy alapszavuk a török *Kaldy*-ból eredő szláv *Kladъ*: *Klad* személynév.

További vonatkozások is jelentkeznek, amelyek eddigi észrevételeinkhez még szilárdabb alapot nyújthatnak.

Az aldunai *Kladovo* átellenében a balparton fekszik *Turnu Severin* város, mellette a Topolnița folyó torkolatánál *Kimpul Severinului* falu, s az ide nem messze folyó Cosuța (Cosuna) víz mentén egy másik falu, *Severinestii* (MELICH, HonfMg. 212). Ezen oláh helynevek *Severin* eleme a magyar *Szörény*, *Szerény* stb. névnek a megfelelője, amely MELICH (i. m. 211—8) szerint korábbi **Szeverin* vagy **Szeverën* formából fejlődött, ezt a **Szeverin* vagy **Szeverën* formát pedig a személynévként használt bolgár-török *sever* 'mormota' állatnévnek -n képzős származékául foghatjuk fel. A *Szörény* helynévvel Magyarországon is találkozunk (vö. MELICH i. m. 214). Egyebek közt: 1323: *Zewryn*; 1360: *Zeuren*; 1363: *Zeurend*; 1414: *Zerend*; 1424: *Zeurum* helyet emlegetnek, amely ma nincsen meg, de a forrásokban vele kapcsolatosan jelentkező adatok Temes és Krassó megyének a Berzava folyó melléki határvidékére mutatnak (CSÁNKI II, 107), tehát a Csákova környéki *Gilád* és *Ajtony* közelébe. Az aldunai *Kladovo* és *Turnu Severin* stb. meg a Temes—Berzava melléki *Gilád*—*Ajtony* és *Szörény* neveknek ilyen kétszeres csomósodása arra vall, hogy a névadásba mindkét körzetben közös indítékok játszhattak bele. Igy — figyelembe véve azt is, hogy *Sever* egy bolgár kagán neve (l. MELICH i. m. 216) — gondolhatunk arra, hogy a két vidéken előforduló *Severin*: *Szörény* helyek névadója *Kaldy*: *Glad* vezérnek *Sever* vagy *Severi(ē)n* nevű testvére vagy fia volt, aki őt az aldunai részekről a Duna—Maros közére is követte.

Hogy helyes úton kereskedünk, annál valószínűbb, mivel a Duna—Maros közén Ajtony „Marosvára“ közelében még egy olyan helynév kerül elénk, amelynél alapszóként megint a *Sever* szerepelhet. A Gellért-legenda Ajtony—Csanád-történetében

Zewreg az egyik hely, ahol Csanád serege a Tiszán való átke-
lés után vívott nem kedvező ütközetből megfutamodva lappan-
gott (ENDLICHER 216). Későbbi adatok: 1332—7. pápai tizl.:
Heureg; 1411: *Zewreg*; 1490: *Kyszewregh*, *Nagzewregh*; ma:
Szőreg a Tisza—Maros zugában (CSÁNKI I, 704). A *Szőreg*
magyar hangtörténeti alapon visszavezethető *Szevreg*-en át
Szevereg-re vagy *Szeverek*-re; ezekben pedig a török *Sever*:
magyar *Szever* személynév *-g* vagy *-k* kicsinyítő képzős
származékát láthatjuk.

Azt, hogy *Glád* birtoka dél felé meddig terjedt, Anony-
mus kétféleképpen jelöli meg. A 11. fejezetben az áll, hogy
„castrum *Vrscia*“, vagyis *Orsova* a határ, a 44. fejezetben
pedig az, hogy „castrum *Horom*“, *Haram* vára, a mai Palánka
helyén Fehértemplom közelében Temes megyében. A Gellért-
legenda értesítését tekintetbe véve: Ajtony hatalma nemcsak
észak felé terjedt messzebb a *Glád*-énál, hanem dél felé is,
amennyiben neki szolgált „terra . . . usque in *Budin* et *Zeren*“.
Nem lehetetlen, hogy Ajtony azon a jogcímen is terjeszkedett
Szörény és Vidin felé, hogy ez a vidék valamikor az ő ősé-
nek, *Glád*-nak, esetleg *Szörény*-nek a tulajdona volt.

Az aldunai *Kladovo*-tól légvon. 120 km.-re a mai Kosztolác
falu helyén a *Mlava* folyónak a Dunába szakadásánál állott
az a vár, amelyet magyarul *Boroncs*: *Barancs*, bolgárul *Brani-
čevo* néven hívtak. MELICH (HonfMg. 199—204) kimutatja,
hogy a vár magyar neve nem származhatik a szlávból, sőt
végelemzésben még a szláv név sem szláv eredetű, csak a
délszláv nyelvben keletkezett népetimologikus elváltoztatás a
délszlávshoz átkerült *Barancs* személynévből. — Ezt a
Barancs személynevet MELICH (i. m. 202—3) törökből
magyarázza. Mégpedig a köztörök *bar-* 'gehen' ige *baryn-*
'sich vor Gefahr flüchten' visszahatójához tartozó *-č* képzős
barynč származékot keresi benne, amely a maga 'menekülés,
futás' értelmével épen úgy szerepelhetett személynévként,
mint ahogy a régi magyarban is előjön 1247: *Futas*, azaz
'futás' személynév. NÉMETH GYULA (l. uo.) annyiban tér el
ettől a megfejtéstől, hogy a *Barancs*-ot a régi bolgár **bar-*
'lenni', **baryn* 'élni', **barynč* 'élet' szavakkal is összevethető-
nek tartja. — Én úgy vélekedem, hogy a két magyarázatot
össze lehet egyeztetni, ha a NÉMETH-től idézett csuvas *pyr*
'lenni, létezni' igét, illetőleg *pyrân* 'élni' visszahatóját meg
az utóbbinak *pyrânás* 'élet' származékát nem fogjuk fel külön
szó gyanánt, hanem a 'megy' értelmű köztörök *bar-* ige,
illetőleg családja jelentéstani változatának tekintjük. Amennyi-
ben ugyanis más nyelvekben is látunk 'megy' → 'lesz, t. i.
vállik' s 'menés' → 'levés, lét' jelentésfejlődést (pl. latin *evado*),
joggal feltehetjük, hogy a török *bar-* igénél, illetőleg szárma-
kainál szintén már korán történhetett ilyen jelentésváltozás,
amelynek eredményeként a törökségben, így a régi bolgárban

a *bar-* 'megy' ige mellett szerepelhetett egy vele etimológiailag összetartozó, de jelentés tekintetében elkülönült *bar-* 'válik, lesz; létezik, él' ige, sőt az utóbbi az előbbit — pl. a csuvasból — ki is szoríthatta. — Tehát egy IX—X. századi aldunai bolgár-török *barynč* szónak, illetőleg személynévnek bátran tulajdoníthatunk 'menés, menekülés, futás' értelmet.

A törököknél, mint általában az olyan népeknél, amelyeknél a személynevek többnyire eleven jelentéssel bírnak, a nevek magyarázatánál igen gyakran számolnunk kell a névvonatköztetés szempontjával. Ő náluk a rokonsági, esetleg egyéb társadalmi kapcsolatot lépten-nyomon jelzik etimológiailag összetartozó meg egymással fogalmi vonatkozásban álló rokon vagy ellentétes jelentésű nevekkel. Az, hogy az Alduna jobb partján egymástól aránylag nem nagy távolságban megjelenő két névnel: a *Kladovo*-nál és a *Barancs—Braničevo*-nál ilyen 'megmaradt' ↔ 'menés, menekülés, futás' jelentéstani vonatkoztatás lehetséges, szintén a mellett szól, hogy mindkettőnek a magyarázatával helyes úton járunk. Vagy nem láthatunk-e *Kladovo* és *Barancs—Braničevo* névadóiban két IX—X. századi testvér vagy rokon bolgár főnököt, akik közül egyik, a később a Duna—Maros közére költözött *Glad*, *Kladovo*-nál 'maradt', megállapodott, míg a másik az Alduna mentén feljebb 'ment'? A török *Kaldy* és *Barynč* személynevek ilyenféle együtt szereplésének valószínűsítése végett most nem hivatkozom másra, csak arra, hogy nálunk egy nemzetségi kapcsolat jelöléseinél szintén a török *kal-*, illetőleg *bar-* igéből megfejthető *Kalán* és *Bár* nevek szerepelnek, amelyek nyilván két ilyen nevű testvérré mennek vissza (vö. a *Kölcse* névről szóló magyarázatomat MNy. XXV, 128).¹

Végül még a tárgyalt kérdésekkel összefüggő történeti mozzanatokra óhajtok néhány észrevételt tenni. *Glad*, illetőleg a szerintem török nevű *Kaldy* egy aldunai bolgár csoport főnöke volt, aki Vidin—Kladovo vidékéről szállotta meg a Duna—Maros közét. Anonymus nem beszél arról, hogy *Glad*-nak szláv alattvalói lettek volna. De amennyiben az előadottak szerint az Anonymusnál fenntartott *Glad* nem eredeti szláv név, hanem szláv *Kladv*, *Klad* alakon át egy török *Kaldy*-ra megy vissza, *Glad* területén olyan bolgár-török és szláv együttélésre következtethetünk, mint aminőt Anonymus a

¹ Főképpen a *Kaldy* ↔ *Barynč* vonatkozásban rejlő mozzanat az, ami a török *Kaldy*-val számoló megoldást biztosítja egy szláv *Kladv*, *Klad* < török *Koldy* összevetés ellenében, noha az utóbbi esetben szintén kifogástalan — *tlat* < *tolt* típusú — hangtani megfelelés kínálkozik. A *koldy* a török *kol-* 1. 'lärmen', 2. 'bitten, wollen' ige (vö. KASGARI; NÉMETH GYULA: KCsA. II, 198; R. NAGY LÁSZLÓ, Valacho-Turcica: Forschungsarb. Ung. Inst. — CollHung. Berlin 83. l.) jelentő mód mult idejű egyes 3. személyű alakja, amelynek személynévi használatára R. NAGY LÁSZLÓtól ezeket az adatokat kaptam: négy kirgiz *Koldybaj* (COKon. 70, 120, 148, 264) | kirgiz *Koldykul* (COKon. 244) [*kul* 1. 'Sklave', 2. 'Mensch (Knecht Gottes)' KASGARI].

Duna—Tisza közén jelez, amikor Salán vezér bolgárjait és szlávjait emlegeti. Azt, amit Anonymusból szoktak kiolvasni, hogy *Glad*-nak a honfoglaló magyarok ellen hadakozó seregében mai értelemben vett *oláhok* is harcoltak, illetőleg *Glad* földjén ilyen oláhok laktak, vagy hogy az oláhságnak *Glad* nevéhez valamilyen köze volna, nem tartom lehetségesnek. Miért nem, — azt majd más alkalommal, más összefüggésben kívánom megokolni.

PAIS DEZSŐ.

A lelki jelenségek nyelvi kifejezéseinek jelentéstanához.¹

II.

Gyomros.

Arra a kérdésre, vajjon miért mondjuk valakiről, akire neheztelünk, hogy *a gyomromban* vagy *begyemben van*, leginkább ez a felelet kínálkozik: „Azért, mert ez az ember hasonló kellemetlen érzést kelt bennem, mint a megterhelt gyomor.“ Igy pusztán hangulati alapon magyaráznók a kérdéses semasiológiai jelenséget. Pedig e szólásmód eredetét abban az elhomályosult néphitben kell keresnünk, hogy a harag, büszkeség, gyűlölség s így talán egy lélekrész székhelyének a gyomrot tekintik. E néphit legrégebb szimbolikus megfogalmazása a görög Prometheus-mitoszban rejlik, amelyet Horatius Carm. I. 6 : 13—16 így mond el: „Fertur Prometheus, addere principi Limo coactus particulam undique Desec-tam, et insani leonis Vim stomacho apposuisse nostro.“ Egy 1668-as magyar forrás még híven tükrözi e felfogást: „Jaj a dühös ebek tulajdonságát maga begyében viselő barátnak.“ Matkó: BCsák. 238. | Legérdekesebb talán mégis egy 1792-ből való magyar orvoskönyv vallomása, mely gyomortisztító orvosságokkal a haragot és önhittséget is gyógyíthatónak tartja: „Sz. János' kenyerét ánissal vagy Bétsi köménnyel ha egy ittze vízben meg-főzöd, és azt meg-ízfod, nem tsak a' gyomrodát ki-tifztítja, hanem haragofságodat-is megenyhíti, és magadban hittségedet megfzeléditi.“ Váli 158. |

A népnyelvben sokkal gyakoribb, közönségesebb szólásmód a *gyomrából gyűlöli* vagy *utálja*, mint a városi és irodalmi nyelvben használatos *szívéből* vagy *lelkéből gyűlöli*. Mindennap hallhatjuk 'haragszom valakire' értelmében, hogy *a gyomromban* vagy *begyemben van*. A diáknyelvben divatos a *keresztben fekszik a gyomromban* kifejezés is, melynek az előbb említett szólásmódokkal szemben még megvan a műnyelvi, csinált, tréfás ize. A MTsz. csodálatosképen nem említi a fentidézett szólásmódokat, tájszógyűjteményekben

¹ L. MNy. XXVI, 287—97.

sem akadtam nyomukra, bár számtalanszor hallottam őket magam is. Valószínűleg azért nincsenek feljegyezve, mert annyira közkeletűek, hogy egyik gyűjtőnek sem tűntek fel. CzF. szótára veszi fel a *gyomromból gyülölöm* kifejezést. Uo. *gyomros* 1. 'nagyehető, zabáló', 2. 'haragos, mérges'; *gyomroskodás* 'haragoskodás, mérgeskedés, boszankodás' („Tájszó“ megjegyzéssel). Valószínűleg CzF. adatait vette át BALLAGI szótárában azzal az eltéréssel, hogy a *gyomroskodik* első jelentésül 'torkoskodik'-ot vesz fel.

Amint láttuk, mai adataink kizárólag szólások, melyek természetesen egy kevésbé teljes jelentésfejlődési típust mutatnak, mint az egyes szavak. Annál több adatunk van a harag ilyenfajta elnevezéseire a XVI—XVIII. századból, és ezeknek legtöbbször egy fejlettebb jelentésváltozási típusba tartozik, amennyiben gyakran fordul elő a *gyomros* szó 'haragos' és a *gyomroskodik* 'haragoskodik' jelentésben.

Egy kétes jelentésű személynévi adatot már 1358-ból említ az OklSz.: „Andree dicti *Gyumrus*.“ Egészen világos jelentésűek: „Értem mi failallya a te gyomrodát.“ Tel: Fel. 6. (NySz.) | „Semmit azoknak gyomroskodások és az égh ellen való kérdések nem árthat.“ Toln: Vig. 302. (NySz.) | „A ki kákán nem akar csomót keresni, el-szenvedheti azt az exclamatiót minden gyomroskodás nélkül.“ Pös: Igazs. I, 52. (NySz.) | „Pápista társai ellen gyomroskodik a jezsuita.“ Czegl: Japh. 114. (NySz.) | „*Gyomros*: ventriosus, stomachosus, *gyomroskodás*: stomachatio, *gyomroskodik*: stomachor.“ MA. | „*gyomros*: grossbäuchig, voll zorn, *gyomroskodik*: zornig sein.“ PPB. | „Ezeket sem gyomroskodásból, sem a végre nem írom, hogy valakinek tormát törjek orra alá.“ Pázm: Kal. 2. | „Csuda, ha nem füstölgőt agya, mikor ily gaz dolgokat ily gyomroskodva irkált.“ Uo. 171. | „De nem kel az ő finnyás gyomroskodásokkal gondolni, ám zúzzoskodgyanak.“ Uo. 273. (Tehát nemcsak a *gyomros*, hanem a *zuzzos* is előfordul 'haragos' jelentésben.) | „Az Egyházi emberek gazdagságais igen ál gyomrán Magyar Uramnak.“ Pázm: Fel. 24. | „Csuda, mely igen ál gyomrokon ez mostani Ujítóknak.“ Uo. 26. | „Gyomrából gyülöli.“ SzD: MVir. 100. | „Máson valami fzinnel ki-adni, 's más kendővel bé-fedezgetni, a' mi gyomrát marja, kedve ellen van.“ Uo. 404. | „valamit más ellen gyomroskodásból, haragból irkálni.“ Uo. 248. | „Gyenge gyomra meg nem emélfzthette, a' fzezes (tsipős) beszédet.“ SzD: MVir. 189. | „*Gyomroskodni*, zornig seyn“ MARTON 1811. |

Eddig csak a *gyomros* 'haragos' jelentésére láttunk példát. E mellett kimutatható a *gyomros* 'büszke' jelentése is: „Az pogány tudatlan nép, a ki még nem látott magyar gyomros képet.“ Kónyi: HRom. 3. (NySz.) | „Nem tsak gyim-gyom vagy jött-ment jövevény, hanem gyomros magyar, szivek is vólt kemény.“ Uo. 65. | Mai adatot nem sikerült találnom a

gyomros szó 'büszke' jelentésére; ilyen jelentésben ma kizárólag s régen is inkább a *begyes* szerepel. A *begyes* 'büszke' jelentésfejlődés esetében azonban egészen más folyamattal van dolgunk, mint a *gyomros* 'haragos' szónál. Az utóbbinál a jelentésváltozás megindítója az a néphit volt, hogy a gyomor működése valahogyan összefügg a haragos lelkiállapottal. A *begyes* 'büszke' esetében a büszke ember külsejéről kapott benyomás szolgált a jelentésfejlődés alapjául: „Te vgyan nagy beggiel mered mondani“ Bal: CsIsk. 126. | „A mit mondott vala Moyses amaz nyakas és majd mindenkor bálványozó tele-bögyös Izrael-felől.“ Csuzi: Sip. 632. | A *begyes* szónál tehát a felújtság, a kidüllesztett mell, has képzete az uralkodó.

A jelentéstani folyamat tehát teljesen olyan, mint a *göggös* szónál; legvilágosabban látszik ez ott, ahol a két kifejezés egymás mellett, ugyanegy értelemben szerepel: „Melly ina-szakattul űgethet ez előtt igen begyesen és göggösen futkározó Mátyás.“ Matkó: BCsák. 373. |

Pár adatunk azt sejteti, hogy valamikor nálunk is élhetett az a keleti népeknél meglehetősen elterjedt felfogás, hogy a gyomor nemcsak egyes indulatoknak, hanem a léleknek is székhelye. „Tiszta gyomorból ellene mond az ördögnek.“ Ker: Préd. 112. (NySz.) | „Szót fzinlelni: nem tizta egyenes fzinből, nem gyomorból fzóllani.“ SzD: MVir. 404. | E szerint a gyomor nemcsak érzelmi, hanem értelmi momentumokkal is kapcsolatban van.

A magyarban, különösen a mai nyelvben, a tárgyalt jelentésváltozásoknak csak nyomai vannak meg. A régi nyelv ismeri ugyan a *gyomros*-nak 'haragos' jelentésváltozását, de egy *gyomor* 'harag', tehát teljes, befejezett jelentésfejlődésre nincs példa. A latinban másként áll a dolog, ott a 'gyomor' jelentésű *stomachus* szó egészen közönséges 'harag' jelentésben is. Pl. Horatius Carm. I. 6: 5—6: „Nos, Agrippa, neque haec dicere, nec gravem Pelidae stomachum cedere nescii . . .“ E mellett természetesen megvan a magyar *gyomros* és *gyomroskodik*-nak megfelelő *stomachosus* és *stomachor*.

A germánságban a magyar *gyomrában* vagy *begyében* van-féle kifejezések szintén általánosak. HEYNE szótárából idézem a következő adatokat: „einen im Magen haben, ihn als widerwärtig empfinden. Sprichwort“ | „Dreihundert Helme . . . sie sollen ihm, hoff' ich, schwer im Magen liegen.“ Heyse 10, 191. | KLUGE, EtWb. a teljes *gyomor* 'harag' jelentésfejlődésre is hoz fel példát a germánságból: „Ein german. Dial. lieferte dem Räteroman. Graubündens magun »Magen«, woneben ital. magone und entsprechende oberital. Mundartformen magon,

¹ Vö. ZOLNAI GYULA, A kevélység kifejezései a magyar nyelvben: Ethnographia VI, 92.

magun, Kropf und in übertragener Bedeutung »Groll, Aerger, Ekel« aufweisen.“

Bélebüszhødt.

Amint azt a lelki élet gyomorral összefüggő kifejezéseinek vizsgálatánál láttuk, a néphit többé-kevésbé megokolt kapcsolatot teremtett egyes lelki jelenségek s az emésztőszervek között. A magyarban találunk egy-két olyan szót, kifejezést is, mely a bélműködéssel hoz oksági viszonyba egyes lelkiállapotokat. A tájszólásokban gyakran előforduló *bélebüszhødt* vagy *bélebüszødt* kifejezésnek vidékenként még 'rosszgyomrú, nyavalyás' a jelentése, néhány tájszólásban azonban már jelentésváltozáson ment át s 'kelletlen, rosszkedvű, haragos' értelemben használatos. A jelentésfejlődés megindítója valószínűleg az a köztudatban élő megfigyelés, hogy a rosszul emésztő emberek ingerlékenyek, kedvetlenek (vö. G. R. HEYER, Das körperlich-seelische Zusammenwirken in den Lebensvorgängen 57). *Bélebüszhødt* a. m. 'finnyás, válogatós' a Kemenesalján (NyF. 33:26); *bélebüszhødt* a. m. 'finnyás gyomrú' Veszprémben (KOVÁCS A., A veszprémi nyj.) A Kiskúnságban ugyane szó a 'beteges, nyavalyás' jelentés mellett már 'kelletlen, rosszkedvű' értelemben is járja (Nyr. XIV, 284). Végül csak lelki 'kelletlen, unalmas' jelentésben idézik a felső Csallóközből (Nyr. VIII, 93). Ilyenféle jelentésben már B. SZABÓ DÁVIDNÁL is megtalálható: „Pokol-(mord)-kedvű; kedve szakadt, - - vonúltt, - - tsøkkent - - le - - szállott; izetlen büzetlen, bélebüfzhødt-ember“ (MVir. 266). A göcseji nyelvjárásban *bélebüszhødt* a. m. 1. 'haragos', 2. 'kevély' (GÖNCZI, Göcsej 511). Az utóbbi esetben valószínűleg nem csupán egyetlen jelentésfejlődési folyamatról van szó, hanem valamiképp befolyásolta a fejlődést a rokon jelentésű *büszke* szó hatása is.

A bél fogalma más semasiologiai folyamatban is szerepel nyelvünkben. Bornemisza Elektrájának két helye is bizonyítja ezt: „Tudom mij maria beledet [= miért haragszol]“ III, 1. | „Ez az, Ez az ky az en belemet furdallia, ettül feltem eztis: hagi oeis bolondczagaba aell vezti magat.“ V, 6. | „Jól tudom mi bántja beledet“ RMKT. II, 263. (NySz.) | „Az maria beledet, hogy køfalul vetem magamat te ellened...“ Tel: Fel. 6. | Jelentésanilag itt ugyanolyan értékű a *bél*, mint a latin *viscera*, német *eingeweide*; vagyis nem annyira 'darm', mint inkább 'belső rész' a jelentése. [Vö. *viscera*: 1. 'die inneren Teile, Eingeweide (das Herz, Gedärme, Sehnen); das Innere'. — 2. 'Mutterleib, Mutterschoss: viscera materna; übr.: Zärtlichkeit, Liebe' (SLEUMER, Kirchenlat. Wb.) | *Eingeweide* 'die inneren Teile der Brust- und Bauchhöhle, bei Seelenschmerzen bewegt: mein eingeweide sieden Hiob 30, 27.' (HEYNE, DWb.)]

Epés.

VASVERŐ RAJMUND (NyK. XXI, 45) kimutatja, hogy a finnugorságban az eredetileg 'epe, Galle' jelentésű szavak három irányú jelentésváltozáson mehetnek át; t. i. felvehetik 1. az epe színéről a 'sárga' és 'zöld', 2. ízéről a 'keserű' és 'lelki keserűség', 3. a néphittől neki tulajdonított hatásáról a 'harag, gyűlölség, irigység' jelentést. A votják, *voz* a. m. 1. 'epe', 2. 'zöld, sárga', 3. 'harag, irigység'. A votják szó szabályos megfelelői: a zürjén *vez* és a vogul *vošrem* ugyane jelentésben használatosak. Az osztják B. *vošrem* a. m. 1. 'epe', 2. 'keserű'. A finn *viha* a. m. 1. 'epe', 2. 'harag, mérég'; *vihakka* 'keserű'; *vihoitta* 'zöldelni'. Ugyancsak a finnben *sappe* a. m. 'epe' és *sappea* a. m. 'megharagudni, epéssé lenni'.¹

E szabályszerű, szinte eszményi székemát adó jelentésváltozás az indogermányságban csak két irányban alakult ki. Egészen közönséges az 'epe' jelentésű szavaknak 'harag, komorság, szomorúság' értelemben való használata, s szórványosan megvan az 'epe → zöld, sárga' fejlődésirány.

Görög *χολος, χολη* 1. 'epe', 2. 'mérég, harag'; latin *fel* és *bilis* 1. 'epe', 2. 'harag, komorság'; olasz *bile* 1. 'epe', 2. 'harag' és *collerico* 'haragos'; francia *colère* 'harag'. E jelentésváltozás lélektani háttere az a hit, hogy a harag, komorság, szomorúság oka az epe túlságos felszaporodása vagy kiömlése. Az antik filozofia és orvostudomány tanítása szerint az ember temperamentumát az határozza meg, hogy a négy éltető nedv közül (vér, nyálka, sárga és fekete epe) melyik van túlsúlyban. Az, akinél a *χολος*, az epe az uralkodó nedv, „cholericus“ temperamentum, vagyis hirtelen haragú, izgulékony. Az állandó szomorkodásra hajlamos embert ma is melancholikusnak mondjuk, mintha a *μελαίνα χολη*, a fekete epe okozná nyomott hangulatát. E felfogást tükrözik a következő latin idézetek: „Cum tu, Lydia, Telephi Cervicem roseam, cerea Telephi Laudas brachia, vae meum Fervens *difficili bile* tumet iecur.“ Horatius: Carm. I. 130. | „et formica habet suam *bilem*, v. inest et formica *fel*.“ Közmondás. — A németben is megvannak azok a kifejezések, melyek e felfogásra vallanak: „gröz herze und kleine gallen, dar ob was sin brust ein dach.“ Wolfram: Parzival 317, 26. | „nides galle“ U. v. Liechtenstein 621, 30. | „Wenn ich sehe, dass Du bist voll bitterer Galle und verknüpft mit Ungerechtigkeit.“ Luther: Apostelgesch. 8. 23. | „die Galle lief mir über“

¹ AHLQVIST, ANDERSON és SETÄLÄ nyomán JACOBSONH árja eredetűnek tartja e szócsaládot, s az ó-ind *viśá* 'mérég' és avesztja *viš* szavakkal egyeztetve egy árja, illetőleg ősfgr. *viša* alakra vezeti őket vissza. Ugyancsak ebből az árja *viša* alakból, illetőleg az ennek megfelelő idg. **visos*-ból származtatja a latin *virus* 'mérég' *viréo* 'zöldelni' és *viridis* 'zöld' szavakat. (Arier u. Ugrofinnen 28.)

Heyse 4, 173. | „(Ich) liess meine Galle an einer Jacke — aus“ Gaudy: Erz. 76. | „Gift und Galle möcht' ich speien.“ Lessing: Junge Gel. 3, 11. | „dann wird sich einer ärgern, bis er Galle speit.“ Ganghofer: Ochsenkrieg I, 27. |

Mint már említettük, az 'epe → sárga, zöld' jelentésfejlődésnek csak halvány nyomait találjuk meg az indogermánságban. JACOBSONH említ erre egy-két adatot: ó-bolgár *žluti* 'epe' és *žlutü* 'sárga'; orosz *žolë* 'epe' és *želtyj* 'fiatal, sárgászöld vetés'; görög *χόλη* 'epe' és *χλόη* 'sárgászöld vetés', *χλόος* 'zöldessárga vagy halványzöld szín' (Arier u. Ugrofinnen). KLUGE, EtWb. ezt mondja a *Galle* címszó alatt: „Man denkt an Wurzelverwandtschaft mit gelb' (anord: Gulr, ahd: gëlo), so dass die Galle nach ihrer Farbe benannt wäre; aslav: zluci 'Galle' (aus gilki) gehört mit Sicherheit zu russ. zelknuti 'gelb werden.“ Valószínűbb, hogy a dolog fordítva áll, és inkább a sárga szín vette az epétől a nevét. Nem a testrészt nevezték „a sárgá“-nak, hanem a színt „az epe (színű)“-nek, hiszen közismert tény, hogy a színek rendszeren egy olyan dologról kapják a nevüket, melyre az illető szín különösen jellemző (pl. magyar *kék*: török *kök* a. m. 'ég'; *lila*: francia *le lilas* a. m. 'orgona'; *zöld*: oszét *zelde* a. m. 'fű').

Az 'epe → keserű', illetőleg 'lelki keserűség' jelentésváltozás az indogermánságban tudtommal sehohol sem ment végbe, bár a német metaphoricusan gyakran beszél „gallige Erbitterung“-ról (Ganghofer: Ochsenkrieg I, 249).

A magyarban az 'epés → haragos' jelentésváltozás történetének pszichológiai, illetőleg fiziológiai alapja ugyanaz, mint az indogermánságban. A XVIII—XIX. századi magyar orvoscönyvekben újra meg újra visszatér az ó- és középkori hagyományon alapuló vélemény az epe és egyes lelki jelenségek közti összefüggésről. Váli 1759-ben ezt mondja: „Bors fű' virágját ha fziylva lévőben meg-főzöd, és úgy ifzod, mind a' sárga, mind a' melancholiát fzerző fekete epét ki-üzi.“ 49. l. | Sőt még tovább megy a szerző és a lelki bajt vélt testi okozójával szinte azonosítva, különböző epehajtó füvek főzetével akarja gyógyítani a haragot, melancholiát, „szívbeli bánatot“. „Czitromot nád-mézzel vagy más mézzel meg öntve héjastúl meg-enni igen jó az haragos bánat ellen, mert a' ki-omlott haragos epét meg fzarafztja.“ 7. l. | „[A vad ökör nyelv] Virágjából liktáriomot tsinálván, a' kinek azt enni adod, melancholiától, fekete epétől és fzivbéli bánattól meg-menti.“ 173. l. | Majd megfordítja okoskodását és testi bajok okozójának tekintvén a haragoskodást, ezt mondja: „Fejér málvának a' gyökerét ha mézes vízben, vagy borban meg-főzöd, hafznos azt inni, melynek tüdőnek, bélnek fájása ellen, hurútoláft, erőtlenséget, vérhaft és egyéb haragoskodásból és bélben való fekete sárból támadott betegséget meg-ógyit.“ 73. l. |

Páriz-Pápai Pax Corporis-a még világosabban rámutat az epe és egyes lelki állapotok összefüggésére: „— jelei e' nyavalyának [melancholiának] főképen ezek: fokat pöknek, de vékony nyálat: többet ehetnek, mintfem a gyomor véle birna; — Félelmek az ilyenek, szomorúak, gyanakodók, gondolkodók, minden érzékenyíégek kéfedelmes, álmok háborgó. — Vagyon e' nyavalya magától a' fekete fártól, a' lárge epefár a teftben elbővülvén, őfzve-sűlvén, és megfeketedvén, mellyen olztán kiváltképen a' Lép telik és reked meg, és e megmondott háborukat szzerzi; az Agyvelőt-is pedig gőzölgéivel eltöltvén, szomorú félelmes gondolkozásokat hoz emberre.“ 229. l. | — A nem orvosi irodalomból is idézhetjük e felfogásnak egy-két igazán pregnáns megfogalmazását: „A haragban szívünk körül meg-melegsik a vér, az epe meg-mozdul.“ Pázm: Préd. 800. | „Mire való emberben az epe, hanem hogy az ilyen alkalmatosságokban haragszomra fakadgyon.“ Fal: NA. 283. | „Játszunk, ne gyűjtsük az epénket.“ Katona: Lucza sz. I. f. 1. jel. |

A magyarban csak az *epés* 'haragos' és *epétlen* 'harag nélküli, szelid' esetében lehet szó teljes jelentésváltozásról, azonban gyakoriak az *előnti az epe, forr az epéje, galamb-epéjű* kifejezések. Az *epébe mártott toll*-at már B. Szabó D. is ismeri: „— méregbe, — epébe-mártott tollal máson ne fzegezgefs“ MVir. 246. |

Mikszáth nyelvében maga az *epe* szó is sokszor csaknem azonos jelentésű a *harag* szóval: „Még most, vén koromban is elfut az epe, ha erre gondolok“. Prak. 34. | „Prakovszkyból az epe beszél“. Uo. 80. | „Gáll József uram egy vén önző volt, csupa epe, csupa malicia.“ Uo. 34. | „De mert igen epés ember, nem szeretném, ha a fülébe jutna, egészségének árt az epe.“ TótA. 29. |

A magyarban az 'epe → keserű' jelentésváltozás nem ment végbe, bár némi nyomát megtalálhatjuk annak, hogy e folyamat nyelvünkben is megindult. A KulcsárK. e mondatot: „Uva eorum uva fellis et botri amarissimi“ így fordítja: „Vv zelewk merkes eppew zelew es keserwes zelew kerezd.“ Ma a legközönségesebb hasonlat: *keserű, mint az epe*.

Szín jelentése sem fejlődött a magyarban az *epe* szónak. de talán érdemes megemlíteni, hogy a néphit, bár csak közvetve kapcsolatba hozza az irigységet a sárga színnel, mint okozójának, az epének tipikus színével. Ha azt mondjuk, hogy *a sárga irigység eszi*, valószínű, hogy itt szerepel valamiképen az epe képzete. Nem hiszem, hogy az *irigység*-et olyanféle hangulati alapon mondanók *sárgá*-nak, mint ahogyan a költői nyelv *piros öröm*-ről és *fekete bánat*-ról beszél.

LOVAS RÓZSA.

Nemez.

A szó eredetét tisztázta TOMASCHEK VILMOS (Sitzber. Wien XCVI, 796, CXVII, 49), MUNKÁCSI BERNÁT (ÁKE. és KSz. IV, 380) és JACOBSON HERMANN (Arier und Ugrofinen 95). Mindazonáltal az a nézetem, hogy azokat a kérdéseket, amelyek e szóhoz fűződnek, e nagyérdemű tudósok részben nem merítették ki, részben pedig nem domborították ki. Különösen két kérdésre akar e cikkecske reá mutatni, amelyeknek — azt hiszem — elvi jelentőségük lehet.

A magyar *nemez* már a legrégebb emlékeinkben is megvan (vö. BesztSzój., SchlSzój., OklSz., NySz.), s nem kétséges, hogy megvolt már a honfoglalók nyelvében is. Ma talán már csak az irodalomban él (l. CzF., MTsz.), a régebbi adatokból azonban az látszik, hogy a szónak nagy lehetett a használata, mert a vele jelölt posztó erősen használt cikk volt.

A *nemez* végső forrása nézetem szerint tisztázva van, mégpedig olyan értelemben, hogy a szó az iráni (perzsa) nyelvre megy vissza. A közép-perzsában: a pehleviben *namat* a. m. 'grobes tuch' (l. HORN, NeupEty. 233), az új-perzsában meg *namad* (alakv.: *namand* CodCum., *nemed* ZENKER 919, HORN i. h.; *nämäd* HÜBSCHMANN, Etym. der osset. Spr. 129; ? *namat* Sitzber. Wien CXVII, 1, 49, ÁKE. 83) a. m. 'filz; grober stoff; teppich'. A perzsa szó a *nam-* 'schlagen' ige *-ta* képzős participiuma (ó-iráni, ó-perzsa alakja tehát **namata*) s jelentése: 'das geschlagene → das gestampfte' (l. TOMASCHEK i. h.); megerősíti ezt, hogy a *nemez*-t egyes szótárak (l. PP., MENINSKI) 'lana coacta, pannus coactilis'-nak, azaz 'összevert gyapjú(posztó)'*-nak* (CzF. is) értelmezik, ami teljesen megfelel készítése módjának (más magyarázat a szó eredetéről SALEMANN, l. ÁKE. 651, HORN, NeupEty. 233).

A perzsa szó, mint műveltségi elem közvetve vagy közvetlenül több nyelvbe belekerült; így: oszmánli-török *nemed* 'vêtement d'étoffe grossière; feutre' BIANCHI II, 1137, MENINSKI (a perzsából) | oszét *nimät* (máskép: *nimät*, *nimäd* MILLER W., Die Spr. der Osseten 9, 92; *nimet*, *nimat*' HÜBSCHMANN, Etym. der osset. Spr. 129) 'filzmantel; filz' (MILLER i. h. szerint török közvetítéssel, HÜBSCHMANN i. h. szerint a perzsából) | afghán *namd* (idézve PATKANOV: NyK. XXXI, 160; másunnan nem tudom igazolni; más iráni nyelvekben *ij* stb. a. m. 'filz' Sitzber. Wien XCVI, 806, s valószínű, hogy nem eredeti iráni örökség) | szanszkrit *namata* 'filz' HÜBSCHMANN i. h. és PersStud. 102 (szerinte a perzsából; vö. hindusztáni *namda* 'filz') | georgiai *nabadi* 'fizmantel' HÜBSCHMANN i. h.

Kétségtelen, hogy a közölt szavak végső forrása az iráni

nyelvek perzsa ágában: a perzsában van, amint ezt már fentebb érintettem.

A perzsa szó átkerült a finnugor nyelvekbe is. Ezek közül a magyaron kívül a következőkben van meg: zürjén *namöd* 'fusslappen, fusszeug' WIED. (innen ÁKE. 482, KANNISTO, Zur Gesch. 13); permi *namot* 'fusslappen' GENETZBÖL ÁKE. 482 | osztyákIrt. *nāmet* NyK. XXXI, 160 (alakv.: *nāmat* Ethnogr. V, 139; É. *nāmél* uo., NyK. XXXI, 160, *nāmīl* NyK. XXVIII, 167; Kond. *nāmāt* PAAS.—DON.; Jug. *nāmāt* uo.) 'filz' | vogulÉ. *namēt* 'kapcaharisnya, rövidszárú nemezkapca' Ethnogr. V, 139, ÁKE. 482; K. *nēmēt* 'filz' uo.; T. *nīment* 'ua.' NyK. XXVIII, 167; FL. *nāma't* 'aus tuch genähte socken' KANNISTO, Zur Gesch. 13; AHLQVISTBÓL: *neament* 'filz' PAAS.—DON.

Előáll a kérdés, mi e finnugor: zürjén, vogul, osztyák, magyar szavak egymáshoz való viszonya.

MUNKÁCSI a finnugor nyelvekbeli szavak végső forrását a perzsa nyelvben látja; egymáshoz való, valamint az átadó nyelvhez való viszonyokról határozottan nem nyilatkozott (l. ÁKE. 482). A magyar *nemez*-ről azonban azt írta (l. Ethnogr. V, 9, 139, KSz. IV, 380), hogy hangalakja új-perzsa nyelvi eredetre mutat (ismétli JACOBSONH i. m.) SIMONYI: Nyr. XXXI, 34). Kissé mást mond a *nemez* szóról SIMONYI a MNyelv² 78. és az UngSpr. 63. lapján. Szerinte a *nemez* szó a magyarban török közvetítéssel került perzsa jövevény. GOMBOCZ SIMONYI német művének ismertetésében kételkedik abban, hogy a *nemez*-nek volna köze a perzsa *namad*-, *nāmād*-hez, és hozzáteszi, hogy ha van köze, csak „rég, ugorkorbéli árja jövevény lehet“ (MNY. V, 28). De „A vogul nyelv idegen elemei“ c. értekezésében GOMBOCZ a vogul szavakat még az oszmánli-török *nemed*-en keresztül szintén a perzsa *nemed* 'feutre' szóval veti egybe (NyK. XXVIII, 167).

Amint fentebb említettem, a magyar *nemez* és az idézett finnugor szavak végső fokon másból, mint a perzsa (közelebb-ről l. alább) szóból nem eredhetnek. Kétségtelennek tartom azt is, hogy a zürjén *namöd*, permi *namot* és a magyar *nemez* közvetlenül nem függhetnek össze. A finnugor alapnyelv korában átvett *száz*, *méz* szavak szóvégi *z*-je ugyanolyan úton fejlődött, ahogyan a *nemez* szó *z*-je, már pedig a permi nyelvekben a *száz*: *šo*, *šu*, a *méz*: *ma*, *mu*, azaz a magyar *z*-nek *Q* felel meg. Így a *nemez* szóban sem felelhet meg — közös fejlődés esetén — a zürjénben a *-d* a magyar *z*-nek.

Hogy a vogul, osztyák és a magyar szó összehozható-e egy egységes ugorkorbéli alapakra, az nagyon is kérdéses. Erről ugyan csupán GOMBOCZ nyilatkozott, amikor a szót ugorkorbéli jövevénynek, esetleg eredeti szónak jelentette ki, mégis abból, hogy PAASONEN az osztyák nyelv török jövevény-szavairól írt értekezésében nem említi (l. FUF. 81—137),

továbbá abból, hogy a PAASONEN—DONNER-féle OstjWb.-ban az osztyák, vogul és magyar szó mellett nincs jelezve az eredet, azt következtetem, hogy PAASONEN a vogul, osztyák és magyar szót etimológiai tekintetben talán szoros kapcsolatban állónak tarthatta.¹ Az én nézetem szerint a szó az iráni: perzsa nyelvi alakoktól elválaszthatatlan, s úgy látom, hogy az ugor nyelvek szavai ugorkorbeli, tehát ugor alapszavakon alapon egymással össze nem tartozhatnak. Ellene szól az ugor nyelvekbeli szavak szóvége, s ellene a magyar szó palatalis hangrendje. Nézetem szerint a magyar *nemez* a magyar nyelv külön életében történt iráni (perzsa) nyelvi átvétel.

Az átvétellel kapcsolatban ezek a kérdések tisztázandók: 1. A magyar szó szóvégi *-z*-jének eredete. — 2. A magyar szó palatalis hangrendje.

A magyar szó szóvégi *-z*-jére eddig csupán MUNKÁCSI hívta fel a figyelmet; szerinte a magyar *-z*-nek perzsa *-d* felel meg (Ethn. V, 9, 139, KSz. IV, 380, AKE. 482). A megfelelést én is igen fontosnak tartom, s magyarázni csak kétféleképpen tudom.

Mondhatjuk azt, hogy a *nemez* szóban ugyanaz a megfelelés van, amelyiket a *kéz*, *ház*, *víz*, *száz*, *méz* szavaknál ismerünk. Ez esetben az általánosan elfogadott elmélet alapján azt kell mondanunk, hogy a *-z* a *nemez* szóban is a $t \rightarrow d$ váltakozás gyenge fokának folytatója. Lehet azonban a magyar *-z*-ről másképp is gondolkoznunk. Az iráni, ó-perzsa, avesztai *t*-nek magánhangzók közt, valamint *n* és *r* utáni helyzetben a mai perzsában, valamint az oszétben *d* a folytatója; vö. m. *hid*: av. *haetuš*, oszét *xed*, *xid* 'brücke' | m. *kard*: av. *kareta* 'messer', pehlevi *kārt*, új-p. *kārd* 'messer', oszét *kard* 'schwert, säbel' | ó-p. *pitar* 'vater', av. *pitar*, pehl. *pit*, *pitar*, új-p. *pider*, oszét *fid*, *fidü* (pontusi görög feliraton személynévként Φίδας) | m. *száz*: av. *satam*, pehl. *sat*, új-p. *sed*, oszét *sädü* (vö. krími gót *sada*) | vog. *vöt* 'szél', oszty. *vöt* (*wöt*, *wät* PAAS.—DON., *vät* BEKE) 'szél': av. *vātā*, pehl. *vāt*, új-p. *bād*, oszét *vad* 'sturm' l. JSFOu. XVII, 4, 32 stb.

A perzsa—oszét $t > d$ változásról az a nézet van, hogy δ -n, tehát spiranson keresztül történt, s hogy a Kr. u. IV., illetőleg V. sz.-ban már be volt fejezve (l. HÜBSCHMANN, PersStud. 189—91, 273, PAULY—WISSOWA, Realenc. *Alikadra* a.; az oszétre vö. a pontusi görög feliratok Φίδας adatát, ahol a görög δ =explosiva *d*, l. MILLER, Die Spr. der Osseten 6).

¹ De csak talán, — mert az OstjWb.-ban más iráni eredetű osztyák szónál (pl. a *wöt*-nál) sem jelzi az iráni eredetet.

A pehlevi *namat* és az új-perzsa *nāmād* között volt tehát egy δ -vel, azaz inter-*v.* postdentalis zöngés spiranssal hangzó alakváltozat, s a magyar *-z*-vel hangzó *nemez* alak ennek lehetne az átvétele. A *-z* benne hanghelyettesítéssel lett $-\delta$ -ból.

A pehlevi *namat* és az új-perzsa *nāmād*, *nemed* között a vocalismus tekintetében az a különbség, hogy a régiebb alakban *a*, az újabb alakban meg *ä* (*e*) hang van. Tudvalevő dolog, hogy az avesztai, ó-perzsa, közép-perzsa *ä*-val szemben az új-perzsában és az oszétben az esetek túlnyomó részében *ä*, *e* hang van; vö. av. *aspa-* 'pferd', ó-p. *aspa-*, pehlevi *asp*, új-p. *esp*, *esb*, oszét *äfsä*, *yäfs* 'stute' | ó-p. *amiy* 'ich bin', új-p. *em* 'ua.' | av. *hazaŋra-* 'ezer', ó-p. **hazahra-*, pehl. *hazār*, új-p. *hezār* (a krími gótban: *hazer*), az oszét szóra l. alább az 'AZapiwv személynevet | av. *dasa* 'tíz', pehl. *dah-*, új-p. *deh*, oszét *des*, *däs*, *däs* | av. *sata-* 'száz', pehl. *sat*, új-p. *sed*, oszét *sädä*, *säde*, *sade* (a krími gótban *sada*) stb.

A magyar *nemez*, úgyszintén a magyar *ezer* szó szempontjából ez az $a > ä$, *e* fejlődés igen fontos. A magyar *nemez* is, *ezer* is nem válhatott volna palatalis hangrendű szóvá, ha az átadó nyelvben *e* szavakban $a—a$, illetőleg $a—ä$ hangzott volna. A *nemez* csakis egy iráni nyelvi **nāmāt*, vagy **nāmād* átvétele lehet.

Közfelfogás szerint az $a > ä$, *e* fejlődés a perzsában a IX. századnál, tehát az új-perzsa nyelvi korszaknál nem régiebb. Úgy látszik azonban, hogy a fejlődésre az iráni nyelvekből, így az oszétből vannak régiebb adatok is. A pontusi görög feliratok iráni tulajdonnevei között ugyanis találunk az iráni *ä* helyén görög α -val és görög ϵ -vel írott alakokat is. Így MILLER e feliratok 'AZapiwv nevével azt bizonyítja (l. *Žurnalъ* min. nar. prosvj. 1886. évi okt.-i füzet 255. l. Szent-Pétervár), hogy egykor az oszétben is megvolt az iráni 'ezer' jelentésű *hazār*, mégpedig **azār* alakban (ma oszétül 'ezer' = *min* < török *biñ*, *ming* és *däs sädi* 'tíz száz', l. HÜBSCHMANN, *Etym. der osset. Spr.* 128, MILLER, *Spr. der Osset.* 49). Bár α -val jelöltek a görögök idegen nyelvi *ä*-t, *e*-t is, az 'AZapiwv-ra mégsem foghatjuk rá, hogy 'A-ja az *ä* hang jelölője. Biztos példák azonban a pontusi görög feliratok személynevei közül: 'εζδαρος és 'εζδραρος. E nevek MILLER szerint (l. id. *Žurnalъ* 242. l. és *Die Spr. der Osset.* 6, VASMER, *Unters.* 41) összetételek, előtagjuk 'εζδ-, amelyet MILLER a következő iráni szóval azonosít: av. *yazeta-* 'verehrungswürdig', pehl. *yazd*, új-perzsa *yezdān*, *yäzdān* 'gott' (többes genit. *yazatanam*-ból, l. MILLER i. h., HORN, *Grundriss der neup. Etym.* 33, 252, SCHMIDT József; EPhK. XXVII, 697). E példában tehát egy korai, nyilván a Kr. u. III—IV. századból való adatunk van az $a > ä$, *e* változásra. Egy Kr. u. IV—V. századi közép-perzsa vagy oszét **nāmāt*, **nāmād* (illetőleg **azār*) alak tehát nem épen lehetetlen.

A *nemez*-ről itt közölt fejtegetéseimmel semmi más céloom nem volt, mint az eddigieknél kissé határozottabban rámutatni e szóban levő fontos tanulságokra. A cikk azt is akarja szemléltetni, hogy honfoglalás előtti jövevényszavaink közül az irániaknak szigorú hangtörténeti alapon való tárgyalására égető szükségünk van.

MELICH JÁNOS.

Latin jövevényszavaink hangtana.¹

Spiransok.

Interdentalis spiransok.²

Latin *s*.

A lat. *s* interdentalis sibilans; mindig zöngétlen. A zöngétlenséget bizonyítják a román nyelvek, melyekben a szókezdő *s* (összetételben is) mindig zöngétlen. A zöngésülés csak azokban a nyelvekben állott be (észak-ol., fr., port.), amelyekben bizonyos helyzetben minden lat. mássalhangzó zöngéssé válik.

A román nyelvekben a szókezdő *s* általában megmarad, az intervocalicus *-s-* az oláhban, köz-ol.-ban, sp.-ban zöngétlen, a többiben zöngés. E mellett az általános megfelelés mellett van azonban több román nyelvben a lat. *s*-nek *š*, illetőleg pontosabban palatalis *ś*-féle hangmegfelelése is. Ilyen *š* van a lat. *s* helyén minden esetben az észak-ol.-ban (vö. ML., Gram. I, 340) és Franciaország délkeleti nyelvjárásaiban (uo. 341).³ Bizonyos helyzetekben azonban az egész olaszágban és más nyelvekben is előfordul *š* a lat. *s* helyén; így az ol.-ban *i* előtt (vö. GRÖBER I, 364), továbbá az *sc* és *x* hangkapcsolatban *e* és *i* előtt (uo. 533—4). — Vannak azonban jelek arra is, hogy a francia tővégi és szóvégi *s*, mely a XIII. sz. óta nem hangzik, *š* v. *ś* fokon keresztül tűnhetett el. Ezt bizonyítják ófr. jövevényszavaink (*botos*, *Lajos*, *Páris*), melyeknek az *š*-se alapján az átadó nyelvben csak *š* v. *ś*-et lehet feltenni (vö. MNY. X, 392).

A magyarországi latinságban az *s*-et, úgy látszik, általában *ś*-nek olvasták. Régi nyelvtaníróink közül KOMÁROMI CSIPRÉS GYÖRGY a Hungaria Illustrata-ban (1655.) ezt mondja: „*s*. Sonat *s* durum, ut *figma* graecorum, ut *ventus*, *linus*. /*z*. Sonat *f* tenue et molle per *fibilum* efferendum ut *izéna* foenum.“ (CorpGram. 345.) A lat. *s*-nek *š* hangértéke mellett szól helyesírásunknak az a sajátsága, hogy a legtöbb európai népétől eltérően az *s* betűvel az *š* hangot jelöljük. Legfontosabb bizonyíték azonban jövevényszavaink megfelelése.

¹ L. MNY. XXVI, 45—53, 118—24, 189—200, 276—284.

² Vö. LINDSAY 116; SEELMANN 302.

³ Ugyancsak *š* van minden helyzetben az albán nyelv lat. elemeiben is (vö. GRÖBER I, 817).

Jövevényszavaink lat. *s* megfelelőseit két főcsoportban tárgyaljuk: I. Lat. *s* ~ magy. *s*. — II. Lat. *s* ~ magy. *sz*, *z*.

I. Lat. *s* ~ magy. *s*.

1. Magy. *s*. Ahol ma *s* van, ott nincs okunk kételkedni abban, hogy mindig is az volt. Szó elején: *Salamon* < egyh. lat. *Salomon* | *Sámson* < egyh. lat. *Samson* | *Simon* < egyh. lat. *Simon* | *Sebestyén* < egyh. lat. *Sebastianus* | *sekrestye* < egyh. lat. *sacristia* | *sólya* < lat. *solea* | *sors* < lat. *sors* || az *sk-*, *sp-*, *st-* hangcsoportban: *iskola* < lat. *schola* | N. *iskála*, *eskája* 'létra' MTsz. < lat. *scala* | *skorpió* < lat. *scorpio* | *spongya* < lat. *spongia* | *stóla* < lat. *stola* stb. — Intervocalicus helyzetben csak *-ss-* ~ magy. *R. -s-*, újabb *-ss-*: *mise* < egyh. lat. *missa* | *Messiás* < egyh. lat. *Messias* | *passió* < egyh. lat. *passio* || szó belsejében az *sk*, *sp*, *st* hangcsoportban: *páska* < egy. lat. *pascha* | *áspis* < lat. *aspis* | *Agoston* < egy. lat. *Augustinus* | *alabástrom* < lat. *alabastrum* | *áristom*, *árëstom* < klat., h. lat. *arestum* DuC., MLSz. | *bástya* < klat., h. lat. *bastia* | *bëstye* < lat. *bestia* | *klastrom* < egyh. lat. *cla(u)strum* | *lajstrom* < klat. *regestrum* DuC. | *ostya* < egyh. lat. *hostia* | *prépost* < egyh. lat. *praepos(it)us* | *sekrestye* < egyh. lat. *sacristia* stb. — Szó végén: *András* < egyh. lat. *Andreas* | *Agnës* < egyh. lat. *Agnes* | *Mózes* < egyh. lat. *Moses* | *fiskális* < h. lat. *fiscalis* 'ügyész' MLSz. | *turpis(ság)* < lat. *turpis* | *János* < egyh. lat. *Ioannes* | *Domokos* < egyh. lat. *Dominicus* | *Ambrus* < egyh. lat. *Ambrosius* | *Krisztus* < egyh. lat. *Christus* stb.

2. Magy. *cs*: *paradicsom* (HB.: *paradifum* olv. *párádicsum* Klebelsberg-Eml. 145; VirgK. 122: *paradiczom-*, VitkK. 105: *paradičom-*, JordK. 887: *paradyczom* stb. NySz.) < egyh. lat. *paradisus* acc.-a (vö. MNy. XIV, 76 k.); úgy látszik, nem ment végbe az egész nyelvterületen az *s* > *cs* változás: N. *paradisom* Szombathely, Marosvásárhely stb. MTsz.; *paradizsom* Marosszék MTsz. — A többi esetben szóvégen: *grádics*, *garádics* (JókK. 64: *grados*; MURM.: *gradicz*, NémGl. 194: *garadis* NySz.; 1557: *garadic-*, 1597, 1638: *gradic* OklSz.) < lat. *gradus* | *Lukács* (1211: *Lucas*; 1370: *Lukach-*, *Lukachtelke*, *Lukachfalva* CsÁNKI II, 331, 504; *Lucacz*, *lukach* KNAUZ, Kortan 209 stb.) < egyh. lat. *Lucas* | *virgács* < lat. *virga* tb. acc.-a (vö. Nyr. XII, 130 k.) | N. *ákics* 'tüske' Balatonmellék EtSz. < lat. *acus* | [*golyóbis*] N. *golyóbics* Zala m., *gotubics* Vas m. MTsz. < lat. *globus*. — Az *s* > *cs* változás kétségtelenül a magy. nyelvtörténet folyamán ment végbe; ilyen *s* > *cs* változás történt az *s* kicsinyítő képzőnél is: *kővecs*, *tócsa*, *fácska* (NyH.⁷ 93, 98).

3. Magy. *zs*. A többnyire *s*, *f*-sel jelölt régi adatoknál rendszerint nem lehet eldönteni, hogy mikor olvashatók *zs*-vel, mikor *s*-sel: *zsálya* (1544: *sallya*, 1638: *sallia* OklSz.; DebrGram. 341: *sálya*) < lat. *salvia* | *zsinagóga* (MünchK. 20: *synagoga* stb.; GyARM., Voc.: *sinagoga*) < egyh. lat. *synagoga* |

Zsófia (*sophia* KNAUZ, Kortan 270, SzlJöv. I, 2:209) < egyh. lat. *Sophia* | *Zsuzsanna* (*Sufanna* SzlJöv. i. h.; PPB.: *Susa*, *Susánna*) < egyh. lat. *Susanna*. Itt a zöngésülés feltétlenül a magy.-ban történt (vö. MNY. XII, 210). Ilyen *zs*-k vannak német jövevényszavainkban is a kfn. *š* helyén: *zsámoly*, *zsémb*, *zsindegy*, *zsinór*, *zsarol* stb. (DLehnw. 277). — Szó belsejében magánhangzók között régi szavakban kivétel nélkül: *bazsalikom* < klat. *basilicum* (de *bazilika* < klat. *basilica* 'aedes sacra' DuC) | *bazsiliskus* < klat. *basiliscus* DuC. | *Boldizsár* (DebrK. 111, 112: *Ba(o)ltosar* stb. EtSz.) < egyh. lat. *Balthasar* | *éklézsia* < egyh. lat. *ecclesia* | *Ézsaiás* < egyh. lat. *Esaias* | *hossanna* < egyh. lat. *hosianna* | *Izsák* (HB.: *ysaac* olv. *zs*-vel? Klebelsberg-Eml. 145) < egyh. lat. *Isaac* | *Izsó*, *Ezsau* (1260: *Iso*-, 1376: *Isou*- OklSz.) < egyh. lat. *Esau* | *Jeruzsálem* (kódexekben: *Jerufalem* SzlJöv. I, 2:177) < egyh. lat. *Jerusalem* | *jézsuita* < egyh. lat. *Jesuita(e)* | *József* (KTSz.: *Josepneec*, l. SzlJöv. I, 2:178) < egyh. lat. *Joseph(us)* | *kazsula* < egyh. lat. *casula* 'miseruha' | *múzsza* (Zrinyi I. 9. v.: *Musa*) < lat. *Musa* | *muzsika* < lat. *mūsica* | *Őzséb* < egyh. lat. *Eusebius* | *petrezselyem* < lat. *petroselinon*, h. lat. *petrosilium* MLSz. | *rózsa* (NySz., OklSz.; PPB.: *Rósa*, *Rofina*, *Rósi*, *Rosály*) < lat. *rosa* | *uzsora* (SermDom. II, 262, 649: *ufura*, *ufora*; kódexekben: *usura*, *osora*, ÉrdyK. 137b: *ozoras* NySz.; DebrGram. 341: *usora*) < lat. *usūra* | *Balázs* (ÉrdyK. 212: *Balaas*; *Balas* KNAUZ, Kortan 148, SzlJöv. I, 2:156) < egyh. lat. *Blasius* | *alamizsna* (SermDom. II, 688: *alamifnájokat*; ApostMélt. 18: *alamofnas* SzlJöv. I, 2:213 < vulg. lat. **alimosina* (vö. fr. *aumône*, ófn. *alamuosan*) népetimológiás alak az *alere* hatása alatt SCHUCHART I, 213 | *elemózsia* < lat., h. lat. *eleemosyna* MLSz. | *krizsma* (NySz., SzlJöv. I, 2:338) < egyh. lat. *chrisma* | *prezsbiter* < egyh. lat. *presbyter* || R. *balzsamom* EtSz. < lat. *balsamum* | *Erzsébet* (PPB.: *Ersébet*) < egyh. lat. *Elisabeth(a)* | *kámzsza* < egyh. lat. *camisia*.

II. Lat. *s* ~ magy. *sz*, *z*.

A lat. *s*-nek megfelelő mai magy. *sz*, *z* hangok igen különböző megítélés alá esnek. Először is ki kell zárni azokat a szavakat, melyek újabb német közvetítéssel kerültek nyelvünkbe: *cirkusz* < ném. *Zirkus*, *rébusz* < ném. *Rebus*, fr. *rébus* < lat. *rebus* 'durch dinge' KLUGE, EtWb. 367 stb. A szavak egy másik része közvetlenül lat. ugyan, de a régi nyelvből nem mutatható ki: *persze* < lat. *per se* (t. i. intelligitur), *szimpla* < lat. *simplicis* fem.-a. A legnagyobb csoportot alkotják azután az olyan szavak, melyekben ma *sz*, *z* van, de egészen kétségtelen, hogy régen *s*, *zs* volt, a mai alakok pedig újabb átvételek. Pl.: *Szilveszter* (ÉrdyK. I, 277: Zent *Siluef-ter* SzlJöv. I, 2:206) < egyh. lat. *Silvester* | *szeptembër* (MünchK. naptári rész: *September*, még GyARM.-nál is *september*) < lat. *september*. Ma is ingadozik az ejtés pl. *sakramentum* és

szakramentum között. — Szó belsejében magánhangzók között ma *z* van. De pl. a mai *Jézus*: SermDom. II, 632: *iefus*; a MűnchK.-ben általában *Iefus*, ApostMélt. 2, 26, 30 stb.: *yefus*, MargLeg. 1, 74: *Iefus* stb. SzlJöv. I, 2: 186; még GYARM., Voc. is: *Jézsus*, *jezsuvita* < egyh. lat. *Iesus* | *Mózes* (SermDom. II, 454. 455, 565: *Mojfes*) < egyh. lat. *Moyses*. Ezek az adatok semmi esetre sem olvashatók *z*-vel, csak *s*-sel *v. zs*-vel. A *zs*-es ejtés a mai *z* helyén még a XIX. sz. közepéig általános volt; GYARM., Voc. pl.: *gimnazsiom* < lat. *gymnasium* | *inkvizitzio* < lat. *inquisitio* | *krizsis* < lat. *crisis* | *penzszio* 'holtig tartó jutalom' < lat. *pensio*. — A mai *-ssz*-helyén magánhangzók között *-ss-* volt: *processzió* (ÉrdyK. 136, 137: *proceffio*; DebrGram. 340: *prosontzió*) < egyh. lat. *processio* | GYARM., Voc.: *essenzia* < lat. *essentia* | GYARM. Voc.: *suktzessio* < lat. *successio* stb. — Szó belsejében prae- és postconsonanticus helyzetben kivétel nélkül *s* volt. Pl. *Eszter* (BécsiK. mindig: *Hèter* 47. kv.) < egyh. lat. *Esther* | *Krisztus* (SermDom. II, 603: *criftof*; MűnchK., ApostMélt. 2, 26, 30 stb., MargL. 174 stb.: *criftus*; GYARM., Voc.: *Antikristus*) < egyh. lat. *Christus*. Ugyanígy az aránylag újabb szavakban is. Pl. *minisztër* régen mindig *s*-sel (NySz., GYARM., Voc.), sőt ma is *ministrál*, *ministráns* | *gusz-tus* ~ GYARM., Voc.: *gustus* | *univerzítás* ~ GYARM., Voc.: *universitás* stb. — Ezekben az esetekben a mai megfelelősekre nézve kétségtelen az írott alak, illetőleg az újabb klasszicizáló olvasásmód hatása. Csupán a *Jézus* és *Krisztus* szavakban, mint ennyire népi szókban, nem lehet irodalmi hatást föltételezni; ezekre vonatkozólag legvalószínűbb VOLF nézete, hogy a mai *Jézus* és *Krisztus* a régi *Jézsus Kristus*-ból elhasonulás útján keletkezett (vö. Kiktől tanult 85 kk.). A spiransok között ugyanazon a szón belül meglehetősen szoros asszociatív kapcsolat van; vagy hasonulnak: szl. *straža* > magy. *strázsa*, vagy elhasonulnak: szl. *črešnja* > magy. *cseresznye* > *cseresznye*. Ezen a kettős változáson ment keresztül a magy. *csizió* szó; klat. *cisio* 'Circumcisio Domini jan. 1.' > magy. *cizsió* > *csizsió* > *csizió* (EtSz.). VOLF elhasonulással magyarázza az *augusztus*, *jebuzeus*, *farizeus*, *fliszteus*-féle szavak *sz*, *z*-jét is; de ezt nem lehet adatokkal igazolni, hanem az utóbbiak épen olyan klasszicizálások, illetőleg újabb átvételek lehetnek, mint a *miniszter* stb.

A lat. *s* eredeti *sz* ejtését csak a következő adatok bizonyítják¹: *pásztor* (1095: *Pasztur*, 1240: *Pazthur*, 1370: *Paztor* stb. OklSz.; SermDom. I, 134: *paztorok*; JókK. 49: *paztorok*, BécsiK. 212: *paztor* NySz. < lat. *pāstor* || *sz* > *c: árboe*, R. *arboeja* (ÉrdyK. 314b: *arbozja*, Cal.: *arbots-ja*, MA.: *arbotzja*, Helt : Mes. 93: *arbozja*; SermDom.: *arbox* [*x* =

¹ Legrégibb orthographiai jele *z*, *sc* stb. (vö. KNIEZSA, A m. helyesírás: MNy. XXIV, 320 kk.).

s v. cs?] EtSz.) < klat. *arboſ* (l. EtSz.); a 'Mast, Mastbaum' jelentés megvolt már a klassz. lat.-ban is (GEORGES, LatDWb.) | *párduc* (BécsiK. 148: *pardic*, DebrK. 379: *pardocz* NySz.; 1490: *pardicz*, 1598: *pardusz* OklSz.; MA.: *parduß*) < lat. *pardus* | R. *gadótz* 'Weichfisch' < lat. *gadus* LESCHKA, El., DANK., Lex. 397. (Az *sz* > *c* változásra vö. GOMBOCZ, MTNyt. II, 2: 90 és MNy. XXIV, 104 kk.)

Lat. *x*.

A lat. *x* hangértéke a régi magyar helyesírásban *ks* és *ksz*.¹ Magy. megfelelője jövevényszavainkban általában *ks*: *Sándor* < klat. *Sandrus* az *Alexandrus* mellékalakból (MNy. X, 100) || GYARM., Voc.: *eksertzérozni* < lat. *exercere* | *eksponálni* < lat. *exponare* | *eksékválni* < lat. *exsequi* | *ekstzelentziás* vö. lat. *excellens* || *taksa*, *taksál* (N. *takszál* Veszprém m. MTsz.) < klat., h. lat. *taxa* DuC., MLSz. | *jönicsz*, *fénicz* < lat. *phoenix*. — Mágánhangzók között -*gz*- is: *egzamentom* RELL < lat. *exāmen*, h. lat. *examentum* MLSz. | *egzekutor* < lat. *executor*, h. lat. *executor* 'végrehajtó', *egzekvál* < lat. *exsequi* (NyK. XXXIX, 335). — Újabbban természetesen *ksz*: *lukszus*, *prakszis*, *ekszhumál* stb.; az *ex* + voc. kezdetű szavakban *gz*-is: *egzaltált*, *egzisztencia* stb.

Régi lat. jövevényszavainkban tehát a lat. *s* megfelelője, az egészen csekély számú kivételeket nem számítva, szabályszerűen *s*, illetőleg annak magy. fejleményei. Ez a sajátos megfelelés már régen feltűnt. Először HUNFALVY PÁL vetette fel a kérdést és úgy magyarázta, hogy a lat. *s* eredetileg nálunk is *sz*-nek hangzott és később a magy.-ban vált *s*-sé (A székelyek 31). Ez a magyarázat természetesen tarthatatlan, amennyiben *sz* > *s* változásról a magy.-ban nem lehet szó (vö. mégis *szó* ~ *sövény*, *szór* ~ *sörény*, *szem* ~ *sömör* MNy. XX, 62). — ASBÓTH szerint helyesírásunk és általában kereszténységünk cseh eredetű, s minthogy a régi cseh helyesírásban a lat. *s*-nek szintén *š* hangértéke volt, ő a magy. „*s*-ezést” is cseh hatásnak tulajdonította (Szlávság a magyar keresztény terminológiában: NyK. XVIII, 321 kk.).

A kérdés megoldása VOLF GYÖRGY érdeme. VOLF először is az *s*-ezés történetét vizsgálta helyesírásunkban, jövevény-

¹ Vö. KNEZSA, Magy. helyesírás: MNy. XXIV, 324: *ks*: 1225: *Myza* terra, 1211: *Bora* || *ksz*: 1225: *Bizoud*, 1239: *Saxard*, *Saxardiensis* (*Szék-szárd*). — Sz. MOLNÁR A., Gram. ezt mondja: „Quidam inserunt *x* his oppidorum nominibus: *Pax*, *Berezas*, *Sizo*, *Taxon*, quae Ungarice rectius *Paks*, *Berekbáß*, *Szikbó*, *Takfon*.” (CorpGram. 119.) — TSÉTSI orthographiája szerint: „*X*, *x* Latinorum et Graecorum debet pingi per *ks* ut: *Artakferk/kes*, *Feliks*, *Alekfander*.” (CorpGram. 668.)

szavainkban meg lat. olvasásunkban, és kimutatta, hogy az régen teljesen általános volt, azután arra a rendkívül szerencsés gondolatra jutott, hogy ennek a hangmegfelelésnek az eredetét valami római katolikus, mégpedig újlat. nép nyelvében keresse. Mivel a román nyelvek közül a velencei, illetőleg észak-olasz nyelvjárás az, amelyben a lat. *s*-nek minden helyzetben szabályszerűen palatalis *ś* felel meg, VOLF megállapítja, hogy a lat. *s*-nek megfelelő magy. *š* az észak-ol. palatalis *ś* megfelelője. A *ś* hang a magy. hangrendszerből hiányzik, ezért hanghelyettesítéssel *š* lett. Ami a magy. *zs-t* illeti, VOLF a régi adatokban minden intervocalicus *s-t zs*-nek olvas, mert a *zs-t* az átadó nyelvre feltételezi, mégpedig nemcsak két magánhangzó között, hanem *l* és *r* után, valamint zöngés mássalhangzók előtt is (Kiktől tanult: Összes Művei 85).

VOLF elméletét MELICH Szláv Jövevényszavaink c. művének második részében revidálta, illetőleg kiegészítette. Kimutatta, hogy az *s*-ezés sokkal szélesebb körű, mint VOLF gondolta, amennyiben nemcsak az észak-ol. nyelvterületen, hanem a római katolikus szláv nyelvekben általában *š* van a lat. *s* helyén, így a lengyel, cseh, tót, szlovén nyelvekben meg a csehóráváiban. A lat. *s* betű *š* hangértéke ugyancsak megvan a régi cseh, a karintiai szlovén (l. Freisingeni emlékek) és a régi lengyel helyesírásban is. A mai nézet szerint a magy. *s*-ezés nem közvetlenül észak-ol. eredetű, hanem katolikus szláv (pannóniai szlovén) közvetítéssel jutott el hozzánk (vö. SzlJöv. I, 2: 55 kk.).

Ami a szóbelsei *zs* eredetét illeti, ebben a tekintetben az északol. hatás nem egészen világos. Az ol. intervocalicus *s* az északol. nyelvterületen kétségtelenül zöngés ugyan (*z*, a román nyelvészeti irodalomban *ś*), de palatalis színezete nincs, mint VOLF gondolta. Hogy ez mennyiben befolyásolta a magy. *zs* hangot, azt nem tudjuk eldönteni, annál kevésbbé, mert a magy. *zs* hangok története általában nem eléggé ismeretes. Mindenesetre feltűnő a csaknem teljes szabályszerűség, de viszont azt, hogy ez a *zs* a magy.-ban mindig zöngés volt, nem lehet bizonyítani; pl. a *paradicsom cs*-je csak *s*-ből érthető, másrészt zöngésülés itt épűgy, mint szó elején, a magy.-ban is történhetett.

Az általános *s* megfelelés mellett régi szavakban csak a *pásztor*, *árbo*c és *párduc* szó *sz*-ét lehet kimutatni. Ez teljesen magyarázatlan, annál is inkább, minthogy az *sz* éppen olyan helyzetben van (*st* hangkapcsolatban meg *szóvégen*), ahol az *s* még ma is a legerősebben tartja magát. — A többi esetben, ahol ma *sz* van, az a mult század ötvenes éve óta a Thun-féle rendszerrel kapcsolatban fellépő klasszicizálás eredménye. Ez az olvasásmód, mely a réginek és az újnak a keveréke, legjobban meglátszik a mai lat. Fremdwortokon, de hatott részben a meghonosult szavakra, sőt a lat. szöveg

olvasására is. (Az utébbira pl. abban, hogy az intervocalicus -s-t z-nek olvassuk, ami nyilván német, közvetve esetleg újlat. sajáttság.) A mai ejtésmód nagyjában a következő: A) Szó elején *sz: szenzáció, szimplex, szimultán*, de *sp-, st: spiráns, spirális, spontán, státus*. B) Szó belsejében két magánhangzó között és zöngés mássalhangzó után *z: ceruza, fantázia, úzus; cenzúra, reverzális, konverzió*. Ez kivétel nélküli; de itt is *-sp-, -st-: desperál, inspektor, demonstrál, protestál*; újabban itt is terjed az *szt: asztronómia, katasztrófa*. C) Szó végén az *-s* általános; így az *-ans, -ens, -ális, -izmus* stb. végződésben: *szibiláns, szuperintendens, fatális, humanizmus* stb.

Latin z.

A latinban *z* csak jövevénytiszavakban volt és megfelelt a gör. ζ-nak.¹ A gör. ζ eredeti hangértéke *dz* volt; később ez több fokon keresztül *z* lett. Az utóbbi fokot tükrözteti vissza a lat. *z*. Ez a hang a lat.-ban kb. Kr. e. 350 óta idegen volt (ólat. *z > r*). A klat.-ban és egyh. lat.-ban általában *z*-nek írták és olvasták gör. eredetű tulajdonnevekben meg keresztény terminus technicusokban. Magy. megfelelője *z: Zakariás* < egyh. lat. *Zacharias* | *Zakeus* < egyh. lat. *Zachaeus* | *Zebedeus* < egyh. lat. *Zebedaeus* | *Zebulon* < egyh. lat. *Ze(a)bulon* | *Ezékiel* < egyh. lat. *Ezechiel* | R. *gazophilanciom* 'Kirchenschatz' (MünchK. 158, 186) < egyh. lat. *gazophilacium* | *Lázár* < egyh. lat. *Lazarus* | *Názáret* < egyh. lat. *Nazareth*. — A gör. ζ-nek néha lat. *ss* is megfelelhet (pl. μάζα > *massa*); így a gör. -ίειν képző ~ lat. *-issare*, de a mellett *-izare* is² (vö. francia *-iser*, német *-isieren*) ~ magy. *-izálni: pityizál* < lat. *pytissare* || *favorizál* | *germanizál* || *urizál*. (Vö. SIMONYI: Nyr. VIII, 296 k.) — Újabban szintén *z: zodiákus, zoologia* stb.

Dentilabialis spirans.³

Latin f.

Az *f* az ólat.-ban bilabialis spirans volt (φ), de a császárkor közepe táján dentilabialis spirans lett.

Lat. *f* ~ magy. *f: Fábían* < egyh. lat. *Fabianus* | *familia* < lat. *família* | *fēbruár* < lat. *februārius* | *firkál* (*frikálni* DANK., Lex. 372) < lat. *fricāre* | *figura* < lat. *figūra* | *forma* < lat. *fōrma* stb. || *Lucifer* < lat., egyh. lat. *Lucifer* | *referál* < lat. *referre* || *cifra* < klat., h. lat. *cifra, cifra* DuC., MLSz. (a magy.-ban a mn. elvonás útján keletkezett a *cifráz* igéből, EtSz.).

¹ Vö. LINDSAY 118 k.

² Vö. WEISE, Griechische Wörter im Latein 23 és SAALFELD, Lautgesetze der griechischen Wörter im Latein 10.

³ Vö. SEELMANN 294 kk.

Laryngalis spirans.¹Latin *h*.

A lat. *h* (<idg. **gh*) először valószínűleg **χ* volt, a nyelvtörténet kezdetén azonban már *h*. A vulg. lat.-ban a Kr. e. III. sz. közepén eltűnt, a román nyelvekben sehol semmi nyoma. A klat.-ban és egyh. lat.-ban mint orthographiai sajátosság megmaradt, de ejteni nem ejtették; ezért írtak *h*-t ott is, ahol nem kellett, viszont etimologikus *h*-kat elhagytak. Így volt ez a magyarországi latinságban is, sőt ezt a hangjelölést magy. szavakra is átvitték (*hoctalan*, *herews*, *Hwkur* stb. NyH.⁷ 115).

Lat. *h* ~ magy. *h*: *Adorján* (1138/1329: *Adrian*) < egyh. lat. *Hadrianus* | *Ilona* < egyh. lat. *Helena* | R. *Ipoly* (1138/1329: *Ipolit*; *Ipolt*, *Ipót*, *Ipoly* SÁNDOR, Sokf. XII, 242) < egyh. lat. *Hippolytus* | *Jéromos* < egyh. lat. *Hieronymus* | *jácint* < lat. *hyacinthus* | *óra* < lat. *hora* | *ostya* < egyh. lat. *hostia*. — Régebben még több a *h* nélküli alak: *héber* (BécsiK. 32: *Ébéréc* lana) < lat. *Hebraeus* | *Holofernes* (BécsiK. 14: *Olofernè*-) < egyh. lat. *Holofernes* | *Habakuk* (BécsiK. 269: *Abakuc*) < egyh. lat. *Habacuc* | *hossanna* (MüncK. 52: *ofanna*, ÉrdyK. 103: *Offanna*) < egyh. lat. *hosianna* | *história* (R. és N. *istória* is NySz., REL) < lat. *historia* || ma is: *halleluja* és *alleluja* < lat. (*h*)*alleluia* 'gelobt sei Gott'. — Szó belsejében néha, úgy látszik, hangzott a klat.-ban és egyh. lat.-ban is; vö. *michi*, *nichil* (RÖNSCH, Itala u. Vulg. 455). Nálunk bizonyos kettőségg van: *Abrám*, de 1138/1329: *Abram*; ma is *Abrány* csn., hn. Sáros m., Borsod m. CSÁNKI, I, 165, 288 < egyh. lat. *Abraham* | *Béthlém*, de 1156: *Bethleem* MonStrig. 110; vö. *Bethlencsn.* < egyh. lat. *Bethlehem* || *gyehenna* < egyh. lat. *gehenna* | *Jehova* < egyh. lat. *Jehova*, úgy látszik, mindig *h*-val. — Újabban természetesen mindig *h*-val: *harmónia*, *hiéna*, *humánus* stb.

Liquidák.

Latin *l*.²

A lat. grammatikusok kétféle *l*-et különböztetnek meg: az egyik „pinguis aut plenus sonus“ (palatalis *l*-féle?), a másik „exilis, tenuis sonus“, a normális lateralis *l*. Magy. szempontból nincs különbség a kettő között.³

¹ Vö. LINDSAY 62; ML., Einf. 110.

² LINDSAY 103—4; SEELMANN 306; ML., Einf. 150.

³ A román nyelvek alapján azonban meglátszik a különbség: pl. a *cl*, *pl* hangkapcsolatban az ol.-ban az *l* vocalizálódott, illetőleg *i* lett: ol. *chiaro* < lat. *clarus*, *pieno* < *plenus* ML., Einf. 150; tehát a magy. *dupla* és *szimpla* csak lat. *duplus*³ és *simplus*³ fem.-a lehet, nem ol., mint KÖRÖSI: MNY. XVI, 102 gondolta (ol. *doppio*, *scempio* KÖRTING).

1. Lat. *l* ~ magy. *l*: *l*ámpás <lat. *lampas* | *l*énia <lat. *linea* | *l*iliom <lat. *lilium* | *L*őrinc <egyh. lat. *Laurentius* | *L*ukács <egyh. lat. *Lucas* stb. || *alabástrom* <lat. *alabastrum* | R. *elementom* NySz. <lat. *elementum* | *cédula* <klat., h. lat. *cedula* DuC., MLSz. | *f*ülemüle <lat. *philomela* stb. || *Boldizsár* <egyh. lat. *Balthasar* | *pálma* <lat. *palma* || *eklézsia* <egyh. lat. *ecclesia* | *klastrom* <egyh. lat. *cla(u)strum* stb. || *Pál* <egyh. lat. *Pa(u)lus* | *Saul* <egyh. lat. *Saulus* stb.

2. Lat. *-ll-* ~ magy. *-l-*: R. *Apalin* (MargL. 21: *apalyn*) <egyh. lat. *Apolline* ~ **Apollin* EtSz. | *Gál* (1240 k.: *Gal*, 1312/1315, 1379: *Galus*- OklSz.) <egyh. lat. *Gallus* | *Marcel* (1211, 1288: *Marcel* OklSz.) <egyh. lat. *Marcellus*.

3. Lat. *l* (+*e, i* + voc.) ~ vulg. lat. *l* (+*e, i* + voc.) ~ magy. *ly, lly* (*ll*): [*Cécilia*] R. *Cecellye, Cecelye, Cécelle, Cicelle* EtSz. <egyh. lat. *Caecilia* | *gálya* (1241/1323: *Galia*, 1242: *Galya* OklSz.; *gállya* SÁNDOR, Sokf. XII, 37) <h. lat. *galea* és *galia* MLSz. | *Illés* (1240 k.: *Elyas*, 1313: *Elyie* (?), 1522: *Ylyees*, 1548: *yllyes*, 1602: *Illyés* OklSz.; PPB.: *Illyés*) <egyh. lat. *Elias* | R. *Kellén, Gellyén* (Gellen KNAUZ, Kortan 206; PPB.: *Giljén, Kijén*) <egyh. lat. *Chilianus* | *petrezselyem* <h. lat. *petrosilium* MLSz. | *sólya* <lat. *solea*. — E mellett per-se *l* (+*e, i*) is: *l*iliom <lat. *lilium* | *f*amilia <lat. *familia* | *b*iblia <lat. *biblia* stb.

4. Lat. *l* ~ magy. *ly*: *golyóbis* <lat. *globus* | *mulya* <lat. *mūla* 'weibl. Maulesel, Maultier' | R. *sellye* (*sellye-szék*) NySz. <lat. *sella* | R. *sélyye* NySz. 'Trage, Bahre' <lat. *sella* (feralis) | *zsálya* (R. *zsállya* NySz.) <lat. *salvia* | *fáklya* <lat. *fac(u)la* | *kuklya* <egyh. lat. *cuc(u)lla* | *mályva* <lat. *malva* | *Orsolya* <egyh. lat. *Ursula* | *Károly* <egyh. lat. *Carolus* | *Mihály* <egyh. lat. *Michael*.

5. Asszociatív változások: *l*—*l*>*l*—*r*: *pirula* (*pilula*, *pilulla* NySz.) <lat. *pil(l)ula* || *-ll-* > *-ln-*: *ampolna* <egyh. lat. *ampulla* | *angolna* <lat. *anguilla* | *kápolna* <egyh. lat. *capella*.

Latin *r*.¹

Zöngés pergő tremulans.

1. Lat. *r* ~ magy. *r*: *Regina* <egyh. lat. *Regina* | *regula* <lat. *régula* | *rébélió, ribillió* <lat. *rebellio* | *rózsa* <lat. *rosa* stb. || *báró* <klat. *baro* DuC. | *Dorottya* <egyh. lat. *Dorothea* | *Móric* <egyh. lat. *Mauritius* stb. || *Barnabás* <egyh. lat. *Barnabas* | *kártya* <lat. *charta* | *Margit* <egyh. lat. *Margaretha* stb. || *Brigida* <egyh. lat. *Brigida* (s. *virgo*) | *Brigitta* <egyh. lat. *Brigitta* (s. *vidua*) | *cédrus* <lat. *cedrus* stb. || *decembér* <lat. *december* | *Boldizsár* <egyh. lat. *Balthasar* | *kántor* <lat. *cantor*.

¹ Vö. LINDSAY 104—5; SEELMANN 307.

2. Lat. $r \sim$ magy. $r > l$: *Katalin* (1181: *Catrina* OklSz.; kódexekben: *Katerina* SzlJöv. I, 2:181; *Katalin* és *Katharina* KNAUZ, Kortan 153) < egyh. lat. *Catharina* | [*hártya*] R. *háltya* NySz. < lat. *charta*.

3. Lat. $r - r \sim$ magy. $l - r$ vagy $r - l$: *almárium* (az elhasonulás már a vulg. lat.-ban megtörtént) < lat. *armarium*, vulg. lat. *almarium* (vö. ófr. *almaire*, fr. *aumaire*) | *lajstrom* (*lagistrom*, *legestrom*, *legistrom* NySz.) < klat. *registrum* DuC. | R. *Bernárd* (ÉrdyK. 319, 500, MargL. 90, 161 stb. EtSz.) < egyh. lat. *Bernhardus*; később az *l* vocalizálódásával, illetőleg kiesésével *Bernád* PPB., majd *Běrnát* | *Borbála* (1581: *Borbara*, 1582: *Barbara* OklSz.; *Barbala* KNAUZ, Kortan 144) < egyh. lat. *Barbara* | [*Argirus*] N. *Argyélus* (Nyr. XI, 490) < lat. *Argirus* | [*mártir*] SándK. 15: *martel*, ÉrdyK. 153b *martyl* NySz. N. *maltir* MTsz. < klat. egyh. lat. *martyr* DuC.; [*purgatórium*] N. *purgatilom* Nyr. XI, 490 < egyh. lat. *purgatorium*.

Nasalisok.¹

Kiejtésük helyzetük szerint különbözött. Szó elején és szó belsejében az *m* zöngés bilabialis nasalis; az *n* dentalis, palatalis mássalhangzó előtt velaris: η . A szóvégi *-m* már a klassz. korban sem hangzott.

Latin *m*.

A lat. *m* a magyarországi lat.-ban minden helyzetben ejtett hang lehetett. A szóvégi *-m* megmaradására vö. SCHUCHARDT I, 62: „Besonders in den Endungen wurde im Allgemeinen der Schein der Latinität, wenn auch nicht die Latinität selbst gewahrt.“ Jóllehet az egyh. lat.-ban voltak *-m* nélküli szóvégek: *ardente lucernam*, *cura agentibus*, *fabā serentes* (vö. RÖNSCH, Itala u. Vulgata 462).

1. Lat. $m \sim$ magy. *m*: *Magdolna* < egyh. lat. *Magdalena* | *Márton* < egyh. lat. *Martinus* | *mēnta* < lat. *ment(h)a* | *myrtus* < lat. *myrtus* | *mód* < lat. *modus* stb. || *Domokos* < egyh. lat. *Dominicus* | *pádimentum* < lat. *pavimentum* stb. || *cimbalom* < lat. *cymbalum* | *decembēr* < lat. *december* | *pompa* < lat. *pompa* stb. || *drachma* < lat. *drachma* | *pálma* < lat. *palma* stb. || *Adám* < egyh. lat. *Adam* | *Jeruzsálem* < egyh. lat. *Jerusalem* | az *-um*, *-om* szóvégen általában.

2. Lat. $m \sim$ magy. $m > n$ ($> ny$): *Adán*, *Adány* hn., EtSz. < egyh. lat. *Adam* | *Abrány* (hn. 1324: *Abram*, *Abran* CSÁNKI I, 165; 1445: *Molnosabran*, 1450: *Molnos Abran* CSÁNKI I, 255, 288) < egyh. lat. *Abraham* | *Bértalan* (1211: *Bortolon* OklSz., 1237: *Bertolum* EtSz.; 1544: *bertalan* stb.

¹ Vö. LINDSAY 71 kk.; SEELMANN 268 kk.

OklSz.) < egyh. lat. *Bartholomaeus* | *Bethlen* csn. és hn. (1156: *Bethleem* MonStrig. 110; VárReg. 356. §: *Betlen*) < egyh. lat. *Bethlehem* | N. *evangyélion* < egyh. lat. *evangelium* | *pádimenton* Rábaköz < lat. *pavimentum* | *paradicsony* uo. < egyh. lat. *paradisum* (vö. Nyr. XL, 243) | *paskony* 'legelő' Palócság, *páskony* Komárom m. MTsz. < lat. *pascuum* | *teplon*, *táplon*, *teplony*, *táplony* MTsz. < lat. *templum*.

Latin *n*.

1. Lat. *n* ~ magy. *n*: *nárdus* (olaj) < lat. *nardus* | *náció* < lat. *natio* | *nótárius* < h. lat. *notarius* MLSz. stb. || *Benedék* < egyh. lat. *Benedictus* | *Dániel* < egyh. lat. *Daniel* | *dénár* < lat. *denarius* stb. || *bandérium* < klat., h. lat. *banderium* DuC., MLSz. | *legenda* < egyh. lat. *legenda* stb. || *Bernát* < egyh. lat. *Bernhardus* | *mágnás* < klat., h. lat. *magnas* DuC., MLSz. stb. || *Simon* < egyh. lat. *Simon* | *Katalin* < egyh. lat. *Catharina* | *Kelemen* < egyh. lat. *Clementus* | *Orbán* < egyh. lat. *Urbanus* stb.

2. Lat. *n* (+ *e*, *i* + voc.) ~ magy. *ny*: R. *Bosnya* (ország) > *bosnya* EtSz. < lat. *Bosnia* | R. *Erenye*, Szent-*Erenye* hn. CSÁNKI II, 238 < egyh. lat. *Irenaeus* | [*létánia*, *litánia*] R. *letanya* SzlJöv. I, 2: 341; N. *letanyo*, *letenye* MTsz. < egyh. lat. *litania* | [*linea*, *lénia*] Cal.: *linnya*, Helt.: *linnya* NySz. < lat. *linea*. — Újabb szavakban itt is *n* (+ *i* + voc.): *harmónia*, *június*, *kolónia* stb.

3. Lat. *n* ~ magy. *ŋ*: *Domokos* (1425: *Domonkws*-, 1429: *domokus*-, 1495: *Domonkos* OklSz.; a kódexekben: *Damonkos*, *Damankos*, *Damonkus* SzlJöv. I, 2: 165) < egyh. lat. *Domini-cus* | *Jéromos* (ApostMélt. 5: *yeronimos*, ÉrdyK. II, 353: *Yeronimus* SzlJöv. I, 2: 176) < egyh. lat. *Hieronymus*.

FLUDOROVITS JOLÁN.

Kocsi szavunk francia megfelelője.

GAMILLSCHEG szerint a francia *coche* magyar eredetű szó, azonban a német *kutsche* közvetítésével került a francia nyelvbe (Etym. Wörterbuch der franz. Sprache. Heidelberg, 1926—1929. 233. l.). A *kocsi* magyar eredete köztudomású,¹ mind a szóé, mind az eszközé; a francia nyelvbe való átszár-mazása azonban tisztázatlan. GAMILLSCHEG hivatkozik ugyan

¹ RIEDL FRIGYES, Kocsi: Nyr. XI, 103—6. — H. SCHUCHARDT, Romano-Magyarisches: Zeitschr. f. rom. Ph. XV, 88—95. — RÉTHEI PRIKKEK MARIÁN, A „kocsi” eredete: Nyr. XXVII, 385 kk., 551 kk. — UA.: EPhK. XXI, 53—6. — D. BEHRENS, Über deutsches Sprachgut im Franz.: Giesse-ner Beitr. z. rom. Ph. 1924. 1. Zusatzheft 73. l. — TOLNAI, Les origines du „coche”: RÉH. 1925: 53—8.

MEYER-LÜBKE szótárára és BEHRENS értekezésére, azonban MEYER-LÜBKE nem említi a német alakot, BEHRENS pedig nem tudja eldönteni, vajjon a magyar, vagy pedig a német alak szolgáltatja-e a mintát a francia szónak. SCHUCHARDT sem ékeli közbe a német szót, s mivel GODEFROY (Dict. de l'anc. l. fr. Paris, 1898. IX, 116) és LITRÉ (Dict. Paris, 1873. I, 652) olaszból származtatják, továbbá mivel GAMILLSCHEG a német közvetítés magyar bizonyítójának, RIEDL FRIGYESnek tanulmányát minden valószínűség szerint nem ismeri, csupán a DARMESTETER—HATZFELD-féle szótárra (Dict. Paris, 1920.) lehet gyanakodni, amely alapul szolgálhatott GAMILLSCHEG magyarázatához. Jellemző, hogy GAMILLSCHEG nem közli a magyar szót, bizonyára azért, mert azt MEYER-LÜBKE *kocsi*-nak írja, a DARMESTETER—HATZFELD-féle szótár pedig *Koszi*-nak (sic!) nevezi azt a helységet, amelyről a kocsi névét nyerte, s így GAMILLSCHEG nem tudta eldönteni, hogy melyik a helyes alak. Értesülésére vonatkozó feltevésünket megerősíti az a tény, hogy a két szótár magyarázó szövege feltűnően egyezik:

DARMESTETER—HATZFELD:

GAMILLSCHEG:

Emprunté de l'Allem. Kutsche, aus nhd. Kutsche, das selbst m. s. qui est lui — même aus dem Ungarischen stammt. d'origine hongroise.

A német *kutsche* szóból azonban nem lehet megmagyarázni a francia *coche* o hangzóját. RIEDL igen szellemesen feltételezi azt, hogy a XVI. századi németiségben még *gotschi*-hangalakú szavak mintájára terjedhetett el a szó a román nyelvekben. Ennek az álláspontnak tarthatatlan voltát fogjuk bebizonyítani.

Ha sikerülne kikutatni, hogy az eszköz mely országon keresztül jutott a franciákhoz, valószínűleg kiderülne, hogy az eszközt előbb ismerték meg a németek és az olaszok, mint a franciák. Ezért gondolkodóba ejthet, hogy a francia nyelvben a szó előbb honosodik meg, mint a többi európai nyelvekben.

Köztudomású, hogy a magyar *kocsi* szó eredetileg jelző volt, amit a „*kocsi szekér, kocsi szán*“ kezdetű népdal bizonyít, vagyis: 'Kocs-ról való szekér, Kocs-ról való szán', mint ahogy régen a mai *tokaji* főnevet is csak a *bor* jelzője gyanánt használhatták.

Ez a jelzős szerkezet megfelel a XV. elei, s a XVI. századi idegen kifejezéseknek. Mégpedig mind a latin, mind a német nyelvben — eleinte az olaszban is — a szó állandóan mint egy jelzős szerkezet tagja szerepel: 1487: *Una Caretta da Cozj, Careta da, Cozo* (TOLNAI 53—4); 1499: *cocius. currus* (Nyr. XI., 105); 1518: *zwaintzigisten Aprilis fuern*;

also sambt der Moscovittischen Podtschafft ab gen Wien . . . fuern auf *Kotschi Wäggen* (TOLNAI 56); 1526: *currus Kotsi* (Nyr. XI, 105); *currus Kochy* (Nyr. XXVII, 386—7); pro solutione trium *curruum Kotsy* (NySz. *Kocsi*); 1551: dave se li va per di vole da ogne tempo, in quatro persone suso un *carro da cocia* in uno die una nocte (TOLNAI 55); 1562: der herzogin von Bayern *gotschiwagen* (Nyr. XI, 105); *Kotzschî Wäggen* (Nyr. XXVII, 386—7); der Kaiser Karl V. legte sich, weil er's Podagra hatte in einen ungrischen *gutschwagen* schlafen (NySz.); sőt még 1611: *gutschî wägen* (Nyr. XI, 105). Ezzel szemben 1568: ein ungarische *Gutsche* (TOLNAI 57), tehát mint önálló főnév, de *ungarisch* jelzővel, ami arra mutat, hogy mint különlegességről tesznek róla említést.

Megtaláljuk ugyan a szót jelző nélkül is, de ilyenkor csaknem mindig a magyar alakját, mégpedig igen gyakran magyarázatokkal ellátva, ami azt bizonyítja, hogy a szó az idegen nyelvekben még nem honosodott meg, hanem mint exotikum említették, mind az eszköz, mind a név. Így: 1494—1495: *missa sunt ad Wysegrad poma Narantia dulcia et acerba per unum kochy* (TOLNAI 54); 1515: *vehebantur multi hungarorum in curribus illis velocibus, quibus nomen est patria lingua Kottschî* (NySz.); 1518: in pago *Cotzi* a quo et vectores currus nomen acceperunt *Cotzique* adhuc *promiscue appellantur* (NySz.); 1526: pro solutione *kotsy* dati sunt in cupreis flor. 50, pro *expensis et solutione Kotsy* ad Viennam dati sunt flor. 75 (NySz.); pro *expensis et solutione kochy* dati sunt in cupreis monetis: fl. 23 (Nyr. XXVII, 387); 1527: Paulus Thomorii, qui, vbi exploratum habuit Turcae in Hungariam aduentum, non contentus id per literas & nuncios saepe antea regi significasse, consensis raptim leuibis curribus, quos nos à loco *Kotcze* appellamus, uigesima Martii, ad regem tunc Vissegradi agentem repente aduolat (Steph. Broderith, *Clades in campo Mohacz: Bonfinius, Rerum Ungaricarum decades*, ed. Joan. Sambucus. Basileae, 1568. Appendix. 758. l.); 1556: *quippe centum rhedis Hungaricis, quos Gotschones appellant; pettoritis, quos Gotschos appellamus, curribus currisque pro vallo obmunierat* (TOLNAI 55).

Ezzel szemben a XVI. századi románságban e szó már főnév, nem pedig a „szekér“ jelzője, s az egyes román nyelvek hangállapotának megfelelő formákban jelentkezik: észak-olasz *coccio*, toszk. *cocchio*, fr. *coche*, sp.-port. *coche* (SCHUCHARDT i. m. 95; MEYER-LÜBKE, REW.² 4729). Egy spanyol író, Avila y Zuniga 1548-ban írja V. Károlyról: „se puso a dormir en un carro cubierto al que en Hungaria llaman *coche*, el nombre y la invención es de aquella tierra“ (SCHUCHARDT i. m. 88 kk.). Igaz, hogy Avila mint magyar szót említi, de

a név írásképe már román hangalakot takar. Ronsard, Montaigne, Amyot, Charron, mindnyájan *coche*-nak nevezik az eszközt, és IV. Henrik is így ír: „Je ne saurois Vous aller voir aujourd'hui, parce que ma femme se sert de mon *coche*“ (TOLNAI 55).

Már pedig, ha a francia nyelv a németből, vagy a latinból, vagy az olaszból venné át a szót, akkor a franciában *chariot de coche*-t, vagy *charrette de coche*-t, vagy pedig *voiture de coche*-t kellene kapnunk, megfelelően a *carro da cocia*, *Gotschiwagen* és *cocius currus* alakoknak.

Mindezen körülmények megfontolásával arra következtetünk, hogy a *coche* a francia nyelvnek belső szóképzése. Annál is inkább lehetséges ez, mivel egy *coche* alakú szó már a középkori franciában szerepel. Ez az utóbbi személyszállító hajót jelent (előzője *caudica*, l. REW.² 1775): „Se departi ainsi d'Escoche | La Manekine en une *coche*.“ (GODEFROY IX, 116.)

Az új szó tehát igen egyszerű módon jött létre, amennyiben a „grand bateau pour le transport des voyageurs“ jelentésű *coche* szót csupán a „grande voiture pour le transport des voyageurs“ jelentésű *kocsi*, *gottschi*, *cocchio* stb. hangalakok helyettesítésére kellett lefoglalni.

Ennek megvilágítására két példát fogunk idézni. Mind a kettő későbbi ugyan, de ugyanaz a képzetkapcsolódás és szóképvonatkoztatás, amely az idézendő két író tudatában végbement, előállhatott annak a lelkében is, aki e szót először használta.

Martin Fumée 1594-ben lefordítja Brodarics krónikáját és az imént idézett latin részlet francia szövegezését egy lapszéli jegyzettel toldja meg: „Paul Tomoree, lequel non content d'auoir aduert le Roy par plusieurs messages de la venuë du Turc en son Royaume, se transporta en diligence par changement de plusieurs petits chariots legiers nommez *Kotcze* (à cause d'un lieu dont la premiere origine d'iceux est venuë) vers le Roy, lequel estoit lors à Vissegrade le vingtiesme iour de Mars.“ (M. Fumée, Histoire des troubles de Hongrie. Paris, 1594. P. 10. a.) A lap szélén: „D'où est venu ce nom de *coche*.“ Fumée magyar formát talál Brodaricsnál és mégis rögtön észreveszi, hogy ez a francia *coche*-nak az őse. Tehát ő az exotikus magyar írásképet rögtön a francia szóra vonatkoztatja. Épen így lehetett a *kocsi*, *gottschi*, *cocius*, *coccio* vagy *cocchio* alakokat is a hajót jelentő *coche*-ra vonatkoztatni s ezt a szót mintegy lefoglalni egy másik személyszállító eszköz számára.

A másik adat Savary Dictionnaire de Commerce (nouv. éd. 1742. I, 938) c. munkájában található. Ő csak egyfajta *coche* nevet ismer; ami pedig az eszközt illeti, különbséget tesz *coche par terre* és *coche par eau*: 'szárazföldi kocsi' és

'vízi kocsi' között. Vagyis Savary tudatában is két azonos hangzású és rokonjelentésű szónak az azonosítása ment végbe.¹

A franciákhoz az eszköz minden valószínűség szerint később jutott el, mint a németekhez, és a név a franciáknál mégis előbb honosodik meg, előbb nyer formát. S ez a forma nem különböző hangalakok közötti ingadozás után áll elő (mint a németben: *Gottschi, Gutsch, Gutsche* > *Kutsche*), hanem mintegy egyszerre születik meg. Mindez csak úgy képzelhető el, ha a hajót jelentő *coche* formáló erejét elismerjük.

A szó nemét illetőleg GAMILLSCHEG azt állítja, hogy a *coche* a XVI. s részint a XVII. században is nőnemű. Ez az állítás azonban tarthatatlan. Vizsgáljuk meg pl. Montaigne-t, aki egész fejezetet szentel a kocsiknak: „Ils fesoient front a leur bataille de trois mille *tels coches* . . . L'empereur Firmus fit mener *son coche* a des autruches de merveilleuse grandeur, de maniere qu'il sembloit plus voler que rouler.“ (STROWSKI et GEBELIN, *Les Essais de M. de Montaigne*. Bordeaux, 1919. III, 148—9.) Amyot-nál meg: „Il n'approche d'eulx, non plus que feroit un homme de pied d' *un coche* de Lydie“ (LITTRÉ *coche* címszó). M. Fumée, aki Ascanio Centorio kommentárjai után írja meg Erdély történetét, szintén hímneműnek ismeri: „la Royne ainsi accompagnee estant dedans *vn coche* avec son fils“ (Hist. des troubles. Paris, 1594. 126 b). Charron (De la Sagesse. Bordeaux, 1601. I. 8): „Aucuns philosophes, empeschés à bien joindre et unir l'ame avec le corps, la font demeurer et resider en iceluy comme un maistre en sa maison, le pilote en son navire, le cocher en *son coche*.“

Igaz ugyan, hogy Ronsard néhány esetben nőneműnek veszi: „Et que la Lune à *la coche* attellée | De noirs cheuaux, sera renouellée | Par douze fois sans retourner icy, | Paris lamente & languit en soucy.“ (II. Bocage Royal, éd. LAUMONIER, Paris, 1914—1919. III, 297.) „Je le peindray dessus *une coche* esmaillee | De bleu . . .“ (GODEFROY IX, 116.) Nyilvánvaló, hogy Ronsard a szótagszám és a rime féminine miatt ír *la*, illetve *une coche*-t. Itt még érezni azonkívül a 'hajó' jelentésű, nőnemű *coche* hatását, amelyre nézve vö. „Tant qu'à l'entour du monde | *Sa coche* vagabonde | Neptune conduira.“ (Du Bellay. Idézi GODEFROY IX, 115.) De a Franciade IV. énekében Ronsard a szó előtt hímnemű névmást használ: „Hyante adonc fit *son coche* atteler.“

Tehát a kocsi francia nevének nemére nézve a XVI. században bizonyára ingadozás volt, azonban ez ingadozáson belül már a hímnemű *coche* részesült előnyben.

¹ Egymástól elütő jelentéssel bíró szavaknál is gyakori ez a synkretizmus, ami által különböző tövek közös formába ömlenek; pl. *coco* = *coccum* 'tojás', *coq* 'kakas', *coco* 'kókuszdió' (SPITZER, *Über einige Wörter der Liebessprache*. Leipzig, 1918. 34. l.).

Végül még annyit, hogy a TOLNAI (RÉH. 1925: 57) idézte Ménage (1650.) előtt már az általunk említett Fumée (1594.) is tudja, hogy a szó magyar eredetű; mégpedig igen nagy fontosságot tulajdonít e magyar szónak, ami abból látható, hogy a könyv margóján is felhívja rá a figyelmet, holott könyvéből csak a legfontosabb események foglatatát szokta a lap szélére kijegyezni.

GYÖRY JÁNOS.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

A *vagy*, *avagy* kötőszó eredetéhez. A *vagy*, *avagy*, *azvagy* kötőszó- és határozószóról az a fölfogásom (vö. MNy. XXII, 117—25), hogy eredetileg kérdő mondat volt, melynek állítmányául a létege jelentő módjának jelen idejű egyszámú 3. személyű személyrag-nélküli alakja (vö. *Mauog* 'ma van', *Numvog* 'nem van, nincs') szerepelt, alanyául pedig a *vagy* után következő szó vagy szószerkezet, amely eredetileg alanyi mellékmondat volt. Erre az alanyi mellékmondatra a kérdő főmondatban néha az *a*, *az* mutató névmás mutatott rá, azért értelmező mellékmondatnak is lehet nevezni.

E magyarázat ellen JUHÁSZ JENŐ az ÖMS. *owog* alakjára, az eddig ismeretes legrégebbi alakra támaszkodva, azt a kifogást teszi (MNy. XXVI, 297—8), hogy „ha az *avagy* eredetileg két tagból álló mondat volt, akkor az ÖMS.-ban is *ozvogy*-nak kellene lennie, hiszen az ó-magyarban az *az*, *ez* *z*-je még nem tűnt el”. Én említett cikkemben a *vagy*, *avagy*, *azvagy* alakoknak egymáshoz való viszonyáról nem szóltam, s nem úgy fogom föl, hogy az *avagy* alak *azvagy*-ból lett; továbbá nem úgy fogom föl, hogy mind a három alak eredetileg kéttagú mondat volt, csak az *avagy*, *azvagy*, de a *vagy* nem. Amikor a *vagy* kötőszónak kérdő főmondatból való eredetét bemutatom ezen a példán: azt es megírom k.-nek, *vagy* (=van az): jó leszen? *vagy* (van az): nem leszen jó?, a zárójelbe tett értelmezéssel nem azt akarom mondani, hogy a kérdő főmondatban eredetileg mindig ott szerepelt alanyul az *a*, *az* mutató névmás. Csak az *avagy*, *azvagy* esetében veszek föl a kérdő főmondatban a rákövetkező alanyi értelmező mellékmondatra rámutató névmást (*a*, *az*) alanyul, a *vagy* kötőszó esetében nem, mert nem is szükséges; ott van úgyis a rákövetkező mellékmondat alany szerepében (jó leszen, nem leszen jó). Ma is hol ott van a főmondatban a mellékmondatra rámutató szó, hol nincs.

Én a *vagy*, *avagy*, *azvagy* alakok viszonyát úgy fogom föl, hogy már a nyelvtörténeti korszak előtt mind a három megvolt. Az *ovogy* alakban szerintem az *o* mutató névmás fordul elő *z* nélkül. Ez a mutató névmás alanya volt a *vagy* (=van) igealaknak. Ugyanez a névmástó, mint ismeretes (SZINNYEI, A HB. hang- és alakt. 34, FgrSpr.² 96), előfordul az *uly*, *oly* mutató névmásban és az *ügy* módhatározószóban is *-ly*, illetőleg *-gy* névmásképzővel továbbképezve. Az *azvagy* alakban ugyanennek a mutató névmásnak *-z*-vel való mellékalakja szerepel. Ez a *-z* elem, mint tudjuk, némelyek szerint (NyH.¹ 58, FgrSpr.² 96) szintén mutató névmás, mások szerint (EtSz.) névmásképző.

JUHÁSZ a *vagy*, *avagy*, *azvagy* alakok viszonyát úgy fogja föl, hogy a legeredetibb alak az *avagy* (*ouog* ÓMS.), ennek elejéről elmaradt az *a* (*o*), mert a nyelvérzék névelőnek fogta föl, miként ebben: *Avasallya: Vasalla*. Így keletkezett rövidüléssel a *vagy*. Minthogy a nyelvérzék így elemezte az *avagy*-ot: *a* (névelő) *vagy*, azért ebből fejlődhetett ki az *azvagy* változat. JUHÁSZ szerint az *avagy* és a másodlagos *vagy* eredetileg nem önálló mondat, sem nem összetétel, hanem képzett-ragozott szó. Alapszava az *az* névmásnak ősrégi *-z-* nélküli alakja. Ehhez az *a* mutató névmáshoz a fgr. eredetű *-v* névmásképző járult. A *-gy* módhatározó rag, az *a* előtte tövéghangzó.

Az ellen, hogy az *a* mutató névmás után *-v* névmásképzőt vegyünk föl egymagában, nem lehet kifogást tenni. A *-gy*-t azonban némelyek (vö. SZINNYEI, A HB. hang- és alakt. 34) nem tartják ragnak, hanem névmásképzőnek, s ebben az esetben már nehezebb a *-v*-t képzőnek venni az *avagy* alakban. Nagyobb nehézségbe ütközik annak a fölvétele, hogy a nyelvérzék az *avagy* alakba névelőt magyarázott bele. Ilyenekben, mint *Avasallya: Vasalla*, meg lehet érteni a névelő belemagyarázását, mert ilyenekben a nyelvérzék főnévnek érzi az *a* után következő alakot, de *avagy*-ban miféle szerepet tulajdoníthatna a közönséges nyelvérzék a névelőnek? Az *avagy*, *vagy* alaknak különféle jelentéseit sem lehet oly könnyen megmagyarázni az 'ama (= más) módon, amaképen' jelentésből.

KLEMM ANTAL.

Az osztószámnevek történetéhez. Az osztószámnevek kifejezésének egy igen érdekes régi módjáról olvasunk néhány adatot a Nyr. XLIII, 138. lapján. Ezen a helyen ugyanis egypár XVII. századi példa azt bizonyítja, hogy a kettőztetéssel alakult hosszabb osztószámnevet, pl. a *huszonöt-huszonöt-öt* akkoriban meg szokták rövidíteni, mégpedig úgy, hogy a második tagban a tizest nem ismételték meg, hanem csak az egyest mondták kétszerilyképen: *huszonöt-öt*.

Azonban az említett helyen olvasható néhány példából könnyen azt hihetnők, hogy ez a jelenség csak szórványosan fordul elő régi nyelvünkben, és hogy csupán a XVII. századra szorítkozik. Ámde ez a hiedelem téves volna, mert az imént ismertetett csonkított kettőzés megvan már a XVI. században is, és sokkal, de sokkal használatosabb, mint a csonkítatlan. Erre az utóbbira a régiségből alig van egy-két példám; míg az előbbire a Nyr.-ben közölt adatokat a következőkkel szaporíthatom meg e sajátságos szerkezet széleskörű használatának bizonyítékául.

1577: „Az agán pedig kezesség sok vagyon, kezét is fogék penig vele, hogy haza jövék s az többivel is, mert *harmincket-töt, kettöt* elüttetéék az talpokon“ (DÉZSI, Balassa B. mind. m. II, 492). 1588: „Engemet is hínak vala az páirmai herczeghez mindjárt minden katonára *tizenkét-két* tallért adnának“ (uo. 588). 1583: „Keriwk azért feölsegeödett szeretetuel hogy feolsegeöd kwlgyeön harom ezer talpakat, . . . de az talpak *huszon eöt eöt* singeöseök legyenek“ (A budai basák lev. I, 275). 1589: „... adnak mjnden estendeönket mjnd az ketteönek ugj mjnt *hetuen eöt eöt* fltot“ (uo. 500). 1607: „*Öt száz száz* saxoniai, Mansfeld és csuda

tallér"¹ (RADVÁNSZKY, Családélet II, 130). 1619: „... nemes ember valamennyiszor elmondja [az lélekkel való éktelen szitkozódást], egy-egy forintot vegyenek tőlle, szolgát és parasztembert az kézi kalodában tegyenek, | és délig ott tartassék, ha pedig meg akarja magát váltani, *huszonöt öt* pénzzel válthassa ki toties, quoties elmondja“ (ErdOrszGyülEml. VII, 512—3). 1635: „Végeztük azért, hogy minden *tizenkét-két* kaputól egy-egy négy ökrü szekeret és két-két embert adjunk egy hétre“ (uo. IX, 422). 1640: „Az strázsákat rendeltük, hogy . . . *tizenkét-két* vigyázó rendeltessék minden helyeken“ (CorpStat. III, 95). 1642: „... az kaszásoknak egy holdtól *huszonöt-öt* pénzt adjanak“ (uo. III, 101). 1648: „A nemes vármegye limitált pro salario mindenik processusból *tizenkét-két* forintot“ (uo. III, 110). 1659: „Disznóit *15 öt* pénzen adják. Marhát *huszonöt öt* pénzen“ (ErdOrszGyülEml. XII, 395). 1669: „... azokon is *tizenkét-két* forintokat exequálhassanak viceispán uraim“ (CorpStat. III, 155). 1671: „... az nemes embereken *tizenkét-két* forintokat, az paraszt embereken és szolgálteken hat-hat forintokat exequálhassanak“ (uo. II, 1:260). 1682: „Vannak olyan nemes emberek, kik mera contumacia ducti, sem ez esztendőn sem tavaly nem táboroztanak, kiket viceispán uram dupláson *huszonnégy-négy* forintig megbüntessen, ha pedig ugyan az után is táborban nem insurgálnának, négyszeresen *negyvennyolcz-nyolcz* ftig büntesse ökegyelmé“ (uo. III, 185). 1690: „... az majoros személy pedig vakmerőségeért *tizenkét-két* id est: f. 12 külön külön convicáltassék“ (uo. III, 196).

CSEFKÓ GYULA.

Folnesics „nőstényítés“-éhez. Folyóiratunk legutóbbi füzetében (XXVI, 254—7) György LAJOS Folnesics János Lajos „Nagy-Váradi Magyar“ „1807“-ben „Pestenn“ „Patzko Ferencz József“ költségével megjelent munkájának eredetijéről értekezik.² Minthogy az Alvína régebbi ismertetéseinek kapcsán felveti azt a gondolatot, hogy „érdemes volna Folnesics nyelvújító módszerének ellenőrzésére“ bizonyos tudományos munkát elvégezni, néhány adattal az e munkára vállalkozónak segítségére kívánok lenni.

Sipos József, aki magát „egy a Régieket és heljes Újjításokat egyformán kedvellő, de a nyelvet elrontani iszonyodó Magyar“-nak nevezi, az 1816-ban megjelent „Ó És Újj Magyar“-ban nyilatkozott elitelően a „nem“ megkülönböztetésére való törekvéstről. Művének második szakasza „a szóllások formáiról, azokbann lévő idegenségről“ szól, s e szakaszban a 32. laptól a 38-ig található az idevonatkozó fejtegetések. Kiindulópontja az, hogy a „Magyarbann, a menyinyiben a Genusok valósággal szükségesek, ... nints fogyatkozás“. Ugyanis „az állatok minden nevezetesebb fajtáinak a Nemek szerént van különös nevezetek“ („*férjfi, aszszony, — fiú, leány, — vő, meny, — sógor, ángy, — bika, ökör, tehén, — tsödör, paripa, kantza, — kan, ártány, eme v. kotza*“ stb.),

¹ Ezt talán az olasz *scudo*-nak velencei *sudo* változatából alakította az ú. n. népetimológia, tehát voltaképen a. m. *scudo*-tallér.

² Azért írom le a könyv címlapjának adatait, mert az idézett hely 254. lapjának 2. jegyzete nem egyezik az én tudomásommal.

vagy ha nincs, a „nöstény“ szóval megkülönböztethetők („nöstény-farkas“). Az „epicoenum“ sok más nyelvben is közönszerű („panthera, piscis, der Fisch“). És hogy itt a nyelvek nem „a természet vezérlése szerint“ jártak el, mutatják az ilyen példák: „ho chrónos, hoc caput, der Kopf“. Nem „hijjánossága“ ez a mi nyelvünknek sem, hanem „tökéletessége“.

Azonban — folytatja — a magyar nyelv „még sem marad-hata ezen tekintetben is tsendességben némeljek újjító viszketegségétől“. Ezek aztán olyan nyelvet csinálnak, „melj a más nemzetből valók előtt idegen a szavak miatt, a magunk nemzete előtt pedig a szóllások formáinál fogva esmérten, és érthetetlen“. E helyen idéz vagy másfél lapon az Alviná-ból, melynek szerzőjét saját bevallása szerint nem ismeri. Idézetében Folnesics következő „Sexual szövetség“-ei találhatók: „őné igen kevesett beszélt, — szerelembéli Irigyvetékedőné, — ifjú Felserdülttnék, — megülepettebb Szűznék — hevesem Kezéhez fogott az Elpirosodónának, — elhúzta amazné Kezét“.

Sipos nála egészen szokatlan heveséssel kel ki e minden igaz magyart „tetétől fogva talpig felháborító“ beszéd ellen és saját tételét igazolja vele, hogy t. i. minden hiba szülője „az idegen nyelv hejtelen követése“. De szelíd türelemmel csakhamar megleti ennek is a magyarázatát abban, hogy az ilyen írók vagy „nem Magyar atyától s anyától származtak“, vagy „jobb idejeket idegen nyelvek tanulásában, idegen nyelven beszéllők között töltötték“, amiért megengedhető, ha beszédükben és írásukban „felettebb való az idegen nyelvek követése“. Csak azt ajánlja nekik, hogy ha már „nem tudnak ellentállani írásra való vágyódásoknak“, legalább válasszanak gondolataik közlésére olyan nyelvet, „meljnek természetét tökéletesebben értik“.

Nem lesz felesleges megemlíteni, hogy Folnesics Lajos később még büszkélkedett is ezzel az újításával. A Tudományos Gyűjtemény 1818. évi évfolyamában (IV, 132) dicsekedve beszél „kezdés“-ről, melyet Kazinczy nevezett így (MagyRég. I, 27). Azzal nem törődik, hogy ekkor már Siposon kívül olyan tekintélyes kárhóztatói is voltak az őné-nek, mint a szerkesztő Thaisz András (A Neologismusokról, avagy Szabad-é a Magyarban új szókat csinálni és mennyire? TudGyűjt. 1817. évf. XII. f. 14—33. l.) és Helmezy Mihály (Berzsenyi verseinek 2. kiadása elé írt értekezése). Sőt állhatatosan megmaradt az elsőség hajszolásában a remény és szomor szerzőségét illetően is, mert ugyanitt vitézül hadakozik e kérdésben Helmezy ellen, holott — mint tudjuk — az utóbbi már Benkő Józsefnél (NyÚSz. II, 577) 1785-ben, az előbbi pedig Geleji Katona István-nál (NyÚSz. II, 555) 1647-ben előfordul.

Útalok még a NyÚSz. I. köt. 237. lapjára, ahol szintén szó van erről a kérdéssel. Az Alviná-ból ott ez az idézet található (188. l.): „Kérdeje szépnéséged magát a betegné meg; de mégis ama szelidné nem egyéb, hanem egy megtévelyodottné.“ És végül álljon itt adatképpen „Sipos József nyelvészeti munkássága“ c. dolgozatom, amely a bpesti VII. ker. külső m. kir. áll. főgimn. 1904—5. évi Értékeitében jelent meg.

Kovács Géza.

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK.

Márc. Ennek a szavunknak a származásáról sok az elmélet.¹ Abban általában mindenki megegyezik, hogy a szó német eredetű. Az a körülmény is erre látszik mutatni, hogy ma csak a Dunántúl (és Baján) ismeretes (MTsz.). PPBl. és KRESZN. nyomán némelyek a német *Märzbier*-rel hozzák kapcsolatba, MELICH JÁNOS (Nyr. XXIV, 347) a német *Malzbier*-ből, míg SIMONYI (Nyr. XXV, 38) s később MELICH is feltételeesen (LUMTZER—MELICH, Deutsche Ortsnamen und Lehnwörter 175) egy német *moraz*, illetőleg **maraz* 'vinum moratum, szederbor' szóból származtatja.

Szavunk ugyan igen régi, első adatunk 1240 körüli (OkI Sz.), mégsem ismerjük pontos középkori jelentését. Az előforduló latin *marchies* (Schlägli Szój.), *martius* stb. a magyar szóból vannak képezve s így a jelentés szempontjából felvilágosítást nem nyújtanak. Meglepő azonban, hogy mai jelentése, valamennyi nyelvjárásban, ahol még megvan, egyértelműleg 'méhsör', sohasem 'maláta- vagy komlósör'. Sőt az ugyancsak dunántúli *murc*, *murci* 'must, újbor' (MTsz.), mely valószínűleg *must* + *márc* contaminatiója, mint azt már SIMONYI gondolta, szintén nem sörrel, hanem egyéb, igen édes itallal való rokonságra mutat. Az egy KRESZN.-féle adaton kívül semmi sem mutat 'sör' jelentésre; ő szerinte „*marcz* mulsum v. cerevisia mense martio cocta”. Itt nyilvánvaló etimologizálással állunk szemben s a *cerevisia* époly helytelen megállapítás, mint a *mulsum*. PPBl.-ban a *ser* méhsört is jelenthet. Azt hiszem, adatok híján, de meg a két ital nagy különbözősége s főként a mai jelentés teljes egyöntetűsége miatt sem szabad feltennünk a 'maláta sör → méhsör' jelentésváltozást. — Ezzel a *Marz*-cal és a *Malz*-cal való összefüggés is eslesnek. A *moraz*-ból való magyarázat mind hangtani megfelelés, mind jelentés szempontjából kifogásolható. Nem bizonyít a német származás mellett az a körülmény, hogy a szó csak a Dunántúl maradt fenn. A középkorban a méhsör u. i. egész Magyarországon el volt terjedve; ma csak a Dunántúl ismeretes itt-ott, természetesen tehát, hogy másutt a neve elenyészett, míg itt megmaradt.

A szó eredetének kutatásánál a 'méhsör' jelentésből kell kiindulnunk. A méhsör nem fűszeres bor, mint SIMONYI állítja (i. h.), hanem erjesztett mézes víz. Az előbbinek, a *hypocra*-nak a készítésében a méznek igen alárendelt szerepe van, s sörnek épen nem mondható, hiszen csaknem tisztán bor, sőt a *mulsum* is szintén bor; a *hydromel*-nek a főalkatrésze azonban a méz, vagy egyik fajtájának a mézes üledék, a viaszsonkoly kilugozásával nyert folyadék. Ez a méhsör a középkorban igen el volt terjedve, különösen annak utóbb említett, olesóbb, csigerszerű fajtája, mely a viaszkészítés és gyertyamártás fontos mellékterméke volt.

Az utóbbi olesóbb fajta, ennél fogva sokkal elterjedtebb ital készítéséről a Grande Encyclopédie (hydromel alatt) ezt mondja: „on obtient cette liqueur, quand, après avoir mis les rayons des ruches sous la presse, afin d'en exprimer le miel, on jetaít

¹ Figyelmemet PAIS DEZSŐ hívta fel rá.

le *marc* dans l'eau". Azt a méztartalmú viasztöreket, melyből a méhsört erjesztették, franciául *marc*-nak hívták.

A *marc* szó a francia nyelvben csak a XVI. században bukkan fel, de minden kétséget kizárólag igen-igen régi, a francia nyelvnek eredeti, népi szókinéséhez tartozik. Latinosított alakja már a XII. században előfordul francia földön; így: „ne aliquis christianus retineat apud se marchum vindemiarum” adat Odon párisi püspöktől, aki 1197 körül élt (DuCANGE s. v. *marchum*; lásd még a XIII. század elejéről való adatokat s. v. *marcum*). A szó a *marcher* 'tapodni, összezúzni' szónak a származéka, s régebb mint a *ca* > *che* változás. Jelentése 'törek, törköly', nemcsak 'bortörköly', de mindenféle zuzalék, mely a nehezebb anyagok kivonása után hátramarad; LITTRÉ szerint: 'résidu de fruits, d'herbes ou de toute autre substance qu'on a pressurée ou fait bouillir pour en retirer le suc'. Így a viaszos mézüledéknek meg a méz kisajtolása után hátramaradt mézesviasznak csak *marc* lehetett a neve. A középkorban minden gyertyamártó és mézesbábos méhsör készítésére használta ezt a töreket, mert ez volt az egyetlen mód a tökéletlenül kisajtolt viaszban levő sok becses méz, valamint a még sok viaszt tartalmazó mézüledék értékesítésére.¹

Igen jellemző, hogy CzF. szerint a *márc* 'méhsör, különösen, melyet mézeskalácsosok szoktak árulni'. Innen magyarázható, hogy szójegyzékeink a *hydromeli* 'chemeg(e)' nevet megkülönböztetik a *márc* 'marchies'-től. Az előbbi a finom, tiszta mézből készült, aromatikuss mézsör, az utóbbi pedig a mézesbábos olcsóbb, hígabb méhsöre (vö. a jegyzetben FARKAS GYÖRGY értesítését).

Amennyiben a „*marc*” volt a nép közt elterjedt *márc* alapanyaga, melyből erjesztés útján állították elő a könnyű fajtájú mézsört, semmi akadálya sincs annak a feltevésnek, hogy a mézsör a nevéet is tőle nyerte, talán tapadás útján, tehát **márc-sör* > *márc*, mint *törköly-pálinka* > *törköly*.

Hangtani nehézség nincs. A francia *marc* nominativusa a XIII. század végéig **mars*, honnan a magyar *márc* könnyen megmagyarázható; nem is szükséges feltennünk egy nőnemű, pikárd *marce* változatot, amely megvan, de más jelentéssel.

BÁRCZI GÉZA.

¹ Hogy a márcot még a közelmúltban is valóban így készítették, arra nézve a következő bizonyosságokat gyűjtöttem össze: KRAUSZ VILMOS tanár szerint édesanyja a mézsonkolyt vízzel összefőzte, s palackokba fejtve erjesztette; a *márc* szót ő azonban csak később ismerte meg, náluk (Selmechányán) ez a kifejezés ismeretlen volt. — ALSZEGHY ZSOLT szíves értesítése szerint édesanyja gyermekkorában a márcot a Dunántúl mézsonkolyból készítették. — FARKAS GYÖRGY balatonvörsi (Somogy m.) születésű székesfővárosi altiszt szerint a méhsör méz, víz és egyéb anyagok keveréséből előálló alkohol-tartalmú ital, míg a márc a mézsonkolyból készül, amannál édesebb, s szesztartalma csekély vagy semmi. — BENEDEK SAMU, a régi budai mézesbábos cégnek ősz tulajdonosa szerint, a márcot hajdan főleg méztermelők készítették; a Dzierdzon-kaptárok elterjedése előtt ugyan s a lépet kivágták a kasból, majd a kas falához tapadt részeket levakarták, összetörték s ebből a törekből készült vízzel a márc. (Ez utóbbi adatot GRÖGER RUDOLF szíves közvetítésének köszönöm.) Manapság azonban a márcot póttanyagból (mélasse) csinálják.

Bölcstelen. Az EtSz. *bölcs* 'valor, honor' címszavának eddig egyetlen alakpárját, a *böcs* szót ismertük. Ennek az *ö-s* alakpárnak egy származéka, a *böcsül* 'aestimo, honesto', előfordul *bölcsül, bülcgül* alakban is, mely alakváltozatok egy *bölcs* névszóra utalnak. Ez a *bölcs* szó meg is volt a XVII. század elején, amint azt a Prágai András Fejedelmek Serkentő Órája c. művéből (1628.) való következő idézetek bizonyítják: „... VALAMELY FEJEDelem Templomokat el mér rontatni, kicsiny *bölcsben* tartya az Iftent.” (88.) — „Fiam, ajánlom néked az templomokra való gondviféléft, hogy tudniilic, *bölcstelenül* ne tartaffanac; hanem tißtán és éppen tartaffanac és örizteffeneç.” (1043.) — „Ajánlom néked fiam az Papoknac *böcsületit*, és igen kérlec téged, hogy *bölcstelenfeggel* töled ne illetteffeneç, erre való képeft, hogy ök haborgoc, perpatvarosoc, főfvényec, feftet életüec, békételeneç . . .” (1044.) Az utóbbi idézet azt is megmutatja, hogy ugyanaz a szerző, egy mondat keretén belül használja a kétség-telenül egy eredetű és alapszavában egy jelentésű *böcsület* és *bölcstelenség* szavakat. Azt, hogy az *l-es* alak és az *l-nélküli* alak között volt e valami hangulati különbség, ezekből az adatokból eldönteni nem lehet. — Hangtanilag a *bölcs* névszó nem szorul magyarázatra. BÓKA LÁSZLÓ.

Papramorgó. A pálinka ezen tréfás nevének eredetéről ZOLNAI GYULA azt az ötletet közli, hogy a *papramorgó* a régi deákos világ *pro appetitorio* kifejezéséből származott, amelyet a latinul nem tudó nép értelmesített *papramorgó*-vá (MNY. XXII, 156). Az ú. n. népetimológia valóban sok idegen szót magyarosított meg ehhez hasonlóan. Ahogy pl. a *peronospora*-ból *fene rossz pora* vált, a *phylloxera*-ból *szilokféreg*, a *chirurgus*-ból *kírorvos*, a *capitulum*-ból *káptalan*, a *Prisca*-ból *Piroska*, épúgy válhatott az urak szájáról ellesett *pro appetitorio*-ból is *papramorgó*. Ebben csakugyan nincs semmi lehetetlenség. De én azért mégis azt hiszem, hogy ez az utóbbi kifejezés egészen más úton-módon keletkezett.

A *papramorgó* szó ugyanis nemcsak a pálinka egyik nevéül fordul elő nyelvünkben. Kuthy Lajos regényében, a Hazai Rejtelmekben egy bizonyos fajta parasztembert is *papramorgó*-nak neveznek: „Már látom, kend is orgazda, mint ez a sok *papramorgó* paraszt” (Magyar Regényírók VIII, 59). A magyar földnépe pedig alkalmasint azért kapta ezt a nevet, mert urára, előljárójára és közülök legkivált a papjára gyakran ejtett zokszót: becsmérelte, szidogatta, morgott rá. A régi robotos világban pl. önérzetes, nyersnyakas magyar jobbágyával a legbokrosabb baja a földesúrnak, azzal pörlekedett legtöbbször az úrbéri szolgáltatások miatt, azért állíthatta egészen a nemes urak szíve szerint egyik akkori szokásmondásunk: „Német jobbágy pénzes erszény, oláh jobbágy túrós zacskó, magyar jobbágy perlekedő társ.” Természetes, hogy a magyar jobbágy igazi avagy csak vélt igazs tudatában csakúgy perelt a papjával is a tized és egyebek miatt. Vagy ha nem perelt vele, legalább akként könnyített a lelkén, hogy megmorgotta. Mondták is róla, hogy *semmit sem hágy mordulatlan*; azért volt aztán a neve *morgoló* rossz parasztember, vagy amint a Kuthyból vett példa bizonyítja: *papramorgó paraszt*.

Mindennapi tapasztalat, hogy a nép fia kötekedő kedvét, emberszóló hajlandóságát legkivált italos állapotában engedi szabadjárta. Urát, bíróját, lelke gondozóját is akkor szidja leginkább, ha beszédett a torokbeli jóból: borból, pálinkából. A szegényembernek különösen a pálinka oldja meg a nyelvét, mert többnyire ebből a bornál olesóbb, de jóval veszedelmesebb italból szokott alkalomadtán beszszelni. Olyankor aztán, amint mondani szokás, *a pálinka beszél belőle*, az szidatja vele a világot, az *m o r g a t j a* őt igen gyakran a *p a p j á r a* is, ennél fogva méltán kaphatta volna ez az ital akár a *papramorgató* nevet. Azonban erre a műveltető alakra nem volt szükség, mert vannak igeneveink, melyek cselekvő alakjukban is műveltető jelentésűek. A *farkasordított hideg*, *döcögtetős út*, *éltető-halató fű*, *mennydörögtetős mennykő*, *sürgetős dolog* helyett azt szoktuk mondani: *farkasordító hideg*, *döcögős út*, *élő-haló fű*, *mennydörögős mennykő*, *sürgős dolog*. A *búfelejtető ital* helyett meg ezt: *búfelejtő* (БЕКЕ: Nyr. XLIII, 11). Tehát épen így mondjuk a *papramorgató* ital helyett is azt, hogy *papramorgó*.

CSEFKÓ GYULA.

Tóció. BEREGSZÁSZI Dissertatiojából idézi SI. *tólag* alatt és SIMONYI, TMNy. 552 a következő sorokat: „*tótzó* pro *tótsa*, est ab *tó*, palus, lacus“. Ez a szó nem lehet más, mint a debreceni *Tóció*, hajdan halászó, ma már kiszáradt tó neve (vö. SZÉLL: TörtT. 1894 : 541). A régiségből e víznévre két adatot ismerek: 1644: az Csáki hadait az *Tóczó*hoz szállította (TörtT. i. h.); 1683: az *Tóczón* kívül lévő búzáskert mellett (TörtT. 1910 : 590).

BEREGSZÁSZI tehát a *Tóció* nevet magyarnak és a *tó* származékának tartja. Már elvileg is igaza van neki, hiszen a magyarban kétségkívül van *-c* kicsinyítő képző, van az *-ó*, *-ő* kicsinyítő-nagyító képző mellett *-kó*, *-kő* és *-csó* képző is, s így *-cök*, *-cő* magyar képző megléte nem tartozhatik a lehetetlenségék közé. Ilyen képzőnk van is, de nagyon ritkán fordul elő: 1689: *Gecő* MTörtT. XVIII, 173 a *Gergely* név kicsinyítője, vö. *Geci* | *bocó* (Tzs. 1838.-ból EtSz. 426) a *borjú* becézője, vö. *boci* | *góció* 'fej, fejecske' (tréf.) (MTsz.), vö. *gógyé* 'ua.' (MTsz.).

JUHÁSZ JENŐ.

Karaiman, Caraiman herceg. Ismeretes, hogy II. Károly, mikor Románia trónjának elfoglalására hazautazott, megcognitójában a *Caraiman herceg* nevet vette fel. Találónak megváltóztott név akkor is, ha az volt a szándéka, hogy oláh történelmi patinájú nevet viseljen, amely a mellett Románia legszebb hegy-óriásának a neve (Predeáltól délnyugatra).

Lássunk e névre néhány régi oláh adatot, leginkább Jeremia Movilá moldvai vajda idejéből: 1597: *Caraiman comis* (COPRESCU, Uricaru . . . de diferite acte XVIII, 525); 1597, 1598: пан Кърѣман комис (GHIBĂNESCU, Ispisoace I, 217, 225); 1602 Кърѣман великіячашник (uo. II, 7 stb.); пан Căraïman (JORGA, Studii și documente V, 7); 1617: Ишн Кърѣмана чашника (GHIBĂNESCU i. m. II, 100 stb.); 1661: Jonasco Căraïman biv Comis, i brat eg Gavriil Căraïman (JORGA i. m. V, 37—8 stb.). Bár patinája van e névnek az oláh történelemben, mégsem oláh eredetű, hanem —

mint a régi bojár- és kenéznevek tekintélyes része (vö. R. NAGY, Valacho-turcica. 1927.) — kún vagy tatár eredetű.

A név első része a török *kara* 'fekete' szó. A második rész a mongolból került át. Vannak adataink arra nézve, hogy már a magyarországi kúnok között is voltak mongol nevűek; erről azonban máskor szólok. Рудневъ (Материалы по говор. Вост.-Монг. 97) ismer egy *ima'an* szót, melynek jelentése: 'Ovis jubata, Antilope gutturata'. De már a XIII. századi kipcsaki török-mongol-perzsa szótárnak (ترجمان ترکی و عجمی و مغلی و فارسی) POPPE által kiadott mongol része (Das mongolische Sprachmaterial einer Leidener Handschrift, Изв. Акад. Наук. 1927. 1263. l.) ismer egy *imān* 'Ziege' szót. — Иманъ, Имангуль baskir személyneveket 1734-ből közöl VELJAMINOV-ZERNOV (Istočniki dlja izuč. tarehanstva 9), de ezek etimológiája homályos. Van azonban az Azerbajdsánban, Ardebíl környékén élő török sáhszeven-eknek egy törzsrük, amelynek nevééről ISKANDER MUNSĪ Tāriḫ-i 'Ālam ara-i 'Abbāsi (Tehrán, 1314/1896.) c. munkája alapján MINORSKY (Enzykl. d. Islāms IV, 287) ezt írja: „*Imānlū*, offenbar aus dem Mongolischen *Iman* 'Ziegenbock'.“ A sáhszeven *-ly, -lu* végű törzsnevek személynévi eredetűek, pl. *Abbāslu, Dursun Xodžalu, Pīr-Eivatlū* stb.; az *Imanlu* törzsnév is valószínűleg *Iman* személynévre megy vissza.

A *Karaiman* név jól beleillik a török személynevek rendszerébe. Jelentése: 'fekete bakkecske'. RÁSONYI NAGY LÁSZLÓ.

Volyva. A MNy. XIX, 125—6 szerint az Érdy- és a Teleki-kódexben előforduló *volyva* ~ *valyva* a köznyelvi *golyva* alakváltozata. Ez a ritka változat nemcsak ebben a két kódexben található, hanem megvan a XVI. század második feléből való Kolozsvári Glosszákbán is *voljua* alakban. A glosszaíró a latin *strum* á-t értelmezi ezzel a szóval, ami szintén a mellett szól, hogy a *volyva* csakugyan nem lehet más, mint a *golyva* változata. (Vö. PÁLFI MÁRTON: NyF. 45: 57.) S. I.

Magyar csók ~ oláh **țuc**. СІНAC etimológiai szótára (II, 536) a *țuc, a tuca, a țiocăi, a țocăi* 'csók', illetőleg 'csókolni, cuppantani' szavak etymonjával a magyar *csókolni* igét jelöli meg, úgyszintén MOLDOVÁN GERGELY (Alsófehér vármegye román népe. Nagyenyed, 1897 98. l.) és a *cs > ț* megfelelés megmagyarázhatatlansága ellenére ALEXICS is (Nyr. XVI, 405). Az EtSz. 1125 a *csók > țuc* egyeztetést megkérdőjelezi.

A magyar eredet lehetőségét valóban sem hangtani, sem alaktani okokból nem fogadhatjuk el. Az a körülmény, hogy a *țuc, tuca* szó 'csók', illetőleg 'csókolni, cuppantani' jelentésben a macedon, megléni és isztro-oláhban nincs meg (a macedon oláh *țucuescu* és megléni oláh *țucnes* igék jelentése 'szopni'; vö. PASCU, Sufixele românești 371), önmagában még nem bizonyít magyarságuk mellett.

A *csók* oláh megfelelője **ciuc* vagy **cioc* volna, a *csókolni* igének pedig **ciucului, *ciucălui, *ciuculî*, mivel a magyar *cs*-nek minden helyzetben *č*, ritkábban *ș* az oláh reflexe: *csont > ciont, csalni > celuesc, csipke > cipcă, csat > ciot, csokor > ciucur, költéség > chelciug* és *chelșug, bulcsú > bîlcsiu*. Az oláh nyelv

magyar kölesönszavainak *t*-je vagy magyar *c*-re, vagy pedig néhány szász közvetítésű szóban *sz*-re megy vissza: *tímír* < *cimēr*, *tintirim* < *cinterem*, *farcă* < *szarka* (e mellett van *sarcă* is), *țipou*, *țipău* < *cipó*, *țacălie* < *szakáll*, *țiclău* < *Zicklā* < *szikla* (vö. C. LACEA: Dacorom. III, 748). Olyan oláh *t*-t tehát, mely magyar *cs*-ből lett volna, kimutatni nem tudunk; az oláh *țevă*, melyet régebben magyar eredetűnek tartottak (*csöv*-ből), a szláv *čevu* átvétele. Az sem lehetséges, hogy az oláh **ciuc* vagy **cioc* a *cioc* 'csőr' szóval való homonymia miatt lett volna *tuc* vagy *toc*, hiszen épen a *csőr* alapszóból szoktak 'csókolózni' jelentésű tréfás kifejezéseket képezni (*Schnäbele*, *se becqueter*).

A *țucă* igét alaktani nehézségek miatt sem tekinthetjük egy magyar infinitivus átvételének. Az *-a* végződés még akkor is megmagyarázhatatlan volna, ha *csók* szavunk minden képző hozzájárulása nélkül felvehetné a főnévi igenév ragját. A nyelvünkben közvetlenül átvett igék u. i. mind *-ui* vagy *-i* végűek: *alcătu*, *făgădu*, *îngădu*, *măntu*, *adevăsi*, *mulăti*, *turvin* stb. A *toc*-ból képezett *țocăi* mellett a *țuc*-ból képezett *țucă* különösképen csak a Kárpátokon inneni oláhság nyelvjárásaiban található. Így TIKTIN, DRG. 1657 szerint erdélyi tájszó. Ezt megerősítik: U. JARNIK, *Glossaire des chansons populaires roumaines de Transylvanie*. Bucarest, 1885. 301. l. — ALEXICS i. h. — MOLDOVÁN i. h. — O. DENSUȘIANU, *Graul din Țara Hațegului*. București, 1915. 338. l. — I. BĂRLEA, *Balade, colinde și bocete din Maramureș*. București, 1924. 79. l. — P. HETCOU, *Poesia populară din Bihor*. Belényes, 1912. Ismeretes továbbá a gyulai és kétegyházi oláhok nyelvében is. Valószínűleg újabb keletű szó, az ISZER szótárát megelőző *Lexicon Budense*, BOPP szótára, LAURIAN—MASSIM glosszáriuma nem ismeri, s GASTER chrestomatiájából is hiányzik. Feltehető, hogy az *a pupă*, *a sărută* rokonértelmű igék analógiájára került az *-a* végű igék csoportjába.

Igazat kell adnunk TIKTINnek, aki a *țoc*, *țuc* (*țoc-țoc*)-ban hangfestő szót lát (DRG. 1615, 1657), jöllehet közelebről nem indokolja meg nézetét. Hasonló hangutánzó többől származik az orosz *čvokato*, a szlovén *cvokati*, valamint a finnugorságbeli karj. *čšukka* 'csók', lpN. *cuvkket*, *cuvkam* 'cuppantani', lpK. *covkte* 'csókolni' stb., amelyeknek összetartozása, amint azt az EtSz. 1124 megjegyzi, épen a hangutánzó eredet lehetősége miatt nem bizonyos.

TREML LAJOS.

Őzbarát? IVÁNYI BÉLÁnak nagyhecsű nyelvtörténeti adatai között 1550-ből ezt az idézetet is találjuk: Non fuit in una societate cum *Ewz barath* de Angyalhaza. A közlő e mondatban az aláhúzott nevet *őzbarát*-nak olvassa. (MNy. XXVI, 150.) Legyen szabad kételkednem ennek az olvasatnak a valószínűségében. Az *állatbarát*, *növénybarát* stb.-féle, 'állatkedvelő', 'növénykedvelő' jelentésű összetételek az én érzésem szerint annyira újkori fogalmak, hogy a XVI. század közepén való előfordulásuk szinte merőben valószínűtlennek látszik. Már pedig ilyen volna az *őzbarát* 'őzkedvelő' is. Sokkal egyszerűbb és természetesebb a helyet *ősz barát*-nak olvasni, hiszen ennek helyesírási nehézség sem áll útjában, mert az *sz* hangnak *z* betűvel való írására még a XVI. sz. végén is sűrűn találunk példákat. Ime néhány:

1556: *zekren*; 1588: *zekrin* a. m. *szekrétény*; 1570, 1587: *zederyes* a. m. *szederjes*; 1584: *halazok* a. m. *halászok* (piscatores); 1590: *tavazt* olv. *tavaszt* (tavaszi búzát); 1597: *halazo halo* a. m. *halászó háló*; stb., stb. (valamennyi adat az OklSz.-ből való). ZOLNAI GYULA.

Nyárfa. Egyik cikkemben *nyárfa* szavunk előtagját a vog. *nār* 'mocsár', zürj. *nur* 'sumpf, morast', votj. *nur* 'mocsár', cser. *nur* 'ager', md. *nor*: *normal* 'gartenerdbeere' rokonnyelvi alakokkal vetettem össze, azt állítva, hogy az egyeztetésnek hangtani akadályai nincsen, s idegen analógiákkal bizonyítva, hogy a 'mocsár-fa' → 'nyárfa' jelentésfejlődés is egészen természetes (MNY. XXIII, 315). — Legutóbb MUNKÁCSI BERNÁT foglalkozott a kérdéssel és magyarázatomban olyan súlyos hangtani bökkenőt vélt felfedezhetni, amely eleve kizárná az egyeztetés helyességét. MUNKÁCSI szerint „a vogÉ. *nār*, mint a vogD. *nār*, *nōr* változatokból kiteszik, eredetileg palatális”, tehát nem lehet vele összekapcsolni „a *nyár-fának* föltétlenül eredetileg is veláris előrészét.” „Ugyanígy vagyunk a zürj., votj. *nur*, *nūr* 'mocsár' szó hangzójával, melyet vogul másának útmutatása szerint szintén eredetileg palatálisnak kell vennünk.” (NyK. XLVII, 458.)

Meggyőződésemet szerint ez az ellenvetés tárgyaltalan, s MUNKÁCSI nyilvánvalóan tévesen vitatja, hogy a vogul és a vogullal egy bordában szótt permi adatok palatális hangrendű ősalakra utalának. Ismeretes tény, hogy az északi-vogul nyelvjárásokban **ā* > *ā* változás történt (vö. pl. m. *kéz* | osztj. *kēt* | zürj.-votj. *ki* | cser. *kit* | md. *ked* | fS. *kāte* | lpN. *gietta* ~ vog. (KANN.) T. *kāt* | AK. *koāt* | KK. *koāt* | FK. *koāt* | P. *koāt* | V. *kjōt*, *kōqt* | AL. *kopt* | FL., Sz. *kād*), tehát pusztán az északi nyelvjárások *ā*-jából nem következethetünk az ősvogul alak mélyhangúságára. De magashangúságára sem! Van ugyanis veláris eredetű vogÉ. *ā* is, és csak a többi vogul nyelvjárás hangviszonyainak pontos ismeretében dönthetjük el, melyik vogÉ. *ā* tartozik az őspalatális, melyik az ősvelaris típusba. Annak idején cikkem írásakor sem felejtkeztem meg erről az interdiálektikus összehasonlításról, mely azzal a világos tanulással járt — és jár ma is —, hogy a vogÉ. *nār* magánhangzója nem ősvogul **ā* fejleménye, hanem ősvogul **ā* vagy **ē* szabályos folytatója.

Alapvető munkájában külön fejezetet szentel ennek a kérdésnek KANNISTO (WogVok. 95—100), s így minden érdeklődő könnyen hozzáférhet a teljes bizonyító anyaghoz. Helykímélésből én beérem egyetlen, csattanós példa bemutatásával. Ez a példa a régi magyar *jó* 'fluvius' vogulsági megfelelője, amelynek vocalismusa tökéletesen egybevág a vogÉ. *nār* vocalismusával, s amelynek ősi veláris voltát, ha jól értem, régebben (NyK. XXV, 182) MUNKÁCSI sem vonta kétségbe. T. i.

				T.	AK.	KK.	FK.	P.	V.	AL.	FL.	Sz.
m.	} <i>jó</i> } ~ vog. {	}	}	<i>iē</i>	<i>iā</i>	<i>iē</i>	<i>iē</i>	<i>iē</i>	<i>iē</i>	<i>iē</i>	<i>iā</i>	<i>iā</i>
				<i>nēr</i>	<i>nūr</i>	<i>nēr</i>	<i>nēr</i>	<i>nēr</i>	<i>nēr</i>	<i>nēr</i>	<i>nār</i> ^R	<i>nūr</i>
				zürij. md.								
	} <i>ju</i> } Vö. még {	}	}	<i>ju</i>	<i>jov</i>							
				<i>nur</i>	<i>nor</i>							

Azt gondolom, egyelőre nincs okom arra, hogy magyarázatomat megtagadjam és perbe szálljak MUNKÁCSINAK azzal az etimológiai ötletével — ő maga mondja ötletnek —, amely *nyárfa* szavunkat a 'jegenyefenyő, lúcfenyő' jelentésű vog. *núli*, osztj. *ńj.ńi*, zürj.-votj. *ńil*, cser. *nulgo*, szam. *ńalk*, *ńulg* szavakkal véli egyeztethetőnek.

ZSIRAI MIKLÓS.

NYELVMŰVELÉS.

Nyelvművelő újságcikkek.

Idegen szavak alakja és jelentése.¹

Jovialis. — A *Jupiter*—*Jovis* névből származik, s a 'vígkedélyű, könnyűvérű, mindent megértő' embereket jelöljük vele. „Első értelmé valószínűleg az volt, hogy akit ezzel a jelzővel megtszítottak, nagy életbölcsessel, valóságos jupiteri magaslétról szemléli a világot.“ A mindennapi beszédben *viális*-t csináltak belőle, mert alkalmasint így elemezték: *jó* és *viális* (Magyarország 1930. márc. 9.).

Csakugyan *Jupiter* nevéből alakult e szó, mégpedig a következő módon. A *Iupiter* (helyesebben *Iuppiter*, I. GEORGES, Ausführliches lateinisch-deutsches Handwörterbuch⁸) szónak régies alakja *Iovis*, ennek származéka a 'Jupiter-féle' jelentésű *Iovialis* melléknév, *stella Iovialis* meg a 'Jupiter bolygó'-t jelenti. HATZFELD—DARMESTETER—THOMAS szótárában pedig a *jovial*-ról szóló cikkben azt olvassuk, hogy a középkori csillagjósok az öröm és a boldogság forrásának tartották a *Jupiter* bolygót. Ha tehát valaki e szerencsés csillagzat alatt született, boldog, vidám ember lett belőle. Így kapta a *jovialis* szó 'hilaris, laetus' (BARTAL, MLSz.), 'víg, vidám, jókedvű, barátságos, derültlelkű, tréfás, kedélyes' (TOLNAI, Magyarító Szótár²) jelentését. A 'könnyűvérű' és a 'mindent megértő' pontatlanul, sőt egészen rosszul fejezi ki e szó értelmét. *Viális* alakváltozatát sohasem hallottam, aligha is lehet valami nagyon gyakori.

Kondoleál, revideál. — Helytelenül mondják ilyen alakban: *kondolál, revidiál* (Nemzeti Ujság 1930. jan. 26. Nemzeti Szalon).

A megrótt kiejtés nyilván csak olyanok szokása, akik nem ismerik e szavaknak latin eredetijét (*condoleo, revideo*) és más minták után indulnak; talán az *ondolál* s a *revizió, vidimál* hangalakja irányítja őket. Idegen nyelven nem tudók különben is rendszerint tökéletlenül utánozzák a hallott idegen szavakat; így mondanak némelykor pl. *inekció*-t *injekció* helyett.

Koverkó, fildekó. — „Egy ideges asszony“ kifogásolja, hogy kereskedők ebben a formában használják a *covercoat* és a *fil d'Écosse* szót, holott a helyes kiejtés *koverkót* és *fildekóssz*. „Egy nyugodt férfi“ azonban rámutat arra, hogy a világon mindenütt szabadon bánnak az átvett idegen szavakkal; ez „a nyelvnek szuverén joga“. „Amerikában toalett helyett mindenki azt mondja: tojlett“ (helyesebben: *tojlet*). Így formálódott a magyar ajkon a *szlong*-ból *szlón*, a *combination* sem maradt *kombinésn*, hanem

¹ L. MNy. XXVI, 311—5.

kombiné vagy *kombinézs* lett belőle. „Valahogy a magyar nyelv muzsikájában van, hogy könnyebb *koverkó*-t és *fildekó*-t mondani, mint híven az angol és francia kiejtést utánozni“ (Az Est 1928. febr. 26., 28.).

Lényegében a „nyugodt férfi“-nak van igaza, bár a kérdéses szavak kiejtésének módosulását nem épen „a magyar nyelv muzsikája“ okozta, hanem bizonyára inkább a *trikó*, *kalikó*, *zakó*-féle, ugyanazon fogalomkörbe tartozó szavak analgiájának önkénytelenül működő hatása. Ez a bűnös abban is, hogy a *trencskót*-ot szintén *trencskó*-nak mondják (*trench-coat*). Egyébiránt a *koverkó*-nak angol eredetije nem *covercoat*, hanem *covert-coat* (I. YOLLAND, Angol-magyar szótár; JONES, An English Pronouncing Dictionary⁵).

Notesz. — „Helytelen kimondás eredménye a már — sajnos — ki nem ir[t]ható notesz is“ (Magyarság 1930. márc. 9.).

Noha e szó eredete nem mindennapos jelenség, mégsem szükséges rajta sajnálkozni, mert végelemzésben minden jövővényszó „helytelen kimondás eredménye“. A francia-német *gages*—*Gage* a magyarban *gázsi*, a *marchande de modes* *masamód*, a *reine-Claude* pedig *ringló* vagy *ringlót*. Révai Nagy Lexikona szintén azt tartja ugyan, hogy „Ringló, ringlót vagy ringlotta a francia reineclaudé csonkított és elferdített kiejtése“, de hiszen az egész francia nyelv sem egyéb, mint a latinnak „csonkított és elferdített“ formája, sőt tovább is mehetünk: a latin is „elferdítése és elrontása“ valamely még régibb nyelvnek. Műkedvelő nyelvészeink még ma is ezt az elavult értékelő felfogást vallják, ezért „torz kifejezés“ nekik a *Notes* feliratból lett *notesz*. Valószínű, hogy nem szívelik a hasonló hibában szenvedő *alpesi* levegőt vagy *Szalézi Szent Ferenc*-et sem, mivelhogy a franciában itt is néma az *es*: *les Alpes*, *Saint François de Sales*.

Piedesztál, relief. — Hibásan ejtik némelyek *i*-vel (*pidesztál, relif*), mert nem német szavak ezek (Nemzeti Ujság 1930. jan. 26. Nemzeti Szalon).

Az az érdekes, hogy e szavakat a németek sem *i*-vel mondják, hanem KELB.³ szerint *pié-de-sztál*-nak és *rē-li-ef*-nek. Az első szó olasz eredetű: *pedestallo* vagy *pedistallo*, francia alakja: *piédestal*. A *relever* igéből való *relief* főnévnek franciás kiejtése *röljef*, az ilyen *ö* helyett azonban *e*-t szoktunk ejteni (*reneszánsz, René, menü, menüett*).

Ismeretes, hogy a latin helyesírás *ae* betűjegyének kétféle hangértékéből is származott hasonló kiejtésbeli tévedés: az *aeroplán* szónak *eroplán* ejtése. Ez azért hibás, mert ennek az összetett szónak első tagja a 'levegő' jelentésű görög *ἀήρ* (gen. *ἀέρος*), latin *āēr* szó, melynek régi magyaros alakja *ájer*-nek hangzik.

Sizma, szimatikus, séma. — Helyesen *szk*-val kell ejteni őket, nem *s*-sel, mert ezek sem német szavak, hanem görögök (Nemzeti Ujság 1930. jan. 26. Nemzeti Szalon).

Nem említi a rovásíró az ugyancsak idetartozó és majdnem általánosan elterjedt *isidász*-t. E szavaknak német kiejtése is jórészt ingadozó; KELB.³ legalább így jelzi: „szkiz- v. siz-má, sé-má,

isz-ki-ász, kevb. isi-ász“. Akadémiánk helyesírási szabályainak 102. pontja értelmében az *sch*-t görög szavakban mindig *sz-kh*-nak vagy *sz-k*-nak kell olvasni, azonban a $\sigma\eta\mu\alpha$ és két származéka a szómutatóban mégis *s*-sel van írva, bizonyára azért, mert ezeknek németes kiejtése már egészen meggyökeresedett: *séma*, *sematikus*, *sematizmus*. A franciák is *s*-nek ejtik az *sch*-t ezekben a szavakban: *schisme*, *schismatique*, *schéma*, *schème*, *schématique*, úgyszintén az olasz kiejtés szerint is *s* hang van a *scisma* szóban, de *szk* ezekben: *schema*, *ischiade*.

Nagyon változatos a görög $\sigma\chi\omicron\lambda\eta$, latin *schola* idevágó származékainak kiejtése. A németek pl. *s*-sel ejtik: *Scholastik* (KELB.³; uo. a magyar *solasztika* nyilván sajtóhiba), a franciák *s* az olaszok *szk*-val: *scolastique*, *scolastica*, mi magyarok pedig általában *sk*-val: *skolasztikus*, *skolasztika*, bár egyesek az *szk*-hoz ragaszkodnak (KÖRÖSI SÁNDOR is így írja Olasz-magyar szótárában: *skolasztika*).

A régi latin iskolának is volt olyan szava, melyben a görög-latin *sch*-t *s*-nek ejtették: a $\sigma\chi\acute{\epsilon}\delta\eta$ > *scheda* szóból lett *séda* és származéka, a *sédátor*. A *sédátor* 'a régi gimnáziumban az óraelőtti leckeikérdezéssel megbízott jobb tanuló', a *séda* (*schedula*) pedig 'az a megvonalozott félív papír, melyre a *sédátor* felírta a leckeikérdezés eredményét' (vö. KORNIS, A magyar művelődés eszményei 1777—1848. I, 575—7, SZINNYEI JÓZSEF-nek A Timár-ház c. munkájára való hivatkozással). Révai Nagy Lexikona szerint a *séda* szó jelentése: 'papírszelet, cédula'; 'az iskolai életben az a kis cédula, amelyre a vizsgálatok alkalmával a feladott tételt írják'.

Hasonló jelenség az *orkeszter* szónak olykor hallható *orseszter*, sőt *orcsezter* kiejtése. A görög-latin $\omicron\rho\chi\eta\sigma\tau\alpha$ > *orchestra* szót mint átvételt *k*-val mondja a francia: *orchestre*, az olasz: *orchestra*, *h*-val KELB.³ szerint a német: *or-he-szter* (a *h* betű „az erősen ejtett torokhangot“ jelöli), és minékünk is *k*-val kell szabályszerűen ejtenünk.

Sezlong. — Nem *sezlón* a kerevet, hanem *sezlong*, mert francia neve: *chaise longue* (Magyarság 1930. márc. 9.).

Ez is olyan *koverkó*-féle eset. Akik franciául tudnak, nem hanyagolják el a *g* kiejtését, ellenben a franciául nem tudók nagy többsége valószínűleg a sok *-on* végű francia jövevény-és idegen szó hatása alatt *sezlon*-t mond (rövid *o*-vall!), sőt további hangváltozással egészen „parasztos“ formája is fejlődött e szónak: a *sezlongy*, ikertestvére a *pardony*-nak.

Sport. — Mint angol eredetű szót voltaképen *szport*-nak kellene ejteni, de a német kiejtés szerint *sport*-nak mondjuk (Budapesti Hírlap 1930. jan. 26.).

Ebben nem kell okvetlenül német hatást keresnünk, mert tudvalevőleg a magyaros latin kiejtésnek is egyik jellemző sajátága az *s*-sel való ejtés: *sallárium*, *spekulál*, *bestia*, *aspirál*, *júníus*, *voks*, *sors*, *skrupulus* stb.¹ Az akadémiai helyesírás még a *himnus* szót is e régi magyaros kiejtés szerint írja, noha ma már a *himnusz* a közkeletűnek mondható kiejtés. Ugyanígy lett

¹ A *szerviták*-at Egerben és környékén népiesen *sërviták*-nak hívják.

a magyar *s*-sel ejtett régi *minister*-ből *miniszter*, de megmaradt az *s* a *ministrál*, *ministráns* szóban, ámbar ezeket is ejtik *sz*-szel: *minisztrál*, *minisztráns*. Néha kétféle jelentés fűződik a kétféle ejtémódhoz: a *passió* 'Krisztus kínszenvedésének előadása', a *passzió* pedig 'szenvedély'. A latin szavaknak nagy tömegén kívül megvan ez az *s*-es kiejtés másféle eredetű idegen szavainkban is: *stearin*, *freskó*, *skart*, *skicc*, *start*, *startol*, *sterling*, *lestoppol* a. m. 'elfog, letartóztat' (ebből: *to stop* 'megállít') stb. Anyyira általános nálunk ez az ejtémód, hogy *s*-et mondunk olyankor is, amikor a német *sz*-et ejt, mint pl. a *Skizze* s a *Skrupel* szóban: *szkicé*, *szkrúpel* (KELB.³). Némely átvételben megmaradt az eredeti *sz*, pl. *sztár*, *szenogram*, *sztereotip*, *szkepszis* stb., noha *stenogram*-ot, *stereotip*-et, *skepszis*-t is hallani. Az idegennyelvi tudásnak egyének szerint változó mértéke s a szavak idegen eredetének kisebb vagy nagyobb fokú tudata ingadozóvá teszi a kiejtést. Akik olaszul tudnak, a *freskó*-t *freszkó*-ra helyesbítik, de az már senkinek sem jut eszébe, hogy a *fiskálist*-t *fiskálisz*-ra javítsa.

Srég. — Helytelen e német eredetű szónak *g* nélkül való kiejtése: *sré*, *sréen* s e m k ö z t. Magyar egyértékesei (részben BALLAGI Német-magyar szótára nyomán): *ferde*, *haránt*, *részut*, *átlós*, *részent* (SZABÓ DÁVID), *oldallagos*, *oldalaslág*, *csapinósan*, *félszöges*, *félszögű*, *félszakos*, *kajács*, *csapólag* (Magyarság 1930. márc. 9., 15.).

Hogy a *sré*, *sréen* kiejtés mennyire van elterjedve, nem tudtam kideríteni. A MTsz. csupán egy adatot idéz a *srég*-re, Nógrád megyéből. A szó magyar megfelelőinek fentebbi felsorolásában nincsenek különválasztva a melléknevek s a határozószók, a *részutos* pedig hiányzik közülük. A *srég*-nek külön határozószói alakja fejlődött nyelvünkben: a *srégen*, de határozói használatú a *srég* szó a zagyva beszédnek *srégvizavi* (*schräg vis-à-vis*) kifejezésében ('ferdén átellenben').

Szardínia. — Hibásan használják halmévíül, mert e szó a sziget neve, a halaeskáé pedig helyesen: *szardína* (Magyarság 1930. márc. 9.).

KELB.³ is ugyanilyen különbséget tesz a két szóalak között, de csak a magyar-német részben, a német-magyarban *szardínia* a hal neve. Révai Nagy Lexikonának *szárdínia* címszava is *szárdína*-ra utal. Más nyelvekben csakugyan megvan a szónak ez a kettőssége (olasz: *Sardegna*—*sardína*, francia: la *Sardaigne*—*sardine*, német: *Sardinien*—*Sardine*, angol: *Sardinia*—*sardine*), azonban magyarul a szigetet s a halat egyaránt *szardíniá*-nak mondjuk. Nem szükséges ezen fennakadni, mert minden nyelvben előfordul, hogy lelőhelyéről neveznek el valamit. Így kapta a *Kanári-szigetek* ről való pintyféle madár a *kanári* nevet, így neveztek el az *angora*-kecskét és -macskát ázsiai Törökország hasonlónevű városáról, a *kantalup*-dinnyé t *Cantalupo* rómaividéki régi pápai villa nevé ről (vö. HATZFELD—DARMESTETER—THOMAS), a *mokka*-kávé t a Vörös-tenger partján lévő *Mokka* (*Mocha*) kikötővárosról stb. Nyelvhelyességi aggodalmak nélkül nevezhetjük tehát a régebben főként *Szardínia* mellett fogott halaeskát is közkeletű magyar nevé n *szardíniá*-nak (vö. WASSERZIEHER, Woher?⁷).

NAGY J. BÉLA.

Budapestizmus. Olvasom a Nemzeti Ujságban, hogy a Magyar Nemzeti Bank kicseréli a 20 pengős bankjegyeket. A régieket *behívja* és újakat ad helyettük. — Mostanában nagyon divatosá vált a kereskedelmi stílusban a *behívás* és a *visszahívás*. *Behívják*, sokszor *visszahívják* a bankjegyet, a váltót, a csekket, a részvényeket stb.

Behívni, jól magyarul, csak embert vagy élőlényt lehet, de tárgyat, élettelen nem. *Behívhatom* az inast, a szobalányt, a vándort stb. *Behívhatom* a kedves vadászskutyámat a szobába, a kis cicát is *behívják*, — de Arany János nem *hívta be* a tornácon felejtett tintatartóját az ebédlőbe, Petőfi sem a kardját, és senki ép nyelvérzékű magyar ember nem *hívott be* még élettelen tárgyat a szobájába, de máshová sem. Ha a gazda azt akarja, hogy az ökrösszekér bekerüljön az udvarra, nem a szekeret *hívja be*, hanem a bérest a szekérrel. A kocsis nem *hívja be* a zabot, sem a vincellér a mustot. Mégpedig azért nem *hívják be* a tintatartót, a kardot, a szekeret stb., mert egyik sem ért szót, és sem hívásra, sem füttyszóra, sem integetésre nem képes magától, a maga erejéből, a maga elhatározásából besétálni. Ehhez értelem és eleven erő kell. Ha valakit úgy *hívnek meg* valahová, hogy akár akar, akár nem, el kell mennie, azt *beidézük*, *megcítálják*, de nem *hívják*. Csak a *katonai behívó* volt kivétel, de ez meg tulajdonképpen nem barátságos *meghívás*, hanem *parancs*, vagy ahogyan pestiesen mondták: *behívási parancs* volt, amelynek mindenképen eleget kellett tenni.

Azelőtt az Osztrák-Magyar Bank *bevonta* az elavult bankjegyeket, pedig osztrák-magyar bank volt. A csekket vagy a váltót *visszakérte* vagy *visszahozatta*, most *behívja* vagy *visszahívja* őket — magyar kereskedelmi nyelv.

Ha *hívo*k valakit, annak magának kell jönnie, ha *bevonok* valamit, nekem kell cselekednem, mert az a valami, az az élettelen tárgy, a maga erejéből, a maga jószántából nem jön sem be, sem vissza. Itt a tősgyökeres pesti példa: *Telefonhívásra házhoz jövök*. Én jövök, — az ószeres, a személy, az élőlény. — Ebben a szokásos apróhirdetésben a *jövök* is klasszikus kereskedelmi magyarság.

Többször szóvá tettem már a *visszatart* ige helytelen használatát is. — „*Visszatartjuk a váltót*, amíg a pénz beérkezik.“

Visszatartok valakit vagy valamit valamitől, rendszeren valami cselekedettől. Megakadályozom valakinek valamely cselekvését. A váltót pedig nem *tartom vissza* semmitől. — A víz alatt *visszatartják* a lélekzetet, *visszatartják* az ásitást és egyebeket, de inkább *elfojtott ásitás* és *elfojtott lélekzet* járja. — A *vissza* egy előző „előre“-t tesz fel. *Visszatarthatom* a vízbeugrástól azt, aki már nekiindult az öngyilkosság ilyen módjának, vagy akitől tudom, hogy ilyen eszmékkal foglalkozik, ez a szándéka. *Visszamegyek* a fához, ha előzőleg eljöttem tőle, *visszanézek* az utcán olyan valakire, akire előbb szembenéztem, vagy aki már elment mellettem, *visszatérek* a szülői házba, ahonnan elindultam stb., azonban nem *tarthatok vissza* egy váltót, amely még meg sem indult.

Visszaadom a váltót, ha beváltják, *visszaadom* s így a váltó *visszajut* ahhoz, akitől hozzám került; de *vissza* nem

tartom, csak megtartom, itt tartom, amíg a fedezet be nem érkezik; majd akkor *adom vissza*, ha beváltják.

Ez a *visszatart* és ikertestvére a *visszamarad* csak nem akar a kereskedelmi nyelvből kipusztulni. WESZELY GYULA.

El szok jönni. Népnyelvünkben annyira el van terjedve az *el szokok jönni*-féle szerkezet, hogy igen nehéz a köznyelvtől és irodalmi nyelvtől visszaszorítani. Nem is akarom ezt a kifejezésformát támadni, csak a régebbit, az *el szoktam jönni*-féle szerkesztésmódot akarom megvédeni.

Nyelvészeink e kérdésben mind a múlt idő használata mellett nyilatkoztak. SZILY KÁLMÁN azonban nem volt ellensége a jelen idős szerkezetnek sem. Arra hivatkozott, hogy már a XVI. században is találkozunk vele, sőt A r a n y nál is sokszor előfordul, pl. a BH. X. énekében kétszer is: „Mint seb ütéskor nem, azután *szok* fájni.“ — „Ahogy itt a népség jöni *szok* és menni.“ (MNY. XII, 240.)

Mindezekre azt kívánom megjegyezni, hogy a NySz.-ban mégis csak sokkal több adat van a múlt idő alkalmazására, A r a n y nál pedig nem sokszor, hanem tudomásom szerint csak a két helyen fordul elő a *szok*, egyébként ő is a múlt időt használja: „*Szoktunk* oda járni, mint haza, hívatlan.“ (BH. XI.) — „Ah, volna bár most is olyan! Zsémbes, dacos, nyers, mint *szokott*.“ (Katalin 7.) — „Midőn a porba' játszván, mint *szokott*.“ (A tetétleni halmon.) — „»A rózsaujjú hajnal«, mint Homér, a költők apja, *szokta* mondani.“ (BI. I. 48.) — „Ittak, ha volt mit (más is úgy *szokott*).“ (BI. II. 98.) — „Hogy napszámra menjen? Azt nem *szokta* Imre.“ (Az első lopás.) — „Egyszer volt egy leány, ki csak úgy játszott a legénnyel, mint macska *szokott* az egérrel.“ (Tetemrehívás.) — „Szárnya fityeg, mint köntösujj *szokott*, midőn nincs benne kéz.“ (A sárkány.) — „Gyalogoljon aki *szokta*, én soha!“ (A betyár III.) — „Legalább így *szokta* mondani az apjok.“ (Családi kör.)

Jelentés szempontjából nincs valami nagy különbség az *el szok jönni* és az *el szokott jönni* között, mégis érezzük, hogy az utóbbi jelentésének bizonyos finomabb árnyalata van. *El szok jönni*, minthogy jelen idejű, csak ezt jelenti: 'mindig eljön', az *el szokott jönni* pedig: 'ez ideig mindig eljött'. Világos, hogy az utóbbi a helyesebb kifejezés, mert ha valakiről tudom is, hogy ez ideig mindig eljött, nem tudhatom, hogy ezután is el fog-e jönni. E szerkezetben tehát szer é n y e n csak a tényt mondom el: 'tudomásom szerint mindig eljött'; de nem merem azt is állítani, hogy a jövőben is így lesz, mert lehet, hogy egyszer csak nem fog eljönni. „Az égett seb nagyon *szokott* fájni“ jelentése: tudomásom szerint az égett seb mindenkinek mindig nagyon fáj; de nem merem azt is állítani, hogy ha megégeted magadat, a te sebed is nagyon fog fájni, mivel lehet, hogy ez nálad vagy egy másiknál, harmadiknál nem fog bekövetkezni. És így tovább. Az *el szok jönni* már sokkal bátrabb, határozottabb — alighanem a latin *solet* és a német *gewohnt sein, pflegen* határsára —, mert nem annyira a multról, mint inkább a jelenről és jövőről kezkeskedik: 'mindig eljön és mindig el fog jönni'!

Ne kardoskodjunk az *el szok jönni* mellett, A r a n y ra hivat-

kozva, mert akkor többek közt az *ahho* alak is helyes volna, minthogy *A r a n y*nál elvértve ez is előfordul az *ahhoz* helyett. *A r a n y* a két kérdéses helyet így is írhatta volna: 'Mint seb ütéskor nem, aztán *szokott* fájni.' — 'Ahogy itt a népség jőni *szokott* s menni.' Ámde akkor verssorai döcögösebbek lettek volna, s ő ezt nem akarta. *A r a n y* itt is, mint általában, csak akkor nyúlt a provincializmushoz, amikor a verselés kényszerítette rá.

JUHÁSZ JENŐ.

A hasonlult -vel rag írásmódja.¹ Akadémiánk helyesírási szabályainak 128. pontja értelmében a magyar képzőt vagy ragot kötőjellel kapcsoljuk hozzá az olyan idegen névhez, amelynek utolsó betűje vagy szótagja hangérték nélkül való. E szerint így kell írunk: *Flaubert-rel*, *Ronsard-ral*, *Thiers-rel*, *Pomairols-lal* stb. Bizonyára ide lehet sorolni a *th*-val végződő idegen neveket is, pl. *Billroth-tal*, *Roth-tal*, *Eschstruth-tal*; úgyszintén *Hogarth-tal*, *Meredith-tel*, *Smith-tel*, mert ezekben az angol nevekből a *th*-t tanácsosabb *t*-nek ejteni, mint *sz*-nek.

Magyar nevek végén is előfordul a néma *h*, de az akadémiai szabályzatnak 109. pontjában említett két idetartozó példa kötőjellel nélkül van írva: *Kossuth-tal*, *Pákhkal*. Ezek mintájára írjuk: *Baloghgal*, *Eördöghgel*, *Véghgel*, *Víghgel*, *Horváhtal*, *Németh-tel*, *Tóhtal*, *Fiáhtal*, *Osváhtal*. Hasonló írásmód a Magyar Szemlében előkerülő *Mikszáhtal* szóalak (1929. decemberi szám, 343. l.), azonban az ugyanott olvasható *Mikszáthhoz* alakot természetesen így kell helyesbíteni: *Mikszáthhoz*, mivel helyesírási szabályzatunknak 109. pontja úgy rendelkezik, hogy „a tulajdonneveket ragozva is csonkítatlanul írjuk“.

N.

KÖNYVISMERTETÉSEK.

I.

Kosztolányi Dezső: A magyar nyelv helye a földgolyón. Nyiltlevél Antoine Meillet úrhoz, a Collège de France tanárjához. Nyugat 1930. július 16. 81—92. l.

MEILLET lassan hírhedtté váló könyve, mely több mint egy évtizede kongatja felettünk a halálharangot, nálunk csak új kiadásában (1928.) keltett feltűnést. Kosztolányi Dezsőnek a Nyugatban megjelent érdekes bírálata a nagyközönség figyelmét is ráirányítja majd erre a könyvre (a MNy. nemrég számolt be róla, XXVI, 223—5), amely példátlanul mostohán bánik el a magyar nyelvvel vagy — ami egyre megy — velünk magyarokkal.

KOSZTOLÁNYI elsősorban a szerző hideg, emberietlen racionalizmusát tartja érthetetlennek. Ő, az ösztönök mély, emberibb életét élő művész, hol mulatni, hol álmélni kénytelen azon, amit ez a szigorúságában is gyermekes „homme de cabinet“ művel. Ez még Sokratesszel hiszi, hogy az észszerű egyszersmind jó és megvalósítható is. Kosztolányi egy „badar álom-

¹ Vö. MNy. XXVI, 139, 216.

ban "valósággá álmodja a szerző teóriáját a „holnap általános civilizációjáról“, hogy nevetve lássuk, hová vezet a tiszta ész elgondolása a való élet ezer követelményének figyelembevétele nélkül. „Maga az élet tudniillik egyáltalán nem racionalis. Egész folyamata, ahogy véletlenül születünk, véletlenül élünk és véletlenül meghalunk, irracionális.“ — Van olyan apró nyelvközösség — írja KOSZTOLÁNYI —, mely kényelmesen beleférne egy bérházba vagy egy gőzhajóba. Ezeknek a tagjai bizony jobban járnának, ha nyelvükről lemondva egy nagy nyelvközösségbe olvadnának bele. E helyett makacsul ragaszkodnak furcsa, nehézkes, elszigetelt nyelvükhöz. Ostobaság, szól az ész. Helyesebben azonban heroizmusnak nevezhetjük viselkedésüket.

Hacsak a racionalista felfogás volna MEILLET könyvének egyetlen hibája, akkor egyszerűen elkönnyelnék, mint sajnálatos, de jóhiszemű tévedést, vagy mint különös egyéni felfogást, melyhez elvégre is mindenkinek joga van. A filozófusok igen hajlandók merész álmokat szőni, jóslatokba bocsátkozni; ilyen értelemben Herder is elparentált bennünket, dehát a születés és halál gyakran ugyanazon mezben jelennek meg. („Parasztjaink azt tartják, hogy akinek holthírét költik, az sokáig él“ — mondja KOSZTOLÁNYI.)

A racionalizmus leple alatt azonban sok oda nem való dolog is szépen meghúzódik. KOSZTOLÁNYI sorjában rámutat ezekre a furcsa következtelenségekre. Itt van mindjárt a „civilizációs erő“, MEILLET vesszőparipája. Legtöbbször a benne rejlő civilizációs erő nagysága szerint tart valamely nyelvet nagynek és életrevalónak. Vajjon helyes mértéke ez a rejtélyes fluidum a nyelvek nagyságának? „Mi az a civilizációs erő? Homályos és ellenőrizhetetlen. A racionalista nyelvész mellé egy romantikus politikus szegődik.“ — Mellesleg szólva mi bátran elfogadhatnók ezt az önkényes mértéket is, mert ha nem MEILLET méríckélne vele, bizony nem maradnánk a legtörpébbek. KOSZTOLÁNYI csupán a könyvnyomtatást és a nemzeti nyelv használatát hozza fel, de azt, hogy nemzeti kulturánk Európának ezen a táján mindenkor a legmagasabbak között állott, minden téren ezer érvel lehetne bizonyítani.

Másik, MEILLET racionalizmusával nehezen összeegyeztethető furcsaság, hogy le-letéved a tudomány útjáról, amelyen csupán az igazság kritériumait keresik, és „széptani észleletekbe“ merül, melyeknél — írja KOSZTOLÁNYI — „még a kortesbeszédnek is sokkal tudományosabbak“. A német nyelvről írt általános jellemzése elrettentő példája az efféle eltévelyedésnek. Elvileg olyan értékű ez, mintha „az állattan tanárja imádná az emlősöket, haragudna a madarakra s vitriolos gúnyjal ostromozná a halakat, mert azok csak ívnek és kopolyúval lélekeznek“. MEILLET ugyanis ilyen kifejezésekben beszél a német nyelvről: „nem csábító nyelv — kiejtése érdes — nyelvtana nyüzsgő a fölösleges (?) régiességektől — mellékneveinek bonyolult az alakja — mondatfűzése merev — az egészségből hiányzik a finomság“ stb. A szerző a magyar nyelvről csak azért nem adott hasonló jellemzést, mert egy árva szót sem tud magyarul.

KOSZTOLÁNYI részletes bírálata kiterjeszkedik a nyelvünket érő többi támadásra is. A jövevényszavak babonáját számszerű

adatokkal oszlatja szét; rámutat arra, hogy a szerzőnek itt sem erénye a részrehajlatlanság, mert különös, hogy valamennyi utódállam nyelvét igézőnek, fejlettnak és tökéletesnek tartja. Azt is szellemesen tárgyalja a bíráló, hogy a kis nyelvek elszigeteltségéről való példálózgatásaiban — pusztá véletlenségből? — mindig Magyarország a példa. Az oligarchák „nyelvtérjesztéséről” szóló durva tévedést erélyesen megrója. A valóság az, hogy nem a külföldieskedő oligarchák, hanem a magyar nyelvért raboskodó, ínséges Kazinczyak és Czuczorok sürgölődtek nyelvünk újjászületése körül.

KOSZTOLÁNYINAK legjobban fájhat az a rövidke mondat, mellyel a szerző a magyar irodalmat elintézi. MEILLET nem ismeri irodalmunkat, így hát kijelentését bizonyosan másoktól kölcsönözte, másoktól, akik igen szívesen adhatták kölcsön neki! KOSZTOLÁNYI szembeszáll ezzel a kurta állítással, mely tekintélynélkülinek mondja irodalmunkat: Petőfire utal, akit külföldön mindig a legnagyobb költők közé soroltak azok, akik értettek az irodalomhoz.

A bíráló utolsó mondata: „Igazságot kérünk.” Ez mintegy válaszra vár. Nem sok reményünk van arra, hogy MEILLET meg-
tér és elégtételt ad nekünk. Annyit azonban joggal elvárunk tőle, hogy olvasott és tekintélyes könyvének harmadik kiadásából törli azokat a sorokat, melyek valótlanúságukkal csak szégyenére válnak egy tudományos műnek. FINCZICZKY ISTVÁN.

Hegedűs Lajos: Magyar hanglejtésformák grafikus ábrázolása. — Kísérletfonétikai tanulmány. — Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1930. (A Bécsi Collegium Hungaricum Füzetei V.) 92 lap.

Ez a szép kiállítású füzet — a szerző doktori értekezése — a Bécsi Collegium Hungaricum értékes kiadványsorozatában az első olyan dolgozat, amely a magyar nyelvtudomány szempontjából érdekel bennünket. S mivel a meglehetősen szegény magyar fonétikai irodalomban mint kísérletfonétikai tanulmány az úttörő munkák közé tartozik, szerencsés helyét találta ebben a külföldi közönségre is számító füzet sorban.

HEGEDŰS kísérleteit, mint a Bécsi Collegium Hungaricum tagja, Bécsben, E. W. SCRIPTURE fonétikai laboratóriumában végezte. Vizsgálódásai az ő kiejtésében megfigyelt néhány mondashanglejtés-formára szorítkoznak.

Tanulmányának I., II. és III. fejezetében ismerteti eljárás-módját, eszközeit, kísérleti eredményei feldolgozásának útjait. Felvételeit grafikus eljárással végezte, amely abban áll, hogy egy idővonallal regisztrált, kymografionra ragasztott, kormozott papírköponyegre a szájából, illetőleg az orrból kiáramló levegő rezgését egy membránra szerelt tű (melyhez a levegő egy tölcserrel ellátott gummicsővön keresztül jut el) karcolja. A hangszalagok rezgésének grafikus rögzítése a gégefőre erősített, gummicsővel kapcsolatos légpárnák közvetítésével történik ugyanazon a készüléken. Felvétel után a hangsorok időtartamát a kymografion köponyegére regisztrált idővonal egyenlétével, a hangmagasságot mikroszkopikus mérésekkel számíthatjuk ki. Megjegyezzük, hogy a szerző lelkiismeretes pontossággal készült

eljárás-ismertetéséből, melyet itt csak nagy vonalakban vázoltunk, nem tűnik ki, hogy az idővonal készítésénél miért célszerűbb az elektromos hangvilla alkalmazása, mint a Jacquet-féle grafikus kronométeré, holott az utóbbinak a beállítási lehetőségei a feldolgozásnál a számításokat sokkal egyszerűbbé tehetik. Részletesen ismerteti a melódia-görbe készítésének módját.

A IV., V. és VI. fejezetben a fent vázolt módon végzett kísérleteinek eredményeiről számol be. A kijelentő mondat hanglejtését vizsgálva a tradicionális hangsúllyal szemben (melynek jellemzője az, hogy egyrészt minden szó első szótagja a többinél valamivel magasabb hangú, másrészt a magasabb hangú szótag erősebben képzett) megkülönböztet hangsúlytípusokat, melyek értelmi vagy érzelmi tényezők hatása alatt egyes szavak kiemelése útján állnak elő. Fontosabb eredményei a következők: 1) a hangsúlyos szavak időtartama valamivel hosszabb a hangsúlytalan ejtésüeknél; 2) a kiemelt szavak képzésmódja szabatosabb; 3) a kiemelt szavak hangmagassága 3—4 hanggal emelkedik. Az érzelmi tényezők által befolyásolt hangsúlyviszonyokat a *lehetetlen* szó kétféle kiejtésén szemlélteti, s itt az a legmeglepőbb eredménye, hogy nyugodt ejtés mellett a szó alaphangja és legmagasabb hangja között egy quart az intervallum, csodálatos ejtésnél másfél oktáv. Az érzelmi tényezők nyelvi kifejezése szerinte nagyobb hangközök létrehozásával, az időtartamviszonyok megváltozásával, az expiratoricus nyomaték fokozásával s gondosabb hangképzéssel kapcsolatos. A kérdés hanglejtését vizsgálva, a kiegészítendő és az *é*-kérdőszócskás eldöntendő kérdéseket az *eső* hanglejtés típusához sorolja, az *-é* kérdőszócska nélküli („őszinte”) kérdést az emelkedő-*eső* típushoz. A felkiáltó és felszólító mondatok hanglejtésformái mutatják a legnagyobb gazdagságot. A megszólításról megállapítja, hogy a legtöbb esetben *eső* hanglejtésű. A gúny nagy hangközökkel jelentkezik a beszédben, a csodálkozás kis hangközökkel, hullámzó expiratiót, hullámzó melódiát eredményez. — Tanulmánya végén vázlatos bibliográfiát ad, s a magyar hanglejtés irodalmát közli. A melódia-görbékkel gazdagon illusztrált füzet tizenkétfelapossal zárul, amely krétapapíron bemutatja a SCRIPTURE laboratóriumában készült felvételeket. Megbízható német nyelvű kivonat — mely sok esetben pontosabb és világosabb az eredetinek részletekbe vesző gazdagságánál — nem magyar olvasók számára is hozzáférhetővé teszi a szerző eredményeit.

Az értékes dolgozatnak van néhány hibája, amelyet könnyen elkerülhetett volna a szerző. Fonétikai átírásaiban gyakran összezavarja az *e* és az *é* hangot (pl. *ešš*, *fene*, *fene* stb.). A mért hangsorokat fonétikai átírásukban szavanként és nem szólamonként jegyzi le. A melódia-görbék alá a mondatokat nem fonétikai átírásban írja, amivel különösen a másnyelvű olvasó számára teszi nehezkessé a kitűnő felvételek kezelését.

S befejezésül még egy megjegyzést kell tennünk. HEGEDŰS ügyes kísérletfonétikus, de, sajnos, nem nyelvész. Ez nem gáncs, hiszen a dolgozat alcíme nem is ígér mást („kísérletfonétikai tanulmány”); ez csak egy tény megállapítása, mely nem a szerzőnek sajnálatos. Ilyenforma sajnálkozás ma egyre többször, többfelől hangzik el a kísérletfonétika eredményeinek gyakorlati fel-

használása közben. A fonétika valóban nem nyelvtudományi stúdium, s ha valaki nem a hangtan alapos ismeretével vagy annak szolgálatában foglalkozik vele, akkor eredményeinek jelentős része a nyelvtudomány számára kevésbé hasznavehető, mint egy nyelvtudósnak esetleg pontatlanabb, durvább megfigyelései. Elég lesz, ha arra a közömbösségre utalok, amellyel ROUSSELOT a hangok, hangsorok pszichológiai kapcsolataira való tekintet nélkül készítette felvételeit, s másrésztől felemlítem CSÜRY BALINT-nak épen a magyar hanglejtésformákra vonatkozó megfigyeléseit, melyek minden fonetikai eszköz igénybevétele nélkül tiszta és jellegzetes képet adnak egy magyar nyelvjárás hanglejtésformáiról. A fonétikus az egyes esetet vizsgálja ott, ahol a nyelvész a jellegzeteset keresi. Ami a fonetikust előre viszi, az eszköz, az a nyelvész számára sokszor nyüög, amely elvonja figyelmét arról, amit céljául tűzött ki. — HEGEDŰS LAJOST elismerés illeti azért, hogy a mondathanglejtést vizsgálva eredményeinek egy részével a magyar nyelvtudomány számára is hasznos adalékokat szolgáltat.

BÓKA LÁSZLÓ.

II.

ECKHARDT, ALEXANDRE, Franco-hungarica. Paris, 1930. 8° 12 l. (Különlenyomat a „Mélanges Baldensperger“-ből.) — Az idézett címen összefoglalt két közlemény közül a második a XI. század végén nálunk átvonuló francia keresztésekkel kapcsolatos m. Moson: fr. Mousson (Moyssonem) szójátékot tárgyalja (vö. MNY. XXIV, 82—4).

ERDŐDI JÓZSEF, A költői nyelv egynemely vonása. (Különlenyomat a Szegedi Symposionból.) — A részletnek jelzett dolgozat a nyelvészétika körébe vágó néhány kérdést világít meg (pl. újszerűség: a szórend megtörése, az asszociációk felzabardítása, az affektivitás és az idő).

GOMBOCZ ZOLTÁN következő egyetemi előadásai jelentek meg a budapesti bölcsészethallgatók „Árpád“ Bajtársi Egyesületének kiadásában: 1. Hangtan I. (Magyar Fonétika.) — 2. Hangtan II. (Hangtörténet.) — 3. Alaktan. — 4. Mondattan. — 5. Magyar szókészlet. I. (Honfoglaláselőtti bolgár-török jövevényszavaink.) — A legutóbbi 1930-ban.

GYÖRFFY ISTVÁN, Magyar népi hímzések I. A cifraszűr. Bp., 1930. Nagy 8° 223 l. 88 színes, 80 egyszínű táblával és 200 szövegábrával. — Ez a nagyszabású mű nemcsak tárgyi néprajzi tudományunkat viszi előre hatalmas lendülettel, hanem igen sok becses nyelvi vonatkozású anyagot is tartalmaz. A szűr-szabóság mesternyelvét a szerző folyóiratunk számára dolgozta fel (l. e füzetben a 411. lapon).

KÖLCSEY DEZSŐ, A Kölcsey, másképp Szenté-Mágócs nemzetiség. Kölcsey Ferenc. (Családtörténeti tanulmány.) A szerző kiadása, Bp., 1930. 8° 77+1 l. és 10 nemzedékrendi tábla. — A nagy elmélyedéssel és gonddal készült dolgozat a Kölcsey-nemzetiség eredetének és kezdeteinek nyomozásánál elismerésre méltó figyelemmel értékesítette az idevonatkozó nyelvtudományi vizsgálatok eredményeit is.

LOSONCZI ZOLTÁN, Az ómagyar nyelv jellemző sajátosságai. Bp., 1930. 8° 18 l. — Az áttekintésben pl. a következő jelenségek kerülnek szóba: a magánhangzók zártsági fokának változása, az *á* hang többirányú fejlődése, kiesett vagy lekopott magánhangzók megléte, a *ch* hang, szókincs, szótövek, szóképzés stb.

MORAVCSIK, GYULA, Die archaisierenden Namen der Ungarn in Byzanz. (Különlenyomat a Byzantinische Zeitschrift XXX. kötetéből: Heisenberg-Festschrift.) — Azokkal a nevekkal foglalkozik, amelyek már az antik irodalomban ismeretesek voltak, s amelyeken a bizánciak a XI—XII. században a magyarokon kívül más egyéb középkori népeket is emlegettek, nagyjából földrajzi, ritkábban műveltségi azonosítás alapján. Ezek: Παιονες, Πανώνιοι, Σαυρομάται, Γήπαιδες, Μυσοί, Γέται.

MORAVCSIK GYULA, Klasszika-filológiánk és a nemzeti tudományok. 8° 14 l. (Különlenyomat a Széphalom 1930. 7—9. számából.)

MORAVCSIK, J., Barbarische Sprachreste in der Theogonie des Johannes Tzetzes. (Különlenyomat a Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher VII. kötetéből. [1930.]

PINTÉR JENŐ Magyar Irodalomtörténete. Tudományos rendszerezés. Első kötet: A magyar irodalom a középkorban. Bp., 1930. 8° 769 l. Második kötet: A magyar irodalom a XVI. században. Bp., 1930. 8° 575 l. (A Magyar Irodalomtörténeti Társaság kiadása.) — Irodalomtörténetünknek ez az eddig legnagyobb szabású, igen sok tekintetben úttörő összefoglalása újabb átdolgozásában is kitűnő és nélkülözhetetlen tájékoztatóul szolgál a magyar nyelvtudomány művelői, valamint a magyar nyelvi kérdések iránt érdeklődők számára.

SCHWARTZ ELEMÉR, A pozsonyi jiddis hangtana. Bp. (1930.) 8° 16 l. (Különlenyomat az EPhK. 1930. évfolyamából.)

VIDA PÉTER, Erdélyért. Az oláhok. Történetpolitikai tanulmány. Bp. (1930.) 8° 152 l.

Ethnographia. Népelet és Értesítő. Szerk. SOLYMOSSY SÁNDOR és BÁTKY ZSIGMOND. Bp., 1930. XLI. évf. 2. szám. — Tartalmából kiemeljük: SOLYMOSSY SÁNDOR, Ősi fejfaformák népünkél. — CSEFKÓ GYULA, Nótafa, szárazfa, mesefa. *Nótafa* 1. 'aki sok nótát tud, jó nótás', 2. 'bizonyos fajtájú húros hangszer: tambura, guzlica, hegedű'; *szárazfa* és néha *fa* 'hegedű'; *mesefa* 'sok mesét tudó, ügyes mesélő'. — JUHÁSZ JENŐ, Bábabokor. E 'szivárvány' jelentésű szóban a *bába* értelme 'nem igazi, csak látszatos', a *bokor-é* pedig 'szalag, szalagcsokor'. — BÁTKY ZSIGMOND, MÉSZÖLY GEDEON, Lovas népek voltak-e az ugorok? — BÁTKY ZSIGMOND, A magyar ház eredetéhez. A dolgozat két kérdéssel foglalkozik: 1. Hozott-e magával a magyarság nemez sátorlakáson vagy kunyhószerű hajlékon kívül más lakóépületet vagy sem? 2. Ha hozott valamilyen házat, milyen módosulások érték azt mai hazájában?

Hadtörténelmi Közlemények. Szerkeszti GYALÓKAY JENŐ. Bp., 1930. XXXI. évf. — Tartalmából kiemeljük: FEKETE LAJOS, A hódoltságkori törökség Magyarországra vonatkozó földrajzi ismeretei. — NAGY JULIA, Kiadatlan térkép Érsekújvár 1621-i ostromáról.

Indogermanische Forschungen. XLVIII. Band (1930.) Drittes und viertes Heft. Berlin—Leipzig. — Tartalmából kiemeljük: JÓZSEF ERDŐDI, Ein Berührungspunkt des indogermanischen und des finnisch-ugrischen Zahlensystems. A szerző szerint a finnugor nyelvek a 8 és 9 számot jelölő elnevezéseikben az indogermán-ságból ma már ki nem mutatható indogermán számolásmódot őriztek meg. A fgr. 8 a. m. 'kettő a tízből' (vö. f. *kahdeksan*, mordvin *kafksa*) és 9 a. m. 'egy a tízből' (vö. f. *yhdeksan*, mordv. *wehksa*) az idg. 11 a. m. 'lass eins über zehn' és 12 a. m. 'lass zwei über zehn' számolás ellentéte. Talán a római IX (9) írásmód is ez idg. számolásmód emléke. A fgr. népeknél a sexagesimális számolási rendszer volt elterjedve; ezt bizonyítja az is, hogy a fgr. nyelvekben a 7, a 10 és a 20 kölesönzések. — Ö. BEKE, Zeitadverbia als nominative. DELBRÜCK egyik cikkében kimutatta, hogy egyes indogermán időhatározószók határozói funkciójuk elhomályosultával nominativusokká s így egész alakjukban főnevekké válhatnak. Ezzel kapcsolatban a cikkíró felhívja az indogermanisták figyelmét arra, hogy a fgr. nyelvekben erre sok példa van; például a magyarból (*éjjel, nappal, reggel, holval, este*), a vogulból (*sűj* 1. 'im frühling' 2. 'frühling'), a mordvinból (*tunds* 1. 'im frühling', 2. 'frühling') és a cseremiszből (*šošám* 1. 'im frühling', 2. 'frühling') veszi. A magyar, a vogul, a mordvin és a cseremisiz szavak ragos alakok, majd önállósult névszói nominativusok. A kis cikkben érdemes lett volna felemlíteni, hogy SIMONYI e kérdést „Önállósított határozók” c. dolgozatában tárgyalta (I. Budenz-album).

Népünk és Nyelvünk. Szerkeszti BIBÓ ISTVÁN. Szeged, 1930. 3—5. füzet: VISKI KÁROLY, Bírőpecsét. A bírósági idéző cédula a szegedi népnyelvben *pecsét*. E kifejezés, illetőleg a vele kapcsolatos jogszokás történetét vizsgálja e jeles cikk. — MÉSZÖLY GEDEON, Pálóczi Horváth Ádám énekeskönyve. (Második közlemény.) — BETKOWSKY JENŐ, A tiszaháti és szolnokvidéki *szuszék*. — CSEFKÓ GYULA, Pacalos. Anyaság előtt álló rosszhírű nő csúfneve, akinek az volt a büntetése, hogy marhapacalt vetettek a nyakába s úgy kellett végig menni a városon. — MÉSZÖLY GEDEON, Kormányzónk helyes címének története. A mai cím *Főméltóságú*; ezt iktatta törvénybe a nemzetgyűlés MÉSZÖLY, illetőleg SZILY KÁLMÁN ajánlására a javaslatban volt *Főméltóságos* helyett. — BÁTKY ZSIGMOND: *Batonya* helynév a magyar *batonya* 'gödény' szóra visszamenő magyar személynévből való. *Bivaly* szn.-i s ebből hn.-i használatára hoz fel példát s a *Tulok* névben analógiát. — MÉSZÖLY GEDEON, Lilli. A madár hangját utánzó szóból, amely azonos a kis kacsák hívására való *lili* szóval; adatot is közöl rá 1786-ból. — MAGYAR KÁZMÉR a „Mióta lovasnép a magyar?” c. cikkhez kifejti, hogy a gyermekló mindaddig gyermekló, míg vagy nyereg nem kerül a termetére, vagy még a ménesbeli kan-

cák közé tenyésztésre be nem sorozzák. — KÖMÜVES GÉZA, A csantavéri nyelvjárás. (Névragozás. Mondattani sajátosságok.) — MADARASSY LÁSZLÓ, A „malom alatt“. (A kifejezés eredete.) — 6—8. füzet: MÉSZÖLY GEDEON, A *cserény* szó eredete. A szerző eredeti magyar szónak tartja, egy *sér-* 'szó, fon' ige származékának, amely azonos a *serít* 'sodor, pödör', *serdül* stb. igék alapszavával. — Cs. SEBESTYÉN KÁROLY, A magyar ház asztala. — CSEFKÓ GYULA, Kaszabol. A török hódítás korabeli török *kaszab* 'mészáros' szó származéka; az igének *le-, összevissza-kaszabol*-beli jelentése magyar fejlemény, amelynek a török uralomhoz semmi köze. A cikkíró szerint a *hentes*, *hentel* német eredetű. — BÁTKY ZSIGMOND, Daku, daku-ködmen. — ECESEDI ISTVÁN, Az utcakapitányok Debrecenben. — HORGER ANTAL felelete a *korhely* szó eredetéről (szerinte is német *chorherr*-ből). — 9—12. füzet: GYÖRFFY ISTVÁN, Házasság és lakodalom a matyóknál. — BÁTKY ZSIGMOND, Kecskemét és Kecskeszárász. — PAIS DEZSŐ: Takaródó. — MÉSZÖLY GEDEON, Az *ökkel* szóról. (Mutatvány az Ó-magyar Mária-síralom magyarozatából.) A szerző szerint az *ökkel* az *ököl* szó származéka; az ige jelentései: 'ököllet üt, ökölöz (ez van az ÓMS.-ban)', 2. 'szúró fegyverrel, lándzsával döf', 3. 'szarvval döf'. — CSEFKÓ GYULA, Törökösség. Keresztény embernek az oszmánli időben a törökkel való szövetkezése. — KÓLA ILONA, Szőlőhártya. — DÖMÖTÖR SÁNDOR, Adatok a szegedi népnyelv mondattanához.

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK.

Pótlék az Oklevélszótárhoz.¹

Takaró. 1565: Thomas *Thakaro* de Nadwdwar. (Debrecen jk. II. k. 55., 60. l.)

Talpalni. 1556: Et sub plantas calceorum veterum sub-suere w^o *talpalni*. (Debrecen jk. I. k. 650. l.)

Tavasz-búza. 1550: Fel hod *thawaz bwzat*. (Debrecen jk. I. k. 253. l.)

Tejes. 1511: Johannes *Teyesch*. (Eperjes lt. 846/a. sz. 67/b. l.)

Tenyér. L. Arasz.

Térdig való sárvért. 1556: *Terdjg valo Sarwert* den. 25. Azzonember *Sarwert terdjg ualoert* den. 20. *delj Sarwert* den. 16. (Debrecen jk. I. k. 656. l.)

Terhes-ház. 1602: As felső várbeli *terhes hasban* vagion tarask goliobis. (OL. NRÁ. fasc. 363. no. 25.)

Ternác (tornác). L. Konyha. **Tivadar.** 1526: *Thywadar* benyo. *Thiwadar* Caspar. (Eperjes lt. 846/a. sz. 7/b., 8/a. ll.)

Tizedes. 1549: *Tyzedes* Imre decurio mortuus est. (Muz. Fol. lat. 1347.)

Tóásó-lapát. 1550: Item duo *lapath Thoasso* ferratos. (Esztergomi főkápt. maglt. Lad. 30. fasc. 5.)

Tölcséres. 1565: Laurentius *Theolchyeres* de Zakmar. (Debrecen jk. II. k. 88. l.)

Tudomány. 1454: Item den *Solgabiro* vor eyn bryff *tudemán* . . . 1455: Item vor eyn Bryff off Kapy Janus *tudoman* . . . (Eperjes számadk. 210/a. sz. 143., 148. ll.)

Tulok. 1551: Petrus Miser pro suo servitio dedisset inuencos

¹ L. MNy. XXV, 148—50, 234—6, 310—3, XXVI, 148—50, 328—30.

Thwlykokat quinque. (Debrecen jk. I. k. 290. l.)

Tulok-ára. 1555: Inhibet pretium balthei et juvenorum w^o *Twlok arat*. (Debrecen jk. I. k. 613. l.)

Tűgyártó. 1465: Albertus *Thewgyartho*. (Esztergomi főkápt. maglt. Lad. 25. fasc. 2. no. 9.) 1548: Gregorium *Thwgiarto* statutat. (Múz. Fol. lat. 1347.) 1550: Gregorius *Thewgyartho*. (Debrecen jk. I. k. 12., 88. l.)

Udvarbíró. 1451: Item vor steffelen dem *vtwarbiro* fl. 1. (Eperjesszámadk. 210/a. sz. 107. l.)

Utánam. 1521: Vocavit ipsos Eperjesiensis ad duellum, dicens: Jertek *vtannam* Bestyek. (Eperjes lt. 1068. sz.)

UzSORÁS. 1447: Item pro lami nibus et panibus *vsuraschin*... (Eperjes számadk. 210/a. sz. 67. l.)

Ürmös. 1477: Martinus *Irmes*. (Staatsarchiv. Bécs, Ungarische Urkunden 1477. II. 28.) 1551: Mattheus *Irmes* Judex. Ladislaus *Irmes*... Martinus *Irmes*. Joannes *Irmes*. (OL. UC. 1/1.)

Üveges. 1550: Franciscus *Iweges*. (Múz. Fol. lat. 1347.)

Vajda. 1453: Item dem Miclosch *wayda*. Item vor fysche Miclosch *wayda*. 1526: Johannes *wayda*. (Eperjes lt. 210/a. sz. 126. l., 846/a. sz. 5/b. l.)

Vak-molnár. 1511: *Wack Molnar*. (Eperjes lt. 846/a. sz. 68/b. l.)

Vállas. 1548: Quod Blasius *Wallas* custodem agri perfidum dixerat. (Debrecen jk. I. k. 86. l.)

Varga. 1442: . . . solvimus *Warga Miclosch*. 1452: Item *Miclosch warga*. (Eperjes számadk. 210/a. sz. 26., 114. ll.)

Varjas. 1452: Item eynem löfer *wariasch* mihal keyn Reychno etc. (Eperjes lt. 210/a. sz. 115. l.)

Varró. 1526: Benedic *Varro*. (Eperjes lt. 846/a. sz. 5/b. l.)

Vásáros. 1565: Mattheus Thoth *wasaros*. (Debrecen jk. II. k. 43. l.)

Vasesép. 1559: *Was chep*. (OL. UC. 23/7.)

Vasdarab. 1557: Barbate maiores *vasdarab* vocate 6. — Globuli plumbei ad *wasdarab* 5000. — (OL. UC. 76/10.)

Vasék. 1558: *Vasek* magni 5, *Vasek* minor 10. (Közös pénzügyi lt. Bécs, Hung. 14343. csomó.)

Vasék-sulyok. 1558: *Vasek schulyok* 2. (Közös pénzügyi lt. Bécs, Hung. 14343. csomó.)

Vaslapát. 1558: *Vas lapath* 1. (Közös pénzügyi lt. Bécs, Hung. 14343. csomó.)

Vaspléh. 1554: Preter pessulum ferreum w^o *was pleheth*. (Debrecen jk. I. k. 556. l.)

Vassulyok. 1558: *Vas Swlyok* unum. (OL. Lymbus III. 8.)

Vasveder. 1615: Puska pornak való *vas veder* No. 1. (OL. UC. 84/59.)

Vecsernye. 1548: Pro Luca Bede fideiussores extiterunt Ambrosio [így!] Mod et Sthefano [így!] *Wechernye*. (Debrecen jk. I. k. 59. l.)

Végezés. L. Szerződés.

Vendég. 1511: *Wendig* Mathias. 1526: *Wendig* Mathias. (Eperjes lt. 846/a. sz. 66/a., 1/b. ll.)

Vércese. 1441: Item Laurencio *Wercze* currenti ad Warana. 1441: Item Laurencio *Wercze* cum littera versus Cibinium. 1454: Item *Wercze* lorencz hirse zu stossin . . . (Eperjes számadk. 210/a. sz. 8., 131. ll.)

Víg. 1528: *Wig* Andrasch. (Eperjes 1528—37. évi számadk. 6/b. l.)

Zakariás. 1315: Per eundem vallem *Zacharias* pothoka. (Egri főkápt. orsz. lt. Fasc. AB. no. 5.)

Zászlótartó. 1576: Mathiam *Zazlothartho*. (Egri főkápt. maglt. Num. 3. div. 1. fasc. 3. no. 10.)

Zavaros. 1568: Nicolaus Zavaros de Nadudvar. (Debrecen jk. II. k. 252. II.)
Zöldes. 1569: Joannes Zeoldes. (Debrecen jk. II. k. 288. I.)
 IVÁNYI BÉLA.

Prenner Kristófné levele 1547-ből.

Prenner Kristóf neje, Ilona asszony, Planchar nevű polgár jogtalan eljárásával szemben, aki a házát engedélye nélkül eladta és az ingóságát is el akarja tékozolni, a pozsonyi tanács védelmét kéri. Nagyszombat, 1547. augusztus 23.

Zolgalattomath Irom thÿ kegelmeteknek mint en kegelmes |
 Vraÿmna, Jol thuga azt thÿ kegelmetek hogh en býzta | wolt
 minden marhamat hogh el agÿa hol el nem adhatÿa hat | enne-
 kem Jamborul ala Ikttaffa: Engemet mind azzal tartoth | hogh
 meg tartotak az en marhamat azért nem hozhatÿa el | Azert
 nem tudom hogh fenkÿnek adoff wolnek hane(m) plancharnak |
 hol kegÿk engemet Valakÿ adoffa tezen mindenek eleg teruent |
 allok, De Imar erthem ma embertwl hog ebe chalarchagh | vagion
 hogh az marhamat el akarÿa tekozlanÿ es imar | marhamba
 zalaffarais hordot, azért kerem k: mind feÿenket | az Vriftenert
 hogh ne hagian thÿ k: Illien Nyomorufagomba | az en keet
 Aruaÿmmal egetembe mert elhetetlene lezek miata | hane(m)
 tarcha meg thÿ ke: az en marhamat akÿt zalaffara | hordot,
 Thowaba az hazatis el atta akaratom Nekwl wgÿ | a mint w
 akarta harom zas Negÿwen forinton en azon el | Nem akarom
 annÿ mert tuga tÿ k: hogh magamnakis twbe | vagion Annal.
 Towaba aztis mondta tÿ kegelmeteknek hogh | enneke(m) keet
 zaz forintot adot kewlehen azt is ne hÿge k: | mert nem wgÿ
 wacion, Hozton a hazat akinek el akarom | adnom meg lel enge-
 met mert ezen penzen el ne(m) adom | Azert kerem tÿ k: az
 Vriftenert hogh a penzt fel ne hagÿa | wenÿ mert en egÿ pen-
 zeuel lem tartozom, hol en adoff wagiok | nekÿ Jamborok által
 zamot wettek wele es mindenbew meg | Igazodom wele, Ez lewel
 kewlth Zombatbol 23 Augufti | 1547

En Ilon Azzon | Christoff Prenerne

[Kívül:] Circumspectis dominis iudici et iuratis civibus civita-
 tis Psoniensis, dominis observandissimis.

Jelzése: Pozsonyi városi levéltár Ladula 39. nr. 6247.

Papiro, vízjegye: hatágú csillag alatt körben horgony, zárlatán mesterjegyes fődött gyűrűspeccséttel és hátlapján ez egykorú feljegyzésekkel: *praesentatae 25. Augusti, anno etc. 47. Von der Prennerin.*

A pozsonyi városi levéltár gazdag okleveles anyagát 1550-ig bezárólag darabról-darabra átnézve a fenti egyetlen egy magyar nyelvű levélre akadtam, melyet érdemesnek tartok a MNy.-ben közzétenni.

VITÉZ HÁZI JENŐ.

NÉPNYELV.

A szűrszabómesterség.

A szűrszabómesterség egyike a legmagyarabb iparágaknak. Legjobban a magyarlakta területeken virágzott. A szűrszabólegények külföldön nem vándoroltak soha, így mesterszótárukban kevés idegen eredetű szót találunk. Legvirágzóbb volt Debrecenben, s az alább közlendő műszók is leginkább innen vagy a

szomszédos Nagykúnságból valók. Az egyebünnen gyűjtött mesterszók hazáját zárójelben közöljük. A szűrszabómesterség utolsó óráit éli, s ha a még élő tizenöt-husz öreg szűrszabó elhal, a szűrszabómesterség műszavai épúgy feledésbe merülnek, mint a pár évvel ezelőtt teljesen megszűnt csapómesterségé, amelyeket — sajnos — senki sem gyűjtött össze.

A *szűr* szónak kettős jelentése van. *Szűr*-nek nevezik a magyar juh gyapjából készült durva posztót, de ugyanígy neveznek egy belőle készült nagygallérú köpönyszerű felsőruhát is. A régiségben ennek *szűrköpönyeg* volt a neve.

A *szűr* vagy *szűrposztó* a halinától, daróctól abban különbözik, hogy erősen megpréselik, miáltal megkeményedik. Az *aba* is egyik változata a *szűrposztó*-nak, de annál finomabb és vékonyabb. A legfinomabb szűrposztót *karaszidá*-nak nevezik; ez ma már leginkább a merino-juh gyapjából készül. A rendes szűrposztót a *magyar*- vagy *purzsa-juh* fürtös, durva, hosszú gyapjából készíti a *csapó* vagy *szűrtakács*.

A *csapómester* lehet *szűrscapó* vagy *gubacsapó*.

A *guba* fürtösre szőtt rendkívül kezdetleges szabású hosszúujjú kabátféle, melyet maga a *gubacsapó* vagy *gubás* szó, szab ki és varr össze. Színe fehér, *daruszürke* (*daruguba*), leginkább pedig fekete.

A csapó a gyapjút megmossa, *körömpőn* megfésüli, az íjformájú *ifajá*-n széttepi, aztán *megfonja*, a szövőszékre felveti. „Minekutánna a Gubát Fejér Gyapjuból *megszövik*, azután viszik a *Kállóba* és ott *karollyák* és festik meg feketére” — mondja egy 1801. évi debreceni jelentés (a ref. collegium könyvtára R. 751.). Egy 1614. évi debreceni szűrszabó-kiváltságlevelél szerint (uo.) az itteni szűrszabók megvehetik az erdélyi szűrt, akárhol *karlották* legyen. 1792-ben a gubacsapók *articulusa* szerint „a Szűr-Szabóknak sem Debreczeni *Nyers Kallatlan* sem *Falusí kontár kallatlan* Gubát meg venni nem szabad”. A debreceni szűrszabók 1815. évi kiváltságlevelének (uo.) 13. pontja így intézkedik: „Ha valamely Szűrszabó Mester a *Kállóba Szűr végeket* viszen *avulni*, más aki utána megyen, az elsőt se pénzzel, se adománnyal, se hatalmaskodásból ki ne vethesse, hanem aki elébb odavitte, az *avassa meg* elsőbben a maga *Szűr végeit*, mindazonáltal azt meg kell tartani, hogy ha valamely *értelmes* [!] Szabó Mester Negyvenn vagy Ötvenn Szűr végeket vinne vagy vitetne *Kállóba avulni* és történnék a közbe, hogy más szegényebb sorsú szabó Hat véget vitetne *kalolni*, az, aki annyi *felest* oda vitt, tartozik a Negyvenn vagy Ötvenn vég Szűröknek *kalolását* félbe hagyni és közte azon szegényebb sorsúnak 6 vég Szűrének *megkalolását* megengedni.”

A fürtös gubaszövetet *gubapokróc*-nak nevezik. Ez azonos a székelyek *csergé*-jével. Ezt is *döröszkölík* (= karolják), mint a szűrposztót.

A csapók a szűrposztót nemcsak a végein, hanem a szélein is *duplán verik* (= szövik).

A posztó fehéritésére *csapóföld*-et használtak. Ez finom fehér por, melyet a kalló vizébe tettek. Az így fehéritett szűrt *meszes*-, *kevertes*- vagy *földes-szűr*-nek nevezték.

A szűrposztó színe *fehér, fekete* vagy *kacsari*; ez utóbbi a. m. 'daruszürke'.

Szűrt finomabb posztóból is készítettek, feketét, barnát vagy szürkét például *palmeszton*-ból, *azur*-ból. Béliésnek pedig *kalmuk*-ot használtak.

A *szürszabó*-t a régi írások *szűrműves szabó*-nak is nevezik, megkülönböztetendő a *vékony szabó*-tól, aki vékonyabb kelméből dolgozott. A mester *legények*-kel vagy *szűrműves legények*-kel dolgozott a *műhely*-ben, amit a régi írások *méhel*-nek is mondanak. A tanulót régebben *apród*-nak, később *inas*-nak nevezik. A felszabadult legény három évig *vándolni* (Vác) kényszerült, ha pedig nem akart, a céhnek *bocskor-pénzt* (Komárom, 1735.) fizetett. „Olyan *szolgának* [=legény], aki az *ura táblájának gondját tudja viselni*, annak egy hétre 12 pénz a bére.” (Nagyvárad 1614. OL. Gyulaf. LibReg. VII.)

A *szürszabó olló*-ja nagyobb és nehezebb, mint a többi szabóké. Szabni a *szabóasztal*-on szokott, varrni pedig a *műhelyasztal* mellett. *Gyűszű*-je gyűrűalakú széles *szabógyűszű*. *Tű*-je nagyobb, mint amilyennel az asszonyok varrnak. A fehér szűrposztót *szürke* (=fehérítetlen) kendercérnával varrják össze, a fekete szűrposztót pedig *kék* (=fekete) cérnával. A cérnát az asztal fölött a gerendáról lelógó vízszintes léceen, a *gazsi*-n tartják. A többszörösen összefogott szűrposztót a tű nehezen járja, ezért *csípőfogó*-val szokták keresztül húzni. Ez a harapófogóhoz hasonló szerszám. Hímzésre durvább színes gyapjúfonalat, *haraszt*-ot használtak, később finomabb gyapjúfonalat: *belliner*-t. A harasztot *matring*-ban vették és kézen vagy *gombolyító*-n *gombolyag*-ba *gombolyították*. A harasztból 3—4 különböző színű szálat *vas-orsó*-val vagy *kollantyú*-val összesodortak, ez volt a *sodrás*, melyet az összevarrások fölé díszül cérnával odaöltögettek. A harasztot csak hímzésre használták, de nem varrtak vele.

A haraszt hulladékából *bojt*-ot kötöttek, amit a hímzések széleire díszül alkalmaztak. Színes posztócsíkokat, úgynevezett *csipké*-ket is használtak díszítésre. *Csipké*-nek azért nevezték, mert a széleit kicsipkézték, mégpedig úgy, hogy a színes, vékony posztót vagy *filc*-et többrét hajtották, aztán egy nagy tuskóra, a *tönkö*-re fektették, majd a vésőalakú csipkézett élű *csipkevágóvas*-at rá tették s a vas fejére nagyot ütöttek a *furkó*-nak nevezett nagy fakalapáccsal, mire a vas átvágta a posztót. A csipke a vas élének mintázata szerint *csipkés*, *almás* és *koronás*. A *csipkés* egyszerűen fűrész, az *almás csipke* apró félkörös, a *koronás csipke* olyan, hogy 3—3 kidomborodó félkört egy nagyobb homorú félkör választ el. *Szegés*-re is színes posztót használtak. A *szegő* alá vékony színes posztócsíkot, *cikulá*-t (*cigula* Kaposvár) fogattak. A csipkét hímzések közé rakták s a csipkék végeit gyapjúfonalból horgolt kis kerek korong, a *galambkosár* zárta le. Ezt néha gyapjúzsinórból erősen kidomborodóra horgolták; ekkor *komlórózsa* volt a neve. Színes posztóból is csavartak hasonló rózsát; ezt *posztórózsá*-nak vagy *dupla rózsá*-nak nevezték (Kaposvár). A szűr elejére almás csipkéből egymás fölé rakott pikkelyszerű borítást *baklu*-nak nevezték (Kaposvár). A különböző színű csipkét több rétegben szokták egymás fölé

helyezni. A csipke *nyolcas*, *hatos* vagy *négyes* a szerint, hogy 8, 6 vagy 4 *szál* csipkét *fognak* a szűr aljába.

A szűr széleit borító szegéseket *letűdzik*, azaz varrógéppel levarrják. A *tűdzés* lehet mintázott is. Így van *nyócas*, mely a nyolcas számhoz hasonlít, *vízfolyásos*, *dupla nyócas* stb. A varrógéppel készült *tűdzéses* mintázást *nyargalás*-nak is nevezik (Kúnmadaras), mert a gép keresztül *nyargalva* hagyja maga után ezeket a mintákat. A szűrposztót is szokták *összetűdzeni*, mégpedig úgy, hogy a két posztószélét egymásra fektetik s a vágás mentén a széleken átöltenek és visszaöltenek. Az öltés a vágással párhuzamosan halad. Másik összetoldó öltés az *agyonvarrás*. Ennél az egymásra fektetett két posztó szélét a vágásra keresztelő irányban átöltik úgy, hogy a cérna minden öltésnél átöleli a két posztó szélét.

A szűrposztót ősi soron *sing*-gel mérik. Egy *sing* = 63 cm. Erdélyben 1627-ben a kolozsvári *sing* volt a hiteles mérték. A *sing tizenhat fűrás*-ra, a fűrás *két vonal*-ra oszlik.

A szűrök nagyságát a legkisebbtől a legnagyobbig Derecskén (Bihar m.) a következőképen nevezik: *egy húzású* (10 —), *egy húzásnál hosszabb* (9 —), *másfélésinges* (8 —), *másfélésingesnél hosszabb* (7 —), *rucalábás* (6 —), *rucalábásnál hosszabb* (5 —), *fertály hijján való* (4 —), *fertálynál hosszabb* (3 —), *bő harmadik* (2 —), *bőharmadiknál hosszabb* (1 fűrással kurtább, mint két *sing*), *két singes*, *két sing egy fűrás* *hosszú* (1 —), *két sing két fűrás* *hosszú* (2 fűrással több, mint két *sing*).

A *rucalábás szűr*-t Nagyváradon *rucatalpú*-nak, Debrecenben *ostorhegyes*-nek, Püspökladányban *kisfertályhijján való*-nak nevezik. A *rucalábás* elnevezés onnan van, mert ennek a nagyságnak a mesterjegye a rucalábhoz hasonlít. A legnagyobb (két *sing* két fűrás *hosszú*) szűrt *öreg szűr*-nek nevezik, a legkisebbeket pedig *gyerekszűr*-nek. A legnagyobb szűrök bősége *háromszeles*, a közepes szűröké *két és fél szeles*, a kisebb szűröké *kétszeles*.

A szűr *ujja* vagy egy darab posztóból készül, vagy *kartoldásos*, azaz az ujj alsó részében *toldás* van. A szűrűjja végére a Nagyknúságon *hajtóká*-t tesznek.

A szűr elülső és hátulsó részét a *szűr dereká*-nak nevezik. A szűr oldalsó része 3 darabból áll. Legfelül az ujj alatt van a *pálha*, ez alatt az *aszaj*, ez alatt az *oldal*. A Dunántúl a szűr oldalrésze két darabból áll, ú. m. *pálhá*-ból és *aszaj*-ból. Legelőször az *oldalt toldják fel*, vagyis az oldalhoz toldják az *aszajt*, az *aszajhoz* a *pálhát*. Az ujjak összevarrását az oldalrészekkel *állítás*-nak nevezik. Az oldalrészek összetoldását az elülső és hátulsó résszel *derekazás*-nak mondják. „A kifordított ujj a *derekába* [= vállában] meghajtott szűrbe *bedugódik*, osztán fonákárul a két ujj meg az *ódal befogódik*“ (Kúnmadaras), azaz hozzávarrja a szűrűszabó az oldalrészeket az egyetlen darabból szabott elülső és hátulsó részhez. Ezután az *aljazás* következik. „A szabáskor a *vígszűr* ódalárul *levegődött* keskeny posztócsík, az *ajj hozzátódódott* a szűr ajjához“ (Kúnmadaras). A szűr nyaki részéhez *toldották* a *gallér*-t, melyet felül *kissé keskenyebb*re hagytak, hogy a vállhoz *jobban hozzá álljon* az összevarrás után. Ezt *rátartás*-nak nevezték. A *gallér* sarkaira posztószalagból

csavart lapos korongocskákat, *csücskő*-ket varrtak. Ezek segítségével a gallért *csukj*á-vá lehetett összekötni. A csücskők a beléjük foglalt színes posztók szerint lehettek *gerizdes-* vagy *fok-hagymás-*, *rizskásás-csücskők* (Karcag). Újabban *lapos csücskő*-ket készítenek. Ezek körülszegett szűrposztókorongok.

A szűrök egyik faja a *nyakas szűr*. Ez abban különbözik a *nyakatlan* vagy *magyar szűr*-től, hogy a hátul lecsüngő gallér fölött felálló nyaktoldása van. Ezt Derecskén *kisnyak*-nak nevezik. Ezen felül a nyakas szűr eleje a mellen összeér, a nyakatlan szűrén azonban nem. A nyakas szűr vállát *lecsapják*, a nyakatlan szűr vállán ellenben nincs vágás. Varrás közben a nehez szűrt a gerendáról posztószélen csüngő, vasszegeből készült horogra akasztják, hogy a varrógép alá könnyebben bedughassák. Ez a szög a *nagy miska*. Van egy másik *miska* is, amely nem más, mint egy kavicsal töltött és többnyire szépen kihímzett hosszúkás szűrzaeszkő, amelyet szintén vas horgánál fogva akasztanak a szűrposztóba. Ez az előbbivel ellentétben lefelé húzza a szűrt.

Somogy megyében zsinóros szűrt is készítenek. A zsinórdíszítmény közepén levő hurkolást *dupla dezent*-nek nevezik.

A szűr lehet *egy-*, *két-* vagy *három-soros* a szerint, hogy az alján hány csipkesor vonul végig. A csipkesorból felfelé egy arasznyira szintén csipkesorok mennek, leginkább a függőleges irányú toldásvonalakon, ezek a *feleresztés*-ek.

A szűr elejét *csat* tartja össze, amely *tányér*-jánál fogva van a szűrre erősítve. A tányérról néha bőr *sallang*-ok csüngenek le, esetleg *átalvető* zsinórok mennek hátra. A *szürszíj* a Nagykúnságon pávatoll csévéjéből hasított *szironnyal* van hímezve.

A szűr, formáját tekintve, lehet *csukjás*, ha a gallérja csuklyává van összevarrva. *Vakszűr*, ha az eleje nem kihajtós, hanem a kihajtó az egyrétű elejen csak rávarrott színes posztócsikkal van utánozva. A *fenekesujjú szűr*, mint a neve is mutatja, be van fenekelve; ezt nem lehet felölteni, az ujját tarisznyának használják. A díszítés szempontjából lehet *parasz*t szűr, azaz díszítetlen szűr.

A *juhász-*, *gulyás-*, *kanász-szűr* olyan formájú vagy díszítésű, amilyen csak a nevezett pásztorokat illeti meg. „*Akinek nem szüre, ne vegye magára!*“ Ez a közmondás azt jelenti, hogy akit nem illet meg egy bizonyos szűr-típus, az azt nem öltheti fel. Kanász például sohasem öltötte fel a gulyás szűrét, vagy megfordítva. Ép így a *kocsis-szűr* is különbözik a pásztor-szűrtől.

Ezek a különbségek azonban vidékenként változtak. A *bakonyi szűr* igen bő; rövid ujjakkal és *fecskefarkú*, azaz alul kissé kikanyarított nagy gallérral, széles piros posztószegéssel. A Dunántúl ezt a formát nevezték *kanász-szűr*-nek. Hasonló, de rövidebb és dúsabban hímezett volt a *somogyi kanász-szűr*. Ha a széles szegést csak keskeny, színes vonal jelképezte a szűrposztón, *Garibaldi-szűr* (Somogy m.) volt a neve. Biharban *nemzeti szűr*-nek nevezték az olyan fehér szűrt, amely leginkább piros és zöld dísszel készült. A nyakas szűrt Debrecenben *Széchenyi-szűr*-nek hívták. *Csehi szűr*-nek nevezték Biharban a díszesen kihímzett szűröket, melyeknek első példányait egy *Csehy* nevű szürszabó hozta forgalomba. A *stafiros* (Debrecen) vagy

szecces (Derecske) *szűr* eleje belül bélelt volt és varrógéppel szépen *megettűdzelték*. A *dupla szűr*-t két különböző színű posztóval szegték körül. Az *akasztófás szűr* oldalán egy Γ betű alakú csipkedész volt, mely az akasztófára emlékeztet. A *patkós szűr* vállán patkó alakú csipke vagy zsinórdíszítmény volt. *Fogadott szűr*-nek Kecskeméten a vásárban árusított szűrűt nevezték. Egyebütt *vásári szűr*-nek mondták. A megrendelésre készült szűrűnek *váltó szűr* volt a neve. Hímzett díszítménye szerint lehetett *vállvirágos* (Debrecen), *koszorúsaljú* (Karcag), *körülkoszorús* (Nagykúnság). Ez utóbbinak nemesak az alján, hanem az elején és gallérján is végig húzódott a koszorúszerű hímzett virágfüzér.

A *cifraszűr* vagy hímzett, vagy *posztóvirágos* volt. A szűrűszabó azonban a „hímzés“, „hímezni“ szókat sohasem használja, e helyett a *virágozás*, *virágozni* szókkal él. A virágok konturját kegyepapírból kivágott *formá*-k körül *ácsplajbász*-szal vagy *mogyorófaszén*-nel meghúzza, aztán a virágózáshoz fog. Virágkompozíciói *bokorvirágok* (= virágescokrok) vagy *koszorúk* (= füzérek). A posztóvirágokat vékony, színes posztóból vágja ki s varrógéppel *rágépel*i a szűrűposztóra. Leginkább *simaöltéssel* (= laposöltés) hímez, a kihímzett mintát *ráöltéssel*, *beöltéssel*, *kiöltéssel* díszíti. Az egymást keresztező öltéssort *farkasfog*-nak nevezi. Ismeri a *huroköltés*-t, *rostél*-t (Kaposvár).

A díszítőelemek közül a szűrűszabó a „pávaszem“ elnevezést nem ismeri és nem használja. Ezt az elnevezést a múlt század közepén Huszka József hozta forgalomba, de ő utána csak az úri osztály használja. Az ennek megfelelő virágelemet a szűrűszabó *szíves rózsá*-nak nevezi. Ez lehet *egyszer*-, *kétszer*-, *háromszor*- stb. *kerített szíves rózsá* a szerint, hogy hány szirmkör határolja. A felülnézeti rózsá többnyire hatszirmú *gyűszűrózsá*. Azért nevezik így, mert bekrétázott gyűszűvel nyomják elő. Ha vékony, egy irányba hajló szirmokból áll a rózsá, akkor *forgórózsá* vagy Losoncon *malomrózsá* a neve. A rózsá-*bimbót* is használja a szűrűszabó. Ezt gyakran *szem*-nek vagy *makk*-nak is nevezi. A rózsán kívül kedvelt virága a *szekfű*. A *tulipánt* vagy *tátott szájú*, vagy *kerek*. A tátott szájút *bornyúszájú tulipánt*-nak is nevezi. Ezenkívül *nefelejcs*-et, *árvácská*-t, *gyöngyvirág*-ot, *györgyvirág*-ot (Kaposvár), *árkőrmös*-t, *bogyó*-t is szokott a szűrű hímezni. *Levelezés*-re *tölgyfalevel*-et, *almalevel*-et, *rozmarin*-ot, *herelevel*-et használ. A bokorvirág rendszeren *kosár*-ból, *szív*-ből emelkedik ki. Szoktak *koronát* is hímezni a szűrűre; ezen a magyar címet értik.

A szűrűszabó a következő színeket ismeri: *fehér*, *fekete*, *piros*, *meggyszín*, *bordó*, *drappszín*, *zöld*, *kék*, *sárga*, *gyöngyszín*.

A XVII. századi iratok említik a *felső szűr*-t és a *boháj szűr*-t. Az előbbi bundára való köpönyegféle volt, az utóbbi bolyhos posztóból készült. Ez időben a szűrű *szűrűköpönyeg*-nek, *szűrűcsuhá*-nak nevezték. A *csuha* szó a szűrű jelölésére a palócságnál ma is általános, de használják a Dráva mentén is. A *gubaszűr*-t a Tiszántúl mesteremberek viselték; ez a mai felöltőhöz hasonlított. A *szűrűdolmány* vagy *szűrűkankó* kabátszerű, derékban testhezálló, ráncosaljú felsőruha volt, amelyet a szűrű alatt is hordtak. Az 1813. évi felföldi árszabás különbséget tesz a *magyar szűrűkankó* és a *lengyel szűrűkankó* között. Az 1627. évi erdélyi

árszabás említi az *övedző szűr-t*; ez a szürkankónak felel meg. A feketekörös-völgyi magyarság *daróc-a* nem más, mint az alföldi szürdolmány, a kalotaszegi magyarság *condrá-ja* is hasonló, de ráncos aljú. A székelyek *szokmány-a* tulajdonképpen hosszú szürkankó. A székely *zeke* rövid szürkabát. A székely *harisnya* testhezálló szürnadrag, a feketekörös-völgyi *berhe* is az, de a térdtől lefelé már nem olyan szűk. A szürposztóból készült alföldi *rajthúzli* pantallószerű szürnadrag, amely oldalt végig gombos volt.

A szürszabók *könyves* és *abrakos bakó*-kat (= tarisznya), *nyeregtakaró*-kat is készítettek.

Somogyban évenként a *szaporább-ból* 200—300 szűrt készített egy-egy szürszabó. Ha azonban *sávós cífrá-n* dolgoztak, jóval kevesebbet.

A vásárra nézve a debreceniek 1614. évi kiváltságlevele így intézkedik: „Egy szabó fája vagy *rúdja* 10 singes légyen. A *sátoros szabók* előbb *vesznek nyilat*, mint a *rudas szabók*.” 1714-ben a debreceni tanács a debreceni szürszabók számát megszorította 24 *gyékény aljával* (a szürszabó céh jegyzőkönyve Déri-Múzeum).

A vásárban *kirakodáskor sátrat vertek*. A sátorhoz 6 *sátorfa* kellett: két *vasaskaró*, amelyeket függőlegesen ütöttek le, ezenkívül a *felsőrúd*, *kiakasztófa*, *kétágúrúd* és a *kihúzórud*. Ezt a négy utóbbit *ólomfá-nak* nevezték. A *felsőrúd* a két *vasaskaró* végét kötötte össze s a sátor ormát alkotta. A *kiakasztórúd* ugyancsak a *vasaskarók-on* nyugodott, de a *felsőrúd* alatt. Ezen ruhaakasztók, ú. n. *kutyák* függöttek, amelyekre a szebb szűröket akasztották. A *kihúzórud* a *sátorponyva* elejébe volt beakasztva; ennél fogva húzták ki a ponyvát, s a kihúzórudat a szemközt levő szürszabó kihúzórudjához kötötték. A *kétágúrúd*-dal a *kihúzórud*-at támasztották alá. Ha szemben nem volt szürszabó-sátor, akkor a sátor elejét az *első karók*-hoz kötötték; ezek cövekek voltak.

A szürszabók, ha sikerült a vásárt nyélbeütni, rendszeren ilyen tréfás búcsúval köszöntek el a vevőtől: „*Egészséggel viselje; szebbel, jobbal újítsa*.” „*Szűr szakadjon, gazdája maradjon!*” „*Ha nem lesz jó, ángyom s . . . e pirúljon!*”

A nép azt tartja: „*Az igazi jó szűr ha megázik, megáll a talpán!*” „*Ki lehet belőlle bűni, mint a kunnyóbúl!*” (Derecske.) Az új szűrt a pásztor *beavatta*, vagyis a kút vizébe leeresztette, s ha televódott vízzel, felhúzta és megszáritotta. A beavatott szűr *összement*, de *sűrűbb*, tartósabb lett.¹ GYÖRFFY ISTVÁN.

LEVÉLSZEKRÉNY.

H. L.-nak Budapestén: „Kölesön adtunk Önnek 10 vashordót, melyeket ezideig még nem *kaptunk* [kaptuk] vissza.” Azt kérdi, hogy ebben a mondatban a *kaptunk* vagy a *kaptuk* igealak használata-e a helyes. — A két alak közül a *kaptuk* telje-

¹ Ez az összeállítás kiegészítésül szolgál „A magyar népi hímzések I. A cífraszűr” c. újabban megjelent könyvemhez.

sen helytelen, és pusztán nyelvtani szempontból csakis *kaptunk* volna helyes, ha az egész szerkezet nem volna magyartalan (latinos, németes). A szóbanforgó mondat a tősgyökeres, romlatlan nyelvérzékű magyar embernek ezt jelenti: „Kölesön adtuk Önnek azt a 10 vashordókat, amelyet ez ideig még nem kaptunk vissza.“ (Hát akkor hogy adhattuk kölesön?) Amit mondani akarnak, azt jó magyarsággal így fejezzük ki: „Kölesön adtuk Önnek 10 vashordót és eddig még nem kaptuk vissza.“

Sz. J.

T. P. kérdi: Melyik a helyesebb írásmód: *szimfónia*-e vagy *szinfónia*? — **Felelet:** *Szimfónia*. Ez az összetett szó ugyanis a görögből származik. Két alkotórésze: *óv* (olv. *szün*) '-vel, együtt' és *φωνή* (olv. *fóné*) 'hang', tehát a szónak első tagja eredetileg *n*-végű, csakhogy az összetételben ez az *n* hang az utána következő *f* előtt *m*-mé változik, mint fonétikai műszóval mondják: hasonul. E hasonulást már a görög helyesírás is feltünteteti: *συμφωνία*, latinosan írva: *symphonia*. Franciául így írják e szót: *symphonie*, angolul pedig: *symphony*, vagyis mindenütt *m* van, csak az olasz helyesírás ír *n*-et: *sinfonia*. A németek régebben szintén *m*-mel írták: *Symphonie*, de újabban ők is az olaszos írásmódot követik: *Sinfonie*. Az osztrák helyesírási szabályzat a *Symphonie*-t csupán megengedhetőnek tartja a *Sinfonie* mellett, a porosz és a bajor szabályzat szerint azonban mind a két-féle írásmód egyformán helyes (l. Der grosse Duden¹⁰ *Sinfonie* alatt). Mi magyarok a görög-latin alaknak megfelelően mindig *m*-mel írtuk e szót, s az Akadémia helyesírási szabályzatának szómutatója szerint is így kell írni. Nincs rá semmi okunk, hogy most az olasz helyesírást utánozva *szinfónia*-t írjunk. A kiejtést hívebben feltünteteti a *szimfónia* írásmód, mert az *f* előtt nem *n*-et ejtünk, hanem *m*-et, pontosabban szólva ú. n. dentilabialis *m*-et.

N.

P. R. kérdi: Egy horvát munkában azt olvastam, hogy Gazigeraj tatár kánt, aki 1607-ben halt meg (l. Enz. des Islams 1914. 159. l.) tatáru[-törökül *Vihor*-nak hívták, ami a jelzett mű szerint a. m. 'szélvész, főrgeteg'. A nevet Gazigeraj honfitársaitól bátorságáért, vitézségéért kapta. Kérdem, vajjon e szó nem azonos-e a magyar *vihar*-ral s nem származik-e a magyarból. — **Felelet:** Kétségtelen, hogy a tatár—török *Vihor* név etimológiailag azonos a magyar *vihar*-ral, amelyet tudvalevőleg Szemere Pál terjesztett el az irodalomban (l. NyÚsz.; a szóra első adat irodalmunkban a XVII. század közepéről van, első szótári adat 1838-ból Tzs., a népnyelvi adatokat l. MTsz.). E tatár—török *Vihor* azonban vagy szerb (a szerbben u. i. a szónak van *vihor* 'sturmwind' alakváltozata is, l. IVEK.—Broz szótárát, vagy — de ez kevésbé valószínű — orosz eredetű (az oroszban ma *vichor* és *vichro* differenciálódott jelentés tekintetében is, régebben mind a kettő 'vihar'-t is jelentett). Még érdemesnek tartjuk megjegyezni, hogy *Gazigeraj* vagy *Gazikeraj* kán nevével a magyar *Kér* törzsnévével kapcsolatban NÉMETH GYULA foglalkozik „A honfoglaló magyarság kialakulása“ c. kitűnő művében (266. l.).

K. P.

Cs. A. kérdi: Milyen eredetű a *Csernok* vezetéknev (család-név)? — **Felelet:** Kétségtelenül ugyanaz az eredete, ami nemrég elhunyt nagyérdemű hercegprimásunk, *Csernoch* János nevének. A *Csernoch* tót vagy cseh név. Cseh emlékekben többször van szó *Crnoch*, *Cernoch* nevű emberekről (I. GEBAUER, *Slovnik starocesky*) s egy *Crnoch*, *Cernoch* nevű cseh ember nevéből alakult egy ma is meglevő csehországi falunak, *Cernochov*-nak a neve (1341 óta vannak rá adatok), amely annyit jelent, hogy 'Cernoch-é'. A tót és cseh *Cernoch*, *Ciernoch* személynév a cseh és tót *cerny*, *cierny* 'fekete' melléknévnek *-och* képzős származéka s az értelme a. m. 'fekete' (újabban a *cernoch* szó 'szerecsen' jelentésben is szerepel). A cseh és tót *Cernoch*-ból a magyarban *Csernoch* és *Csernok* válhat; a szóvégi tót, cseh *-ch*-nak újabban nevekben *-k* is megfelelhet. A *Csernok* név tehát lehet a *Cernoch*-nak magyaros alakja. Nem volna ugyan lehetetlen, hogy már a tóban is volt *Cernoch* mellett tót *Cernok* is (vö. tót *mertuk* és *mertuch* a magyar *mérték* szóból), mégis valószínűbb, hogy a *Csernok* a cseh—tót *Cernoch* magyaros alakja. E mellett szól az is, hogy BERNOLÁK 1825-ben megjelent tót szótára a fentebb közölt csehországi *Cernochov* falu nevét magyarul *k*-val *Tsernokov*-nak írja. M. J.

Jánosi József írja: Az úgynevezett „csángó miatyánk“ kérdéséhez (I. MNy. XXVI, 170, 335) a következő megjegyzésem volna: Arról, hogy a szóbanforgó szövegű miatyánk él még ma is, legalább az öregek ajakán, a veszprémi egyházmegye területén, én szintén tanúságot tehetek, mint olyan ember, aki majd kétszáz esztendő óta Veszprémben lakó családból származom magam is. Veszprémben születtem és születésemtől fogva — több-kevesebb megszakítással — itt is lakom. Édesanyámtól mindig így tanultam: *Mi kenyerünket, mindennapit*, és így imádkoztunk az elemi iskolában is. Érdekes volna tudni, hogy Pázmány imádságos könyvének régebbi kiadásában milyen szövegű miatyánk van közölve. Meg kell még jegyezni, hogy a CSÜRY BALINT közleményében említett „járatos“ formát (*A mi mindennapi kenyerünket add meg mi nekünk ma is*) sem Veszprémben, sem másutt nem hallottam sohasem. — Egyebekben pedig úgy vélem, hogy a „latinos szórend“: *Mi kenyerünket — a mindennapit — add meg* tán nem is hangzik egészen magyartalanul, ha arra gondolunk, hogy ez a szórend nyomatékosabb kifejezője annak, hogy csak annyi kenyérért könyörögünk, amennyi éppen elégséges a napi megélhetésünkre. Ezért talán nem is elvetendő, ép úgy, mint az *ellenünk vétetteknek* sem lett volna — szerintem — az *ellenünk vétkezőknek* kifejezéssel felcserélendő az újabb rituálékban.

Cs. B. írja: Hogy az Alföldön is ismeretes a miatyánk régi, latinos szövege, bizonyíték rá NÉGYESY LÁSZLÓ adata a szentesi katolikusok miatyánkjáról a következő folyóiratban: Tanulmányok az egyetemi nyelvtani társaság köréből I, 233.

Buzás Dezső írja: I. (Vö. MNy. XXVI, 211—3.) A *csődül* szó történetéhez nem érdekesség nélkül való talán az az adat,

hogy 1840-ből való törvényünk „a csődületről”. Az érvényben levő 1881: XVII. tc. e jó szó helyébe a most már közhasználatú *csőd* szót iktatta a római jogban *concursum* néven nevezett fogalom egyértékésül. — II. A *maradéktalan* a restlos szolgai fordításaként joggal rója meg Nagy J. B. (MNy. XXVI, 318—9). Ennek a szónak a régi magyar jogi nyelvben egészen más értelme volt. Azt az embert jelentette, aki Werbőczy szép szavaként 'heredum caret solatio'. Kár, hogy ez a jelentés a „maradéktalan ember” sorsára jutott. — III. Ben. cikke (MNy. XXVI, 319) a *szabódezsői* stb.-féle szóalkotásról nagyon helyénvaló volt. Csak kár, hogy ilyen dicséretes célú cikkbe is ilyen németesség csöppent bele: *ismét egyszer*.

TARTALOM.

BALOGH JÓZSEF: Néhány igénk értelmi és alaki bővüléséről	221
BARCZI GÉZA: Mécs 30. — Ó-francia jövevényszavaink problémái 109, 172. — Címer 302. — Márc	389
BÁTKY ZSIGMOND: A székesfehérvári Kecskeméthez	209
BGH.: Szolidarizmus 71. — Komplexum 240. — kossuthlajosi, szabódezsői, széchenyis és társaik	319
BÓKA LÁSZLÓ: Setälä legújabb tanulmányai 71. — Pisgás, pizsgás 127. — Bölestelen 391. — Hegedűs Lajos, Magyar hanglejtésformák grafikus ábrázolása	404
BUZÁS DEZSŐ: Csődület 419. — Maradéktalan, szabódezsői	420
CSEFKÓ GYULA: Lágýad 60. — Mőndőlecske 61. — Csődül 211. — Aja 304. — Az osztószámnevek történetéhez 386. — Papramorgó	391
CSÚRY BÁLINT: A csángó miatyánk 170. — Személy = szem. Csapás 213. — Vidacs 214. — A székely és csángó mondathanglejtés	249
ECKHARDT SÁNDOR: Micolt	167
FEKETE LAJOS: Számnevekkel alakult oszmánli-török helynevek 33. — Az oszmánli-török nyelv hódoltságkori magyar jövevényszavai	257
FEST ALADÁR: Vértürdőt rendez	222
FINCZICZKY ISTVÁN: A. Meillet, Les langues dans l'Europe nouvelle 223. — Kosztolányi Dezső, A magyar nyelv helye a földgolyón	402
FLUDOROVITS JOLÁN: Latin jövevényszavaink hangtana 45, 118, 189, 276,	370
F—Y Gy.: Atjátszani	239
GALGÓCZY FERENC: Sáhos	128
G. J.: Pragan	240
GULYÁS JÓZSEF: Décbunda 240. — Csődül. Debreceni szemé van	336
GULYÁS PÁL: Ki volt a kolozsvári „Arithmetica” magyar fordítója?	299
GYÖRFFY ISTVÁN: A szűrszabómesterség	411
GYÖRGY LAJOS: Folnesics Alvinájának eredetije	254
GYÖRY JÁNOS: Kocsi szavunk francia megfelelője	380
HARTNAGEL SÁNDOR: Terrasz és messzaliánsz	53, 160

HARTYÁNI ZOLTÁN: Elhat	335
VITÉZ HÁZI JENŐ: Prenner Kristófné levele 1547-ből	411
HORGER ANTAL: Pók	85
HORVÁTH ENDRE: A kecskeméti görögbetűs házasságkötő- formához	78
ILA BÁLINT: Kapúcsi Ferenc magyar nyelvű kijelentése 1492 tájáról	232
IVÁNYI BÉLA: Pótlék az Oklevélszótárhoz	148, 328, 409
JABLONKAY GÁBOR: Szolidarizmus 143. — „Rövid ortográfia“	221
JAKUBOVICH EMIL: Titkári jelentés 1929-ről	235
JUHÁSZ JENŐ: A zemplénmegyei Tolcsva kéziratok jegyző- könyveiből 151, 233, 331. — <i>-li</i> végű szavainkhoz 207. — Az <i>avagy, vagy</i> kötőszó eredetéhez 297. — Dokhéc 305. — Tóóc 392. — El szok jönni	401
KEMENES PÁL: Tornáe a. m. Gartenhaus?	130
KLEMM ANTAL: A <i>vagy, avagy</i> kötőszó eredetéhez	385
KLINDA TEOFIL: A levélcímzés módja	160
KOVÁCS GÉZA: Folnesics „nőstényítés“-éhez	387
KÖLCSEY DEZSŐ: <i>Naghzegh</i>	239
K. P.: Nyugszó 127. — <i>A·j>ty ~ gy</i> változás kora 159. — Votyák, osztják 238. — Vihor	418
LAZICZIUS GYULA: A phonológiáról 18. — Egy magyar mással- hangzóváltozás phonológiája	266
LOSONCZI ZOLTÁN: Egy félbemaradt hangváltozásról	185
LOVAS RÓZSA: Agyarog ~ acsarog, vigyorog ~ viczorog 131. — A lelki jelenségek nyelvi kifejezéseinek jelentésaná- hoz	287, 359
LURCSICS PÁL: Szólamondások a zsélyi levéltár XVI. századi magyar leveleiben 75. — Adalék a gróf Zichy-nemzetség zsélyi levéltárának magyar nyelvemlékeihez 150. — A zsélyi magyar szójegyzék 1572-ből	227
MELICH JÁNOS: Az <i>ö, ó</i> hang <i>ø</i> jegyéről 44. — A magyar <i>Küküllő</i> = oláh <i>Tárnava</i> < délszláv * <i>Trnava</i> névhez 62. — Orbán Gábornak 79. — X—XIII. századi német tulajdon- neveinkről 124. — A <i>határ</i> szóról 161. — Női név <i>Imré-</i> ből 306. — Nemez	366
M. J.: Dengyel. Valus, Vallus 80. — Magyary-Kossa Gyula, Magyar orvosi emlékek 144. — Zsirai Miklós, Jugria 325. — Gyórré 335. — Csernok	419
MORAVCSIK GYULA: Az onogurok történetéhez	4, 89, 336
N.: Bolygó zsidó—örök zsidó 65. — Kérdez valamit 69. — Kérdez utána 71. — Centenárium 158. — In den Sielen sterben 159, 240. — <i>Városban</i> és <i>falun</i> 206. — Vértüdő rendez 223. — A napokban 334. — Még ifju szivemben a lángsugarú nyár 335. — A hasonult <i>-vel</i> rag írás- módja 402. — Szimfónia	418
NAGY J. BÉLA: Nyelvművelő újságcikkek 66, 141, 311, 396. — A hasonult <i>-vel</i> rag írásmódja 216. — Jó napot! Maradéktalan	318
N. T.: Gyécsán	239
PAIS DEZSŐ: Konstantinos καθή törzsneve 298. — <i>-goj</i> és <i>-voj</i> utótagú szláv személynevek magyar fejleményei 307. — Glád	350
PAPP ISTVÁN: A mondat részei	200

P. D.: Kecskemét Székesfehérváron	133
PK. LL.: Sima	239
P. R.: Sima	159
RADVÁNYI SÁNDOR: A levélcímzés módja	160
RÁSONYI NAGY LÁSZLÓ: Hóman Bálint magyar történetének első kötete 320. — Karaiman, Caraiman hereceg	392
R. I.: Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára	72
SÁGI ISTVÁN: Szent Margit szigete	116
SCHWARTZ ELEMÉR: Lágymányos: Szent Imre-város 133. — Elemér 183. — Objektív helynévkutatás 205. — Heimrich—Imre	346
S. I.: Vitéz Rózsás József, Magyarosan, katonásan 145. — Volyva	393
SIMON LÁSZLÓ: Ponyva a vásznon	315
STRÖMPL GÁBOR: Krajna	335
SZALAI MIKLÓS: A csángó miatyánk-hoz	335
SZENDREY ZSIGMOND: Mazur	134
SZENTE LÁSZLÓ: Feles	214
SZERKESZTŐSÉG: Könyvismertetések 74, 146, 225, 326, 406. — A levélbeli megszólítás 80. — Nándorfejevárvár	240
Sz. F.: Ubi bene, ibi patria	79
SZINNYEI JÓZSEF: Elnöki megnyitó 1. — Az -ő igenévképzőnek -é változatáról	83
Sz. J.: <i>Melyet, melyeket</i> mint tárgy	417
Sz. P.: Pléhkutya	240
TECHERT JÓZSEF: Magyaráz	62
TIMÁR KÁLMÁN: Kelemen Didák mint nyelvújító 126. — Pietás	137
T. J.: Udvaros	336
TOLNAI VILMOS: Nyelvében él a nemzet 64. — Bolygó zsidó—örök zsidó 65. — Kérdez utána 70. — Zöld ár. Tavaszi hó, tavalyi hó 138. — Kiáltó szó a pusztában 214. — Makaróni nyelv és irodalom	241, 337
TREML LAJOS: Az oláh nyelv magyar jövevényeinek másodlagos -l-jéről 125. — Oláh -ag ~ ó-magyar -ar? 207. — Az oláh <i>chipeş</i> : magyar <i>képes</i> jelentéstani viszonyához 208. — Magyar <i>bákány</i> <oláh <i>pogan</i> 310. — Magyar <i>csók</i> ~ oláh <i>ţuc</i>	393
† TURI MÉSZÁROS ISTVÁN: Debreceni szeme van	216
T. V.: Majomsziget, maflasarok 79. — Cselekmény, cselekvény	143
WESZELY GYULA: Budapestizmus	218, 400
ZLINSZKY ALADÁR: Egészséges, mint a makk	310
ZOLNAI GYULA: A levélcímzés módja 79. — A hasonult -vel rag írásmódja 139. — Özbarát?	394
ZSIRAI MIKLÓS: Munkácsi Bernát 81. — Nyárfa	395
Zs. M.: Etul id est Don	299
Kisebb közlemények	124, 205, 297, 385
Könyvismertetések	71, 144, 223, 320, 402
Levélszokrény	79, 158, 238, 334, 417
Népnyelv	151, 233, 331, 411
Nyelvművelés	66, 139, 216, 311, 396
Nyelvtörténeti adatok	75, 148, 227, 328, 409

- Szó- és szólásmagyarazatok 60, 127, 209, 302, 389
 Társasági ügyek: Bevételek és kiadások 1929-ben és költségvetés 1930-ra 153. — Pénztári jelentés 156. — A számvizsgáló-bizottság jelentése az 1929. évről 158. — A MNYT. tiszteleti tagjai, tisztikara, választmánya és számvizsgáló-bizottsága 1—2. f. bor. — Titkári jelentés 1929-ről 235. — Jelentés az 1929. évi Szily-jutalomról 237. — Új tagjaink 5—6. f. bor.
 A borítékon: Tartalom. Tudnivalók. A MNYT. tiszteleti tagjai, tisztikara, választmánya és számvizsgáló-bizottsága. Nyugtázás. Kérelem. A MNYK. füzetei. A MNYT. kiadványai. Új tagjaink. Értesítés.
 Melléklet: Munkácsi Bernát arcképe 3—4. f.

SZÓ- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

Nincsenek felvéve: A hang-, alak- és mondattani fejtegetések adatai 18, 45, 53, 83, 85, 118, 185, 189, 249, 276, 366, 370, 386, 396, 402, 411; a nyelvtörténeti, népnyelvi és nyelvújítási adatok 75, 78, 148, 150, 151, 170, 227, 232, 233, 254, 328, 331, 387, 409, 411; FERETE LAJOS: Számnevekkel alakult oszmánli-török helynevek 33; MORAVCSIK GYULA: Az onogurok történetéhez 4, 89; TOLNAI VILMOS: Makaróni nyelv és irodalom 241, 337.

α hangok 24, 55 latin ~ m. fejleményei 50	analogiás hangvált. 83	Badafalva 205
ā (vogul) eredete 395	a napokban 334	Bajdamér 325
a, az (névelő) 66, 141, 298, 386	angol el. 56, 397	bákány 310
"Αβαρις 9	angyal 192	bakheç 306
Abbázia 312	Anonymus ~ ki-léte 147 ~ Glád vezérről 350	Balad[t] 350
Ábrány 377, 379	arab hatás az oszm.-törökben 36	Balassa J.-féle helyesírás 226
acsarog 131	Arany J. és a szok., szokott 401	Bálint 199
Adalbert 125	árboç 375	bálvány 264
Agathon diakonus 16—8	Árpád 184 ~ csa-ládfája 105	bán (herceg) 259, 262
Ágoston 88	Asparuch 327	Barancs 357
Ágostyán 147	asszony 275	barát 263
agyarog 131	átjátszani 239	barbár 51
aja 304	átódik 88	bárd 109
Ajton(y) 273, 274, 350	Atthon 274	baronessz 312
akkurátos 192	Attila halála 168, 170	bársony 75
akó 265	Aull O. 205	bársála (török) 103
Aladár 184	avagy 297, 385	Bartoniék E., Magyar történeti forráskiadványok 146
alanyeset elvonása 84	az (névelő) l. a, az azvagy 297, 385	basimil 325
Albert 125	b hang latin ~ m. fejleményei 276	becs 391
Aldomir 325	bábabokor 407	Bécs 259, 261
alpesi 397		Bedege 307
Alvina Folnesics ~ja 254, 387		begyes 361

- behív 400
 Béla 184
 Belár 208
Belawaza 325
 bélebüszhódt 362
belsug (oláh) 125
Berivoj (szláv) 309
Beruei 309
bilis (latin) 363
biñ bir (török) 36
 bíró 259, 262
 birtokos személyra-
 gok: *-a, -ja* 60, 62;
allapagyat 186
 Βωαρη 325
 bocó 392
 Bod(v)aj 308
 Bodos 309
 bohnya 275
 Bojt 273
 bolgár 75, 89
 bolt 30
 bolygó zsidó 65
 Bonyha 274
 Borbála 51
 bordély 109, 179
 botos 109
 Bödöge, Bögöd,
 Bögöt(e) 307—8
 bölestelen 391
 bőrgát, bőrhíd 147
 bőség 126
 Börvely 309
 bővítményviszo-
 nyok 201
Branicevo 358
 budapesti nyelv 218,
 221, 400
Budigoj (szláv), *Bu-
 duoy*, *Budus* 307-9
 buhnát 275
 bujjsbele 208
 bulgár 75, 89
 buvár 166
 c hang | ~ jelölése
 115 | latin ~ok
 m. fejleményei
 277, 279
 cáfol 88
Caraiman herceg 392
ch hangértéke 115
ch hang | latin ~ok
 m. fejleményei 286
Chakani 325
Che-tiemí (kínai) 325
Cheyd 274
chipeş (oláh) 208
 cifra 279, 376
 cifraszúr
 cigány el. 305
 cikk 55
 cikkázik 58
 cimbalom 51
 címer 302
 cindrót, cingrát 88
coche (francia) 380
 cófol 88
Curpadí 309
 cs hang jelölése 45
 Csaba 184
 csángó | moldvai
 ~k 326, 327 | ~
 miatyánk 170, 335 |
 ~ mondathang-
 lejtés 249
 csapás 213
 csapo(n)dár 166
 császár 262
 csavargó 265
 Csejte 273
 cselekm[v]ény 143
 csemelet 109, 112, 179
 cserény 409
 cserkesz *k* hang 21
 Csernok 419
 csipér 166
 csiszár 166
 esók 393
 esöbör 260, 265
 esödül(et) 211, 336,
 420
d hang | latin ~ m.
 fejleményei 278
 daku 409
 Daróc 88
 deák 110, 263, 264
 debreceni szeme van
 216, 336
 décbunda 240
 decennium 158
 Dejtár 273
 delikatessz 312
 demi(zs)on 313
 Dengyel 80
 dikhe[i]c 305
 dob (ige) 221
 dokhéc 305
 dömhec 306
 drága 219
 Dráva 259
 Duna 259
 dunyha 274
 dúllónév mint hn.
 133
e hangok 21, 24—5,
 55 | latin ~ m.
 fejleményei 118
 η hangértéke 118—9
Edl 299
 egészséges, mint a
 makk 310
Egiriñ 125
 egyház 263
 Elemér 183
 elhat 335
 elleni (lóra) 74
 eltanácsol 221
Eltimür 325
Emericus (latin) 347
 Emerike, Emóke 306
 enerzsia 313
 enyhít 274
 epe 364
 Erdély 259, 261
 erdélyi német tele
 pülések 147
 eroplán 397
 érsek 261, 263
 Erzsébetváros 134
Esberüch (török) 327
 Esegvár 147
 esküdt 262
 Eszterházy M. iratai
 226
 EtSz. adatai 126, 305,
 310
Etul id est Don 299
 ezer 369
 'ezeregy' mint „ke-
 rekszám“ 35
f hang (latin) a. m.-
 ban 376
 falitéka 148
 falu 264
 falun (hat.) 206
 faszizmus 313
 faszli 207
 fegyveres 264
 fehér 166

- fehér onogurok 106
 fejedelem 262
 fekete | ~ bolgárok,
 onogurok 104 | ?
 ~ magyarok 324
 feles 214
 felfigyel 221
 félhangzók | latin
 ~ a m.-ban 198
 Felmer M. 130
 felséges uram 262
 Fény 350
 Ferencváros 134
 fertál 208
 fess 57
 festészet kritikájá-
 nak nyelve 219
 fildekő 396
 filmfelirataink 315
 finnugor | ~ nép-
 nevek írásmódja
 238 | idg. el. ~ság-
 ban 408 | perzsa
 el. a ~ságban
 367 | ~ határozó-
 ból főnév 408 |
 Munkácsi B. vo-
 gul tanulmányai
 82; vogul *ã* > *ā*
 vált. 395 | mordvin
 mgh.-k 25—6 | zür-
 jén nyelvtanok
 146 | idg., orosz el.
 a finnben 75 | ész-
 t és vót hangtört. 146
 flinta 264
 foglár 166
 Folnesics | ~ Alvi-
 nája 387, 254
 foly(ond)ár 166
 Földi J. 146
 földműves-foglalko-
 zások 225
 főméltóságú 408
 főnév | igéből ~
 elvonása 132 | ra-
 gos szó mint ~
 408 | l. még köz-
 név
 Fövényrév 351
 főviszonyok a mon-
 datban 200
 francia | ~ e hang 21
- | -e > *Ń* vált. kora
 33, 112 | *st* 114 |
 -t > *Ń*, *tre* > *tr*, *tš*
 > *š* vált. kora
 112—4 | ~ szók és
 a m. helyesírás
 217 | ~ hatás az
 ó-m. helyesírásban
 115
 francia el. 54—5, 60,
 312—4, 390, 397—8,
 ? 110 | XIII. sz.-i
 ~ 32 | ó-~ pro-
 blémái 109, 172 |
 régi lothar. ~ 303
 friss 57
Fulbert 125
 furmint 181
Futas 357
 fűzér 166
G, g hangértéke 283
g hang | ~ jelölése
 115 | latin ~ m.
 fejleményei 279
 Galád 350
galle (német) 364
 Gálofalva 192
Galterus 125
gartenhaus (német)
 130
Gaufredus 125
Gazikeraj (török) 418
 gázsi 397
 Gecő 392
 Gecse 147
 Gelemér 147
Gelian 353
 Gemma R. Arithme-
 tica-ja 299
 genezis 314
Gerolt 125
 Gerőke 306
 Géza 184
 Gilád 350
Glad 350
Gladna, Glatz 355
gn hangértéke 115
 góbé 310
 góció 392
Godefredus 125
 -*goj* végű | szláv ~
 hn.-eink 307
Golod (orosz) 351
- Gombocz Z. az ige-
 típusokról 227
gourmand (francia)
 314
 gödény 353
 gögös 361
 görény 353
 görög | ~ ered.
 latin aspiráták m.
 fejleményei 285 |
 ~ ered. o-s sza-
 vaink ó-ja 314—5 |
 ~ betűházasság-
 kötő-forma 78 |
 magyarok nevei a
 ~ forrásokban
 407
 gözü 353
 gróf 262
gu hangértéke 115
gu hangok | latin
 ~ a m.-ban 285
Guillermus 125
gy hang latin ered.
 szavainkban 281
 Gyanafalva 205
 gyárt 282
 gyász 282
 Gyécsán 239
 gyenge 282
 gyermek 74
 gyógyít 282
 gyomros 360
 gyopár 166
 Györgyike 306
 Györré 335
 gyula 105
 gyümölcs 282
 gyüsménkedik 148
 gyüszméköl 148
h hang | ~ a m.-
 ban 273, 377 | régi
 germán ~ 348
hăđărag (oláh) 207
 hadnagy 263
 hajdú 261, 264
 Hajdúság 261
 hájli 207
 hajnal 146
 Hajnal I., Eszter-
 házy Miklós nádor
 iratai 226
 hajtsár 166

hályog 88
 hámban dül ki 240
 hanglejtés | székel-
 és csángó mondat-
 ~249 | m. ~for-
 mák grafikus áb-
 rázólása 404
 hangok phonologiai
 szempontból 20
 hangtan | latin el.
 ~a 45, 118, 189,
 276, 370
 hangváltozások | a
 > \bar{a} 298, 386; a > á
 353; a > o, u 87;
 á > a, o 51; á : ó
 88; á : á > e : é 84;
 a-á > i-á, o-á,
 53, 353; as : is
 193; au > au 87;
 au > á, á, ó 87-8,
 198; e > \bar{e} 197; e >
 a, e 26; e > i 121, 195,
 349; e γ > i γ , ü γ , ó
 299; e \bar{i} > e, é 305-10,
 e \bar{j} > i 299; e \bar{j} , e $\bar{ü}$ > é
 84, 299; es > is 193;
 eu > ö 198; e $\bar{ü}$ > ő
 198; gy > d 280;
 gy > ty 186; h ~ai
 273; h : v 126; ?
 \bar{x} > j 271; i > \bar{e} 191,
 197; i > \bar{e} 122; i > é
 30; i > o 123; i > ö
 122; j > gy 281, 282;
 j > gy, ty 159; j >
 ty 310; jt > tt 274;
 k > g 353; m > n(y)
 379; n > \bar{e} 85; n > \bar{e}
 86; o > i 128, 195;
 ? o > ó 123; o \bar{i} > a \bar{i}
 308; os > is 193;
 r > \bar{e} 212; s > cs 371;
 sz > s 374; u > \bar{e}
 197; u > i 195; u > o
 122-4, ? 308; us >
 is 193; u > \bar{e} 87;
 ü > \bar{e} 307; ü γ > \bar{u} 299
 ? m. a γ > oláh -ag,
 207; m. c, cs > oláh
 \bar{t} , ce, ci, \bar{s} 393-4 |
 ó-francia t \bar{s} > m.
 \bar{e} 33 | latin el.

m. ~ai 50, 118, 189,
 276, 370 | ném. ch
 > m. k \bar{k} 56 | oláh o
 > m. á 310; oláh
 p-g > m. b-k
 310 | olasz a > m.
 \bar{e} 30 | perzsa \bar{d} > m.
 z 369 | szláv o \bar{i} >
 m. e \bar{j} 307, 309; cseh,
 tót ch > m. k 419 |
 török \bar{u} > m. i 298
 Hasli 207
 határ 161, 335
 hátibőr 74
 házasságkötő-forma |
 görögbetűs ~ 78
 házsárt 111
 -hec végű szók 306
 Héder 125
 Hegedűs L., Magyar
 hanglejtésformák
 grafikus ábrázolá-
 sása 404
 Heimb T. Notitia-ja
 205
 Heimrich (német) 346
 Heltai G. | ifj. ~ és
 Klöss J. 300
 helyesírás | m. ~
 eredetének vitája
 47 | francia szók
 és a m. ~ 217 |
 francia hatás az
 ó-m. ~ban 115 |
 Orbán G. ~a 79 |
 nyomdász-~ 226,
 231-2 | filmfel-
 irataink ~a 316
 helynevek | törzsne-
 vek mint ~ 324 |
 dülőnevek mint ~
 133 | ~ mint köz-
 nevek 399 | szen-
 tek nevével kap-
 csolatos ~ 134 |
 m. ~ vízrajzi
 szókínese 327 | ~
 a névelővel 141 |
 számnevekből lett
 oszm.-tör. ~ 33
 hentes, hental 409
 herceg 262
 Herman 125

hinnusz 398
 hímzések 406
 hintó 265
 hírlapjaink nyelv-
 művelő cikkei 66,
 141, 311, 396
 hólyag 88
 Hóman B. (és Szek-
 fű Gy.), Magyar
 Történet 320
 Honagur 11
 Hont 125
 horvátországi bese-
 nyők 325
 huszár 264
 $\chi\acute{o}\lambda\omicron\varsigma$, $\chi\acute{o}\lambda\eta$ 363
 $\chi\omicron\pi\omicron\nu$ 227
 i hangok | latin ~
 m. fejleményei 121
 idegen szók | ~
 alakja és jelentése
 311, 396 | ~ és
 nevek -vel ragja
 139-41, 216, 402
 ifju | még ~ szi-
 vemberben a láng-
 sugarú nyár 335
 ige | m. ~ az oláh-
 ban 394 | ~típu-
 sok 227
 igeképzők | deverb-
 denom. -ít phono-
 logiája 268; de-
 verb. -csorog, -csö-
 rög 74, -dal, -del
 61, -n 132, -rog 132,
 -sz 127
 igenév | cselekvő
 fn.-i ~ művelte-
 tő jelentése 392
 igeragozás | ~
 amaly(ek)et mel-
 lett 417 | tárgyas
 ~ -j jele 188 |
 chokolhaggyuk 186 |
 szok, szokott 401 |
 -it képzős igék
 felszólító módja
 274
 ihlet 275
 il hangértéke 115
 Ildico 167
 Iman (török) 393

- Imre 125, 306, 346 |
 Szent ~-város
 133
 Imróke 306
 indogermán el. a
 fgr.-ságban 75, 408
 integer 314
 intenzitás 25 kk.
 uov hangértéke 79
 irodalom | makaró-
 ni ~ 241, 337 |
 Pintér J. m. ~
 tört. 407 | ~tört.-i
 alapfogalmak 149
 —50
 isiász 397
 ismét egyszer 420
 Istók—*Debretzenbe*
 146
 istráng 264
 itce 260, 265
 -ius | latin ~ vég-
 zet a m.-ban 191—2
 Izsó 198
 Izsólka 88
 j zöngésítő hatása
 188
 Jakab 192
 jakhec 306
 januárius 265
 járulékhang: l 391
 jég 282
 jegy 282
 jel 282
 jelentés | idegen
 szavaink ~e 396 |
 besenyő törzsne-
 vek ~e 227 | ~
 megoszlása 132 |
 lelki jelenségek
 nyelvi kifejezései-
 nek ~tana 287,
 359 | ~ változá-
 sok 63, 72, 165, 208,
 212—5, 310, 353,
 357, 360—5, 389, 392
 Jézus 373
 jó 'fluvius' 395
 jobaqu 325
 Jó napot! Jó estét!
 318
 jonh 274
 joviális 396
 Józsefke 306
 Józsefváros 134
 Jugria 325
 Juhász K. Anony-
 musról 147
 juhtúró 265
 június 192
 juss 57, 315
 k hang | ~ jelölése
 115 | latin ~ a m.-
 ban 279 | német és
 cserkesz ~ 21
Kaian 325
 kajtár 166
 Kál 298
 Kala[o, u]dva 353—4
 kalauz 87
 kalmár 265
 kalmük *Kügüllu* fo-
 lyónév 62
 kamara 263
 kancellárius 262
 Kap 147
 kapitány 260, 263
 kápolna 263
 Kapúcsi F. kijelen-
 tése 232
Karaiman herceg 392
 κάρη 324
 kastély 264
 kaszabol 409
 κασθή 298
 Káta, κατα 227
 katasztrófális 314
 kathol. egyház a ke-
 resztnevekről 183
 katona 263
 katonai írásmód 145
 ke- kezdetű latin el.
 279
 Kecskedága 147
 Kecskemét 133, 148,
 209, 409
 kecskeméti görögbe-
 tús nyelvemlék 78
 kehely 274
 Kelemen D. nyelv-
 újítása 126
 képes 208
 képkiállítások kri-
 tikájának nyelve
 219
 képzők | ~ keletke-
 zése 203 | azonos
 ~ csel. és szenv.
 értelme 166 | ma-
 karonikus ~ 343 |
 oláh ~ cseréje
 m. ered. szókbán
 208
 kérdez 69—71
 kereskedelmi nyelv
 400
 keresztnévek | ma-
 gyarított ~ 306 |
 a kath. egyház a
 ~ról 183
 Kesz(i, -ó, -ü) 298—9
 kettőshangzók | la-
 tin ~ a m.-ban 197
 Kettunen észti és
 vót hangtört.-e 146
 Kézai *Micol*-ról 167
 kezel 218
 ki- kezdetű latin el.
 279
 kiáltó szó a pusztá-
 ban 214
 kibabráll 221
 kigyó 282
 kilincs 32, 109, 114,
 179, 181
 király 262
 király képe 262
 kis : kissebb 58
 kital 221
 kivizsgál 221
 Kládova 353
 Klöss J. és a ko-
 lozsvári „Arith-
 metica“ 300
 Κοσπάτος 92, 327
 koesi 265, 380
Koldy (török) 358
 kolozsvári „Arith-
 metica“ 299
 komló 75
 kommisszár 262
 komplexum 240
 kondoleál 396
 Konrád 125
 Konyha 274
 konyha 274
 kopár 166
 korhely 409
 Korlát 125

- korona 262
 Korrektorok és Re-
 vizorok körének
 helyesírása 221—2,
 226
 kossuthlajosi 319,
 420
 Kosztolányi D., A
 magyar nyelv he-
 lyeaföldgolyón 402
 Kotár (szláv) 164
 Kothéc 306
 koverkó 396
Kozan 325
 Kölesey-nemzetség
 406
 költői nyelv 406
 köntös 265
 Körös 75
 köszönőformák 318
 köznév | szn. mint
 ~ 214 | hn. mint
 ~ 399 | l. még fő-
 név
 Krajn(y)a 335
 Krisztinaváros 134
 Krisztus 373
Kubrat 92, 327
 Kune 125
Kurt (tör.) I. Κορράτος
 kuruc 264
kurigur (török) 97
kutsche (német) 380
Kügültu (török) 62
 Küküllő 62
l hang | oláh másod-
 lagos ~ a m. el-
 ekben 125 | latin
 ~ a m.-ban 378
 Labore 352
 lágyad 60
 Lágymányos 133
 Lajos 109
 Lajtos 274
 lakat 109, 179
Lambertus 125
Lampert 125
Laodomur 325
 Lapujtó 274
 latin | ~ s kiejtése
 398 | ~ sch kiej-
 tése 398 | ~ b : v
 vált. 199 | -*arius*,
 -*arius* képző 144,
 158, 302 | m. szók
 ~ végződése 310 |
 makaronikus ~
 képzők 343 | m.
 keresztnevek a
 ~ban
 latin el. 57, 88—9,
 138, 158, 313, 315,
 370, 396—8, 418, ?
 159, 239 | egyh. ~
 125 | ~ hangtana
 45, 118, 189, 276,
 370
 latin hatás 171, ? 401
Lazd(i, -u) 28
 lecsúszik 221
 leég 221
 leépít 221
 Lehr A. emléke 225
 lelki jelenségek nyelv-
 vi kifejezéseinek
 jelentéstanához
 287, 359
 lesz, lett haszn. 218
 levél | missilis ~
 1526 előtt 150 | ~-
 beli megszólítás
 80 | ~ címzés 79,
 160
 -*li* végű szavaink 207
 lili 408
 liliom 193
 Lipótváros 134
 ló 74
 lohma 275
 lókhec 306
 lomha 274
 ló tartás | ugorok és
 m.-ok ~ a 74, 322,
 408
 Lőrinc 198
 Lúteránus 263
 lüér 166
 Lytkin V. zürjén
 nyelvtanai 146
ly hang jelölése 115
m hang | latin ~ a
 m.-ban 379
 maflasarok 79
 magánhangzó | ~-
 rendszerek szerke-
 zete 22 | ~ k pho-
 nológiája 24 kk. |
 ~ nyúlása 85,
 314—5 | latin el.
 ~ i 50, 118, 189
 magyar 72, 261, 322
 magyar | Hóman B.
 ~ tört.-e 320 |
 elő-~ok 101 |
 ~ok nevei a gö-
 rög forrásokban
 407 | a honfoglaló
 ~ság kialakulása
 327 | a ~ lovas
 nemzet volta 74,
 322, 408 | ~ ke-
 resztnevek a la-
 tinban 184
 magyar el. a fran-
 ciában 380 kk.;
 a németben 167,
 380 kk., ? 88; az
 oláhban 125, 167,
 207—9, 394; az olasz-
 ban 381; a szláv
 nyelvekben 167; az
 oszmánli-török-
 ben 257
 magyaráz 62
 Magyar Nyelvtud.
 Társ. megalapítá-
 sása 1
 Magyarság Nyelv-
 őre 66, 141
 MTsz. adatai 60
 Magyary-Kossa Gy.,
 Magyar orvosi
 emlékek 144
 major 264
 Majtény 125, 273
 makaróni nyelv és
 irodalom 241, 337
 makkegészséges 310
 —1
Malek 325
 malom alatt 409
 maradéktalan 318,
 420
 márc 389
Marchart 125
 március 192
 Margitsziget 116
 márvás huncut 148
 Mároc 88

- Maros 75
 Marsigli szótára 225
 masamód 397
 másodfű ló 74
 mássalhangzó | \sim
 ink phonologiai
 rendszere 271 | \sim
 vevényeink ikerít-
 tett és hosszú \sim i
 54 | latin el. \sim i
 276, 370 | \sim cso-
 portok a német-
 ben és a csehben 22
 mazur 134
Mech 32
 mécs 30, 179
 Me[é]d 133, 209
 még ifju szívemben
 a lángsugarú nyár
 335
 megszólítás (levél-
 ben) 80
 Megyer 322
Mehly 274
 méhsőr 389
 Meillet A. | \sim a m.
 nyelvről 223 |
 Kosztolányi D.
 felelete \sim nak 402
Meinolt 125
 melegagy 208
Melhy 274
 Meljth Gy. levele 228
melye(ke)t mint
 tárgy 417
 Menyhe 274
Mergen 325
 messzaliánsz 53
 mester 109, 114, 181
 mezejtelen 273
 miatyánk | régi \sim -
 szövegek 170, 335,
 419
Micolt 167
 Miklós 198
 Mikulás 88
 millennium 158
 minis(z)ter 399
 mód 192
 moldvai l. csángó
 mondat részei 200
 mondathanglejtés |
 székely és csángó
 \sim 249 | \sim grafi-
 kus ábrázolása 404
 mondattani tanul-
 mányok 326
 mongol el. a kúnban
 393
 Móric, Móroc 88, 198
 Moson 406
 mozi-magyarország 315
 Mózsi 261
 möndölecske 61
 Munkácsi B. 81, 327
 mure(i) 389
 mustár 109, 179, 181
 n hang | latin \sim a
 m.-ban 380
 nádorispán 259, 262
Naghzegh 239
 Nagyfalva 205
 Nándorfejevár 240
 napokban | a \sim 334
 naszád 265
 -né 388
 nemes 262
 német | \sim k hang
 21 | \sim msh.-cso-
 portok 22 | ó- \sim m
 > n vált. 348 | h > \emptyset
 vált. 348 | ai ó-ba-
 jor jelölése 348 |
 \sim tn.-eink a
 X—XIII. sz.-ban
 124 | ? \sim ered.
 betűink 45
 német el. 51, 57, 86,
 88—9, 212, 240, 312,
 397, 399, 409 |
 X—XIII. sz.-i \sim
 124 | ó-bajor 349 |
 úfn. 212 | osztrák
 (bajor) 60, 207, 304 |
 hírlapi \sim 304 |
 hazai \sim 89
 német hatás 218—9,
 221—3, 239, 311, 318,
 420, ? 401
 Németh Gy. a besenyő
 törzsnevekről 227
 nemez 366
 nemzetségeink | \sim
 lokalizálása 324 |
 \sim névismétlődé-
 sei 354
 népies orvoslás 289
 névelő l. a, az
 névismétlődés nem-
 zetségeinknél 354
 névragozás | ragok
 eredete 203—4 |
 eragos szó mint
 fn. 408 | makaroni-
 kus \sim 345 | tárgy
 -t 69-70 | hat. -gy
 298, de l. 386, -n
 206, 219, -ben 26,
 203, 206, 219, -ből,
 -be 203, *Gyórré*
 335; -vel 139, 216,
 402; egyes és töb-
 bes számú oszm-
 török számnevek
 mint hn.-ek 34
 névszóképzők | ma-
 karonikus \sim 343 |
 deverb. -e, -é, -ó, -ő
 61, 83, 127, 392; -ár,
 -ér 166; -va 218 |
 denom. -có -cő 392;
 -cske 61; -d (régí)
 -di, -du, -de) 28-9,
 60, 309; -g 357;
 -hec[sz], -khec
 305—6; -i (mn.)
 319, 420, vélt -i el-
 vonása 299; -k
 357; -ke, ike 306;
 -s (mn.) 80, 214,
 319; vélt -us elvo-
 nása 191—2; -iszta
 314; ? -t 169; -v
 (névmás) 298, 386;
 -izmus 71, 144
 nh hangértéke 115
 nótafa 407
 notesz 397
 női nevek 306
 „nőstényítés“ 387
 ny hang jelölése 115
 nyárfa 395
 nyelv (magyar) |
 ó.-m. \sim 407 | a \sim -
 ról Kosztolányi D.
 402, Meillet A. 223,
 Tagliavini 146,
 327 | filmfelira-
 taink \sim e 315 |

- makaróni ~ 241, 337
 nyelvében él a nemzet 64
 nyelvművelő újság-cikkek 66, 141, 311, 396
 NySz. adatai 128—30, 165
 nyereg 74
 nyomdász-helyesírás 221—2, 226
 nyugszó 127
 Nyulak szigete 116
 o hangok | latin ~ m. fejleményei 123
 ő hangértéke 44
 ó görög ered. o-s szavainkban 314-5
 ogur (török) 11
 OklSz. | ~ adatai 32, 128—31 | pótlék az ~hoz 148, 328, 409
 oláh 261, 274
 oláh | Glád ~jai 359 | -es képző 208 | -ag és -ar képző 207 | m. el. ~ másodlagos l-je 125 | délszláv el. az ~ban 62 | kun v. tatár el. az ~ban 393
 oláh el. 310
 olasz | makarónikus ~eszk képző 345 | ~ hatás az ó-m. helyesírásban 115
 olasz el. 59, 138, 312 | ? észak-~ 114
 olesó ár 218
 Oldamur 325
 Ollóság 147
 -om végű latinel. 194
 onogur l. török
 onogundur 93
 Orbán G. 79
 orgona 51
 orkeszter 398
 orvosi emlékeink 144
 orvoslás | népies ~ 289
 osztyák 238
 οσπών 323
 óvakodik 74
 ő, ő hang jelölése 44
 ő-zés oka 29
 öklel 409
 ördögnek is kell gyertyát gyújtani 146
 öregház 260, 263
 örök zsidó 65
 összetételek eredete 203
 ? őzbarát 394
 p hang | latin ~ a m.-ban 276, 287
 pacalos 408
 pádimentom 282
 Pál 198
 Pál = Anonymus 147
 palatinus 260, 262
 Pálfalva 192
 Palojta 273
 Pálos 89
 pandúr 263
 pap 263
 pápa 263
 papiros 192
 pápista 263
 papramorgó 391
 paradicsom 193
 párdue 375
 Páris 109
 párkány 264
 pásztor 375
 páter 263, 315
 pattern 266
 Pázmán 125
 Peceneg(o) 325
 pecsét 408
 PeerK. miatyánk-szóvege 171
 pénz 265
 persze 372
 perzsa | ~ el. a fgr.-ságban 367 | ~ — oszét t > d, a, ä, e vált. 368—9
 ph hang | latin ~ m. fejleményei 287
 phonologia 18, 266
 piac 30
 piedesztál 397
 pietás 137
 pint 260, 265
 Pintér J. Magyar Irodalomtörténete 407
 pi(z)sgás 127
 plébános 192
 pléhkutya 240
 Pócsfalva 205
 pogan (oláh) 310
 pók 85
 Pólyi 88, 198
 porkoláb 263
 porta 264
 portapénz 265
 postai címzés 79, 160
 Pot 125
 pótlék az OklSz.-hoz 148, 328, 409
 Pougourayé 12
 pózna 87
 pozsgás 128
 pöcsli 207
 pökhec 306
 prágány 240
 préda 120
 Prenner Kristófné levele 411
 Priskos rhetor 5
 prófunt 265
 protezsál 313
 pukhec 306
 pusztában | kiáltó szó a ~ 214
 püspök 263
 Püspökváros 261
 qu hangértéke 115
 qu hangok | latin ~ m. fejleményei 285
 quai 325
 r hang (latin) a m.-ben 378
 Radegoj (szláv) 307
 rajtunk 273
 rangnevek 226
 Ráskai L. nyelve 186
 Redege, Regede 307
 relief 397
 remény 388
 rendez | vérfürdőt ~ 222
 renyhe 274
 revideál 396

- ringló(t) 397
Robertus 125
 római császár 262
 Rozwadowski-
 emlékkönyv 74
 Rózsás J. (Vitéz),
 Magyarosan, ka-
 tonásan 145
Rutiman 125
 s hang | latin ~ m.
 fejleményei 371
safas 130
 sáhos 128
 sajka 265
 sajttalan 274
 sakk 56, 128
 Sál(y) 198
 Sánta Mihály 259,
 261
 Sapir E. 266
 sapka 265
 sárga irigység 365
Sarisen 325
 sármánli 207
 sátoraink 327, 407
 Saussure F. 18
 Sávoly 198
 sávós 128
 sc hangértéke 115
 Schilling G. és Fol-
 nesics J. 255
 Schrijnen-emlék-
 könyv 74
 séda, sédátor 398
 selejt 274
 séma 397
 Setälä E. N., Kysy-
 myksiä ja tehtä-
 viä 71
Severin (oláh) 356
 sezlong 398
 Sielen | in den ~
 sterben 159, 240
 sima 159, 239
 Sipos J. 387
 sizma(tikus) 397
 sofför 54
 sorompó 264
 sóvágó 126
 sport 398
 sré(g), sréen 399
stomachus (latin) 361
 Suidas 5
- Söjtör, Süttör 274
 synchronikus szem-
 lélet 18
 syntagma 201
 sz hang | ~ jelölése
 115, 394 | latin ~
 ejtése 398
 szabad úr 262
 Σάβρατοι άσφαλοι 104
 szabódezsői 319, 420
 szakállas 264
 Szalézi 397
 szállás 264
 számnevek | osztó ~
 tört. 386 | fgr. és
 idg. ~ 408 | ~
 ből hn.-ek (oszm.-
 tör.) 33
 Szamos 75
 szamosháti hanglej-
 tés 250
 szárazdajka 305
 szárazfa 407
 szardínia 399
 zász 261
 szebeni bíró 262
 széchenyis 319, 420
 zékely 261
 zékely mondat-
 hanglejtés 249
 Zékely Nemzeti
 Múzeum-emlék-
 könyve 72
 személy 213
 személynév | X—
 XIII. sz.-i ném.
 ~eink 124 | szláv
 -*goj* és -*voj* végű-
 ~ek m. fejlemé-
 nyei 307 | ~ből
 köznév 214 | szám-
 név mint ~ az
 oszm.-törökben
 36 | l. még tulaj-
 donnév
- Szent- 134
 Szent Imre-város 133
 Szentkirály 350
 Szent Margit szigete
 116
 Szent Márton 265
 Szent Mihály 265
 szimbolum 314
- szimfónia 418
 szimpla 372
 színnevek keletke-
 zése 364
 szkolasztika 398
 szláv | horvátok és
 avarok 324 | ~
 metathezis 352 |
ch, h: k vált. 164 |
 cseh msh.-csopor-
 tok 22 | tót *ch > k*
 vált. 419 | lengyel
 ø betű 44 | ~
 -*ovv* képző 355 |
 ~ -*goj* és -*voj* vé-
 gűszn.-ekam.-ban
 307 | bolgár-török
 el. az oroszban,
 bolgár-szlávban
 326, 352 | kath. ~
 hatás 375
 szláv el. 86—7, 110,
 212, 307—10, (cseh
 v. tót) 419 | ~
 az oláhban 62, a
 finnben 75, a tatár-
 ban 418
 szó a mondatban 202
 szófajok 203
 szójegyzék | zsélyi
 ~ 227
 szok, szokott 401
 szólásmondások a
 XVI. sz.-ból 75
 szolga 265
 szolidarizmus 71, 143
 szomor 388
 szó szerkezet 201
 sz(o)vados 126
 szőlőhártya 409
 Szóreg, Szörény 357
 szuszék 408
 szűrszabóság 411
 t hang | latin ~ m.
 fejleményei 277
 tábor 264
 Tagliavini 146, 225
Talmatius 325
 tanács 262
 tanít 268
 tárgy 32, 109, 113, 179
Tárnava (oláh) 62
 tavalyi hó 138

- tavaszi hó 138
teava (oláh) 394
 téka 148
 Temes 75
 Terézváros 134
 terrasz 53
 test és lélek viszo-
 nya 287, 359
th hang | latin ~
 m. fejleményei 286
 Tihamér 184—5
 Tóció 392
 tohonya 274
 tolsvai adatok 151,
 233, 331
 tolvaj 208
 tonyhó 274
 tornác 130
 tót 260
 tölésér 166
 török | avarok 9 kk.,
 323—4 | besenyők
 227, 325 | bolgárok
 90, 327 | onogurok
 tört. 4, 89, 227,
 336 | szabiok 5
 kk., 323 | ~ -č,
 -n képző 356—7,
 -dy 351 | régi ~
 műveltség 322—3 |
 számnevekből osz-
 mánli-~ hn.-ek
 33 | arab hatás az
 oszmánli-~ben
 36 | magyar el. az
 oszmánliban 257 |
 mongol el. a kún-
 ban 393 | szerb v.
 orosz el. a tatár-
 ban 418
 török el. 87, 136, 147,
 409, ? 80, 239 | bol-
 gár-~ 62, 356—7,
 (az oroszban, bol-
 gár-szlávban) 326,
 352 | ~ az oláh-
 ban 393
 történeti forráski-
 adványaink 146
- törvény 262—3
 törzsnevek | bese-
 nyő ~ 227
 töszméköl 148
 tövéghangzók 27, 298
 treneskó 397
 Trubeckoj N. 19, 22
țuc (oláh) 393
 tulajdonnevek | ~
 vizsgálata 355—6 |
 l. még személy-
 név
 Tulok 408
 tündér 166
u hangok | latin ~
 m. fejleményei 189
ubi bene, ibi patria 79
 udvariasság nyelve
 226, 336
 ugorok és törökök 322
ugri (orosz) 326
Uldurih 125
ungar (német) 101
 úr 262
 Uraj 310
 uraltáji mgh.-k 26
 uram 226, 262
 -us végű latin el. 194
 után 70—1
 utca 260, 264
utigur (tör.) 97
 ű-zés | ó-m. ~ 29
 úcsörgő 74
 vagy 297, 385
 Vahot 80
 vajda 262
 vakondok 310
 vaksli 207
 Va(l)lus 80
 vám 265
 van (haszn.) 218
 Várajt 273
 Várdai J. | ? levél
 ~hoz 151
 varga 264
 város 260, 264
 városban (hat.) 206
 véлом 120
 vemhes 274
- vérfürdőt rendez 222
Vesperbild (ném.) 137
 veszprémi miatyánk
 335
 vezér 166
 vice 263
 vics[gy]orog 132
 vidacs 214
Vihor (török) 418
 Vince 199
 Virágok Vetélkedése
 147
 visszatart 400
 visszhang 127
 viszony | ~ok a
 mondatban 200
 vízrajzi szók 327
 -voj végű | szláv ~
 tn.-eink 307
 volyva 393
 votyák 238
voz (votják) 363
Waltherus 124
Willermus 125
Wolfart 125
x hangértéke 45, 374
z hangértéke 394
z hang (latin) a
 m.-ban 376
 zabli 207
 Zichy-cs. levéltára
 75, 150, 227
 Zoltán 184
 zöld ár 138
 zöngés és zöngétlen
 mgh.-k 24
 zördül 209
 zsákli, fűtli 207
 Zsáka 88
 zсандár 315
 zsélyi levéltár 75,
 150, 227
 zsidó 261
 zszindely 264
 Zsirai M., Jugria 325
 Zsitvatorok 261
 zsoldos 264
 Zsujta 273

A SZERKESZTÉSÉRT FELELŐS: MELICH JÁNOS ALELNÖK.

A KIADÁSÉRT: SÁGI ISTVÁN PÉNztÁROS.

XXVI. ÉVFOLYAM

1930. JAN.—FEBR.

1—2. SZÁM

MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ HAVI FOLYÓIRAT
A MŰVELT KÖZÖNSÉG SZÁMÁRA

*

MEGINDÍTOTTA SZILY KÁLMÁN

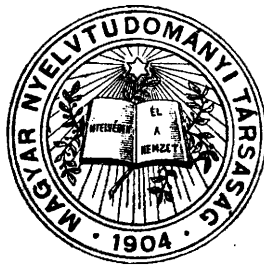
*

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TARSASAG MEGBIZASÁBÓL
SZERKESZTI

GOMBOCZ ZOLTÁN MELICH JÁNOS
PAIS DEZSŐ

A M. KIR. VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI MINISZTERIUM
ÉS A M. TUD. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL

251—252. SZÁM

1930. JAN.—FEBR.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TARSASAG
1930

TARTALOM.

	Lap
<i>Szinnyei József</i> : Elnöki megnyitó	1
<i>Moravcsik Gyula</i> : Az onogurok történetéhez.....	4
<i>Lazicius Gyula</i> : A phonológiáról.....	18
<i>Bárczi Géza</i> : Mécs.....	30
<i>Fekete Lajos</i> : Számnevekkel alakult oszmánli-török helynevek	33
<i>Melich János</i> : Az <i>ö, ő</i> hang kódexbeli <i>ó</i> jegyről.....	44
<i>Fludorovits Jolán</i> : Latin jövevényszavaink hangtana	45
<i>Hartnagel Sándor</i> : Terrasz és messzaliánsz	53
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Csefkó Gyula</i> : Lágyszó. Mönkölcse. — <i>Melich János</i> : A magyar Küküllő = oláh Tárna < délszláv *Trna névhez. — <i>Techert József</i> : Magyaráz. — <i>Tolnai Vilmos</i> : Nyelvében él a nemzet. — <i>Tolnai Vilmos és N.</i> : Bolygó zsidó — örök zsidó.....	60
Nyelvművelés. <i>Nagy J. Béla</i> : Nyelvművelő újságcikkek. — <i>N.</i> : Kérdez valamit. — <i>Tolnai Vilmos és N.</i> : Kérdez utána. — <i>Bgh.</i> : Szolidarizmus	66
Könyvismertetések. <i>Bóka László</i> : Setälä legújabb tanulmányai. — <i>R. I.</i> : Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára. — <i>II.</i> A szerkesztőséghez beküldött könyvek	71
Nyelvtörténeti adatok. <i>Lukcsics Pál</i> : Szólásmondások a zsélyi levéltár XVI. századi magyar leveleiben. — <i>Horváth Endre</i> : A kecskeméti görögbetűs házasságkötő formához.....	75
Levél szekrény	79
A borítékon: Tudnivalók. — Magyar Nyelvtudományi Társaság. — Nyugtázás. — Kérelem.	

TUDNIVALÓK.

A Magyar Nyelv február, április, június, október és december közepén jelenik meg.

A szerkesztőséget illető levelek, kéziratok, kérdések, tudósítások, tagajánlások *Melich János alelnök* címére (Budapest VIII. Múzeum-körút 6—8.) küldendők.

Pénzküldemény, megrendelés, reklamálás, cím- és lakváltozás bejelentése a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárához* (Budapest VIII. Múzeum-körút 6—8.) intézendő.

Tagdíj, előfizetés 1930-ban 8 pengő, alapítvány 200 pengő.

XXVI. ÉVF.

1930. MÁRC.—ÁPR.

3—4. SZÁM

MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ HAVI FOLYÓIRAT
A MŰVELT KÖZÖNSÉG SZÁMÁRA

*

MEGINDÍTOTTA SZILY KÁLMÁN

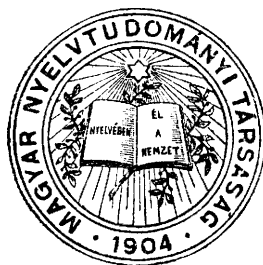
*

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TARSASÁG MEGBIZASABÓL
SZERKESZTI

GOMBOCZ ZOLTÁN MELICH JÁNOS
PAIS DEZSŐ

A M. KIR. VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI MINISZTERIUM
ÉS A M. TUD. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL

253—254. SZÁM

1930. MÁRC.—ÁPR.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TARSASÁG
1930

TARTALOM.

	Lap
<i>Zsrai Miklós</i> : Munkácsi Bernát (arcképpel)	81
<i>Szinnyei József</i> : Az <i>sz</i> igenévképzőnek <i>sz</i> változatáról.....	83
<i>Horger Antal</i> : Pók	85
<i>Moravcsik Gyula</i> : Az onogurok történetéhez	89
<i>Bárczi Géza</i> : O-francia jövevényszavaink problémái	109
<i>Sági István</i> : Szent Margit szigete	116
<i>Fludorovits Jolán</i> : Latin jövevényszavaink hangtana	118
Kiseb b közlemények. <i>Melich János</i> : X—XIII. századi német tulajdonneveinkről. — <i>Trembl Lajos</i> : Az oláh nyelv magyar jövevényeinek másodlagos <i>-l-jéről</i> . — <i>Timár Kálmán</i> : Kelemen Didák mint nyelv-újító. — <i>K. P.</i> : Nyugszó.....	124
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Bóka László</i> : Pisgás, pizsgás. — <i>Galgóczy Ferenc</i> : Sáhos. — <i>Kemenes Pál</i> : Tornác a. m. Gartenhaus? — <i>Lovas Rózsa</i> : Agyarog ~ acsarog, vigyorog ~ vicsorog. — <i>P. D.</i> : Kecskemét Székesfehérváron. — <i>Schwartz Elemér</i> : Lágymányos: Szent Imre-város. — <i>Szendrey Zsigmond</i> : Mazur. — <i>Timár Kálmán</i> : Pietás. — <i>Tolnai Vilmos</i> : Zöld ár, Tavasz hó, tavalyi hó	127
Nyelvművelés. <i>Zolnai Gyula</i> : A hasonult <i>-vel</i> rag írásmódja. — <i>Nagy J. Béla</i> : Nyelvművelő újságcikkek. — <i>T. V.</i> : Cselekmény, cselekvény. — <i>Jablonkay Gábor</i> : Szolidarizmus	139
Könyvismertetések. I. <i>M. J.</i> : Magyar y-Kossa Gyula, Magyar orvosi emlékek. — <i>S. I.</i> : Vitéz Rózsás József, Magyarosan, katonásan. — II. A szerkesztőséghez beküldött könyvek	144
Nyelvtörténeti adatok. <i>Iványi Béla</i> : Pótlék az Oklevélszótárhoz. — <i>Lukács Pál</i> : Adalék a gróf Zichy-nemzettség zsélyi levéltárának magyar nyelvemlékeihez	148
Népnyelv. <i>Juhász Jenő</i> : A zemplénmegyei Tolcsva kézirat os jegyzőkönyveiből	151
Társasági ügyek. Bevételek és kiadások 1929-ben és költségvetés 1930-ra. — <i>Sági István</i> : Pénztári jelentés. — A számvizsgáló bizottság jelentése az 1929. évről	153
Levélszekrény.....	158
A boríték on: Tudnivalók. — Kiadványok. — Kérelem. — Nyugtázás.	

TUDNIVALÓK.

A Magyar Nyelv február, április, június, október és december közepén jelenik meg.

A szerkesztőséget illető levelek, kéziratok, kérdések, tudósítások, tagajánlások *Melich János alelnök* címére (Budapest VIII. Múzeum-körút 6—8.) küldendők.

Pénzküldemény, megrendelés, reklamálás, cím- és lakváltozás bejelentése a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárához* (Budapest VIII. Múzeum-körút 6—8.) intézendő.

Tagdíj, előfizetés 1930-ban 8 pengő, alapítvány 200 pengő.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI.

1. sz. **Zolnai Gy.** Nyelvméleink a könyvnyomtatás koráig. (Elfogyott.)
2. sz. **Szily Kálmán.** A mágnás-cím a magyarban. 0'40 p.
3. sz. **Pápay József.** Reguly Antal emlékezete. 0'40 p.
4. sz. **Balassa J.** A nép nyelvének tanulmányozása. (Elfogyott.)
5. sz. **Erdélyi Lajos.** Nyelvjárásaink ügye és teendőink. (Elfogyott.)
6. sz. **Réthei Prikkel Marián.** A magyar táncnyelv. 0'40 p.
7. sz. **Gombocz Zoltán.** Honfoglaláselőtti török jövevényszavaink. (Elfogyott.)
8. sz. **Melich János.** Az Orthographia Ungarica és a magyar helyesírás. (Elfogyott.)
9. sz. **Szeremley Császár Loránd.** Jelentés-tanulmányok. 0'80 p.
10. sz. **Kossa Gyula.** Régi magyar gyógyszernevek. 0'80 p.
11. sz. **Gombocz Zoltán.** Pótlékok a Magyar Tájszótárhoz. 0'40 p.
12. sz. **Tolnai Vilmos.** A szólásokról. 0'80 p.
13. sz. **Melich János.** Nyelvünk szláv jövevényei. (Elfogyott.)
14. sz. **Melich János.** A magyar tárgyas igeragozás. 2'— p.
15. sz. **Melich János.** Keresztneveinkről. (Elfogyott.)
16. sz. **Gombocz Zoltán.** Árpádkori török személynéveink. 1'— p.
17. sz. **Hóman Bálint.** A székelyek eredete. (Elfogyott.)
18. sz. **Sági István.** A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete. 2'— p.
19. sz. **Gragger Róbert.** Ómagyar Máriasisiralom. 0'60 p.
20. sz. **Jakubovich Emil.** Adalékok legrégebb nyelvmélekes okleveleink és krónikáink íróinak személyéhez. 0'40 p.
21. sz. **Vitéz Házi Jenő.** A soproni magyar-latin szójegyzék. 0'80 p.
22. sz. **Csűrű Bálint.** A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái. 2'— p.
23. sz. **Szinnyei József.** A Halotti Beszéd hang- és alaktana. 0'60 p.
24. sz. **Balogh József.** Szent Gellért és a „Symphonia Ungarorum“. 0'20 p.
25. sz. **Knieszsa István.** A magyar helyesírás a tatárjárásig. 0'80 p.
- — **Emlék Szily Kálmánnak,** a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnökének, nyolcvanadik születésnapja alkalmával. 3'— p.

A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyvéből a M. Tud. Akadémia kiadásában a következő füzetek jelentek meg:

- I. 1. **Gombocz Zoltán.** Nyelvtörténeti módszertan.
3. **Pápay József.** A magyar nyelvhasznítás története.
4. **Pápay József.** A finn-ugor népek és nyelvek ismertetése.
5. **Gróf Zichy István.** A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig.
6. **Melich János.** A honfoglalás kori Magyarország.
7. **Hóman Bálint.** A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése.
- II. 6. **Klemm Antal.** Magyar történeti mondattan. (A füzet első fele.)
12. **Tolnai Vilmos.** A nyelvújítás.

Kérelem.

Társaságunk közgyűlése erre az évre is 8 pengőben állapította meg a rendes tagdíjat és 200 pengőben az alapító díjat. Ugyancsak 8 pengőért kapják előfizetőink is a Magyar Nyelv 1930-i évfolyamát.

Kérjük tagjainkat és előfizetőinket, küldjék be az évdíjat postautalványon Társaságunk pénztárának (Budapest VIII. Múzeum-körút 6—8.).

Azokat a régi alapítóinkat, akiknek az alapítványa nem éri el a 200 pengőt, bizalommal kérjük, szíveskedjenek az évi rendes tagdíjat megfizetni vagy pedig alapítványukat 200 pengőre kiegyesíten.

Budapecsten, 1930. április 1-én.

**A Magyar Nyelvtudományi Társaság
elnöksége.**

Nyugtázás

1930. január 1-től március 31-ig.

Alapítványok: Bárdos Remig (kieg.) 12, Bátky Zsigmond (kieg.) 10, Erdélyi Lajos (kieg.) 3, Gombocz Zoltán (kieg.) 13, Palkovics Sándor (kieg.) 10, Pázmán József (kieg.) 5, Szócs Ferenc (kieg.) 10, Tolnai Vilmos (kieg.) 6, Gróf Zichy István (kieg.) 25, összesen 94 pengő.

Adományok: Császár Károly 5, Hodinka Antal 2, Kováts Zoltán 2, Magyar Országos Közp. Takarékpénztár 50, N. N. 2, Gróf Széchenyi Domokos 8, Szigetvári Iván 2, Szinnyei József 6, Vikár Béla 5, összesen 82 pengő.

Alapítók rendes tagdíja: Ecséri Lajos 8, Horger Antal 8, Horváth János 8, Klemm Antal 8, Lengyel Lajos 8, Lenk Adolf 8, Losonczy Zoltán 8, Melich János 8, Pannonhalma: közp. könyvtár 8, Pápay József 8, Pécs: ciszt. reálgimn. 8, Szinnyei József 8, Tolnai Vilmos 8, Varsányi Emil 8, Veszprém: papnevelőintézet 8, Viszota Gyula 8, Zirc: apátsági könyvtár 8, Zlinszky Aladár 8, összesen 144 pengő.

Adományok a Szily-alapra (írói tiszteletdíjából): Gulyás József 1, Hajnóczy Iván 3, Hoszták Borbála 450, Melich János 5, Nagy Lajos (Cegléd) 0'50, Takáts Lajos 2, Tolnai Vilmos 750, Waldapfel József 2'50, Weszely Gyula 4, összesen 30 pengő.

A Magyar Nyelv I—XXV. kötetének mutatójára példányonként 5 pengőt fizettek: Akad. Szótári Bizottság, Aszód: ág. ev. reálgimn., Balogh Ödön, K. Bedekovich Lajos, Csongrád: áll. reálgimn., Egyetemi Nyomda, Fekete Lajos, Holub József, Hóman Bálint, Jakubovich Emil, Kallós Zsigmond, Katona Lajosné, M. Kiss Lajos, Klemm Antal, Mader Béla, Nagy Lajos (Nagykanizsa), Petz Gedeon, Singer és Wolfner, Sopron: városi levéltár, Stemmer Ödön, Szinnyei József, Tordai Anyos, Varga Bálint, Vikár Béla, Viszota Gyula, Gróf Zichy István, Zsinka Ferenc, összesen 27 péld. 135 pengő.

K. M. Egyetemi Nyomda, Budapest VIII, Múzeum-körút 6. — (Dr. Czako Elemér.)

Magyar Nyelvtudományi Társaság.

I. Tiszteleti tagok:

† Lehr Albert, Budapest (1917), † Paasonen Henrik, Helsinki (1912), † Schuchardt Hugó, Grác (1905), Setälä Emil, Helsinki (1905), † Szily Kálmán t. elnök, Budapest (1922), † Thomsen Vilmos, Kopenhága (1905), Wichmann György, Helsinki (1912), Wicklund Károly Bernát, Upsala (1922).

II. Tisztikar:

Elnök: Szinyei József, alelnökök: Gombocz Zoltán és Melich János, titkár: Jakubovich Emil, szerkesztők: Gombocz Zoltán, Melich János és Pais Dezső, jegyző: Zsirai Miklós, pénztáros: Sági István, ellenőr: Pais Dezső.

III. Választmány:

a) *Fővárosiak*: Eckhardt Sándor, Erdélyi Lajos, Farkas Gyula, Gulyás Pál, Hóman Bálint, Horváth János, Juhász Jenő, Losonczy Zoltán, Rásonyi Nagy László, Négyesy László, Németh Gyula, Némethné Sebestyén Irén, Putnoky Imre, Schwartz Elemér, Solymossy Sándor, Szendrey Zsigmond, Trócsányi Zoltán, Viszota Gyula, Gróf Zichy István, Zlinszky Aladár, Zolnai Béla.

b) *Vidékiek*: Csefkó Gyula, Csúry Bálint, Dézsi Lajos, Gyomlay Gyula, Horger Antal, Klemm Antal, Mészöly Gedeon, Pap Károly, Pápay József, Tolnai Vilmos, Vargha Damján, Zolnai Gyula.

IV. Számvizsgáló bizottság:

Horváth Endre, Pázmán József, Szidarovszky János.

Nyugtázás

1929. december 1-től 31-ig.

Alapítvány: Melich János (kieg.) 382 pengő.

Adomány: Takarékpénztárak és Bankok Egyesülete 200 pengő.

Adományok a Szily-alapra (írói tiszteletdíjakból): Balogh József 250, Gulyás Pál 150, Melich János 4, Sági István 1, Zsirai Miklós 1, összesen 11 pengő.

A Magyar Nyelv I—XXV. kötetének mutatójára példányonként 5 pengőt fizettek: Balassa József, Benő Béla, Császár Károly, Eger: ciszt. gimn., Báró Forster Gyula, Gödöllő: prémontrei reál-gimn., Vitéz Házi Jenő, Jablonkay Gábor, Kardos Albert, Moravcsik Gyula, Munkácsi Bernát, Nagy József Béla, Négyesy László, Schwertsig Antal, Szócs Ferenc, Techert József, Urbányi Karolin, Vál Ottó, összesen 18 péld. 90 pengő.

Kérelem.

Társaságunk közgyűlése erre az évre is 8 pengőben állapította meg a rendes tagdíjat és 200 pengőben az alapító díjat. Ugyancsak 8 pengőért kapják előfizetőink is a Magyar Nyelv 1930-i évfolyamát.

Folyóiratunknak legalább 20 ív terjedelemben való megjelentetése és az első huszonöt kötet mutatójának kiadása súlyos anyagi gondot okoz ebben az évben Társaságunknak. Kérjük olvasóinkat, támogassanak bennünket új tagok, előfizetők gyűjtésével és a mutató megrendelésével. A mutató előfizetési ára 5 pengő. Megjelenését az őszi hónapokra tervezzük.

Azokat a régi alapítóinkat, akiknek az alapítványa nem éri el a 200 pengőt, bizalommal kérjük, szíveskedjenek az évi rendes tagdíjat megfizetni vagy pedig alapítványukat 200 pengőre kiegészíteni.

A tagdíj, előfizetés beküldésére postautalványt mellékelünk ehhez a füzethez.

Budapesten, 1930. február 1-én.

**A Magyar Nyelvtudományi Társaság
elnöksége.**

A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyvéből a M. Tud. Akadémia kiadásában a következő füzetek jelentek meg:

- I. 1. **Gombocz Zoltán:** Nyelvtörténeti módszertan. Budapest, 1922. 8° 44 l.
3. **Pápay József:** A magyar nyelvhasználat története. Budapest, 1922. 8° 48 l.
4. **Pápay József:** A finn-ugor népek és nyelvek ismertetése. Budapest, 1922. 8° 60 l.
5. **Gróf Zichy István:** A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig. Budapest, 1923. 8° 82 l. 1 térkép.
6. **Melich János:** A honfoglaláskori Magyarország. Budapest, 1925—9. 8° 434 l.
7. **Hóman Bálint:** A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése. Budapest, 1923. 8° 50 l.
- II. 6. **Klemm Antal:** Magyar történeti mondattan. Budapest, 1928. 8° 219 l. (A füzet első fele.)
12. **Tolnai Vilmos:** A nyelvújítás. Budapest, 1929. 8° 240 l.

K. M. Egyetemi Nyomda, Budapest VIII, Múzeum-körút 6. — (Dr. Czákó Elemér.)

XXVI. ÉVF.

1930. MÁJ.—JÜN.

5—6. SZÁM

MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ. HAVI FOLYÓIRAT
A MŰVELT KÖZÖNSÉG SZÁMÁRA

*

MEGINDÍTOTTA SZILY KÁLMÁN

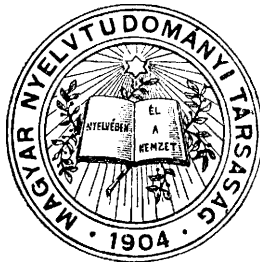
*

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TARSASÁG MEGBIZASABÓL
SZERKESZTI

GOMBOCZ ZOLTÁN MELICH JÁNOS
PAIS DEZSŐ

A M. KIR. VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI MINISZTERIUM
ÉS A M. TUD. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL

255—256. SZÁM

1930. MÁJ.—JÜN

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TARSASÁG
1930

TARTALOM.

	Lap
<i>Melich János</i> : A határ szóról.....	161
<i>Eckhardt Sándor</i> : Micolt.....	167
<i>Csúry Bálint</i> : A csángó miatyánk.....	170
<i>Bárcei Géza</i> : Ó-francia jövevényszavaink problémái.....	172
<i>Schwartz Elemér</i> : Elemér.....	183
<i>Losonczy Zoltán</i> : Egy félbemaradt hangváltozásról.....	185
<i>Fludorovits Jolán</i> : Latin jövevényszavaink hangtana.....	189
<i>Papp István</i> : A mondat részei.....	200
Kiseb b közlemények. <i>Schwartz Elemér</i> : Objektív helynévkutatás. — N.: <i>Városban és falun.</i> — <i>Juhász Jenő</i> : -li végű szavainkhoz. — <i>Tremel Lajos</i> : Oláh -ag ~ ó-magyar -ay? Az oláh <i>chipeş</i> : magyar képes jelentéstani viszonyához.....	205
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Bátky Zsigmond</i> : A székesfehérvári Kecskeméthez. — <i>Csefő Gyula</i> : Csődül. — <i>Csúry Bálint</i> : Személy = szem. Csapás. Vidacs. — <i>Szente László</i> : Feles. — <i>Tolnai Vilmos</i> : Kialtó szó a pusztában. — † <i>Túri Mészáros István</i> : Debreceni szeme van.....	209
Nyelvművelés. <i>Nagy J. Béla</i> : A hasonult -vel rag írásmódja. — <i>Weszely Gyula</i> : Budapestizmus. — <i>Balogh József</i> : Néhány igénk értelmi és alaki bővüléséről. — <i>Jablonkay Gábor</i> : „Rövid ortográfia.“ — <i>Fest Aladár és N.</i> : Vértürdöt rendez.....	216
Könyvismertetések. I. <i>Fincziczky István</i> : A. Meillet, <i>Les langues dans l'Europe nouvelle.</i> — II. A szerkesztőséghez beküldött könyvek.....	223
Nyelvtörténeti adatok. <i>Lukcsics Pál</i> : A zselői magyar szójegyzék 1572-ből. — <i>Ila Bálint</i> : Kapúcsi Ferenc magyar nyelvű kijelentése 1492 tájáról.....	227
Népnyelv. <i>Juhász Jenő</i> : A zempléni megyei Tolesva kéziratos jegyzőkönyveiből.....	233
Társasági ügyek. <i>Jakubovich Emil</i> : Titkári jelentés 1929-ről. — Jelentés az 1929. évi Szily-jutalomról.....	235
Levélsekreány.....	238
A borítékon: Tudnivalók. — Új tagjaink. — Kérelem. — Nyugtázás.	

TUDNIVALÓK.

A Magyar Nyelv február, április, június, október és december közepén jelenik meg.

A szerkesztőséget illető levelek, kéziratok, kérdések, tudósítások, tagajánlások *Melich János alelnök* címére (Budapest VIII. Múzeum-körút 6—8.) küldendők.

Pénzküldemény, megrendelés, reklamálás, cím- és lakváltozás bejelentése a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárához* (Budapest VIII. Múzeum-körút 6—8.) intézendő.

Tagdíj, előfizetés 1930-ban 8 pengő, alapítvány 200 pengő.

XXVI. ÉVF.

1930. SZEPT.—OKT.

7—8. SZÁM

MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ HAVI FOLYÓIRAT
A MŰVELT KÖZÖNSÉG SZÁMÁRA

*

MEGINDÍTOTTA SZILY KÁLMÁN

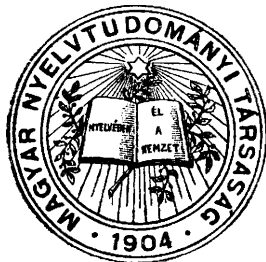
*

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TARSASÁG MEGBIZASÁBÓL
SZERKESZTI

GOMBOCZ ZOLTÁN MELICH JÁNOS
PAIS DEZSŐ

A M. KIR. VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI MINISZTERIUM
ÉS A M. TUD. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL

257—258. SZÁM

1930. SZEPT.—OKT.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TARSASÁG
1930

TARTALOM.

	Lap
<i>Tolnai Vilmos</i> : Makaróni nyelv és irodalom	241
<i>Csúry Bálint</i> : A székely és csángó mondathanglejtés	249
<i>György Lajos</i> : Folnesics Alvinájának eredetije	254
<i>Fekete Lajos</i> : Az oszmánli-török nyelv hódoltságkori magyar jövevényszavai	257
<i>Laziczius Gyula</i> : Egy magyar mássalhangzóváltozás phonológiája	266
<i>Fludorovits Jolán</i> : Latin jövevényszavaink hangtana	276
<i>Lovas Rózsa</i> : A lelki jelenségek nyelvi kifejezéseinek jelentéstanához	287
Kisebb közlemények. <i>Juhász Jenő</i> : Az <i>avagy, vagy</i> kötőszó eredetéhez. — <i>Pais Dezső</i> : Konstantinos καθή törzsneve. — <i>Zs. M.</i> : Etul id est Don. — <i>Gulyás Pál</i> : Ki volt a kolozsvári „Arithmetica“ magyar fordítója	297
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Bárczi Géza</i> : Cimer. — <i>Csejtkó Gyula</i> : Aja. — <i>Juhász Jenő</i> : Dokhéc. — <i>Melich János</i> : Női név <i>Imré-ből</i> . — <i>Pais Dezső</i> : <i>-goj</i> és <i>-voj</i> utótagú szláv személynevek magyar fejleményei. — <i>Tremel Lajos</i> : Magyar <i>bákány</i> < oláh <i>pogan</i> . — <i>Zlinszky Aladár</i> : Egészséges, mint a makk	302
Nyelvművelés. <i>Nagy J. Béla</i> : Nyelvművelő újságcikkek. — <i>Simon László</i> : Ponyva a vásznon. — <i>Nagy J. Béla</i> : Jó napot! Maradék-talan. — <i>Bgh.</i> : kossuthlajosi, szabódezsői, széchenyis és társaik	311
Könyvismertetések. I. <i>Rásonyi Nagy László</i> : Hóman Bálint magyar történetének első kötete. — <i>M. J.</i> : Zsirai Miklós: Jugria. — II. A szerkesztőséghez beküldött könyvek	320
Nyelvtörténeti adatok. <i>Iványi Béla</i> : Pótlék a Oklevélszótárhoz..	328
Népnyelv. <i>Juhász Jenő</i> : A zemplénmegyei Tolcsva kéziratos jegyző-könyveiből	331
Levélszekrény	334
A borítékon: Tudnivalók. — Kiadványok. — Kérelem. — Értesítés. — Nyugtázás.	

TUDNIVALÓK.

A Magyar Nyelv február, április, június, október és december közepén jelenik meg.

A szerkesztőséget illető levelek, kéziratok, kérdések, tudósítások, tagajánlások *Melich János alelnök* címére (Budapest VIII. Múzeum-körút 6—8.) küldendők.

Pénzküldemény, megrendelés, reklamálás, cím- és lakváltozás bejelentése a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárhoz* (Budapest VIII. Múzeum-körút 6—8.) intézendő.

Tagdíj, előfizetés 1930-ban 8 pengő, alapítvány 200 pengő.

XXVI. ÉVF.

1930. NOV.—DEC.

9—10. SZÁM

MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ HAVI FOLYÓIRAT
A MŰVELT KÖZÖNSÉG SZÁMÁRA

*

MEGINDÍTOTTA SZILY KÁLMÁN

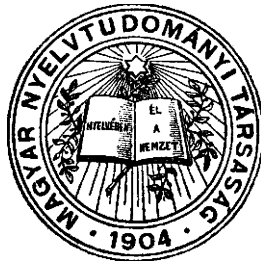
*

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TARSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL
SZERKESZTI

GOMBOCZ ZOLTÁN MELICH JÁNOS
PAIS DEZSŐ

A M. KIR. VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI MINISZTERIUM
ÉS A M. TUD. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL

259—260. SZÁM

1930. NOV.—DEC.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TARSASÁG
1930

TARTALOM.

	Lap
<i>Tolnai Vilmos</i> : Makaróni nyelv és irodalom	337
<i>Schwartz Elemér</i> : Heimrich—Imre.....	346
<i>Pais Dezső</i> : Glád	350
<i>Lovas Rózsa</i> : A lelki jelenségek nyelvi kifejezéseinek jelentésánához.....	359
<i>Melich János</i> : Nemez	366
<i>Fludorovits Jolán</i> : Latin jövevényszavaink hangtana	370
<i>Györy János</i> : <i>Kocsi</i> szavunk francia megfelelője	380
Kisebblemények. <i>Klemm Antal</i> : A <i>vagy, avagy</i> kötőszó eredetéhez. — <i>Csefkó Gyula</i> : Az osztószámnevek történetéhez. — <i>Kovács Géza</i> : Folnesics „nőstényítés”-éhez	385
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Bárczi Géza</i> : Márc — <i>Bóka László</i> : Bölcselen. — <i>Csefkó Gyula</i> : Papramorgó. — <i>Juhász Jenő</i> : Tóóc. — <i>Rásonyi Nagy László</i> : Karaiman, Caraiman herceg. — <i>S. I.</i> : Volyva. — <i>Tremi Lajos</i> : Magyar csók ~ oláh <i>țuc</i> . — <i>Zolnai Gyula</i> : Ózbarát? — <i>Zsrai Miklós</i> : Nyárfa.....	389
Nyelvművelés. <i>Nagy J. Béla</i> : Nyelvművelő újságcikkek. — <i>Weszely Gyula</i> : Budapestizmus. — <i>Juhász Jenő</i> : El szok jönni. — <i>N.</i> : A hasonult -vel rag írásmódja	396
Könyvismertetések. I. <i>Fincziczky István</i> : Kosztolányi Dezső: A magyar nyelv helye a földgolyón. — <i>Bóka László</i> : Hegedűs Lajos: Magyar hanglejtésformák grafikus ábrázolása. — II. A szerkesztőséghez beküldött könyvek.....	402
Nyelvtörténeti adatok. <i>Iványi Béla</i> : Pótlék az Oklevélszótárhoz. — <i>Vitéz Házi Jenő</i> : Prenner Kristófné levele 1547-ből.....	409
Népnyelv. <i>Györffy István</i> : A szűrszabómesterség	411
Levélszekrény	417
Tartalom	420
Szó- és tárgymutató	423
A borítékon: Tudnivalók. — Kiadványok. — Nyugtázás. — Közgyűlési meghívó. — Értesítés.	

TUDNIVALÓK.

A Magyar Nyelv február, április, június, október és december közepén jelenik meg.

A szerkesztőséget illető levelek, kéziratok, kérdések, tudósítások, tagajánlások *Melich János alelnök* címére (Budapest VIII. Múzeum-körút 6—8.) küldendők.

Pénzküldemény, megrendelés, reklamálás, cím- és lakváltozás bejelentése a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárához* (Budapest VIII. Múzeum-körút 6—8.) intézendő.

Tagdíj, előfizetés 1931-ben 8 pengő, alapítvány 200 pengő.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI.

1. sz. **Zolnai Gy.** Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig. (Elfogyott.)
2. sz. **Szily Kálmán.** A mágnás-cím a magyarban. 0'40 p.
3. sz. **Pápay József.** Reguly Antal emlékezete. 0'40 p.
4. sz. **Balassa J.** A nép nyelvének tanulmányozása. (Elfogyott.)
5. sz. **Erdélyi Lajos.** Nyelvjárásaink ügye és teendőink. (Elfogyott.)
6. sz. **Réthei Prikkel Marián.** A magyar táncnyelv. 0'40 p.
7. sz. **Gombocz Zoltán.** Honfoglaláselőtti török jövevényszavaink. (Elfogyott.)
8. sz. **Melich János.** Az Orthographia Ungarica és a magyar helyesírás. (Elfogyott.)
9. sz. **Szeremley Császár Loránd.** Jelentés-tanulmányok. 0'80 p.
10. sz. **Kossa Gyula.** Régi magyar gyógyszernevek. 0'80 p.
11. sz. **Gombocz Zoltán.** Pótlékok a Magyar Tájszótárhoz. 0'40 p.
12. sz. **Tolnai Vilmos.** A szólásokról. 0'80 p.
13. sz. **Melich János.** Nyelvünk szláv jövevényei. (Elfogyott.)
14. sz. **Melich János.** A magyar tárgyias igeragozás. 2'— p.
15. sz. **Melich János.** Keresztneveinkről. (Elfogyott.)
16. sz. **Gombocz Zoltán.** Árpádkori török személynveink. 1'— p.
17. sz. **Hóman Bálint.** A székelyek eredete. (Elfogyott.)
18. sz. **Sági István.** A magyar szótárak és nyelvtanok könyvszerkezete. 2'— p.
19. sz. **Gragger Róbert.** Ómagyar Máriasisíralom. 0'60 p.
20. sz. **Jakubovich Emil.** Adalékok legrégebb nyelvemlékes okleveleink és krónikáink íróinak személyéhez. 0'40 p.
21. sz. **Vitéz Házi Jenő.** A soproni magyar-latin szójegyzék. 0'80 p.
22. sz. **Csúry Bálint.** A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái 2'— p.
23. sz. **Szinnyei József.** A Halotti Beszéd hang- és alaktana. 0'60 p.
24. sz. **Balogh József.** Szent Gellért és a „Symphonia Ungarorum“. 0'20 p.
25. sz. **Kniezsa István.** A magyar helyesírás a tatárjárásig. 0'80 p.
26. sz. **Fludorovits Jolán.** Latin jövevényszavaink hangtana 1'20 p.
27. sz. **Moravcsik Gyula.** Az onogurok történetéhez 1'— p.
28. sz. **Csefkó Gyula.** Szállóigék, szólásmódok 6'— p.
- — **Emlék Szily Kálmán**nak, a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnökének, nyolcvanadik születésnapja alkalmával. 3'— p.

Nyugtázás

1930. október 1-től november 30-ig.

Alapítványok: Csúry Bálint (kieg.) 3'24, Gálos Rezső (kieg.) 15'52, Győr: női felsőkereskedési iskola (kieg.) 40, Jakubovich Emil (kieg.) 1'04, Losonezi Zoltán (kieg.) 11'76, R. Nagy László (kieg.) 12'84, Tolnai Vilmos (kieg.) 5'98, Gróf Zichy István (kieg.) 20, összesen 74'38 pengő.

Alapítók rendes tagdíja: Gálos Rezső 8, Országos Kaszinó 8, összesen 16 pengő.

Adományok: Budapest Székesfővárosi Közlekedési RT. 1000, N. N. 1'48, Pesti Hazai Első Takarékpénztár 100, Takarékpénztárak és Bankok Egyesülete 250, összesen 1351'48 pengő.

Adományok a Szily-alapra (írói tiszteletdíjak): Bátky Zsigmond 3'50, Zsirai Miklós 1, összesen 4'50 pengő.

A Magyar Nyelv I—XXV. kötetének mutatójára példányonként 5 pengőt fizettek: Brunovszky Rezső, Brüll Emánuel, Gálos Rezső, Kannisto Artúr, Kniezsa István, Mark Gyula, Sági István, Toivonen György, Zsirai Miklós, összesen 9 péld. 45 pengő.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
felolvasó üléssel kapcsolatos

évi közgyűlését

1931. január 27-én d. u. 5 órakor a M. Tud. Akadémia heti üléstermében tartja, melyre a Társaság tagjai ezennel meghívotnak.

T á r g y s o r o z a t :

Elnöki megnyitó.

Titkári jelentés a Társaság 1930. évi működéséről.

Az 1930. évi Szily-jutalom odaítélése.

Tiszttakar, hét fővárosi és négy vidéki választmányi tag választása.

Pénztári jelentés 1930-ról. — Költségvetés 1931-re.

A választás eredményének kihirdetése.

Esetleges indítványok.*

A közgyűlés berekesztése.

* Az alapszabályok értelmében a közgyűlés elé terjesztendő mindennemű indítványt a közgyűlés előtt legalább két héttel a titkár útján a választmányoknak be kell jelenteni. Ha az indítványok be nem jelentettek, tárgyalásuk a legközelebbi közgyűlés napirendjére marad.

Értesítés.

A Magyar Nyelv I—XXV. kötetéhez készülő mutatót a jövő év március havában fogjuk szétküldeni azoknak a tagjainknak és előfizetőinknek, akik előfizettek rá, vagy pedig legkésőbb 1930. december végéig megküldik az 5 pengő előfizetést.

A mutató az eredetileg tervezett 12—15 ívnél jóval nagyobb, legalább 20 ív terjedelmű lesz. Ezért az eddig hirdetett 5 pengő előfizetést az év végével kénytelenek vagyunk megszüntetni. A jövő év január 1-től kezdve Társaságunk választmánya példányonként 10 pengőben állapította meg a mutató árát.

Budapesten, 1930. december 16-án.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság
elnöksége.

☛ **Felolvasó üléseinket** 1931-ben a következő napokon tartjuk: február 10., március 10., április 14., május 19., június 9., október 13., november 10., december 15.

K. M. Egyetemi Nyomda, Budapest VIII. Múzeum-körút 6. — (F.: Czákó Elemér dr.)

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI.

1. sz. **Zolnai Gy.** Nyelvméleink a könyvnyomtatás koráig. (Elfogyott.)
2. sz. **Szily Kálmán.** A mágnás-cím a magyarban. 0'40 p.
3. sz. **Pápay József.** Reguly Antal emlékezete. 0'40 p.
4. sz. **Balassa J.** A nép nyelvének tanulmányozása. (Elfogyott.)
5. sz. **Erdélyi Lajos.** Nyelvjárásaink ügye és teendőink. (Elfogyott.)
6. sz. **Réthei Prikkel Marián.** A magyar táncnyelv. 0'40 p.
7. sz. **Gombocz Zoltán.** Honfoglaláselőtti török jövevényszavaink. (Elfogyott.)
8. sz. **Melich János.** Az Orthographia Ungarica és a magyar helyesírás. (Elfogyott.)
9. sz. **Szeremley Császár Loránd.** Jelentés-tanulmányok. 0'80 p.
10. sz. **Kossa Gyula.** Régi magyar gyógyszernevek. 0'80 p.
11. sz. **Gombocz Zoltán.** Pótlékok a Magyar Tájszótárhoz. 0'40 p.
12. sz. **Tolnai Vilmos.** A szólásokról. 0'80 p.
13. sz. **Melich János.** Nyelvünk szláv jövevényei. (Elfogyott.)
14. sz. **Melich János.** A magyar tárgyias igeragozás. 2'— p.
15. sz. **Melich János.** Keresztneveinkről. (Elfogyott.)
16. sz. **Gombocz Zoltán.** Árpádkori török személynéveink. 1'— p.
17. sz. **Hóman Bálint.** A székelyek eredete. (Elfogyott.)
18. sz. **Sági István.** A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete. 2'— p.
19. sz. **Gragger Róbert.** Ómagyar Máriasiralom. 0'60 p.
20. sz. **Jakubovich Emil.** Adalékok legrégibb nyelvmélekes okleveleink és krónikáink íróinak személyéhez. 0'40 p.
21. sz. **Vitéz Házi Jenő.** A soproni magyar-latin szójegyzék. 0'80 p.
22. sz. **Csúry Bálint.** A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái. 2'— p.
23. sz. **Szinnyei József.** A Halotti Beszéd hang- és alaktana. 0'60 p.
24. sz. **Balogh József.** Szent Gellért és a „Symphonia Ungarorum“. 0'20 p.
25. sz. **Kniezsa István.** A magyar helyesírás a tatárjárásig. 0'80 p.
- — **Emlék Szily Kálmánnak,** a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnökének, nyolcvanadik születésnapja alkalmával. 3'— p.

A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyvből a M. Tud. Akadémia kiadásában a következő füzetek jelentek meg:

- I. 1. **Gombocz Zoltán.** Nyelvtörténeti módszertan.
3. **Pápay József.** A magyar nyelvhasznítás története.
4. **Pápay József.** A finn-ugor népek és nyelvek ismertetése.
5. **Gróf Zichy István.** A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig.
6. **Melich János.** A honfoglaláskori Magyarország.
7. **Hóman Bálint.** A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése.
- II. 6. **Klemm Antal.** Magyar történeti mondattan. (A füzet első fele.)
12. **Tolnai Vilmos.** A nyelvújítás.

Kérelem.

Társaságunk közgyűlése erre az évre is 8 pengőben állapította meg a rendes tagdíjat és 200 pengőben az alapító díjat. Ugyancsak 8 pengőért kapják előfizetőink is a Magyar Nyelv 1930-i évfolyamát.

Kérjük tagjainkat és előfizetőinket, küldjék be az évdíjat postautalványon Társaságunk pénztárának (Budapest VIII. Múzeum-körút 6—8.).

Azokat a régi alapítóinkat, akiknek az alapítványa nem éri el a 200 pengőt, bizalommal kérjük, szíveskedjenek az évi rendes tagdíjat megfizetni vagy pedig alapítványukat 200 pengőre kiegészíteni.

Budapesten, 1930. október 1-én.

**A Magyar Nyelvtudományi Társaság
elnöksége.**

Értesítés.

A Magyar Nyelv I—XXV. kötetéhez készülő mutató a jövő év elején jelenik meg. Előfizetési ára tagjainknak és előfizetőinknek 5 pengő. Ezen a kedvezményes áron azonban csak azoknak adhatjuk, akik az összeget f. évi december 31-ig beküldik Társaságunk pénztárának. A mutató terjedelme az eredetileg tervezett 12—15 ivnél jóval nagyobb lesz, azért az árát 1931. januártól kezdve magasabban fogjuk megállapítani.

Budapesten, 1930. október 1-én.

**A Magyar Nyelvtudományi Társaság
elnöksége.**

Nyugtázás

1930. június 1-től szeptember 30-ig.

Alapítványok: Balogh Jenő, Nagylózs (kieg.) 8, Erdélyi Lajos (kieg.) 8, Pázmán József (kieg.) 5, összesen 21 pengő.

Alapítók rendes tagdíja: Bonkáló Sándor 8, Gombássy Imre 8, összesen 16 pengő.

A Magyar Nyelv I—XXV. kötetének mutatójára példányonként 5 pengőt fizettek: M. Benes Anna, Deutsch Ödön, összesen 2 péld. 10 pengő.

ÚJ TAGJAINK.

1929. októbertől 1930. májusig választmányunk a következőket iktatta rendes tagjaink sorába:

- Aprily Lajos középisk. tanár Budapest. Ajánlja Ravasz László.
Fincziczky István tanárjelölt Budapest. Ajánlja Zsirai Miklós.
Dr. Fludorovits Jolán okl. tanár Budapest. Ajánlja Melich János.
Földvári Mihály hírlapíró Pécs. Ajánlja Sági István.
Gatterer Ferenc építész mérnök Budapest. Ajánlja Pais Dezső.
Dr. Hajdu János középisk. tanár Budapest. Ajánlja Sági István.
Hüssein Námik bey Budapest. Ajánlja Németh Gyula.
Dr. Kaiblinger Fülöp tanár Budapest. Ajánlja Melich János.
Dr. Koczogh András középisk. tanár Budapest. Ajánlja Sági István.
Dr. Laziczus Gyula tanár Ujpest. Ajánlja Melich János.
Lovas Rózsa okl. tanár Budapest. Ajánlja Melich János.
Márkodi Marton László joghallgató Budapest. Ajánlja Varju Elemér.
Dr. Mórítz Károly ny. jogakad. tanár Budapest. Ajánlja Melich János.
Dr. Papp István reálisk. tanár Hatvan. Ajánlja Erdélyi Lajos.
Dr. Techert József okl. tanár Budapest. Ajánlja Melich János.
Dr. Treml Lajos múz. tisztviselő Budapest. Ajánlja Melich János.
Dr. Virányi Elemér középisk. tanár Szeged. Ajánlja Melich János.

A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyvből a M. Tud. Akadémia kiadásában a következő füzetek jelentek meg:

- I. 1. **Gombocz Zoltán.** Nyelvtörténeti módszertan.
3. **Pápay József.** A magyar nyelv hasonlítás története.
4. **Pápay József.** A finn-ugor népek és nyelvek ismertetése.
5. **Gróf Zichy István.** A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig.
6. **Melich János.** A honfoglalás kori Magyarország.
7. **Hóman Bálint.** A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése.
- II. 6. **Klemm Antal.** Magyar történeti mondattan. (A füzet első fele.)
12. **Tolnai Vilmos.** A nyelvújítás.

Kérelem.

Társaságunk közgyűlése erre az évre is 8 pengőben állapította meg a rendes tagdíjat és 200 pengőben az alapító díjat. Ugyancsak 8 pengőért kapják előfizetőink is a Magyar Nyelv 1930-i évfolyamát.

Kérjük tagjainkat és előfizetőinket, küldjék be az évdíjat postautalványon Társaságunk pénztárának (Budapest VIII. Múzeum-körút 6—8.).

Azokat a régi alapítóinkat, akiknek az alapítványa nem éri el a 200 pengőt, bizalommal kérjük, szíveskedjenek az évi rendes tagdíjat megfizetni vagy pedig alapítványukat 200 pengőre kiegészíteni.

Budapesten, 1930. június 1-én.

**A Magyar Nyelvtudományi Társaság
elnöksége.**

Nyugtázás

1930. április 1-től május 31-ig.

Alapítványok:

Jakubovich Emil (kieg.) 8, Jánosi József (kieg.) 10, Kollányi Ferenc (kieg.) 50, Melich János (kieg.) 9, Sági István (kieg.) 10, összesen 87 pengő.

Adományok:

Haich Károly 2, Szinnyei József (írói tiszt. díj) 2, összesen 4 pengő.

Adomány a Szily-alapra:

Rózsa Irén 2 pengő.

A Magyar Nyelv I—XXV. kötetének mutatójára példányonként 5 pengőt fizettek:

Badics Ferenc, Nagy József Béla, összesen 2 péld. 10 pengő.